

धर्मतीर्थ

धर्मतीर्थ

पंडित महाराज

॥ नमो तित्यस्स ॥
॥ नमो सुखदेवयाम्ये ॥

धर्मतीर्थ

भाग - १

❖ प्रवचनकार ❖

सिद्धांतमहोदयि, कर्मसाहित्यनिष्ठात स्व. प. पू. आचार्यदेवेश श्रीमहे विजय प्रेमसूरीश्वरज्ञ महाराजाना पट्टलंकार व्याख्यानवाच्यस्ति, सुविशालगच्छाधिपति स्व. प. पू. आचार्यदेवेश श्रीमहे विजय रामयंदसूरीश्वरज्ञ महाराजाना शिष्यरत्न षड्दर्शनविशारद, प्रावचनिकप्रभावक स्व. प. पू. मुनिप्रवर श्री मोहजितविजयज्ञ महाराजाना (मोटा पंडित महाराजाना) लघुगुरुभ्राता जिनशाना परमोपासक, जिनशासननः अजोड विद्वान प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयज्ञ महाराजा (नाना पंडित महाराज)

* प्रेरक *

नैतार्थ गंगा

* प्रकाशक *

गंगा
ग्रन्थमाला

संस्थाना ज्ञानभातमांथी
आ पुस्तक
ज्ञानभंडार/श्रीसंघने
भेट आपेल छे.

नैतार्थ गंगा

ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા પુષ્પ - ૧

ધર્મતીર્થ ભાગ - ૧

❖ પ્રવચનકાર ❖

જુદ્ધમાર્ગપ્રદ્રિપક, અધ્યાત્મગુણસંપત્ત
૫. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજ ||૬||

વી.સં. : ૨૫૩૩

વિ.સં. : ૨૦૬૩

ઈ.સ. : ૨૦૦૭

આવૃત્તિ : તૃતીય

નકલ : ૩૦૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૧૦૦.૦૦

* પ્રેરક *
નોંઠાર્થનોંઠ

❖ પ્રકાશક ❖

રાંગાળી
ગ્રંથમાળા

૫, જૈન મર્યાન્ડ સોસાયટી, ફિલેપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

* મુદ્રક *

મુદ્રશ પુરોહિત, સૂર્યા ઓફસેટ,
આંબલી ગામ, સેટેલાઈટ-બોપલ રોડ, અમદાવાદ-૫૮.

~~ મુખ્ય દાતા ~~

સુશ્રાવિકા શ્રીમતી સુલોચનાબેન
વરોટમભાઈ લાલભાઈ

આધાર સ્થંભ

૧. કંપાડી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.
૨. ચંદનબેન કનૈયાલાલ શાહ,
પાનસોવોરા ધાનેરાવાળા, મુંબઈ.
૩. શ્રીમતી અલ્કાબેન મહેન્દ્રભાઈ પરીખ, મુંબઈ.
૪. માતુશ્રી જ્યાબેન નરશી ધરમશી, મુંબઈ.
૫. એક સદગૃહસ્થ તરફથી, મુંબઈ.
૬. ચંદ્રકાન્તાબેન ભોગીલાલ મણીલાલ શાહ,
૭. ગીતાબેન ગૌતમભાઈ, મુંબઈ.
૮. સૌભાગ્યબેન મણીલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ,
ઠળિયાવાળા, મુંબઈ.

सिद्धांतमहोदयि कर्मसाहित्यनिष्ठात सर्व्यारित्रयूडामणि आचार्यदेश
✿ स्व. श्रीमद् विजय प्रेम सूरीश्वरजु महाराज ✿

सिद्धांतसंरक्षक व्याख्यानवाच्यस्पति सुविशाल गच्छाधिपति आचार्यदेश
✿ स्व. श्रीमद् विजय रामचंद्र सूरीश्वरज्ञ महाराजा ✿

ખડકદર્શનવિશારદ પ્રાવચનિકપ્રભાવક

✿ સ્વ. પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહનજિતવિજયજી મહારાજ િ✿

❖ શ્રીસંદ્ઘના જ્ઞાનભાતામાંથી *હાળવાયેલ રકમોની નામાવલિ ❖

રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦	શ્રી દેવકરણભાઈ મુળજીભાઈ જૈન એઠેરાસર પેઢી, મલાડ (વેસ્ટ), મુંબઈ.
રૂ. ૧,૫૧,૦૦૦	શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ શ્રે. મૂ. પૂ. તપગચ્છ જૈન સંઘ, હિનેશ ભુવન, ધાટકોપર (ઈસ્ટ), મુંબઈ.
રૂ. ૧,૫૧,૦૦૦	શ્રી મહાવીરસ્વામી જૈન શ્રે. મૂ. પૂ. સંઘ, શેઠ કે. મૂ. ઉપાશ્રય, ઓપેરા સોસાયટી, અમદાવાદ.
રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦	શ્રી આંબાવાડી શેતાંબર મૂ. પૂ. જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦	શ્રી નવજીવન જૈન શેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, મુંબઈ.
રૂ. ૨૫,૧૧૧	શ્રી રિદ્ધિ-સિદ્ધિ આદર્શ શ્રે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘ, મુંબઈ.

* પ.પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને વહોરાવવા માટે તથા જ્ઞાનભંડારોને લેટ આપવા માટે આ રકમનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

પ. પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને “ધર્મતીર્થ ભાગ-૧” વહોરાવવાનો લાભ લેનાર
ભાગ્યશાળી પરિવાર

સ્વ. મોતીબેન પનાલાલ જુમખરામ કોઠારી પરિવાર, હ. હિમાંશુભાઈ, મુંબઈ.

દાતાઓની શુભ નામાવલિ

﴿ શ્રુત સહયોગી ﴾

૧. રેવાબેન તારાચંદ દૌલતચંદ શાહ પરિવાર, મુંબઈ.
૨. શ્રી ચીનુભાઈ શાંતિલાલ શાહ પરિવાર, અમદાવાદ.
૩. સ્વ. શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ મણીલાલ પટેલ,
હ. અશ્વિનભાઈ તથા પમાબેન, અમદાવાદ.
૪. શ્રીમતી હસુમતિબેન શાંતિલાલ શાહ, (સિહોર - હાલ મુંબઈ)
હ. નીલકભલભાઈ રજનીભાઈ, છલાબહેન, નીતાબહેન.

﴿ શ્રુત ઉપાસક ﴾

૧. શ્રીમતી દર્શનાબેનનાં સણંગ માંદાનાં અફુમનાં પ્રવેશ નિમિત્તે
શ્રી નયનભાઈ નરોતમદાસ પરિવાર, અમદાવાદ.
૨. ખેડાવાળા સ્વ. ગજુબેન મણીલાલ બાલાભાઈના સ્મરણાર્થે
હ. શિરીષચંદ મણીલાલ શેઠ પરિવાર, અમદાવાદ.
૩. કુસુમબેન ચંદુલાલ બગડીયા પરિવાર, મુંબઈ.

॥ શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ આત્મ-કમલ-દાન-પ્રેમ-રામચંદ્ર-મોહનિતસદગુરુભ્યો નમઃ ॥

ગીતાર્થગંગાનું તેમજ અનેક જ્ઞાનપિપાસુ અને જિજ્ઞાસુ સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનું દીર્ઘકાળીન સ્વજ્ઞ આજે સાકાર થઈ રહ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૮૮રમાં જે સદ્ગ્રાવનાઓથી સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી તે ભાવનાબીજને આજે ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના સહયોગથી અંકુરા ફૂટ્યા છે.

બીજબુદ્ધિના ધારક ગણધર રચિત આગમો તથા ગીતાર્થશિરોમણિ પૂર્વચાર્યો, ચૌદ પૂર્વધર શુતકેવલી પૂજ્ય શ્રીભદ્રભાડુસ્વામીજી મહારાજા, પૂજ્ય શ્રીધર્મદાસગણિ મહારાજા, દશપૂર્વધર પૂજ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિવાચક મહારાજા, શુતકેવલી તાર્કિકશિરોમણિ પૂજ્ય શ્રીસિદ્ધસેનહિવાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજા, સુરિપુરંદર પૂજ્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા, અધ્યાત્મયોગી પૂજ્ય શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિ મહારાજા, નવાંગી ટીકાકાર પૂજ્ય શ્રીઅભ્યદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજા, કલિકાલસર્વજ્ઞ પૂજ્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા, ન્યાયવિશારદ સ્વાધ્યાયનિપુણમતિ લઘુહરિભદ્ર પૂજ્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજા આદિ મહાપુરુષોનાં રચેલા તથા ચારે ફિરકાનાં મળીને વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ આશરે ૧૦૦૦ પ્રાચીન ગ્રંથરત્ત્વનાં ગર્ભમાં મોતીની જેમ વિખરાયેલાં એવાં આત્મહિતકારી અનેકવિધ પદાર્થો જેવા કે ધર્મતીર્થ, પર્ષદા, દેશના, દ્વાદશાંગી, સામાયિક, લેશયા, ધ્યાન, યોગ, ગુણસ્થાનક આદિ વિધવિધ વિષયોના રહસ્યમય તત્ત્વના નિયોડનું એક સ્થાને નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણ-ઉત્સર્ગ-અપવાદના સમન્વયપૂર્વક સમ્યક સંકલન લોકભોગ્ય શૈલીમાં કરવું તેવાં શુભ હેતુને લક્ષમાં રાખીને ‘ગીતાર્થગંગા’ સંસ્થાએ ભગીરથ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. પસાર થયેલા દસ વર્ષમાં અથાગ પ્રયત્નો અને ચતુર્વિધ શ્રી સંઘની શુભેચ્છાઓ પૂર્વકનાં સહયોગથી અત્યારે સહસ્રાધિક શાસ્ત્રપાઠોના અવતરણ સાથે મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા સૌ પ્રથમ ‘ધર્મતીર્થ’ વિષયને પ્રકાશિત કરવા સાહિત્ય તૈયાર થઈ ગયું છે અને તેની સંલગ્ન સંસ્થા ‘ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા’ને પુસ્તક તૈયાર કરી શ્રીસંઘનાં કરકમળમાં મુકવા પ્રેરણા આપી. ‘ગંગોત્રી’ એટલે દ્વાદશાંગી અને તે ઉપર ઉપકારબુદ્ધિએ પૂર્વચાર્યોએ રચેલી નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા સ્વરૂપ પંચાંગી વગેરે, જેનું તત્ત્વ અપ્રતિમ છે. આવી અનુપમ

ગ્રંથમાલાઓને કણની થપાટો લાગતાં લાગતાં તેનાં પુષ્પો પણ વીજેરાવા માંડ્યા. પરંતુ સાંપ્રતે જે અલ્યુ ઉપલબ્ધ પુષ્પો છે તેમાંથી કુલ નહી તો ફૂલની પાંખડી જેટલાં પણ બેનમૂન પરમ તત્ત્વોને આપણે સૌ સરળતાથી સમજી શકીએ તેવી સરળ શૈલીથી યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરેલ છે. આવા સુદૃઢ અને શુભ પ્રયત્નોથી પરમાર્થકારી તત્ત્વોનો મૂળ પ્રવાહ અસ્ખલિત વહેતો રહે તદ્દુપરાંત આવનારી ભાવિ પેઢી માટે તથા ખપી જીવોને થોડુંક પણ તત્ત્વ સરળતાથી ઉપલબ્ધ થાય અને તેઓ સુપેરે સમજી શકે તેવો સદ્ગૃહેતુ, શુદ્ધઆશય છે. આ પ્રમાણોના શુદ્ધ આશયથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રભાવના કરવાવાળી સંસ્થા તે જ 'ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા'.

ઉપરોક્ત મહાન અને ઉત્કૃષ્ટ હિતકારી સુકૃતની પ્રેરણા સૌ પ્રથમ સિદ્ધાંતમહોદ્ધિ કર્મસાહિત્યનિપુણ સચ્ચારિત્રયૂડામણિ સ્વ. પ.પુ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાનાં પણાલંકાર પરમશાસનપ્રભાવક વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ સ્વ. પ.પુ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ તેમના જ શિષ્યરત્ન સ્વરૂપ બંને પંડિત મ.સા.ને તેમની બેજોડ પ્રતિભાને પારખીને કરી હતી. આ અસાધારણ અર્થલક્ષી જ્ઞાનકાર્યની સફળતા પાછળ પરમ પૂજ્ય બડુર્દશનવિદ્ધ ગીતાર્થમૂર્ધન્ય પ્રાવચનિકપ્રભાવક સન્માર્ગપ્રવર્તક સ્વ. મુનિપ્રવર શ્રીમોહજિતવિજયજી મહારાજાને (મોટા પંડિત મ.સા.ને) કાદ કરીએ છીએ અને આંખોમાંથી અશ્વધારા બહેવા માંડે છે. તેમની અધ્યાત્મસભર વેધકવાણીનાં પડધા આજે પણ જ્ઞાનપિપાસુઓનાં શ્રવણપટલ પર ગુંજ્યા કરે છે. તે પૂજ્યશ્રીના સ્વર્ગારોહણ બાદ તેમના જ લઘુગુરુભાતા શુદ્ધમાર્ગપ્રરૂપક સૂક્ષ્મતત્ત્વવિવેચક પ.પુ. ગણિવર્ય શ્રીયુગભૂષણવિજયજી મ.સા.એ (નાના પંડિત મ.સા.એ) અકલ્યનીય હિમત દાખવીને કર્મસત્તાએ આપેલી થપાટને જરાયે મચક આયા વિના સતત અથાગ પરિશ્રમ કરીને લક્ષ ઉપર પહોંચવાનો સમ્યક્ પુરુષાર્થ ચાલુ જ રાખ્યો. મનમાં કદાપિ નિર્બળ વિચારને પેસલ દીધા વિના પથમાં આવતા અનેક પત્થરોને તેમણે તો પગથિયાં જ બનાવી દીધા. જેના ફળ સ્વરૂપે આજે આપણાં હાથમાં વિવિધ આત્મહિતકારી અધ્યાત્મ વિષયોનાં ગ્રંથરત્નો મુકાવાની શરૂઆત થઈ ગઈ. આ જોતાં એમ જ લાગે છે કે નીડર વક્તા, જવેરાતનાં પારખુ, જૈનશાસનનાં જ્યોતિર્ધર એવા ગુણદેવ સ્વ. પ.પુ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજયરામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા સ્વર્ગમાંથી પણ તેમનાં પર આજે આશીર્વાદની હેલી વરસાવી રહ્યાં છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે ગીતાર્થ, જ્ઞાની ગુરુભગવંતોની ઘ્યાતિ ફેલાવવી તે પણ તીર્થપ્રભાવના છે. કયા ભવે આવા ઉપકારી બંધુબેલડી પંડિત મ.સા.નું ઋણ ચ્યકવી શકીશું?

શાસનરત્ન સમા અનેક સંયમૈકલક્ષી સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોએ આ અણમોલ જ્ઞાનયજ્ઞમાં

યોગદાન આપ્યું છે. તેમાં પણ વિશેષ અને અવિરત યોગદાન પંડિત મ.સા.ના બેન મહારાજ એવા પ.પુ. વિદુષી સાધીજી શ્રી ચારુનંદિતાશ્રીજીનું રહે છે. અમો તેમનાં આકંઠ ઋષી છીએ.

અવસરોચિત પંડિત શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાનો જે અમૃત્ય સહયોગ આ કાર્યમાં ગ્રાપ્ત થયેલ છે તે શબ્દાતીત છે. સમ્યજ્ઞાનની તેમની ભક્તિ, જ્ઞાનદાનની તેમની શુભ પ્રવૃત્તિઓ અને તેમનો શાસનરાગ સકળ શ્રીસંઘને માટે ઉપકારી બનેલ છે. ‘ઉપકાર’ શબ્દ પણ વામણો લાગે છે. તેમનું આ કાર્યમાં યોગદાન વાણીનાં સીમાડાઓને ઓળંગી જાય તેટલું વિશાળ અને ઊંડાણવાનું છે. તદુપરાંત અનેક સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ તેમનો યથાશક્તિ ફળો આપેલ છે. તે સૌને ભૂલાય તેમ નથી. કોના કોના અને કેટલાં નામો ગણાવીએ?

સર્વ જિજ્ઞાસુવર્ગ જેની ચાતકડોળે રાહ જોઈ રહ્યો હતો તે ‘ધર્મતીર્થ’ની વાચનાઓ પ.પુ. નાના પંડિત મ.સા.એ આપી છે. ‘ધર્મ’ શું છે? અને ‘તીર્થ’ શું છે? તેને ઊંડાણથી સમજાવવા અનેક દ્રષ્ટિકોણ ખોલી ખોલીને તત્ત્વનાં પરમાર્થને પમાડવાનો સબળ પુરુષાર્થ તેમણે કર્યો છે.

સાતેય વિભક્તિઓથી ‘ધર્મ’ અને ‘તીર્થ’નું જોડાણ કરીને, નય-નિક્ષેપા-ભેદ-પ્રભેદો દ્વારા ભવિ જીવોને ધર્મતીર્થનો મહિમા સમજાવવા માટે તેમણે હજારો શાસ્ત્રપાઠોનાં ચિંતન-મનન વિગેરે કરી કરીને આપણા સૌના ઉપકાર માત્રનાં હેતુને સિદ્ધ કરવા સ્વ-પર આત્મહિતદ્રષ્ટિએ વ્યાખ્યાનો-વાચનાઓ આપ્યાં છે. પુસ્તક વાંચ્યા પછી ચોક્કસ સમ્યકજ્ઞાનનાં મહિમાપૂર્વક પળાતું ચારિત્ર જ, જ્ઞાનસાપેક્ષ કિયા જ આ ભવસમુક્રને તરવામાં અને પાર પામવામાં ઉપયોગી બનશે તે વાતનો નિર્ણય આપણે કરી શકીશું. મુખપૃષ્ઠ ચિત્ર પર નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ચારે નિક્ષેપાથી ધર્મતીર્થને અભિવ્યક્ત કરવાનો સુયત્ન કરેલ છે જેની સૂક્ષ્મવિચારણા પણ યોગ્ય જીવોને લાભનું કારણ બની શકે તેમ છે.

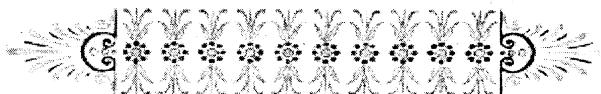
વળી, અત્યારે પાંચમા આરામાં જ્યારે ધર્મશાસનના બંધારણો, તેની મર્યાદાઓ, શાસનની વ્યવસ્થાઓ, તેના સુયોગ્ય સંચાલન વગેરેના અનેકવિધ પ્રશ્નો વારંવાર સુજ સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને પણ મૂઝવતા હોય છે તેવા સમયે તે સૌ પ્રશ્નોના જિજ્ઞાસા અવિરુદ્ધ ઉકેલો મેળવવા માટે શાસ્ત્રોક્ત શાસનબંધારણને સમ્યક્ પ્રકારે સમજવું અનિવાર્ય છે. શાસનનું બંધારણ, વ્યવસ્થાતંત્ર, શાસનનું સંચાલન વગેરે, મુદ્દાઓ આ ગ્રંથરત્નમાં સમાવેશ પામેલ હોવાથી આજના કાળની અપેક્ષાએ આ ગ્રંથરત્ન શ્રીસંઘને અત્યંત ઉપયોગી નીવડશે તે વાત નિર્વિવાદ છે. મહામંગલકારી ધર્મતીર્થને જો દ્રવ્યથી-ભાવથી સમ્યક રીતે સમજીને, સ્વીકારીને વિચારણા કરવામાં આવે તો અનેક

પ્રશ્નોનું સમાધાન જરૂર મળી જાય અને શાસનનો પ્રવાહ સુવિહિત રીતે અખંડ ચલાવવામાં આવા ગ્રંથો અવશ્ય સહાયક બને.

ગંગોત્રી ગ્રંથમાળાની સ્થાપના પહેલાં શ્રી નટવરભાઈ મહિલાલ શાહ(આફિકાવાળા) પરિવારે તેમનાં પિતાશ્રી સ્વ. મહિલાઈ તથા માતૃશ્રી સ્વ. ચંપાબેનનાં આત્મશ્રેયાર્થે જે આર્થિક સહયોગ આપ્યો હતો તેની આ ટ્રસ્ટ અનુમોદના કરે છે. ભવિ જીવો આ ગ્રંથનું વાંચન-ચિંતન કરીને જિનતત્ત્વનાં પરમાર્થને હૃદયસ્થ કરે અને આપણાં સૌનાં જીવનમાં સમ્યર્દ્દર્શન, સમ્યજ્ઞાન અને સમ્યક્યારિત્ર સ્વરૂપ રત્નત્રયીનાં દિવડાં ઝળહળતાં રહે તે જ શુભેચ્છા સહ.

જેઠ સુદ ૧૨, વિ. સં. ૨૦૫૮, બુધવાર,
૫, જૈન મર્યાન્ટ સોસાયટી,
ફસેહપુરા ચાર રસ્તા, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
ફોન નં. (૦૭૯) ૨૯૯૦ ૪૯ ૧૧.

ગંગોત્રીગ્રંથમાળા તથા ગીતાર્થગંગાનાં ટ્રસ્ટીગાડા વતી
જ્યોતિષ અમૃતલાલ શાહ

મુખપૃષ્ઠ સંકેત પરિચય

જૈનઆગમોમાં કોઈ પણ પદાર્થનો સમગ્રતાથી વિચાર કરવા નિક્ષેપ વર્ણનની અદ્વિતીય શૈલી છે, જેના વિના વસ્ત્ર કે ભોજન જેવી સામાન્ય વસ્તુનો પણ સર્વાંગી બોધ શક્ય નથી. તે નિક્ષેપ સંક્ષેપમાં સર્વત્ર ચાર વિભાગથી હોય છે; નામનિક્ષેપ, સ્થાપનાનિક્ષેપ, દ્રવ્યનિક્ષેપ અને ભાવનિક્ષેપ.

અહીં પણ ફૂતકૃત્ય એવા તીર્થકરોથી પ્રસ્થાપિત ધર્મતીર્થને ચિત્ર દ્વારા સધળા પાસાંથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

ચિત્રમાં પ્રથમ નામધર્મતીર્થને “ધર્મતીર્થ” શબ્દથી સૂચવેલ છે.

તે પછી તેની બાજુમાં ધર્મતીર્થનું આકારરૂપ પ્રતીક જે દેવનિર્ભિત સમવસરણ છે તેને કલ્પસૂત્ર આદિ મ્રાચીન-હસ્તપ્રેતોમાં આવતા તેનાં પ્રતીકરૂપ(symbolic) ચિત્રથી આબેદૂબ દર્શાવેલ છે.

ત્યાર બાદ, તેની નજીકના ત્રણ વિભાગમાં અનુકૂમે દ્રવ્યધર્મતીર્થ પ્રતીકો દ્વારા ઉપસાવેલ છે. ત્યાં પ્રથમ વિભાગમાં સમ્યગ્જ્ઞાનના ઉપકરણરૂપે તાડપત્ર, ખડિયો, લેખની, તેમજ આલંબનરૂપે કેવલજ્ઞાન ઉત્પત્તિ ભૂમિરૂપ ઋજુવાલિકા નદી, દ્રવ્યશ્રુત સ્વરૂપ પુસ્તકો અને તેના સંગ્રહાલય સ્વરૂપ જ્ઞાનમંદિરોને પ્રતીકરૂપે દેખાડેલ છે.

દ્રવ્યધર્મતીર્થના દ્વિતીય વિભાગમાં સમ્યગ્દર્શનના ઉપકરણરૂપે પૂજાની થાળી, ધૂપ, નૈવેદ્ય, ફળ તેમજ આલંબનરૂપે તીર્થકરોના કલ્પાણાક આદિ ભૂમિ અને સિદ્ધગિરિ આદિ પવિત્ર તીર્થો, તથા શાશ્વત-અશાશ્વત જિનમંદિર, જિનપ્રતિમાઓના પ્રતીકરૂપે સંકેત જ્ઞાનવેલ છે.

તૃતીય વિભાગમાં સમ્યક્યારિત્રના ઉપકરણરૂપે જ્યાણાનું મુખ્ય સાધન રજોહરણ તેમજ આલંબનરૂપે ગણધરો આદિ મહામુનિપુંગવોની નિર્વાણાભૂમિ, સાધનાભૂમિરૂપ રાજગૃહી આદિના પહાડો તથા ગુરુમંદિર, ગુરુમૂર્તિઓને પ્રતીકરૂપે આલેખેલ છે.

આ રીતે દ્રવ્યનિક્ષેપારૂપ દ્રવ્યધર્મતીર્થમાં સમગ્રતાથી અધ્યાત્મના નિમિત્તકારણરૂપ સર્વ પ્રસિદ્ધ સામગ્રીનો સંગ્રહ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરેલ છે. કારણ કે જિનશાસનના અંગભૂત જડ ધર્મસાધનોનો પણ ગૌરવપૂર્વક દ્રવ્યધર્મતીર્થમાં સમાવેશ અભિપ્રેત છે.

અંતે ભાવધર્મતીર્થ જે આત્મા કે આત્માના વિશુદ્ધ ગુણો સ્વરૂપ જ હોવાથી જીવંત છે. જેને કમશા: પાંચ વિભાગમાં પ્રતીકો દ્વારા દર્શાવેલ છે.

પ્રથમ જીવંત ધર્મતીર્થમાં ગુરુમુદ્રામાં રહેલ શાસનવાહક ગણધર ભગવંતોના પ્રતીક દ્વારા ગીતાર્થ ગુરુપરંપરા સૂચવવા પ્રયત્ન કરેલ છે.

બીજા જીવંત ધર્મતીર્થ સ્વરૂપ ભાવશ્રુતમય દ્વાદશાંગી જે આત્માના ગુણસ્વરૂપ છે તેને પ્રદર્શિત

કરવા માર્ભિક પ્રતીક મૂકેલ છે. જેમાં ચક્ષુ એ દૃષ્ટિવાદ અંતર્નિહિત દૃષ્ટિના સૂચક છે. ઉત્પાદ-વ્યાપ્તી બોધક ત્રિપદી વિશ્વના પદાર્થમાત્રમાં સમવ્યાપ્ત હોવાથી સમભૂજત્રિકોણથી દર્શાવેલ છે. વળી સર્જનરૂપ ઉત્પાદ લાલ રંગથી, વિસર્જનરૂપ વ્યય કાળા રંગથી અને સ્થિરતારૂપ ગ્રૌવ્ય સર્કેદ રંગથી દેખાડેલ છે. ત્રિપદીમાંથી જ ચૌદ્ધૂર્વ પ્રવાહિત થયેલ હોવાથી ત્રિકોણની નીચે દૃષ્ટિવાદના મધ્યસ્વરૂપ ચૌદ્ધૂર્વ અને આજુબાજુના ચૂલ્હિકા-પરિકર્મ આદિ વિભાગને તોરણરૂપે દર્શાવેલ છે અને દૃષ્ટિવાદના બિંદુતુલ્ય અગિયારઅંગ પણ ઉત્તરતા કમે નીચે અલ્પકદની રેખા દ્વારા દર્શાવેલ છે. અતથ ઊડાણવાળા શ્રુતસાગરને સૂચવવા વચ્ચે પ્રતીકરૂપે છોટ મૂકેલ છે. દ્વાદશાંગીનો કદ દર્શક આકાર નાળચી જેવો થાય છે, જે ગાગરમાં મહાસાગર સમાવવાનો અગાધ જ્ઞાની ગણધરોનો મિતાક્ષરસૂત્ર રચવાનો પ્રયત્ન સૂચવે છે. વળી આત્મસ્થ શ્રુતજ્ઞનસ્વરૂપ દ્વાદશાંગી જ ભાવધર્મતીર્થ છે. તે સૂચવવા દ્વાદશાંગીનું ગણધર આદિ ગુરુભગવંતોના મસ્તિષ્ક સાથે તારક(star) દ્વારા જોડાણ સૂચવેલ છે.

ત્રીજા જીવંત ધર્મતીર્થ સ્વરૂપ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને પ્રતીકાત્મક રીતે સાધુ-સાધ્વી-શાબ્ડક-શાવિકાના ચિત્રથી દર્શાવેલ છે. વળી, તેની જીવંતતા સૂચવવા પાછળ આભામંડલ આલોખેલ છે.

ચોથા જીવંત ધર્મતીર્થ સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્યારિત્રના પ્રતીકો કુમશઃ તેજોવર્તુળ, ચક્ષુ અને સ્ફટિકરણ દ્વારા પ્રતિબિંબિત કરેલ છે. વળી, પશ્ચાત્ ભૂમિકામાં સિદ્ધશિલા સાથે જોડાણ કરતો સીધો પથ (Super High-way) દર્શાવેલ છે. અહીં નિશ્ચયનયથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર; વ્યવહારનયથી દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયથી જ્ઞાનમય રત્નત્રધીને સૂચવવા મધ્યમાં દર્શન અને નીચે-ઉપર ચારિત્ર અને જ્ઞાનનું પ્રતીક દર્શાવેલ છે.

પાંચમા જીવંત ધર્મતીર્થ સ્વરૂપ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રગુણાના અદ્વિતીય સાધનો અનુક્રમે સ્વાધ્યાય, ભક્તિ અને પ્રતિક્રમણાના અનુષ્ઠાન પ્રતીકરૂપે સાક્ષાત્ આચરનાર વ્યક્તિના ચિત્રથી દર્શાવેલ છે. જેના દ્વારા તીર્થકર કથિત સર્વ રત્નત્રધીના સાધક અનુષ્ઠાનોનું સૂચન છે.

દશ વિભાગથી દર્શાવેલ ચાર નિક્ષેપ અનુસારી સમગ્ર ધર્મતીર્થની જગતમાં ચાલતી અવિચ્છિન્ન પરંપરા વર્તુળોની પરંપરા દ્વારા દર્શાવેલ છે. જે અપેક્ષાએ ધર્મતીર્થની શાશ્વતતાનું પણ સૂચક છે. વળી, આ ધર્મતીર્થની ઉપાસના ચારગતિરૂપ ભવસાગરથી પાર પમાડી અવશ્ય પરમપદે સ્થાપિત કરનાર છે. તેથી ચિત્રમાં નીચે ચાર રેખાઓના મોજા દ્વારા ભવસાગર સંકેતિત છે. જ્યારે ઉપર સિદ્ધશિલા દ્વારા પરમપદની પ્રાપ્તિ પ્રતીકરૂપે સૂચવેલ છે.

વિષયાનુકમણિકા

પૃષ્ઠ ક્રમાંક	વિષય
૧-૪૭	ધર્મતીર્થનો મહિમા
૧	તીર્થકરોનું સર્વોત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન
૨	ફૃતકૃત્ય એવા તીર્થકરોને પણ ધર્મતીર્થ નમસ્કરણીય
૨	સર્વ તીર્થકરોનું મૂળ બીજ ધર્મતીર્થ
૨	અપેક્ષાએ તીર્થકરો કરતાં પણ ધર્મતીર્થ વધુ પૂજ્ય
૩	“ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કરો” એવી દેવેન્દ્રોની પણ અભિલાષા
૪	ધર્મતીર્થપ્રવર્તનનું પ્રધાન કારણ તીર્થકરનામકર્મનો ઉદ્ય
૪	અન્ય ધર્મો કરતાં જૈન ધર્મમાં ઈશ્વરતત્ત્વની વિશિષ્ટતા
૫	ધર્મતીર્થની સર્વોત્કૃષ્ટ પરોપકારિતા
૫	“જિનશાસનદેવકી જ્ય” નો પરમાર્થ
૭	ગુણાનુરાગથી થયેલ તીર્થ પ્રત્યે બહુમાન, બોધિબીજની પ્રાપ્તિનું કારણ
૭	ધર્મતીર્થ જ એકમાત્ર રાગ કરવા યોગ્ય
૮	અપેક્ષાએ ગણધરોનો કેવલજ્ઞાની કરતાં પણ વધુ મહિમા
૮	તીર્થકરો અનાસક્ત ભોગી, નિષ્ઠામ યોગી, અસંગ સાધક અને ફૃતકૃત્ય ધર્મતીર્થપ્રવર્તક
૧૦	“પ્રભુ ! ધર્મતીર્થ પ્રવર્તીવો” એવો લોકાંતિકદેવોનો વિનંતિસ્વરૂપ શાશ્વત આચાર
૧૦	સંપૂર્ણ નિર્વિપભાવથી તીર્થકરો દ્વારા ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન
૧૧	અન્યધર્મમાં ઈશ્વરતત્ત્વનું સ્વરૂપ
૧૨	જૈનદર્શનમાં ઈશ્વરતત્ત્વની નિર્વિકારિતા
૧૩	ભગવાન સાધુ હોવા છતાં અન્ય સાધુઓના સાધભિક નથી
૧૪	તીર્થકરો ધર્મતીર્થમાં નથી પરંતુ ધર્મતીર્થ કરતાં પણ મહાન છે
૧૫	તીર્થકરોનો સર્વત્ર ઉચ્ચિત વ્યવહાર
૧૫	સાધકદશામાં પણ તીર્થકરોનું લોકોત્તર વ્યક્તિત્વ
૧૬	નિષ્યયનયે ધર્મતીર્થ અનાદિ-અનંત
૧૬	ધર્મતીર્થની સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજ્યતા અને અનંત ઉપકારિતા
૧૮	નિષ્ઠામપણે ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન
૧૮	આત્મકલ્યાણ સર્વકલ્યાણકારી
૨૦	કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી પણ તીર્થકરોનો ધર્મતીર્થને પ્રતિદિન નમસ્કાર
૨૦	ફૃતકૃત્ય તીર્થકરોને ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરવાનાં ચાર કારણો
૨૨	બીજાંકુરન્યાયે, ધર્મતીર્થ અને તીર્થકરનો અવિનાભાવી સંબંધ
૨૪.	ધર્મતીર્થની ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસનાનું ફળ તીર્થકરપદ અને સિદ્ધપદ

પૃષ્ઠ ક્રમાંક	વિષય
૨૬	ધર્મતીર્થની ઉપાસનાનું મધ્યમ ફળ અને આનુષંગિક ફળ
૨૭	ધર્મતીર્થની જધન્ય ઉપાસનાનું ફળ બોધિબીજની ગ્રાપ્તિ
૨૮	ધર્મતીર્થની જધન્ય ઉપાસના એટલે ગુણાનુરાગપૂર્વક તેની પ્રશંસા
૨૯	મમતાથી-દાચિરાગથી કરાતી ભક્તિમાં સાચો ગુણાનુરાગ નથી, તેથી તે આત્મકલ્યાણની દાચિએ નિર્ઝળ
૩૪	બોધિબીજ પામવા ગુણાના પૂજારી બન્યા સિવાય ધૂટકો નથી
૩૫	ગુણાનુરાગથી શાસનની ઉપાસના કોણ કરી શકે ?
૩૭	બોધિબીજનું માહાત્મ્ય
૩૮	ધર્મગ્રાપ્તિનો અહોભાવ
૩૯	ધર્મતીર્થનો ભહિમા આપણા જેવો દિગંબરોએ સ્વીકાર્યો નથી તેનું દાચાંત
૪૧-૪૭	પરિશિષ્ટ : ધર્મતીર્થનો ભહિમા
૪૮-૧૮૭	ધર્મતીર્થની વ્યાખ્યા
૪૮	ધર્મતીર્થ ઘોર સંસારમાં એકમાત્ર પરમ શરણભૂત
૫૦	અતિ વિકસિત અને ગ્રૌઢ એકમાત્ર સંસ્કૃતભાષા
૫૧	ધર્મતીર્થનો સાત વિભક્તિથી અર્થ
૫૧	અનંત કાળથી અનંત તીર્થકરોનાં અનંત ધર્મતીર્થો, પણ અર્થથી એક જ સનાતન શાશ્વત ધર્મતીર્થ
૫૩	ધર્મનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ
૫૩	ધર્મની વ્યાપક વિશાળ વ્યાખ્યા
૫૫	જૈનશાસનનો અદ્વિતીય સિદ્ધાંત એટલે સ્યાદ્વાદ
૫૫	આ વિશાળ વ્યાખ્યાથી કી.ડી.-કૂતરા-જીવમાત્રાનું સદ્વર્તન પણ ધર્મ કહેવાય
૫૬	ધર્મની એક પ્રકારે વ્યાખ્યા અને તેમાં રહેલી ખામી
૫૮	પતનશીલ આત્માને ધારણ કરે તે ધર્મ
૫૦	નૈગમન્યથી કોઈપણ સદ્વર્તન-સદ્વાણી-સદ્વિચાર તે ધર્મ છે
૫૩	ભौતિક ઉત્ત્રતિ અને આત્મિક ઉત્ત્રતિનું સાધન તે ધર્મ
૫૪	વળી જેટલાં અહેંસાદિ અનુષ્ઠાન કે સ્વાર્થત્યાગ અને પરોપકારકરણ તે ધર્મ
૫૫	ઉત્તમ પુરુષોનું આચરણ તે ધર્મ, દાન-શીલાદિ ધર્મ અને પંચાચાર તે ધર્મ
૫૭	પુણ્યાનુંધીપુણ્ય અને સકામ નિર્જરા એ જ સાચો ધર્મ
૭૨	ધર્મતત્ત્વની ગહનતાનું દાચાંત
૭૩	યુગલિકકાળ અને આ અવસર્પિણીમાં ધર્મતીર્થના પ્રથમ સ્થાપક શ્રી ઋખભદેવ ભગવાન
૭૫	તીર્થકરો બધા જ ધર્મો બતાવીને બીજે નથી તેવા શ્રેષ્ઠ ધર્મના પ્રકાશક છે
૭૬	લોકરચિ વિવિધ પ્રકારની હોવાથી ધર્મો પણ અનેક પ્રકારના છે
૭૭	ભગવાનના ધર્મની અનન્યતા

પૃષ્ઠ ક્રમાંક	વિષય
૭૭	ધર્મની વિશાળ વ્યાખ્યામાં તમામ ધર્માંનો સંગ્રહ
૭૮	ધર્મના ઉત્તરોત્તર વિવિધ પ્રકારો
૮૧	ધર્મની વિવિધ વ્યાખ્યાઓનું કારણ
૮૧	તત્ત્વદૃષ્ટિથી પુરુણનુંધીપુરુષ અને સકામનિર્જરા એ જ સાચો ધર્મ
૮૩	મોક્ષની છથા કેવી રીતે પેદા થાય ?
૮૪	નિશ્ચયનયે આત્માનો મૂળભૂત નિર્મણ સ્વભાવ એ જ ધર્મ
૮૭	ધર્મની અંતિમ શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યા આણાએ ધર્મો - આજ્ઞા એ જ ધર્મ
૮૦	ધર્મ નામ એક, પણ તેમાં પ્રાથમિકથી માંડીને ઊંચામાં ઊંચા સુધી પ્રકાર અનેક
૮૧	ધર્માંની નયસાપેક્ષતા
૮૧	એકાંગી જીવનું હિત દુર્લભ
૮૨	જિનાજ્ઞાથી જ ધર્મનો પ્રારંભ
૮૩	જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ અનૈતિકતામાં પણ ધર્મ, તેનું દષ્ટાંત
૮૪	જિનાજ્ઞાનુસાર નાનો પણ ધર્મ હિતકારી અને જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ મોટો પણ ધર્મ અહિતકારી
૮૫	જિનાજ્ઞાપાલનમાં જૈન-જૈનેતરનો ભેદ નથી
૮૬	માર્ગાનુસારી જૈનેતરમાં જિનાજ્ઞાનુસારી દ્યા-દાનાદિનો સંભવ
૮૭	આજ્ઞાનિરપેક્ષ જૈનનો ધર્મ પણ આત્મઅકલ્યાણકર
૮૭	ભौતિક સ્વાર્થ તે સ્વાર્થ, આત્મિક સ્વાર્થ તે પરમાર્થ
૮૮	જિનાજ્ઞાની ભાવાત્મકતા
૮૯	બ્યવહારથી જિનના ભગતનો પણ જિનાજ્ઞાનિરપેક્ષ ધર્મ
૧૦૦	આજ્ઞાવિરુદ્ધ ધ્યાનમાં પણ ધર્મ નથી
૧૦૧	સર્વત્ર જિનાજ્ઞા જાણવા કાં ગીતાર્થ બનો, કાં ગીતાર્થને સમર્પિત થાઓ
૧૦૪	આજ્ઞાપ્રધાન બનવા કાં તો જાણકાર બનો, કાં તો જાણકારનું શરણું સ્વીકારો
૧૦૪	આત્મકલ્યાણ માટે આજ્ઞાપ્રધાન બનો
૧૦૫	દૂષ્ટતાને તરીને પાર ઉત્તરવામાં સહાયક બને તે તીર્થ
૧૦૬	ધર્મસ્થાન અને સ્થાવરતીર્થમાં ભેદ
૧૦૭	લૌકિક તીર્થ
૧૦૮	દ્રવ્યતીર્થ અને ભાવતીર્થ
૧૧૦	ભૌતિક દૃષ્ટિએ માનવીનું જીવન એટલે ગટરના કીડાનું જીવન
૧૧૧	સસારમાં ગુંગળામણ, મુંઝારો થાય તેને જ ભાવતીર્થની આવશ્યકતા
૧૧૩	સંસારનું ભયાનક-રૌદ્ર સ્વરૂપ
૧૧૪	દેવભવ અને મનુષ્યભવરૂપી સપાટી પરથી કાઠે ન આવ્યા, તો પાછા ઘોર સંસારમાં દૂબવાનું નિશ્ચિયત

પૃષ્ઠ ક્રમાંક	વિષય
૧૧૪	ભવસમુદ્રમાંથી પાર પામવા તીર્થ જ એકમાત્ર આલંબન
૧૧૮	લૌકિક તીર્થની ત્રણ ખાસિયતો
૧૧૯	ધર્મતીર્થની ત્રણ ખાસિયતો
૧૨૦	તીર્થ શબ્દની સાર્થકતા ધર્મતીર્થમાં જ છે
૧૨૧	જે શરણો આવે તેને જ તીર્થ પરમપદે પછોચાડે
૧૨૨	શ્રેષ્ઠ ધર્મતીર્થની પસંદગી
૧૨૩	સ્થાવરતીર્થ કરતાં કંઈ ગણું મહાન જંગમતીર્થ
૧૨૪	પ્રવેશ-નિર્ગમની સુગમતા-દુર્ગમતાના આધારે ધર્મતીર્થોની ચાર પ્રકારે તુલનાત્મક ઓળખ
૧૨૫	(૧) પ્રવેશ સુગમ, નિર્ગમ સુગમ, શૈવમત
૧૨૬	(૨) પ્રવેશ દુર્ગમ, નિર્ગમ સુગમ - દિગંબર ભત
૧૨૭	ચારિત્રધર્મનો મૂળ પ્રાણ ભિક્ષાધર્મ, જેનો દિગંબરમતમાં વિચ્છેદ
૧૨૮	આર્થધર્મોમાં તારકતા, અનાર્થધર્મોમાં તારકતાનો અભાવ
૧૩૨	(૩) પ્રવેશ સુગમ, નિર્ગમ દુર્ગમ - બૌદ્ધદર્શન
૧૩૪	સંસારનું અનિત્ય-આભાસિક સુખ તજી, નિત્ય અને વાસ્તવિક એવું મોક્ષનું સુખ મેળવવા જેવું છે
૧૩૫	(૪) પ્રવેશ દુર્ગમ, નિર્ગમ દુર્ગમ - જૈનદર્શન
૧૩૬	જૈનધર્મની અતિદુર્લભતા
૧૩૭	જૈનધર્મ કઠોર આચારમય ધર્મ
૧૩૮	જીનધર્મમાં નિર્ગમ અતિદુષ્કર
૧૪૨	જૈનધર્મની આચારથી ઓળખ કરતાં તેની સિદ્ધાંતથી ઓળખમાં ઉંડાણ ઘણું છે
૧૪૫	જૈન ધર્મતીર્થ દ્વારા ભવસાગરથી ઉત્તરણ પણ દુષ્કર છે.
૧૪૮	લોકપ્રવાહ બેંચાય તેવો સરળ માર્ગ ન બતાવતાં ભાગી જાય તેવો કઠિન માર્ગ કેમ બતાવો ?
૧૫૧-૧૫૭	પરિશીષ્ટ : ધર્મતીર્થની વ્યાખ્યા
૧૫૮-૨૦૫	ભાવતીર્થ - ગીતાર્થ ગુરુ
૧૫૯	કૃતકૃત્ય એવા તીર્થકરો પોતાના માટે નહીં, પરંતુ જગતના કલ્યાણ માટે ધર્મતીર્થ સ્થાપે છે
૧૬૩	'નમો તિત્થસ' કહીને તીર્થકરો પણ જીવંત તીર્થ એવા ગણધરોને નમસ્કાર કરે
૧૬૪	ગણધર ભગવંતોનું બ્યક્તિત્વ
૧૬૫	જીવંત તીર્થરૂપ ગણધર ભગવંતો આખા સંઘના અનુશાસનરૂપી શરણાના દાતા છે
૧૬૬	જીવોને તરવા માટે એક ધર્મતીર્થ જ અનન્ય સહાયક
૧૭૦	મરદેવામાતા તીર્થની સહાય વિના તર્યાં તે અચ્છેરા તુલ્ય
૧૭૧	દેશનાદાનમાં ગણધરોની કેવલીતુલ્યતા

પૃષ્ઠ ક્રમાંક	વિષય
૧૭૨	ભગવાનની દેશના પૂરી થાય એટલે ગણધર ભગવંતો દેશના આપવા બેસે
૧૭૩	તીર્થકરોની ગેરહાજરીમાં આચાર્ય એ તીર્થકર તુલ્ય અને ઉપાધ્યાય એ ગણધર તુલ્ય
૧૭૪	વર્તમાનકાળમાં તરણતારણ જીવંત ધર્મતીર્થ કોને કહેવું ?
૧૭૫	માર્ગદર્શક ગુરુ અને ગુણિયલ ગુરુ
૧૭૮	માત્ર ગુણિયલ-સજ્જન માર્ગદર્શક ન બની શકે, તે માર્ગદ્રષ્ટ પણ હોવો જરૂરી છે
૧૮૧	જીવંત તીર્થના અભાવે તીર્થવિચ્છેદના પ્રસંગો
૧૮૪	જે જીવ સ્વપુરુષાર્થ કરવા તૈયાર નથી તેને તીર્થ પણ તારી શકતું નથી
૧૮૫	ગીતાર્થ જ્ઞાની ધર્માચાર્યની ખ્યાતિ ફેલાવવી તે તીર્થપ્રભાવના છે
૧૮૯	તીર્થસ્વરૂપ ગુરુ હજારો ગુણોના ભંડાર અને તે તે યુગના યુગપુરુષ હોય
૧૯૫	પ્રભુ મહાવિરના શાસનમાં તીર્થની અવિચ્છિન્ન પરંપરા
૧૯૭	પરોપકારનું પ્રધાન સાધન દ્વાદશાંગીરૂપ સમ્પર્ક શુતક્ષાન
૧૯૮	ગણધર ભગવંતો પહેલાં ૧૪ પૂર્વની રચના કરે છે અને પછી દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે
૧૯૯	ભાવરોગીને ધન્વંતરી તુલ્ય તીર્થરૂપ ગીતાર્થગુરુની અનિવાર્યતા
૨૦૪	શ્રુતકેવલીની દુર્લ્લભતાનું દસ્તાંત
૨૦૪	બધાં દ્રવ્યતીર્થો-સ્થાવરતીર્થો કરતાં જંગમતીર્થનો અચિન્ય મહિમા
૧૯૮-૨૦૫	પરિશિષ્ટ : ભાવતીર્થ - ગીતાર્થ ગુરુ
૨૦૬-૨૦૧	ભાવતીર્થ - દ્વાદશાંગી
૨૦૭	સૂત્રાર્થના ધારક ગુરુ એ પહેલું જીવંતતીર્થ અને સનાતન શાશ્વત દ્વાદશાંગી એ બીજું જીવંત તીર્થ
૨૧૨	જગતનું અર્થરૂપ તત્ત્વ સનાતન શાશ્વત છે, કોઈ ઈશ્વરની પેદાશ નથી
૨૧૫.	વ્યક્તિરૂપ તીર્થ કરતાં પણ દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રની મહાનતા
૨૧૭	ભગવંતો કહેલ મુષ્ટિરૂપ (સારભૂત) અર્થાત્ક ત્રિપદી અને ગણધરોએ રચેલ સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગી એ બીજા જીવંત તીર્થરૂપ છે
૨૧૮	જે એકને જાણો છે તે સર્વને જાણો છે, જે સર્વને જાણો છે તે એકને જાણો છે
૨૧૯	દ્વાદશાંગીની મહાનતા, તીર્થકરો પણ દ્વાદશાંગીની આજાનાં ઉલ્લંઘન કરતા નથી
૨૨૨	જિનવ્યન પ્રત્યે પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ઉદ્ગાર
૨૨૩	તીર્થકરો પણ પ્રતિદિન શાશ્વત પ્રવચનરૂપ તીર્થને નમસ્કાર કરે છે
૨૨૪	તીર્થકરો પૂજિતપૂજ્ય વ્યવહારથી ગણધરરૂપ તીર્થને નમસ્કાર કરે છે
૨૨૫	દ્વાદશાંગીરૂપી શાસ્ત્રની મહાનતા, વિશાળતા, ગહણતા અને સંક્ષિપ્તતા
૨૨૭	જડલક્ષી વિજ્ઞાન પાસે આત્માના અનુશાસન અને રક્ષણાની કોઈ દસ્તિ જ નથી, તે એકમાત્ર દ્વાદશાંગીમાં છે
૨૨૮	જૈનધર્મ સંપૂર્ણ પદાર્થવિજ્ઞાન ઉપર આધારિત છે, દસ્તિહીન અપૂર્વ જડ વિજ્ઞાન ઉપર આધારિત નથી

પૃષ્ઠ ક્રમાંક	વિષય
૨૩૦	વિજ્ઞાનની અહિતપ્રેરકતા અને દિશાશૂન્યતા
૨૩૧	શાસ્ત્રોની આજીવન શરણભૂતતા
૨૩૨	વિજ્ઞાન રોજ બદલાતું રહે છે જ્યારે ધર્મશાસ્ત્રો સદા સ્થિર છે
૨૩૩	પ્રવચનનું મૂળ ત્રિપદી, જે અનંતકાળ પહેલાં હતી તે જ અત્યારે છે અને અનંતા કાળ પછી પણ તે જ રહેશે
૨૩૪	વિશ્વ ઉત્પસ થાય છે, નાશ પામે છે અને ધ્રુવ છે
૨૩૫	ત્રિપદી સ્યાદ્વાદ્રૂપ સિદ્ધાંતનો અર્ક છે અને તેની ફલશુદ્ધિ દ્વાદશાંગી છે
૨૩૬	સાચાં શાસ્ત્રો હંમેશાં દૃષ્ટ-છિષ્ટથી અવિરોધી હોય
૨૩૭	કાર્યકારણના અટલ સિદ્ધાંતથી વિશ્વ અનાદિ અનંત સાબિત થાય છે
૨૩૮	જીવંત તીર્થને પણ માર્ગદર્શક દ્વાદશાંગી મહાજીવંત તીર્થ છે
૨૩૯	દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રોની સફળતા હિતાહિતની પ્રેરણા આપવામાં છે
૨૪૦	શાસ્ત્ર સર્વકાળે સર્વવ્યાપી છે, તેથી સાધક તમામ વિષયો તેના આધારે જ મૂલવે : તે કહે તે જ તેને પ્રમાણા
૨૪૧	સૂત્ર-અર્થ તત્ત્વ કરી સદહંદુ
૨૪૨	જીવનમાં ઉત્ત્રત દૃષ્ટિ, તેને અનુરૂપ આચાર અને તે બંને સંગત થાયે તેવા સિદ્ધાંત દ્વાદશાંગી જ આપી શકે છે
૨૪૩	ભौતિક ક્ષેત્રે પણ ધ્યેય, કિયા અને સિદ્ધાંતની સુસંગતતા અનિવાર્ય
૨૪૪	સામાયિકસૂત્ર આદર્શ, આચાર અને સિદ્ધાંત ગ્રણેયથી શ્રેષ્ઠ અને અવિરોધી સૂત્ર છે
૨૪૫	દ્વાદશાંગીના એક એક વચ્ચનથી અનંતા મોક્ષે ગયા છે
૨૪૬	દ્વાદશાંગીનું દરેક વચ્ચન પણ સ્વતંત્ર તારકશક્તિ ધરાવે છે
૨૪૭	મહામહિમાશાળી દ્વાદશાંગીમાં દુનિયાની તમામ ફિલોસોફીનાં મૂળ છે
૨૪૮	દ્વાદશાંગી સાચું અમૃત છે, જીવનમાં સાચી સુખ-શાંતિ આપે, મરતાં સમાધિ આપે અને પરભવમાં પણ સાથે આવે
૨૪૯	જેને વૈરાગ્ય ન ગમે તેને શાસ્ત્રવચ્ચન પરિણામ પામતું નથી
૨૫૦	એક એક જિનવચ્ચન પણ તીર્થસ્વરૂપ છે
૨૫૧	શ્રીસંઘમાં આવિપત્યનો માપદંડ સૂત્રાર્થનું કભિક જ્ઞાન છે
૨૫૨	સૂત્રમય દ્વાદશાંગી મહામહિમાવંત છે તો અર્થમય દ્વાદશાંગીની મહાનતા વર્ણનાતીત છે
૨૫૩	પ્રત્યેક જિનવચ્ચન સમિતિ-ગુપ્તિરૂપ અને ત્રિપદીમય છે
૨૫૪	દ્વાદશાંગી સમ્યકશુદ્ધ છે, છતાં પાત્રને જ સમ્યકશુદ્ધપણે પરિણામે અને અપાત્રને ભિથ્યાશુદ્ધપણે પરિણામે છે
૨૫૫	દ્વાદશાંગીની આરાધનાથી અનંતા તર્યા, આશાતનાથી અનંતા દૂદ્યા
૨૫૬	ભવભીરું આત્મા જેની ખાતરી ન હોય તેવું વચ્ચન ઉચ્ચારે નહિ

પૃષ્ઠ ક્રમાંક	વિષય
૨૫૮	દરેક વસ્તુ સાપેક્ષ જ છે, કોઈ પણ વસ્તુ નિરપેક્ષ નથી, નિરપેક્ષમાત્ર અસત્ય છે
૨૫૯	જૈનદર્શનની સાપેક્ષતા સાર્વત્રિક છે, આઇન્સ્ટાઇનની ત્રણ બાબતની સાપેક્ષતામાં પણ પ્રશ્નો નિરતર છે
૨૬૧	મરીચિનું ઉત્સૂત્રભાષણ ઉત્કટ ભાવથી હોત તો અનંત ચોવીસી સંસાર વધી જત
૨૬૪	દ્વાદશાંગીના વચનનો અપલાપ મહાઅપરાધ છે
૨૬૪	શાસ્ત્રની સૂત્રથી કે અર્થથી કે તદુભયથી આશાતના એ મહાપાપ છે, અતિ જોખમકારક છે
૨૬૭	તીર્થકરોએ દેશના દ્વારા ઉપકાર કરતાં કંઈ ગણો ઉપકાર, ગણધર અને દ્વાદશાંગીરૂપી જીવંત તીર્થની સ્થાપના દ્વારા કર્યો
૨૬૮	ભગવાનને તીર્થ પ્રવર્તાવવાની લોકાંતિક દેવોની પ્રાર્થના
૨૬૮	દ્વાદશાંગીની મહાનતા સમજી તેની માત્ર શ્રદ્ધા અને બહુમાનથી પણ તમે ઘડી આશાતનાથી બચી શકો છો અને પરિણામે દુર્ગતિથી બચી શકો છો
૨૭૦	અનાર્ય વિચારો શાસ્ત્રનાં પાયાના સત્યોના સદહણા-બહુમાનમાં કુઠારાધાત છે
૨૭૧	દ્વાદશાંગી ઉપર સદહણા-બહુમાન માટે પહેલાં તો પાંચે ધન્દ્રિયોને પહેલા નંબરની દુર્મન માનવી પડશે
૨૭૩-૨૮૧	પરિશિષ્ટ : ભાવતીર્થ - દ્વાદશાંગી
૨૮૨-૩૫૬	ભાવતીર્થ - ચતુર્વિધ શ્રી સંધ
૨૮૩	ત્રીજું જીવંતતીર્થ ચતુર્વિધ શ્રીસંધ
૨૮૪	શ્રીસંધનાં ઘટક તત્ત્વો
૨૮૭	દિગંબરપંથની ઉત્પત્તિ અને તેની માન્યતાઓ
૨૮૮	શ્રીસંધનાં ઘટક તત્ત્વો
૨૮૯	જે ગર્બછ ગીતાર્થનિશ્ચિત નથી તે ચોરની પલ્લી છે
૨૯૭	જે ઉપદેશક સાધુ ઉત્સૂત્રભાષણ કરે છે તે કસાઈ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે
૨૯૮	જે માબાપ સંતાનોને ધર્મના સંસ્કાર નથી આપતાં તે કસાઈ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે
૨૯૯	શ્રીસંધની તારકતાનું રહસ્ય
૩૦૦	શ્રીસંધઘટક વ્યક્તિઓની વિશેષતા
૩૦૨	શ્રીસંધનું ઐશ્વર્ય
૩૦૩	તીર્થકર અનંતર શ્રીસંધ
૩૦૩	તીર્થકર સમકક્ષ શ્રીસંધ
૩૦૪	શ્રીસંધની મહાનતા વિચારો તો સમગ્ર ઐશ્વર્ય શ્રીસંધમાં જ દેખાય, બહાર કાંઈ દેખાય નહિ
૩૦૫	સમગ્ર સૃષ્ટિમાં શ્રોષ કોટિના ગુણોના ધારક જીવોના સમૂહરૂપ શ્રીસંધ તીર્થકર અનંતર, તીર્થકર સમકક્ષ અને તીર્થકરથી પણ અધિક છે
૩૦૭	તીર્થકર અનંતર શ્રીસંધ

પૃષ્ઠ ક્રમાંક	વિષય
૩૦૭	તીર્થકર સમકક્ષ શ્રીસંધ
૩૦૮	જિનશાસનનો શ્રાવક પણ અન્યદર્શનના સંન્યાસી કરતાં ચિયાતો છે
૩૦૮	મુદ્ગિતગામી જીવોમાં પણ માર્ગભેદ સંભવિત, પરંતુ શ્રીસંધમાં માર્ગભેદ અસંભવિત
૩૦૯	તીર્થકરથી અધિક શ્રીસંધ
૩૧૨	આવા વિશાળ શ્રીસંધની એક દેશથી પણ હદ્યપૂર્વકની ભક્તિ કરે તેને ત્રણ લોકના ત્રણ કાળના શ્રીસંધની ભક્તિનું ફળ મળે છે
૩૧૩	શ્રીસંધની આજ્ઞાના પાલનમાં ચૌદ્ધપૂર્વધર પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામીનું દૃષ્ટાંત
૩૧૭	શ્રીસંધની બીજી વાર આજ્ઞા, જેનું શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી દ્વારા અંશતઃ પાલન
૩૨૦	પૂ. શયંભવસૂરિએ શ્રીસંધની આજ્ઞા માથે ચડાવીને શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રનું વિસર્જન ન કર્યું
૩૨૧	શ્રીસંધની આજ્ઞા માથે ચડાવવાનાં અન્ય પણ દૃષ્ટાંતો
૩૨૩	શ્રીસંધનું સ્વરૂપ : જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ તે શ્રીસંધ : જિનાજ્ઞાનિરપેક્ષ તે સંધ નથી
૩૩૧	શ્રીસંધની જિનાજ્ઞાધીનતા માટે પૂ. શ્રી વજસ્વામીના જીવનનો એક પ્રસંગ
૩૩૩	શ્રીસંધની જિનાજ્ઞાની વફાદારી માટે પૂ. કાલિકાચાર્ય મહારાજાના જીવનનો એક પ્રસંગ
૩૩૮	પૂ. કાલિકાચાર્યનું દૃષ્ટાંત (ચાલુ)
૩૪૦	સમગ્ર સંસારમાં જે ટલાં પણ શ્રેષ્ઠ ગુણારત્નો છે તે શ્રીસંધમાં છે
૩૪૨	ગચ્છરૂપ સંઘના વિવિધ આચારદર્શનથી બહુમાનવૃદ્ધિ થતાં ધી વહોરાવતાં ધના સાર્વવાહને બોધિબીજની પ્રાપ્તિ
૩૪૫	શ્રીસંધની ખૂણે ખૂણે પ્રભાવકતાની તોલે વિશ્વમાં અન્ય કોઈ સાધન નથી
૩૪૭	શ્રી સંભવનાથ ભગવાન શ્રીસંધની ભક્તિ કરીને તીર્થકર બન્યા
૩૪૮	શ્રીસંધની માનસિક આશાતનાના ફળમાં સગર ચકવર્તીના ૯૦,૦૦૦ પુત્રોનું દૃષ્ટાંત
૩૪૮-૩૪૯	પરિશિષ્ટ : ભાવતીર્થ - ચતુર્વિધ શ્રીસંધ

નોંધ :-

- પુસ્તકમાં પાઠ આપ્યા છે તેમાં જે પાઠ શરૂ થતાં પહેલાં ☆ની નિશાની કરી છે તે પાઠ તેની આગળનો પાઠ જે વિધાન માટે આપ્યો છે તે જ વિધાન માટે જાણવો.
- પરિશિષ્ટમાં જ્યાં ☐ નિશાની છે તે ગ્રંથ દર્શાવવા મૂકી છે જ્યાં → નિશાની છે તે પાઠ દર્શાવવા મૂકી છે.

► પ્રાપ્તિસ્થાન ◄

*** અમદાવાદ :**

ગીતાર્થગંગા
૫, જેન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
ફંટેહપુરા રોડ, પાલદી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
ફોન: (૦૭૯) ૨૬૬૦ ૪૮૧૧, ૩૨૮૧૧૪૭૧

* શ્રી નટવરભાઈ એમ. શાહ, (આફિકાવાળા)
૬, પરિશ્રમ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી,
વિજયનગર કોર્સીંગ પાસે, અમદાવાદ-૧૩.
ફોન: (૦૭૯) ૨૭૪૭ ૮૫૧૨

*** મુંબઈ :**

શ્રી નિંકુંજભાઈ આર. ભંડારી
વિષ્ણુમહલ, ત્રીજે માળે,
ગરવારે પેવેલીયનની સામે,
ડી-રોડ, ચર્ચગેટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦.
ફોન: (૦૨૨) ૨૨૮૧૪૦૪૮

* શ્રી હિમાંશુભાઈ એન. શેઠ
અ-૨/૪૧, અશોક સમાટ, ત્રીજે માળે,
દફતરી રોડ, ગૌશાળા લેન, બીના જ્વેલર્સની
ઉપર, મલાડ (ઈ.) મુંબઈ-૪૦૦૦૮૭.
ફોન: (૦૨૨) ૩૮૪૩૮૪૩૪
(મો.) ૯૮૨૨૨૯૪૮૫૧

*** શ્રી લલિતભાઈ ધરમશી**

૩૦૨, ચંદનભાળા એપાર્ટમેન્ટ,
જવાહરલાલ નહેરુ રોડ, જૈન દેરાસરની પાછળ,
સર્વોદય પાર્શ્વનાથનગર, મુલંડ (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૮૦.
ફોન: (૦૨૨) ૨૫૯૮૦૯૧૪, ૨૯૫૮૯૦૩૦

*** પૂના :**

Shri Maheshbhai C. Patwa
1/14, Vrindavan Society,
B/h. Mira Society, Nr. Anand Marg,
Off. Shankar Sheth Road,
Pune-411037.
ફોન: (૦૨૦) 26436265

*** સુરત :**

ડૉ. પ્રકુલભાઈ જે. શેઠ
ડી-૧, અર્પણ એપાર્ટમેન્ટ,
બાબુનિવાસની ગલી,
ટીમલીયાવાડ, સુરત-૩૮૫૦૦૧.
ફોન: (૦૨૯૧) ૩૦૧૩૨૪૪

*** રાજકોટ :**

શ્રી કમલેશભાઈ દામાણી
“જિનાજા”, ૨૭, કરણપરા,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.
ફોન: (૦૨૮૧) ૨૩૩૧૨૦

*** BANGALORE :**

Shri Vimalchandji
C/o. J. NEMKUMAR & COMPANY
Kundan Market, D. S.Lane,
Chickpet Cross,
Bangalore-560053.
ફોન: (080)-(O) 22875262, (R) 22259925

*** જમનગર :**

શ્રી ઉદ્યમભાઈ શાહ
C/o. મહાવીર અગરભતી વર્ક્સ
C-૯, સુપર માર્કેટ, જ્યશ્રી ટોકીઝની સામે,
જમનગર-૩૬૧૦૦૧.
ફોન: (૦૨૮૮) ૨૯૭૮૫૧૩

ધર્મતીર્થનો મહિમા

સિદ્ધ સિદ્ધત્થાળાં, ઠાળમળોવમસુહં ઉવગયાળાં ।
કુસમયવિસાસળાં, સાસળાં જિળાળાં અવજિણાળાં ॥૧॥

(સભ્યતિરક્ત પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

તીર્થકરોનું સર્વોકૃષ્ટ કર્તવ્ય ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન :

આ જગતમાં સર્વને માટે વંદનીય, સર્વને માટે પૂજનીય અને ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ મહામંગલકારી કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે તીર્થકરોએ સ્થાપેલ આ ધર્મતીર્થ જ છે. ધર્મતીર્થની સ્થાપના દ્વારા જ તીર્થકરો તીર્થકર કહેવાય છે.

તીર્થકરોના જીવનમાં જન્મથી જ કર્તવ્યપરાયણતા હોય છે. તીર્થકરોએ પોતાના સમગ્ર જીવનમાં અનેક ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્તમ કર્તવ્યો અદા કર્યા છે. ભગવાન ઋખભદેવ જન્મ્યા પછી તેમના જીવનમાં એવો કોઈ પ્રસંગ નહીં હોય કે જેમાં તેમણે યોગ્ય કર્તવ્ય અદા ન કર્યું હોય. આમ છતાં, તેમના જીવનનું 'ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય કોઈ હોય તો તે ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન જ છે. તીર્થકરોના જીવનનું મહાન સત્કાર્ય અને ઊંચામાં ઊંચો પરોપકાર તેમણે જગતમાં પ્રવર્તાવેલું ધર્મતીર્થ જ છે.

૧ યद્ભગવદ્બિભિ: સર્વજ્ઞ: સર્વર્દર્શિભિ: પરમર્થિભિરહ્રદિભસ્તત્વાભાવ્યાત् પરમશુભર્ય ચ પ્રવચનપ્રતિષ્ઠાપનફલસ્ય તીર્થકર-નામકર્મણોऽનુભાવાદુક્તં ભગવચ્છિષ્યૈરતિશયવદ્બિભરુત્તમાતિશયવાગુદ્ધિસમ્પત્રૈગણધરૈર્દૃષ્ટં તદડગપ્રવિષ્ટમ् ।

(તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧-૨૦)

કૃતકૃત્ય એવા તીર્થકરોને પણ ધર્મતીર્થ નમસ્કરણીય :

ધર્મતીર્થની સ્થાપના દ્વારા જ તીર્થકરો તીર્થકર બન્યા હોવા છતાં તીર્થકરોને પણ પૂજનીય, વંદનીય આ જગતમાં કોઈ તાત્પ્ર હોય તો તે પણ આ ધર્મતીર્થ જ છે. અત્યાર સુધીમાં એવા કોઈ તીર્થકર નથી થયા કે જેમણે તીર્થની સ્થાપના કરતી વખતે સૌથી પ્રથમ તીર્થને નમસ્કાર કર્યા ન હોય. ઋષભદેવ ભગવાન, ^૧ અજિતનાથ ભગવાન, મહાવીર પ્રભુ, સીમંધરસ્વામી કે પછી કોઈ પણ તીર્થકર પરમાત્માનું સમવસરણ હોય, પરંતુ સમવસરણમાં તીર્થકરો પ્રવેશ કરે તો તે સૌથી પહેલાં “નમો તિત્થસ્સ” બોલીને ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરે જ. એટલે કે તમે અને હું જ નહીં પણ આપડો બધા જેમને વંદન-પૂજન-નમસ્કાર કરીએ છીએ, જેમની અહોભાવથી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ કરીએ છીએ, તેવા તીર્થકરોને પણ જે પૂજનીય, વંદનીય છે તેવા ધર્મતીર્થની મહાનતાનો કોઈ પાર નથી.

સર્વ તીર્થકરોનું મૂળ બીજ ધર્મતીર્થ :

અહીંયાં તમને પ્રશ્ન થાય કે કૃતકૃત્ય એવા તીર્થકરોને પણ ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરવાનું શું કારણ ? તો તે એ જ કે આ ધર્મતીર્થ જ તીર્થકરોની ઉત્પત્તિનું આધ બીજ છે. આજ સુધીમાં અનંતા તીર્થકરો થયા, તે તીર્થકરો તીર્થકર બન્યા શેના પ્રભાવે ? આ ધર્મતીર્થના પ્રભાવે જ. દા.ત. પ્રભુ મહાવીરે પણ કોઈને કોઈ ધર્મતીર્થનું આલંબન લઈ સાધના કરી તીર્થકરનામકર્મનો બંધ કર્યો અને તેના પ્રભાવે ફરી પ્રભુ મહાવીર દ્વારા ધર્મતીર્થની સ્થાપના થઈ. એટલે આ વિશ્વમાં જે જે તીર્થકરો થયા તે બધા તીર્થકરોને તીર્થકર બનાવનાર આ ધર્મતીર્થ જ છે. ^૨ અનંતા તીર્થકરોની બીજભૂમિ કહો કે ઉત્પત્તિની ખાડા કહો તો તે આ ધર્મતીર્થ જ છે.

અપેક્ષાએ તીર્થકરો કરતાં પણ ધર્મતીર્થ વધુ પૂજ્ય :

તીર્થકરો પર પણ જેનો મહાન ઉપકાર છે અને તીર્થકરો પણ જેને વંદન-ભક્તિ કરે છે એવા ધર્મતીર્થની ઉત્કૃષ્ટતાનો આ જગતમાં કોઈ નમૂનો નથી. આવા ઉત્તમાં ઉત્તમ આ ધર્મતીર્થનો મહિમા વર્ણવવા પૂ. આ. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજા, સન્મતિતક્રમકરણ ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ ધર્મતીર્થની સુતિ

૧ નમસ્તીર્થાયેતિ ગિરા, કૃત્વા તીર્થનમસ્ક્રિયામ् । તત્ત્વ સિહાસને પૂર્વાભિમુખો ન્યષદત્ પ્રભુः ॥૩૭૪ ॥

(ત્રિષણી૦ પર્વ-૨, સર્ગ-૩)

૨ ‘તીર્થ’ શ્રુતજ્ઞાનં તત્પૂર્વિકા ‘અહંતા’ તીર્થકરતા, ન ખલુ ભવાન્તરેષુ શ્રુતાભ્યાસમન્તરેણ ભગવત એવમેવા ઽહન્યલક્ષ્મીરૂપઢૌકતે ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર૦ ભાષ્યગાથા-૧૧૯૪ ટીકા)

☆ અહંતામપ્રાર્હતા શાસનપૂર્વિકા,

(સન્મતિતક્રમકરણ૦ કાંડ-૧, શલોક-૧ ટીકા)

☆ ‘તપ્પુદ્વિયા અરહયા’ ઇતિ વચનાત्,

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

ધર્મતીર્થનો મહિમા

કરે છે. તીર્થકરો પર પણ જેનો મહાન ઉપકાર છે, તીર્થકરોએ પણ જેને નમસ્કાર કર્યો છે, અરે ! ૧ સમવસરણમાં બાર પર્ષદામાંની કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રવેશ કરે, તે પછી ગણધર હોય, કેવલજ્ઞાની હોય, મન:પર્યવજ્ઞાની હોય, અવગિજ્ઞાની હોય કે ચૌદ્ધર્વી હોય, તે બધા “નમો તિત્થસ્સ” બોલીને ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરે. ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કર્યા વગર જો પ્રવેશ કરે તો તે અવિનય કહેવાય. તમને ધર્મતીર્થ પ્રત્યેનો આવો વિનયવ્યવહાર જ ખબર નથી. અરે ! “નમો તિત્થસ્સ” બોલવાની જ ખબર નથી ! શાસ્ત્ર કહે છે કે જો પર્ષદામાં બેસવું હોય તો ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરવાના અવશ્ય આવે. ૨ અપેક્ષાએ તીર્થકરો કરતાં પણ ધર્મતીર્થ મહાન છે, પૂજ્ય છે; કારણ કે ધર્મતીર્થ જ અનંતા તીર્થકરોની હારમાળા પેદા કરે છે. તીર્થકર જેવા તીર્થકરોને પણ મોક્ષ સુધી પહોંચાડનાર જો કોઈ હોય તો તે આ ધર્મતીર્થ જ છે, તો તેનાથી વધારે પૂજનીય બીજું કોણ હોઈ શકે ? અર્થાતું કોઈ જ ન હોઈ શકે.

“ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કરો” એવી દેવેન્દ્રોની પણ અભિલાષા :

સભા : તીર્થકરો ધર્મતીર્થને શા માટે નમસ્કાર કરે છે ?

સાહેબજી : તીર્થકરો ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કેમ કરે છે તેનાં કારણો આગળ આવશે ત્યારે સમજાવીશ.

તમારા હદ્યમાં પણ તીર્થકરને નમસ્કાર કરતી વખતે, એમના પર પણ જેનો ઉપકાર છે તેવું ધર્મતીર્થ અવશ્ય યાંદ આવવું જોઈએ. તેના પ્રત્યે પૂજનીયતા, વંદનીયતા, નમસ્કરણીયતાની ખબર નહીં હોય તો તીર્થકરો પ્રત્યે સાચું બહુમાન નહીં થાય. તીર્થકરોના જીવનમાં જન્મ પછી ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ શુભ પ્રવૃત્તિ ધર્મતીર્થની સ્થાપના જ છે.

ભગવાન સાધના કરી સ્વયં કેવલજ્ઞાન પામ્યા તેને તેમના જીવનનું ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય ન કર્યું. ભગવાન જન્મે ત્યારે ઇન્દ્રો અત્યંત ભક્તિથી મહોત્સવ કરે છે, છતાં ઇન્દ્રોને પ્રભુ પાસેથી તીર્થપ્રવર્તન કરાવવાની જ ઉત્કટ કામના હોય છે. તમે સ્નાત્રમાં બોલો છો ને, કે “દીક્ષા કેવલને અભિલાષે, નિત નિત જિન ગુણ ગાવે.”

૧ પૂર્વદ્વારાઽવિશન સાધુ-સાધ્વી-વૈમાનિકસ્ત્રિયः । પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નેમુર્જિનં તીર્થ ચ ભક્તિતઃ ॥૧૩૪ ॥

પ્રાકારે પ્રથમે તત્ત્વ, ધર્મારામમહાદ્રુમા: । પૂર્વદક્ષિણદિશ્યાસાજ્ચક્રિરે સર્વસાધવ: ॥૧૩૫ ॥

તેણાં ચ પૃષ્ઠતસ્તસ્થુરુદ્ર્ધ્વા વૈમાનિકસ્ત્રિયः । તાસાં ચ પૃષ્ઠતસ્તસ્થુરુસ્થૈવ વ્રતિનીગણા: ॥૧૩૬ ॥

પ્રવિશ્ય દક્ષિણદ્વારા, પ્રાગ્વિધાનેન નૈર્બત્તે । તસ્થુર્ભવનેશજ્યોતિર્વિન્તરાણાં સ્ત્રિયઃ ક્રમાત् ॥૧૩૭ ॥

પ્રવિશ્ય પશ્ચિમદ્વારા, તદ્વન્ત્રત્વાઽવતસ્થિરે । મરુદ્વિશ ભવનેશજ્યોતિષ્કવ્યન્તરાઃ ક્રમાત् ॥૧૩૮ ॥

(ત્રિષણ્ણિં પર્વ-૧, સર્ગ-૬)

૨ ગુણસમુદાઓ સંઘો પવયણતિત્થંતિ હોઇ એગું । તિત્થયરો વિ ય એવં ણમઝ ગુરુભાવઓ ચેવ ॥૧૨૬ ॥

ગુણસમુદાયઃ સઙ્ગ્યોઽનેકપ્રાપણસ્થસમ્યગર્દર્શનાદ્યાત્મકત્વાત् । પ્રવચનં તીર્થમ् ઇતિ ભવન્ત્યેકાર્થિકા=એવમાદયોઽસ્ય શબ્દા ઇતિ । તીર્થકરોઽધિ ચૈનં સંગ્યં તીર્થસંજ્ઞિતં નમતિ ધર્મકથાદૌ ગુરુભાવત એવ ‘નમસ્તીર્થાય’ ઇતિ વચનાદેતદેવમિતિ ॥૧૨૬ ॥

(પ્રતિમાશતક, ઇલોક-૬૭ ટીકા)

સમ્યગદાટિ દેવતાને પ્રભુ જન્મે ત્યારથી જ આ જ ભાવ છે કે, ‘પ્રભુ ક્યારે સંસારનો ત્યાગ કરી, દીક્ષા લઈ, સાધના કરી, કેવલજ્ઞાન પામી સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ કરવા ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે !’

ધર્મતીર્થપ્રવર્તનનું પ્રધાન કારણ તીર્થકરનામકર્મનો ઉદ્દ્ય:

સભા : એક ધર્મતીર્થ વિદ્યમાન હોય છતાં બીજા ધર્મતીર્થની સ્થાપના કેમ કરાય ?

સાહેબજી : ધર્મતીર્થ વધારે ઉદ્ઘોતમાન થાય તે માટે. બધા જીવોની ધર્મતીર્થ સ્થાપવાની ત્રેવડ ન હોય, પ્રકૃષ્ટ પુણ્યશાળી જીવની જ આવા મહાન કાર્યની ક્ષમતા હોય છે.

આમ તો તીર્થકરનું અંતિમ ભવનું સમગ્ર જીવન, જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિ કોઈને કોઈના કલ્યાણનું અવશ્ય કારણ હોય છે. તેઓ જીવનમાં અનેક પ્રકારનાં કૌટુંબિક, સામાજિક, નૈતિક અને ધાર્મિક કર્તવ્યો અદા કરે છે. દા.ત. ઋષભદેવ ભગવાને સંતાનોને સંસારમાં સ્ત્રીઓની ૭૪ કલા અને પુરુષોની ૭૨ કલા શિખવાડી; લોકોપકાર માટે રાજ્યવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપી; પણ તે બધાં તેમનાં ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય નથી કહેવાતાં. પરંતુ તીર્થની સ્થાપના જીવનનું સર્વोત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય કહેવાય; કેમ કે તીર્થસ્થાપનાથી તેમણે એક-બે નહીં, લાખો-કરોડો-અસંખ્ય નહીં, પણ અનંતા જીવ પર પરંપરાએ શ્રેષ્ઠ ઉપકાર કર્યો છે, જે તીર્થકરનામકર્મના ઉદ્દ્ય વગર શક્ય નથી. તીર્થ સ્થાપવાની શક્તિ તીર્થકરોમાં જ હોય છે; કેમ કે તેઓ પ્રચંડ પુણ્ય લઈને આવ્યા છે. તીર્થકરનામકર્મ તેમની પાસે તીર્થની સ્થાપના કરાવે છે.

અન્ય ધર્મો કરતાં જૈન ધર્મમાં ઈશ્વરતત્ત્વની વિશિષ્ટતા :

અહીં થોડી વાતો એવી આવશે કે જે દુનિયાના ધર્મો અને જૈનધર્મના ઈશ્વરતત્ત્વની વ્યવસ્થામાં પાયાનો તફાવત બતાવશે. મોટાભાગના ધર્મો તો ઈશ્વરને સૃષ્ટિના સર્જક, સંચાલક અને સંહારક માને છે. વળી જૈનધર્મ સિવાયના બીજા જે બૌદ્ધદર્શનાટિ ધર્મો, જે ઈશ્વરને સમગ્ર સૃષ્ટિના સર્જક કે સંચાલક નથી માનતા, તે દર્શનો પણ ઈશ્વરને ધર્મતીર્થના સર્જક, સંચાલક અને સંરક્ષક અવશ્ય મોને છે; અર્થાત્ ‘પૂર્ણ પરમેશ્વર પણ, ધર્મતીર્થનો ઉદ્ઘોત કરવા સુચારુ સંચાલન અને સંરક્ષણ માટે અવસરે અવસરે અવતાર લે છે. ભગવદ્ ગીતામાં પણ લખ્યું કે “સંભવામિ યુગે યુગે.” આનો અર્થ એ થયો કે, વિશ્વમાં તીર્થની

૧ જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય કર્તારઃ પરમ પદમ्। ગત્વાઽગચ્છન્તિ ભૂયોऽપિ ભવં તીર્થનિકારત: ॥૨૨૪॥ [] ઇતિ વચનપ્રામાણ્યત-

(ધર્મબિન્દુ૦ અધ્યાય-૮, સૂત્ર-૩૩ ટીકા)

૨ યશચ તીર્થનિકારલક્ષણો હેતુ: કૈશિચત્ પરિકલ્પ્યતે સોઽપ્રનુપપત્રઃ કષાયવિકારજન્યત્વાત् તુસ્યેતિ ॥૩૪॥

(ધર્મબિન્દુ૦ અધ્યાય-૮, સૂત્ર-૩૪ ટીકા)

૩ સિદ્ધાનાં પતનાભાવાત્ર પુન: સંસારાવતારઃ, એતાવતા-

“જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તારઃ પરમ પદમ्। ગત્વાઽગચ્છન્તિ ભૂયોऽપિ, ભવં તીર્થનિકારત: ॥૧॥” ઇતિ વાદિન: સૌગતા નિરસ્તા:

(સમ્યક્ત્વસપ્તતિ૦ શલોક-૬૪ ટીકા)

ધર્મતીર્થનો મહિમા

હાનિ-લોપ થાય તો તેનો ઉઘોત કરવા ઈશ્વર આવે, ઈશ્વર જ સતત ધર્મતીર્થની ચિંતા કરે. પણ જૈનધર્મ આ વાતની ના પાડે છે. તેમાં એક જ કારણ છે કે તીર્થની સ્થાપના એ પૂર્ણ પરમેશ્વરનું કર્તવ્ય જ નથી, પરંતુ સાધક ઈશ્વરનું ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય છે. વળી તે કર્તવ્ય તેઓ નિર્લેપભાવથી જ કરે છે. માટે જૈન ધર્મમાં ઈશ્વરતત્ત્વનું અલૌકિક નિરૂપણ છે. મહાસાધક તીર્થકરો કોઈ ઈશ્વરાથી કે રાગથી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરતા નથી, પણ સર્વકામનાશૂન્ય એવા વીતરાગ-સર્વજ્ઞ થઈ તીર્થની સ્થાપના કરે છે. વીતરાગ હોવાને કારણે પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તેમને કોઈ વિકાર-આશંકા-કામના-અપેક્ષા નથી. માત્ર તીર્થકરનામકર્મના ઉદ્યથી જ ઉત્કૃષ્ટ પરોપકારની પ્રવૃત્તિ સહજભાવે કરે છે.

સભા : ઔદ્યિકભાવે કર્મ છે ?

સાહેબજી : હા, તીર્થકરનામકર્મનો ઔદ્યિકભાવ પણ હિતકારી છે. બધા ઔદ્યિકભાવ ખરાબ છે તેવું નથી. વળી ક્ષાયિકભાવ પણ સાથે છે. પણ અહીં મારો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે આ તીર્થની સ્થાપના તીર્થકરો કરે છે અને તે કરવાની પદ્ધતિ અલૌકિક છે.

અન્યધર્મવાળા કહે છે કે ઈશ્વર સર્વ કર્મના બંધનોથી મુક્ત પૂર્ણપરમેશ્વર હોવા છતાં અવતાર લઈને તીર્થની રક્ષા કરે છે, ધર્મતીર્થની સાર-સંભાળ લે છે, જે કથન સુસંગત નથી. જૈનધર્મ કહે છે કે જો ઈશ્વર પોતે સ્થાપેલા ધર્મતીર્થનો ચાહક બને અને તે તે ધર્મતીર્થ આ જગતમાં જળહળતું રહે તેવી અપેક્ષા રાખે, તો ઈશ્વરમાં પણ રાગ-દેખનો વિકાર આવે અને ઈશ્વરના મહાન સ્વરૂપની પ્રતિભા ખંડિત થાય. ઈશ્વરની નિર્વિકારી પ્રતિભા રાખવી હોય તો, પરમ સાધક અવસ્થામાં જ સત્કાર્ય કરાવનાર પ્રબળ પુણ્યકર્મના ઉદ્યથી જ તીર્થની સ્થાપના કરે, અને નિર્લેપભાવથી સિદ્ધાવસ્થા પામે. શાસનની સ્થાપના કર્યા પછી પણ ભગવાનને શાસન પર રાગ નથી અને શાસનની ચડતી-પડતી થાય તેમાં પણ ભગવાનને કોઈ હરખ-શોક નથી, છતાં ઉત્કટ સત્કાર્યની પ્રવૃત્તિ પણ શુભ કર્મના વિપાક વિના પૂર્ણ નિર્વિકારી આત્મામાં સંભવિત નથી. તેથી જૈનદર્શને સાધનાના અંતિમ તબક્કામાં રહેલા મહાસાધક તીર્થકરો દ્વારા જગતના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ તીર્થપ્રવર્તનરૂપે સહજતાથી માની છે, જે દુનિયાના સર્વ ધર્મો કરતાં નિરાળી છે; પણ પૂર્ણ પરમેશ્વરસ્વરૂપ સિદ્ધોને તીર્થપ્રવર્તન સાથે કોઈ સંબંધ સ્વીકારેલ નથી, જેથી પરમતત્ત્વમાં કોઈ ઊણપ આવતી નથી.

☆ એટે ચ કૈશિચત્તત્વત: ખલ્બવ્યાવૃત્તચ્છદ્ધાન એવેષ્યન્તે । યદાહુ: -

“જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તાર: પરમ પદમ् । ગત્વાઽગચ્છન્તિ ભૂયોऽપિ, ભવં તીર્થનિકારત: ॥૧॥ તથા -

દાધેન્ધન: પુનરૂપૈતિ ભવં પ્રમથ્ય, નિર્વાણમયનવધારિતભીરુનિષ્ઠમ् ।

મુક્તઃ સ્વયં કૃતભવશચ પરાર્થશૂરસ્ત્વચ્છાસનપ્રતિહતેષ્વિહ મોહરાજ્યમ् ॥૧॥” [સિદ્ધસેનો દ્વાત્રિંશિકા ૨ ૧૮] ઇતિ ।

(ધર્મસંગ્રહ૦ શલોક-૬૧ ટીકા, યોગશાસ્ત્ર૦ પ્રકાશ-૩, શલોક-૧૨૩ ટીકા)

☆ યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત । અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ् ॥૭॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ् । ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥૮॥

(ભગવદ્ગીતા૦ અધ્યાય-૪)

ધર્મતીર્થની સર્વોત્કૃષ્ટ પરોપકારિતા :

તીર્થકરો વીતરાગ સર્વજ્ઞ થઈ જે તીર્થની સ્થાપના કરે છે, તે તીર્થની પૂજ્યતા કેવી, તેના ગુણ કેવા, તેનું સ્વરૂપ કેવું તે બધાનું વર્ણન કરતાં શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજા કહે છે કે, આ 'તીર્થ સનાતન શાશ્વત છે, ત્રણ લોકને ઉપકારી છે, સ્વરૂપથી શુદ્ધ છે અને ગુણોથી અદ્વિતીય છે. અરે ! દુનિયાનાં જેટાં અન્ય ધર્મતીર્થ છે, તે સર્વે પર આ ધર્મતીર્થ અનુશાસન કરનાર છે, તેમના પર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવે છે અર્થાત્ મિથ્યામતોનું ખંડન કરી, સત્યની સ્થાપના કરનાર છે. "આ મહાન તીર્થ જ્યવંતુ વર્તો," તેવું જાહેરમાં સ્તુતિરૂપે ગાયે છે.

"જિનશાસનદેવકી જ્ય" નો પરમાર્થ :

તમે 'જિનશાસનદેવ કી જ્ય' બોલો છો, પણ તમને કોઈ પૂછે કે શાસન એટલે શું ? શાસનના દેવ કોણ ? તેની જ્ય એટલે શું ? તો તમને ખબર ખરી ? કે પછી ગતાનુગતિકતાથી જ બોલો છો ? આપણે તીર્થકરની જ્ય પણ પછી બોલીએ છીએ, સૌથી પહેલાં જ્ય શાસનદેવની બોલીએ છીએ. અહીં સંદર્ભથી પચાવતી કે ચકેશ્વરી શાસનદેવ તરીકે નથી, પણ તે વખતે ભગવાને સ્થાપેલા ધર્મતીર્થની જ આપણે જ્ય બોલાવીએ છીએ, અન્ય કોઈ દેવ-દેવીની નહીં.

સભા : અહીં જિનશાસનદેવમાં દેવ ક્યા આવે ?

સાહેબજી : અહીં દેવ એટલે શાસન પોતે જ સર્વોત્કૃષ્ટ દેવ છે, તીર્થકરો પોતે પણ દેવની જેમ જેને પૂજે છે. ^૧ શાસનથી ઊચા કોઈ દેવતા જગતમાં નથી.

અનંતા તીર્થકરો, અનંતા ગણધરો, અનંતા કેવળીઓ અને અનંતા ચૌદ્ધરીઓએ જેને નમસ્કાર કર્યા છે; અરે ! માત્ર નમસ્કાર નથી કરતા, પણ પ્રદક્ષિણા ફરે છે. ખુદ તીર્થકરો સમવસરણમાં પ્રવેશ કરતાં તીર્થને પ્રદક્ષિણા દે છે. કેવલજ્ઞાનીઓને હવે સાધનાથી કંઈ પામવાનું બાકી નથી, છતાં પણ ઋણના સ્વીકાર તરીકે ધર્મતીર્થને પ્રદક્ષિણા કરી નમસ્કાર કરીને પછી જ સમવસરણમાં બિરાજમાન થાય છે. અનંતા તીર્થકરો, ગણધરો, બધાએ જેને પૂજ્યું છે તેવા આ તીર્થથી ઊચું આ જગતમાં બીજું કંઈ જ પૂજ્ય નથી. પણ આ તીર્થની વ્યાખ્યા શું ? તેના પ્રકાર કેટલા ? તેનું સ્વરૂપ શું ? તેનું વિસ્તારથી વર્ણન મારે આ ગ્રંથ દ્વારા ચાતુર્માસમાં કરવું છે.

૧ શાસનસ્યાભીષ્ટદેવતાવિશેષસ્ય પ્રધાનભૂતસિદ્ધત્વ-કુસમયવિશાસિત્વાહંત્રપ્રણીતત્વાદિગુણપ્રકાશનદ્વારેણ સ્તવાભિધાયિકાં ગાથામાહ-સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં ઠાણમણોવમસુહં ઉવગયાણં । કુસમયવિશાસણં સાસણં જિણાણં ભવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતક્રપકરણ૦ કાંડ-૧, શલોક-૧ મૂલ, ટીકા)

૨ શાસનસ્યાભીષ્ટદેવતાવિશેષસ્ય

(સન્મતિતક્રપકરણ૦ કાંડ-૧, શલોક-૧ ટીકા)

ગુણાનુરાગથી થયેલ તીર્થ પ્રત્યે બહુમાન, બોધિબીજની પ્રાપ્તિનું કારણ :

પહેલાં તો મારે ધર્મતીર્થનો મહિમા સમજાવવો છે. મહિમારૂપે શાસ્ત્રમાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે જો આ 'તીર્થ પ્રત્યે ગુણાનુરાગથી તમને માત્ર બહુમાન થઈ જાય, તો પણ બોધિબીજની પ્રાપ્તિની શાસ્ત્ર બાંહેધરી આપે છે. પણ બહુમાન ગુણાનુરાગથી થવું જોઈએ. તમે જ્ય તો બોલાવો છો પણ તમને આ તીર્થ પર ગુણાનુરાગથી બહુમાન થયું છે કે નહીં, તે લાખ ટકાનો પ્રશ્ન છે.

ઘણા જૈનો એવા છે કે જૈનકુળમાં જન્મ્યા માટે પ્રભુ મહાવીરે સ્થાપેલા તીર્થને માને છે, અહીં જન્મ્યા માટે જિનશાસનદેવની જ્ય બોલે છે; પણ મુસલમાન, બૌધ્ધ કે વैદિક ધર્મમાં જન્મ્યા હોત તો ત્યાંની જ્ય બોલાવત. આ શાસન ઓળખાયું, તો યું લાગ્યું માટે જ્ય બોલાવો છો ? કે ઓળખ્યા વગરની જ જ્ય બોલાવો છો ? અરે ! તમને ઓળખવાની જિજ્ઞાસા જ નથી. શાસ્ત્ર કહે છે કે જ્યાં સુધી આ દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય નહીં ત્યાં સુધી તમોરો ભગવાનના શાસનમાં ભાવથી પ્રવેશ નહીં થાય. પરમાત્માના શાસનમાં ભાવથી પ્રવેશ કરવા માટે તીર્થકરોએ સ્થાપેલું તીર્થ તમને ગુણથી ગમવું જોઈએ, મમત્વથી નહીં.

ધર્મતીર્થ જ એકમાત્ર રાગ કરવા યોગ્ય :

સભા : સંધને તીર્થ કહેવાય ?

સાહેબજી : ફક્ત સંધને તીર્થ ન કહેવાય. સંધ કોને કહેવાય તે પણ ભણવું પડશે.

ધર્મતીર્થ અંગેના આગમના પાઠો લઈને વિવેચન-વ્યાખ્યા કરીશ. આ વિષય પર મારે ૧૦૦૦ ગ્રંથમાંથી આધાર આપવા છે અને વિવેચન કરવું છે.

અત્યારે મારે પ્રથમ એટલી જ ઓળખ આપવી છે કે, જે તીર્થકરો આ તીર્થ પાસે ઝૂકી જાય છે, તે એવી વસ્તુ છે કે જેને ઓળખ્યા પછી તમને આ દુનિયામાં બીજે ક્યાંય તીવ્ર રાગ નહીં થાય. રાગ કરવા લાયક આ એક જ છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા લખે છે કે^૨ "પ્રભું તમારું તીર્થ મળ્યું અને તેના ઉપર અમારો રાગ થયો એટલે અમે અમારું જીવન ધન્ય ધન્ય, કૃતકૃત્ય માનીએ છીએ. હવે જીવનમાં

૧ કથં તીર્થવર્ણવાદ એવ બોધિબીજં ભવત્યત આહ-

વ્યાખ્યા-વિશબ્દ એવકારાર્થઃ । સ ચાપિશબ્દાર્થઃ । તતશ્ચ યાપિ કાચિદલ્પાપીત્યર્થઃ । ગુણપ્રતિપત્તિર્ગુણાભ્યુપગતિઃ । સર્વજ્ઞમતે જિનશાસનવિષયે । ભવતિ જાયતે । પરિશુદ્ધા ભાવગર્ભા । સાપિ ગુણપ્રતિપત્તિઃ । જાયતે સંપદ્યતે । બીજં હેતુઃ । બોધેઃ સમ્યગ્રદ્શનપ્રતિપત્તિઃ । સ્તેનજ્ઞાતેન ચૌરોદાહરણેન । તચ્ચ પ્રાગુક્તમ् । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૪॥

(પંચાશક પ્રકરણ૦ પંચાશક-૧, શલોક-૨૪ ટીકા)

૨ અધીતાસ્તકર્ણઃ શ્રીનયવિજયવિજાહિભજનપ્રસાદાદ્ય યે તેષાં પરિણતિફલં શાસનરુચિઃ ।

ઇહાંશેનાયુચ્ચૈરવગમફલા યા સ્ફુરતિ મે । તથા ધન્ય મન્યે જનુરહિલમન્યત્કિમધિકમ् ॥૧૪॥

(સ્યાદ્વાદરહસ્ય પત્રમ्)

બીજું કંઈ જ જોઈતું નથી.” વિચારો, ખાલી રાગ થયો એટલામાત્રથી જ જીવન ફૃતકૃત્ય માને છે, તો રાગ પણ કેટલો ક્રીમતી હશે ? પણ તે રાગ ક્યારે થાય ? આ ધર્મતીર્થની સાચી ઓળખ થાય તો. અત્યારે તો ઓળખ વિના જ જ્ય બોલાવો છો. ઘણાને તીર્થકરો કોણ ? અને તીર્થ કોણે કહેવાય ? તેની જ કંઈ ખબર નથી. અત્યારે બધું કુલાચારથી ચાલે છે. શાસ્ત્રમાં લઘું કે, બાળક હોય ત્યાં સુધી કુલાચારથી આ શાસનની ભક્તિ કરે તો વાંધો નથી, પરંતુ પરિપક્વ થયા પછી પણ કુલાચારથી જ ઉપાસના કર્યા કરે તે યોગ્ય નથી. પરિપક્વ થયા એટલે ઓળખ કરવાની શક્તિ આવી, તેથી ઓળખ કરવી એવી પ્રભુની આજા છે. આ તમારા પંડિત (શ્રોતામાં રહેલા એક ભાઈ) જ શું બોલ્યા ? એ કહે છે, શાસનદેવમાં દેવ ક્યાંથી આવ્યા ? પણ એમને ખબર નથી કે શાસન પોતે જ મહાન દેવ છે. અત્યારે તમારી માન્યતામાં શાસનદેવ તરીકે બધા દેવી-દેવતા ભરાઈ ગયા છે; પણ તેના કરતાં તો ભાવશ્રાવકો પણ ઊંચા. આનંદશ્રાવક, કામદેવશ્રાવક, પુણિયોશ્રાવક પણ દેવી-દેવતા કરતાં ઘણા ઊંચા છે. તેમનાથી સાધુ ઊંચા, પછી ચૈદ પૂર્વધરો, પછી અવધિજ્ઞાની સાધુ, પછી મનઃપર્યવજ્ઞાની, પછી કેવલજ્ઞાની, તેમનાથી ઊંચા ગણધર અને સૌથી ઊંચા તીર્થકરો અને તેમનાથી પણ મહાન ધર્મતીર્થ.

અપેક્ષાએ ગણધરોનો કેવલજ્ઞાની કરતાં પણ વધુ મહિમા :

સભા : છદ્રસ્થ અવસ્થામાં હોય તો પણ કેવલજ્ઞાની કરતાં ગણધર ઊંચા ?

સાહેબજી : હા અપેક્ષાએ ઊંચા; કેમ કે ‘જૈનશાસનમાં કેવલી પણ ગણધરોને નમસ્કાર કરે છે. કેવલજ્ઞાની સમવસરણમાં આવે તો તીર્થ અને તીર્થકરોને નમસ્કાર કરી ગણધરોની આજુભાજુ બેસે; કેમ કે કેવલજ્ઞાની કરતાં શાસનના સ્થાપક અને સંચાલકોનો મહિમા વધારે છે. જ્યાં સુધી તમે તીર્થને ઓળખશો નહીં, તેનાં બધાં પાસાં નહીં સમજો ત્યાં સુધી જૈનશાસનમાં તમારો જન્મ થવા છતાં શાસન પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ બહુમાન પેદા નહીં થાય. તીર્થકરપૂજિત તીર્થની સાચી ઓળખં કરાવી તેના પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ બહુમાન કરાવવું એ જ આ પ્રવચનનો હેતુ છે.

૧ કેવલિનઃ પૂર્વદ્વારેણ પ્રવિશ્ય જિનં ‘ત્રિગુણં’ ત્રિપ્રદક્ષિણીકૃત્ય ‘નમસ્તીર્થાય’ ઇતિ વચ્ચા તીર્થપ્રણામં ચ કૃત્વા ‘તસ્ય’ તીર્થસ્ય-પ્રથમગણધરરૂપસ્ય શોષગણધરાણાં ચ ‘માર્ગતઃ’ પૃષ્ઠતો દક્ષિણપૂર્વસ્યાં નિષીદન્તિ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર૦ ભાષ્યગાથા - ૧૧૮૬ ટીકા)

☆ કેવલિનઃ ‘ત્રિગુણં’ ત્રિપ્રદક્ષિણીકૃત્ય ‘જિનં’ તીર્થકરં તીર્થપ્રણામં ચ કૃત્વા માર્ગતઃ ‘તસ્ય’ તીર્થસ્ય ગણધરસ્ય નિષીદન્તીતિ ॥

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ૦ નિર્યુક્તિ ગાથા - ૫૫૯ ટીકા)

સિદ્ધ સિદ્ધત્વાણ, ઠાળમળોવમસુહ ઉવગાયાણ ।
કુસમયવિસાસણ, સાસણ જિણાણ અવજિણાણ ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

તીર્થકરો પોતે અંતિમ ભવમાં એવા ઉત્કૃષ્ટ સાધક છે કે પોતાને આત્મકલ્યાણ કરી સંસારસાગર તરવા માટે કોઈ તારક ધર્મતીર્થની જરૂર નથી. પોતે જન્મ જન્મથી સાધના કરીને સાધનામાર્ગમાં એટલા પરિપક્વ થયા છે કે અંતિમ ભવમાં તેમને સદ્ગુરુ કે શાસ્ત્રની કોઈ જરૂર પડતી નથી. સાધનામાર્ગનાં અનુષ્ઠાન-તપ્તાગ વગેરેની પણ કોઈ જરૂર નથી. તેમને આત્મકલ્યાણ માટે શ્રી સંઘ વગેરે આલંબનની પણ જરૂર નથી.

તીર્થકરો અનાસક્ત ભોગી, નિષ્કામ યોગી, અસંગ સાધક અને કૃતકૃત્ય ધર્મતીર્થપ્રવર્તક :

તીર્થકરો પોતે પોતાનું આત્મકલ્યાણ કરવા માટે જગતમાં ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવતા નથી; કેમ કે ધર્મતીર્થ દ્વારા જે મેળવવાનું હતું તે તો તેમણે આગલા ભવમાં જ, પૂર્વના ધર્મતીર્થની સાધના કરીને મેળવી લીધું છે. અંતિમ ભવમાં તો એટલા ઉચ્ચ સ્તરને પામેલા છે, કે તે વખતની તેમની ભૂમિકાનું વર્ણન તીર્થકરોના ચરિત્ર વાંચીએ તો ખબર પડે, અનન્ય બહુમાન થાય અને લાગે કે તીર્થકરોની સર્વ અવસ્થા અલૌકિક છે. દા.ત. ભગવાન જન્મે ત્યારથી અનાસક્ત ભોગી છે, સંસારમાં રહે ત્યાં સુધી નિષ્કામ કર્મયોગી છે, દીક્ષા લે ત્યારથી માંડીને અસંગ સાધક છે અને ક્ષપકશ્રેષ્ઠી માંડી કેવલજ્ઞાન પામે છે ત્યારે કૃતકૃત્ય એવા તીર્થકર સહજતાથી ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક છે. આ બધા શબ્દો તમારો માટે નવા છે.

મારે તીર્થકરના જીવનની લોકોત્તર વિશિષ્ટતા બતાવવી છે. પ્રભુ મહાવીર જન્મ્યા ત્યારથી ભગવાન નહોતા, હજુ આત્મા પર પડેલાં આઠે કર્મોના ઉદ્યની અસર વચ્ચે બેઠેલા છે, સાધના કરી કરીને એકેએક કર્મને મૂળમાંથી કાઢવાનાં બાકી છે. છતાં જન્મતી વખતે ભૂમિકા કઈ? તો કહે છે કે તેઓ અનાસક્ત ભોગી છે. રાજ્યાવસ્થામાં રાજ્ય કરે, સમગ્ર સંચાલન કરે ત્યારે તે નિષ્કામ કર્મયોગી છે, અને દીક્ષા લે ત્યારથી કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ નથી અર્થાત્ અસંગ મહાસાધક છે.

સભા : દ્વાકમાં રસ વગરના છે એમ જ ને ?

સાહેબજી : તમારો શર્બદ અધૂરો છે; કેમ કે રસ શર્બદથી તમે રાગ-રતિ લો છો. અહીં તો તે તે ભૂમિકાને અનુરૂપ માનસ હતું. દીક્ષા પહેલાં ભગવાનના આત્મા પર રાગ-દ્વેષ છે, પણ તે અશુલ નથી, શુલ છે. તેમની દરેક કક્ષાનું વર્ણન યોગ્ય શબ્દો દ્વારા શાસ્ત્રકારોએ કરેલું છે.

“ગ્રભુ ! ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવો” એવો લોકાંતિકદેવોનો વિનંતિસ્વરૂપ શાશ્વત આચાર :

સારાંશ એ છે કે તીર્થકરો ધર્મતીર્થની સહાય વગર અંતિમ ભવમાં સ્વબળે મોક્ષ જનાર છે, તેથી તીર્થકરો પોતાના આત્મકલ્યાણ અર્થે, પોતાના ઉપકાર માટે કે પોતાને તરવાના સાધન તરીકે ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરતા નથી; પરંતુ આપણા સૌના કલ્યાણ માટે, આપણા પર ઉપકાર કરવા તીર્થકરોએ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવ્યું છે.

એટલે જ તો જ્યારે ભગવાનનો દીક્ષાનો સમય થાય છે ત્યારે, ^૧ “નવ લોકાંતિકદેવો દેવલોકમાંથી પોતાના શાશ્વત આચાર પ્રમાણે ભગવાનને વિનંતી કરવા આવે છે ત્યારે કહે છે, “લાયક ભવિ જીવો પરમપદ પામી શકે, સ્વકલ્યાણ કરી શકે; તે માટે આપ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, સાધના દ્વારા કર્મકષય કરી, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શીધતાથી સર્વજીવહિતકારી ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવો.” તેનો અર્થ એ છે કે ભગવાનને પોતાના કલ્યાણ માટે શાસન કે તીર્થની જરૂર નથી, અંતિમ ભવમાં સ્વબળથી તેઓ સંસાર તરી શકે તેમ છે; પણ જગતના જીવોને તારવા માટે, તેમનો ઉદ્ઘાર કરવા માટે આ ધર્મતીર્થની જરૂર છે, એટલે પરોપકારની પ્રવૃત્તિ તરીકે તીર્થ પ્રવર્તાવે છે. તેમના જીવનનું આ સર્વोત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય છે અને છતાં તે કરતી વખતે તીર્થકરોનું માનસ સંપૂર્ણ નિર્ણય છે.

સંપૂર્ણ નિર્ણયભાવથી તીર્થકરો દ્વારા ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન :

દુનિયાના બીજા ધર્મો જેને ઈશ્વર તરીકે માને છે, તે ઈશ્વરના જીવનમાં ઈશ્વરપદને ખામી પહોંચે તેવી પ્રવૃત્તિ હોય છે; કેમ કે સારી પણ પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તેમાં લેપાઈ જાય છે, જ્યારે આપણા તીર્થકરો નિર્ણયભાવે કરે છે.

સભા : બીજા ઈશ્વર લેપાઈ જાય છે તે કેવી રીતે ?

સાહેબજી : તેમના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ધર્મતીર્થ જાંખું પડે અને ધર્મની જગતમાં અવનતિ થાય, તે વખતે ધર્મની ઉત્ત્સત્ત્વ કરવા ઈશ્વર સદેહ અવતાર લે. તેનો અર્થ એ જ કે પોતે સ્થાપેલું ધર્મતીર્થ દુનિયામાં જળહળતું રહે તેની ચિંતા ઈશ્વર કરે છે.

સભા : લોકકલ્યાણની કામનાથી ચિંતા કરે તો ?

સાહેબજી : કામનામાત્ર વિકાર છે. જૈન દર્શનમાં શુભ કામનાને પણ વિકાર કર્યો છે. સંપૂર્ણ નિર્વિકારી તત્ત્વ કે પૂર્ણ શુદ્ધતત્ત્વમાં કામનારૂપ વિકારનો અંશ કે પડછાયો પણ ન હોય. શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે ^૨ “કૃતકૃત્ય

૧ જય જય નન્દા ! જય જય ભદ્રા ! ભદ્રાં તે જય જય ખચ્છિય-વર-વસહા ! બુજ્જાહિ ભગવાં ! લોગણાહા ! સયલજગજીવહિયં પવત્તેહિ ધર્મમતિત્યં હિઅસુહનિસ્સેયસકરં સવ્વલોએ સવ્વજીવાણં ભવિસ્સસિત્તિ કદ્ગું જયજયસદ્દં પદુંજંતિ ॥

(કલ્યાણસૂત્રો સૂત્ર-૧૧૧)

☆ જાવ એરિસ-મણ-પરિણામં તાવ લોગાંતિયા સુરા । થુણિં ભણંતિ ‘જગ-જીવ-હિયયં તિત્યં પવદ્વિહી’ ॥૩૨૩ ॥

(મહાનિશીથસૂત્ર ગીયત્થ-વિહાર નામનું છદું અધ્યયન)

૨ કૃતકૃત્યસ્ય પ્રયોજનોદેશભાવાદપ્રેક્ષિતકાર્યચેષ્ટાનાપત્ત્વાત् પરાનુગ્રહપ્રવૃત્તિરેવ તર્હિ ન સ્યાદિતિ ચેત્, ન, તીર્થકૃત્નામકર્મા-નુભાવાજ્જગદ્ધિતકારિત્વશૈલ્યુપપત્તેઃ, અનપેક્ષિતપ્રયોજનભાસ્કરપ્રકાશનાદિવિદ્યાહ-‘તીર્થપ્રવર્તનફલં’ (૯) ઇત્યાદિ ॥ અથવા-

એવા તીર્થકરો આ જગત પર પરોપકારની પ્રવૃત્તિશુપે કોઈ છચ્છાથી નહીં, પરંતુ તીર્થકરનામકર્મના ઉદ્યથી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.” કૃતકૃત્યનો અર્થ એ છે કે જેનાં બધાં કર્તવ્યો પૂરાં થઈ ગયાં છે, બધું મેળવવા જેવું મેળવી લીધું છે, હવે કોઈ કામના-અધૂરાપણું-ઉણાપ-અપેક્ષા નથી; સર્વથા નિર્લેપતાનો ભાવ છે, વીતરાગ પૂર્ણજ્ઞાની હોવાથી તેમને કોઈ અપેક્ષા નથી.

કૃતકૃત્ય એવા તીર્થકરો ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે, એટલે તીર્થ સ્થાપતી વખતે તીર્થ દ્વારા કાંઈ મેળવવું છે તેવું નથી. તમે કોઈ પણ કર્તવ્ય અપેક્ષાથી કરો છો. આપણાને કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે અંદરથી કામના જોઈએ, અને તે જ આપણા પુરુષાર્થનું પ્રેરક બળ બને છે. પછી શુભ કામના હોય તો તેનાથી પુણ્ય બંધાશે અને અશુભ કામના હશે તો પાપ બંધાશે. પણ જીવનમાં જે કાંઈ પુરુષાર્થ-પ્રવૃત્તિ કરો છો, તેનું પ્રેરક બળ તમારા મનમાં રહેલી કામના છે. કામનાશૂન્ય કે છચ્છાશૂન્ય બની પ્રવૃત્તિ કરવાની આપણાને ટેવ્ઝ નથી. તમે જીવનમાં કામનાશૂન્ય થછ એક પણ પ્રવૃત્તિ કરી નથી અને અત્યારે કરી શકો તેવું level-તેવી કક્ષા નથી. નિઃસંગભાવે કે નિર્લેપભાવે પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરાય, તે સમજવા આપડો માનસ કેળવવું પડશે. તીર્થકરો વીતરાગ છે તો આવી શુભ પ્રવૃત્તિ કેવા ભાવથી કરે છે તે પણ ઘણા લોકો સમજતા નથી. આરોગ્ય-સ્વાસ્થ્યનો થનગનાટ કેવો હોય, તેની જન્મથી માંદા માણસને ખબર ન હોય, તેમ નિર્લેપભાવથી પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકાય તેનો રાગદશામાં રહેલા તમને અંદાજ-અભ્યાસ નથી.

અન્યધર્મામાં ઈશ્વરતત્ત્વનું સ્વરૂપ :

દુનિયાના બધા ધર્મો વીતરાગને ઓળખવામાં થાપ ખાઈ ગયા છે, માટે બધાએ વિકારી ઈશ્વરતત્ત્વની રજૂઆત કરી, સ્થાપના કરી. પાછ્યો જગતમાં એવો કોઈ ધર્મ નથી કે જેમાં ઈશ્વરતત્ત્વ ન હોય. બધા ઈશ્વરને, પરમાત્માને માને છે, રજૂ કરે છે. તેના અનુયાયીને ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા, શરણ સ્વીકારવા પ્રેરણા કરે છે, પણ તેની ઓળખ આપવામાં ગરબડ ગોટાળો; કારણ કે ઈશ્વરતત્ત્વ નિર્વિકારી, નિષ્કામ જ હોવું જોઈએ તે સમજી ન શક્યા.

કોઈક ધર્મવાળાએ એમ કષ્ટું કે ઈશ્વરે આખી દુનિયાનું સર્જન કર્યું અને તેની સંભાળ કરે છે, ધ્યાન

દનુતરપારમર્ષજ્ઞાનબુદ્ધાતિશયાદ્યપ્રમેર્યદ્વિનિઃશ્રેયસાભ્યુદયાર્થગમનમપેક્ષ્ય કૃતાર્થત્વવિશેષણાત् અવશ્યવેદ્યતીર્થકરનામકર્મ-વેદનાદ્યાયુષ્કતાનુબન્ધાદિક્ષપણમાત્રકાર્યશોષાપેક્ષમકૃતાર્થતાપિ સ્યાદ્વાદિનો ન દોષાયોષિ (૧૦) ॥

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર૦ આદ્યકારિકા શ્લોક ૯-૧૦ સિદ્ધસેન ગણિ ટીકા)

☆ નનુ પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્તિ: ફલવત્તયા વ્યાપ્તા, અન્યથા પ્રેક્ષાવત્તાક્ષતિપ્રસઙ્ગાત, ફલં ચેદસૌ તીર્થકરણાદપેક્ષતે વ્યક્તમવીતરાગત્વપ્રસઙ્ગ ઇત્યારેકાનિરાકરણાર્થમિદમાચાષ્ટે- “અણુવાગિયપરહિયરયં”, અનુપકૃત-પરહિતરતમ્, યોડનુપકૃત એવ સન્ પરસ્મૈ યત્ હિતં તસ્મિન્ કર્તવ્યતયા રતઃ-આસક્તઃ સકલતિર્યઙ્નરામરગણ-સાધારણ્યા વાણ્યા તદુપાયપ્રદર્શનેન, સોડનુપકૃતપરહિતરતસ્તમ્ નત્વેતિ યોગઃ । અનુપકૃતત્વવિશેષાચ્ચ સર્વોષ્ણપિ જન્તુષ્ણવિશેષેણ પરહિતકરણે ભગવતઃ પ્રવૃત્તિરિતિ ન પૂર્વોક્તદોષાવકાશઃ ।

(ધર્મસંગ્રહણીં શ્લોક-૧-૨ ટીકા)

રાખે છે. જ્યાં કશું રહસ્ય ન સમજાય, માનવશક્તિ કે સમજની બહારની વાત હોય, ત્યાં બધે સર્જક તરીકે ઈશ્વરને ગોઠવી દીધો. પામર જન માટે અશક્ય કાર્ય દેખાય, તો કહ્યું કે આવાં કાર્ય મહાન શક્તિવાળી વ્યક્તિ જ કરી શકે, અને મહાન શક્તિવાળો આ દુનિયામાં પરમેશ્વર જ છે. વરસાદ ભગવાને વરસાવ્યો, વાદળાં ઈશ્વરે બનાવ્યાં; એમ બધે જ્યાં માનવશક્તિની મર્યાદાની બહારની વાત નીકળે, ત્યાં ભગવાનને ગોઠવી દીધા.

હવે ઘડ્યા કહે છે કે, આવી સાંસારિક વાતોમાં ભલે ઈશ્વર માથું ન મારે, પણ દુનિયામાં ધર્મની સ્થાપના, પ્રવર્તન, સંચાલન તો ઈશ્વર જ કરે છે.

જૈનદર્શનમાં ઈશ્વરતત્ત્વની નિર્વિકારિતા :

અહીં તમને લાગે કે સારાં કામ ભગવાન કરે તો શું વાંધો ? હા, ખોટાં કામ કરે તે ઈશ્વર ન હોઈ શકે, પણ સારાં કામ કરે તેને ઈશ્વર માનવામાં શું વાંધો ? તો જૈનધર્મ કહે છે કે, ઈશ્વર સત્કાર્ય કે શુભ કામના કરે તો પણ ઈશ્વરમાં અધૂરાપણું આવે છે. ધર્મતીર્થની સ્થાપનારૂપ જગતના ઉદ્ધારની શ્રેષ્ઠ સત્પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ કરવા મહાસાધક અરિહંતોને પણ કર્મના વિપાકરૂપ વિકારની આવશ્યકતા રહે છે. તેથી જ પૂર્ણ પરમેશ્વર સિદ્ધો તીર્થપ્રવર્તનરૂપ સત્કાર્ય પણ કરતા નથી. હા, અરિહંતો પણ તે પ્રવૃત્તિ કામનાથી નથી કરતા; કારણ કે વીતરાગ સર્વજ્ઞ બન્યા પછી હવે તેમને કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા કે છયા નથી. સાધના દ્વારા જે મેળવવાનું હતું તે મેળવી લીધું છે, એ અપેક્ષાએ ફૂલફૂલ્ય કહેવાય. તેમને તીર્થપ્રવર્તન દ્વારા અંગત કોઈ લાભ નથી, તેના માટે તે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. તેથી ફૂલફૂલ્ય તીર્થકરો ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે એ વખતે, તેમનામાં આ મારું શાસન ઝળહળતું રહે, કાયમ માટે પ્રવર્તતું રહે, તેના અનેક ઉપાસક બને, તેનાથી અનેક આત્મા તરે, બધાને આ શાસન દ્વારા હું તારનારો થાઉં, એવી અંતરમાં કોઈ અભિલાષા નથી. તમે વીતરાગતાનું સ્વરૂપ સમજી શકો તો જ્યાલ આવે. સાધક એવા ભગવાન જન્મ્યા ત્યારથી ગૃહસ્થ અવસ્થામાં ભોગ ભોગવે છે ત્યારે પણ તેમના મનમાં શુભ કામના છે પણ આસક્તિ નથી, રાજ્યાવસ્થામાં પણ અશુભ કામનાશૂન્ય નિષ્કામ કર્મયોગી છે, દીક્ષા લીધા પછી સર્વ કામનાશૂન્ય અસંગ સાધક છે, કેવલજ્ઞાનકાળમાં ફૂલફૂલ્ય બનીને ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક છે અને સિદ્ધ થાય એટલે પૂર્ણ નિર્વિકારી પરમેશ્વર છે. આ બધું જેને ઓળખાય તેને જેન ધર્મના નિર્વિકારી ઈશ્વરતત્ત્વની જાંખી થાય. તેને જ્યાલ આવે કે દુનિયામાં પરમેશ્વર આવા જ હોય અને તે સિવાય બીજાને ઈશ્વર માનવામાં ઈશ્વરતત્ત્વમાં તૃટિ આવવાનો પ્રશ્ન છે, ઈશ્વરનું વ્યક્તિત્વ ખંડિત થઈ જાય છે. આટલું બેસી જાય તો, ભગવાન શાસન સ્થાપે છે તે આપણા ઉપકાર માટે સ્થાપે છે, પોતાના કલ્યાણ માટે સ્થાપતા નથી, તેમને આ શાસન સ્થાપવાથી કાંઈ મેળવવાનું નથી, તીર્થકરો તો આત્મબળથી જ તરે છે. તીર્થકરોને ધર્મતીર્થની બહાર રાખ્યા છે. અરે ! ચતુર્વિધ સંધમાં પણ તીર્થકરનો સમાવેશ થતો નથી. તેનો અર્થ એવો નહીં કરતા કે તેઓ ચતુર્વિધ સંધથી ન્યૂન છે. ઉલટું સંધના સ્થાપક છે, તીર્થના પણ પ્રવર્તક છે, પરંતુ તીર્થકર ધર્મતીર્થની

બહાર છે. તીર્થકરનો ધર્મતીર્થમાં પ્રવેશ, સમાવેશ નથી. તેના નાયક તરીકે તેમનું સ્થાન છે. આ ધ્યાન રાખવા જેવી વાત છે.

ભગવાન સાધુ હોવા છતાં અન્ય સાધુઓના સાધર્મિક નથી :

આ વાતને સમજાવવા શાસ્ત્રમાં દલીલ આપી કે ભગવાન સાધુ હોવા છતાં અન્ય સાધુઓના સાધર્મિક નથી. અમે સાધુ છીએ, તો જે ટલા પણ આ શાસનના પંચમહાપ્રતધારી સાધુ છે તે બધા પરસ્પર સાધર્મિક કહેવાઈએ. તમારા માટે સુશ્રાવક બધા સાધર્મિક. એટલે કોઈપણ સાધુની ભક્તિ કરતી વખતે અમારે મનમાં સાધર્મિકભક્તિનો ભાવ રાખવાનો છે. જો હું તમારી ભક્તિ કરું તો મને પાપ લાગે; કારણ કે શ્રાવકની ભક્તિ સાધુથી ન કરાય, અને જે સાધુને શ્રાવકની ભક્તિ કરવાની ભાવના થાય, તે સાધુ, સાધુની ભૂમિકાથી નીચે ઊતરે છે. સાધુ નાના-મોટા હોય તો પણ પરસ્પર ભક્તિપાત્ર છે. તમારા શ્રાવકમાં એક પ્રતધારી શ્રાવક હોય, બીજાએ પ્રત ન લીધેલ હોય તો પણ પરસ્પર ભક્તિ કરી શકાય; કારણ, તમારા માટે બધાં શ્રદ્ધાળું શ્રાવક-શ્રાવિકા સાધર્મિક છે. તેમ સાધુ માટે ભગવાનના શાસનમાં માત્ર વેશ પહેરેલા નહીં, પણ સંયમના ગુણથી સાધુ છે, તે બધા સાધર્મિક છે.

અહીં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે તીર્થકરોએ દીક્ષા લીધી તો તે પણ સાધુ કહેવાય. તેથી બીજા સાધુ માટે તેઓ સાધર્મિક બને કે નહીં ? તો શાસ્ત્રમાં ના પાડી, અને કશ્યું કે¹ ભગવાન સાધુ હોવા છતાં બીજા સાધુઓ માટે સાધર્મિક નથી. અમારા પંચમહાપ્રતના આચારમાં, કોઈપણ સાધુ માટે ભિક્ષા બનેલી હોય તો, જેમ તે સાધુથી ન વહોરાય તેમ બીજા સાધુથી પણ ન વહોરાય; પણ ભગવાન માટે કોઈ વસ્તુ બનાવી હોય તો તે મને (સાધુને) કલ્પે. આ વાતથી એટલું નિષ્ઠિત થાય છે કે તીર્થકરોને ધર્મતીર્થમાં નહીં, પણ ધર્મતીર્થથી ઉપર કહ્યા છે; ધર્મતીર્થના સ્થાપક, પ્રવર્તક કહ્યા છે.

¹ ‘શાસ્તા’ તીર્થકરઃ સ સાધર્મિકો લિઙ્ગતः પ્રવચનતોऽપિ ન ભવતિ । તથાહિ - લિઙ્ગતઃ સાધર્મિકઃ સ ઉચ્ચતે યો રજોહરણાદિલિઙ્ગધારી ભવતિ, તચ્ચ લિઙ્ગમસ્ય ભગવતો નાસ્તિ તથાકલ્પત્વાત्, અતો ન લિઙ્ગતઃ સાધર્મિકઃ । પ્રવચનતોऽપિ સાધર્મિકઃ સોऽભિધીયતે યશ્ચતુર્વણસઙ્ગ્રહાભ્યન્તરવર્તો ભવતિ, “પવયણસંઘેગયરે” ઇતિ વચનાત ; ભગવાંશ્ચ તત્પ્રવર્ત્તકતયા ન તદભ્યન્તરવર્તો કિન્તુ ચતુર્વર્ણસ્યાપિ સઙ્ગ્રહસ્યાધિપતિઃ, તતો ન પ્રવચનતોऽપિ સાધર્મિક ઇતિ । અતઃ ‘તસ્ય’ તીર્થકરસ્યાર્થાય કૃતં યતીનાં કલ્પતે ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર૦ ભાષ્યગાથા-૧૭૮૨ ટીકા)

☆ દેવદત્તા યદ્વા-સાધુવ્યતિરેકેણ સર્વે શ્રમણ દેવદત્તાસ્તેભ્યો દાસ્યામીતિ તદા કલ્પતે, તસ્ય વિવક્ષિતસઙ્ગ્રહકલ્પવિષયીકરણભાવાત, સંયતાનાં તુ નિર્ગ્રન્થાનાં વિસદૃશનામ્નામપિ સઙ્ગ્રહકલ્પે કૃતે દેવદત્તાખ્યાદેઃ સાધોરન કલ્પતે, કિમુક્તં ભવતિ ? - ચૈત્રનામ્નોऽપિ સંયતસ્યોદેશેન કૃતં દેવદત્તાખ્યસ્ય સાધોરન કલ્પતે, તથા ભગવાદજાવિજૃભણાત, યદા પુનસ્તીર્થકરપ્રત્યેકબુદ્ધસઙ્ગ્રહકલ્પનેન કૃતં તદા કલ્પતે, તીર્થકરપ્રત્યેકબુદ્ધાનાં સઙ્ગ્રહતીતત્વેન સઙ્ગ્રહમધ્યવર્ત્તભિઃ સાધુભિઃ સહ સાધર્મિકત્વાભાવાત, ‘સંજયાણ ત વિસરિસનામાણવિ ન કણે’ ઇતિ વચનાચ્ચાર્થાપત્યા યાવન્તો દેવદત્તા ઇત્યાદૌ વિસદૃશચૈત્રાદિનામ્નાં સાધ્યાનાં કલ્પત એવેતિ પ્રતિપાદિતં દ્રષ્ટવ્યં ।

(પિંડનિર્યુક્તિ૦ નિર્યુક્તિ ગાથા-૧૪૩ આચાર્ય મલયગિરિ ટીકા)

તીર્થકરો ધર્મતીર્થમાં નથી પરંતુ ધર્મતીર્થ કરતાં પણ મહાન છે :

સભા : ધર્મતીર્થને રાજમહેલની અને તીર્થકરોને રાજાની ઉપમા આપી છે, તો જેમ રાજાનો રાજ્યમાં સમાવેશ થાય, તેમ તીર્થકરોનો ધર્મતીર્થમાં સમાવેશ કેમ નહીં ?

સાહેબજી : બહુ માર્મિક વાત છે. શાંતિથી સાંભળજો. યાદ રાખશો તો આખી દૃષ્ટિ બદલાઈ જશે. આપણો ત્યાં રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થપાઈ છે, પણ રાજા તરીકે રાજસિંહાસન પર બેસનાર રાજા રાજ્યની સ્થાપના કરનાર નથી. તે તો ફક્ત રાજ્યનું સંચાલન કરનાર છે, રાજ્યનો વડો છે, પણ તે રાજાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું નથી. આ ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાનમાં પહેલ વહેલાં રાજ્ય કોણો સ્થાપ્યું ?

સભા : ભગવાન ઋષભદેવ.

સાહેબજી : ના, તે તો પહેલા રાજા છે. નાભિકુલકરે રાજ્યની સ્થાપના કરી છે. તેઓ રાજા નહોતા, પણ રાજ્યના સ્થાપક હતા; કારણ કે ઋષભદેવની રાજા તરીકે લોકો સમક્ષ નિયુક્તિની નાભિકુલકરે કરી છે. રાજનીતિ, વ્યવસ્થા, સંચાલન વગેરે ઋષભદેવ ભગવાને કર્યું. ઇતાં ઋષભદેવ રાજા છે, પણ રાજ્યના સ્થાપક નથી. નાભિકુલકર રાજા નથી, પણ રાજ્યના સ્થાપક છે. તેમ તીર્થકરો તીર્થના સ્થાપક પણ સંચાલક નથી અને તીર્થકરની હાજરીમાં પણ તીર્થનું સંચાલન તો ગણધરો કરે છે. માટે ધર્મતીર્થમાં તીર્થકરોનો સમાવેશ નથી. તેઓ ધર્મતીર્થની ઉપરવટ છે. આ વાત આગળ ધર્મતીર્થની સ્થાપનાના ઉદેશના વિવેચનમાં આવશે.

સભા : રાજા તરીકે ગણધરો હોય ?

સાહેબજી : હા, ^૧ તીર્થકરો ધર્મવ્યવસ્થાના આધનાપક છે. જેમ નાભિકુલકર રાજ્યવ્યવસ્થાના નાયક ગણાય, તેમ તીર્થકરો શાસનના નાયક કહેવાય. અત્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં ચાલ્યા આવતા શાસનમાં-ધર્મતીર્થની પરંપરામાં સૌથી મોટો ઉપકાર ઋષભદેવ ભગવાનનો છે. વર્તમાન શાસનના સાક્ષાત્ ઉપકારી પ્રભુ વીર છે, પણ એક અપેક્ષાએ ભરતભૂમિના મહાઉપકારી પ્રભુ ઋષભદેવ છે. આગમોમાં ત્યાં સુધી લખ્યું છે કે શ્રીસંઘની બધી વ્યવસ્થાઓ ઋષભદેવ ભગવાનથી પ્રવર્તી છે.

૧ જ્ઞાનત્રયધરો જાતિસ્મર: સ્વામીત્વવોચત | મર્યાદોલ્લડિઘનાં લોકે, રાજા ભવતિ શાસિતા ॥૮૯૭॥

આસિત્વાઽસનેઽત્યુચ્ચેઽમિષિકત: પ્રથમં હિ સ: | ચતુરઙ્ગબલોપેતઃ, સ્યાદ્ખર્ણિતશાસન: ॥૮૯૮॥

તેઽપ્યુચ્ચર્ભ રાજા નસ્ત્વમેવ કિમુપેક્ષસે | ઈક્ષયતે નાઽપર: કોઽપિ, મધ્યેઽસ્માકં ય ઈદૃશઃ ॥૮૯૯॥

અભર્થયધ્વમભ્યેત્ય, નાભિં કુલકરોત્તમમ् | સ વો દાસ્યતિ રાજાનમિત્યભાષત નાભિભૂઃ ॥૯૦૦॥

રાજાનં યાચિતસ્તૈસ્તુ, નાભિઃ કુલકરાગ્રણો: | ભવતામૃષભો રાજા, ભવતિત્વિત જગાદ તાન् ॥૯૦૧॥

અથો મિથુનધર્માણો, મુદિતા: સમુપેત્ય તે | અસ્માકં નાભિના રાજાર્પિતોઽસીત્યુચ્ચિરે પ્રભુમ् ॥૯૦૨॥

(ત્રિષણ્ઠી પર્વ-૧ સર્ગ-૨)

☆ સાધવ: પુણ્ડરીકાદ્યાઃ, સાધ્યો બ્રાહ્મીપુરસ્કૃતાઃ | શ્રાવકા ભરતાદ્યાસ્તુ, શ્રાવિકા: સુન્દરીમુખાઃ ॥૬૫૫॥

ચતુર્વિધસ્ય સંઘસ્ય, વ્યવસ્થેય તદાઽભવત् | અદ્યાપિ વર્તતે સેયં, ધર્મસ્ય પરમં ગૃહમ् ॥૬૫૬॥

(ત્રિષણ્ઠી પર્વ-૧ સર્ગ-૩)

સભા : તીર્થકરો અતીર્થસિદ્ધ છે ?

સાહેબજી : ચોક્કસ. તીર્થકરો તીર્થસિદ્ધ નથી.

તીર્થકરોનો સર્વત્ર ઉચિત વ્યવહાર :

સભા : તીર્થકરો પણ આગલા તીર્થની આરાધના તો કરે છે ન ?

સાહેબજી : અહીં આગલા ભવમાં બોલો, આ ભવમાં નહીં. આગલા ભવમાં કોઈ તીર્થના અવલંબનથી સાધના કરી છે. માટે તીર્થકરો તીર્થકર બન્યા તેમાં પણ કારણ કોઈ ને કોઈ તીર્થ છે, પણ અંતિમ ભવમાં તો એવા મધ્યાન સાધક છે કે તેમને તરવા માટે કોઈ ધર્મતીર્થની જરૂર નથી. તમે લોકો તીર્થકર પરમાત્માઓનાં ચરિત્રો વાંચો છો, તો પણ તમને ખબર નથી કે તીર્થકરો વર્ષો સુધી ગૃહસ્થજીવનમાં રહે, પણ કદ્દી “નમો અરિહંતાણાં” શબ્દ પૂજ્યબુદ્ધિથી બોલતા નથી. માત્ર દીક્ષા લેતી વખતે “નમો સિદ્ધાણાં” બોલે છે. નવકારના દ્વિતીય પદને છોડીને “નમો અરિહંતાણાં”, “નમો આયરિયાણાં” વગેરે પદોને જપતા નથી, જિનપ્રતિમા વગેરેની ભક્તિ પણ કરતા નથી. તીર્થકર પરમાત્માઓ જીવનમાં ધર્મોપકારી બુદ્ધિથી પ્રત્યક્ષ કોઈને પણ નમતા નથી. આ તેમનો ગૃહસ્થાવાસનો ઉચિત વ્યવહાર છે.

સભા : મા-બાપને પગો લાગે ને ?

સાહેબજી : તે તો સામાજિક ઉચિત કર્તવ્ય છે, ત્યાં ધર્મોપકારી પૂજ્યતા નથી. તીર્થકરો સામાજિક ઉચિત કર્તવ્યો અવશ્ય પાળે પણ તેમના જીવનમાં તેમને આભક્ત્યાણ માટે અરિહંત, આચાર્યપદની ભક્તિની પણ જરૂર નથી, જિનપ્રતિમા વગેરે આલંબનની પણ જરૂર નથી, કોઈ સદ્ગુરુ-શાસ્ત્રાભ્યાસની પણ જરૂર નથી. ઋષભદેવ ભગવાનથી માંડીને મંહાવીરપ્રભુ સુધી ચોવીસ તીર્થકરો થયા, પણ એક પણ તીર્થકર પરમાત્મા માટે એવો દાખલો ન મળે કે તેમણે પોતાના જીવનમાં કોઈને ગુરુ તરીકે સ્થાપ્ય હોય કે શાસ્ત્રનું એક પાણું પણ હાથમાં લેંદીને વાંચ્યું હોય કે કોઈ પાસે ધર્મનું માર્ગદર્શન લેવા ગયા હોય.

સાધકદશામાં પણ તીર્થકરોનું લોકોત્તર વ્યક્તિત્વ :

સભા : પાશ્વનાથ ભગવાનના કેવલી વિચરતા હોય તો વર્ધમાનકુમાર દર્શન ફરવા ન જાય ?

સાહેબજી : ન જાય. તીર્થકરો કોઈને ગુરુ કરતા નથી કે સાધના કરવા કોઈનું શરણું સ્વીકારતા નથી. કોઈનું અવલંબન લઈને તેઓ તરતા નથી, સ્વબળે સાધના કરી મોક્ષ સુધી પહોંચે છે. તેથી આ ભવમાં પોતાને તરવા ધર્મતીર્થની તેમને હરગીઝ જરૂર નથી. તીર્થકરોનું જન્મથી જ અલૌકિક વ્યક્તિત્વ છે. હા, છે સાધક, જન્મે ત્યારે પૂર્ણ પરમેશ્વર નથી, પરંતુ સાધક હોવા છતાં તેમની સાધકદશા સામાન્ય નથી. આમજનતાના કોઈ સાધક સાથે સરખાવી શકાય નહીં, એ કષાના આ સાધક છે. તેઓ જે ભૂમિકામાં હોય તે ભૂમિકામાં ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. કદ્દી “નમો અરિહંતાણાં” બોલતા નથી, કોઈને ધર્મબુદ્ધિથી પ્રત્યક્ષ નમસ્કાર કરતા નથી,

તેવા પણ તીર્થકરો કેવલજ્ઞાન પામે પછી ધર્મતીર્થને સાક્ષાત્ નમસ્કાર કરે છે. માટે ધર્મતીર્થનો મહિમા ઘણા છે.

સભા : તીર્થકરો ધર્મતીર્થને ભાવથી નમસ્કાર કરે કે દ્રવ્યથી ?

સાહેબજી : અહીં તીર્થકરો ધર્મતીર્થને બહારથી નમે છે પણ અંદરમાં ભાવ નથી એવું ન માનતા. માત્ર વીતરાગ છે તેથી તેમાં રાગરૂપ બહુમાન ન હોય.

નિશ્ચયનયે ધર્મતીર્થ અનાદિ-અનંત :

‘તીર્થકરોએ આપણા સૌના ઉપકાર માટે વ્યવહારનયથી આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી છે. નિશ્ચયનયથી આ ધર્મતીર્થ સનાતન શાશ્વત છે અને વ્યવહારનયથી તેની પુનઃ પુનઃ સ્થાપના છે. નિશ્ચયનયથી ધર્મતીર્થ અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે અને અનંતકાળ સુધી ચાલશે. અસાર સંસારમાં પરમાસારભૂત આ ધર્મતીર્થ છે. સંસારમાંની તમામ સારી વસ્તુ આ ધર્મતીર્થમાં સમાઈ જાય છે. જેમ ગંદા અને કાદવ-કીચડવાળા પાણીમાં આકર્ષક કમળ પેદા થાય તેમાં કાદવવાળું પાણી ખરાબ છે, પણ કમળ તો સુંદર જ છે; તેમ આખો સંસાર કાદવ-કીચડ સમાન અસાર છે, તેમાં આ ધર્મતીર્થ સારભૂત છે, તેમાં આ જગતના બધા ગુણ, બધી સારી વસ્તુ, બધાં સારાં તત્ત્વ સમાઈ જાય છે.

ધર્મતીર્થની સર્વोત્કૃષ્ટ પૂજ્યતા અને અનંત ઉપકારિતા :

આ સારભૂત ધર્મતીર્થ અનાદિથી ચાલ્યું આવે છે, અને અનંતકાળ સુધી રહેવાનું છે, એમ નિશ્ચયનયથી કહેવાય. નિશ્ચયનય કહે છે કે અત્યાર સુધીમાં આ સંસારમાંથી જેટલા જીવો તર્યા, વર્તમાનકાળમાં જેટલા જીવો તરી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં જેટલા જીવો તરશે તે બધાને તારનાર આ ધર્મતીર્થ છે; તેમાં અનંત તીર્થકરોને પેદા કરવાની શક્તિ છે. અનાદિ અનંત, સનાતન, શાશ્વત, સંસારનું સારભૂત, ત્રણ લોકમાં એક માત્ર પરમ મંગલરૂપ એવા આ ધર્મતીર્થને છોડીને જગતમાં કોઈ શ્રેષ્ઠ વંદનીય નથી, પૂજનીય નથી.

૧ સર્વે એવૈતે ધ્યવસાનાદયો ભાવા: જીવા ઇતિ યદ્ભગવદિભઃ સકલજૈ: પ્રજ્ઞપણ તદભૂતાર્થસ્યાપિ વ્યવહારસ્યાપિ દર્શનં । વ્યવહારો હિ વ્યવહારિણાં મ્લેચ્છભાષેવ મ્લેચ્છાનાં પરમાર્થપ્રતિપાદકત્વાદપરમાર્થોપિ તીર્થપ્રવૃત્તિનિમિત્ત દર્શયિતું ન્યાય એવ । તમંતરેણ તુ શરીરાજીવસ્ય પરમાર્થતો ભેદર્દર્શનાત્રવસ્થાવારાણાં ભસ્મન ઇવ નિઃશંકમુપમર્દનેન હિંસાભાવાદ્ભવત્વેવ બંધસ્યાભાવઃ । તથા રક્તદ્વિષ્ટવિમૂઢો જીવો બધ્યમાનો મોચનીય ઇતિ રાગદ્વેષમોહેભ્યો જીવસ્ય પરમાર્થતો ભેદર્દર્શનેન મોક્ષોપાયપરિગ્રહણાભાવાત્ ભવત્વેવ મોક્ષસ્યાભાવઃ ॥૪૬॥

(સમયસાર શ્લોક ૪૬ ટીકા)

☆ વ્યવહારનયમતમપિ ચ પ્રમાણં, તદ્બલેનૈવ તીર્થપ્રવૃત્તો: અન્યથા તદુચ્છેદપ્રસંગાત્, તદુક્તમ- “જઇ જિણમયં પવજ્જહ તા મા વ્યવહારનિચ્છેએ (નયમયં) મુયહ । વ્યવહારનઉચ્છેદો જાઓડવસ્સં ॥૧૧॥” ઇતિ ॥૮૧૪॥

(ધર્મસંગ્રહણી શ્લોક ૮૧૪ ટીકા)

બધા તીર્થકરો, કેવલીઓ, ચૌદપૂર્વીઓ આ ધર્મતીર્થને નમે છે અર્થાતું આખી દુનિયા જેને નમે છે તેવા ઉત્તમ પુરુષો પણ આ ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરે છે. તેથી એના જેટલા ગુણ ગાઈએ, પ્રશંસા કરીએ, ભક્તિ-બહુમાન કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. તમને હૃદયમાં થવું જોઈએ કે આ ^૧ જગતમાં ધર્મતીર્થથી ઉત્કૃષ્ટ પૂજનીય કોઈ છે જ નહીં, અને જેમ જેમ તમે આ ધર્મતીર્થનો પરિચય કરશો, તેમ તેમ તમને લાગશે કે વાસ્તવમાં આનાથી ઊંચું તત્ત્વ કોઈ હોઈ જ ન શકે. અત્યારે એવાં વિદ્યમાન શાસ્ત્રો, આગમો છે, જેની રચના કરતી વખતે ગ્રંથકાર મહાત્માઓએ પ્રારંભમાં ભગવાનને નમસ્કાર નથી કર્યા, પરંતુ તીર્થને નમસ્કાર કર્યા છે. વિદ્યમાન સર્વ આગમોમાં શ્રેષ્ઠ આગમ ભગવતીસૂત્રમાં સૌથી પ્રથમ ^૨ ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કર્યો છે. જેમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય રચ્યું છે તેવા પૂર્વધર પૂ. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે પ્રારંભમાં ^૩ ધર્મતીર્થની સ્તુતિ કરી છે. જેમણે અનેક આગમો ઉપર ટીકાઓ રચી છે તેવા પૂ. શ્રી શીલાંકાર્ય મહારાજાએ, પહેલા અંગ આચારાંગસૂત્રના વિવેચનની શરૂઆત ^૪ ધર્મતીર્થની સ્તવનાથી કરી છે. જે ધર્મતીર્થનાં આવા ઉત્તમ પુરુષો બે મોઢે વખાડા કરે છે અને શાસનમાં સર્વ માટે જે પૂજ્ય છે, તેનો મહિમા કેવો અચિન્ત્ય હશે ! તમે તો વ્યાખ્યાનમાં એમ ને એમ બેસી જાઓ છો, પણ વિધિપૂર્વક પર્ષદામાં બેસવું હોય તો સૌથી પહેલાં ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરવાનો આવે. ભગવાનના ^૫ સમવસરણમાં બારે પર્ષદા, તીર્થકર, ગણધરો,

^૧ ‘શાસનમતિશયતઃ સ્તવાર્હમ्’

(સન્મતિતકપ્રકરણ૦ કાંડ-૧, શલોક-૧ ટીકા)

૨ નમો સુયસ્સ । સ્યુ ૦ ૩ ॥

‘નમો સુયસ્સ’ ત્તિ નમસ્કારો^૧સ્તુ ‘શ્રુતાય’ દ્વાદશાઙ્ગીરૂપાયાર્હત્વવચનાય, નન્વિષ્ટદેવતાનમસ્કારો મઙ્ગલાર્થો ભવતિ, ન ચ શ્રુતમિષ્ટદેવતેતિ કથમય મઙ્ગલાર્થ ઇતિ ?, અત્રોચ્યતે, શ્રુતમિષ્ટદેવતૈવ, અર્હતાં નમસ્કરણીયત્વાત્, સિદ્ધવત્, નમસ્કુર્વન્તિ ચ શ્રુતમહંન્તો, ‘નમસ્તીર્થાયે’ તિ ભણનાત્, તીર્થ ચ શ્રુતં સંસારસાગરોત્તરણાસાધારણકારણત્વાત્, તદાધારત્વેનૈવ ચ સંઘસ્ય તીર્થશબ્દાભિધેયત્વાત્.

(ભગવતીસૂત્ર૦ શતક-૧, સૂત્ર-૩ મૂલ, ટીકા)

૩ એવં મઙ્ગલાદ્યભિધાને વ્યાંવસ્થાપિતે કશિચદાહ-નન્વહદાદય એવેષ્ટદેવતાત્વેન પ્રસિદ્ધાઃ, તત્ક્ષમિતિ તાન્ વિહાય ગ્રન્થકૃતા પ્રવચનસ્ય નમસ્કાર: કૃત?: ઇતિ । અત્રોચ્યતે-“નમસ્તીર્થાય” ઇતિ વચનાર્દદાદીનામપિ પ્રવચનમેવ નમસ્કરણીયમ્, અપરં ચાહદાદયો^૨પ્રસ્મદાદિભિ: પ્રવચનોપદેશેનૈવ જ્ઞાયન્તે, તીર્થમપિ ચ ચિરકાલં પ્રવચનાવષ્ટમ્ભેનૈવ પ્રવર્તતે, ઇત્યાદિવિવક્ષયા-ઇહદાદિભ્યો^૩પિ પ્રવચનસ્ય પ્રથાનત્વાત્, જ્ઞાનાદિગુણાત્મકત્વાચેષ્ટદેવતાત્વં ન વિરુધ્યતે । પ્રવચનનમસ્કારં ચ કુર્વદિભઃ પૂજ્યૈ: સિદ્ધાન્તતત્ત્વાવગમરસાનુરભિનતહદ્યત્વાદાત્મન: પ્રવચનભક્તિશય: પ્રખ્યાપિતો ભવતિ, ઇત્યાત્મતિવિસ્તરેણ ।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ૦ ભાષ્યગાથા -૧ ટીકા)

૪ જયતિ સમસ્તવસ્તુપર્યાયવિચારાપાસ્તતીર્થિકં, વિહિતૈકૈકતીર્થનયવાદસમૂહવશાત્પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

બહુવિધભડિગાસિદ્ધસિદ્ધાન્તવિધૂનિતમલમલીમસં, તીર્થમનાદિનિધનગતમનુપમાદિનતં જિનેશ્વરે: ॥૧॥

(આચારાઙ્ગસૂત્રમ્ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, અધ્યયન - ૧, ઉદેશો - ૧ મંગલાચરણ)

૫ કેવલિન: પૂર્વદ્વારેણ પ્રવિશ્ય જિનં ‘ત્રિગુણં’ ત્રિપ્રદક્ષિણીકૃત્ય ‘નમસ્તીર્થાય’ ઇતિ વચસા તીર્થપ્રણામં ચ કૃત્વા ‘તસ્ય’ તીર્થસ્ય-પ્રથમગાણધરરૂપસ્ય શેષગણધરાણાં ચ ‘માર્ગતઃ’ પૃષ્ઠતો દક્ષિણપૂર્વસ્યાં નિષીદન્તિ । તથા “મણમાઈ વિ” ત્તિ મન:પર્યવ-

કેવળી, મનઃપર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, ચૌદપૂર્વધર, લભ્યસંપત્ત મહાત્મા, સાધુ-સાધ્વી-શાવક-શાવિકા, દેવ-દેવી-ઇન્દ્રો, બધા આવે અને ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરે, તેમજ તીર્થકરને નમસ્કાર કરે, ત્યાર બાદ કુમ પ્રમાણે પોતાનાથી ઉપરની ભૂમિકાવજ્ઞાઓને નમસ્કાર કરી પોતાને યોગ્ય સ્થાન પ્રમાણે બેસે. આ આપણો ત્યાંનો વિનય-વ્યવહાર છે. અત્યારે તમે વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવો ત્યારે કોઈને પગે લાગ્યા વિના સીધા બેસી જાઓ છો તે યોગ્ય નથી.

ધર્મતીર્થ સાથેનો આટલો ઉત્કૃષ્ટ વ્યવહાર ધર્મતીર્થનો શ્રેષ્ઠ ભહિમા બતાવે છે. તેને યાદ રાખી આ શાસનની ભાવથી ઉપાસના કરજો. ઘડાના મગજમાં એમ છે કે મરુદેવામાતા (અતીર્થસિદ્ધ) કે અન્યધર્મમાં રહેલા સાધકો (અન્યલિંગસિદ્ધ) ધર્મતીર્થના પરિચય વગર એમ ને એમ મોક્ષમાં ગયા, પરંતુ તે વાત પણ વ્યવહારનયથી છે. નિશ્ચયનય તો કહે છે કે મરુદેવામાતા પણ ધર્મતીર્થની સહાયથી જ, તેનું આલંબન લઈને જ મોક્ષે ગયાં છે. ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં આ જ તારક છે.

સભા : તીર્થકરો પણ તીર્થનું આલંબન લઈને મોક્ષે ગયા ?

સાહેબજી : વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પણ તીર્થકરોએ આગલા ભવમાં તીર્થનું આલંબન લીધું છે અને નિશ્ચયનય તો અંતિમ ભવમાં પણ તીર્થના આલંબનથી મોક્ષે ગયા તેમ જ કહેશે.

સભા : તીર્થકરો આગલા ભવમાં “નમો અરિહંતાણં” બોલે ?

સાહેબજી : નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં... આખો નવકાર બોલે. સદ્ગુરુની ભક્તિ, નમસ્કાર, અનુશાસન, શરણું લે, શાસ્ત્રો ભાણો; કેમ કે આગલા ભવમાં તેઓ સહાયથી તરનારા સાધક છે.

નિષ્કામપણે ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન :

સભા : તીર્થકરો પ્રત્યુપકાર માટે તીર્થની સ્થાપના કરે છે, તેમ ન કહેવાય ?

સાહેબજી : પ્રત્યુપકાર કે ત્રણ ચૂકવવા ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે એમ કહો તો શાસ્ત્રેદાષ્ટિએ વાંધો

જાનિન આદિ શબ્દાદ્ય અવધિજ્ઞાનિન: ચતુર્દશપૂર્વિણો દશપૂર્વિણો નવપૂર્વિણ આમર્ણોષધ્યાર્દિવિધલભ્યમન્તશ્ચ પ્રાચ્યદ્વારેણ પ્રવિશ્ય ભગવન્તનં ત્રિ:પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નમસ્કૃત્ય ચ ‘નમસ્તીર્થાય, નમો ગણધરેભ્યઃ, નમ: કેવલિભ્યઃ’ ઇત્યભિધાય કેવલિનાં પૃષ્ઠ ઉપવિશન્તિ । શોષસંયતા અપિ પ્રાચીનદ્વારેણૈવ પ્રવિશ્ય ભુવનગુરું પ્રદક્ષિણીકૃત્ય વન્દિત્વા ચ ‘નમસ્તીર્થાય, નમો ગણભૃતભ્યઃ, નમ: કેવલિભ્યઃ, નમો ઽતિશયજ્ઞાનભ્યઃ’ ઇંતિ ભણિત્વા અતિશયિનાં પૃષ્ઠતો નિષીદન્તિ । એવં મનઃપર્યાયજ્ઞાન્યાદયો�પિ નમતઃ: સન્તો વ્રજન્તિ સ્વરથાને સ્વર્થાનમિતા । તથા વૈમાનિકાનાં દેવ્યઃ પૂર્વદ્વારેણ પ્રવિશ્ય ભુવનબાન્ધવં ત્રિ:પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નત્વા ચ ‘નમસ્તીર્થાય, નમ: સર્વસાધુભ્યઃ’ ઇત્યભિધાય નિરતિશયસાધૂનાં પૃષ્ઠતસ્તિષ્ઠન્તિ ન નિષીદન્તિ । શ્રમણ્યો�પિ પૌરસ્ત્યદ્વારેણ પ્રવિશ્ય તીર્થકૃતં પ્રદક્ષિણીકૃત્ય પ્રણામ્ય ચ તીર્થસ્ય સાધૂનાં ચ નમસ્કારં વિધાય વૈમાનિકદેવીનાં પૃષ્ઠતસ્તિષ્ઠન્તિ ન નિષીદન્તિ । ભવનપતિદેવ્યો જ્યોતિષ્ઠકદેવ્યો વ્યન્તરદેવ્યશ્ચ દર્ક્ષણાત્્યદ્વારેણ પ્રવિશ્ય તીર્થકરાદીનભિવન્દ્ય દર્ક્ષણપશ્ચિમદાગ્ભાગે યથાક્રમમેવ તિષ્ઠન્તિ ॥૧૧૮૬॥

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર૦ ભાષ્યગાથા -૧૧૮૬ ટીકા)

નથી, પણ એમાં સમજ લેવાનું કે પ્રત્યુપકાર કરવાની અંદરમાં કામના નથી. તમારી psychology-માનસ રાગની છે, માટે તમે રાગની અસરમાં રહીને જ વિચારો, વીતરાગનું માનસ નહીં સમજ શકો. તમારા પર કોઈએ ઋણ કર્યું હોય તો તેના પ્રત્યુપકાર માટે તમે કાંઈ કરશો, તો પ્રત્યુપકાર કરતી વખતે પણ અંદરમાં ભાવના-ઇચ્છા હશે, એ વિના કશું નહીં કરો. દા.ત. જે દીકરો મા-બાપની નિઃસ્વાર્થ ભાવે ભક્તિ કરે, એટલે માતા-પિતા પાસેથી ભૌતિક કાંઈ જોઈતું ન હોય, પણ માત્ર મારા ઉપકારી છે, તેમનો મારા ઉપર ઉપકાર-ઋણ છે, બીજી કોઈ ઇચ્છા-કામના ન હોય, છતાં પણ મારે મારું કર્તવ્ય ચૂકવું ન જોઈએ એવી શુભ કામના હોય; અથવા તો આવા કર્તવ્યનિષ્ઠ જીવનથી પુણ્ય બંધાય, તેથી પુણ્યની કામના હોય; અથવા માતા-પિતાની ભક્તિ કરવી તે મારા માટે ભગવાનની આશા છે, જે પાળવાથી મારું કલ્યાણ થશે, એવી કલ્યાણની કામના હોય; સારાંશ એ છે કે તમારા મનમાં કોઈ કામના જ ન હોય, અને તમે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરો તે અત્યારે next to impossible(પ્રાય: અશક્ય) છે. તીર્થકરો પર ધર્મતીર્થનો ઉપકાર છે, પણ તેનો બદલો વાળવાની ઇચ્છા કે તમનાથી તીર્થપ્રવર્તનરૂપ પ્રત્યુપકાર નથી કરતા. શાસ્ત્રમાં પ્રેશન કર્યો કે, જે તીર્થકરો ‘નમો અરિહંતાણ’ બોલતા નથી, ગુરુ કરતા નથી, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા નથી, આખું જીવન બધા આલંબનથી પર રહે છે; તેવા પણ તીર્થકરોને કેવલજ્ઞાન પામી, સાધના સમાપ્ત થયા પછી ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરવાની શી જરૂર છે? તો તેનો ઉત્તર આપ્યો કે તેમને ‘આત્મકલ્યાણ માટે નમસ્કારની જરૂર નથી કે નમસ્કાર પાછળ મનમાં કોઈ અપેક્ષા નથી, માત્ર સહજતાથી ઋણસ્વીકારદર્શક વિનય છે; જ્યારે તમે અમને કે ભગવાનને પગે લાગો ત્યારે મનમાં કોઈ ન કોઈ અપેક્ષા છે. પછી તે સ્વાર્થની હોય તો પાપ બંધાય અને કલ્યાણની અપેક્ષા હોય તો પુણ્ય બંધાય. પણ કામના તો છે, છે ને છે જ. જ્યારે ભગવાનની આ સંદર્તર નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ છે.

આત્મકલ્યાણ સર્વકલ્યાણકારી :

સમાઃ : કલ્યાણને સ્વાર્થ ના કહેવાય ?

સાહેબજી : ના, સ્વાર્થ શબ્દ ભૌતિક સ્વાર્થ માટે વપરાય છે, આત્મિક સ્વાર્થને પરમાર્થ કહેવાય છે; કેમ કે આત્મકલ્યાણમાં કોઈ જીવને હેરાન કરવાના નથી, કોઈને દુઃખ કે સંતાપ આપવાનો નથી. આત્મકલ્યાણ “સર્વજન હિતાય સર્વજન સુખાય” છે. જ્યારે જે તમારા આત્માને અને બીજા જીવોને સંતાપ આપે છે તેનું નામ સ્વાર્થ છે. ધર્મશાસ્ત્રોએ ભૌતિક સ્વાર્થ અને ભૌતિક હિત વચ્ચે પણ તફાવત પાડ્યો છે. હું અહીં સ્વાર્થની નિંદા કરું દ્યું, સ્વાર્થથી સારી પણ પ્રવૃત્તિ કરો તોય પાપ બંધાય.

વર્તમાનમાં કેટલાક આધુનિક વિચારકો પાક્યા છે, તેઓ કહે છે કે, ધર્મ કરનારા પોતાના કલ્યાણની જ વાત કરે છે. તેથી સામાયિક-પ્રતિક્રિમણ કરે છે તે પણ એક પ્રકારનો સ્વાર્થ જ છે. પણ તેમને ખબર નથી કે સામાયિક આદિ કરવામાં કોઈ જીવને ત્રાસ નથી આપવાનો, પણ બધા જીવોને પોતાના તરફથી સુખ-શાંતિ

૧ ‘નમસ્તોર્થાયે’તિ નિરાશાંસમેવ તેન પઠનાત्।

(લલિતવિસ્તરા પંજિકા)

જ આપવાનાં છે. જે અનુષ્ઠાન, જે પ્રવૃત્તિ “સર્વજન ડિતાય સર્વજન સુખાય” હોય તેને સ્વાર્થ ન કહેવાય, અને તેને સ્વાર્થ કહો તો તે મૂર્ખતાની પરાકાણ છે. મૂર્ખાઓ આવું બોલે, ડાચા આવું ન બોલે. જીવનમાં કદી આત્મકલ્યાણને સ્વાર્થ ન કહેતા.

તમે દેવ-ગુરુ-ધર્મને નમસ્કાર કરો તો તેમાં કલ્યાણરૂપે કે સ્વાર્થરૂપે કાંઈ ને કાંઈ મેળવવાની તમારી હચ્છા છે. વર્તમાનમાં જે ટલા લોકો દેરાસર-ઉપાશ્રયમાં આવે છે તેમના માનસનું આ બેમાં વર્ગીકરણ થઈ શકે છે. ત્રીજી કક્ષાની જરૂર નથી. (૧) સ્વાર્થની કામનાથી કરતા હશો તો પાપ બંધાશે અને (૨) આત્મકલ્યાણની કામનાથી કરશો તો પુણ્ય બંધાશે. જ્યારે ભગવાન તીર્થને નમસ્કાર કરે છે તો તેમાં તેમને કાંઈ મેળવવાનું નથી; નમસ્કાર કરીને બદલામાં કાંઈક જોઈએ છે, કાંઈક પામવું છે તેવું તેમને નથી. તમે નવકાર ગણો છો તો તમારે અરિહંતો, સિદ્ધો પાસેથી કાંઈક શુભ કે અશુભ જોઈએ છે. પાંચમાંથી એક પણ પદ્ધની ભક્તિ કરતી વખતે આપણે સંપૂર્ણ કામનાશૂન્ય નથી.

કેવલજ્ઞાન પાભ્યા પછી પણ તીર્થકરોનો ધર્મતીર્થને પ્રતિદિન નમસ્કાર :

તીર્થકરો અરિહંતને નમસ્કાર નથી કરતા, દીક્ષા લેતી વખતે સિદ્ધોને નમસ્કાર કરે છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુને તો જીવનમાં કદી નમસ્કાર કર્યા જ નથી. તેમને બીજા કોઈને નમવાની જરૂર નથી, પરંતુ કેવલજ્ઞાન પાભ્યા પછી પણ ધર્મતીર્થને પ્રતિદિન તેમનો નમસ્કાર ચાલુ હોય છે.

સત્ત્વા : તીર્થમાં સાધુ-સાધ્વી આવે ને ?

સાહેબજી : તેનો ખુલાસો આગળ આવશે. તમે તો કાલે એમ કહેશો કે તીર્થમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પણ આવે, એટલે તીર્થકરો અમને પણ નમસ્કાર કરે છે ! અત્યારે તો પહેલાં મારે ધર્મતીર્થનો મહિમા સમજાવવો છે કે સ્વયં ફૃતકૃત્ય એવા તીર્થકરો પણ કેવલજ્ઞાન પાભ્યા પછી પ્રતિદિન ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરે છે. પહેલાં સમવસરણમાં પ્રવેશ કરી, ધર્મતીર્થને પ્રદક્ષિણા કરી, વાહીથી “નમો તિત્વસ્સ” બોલે છે, કાયાથી માથું નમાવે છે; અંદરમાં નમસ્કારનો ભાવ ધારણ કરે છે અને પછી પર્ષદા સમક્ષ દેશના આપવા બેસે છે.

સત્ત્વા : ત્યાં કારણ વગર કાર્ય થાય છે ?

સાહેબજી : ના, કારણથી જ કાર્ય થાય છે. શાસ્ત્રમાં ચાર કારણ આપ્યાં છે.

ફૃતકૃત્ય તીર્થકરોને ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરવાનાં ચાર કારણો :

અહીં ગ્રન્થ થાય કે તેમના જીવનમાં આ ધર્મતીર્થ હોય કે ન હોય કોઈ ફર પડવાનો નથી. શાસન ન હોય તો પણ તેમનું કલ્યાણ અટકવાનું નથી અને શાસન સ્થાપીને તેમને નવું કાંઈ મેળવવાનું નથી; કારણ કે પોતે તો ફૃતકૃત્ય છે, જે મેળવવાનું છે તે મેળવીને બેઠા છે. અરે ! જ્યારે જન્મ્યા ત્યારે પણ શાસન પાસેથી કાંઈ મેળવવાનું નથી, તો હવે શું મેળવવાનું ? પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ ‘યોગશાંક’માં તો ત્યાં સુધી

लभ्युं छे के १ तीर्थकरोनुं केवलज्ञान ते ४ भवमां निश्चित होवाथी तेओश्रीने तप-त्याग-संयमनी कठोर साधनानी पण ४३२ नथी. छतां शिष्योने प्रेरणा मणे, अनुयायीओने तेमांथी बोध मणे भाटे कठोर अनुष्ठाननी साधना करी.

छद्दस्थदशाभां पण तीर्थकरोनी आवी उत्तम कक्षा छे, तो केवलज्ञान पामे एटले कृतकृत्य ४ छे. हवे साधनाथी कशु भेणववानुं नथी, कांઈ पामवानुं नथी, बधुं पामीने बेढा छे; सर्वज्ञ-सर्वदर्शी छे, आत्मानी चैतन्यशक्तिनो पूर्ण उधाऽ थर्द गयो छे. तेथी तीर्थकरोने धर्मतीर्थने नमस्कार द्वारा कांઈ भेणववानुं नथी, तो पृष्ठी २ नमस्कार करवानुं कारण शुं ? तो चार कारण आप्यां.

१ तथा च भगवांश्चरमदेहतया कर्मविशितायामपि तथाविधविनेयानुग्रहाय जानानोऽपि विचित्रानभिग्रहानासेवितवान् इति तम्।

(योगशतक० श्लोक-१ टीका)

२ आह कृतकृत्योऽपि भगवान् किमिति तीर्थप्रणामं करोति ? इति उच्यते--

तप्युव्विया अरहया, पूइयपूया य विणयमूलं च । कयकिच्चो वि जह कहं, कहेइ नमए तहा तित्यं ॥११९४॥

‘तीर्थ’ श्रुतज्ञानं तत्पूर्विका ‘अहंता’ तीर्थकरता, न खलु भवान्तरेषु श्रुताभ्यासमन्तरेण भगवत् एवमेवाऽहन्त्यलक्ष्मीरुपढौकते । तथा पूजितस्य पूजा पूजितपूजा, सा च तीर्थस्य कृता भवति, पूजितपूजको हि लोकः, ततो यद्यहं तीर्थ पूजयामि ततस्तीर्थकरस्यापि पूज्यमिदमिति कृत्वा लोकोऽपि पूजयिष्यति । तथा विनयमूलं धर्म प्रस्तुपयिष्यामि, अतः प्रथमतो विनयं प्रयुज्जे, येन लोकः सर्वोऽपि मद्वचनं सुतरां श्रद्धीत । अथवा कृतकृत्योऽपि भगवान् यथा कथां कथयति तथा तीर्थमपि नमति । आह नन्वेतदप्यसमीचीनं यत् कृतकृत्यः सन् धर्मदेशानां करोति, नैवम्, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, भगवता हि तीर्थकरनामगोत्रं कर्मावश्यवेदयितव्यम्, तस्य च वेदनेऽयमेवोपायो यद् अगलान्या धर्मदेशनादिकरणम्, ‘तं च कहं वेद्ज्जइ ? अगिलाए धम्मदेसणाईहिं’ त्ति (आव० निं गा० १८३) वचनात् ॥११९४॥

(बृहत्कल्पसूत्र० भाष्यगाथा-११९४ मूल-टीका)

☆ आह-कृतकृत्यो भगवान् किमिति तीर्थ प्रणामं करोतीति?, उच्यते-

व्याख्या-तीर्थ-श्रुतज्ञानं तत्पूर्विका ‘अहंता’ तीर्थकरता, तदभ्यासप्राप्तेः, पूजितेन पूजा पूजितपूजा सा च कृताऽस्य भवति, लोकस्य पूजितपूजकत्वाद्, भगवताऽप्येतत्पूजितमिति प्रवृत्तेः, तथा ‘विनयकर्म च’ वक्ष्यमाणवैनयिकधर्ममूलं कृतं भवति, अथवा-कृतकृत्योऽपि यथा कथां कथयति नमति तथा तीर्थमिति । आह-इदमपि धर्मकथनं कृतकृत्यस्यायुक्तमेव, न, तीर्थकरनामगोत्रकर्मविपाकत्वात्, उक्तं च-‘तं च कथं वेद्ज्जती’त्यादि गाथार्थः ॥५६७॥

(आवश्यकनिर्युक्तिं निर्युक्ति गाथा-५६७ टीका)

☆. ‘अहंतामप्यहंता शासनपूर्विका, पूजितपूजकश्च लोकः, विनयमूलश्च स्वर्गापवर्गादिसुखसुननःसमूहानन्दामृतरसोदग्रस्वरूप-प्राप्तिस्वभावफलप्रदानप्रत्यलो धर्मकल्पद्रुमः’ इति प्रदर्शनपैर्भुवनगुरुभिरप्यवाप्तामलकेवलज्ञानसंपदिभस्तीर्थकृदिभः शासनार्थाभिव्यक्तिकरणसमये विहितस्तवत्वात्

(सन्मतितर्कप्रकरण० कांड-१, श्लोक-१ टीका)

☆ व्याख्या-तत्पूर्विका तीर्थहेतुका । तीर्थ च संघः । ‘अरिहय त्ति’ अहंता तीर्थकरत्वं प्रवचनवात्सल्यादिलभ्यत्वात्स्याः । तथा पूजितस्य सतः पूज्येया संघस्य पूजा सा पूजितपूजा सा च प्रवर्ततां पूजितपूजकत्वाल्लोकस्य । तथा विनयकर्म च वैनयिककृत्यं

(૧) ઝણા સ્વીકાર : તીર્થકરો પણ માને છે કે આ ભવમાં હું તીર્થકર બન્યો છું, તે મારી આગલા ભવની સાધનાની ફળશ્રુતિ છે અને તે સાધના કરવામાં મારા ઉપર આ ધર્મતીર્થનો ઉપકાર છે.

બીજાંકુરન્યાયે, ધર્મતીર્થ અને તીર્થકરનો અવિનાભાવી સંબંધ :

તીર્થ અને તીર્થપતિ વચ્ચે પરસ્પર બીજાંકુરન્યાયનો સંબંધ છે. બીજાંકુરન્યાય એટલે દુનિયામાં કોઈ કેરી એવી નથી કે જે કેરીના જાડમાંથી પેદા ન થઈ હોય અને કોઈ કેરીનું જાડ એવું નથી કે જે કેરીના ગોટલામાંથી પેદા ન થયું હોય. આ સૌને પ્રત્યક્ષ છે. તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે કોઈ એવા તીર્થકર ન હોય કે જે ધર્મતીર્થથી પેદા ન થયા હોય, અને કોઈ ધર્મતીર્થ એવું નથી કે જે તીર્થકરો દ્વારા પેદા ન થયું હોય. આમ તીર્થ અને તીર્થપતિની પરંપરા અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે અને અનંતકાળ સુધી ચાલશે. આ રીતે પ્રવાહની અપેક્ષાએ ધર્મતીર્થ અનાદિ અનંત છે. મહાવિદેહક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વ્યવહારન્યથી પણ ધર્મતીર્થ સનાતન શાશ્વત છે; કારણ કે ત્યાં એવો કોઈ કાળ નથી કે જે વખતે તીર્થકર કે ધર્મતીર્થ ન હોય. ધર્મતીર્થમાંથી તીર્થકર અને તીર્થકરમાંથી ધર્મતીર્થ એમ પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે, વળી મહાવિદેહમાં તે પરંપરા અવિચ્છન્નપણે ચાલે છે.

સભા : ધર્મતીર્થ સનાતન શાશ્વત હોય તો તેની સ્થાપના કરવાની જરૂર નથી ને ?

સાહેબજી : નિશ્ચયનયથી ધર્મતીર્થ સનાતન શાશ્વત છે, વ્યવહારન્યથી ધર્મતીર્થ સનાતન શાશ્વત નથી. વ્યવહારન્ય ધર્મના ઉદ્ઘોત માટે ધર્મતીર્થની પુનઃ પુનઃ સ્થાપના સ્વીકારશે. લોગરસસૂત્રમાં તીર્થકરનાં વિશેષજ્ઞો બોલો છો, ‘ધર્મતિત્યયરે’ એટલે ધર્મતીર્થ કરનાર. વળી નમુંચુણાંમાં ‘આદગરાઙ્ં’ બોલો છો, એટલે કે ધર્મતીર્થની આદિ કરનારા. વ્યવહારન્યથી આદિ છે, નિશ્ચયનયથી અનાદિ છે અર્થાત્ આવા નિશ્ચયનય અભિપ્રેત ત્રિકાલાભાગિત તીર્થ પ્રત્યેના ઝણના સ્વીકારથી તીર્થકરો નમસ્કાર કરે છે. તેમને મેળવવું કાંઈ નથી, પણ મારા પર ઉપકાર છે તે નિમિત્તક ફૂતજ્ઞતાનો વ્યવહાર છે, માટે નમસ્કાર કરે છે.

(૨) પૂજિતપૂજ્ય : ધર્મતીર્થ તીર્થકર પરમાત્માથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે, તે સામાન્ય લોકને સમેજાવવા તીર્થકરો

ચ કૃતજ્ઞતાધર્મગર્ભ કૃતં ભવતુ, વિનયમૂલો ધર્મ ઇત્યાવિષ્કરणાર્થ । ઇત્યેવં કારણત્રયાત્રમતિ તીર્થમિતિ યોગઃ । અથ કૃતકૃત્યસ્ય કિં તીર્થનમનેનેત્યત આહ-કૃતકૃત્યોऽપિ નિષ્ઠિતાર્થોऽપિ, આસ્તામિતરઃ । યથા યદ્વત્ । કથાં ધર્મદેશનાં । કથયતિ કરોતિ । નમતિ પ્રણમતિ । તથા તદ્વત્ । તીર્થ સંધં તીર્થકરનામકર્મદ્યાદૈચિત્યપ્રવૃત્તેરિત ગાથાર્થ: ॥૪૦॥

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૮, શલોક-૪૦ ટીકા)

☆ તપુદ્વિદ્યા અરહયા, પુદ્દાપુદ્દા ય વિયણકમ્ ચ । કયકિચ્ચો વિ જહ કહં કહેદ ણમાએ તહા તિત્યં ॥૨૭॥

તત્ત્વીર્વિકારહંત્તા તદુક્તાનુષ્ઠાનફલત્વાત, પૂજિતપૂજા ચેતિ, ભગવતા પૂજિતસ્ય પૂજા ભવતિ, પૂજિતપૂજકત્વાલ્લોકસ્ય, વિનયકર્મ ચ કૃતજ્ઞતાધર્મગર્ભ કૃતં ભવતિ, યદ્વા કિમન્યેન? કૃતકૃત્યોऽપિ સ ભગવાન् યથા કથાં કથયતિ ધર્મસમ્બદ્ધામ્, તથા નમતિ તીર્થમ્, તીર્થકરનામકર્મદ્યાદૈચિત્યપ્રવૃત્તેરિત । ॥૨૭॥

(પ્રતિમાશતક ૦ શલોક-૬૭ ટીકા)

નમસ્કાર કરે છે. દુનિયામાં આ ધર્મતીર્થ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, મારાથી પણ અધિક પૂજનીય છે, તે વગર ઉપદેશે પોતાના વર્તનથી સમજાવવા તીર્થકરોની આ નમસ્કારકિયા છે. લોકો જે વ્યક્તિને પગો લાગે, તે વ્યક્તિ પણ જેને પગો લાગે, એટલે લોકો આપમેળે સમજી જાય કે આનાથી પણ આ મહાન છે. પૂજ્ય પણ જેને પૂજે તેની પૂજ્યતા વ્યવહારથી જ સાબિત થઈ જાય, કહેવાની જરૂર ન પડે. ભગવાન, વાણી-ઉપદેશથી નહીં પણ વર્તનથી સમજાવે છે કે મારા કરતાં પણ આ ધર્મતીર્થ ઊંચું છે. આ શાસનમાં સર્વજનને અનુસરવા યોગ્ય ઉચિત વ્યવહાર દર્શાવવા જગત્પૂજ્ય એવા તીર્થકરો પણ ધર્મતીર્થ પ્રત્યે પૂજ્યતાનો વ્યવહાર કરે છે.

શાસ્ત્રમાં તીર્થકરોના સંબોધન તરીકે¹ “જગત્પિતામહ” શબ્દ વાપર્યો છે. પિતામહ એટલે દાદા. તમારા પિતા તમારા માટે પૂજ્ય અને તમારા પિતાને પૂજ્ય તે તમારા દાદા કહેવાય. પાલન કરે તે પિતા. તત્ત્વદાસ્ત્રથી આખી દુનિયાનું પાલનપોષણ કરનાર ધર્મ છે. તમે જેને પિતા માનો છો તે તો આ ભવ પૂરતા વ્યવહારથી જન્મદાતા પિતા છે, પણ અંતરંગ પિતા ધર્મ જ છે. તમારી ચોવીસે કલાક રખેવાળી કરનાર, દુનિયામાં ક્યાંય પણ જાઓ તો તમારું ધ્યાન રાખનાર, આધાર, બેલી ધર્મ છે. તેથી તે પિતાને સ્થાને છે. અને તે ધર્મ જેમના મુખમાંથી કે આત્મામાંથી નીકળ્યો છે, એટલે ધર્મને પણ જન્મ આપનાર તીર્થકરો છે. માટે તીર્થકરો જગતના પિતામહ છે. ઢૂંકમાં આખા જગતનો પિતા ધર્મ અને ધર્મના પિતા તીર્થકર. એટલે તેમને “જગત્પિતામહ” નું બિરુદ્ધ આપ્યું છે. આવા જગત્પિતામહ પણ જેને નમે તે તો તેમનાથી પણ અધિક પૂજ્ય સ્વાભાવિક સિદ્ધ થાય છે. આ પૂજિતપૂજ્ય ન્યાય છે.

(3) વિનયધર્મ પ્રસ્થાપિત કરવા : વિનય, ધર્મનું મૂળ છે, આદિસ્થાન છે, વિનય વિના સદ્રમનો પ્રારંભ નથી, સર્વ કર્મનો ક્ષય કરાવવાની તાકાત વિનયમાં છે, સર્વ ગુણોની પ્રાપ્તિનું શ્રેષ્ઠ સાધન વિનય છે એમ ઉપદેશમાં શ્રોતાઓને સમજાવવાનું છે. તેથી પ્રારંભમાં પોતાના વર્તનથી સુઆચારિત ઉપદેશના પ્રસ્થાપક બનવા તીર્થકરો તીર્થને નમસ્કાર કરે છે. દુનિયા આખી જેના ચરણમાં આળોટે છે, ૫૪ ઇન્દ્રો જેની ખડે પગે સેવા કરે છે તેવા તીર્થકરો, લોકમાં વિનયનો વ્યવહાર પ્રસ્થાપિત કરવા, ધર્મના આધિસ્થાન તરીકે ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરે છે.

(4) તીર્થકરનામકર્મનો ઉદ્ય : જૈનશાસ્ત્ર પુણ્યના બે પ્રકાર કહે છે. (૧) પવિત્ર પુણ્ય અને (૨) અપવિત્ર પુણ્ય. તમારી પાસે સત્કાર્યો કરાવી આત્મહિતને કરનારું પુણ્ય તે પવિત્ર પુણ્ય. આત્મામાં દુર્ભુદ્ધિ પેદા કરી વિપુલ સાધન-સામગ્રી દ્વારા આત્માનું અહિત કરવાનાર તે અપવિત્ર પુણ્ય, જેને જૈનશાસ્ત્રોમાં વખોડવામાં

૧ લોકે પિતા પૂજ્યઃ પિતામહસ્તુ પૂજ્યતરઃ પિતુરૂપિ પૂજ્યત્વાત् । તતઃ સકલજગતઃ સમસ્તભુવનજનસ્ય પિતામહ ઇવ પિતામહ: સકલજગત્પિતામહ: । અંથવા સકલજગતો ધર્મ: પિતા, પાલનાભિયુક્તત્વાત् । તસ્યાપિ ભગવાન् પિતા, ભગવત્પ્રભવત્વાદ્રમર્મયેતિ પિતુ: પિતા પિતામહ: । સકલજગત: પિતામહ ઇતિ વિગ્રહ: । (પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૨, શલોક-૧૭ ટીકા)

☆ ઐન્દ્રશ્રેણિનતાય, પ્રથમાનનયપ્રમાણરૂપાય ॥

ભૂતાર્થભાસનાય, ત્રિજગદ્ગુરુશાસનાય નમઃ ॥ ૧ ॥

(માર્ગપરિશુદ્ધિ૦ મંગલાચરણ)

આવ્યું છે. સામાન્ય પવિત્ર પુષ્યમાં પણ સત્કાર્ય કરાવવાની તાકાત છે. આ જગતમાં શ્રેષ્ઠ સત્કાર્ય જગદુદ્ધારની પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપ ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન છે. તેથી તીર્થકરોના આત્મા પાસે સર્વ પુષ્યમાં શિરમોર તીર્થકરનામકર્મ જેમ તીર્થપ્રવર્તનનું સત્કાર્ય કરાવે છે, તેમ તે ધર્મતીર્થને પ્રથમ નમસ્કાર કરવારૂપ સત્કાર્ય પણ તે પ્રશસ્ત પુષ્ય જ કરાવે છે. સારાંશ એ છે કે ^૧ તીર્થકરનામકર્મનો વિપાક જ તીર્થકરો પાસે તીર્થનમસ્કારરૂપ સત્ત્વવૃત્તિ પણ કરાવે છે.

આ ચાર કારણોથી તીર્થકરો ધર્મતીર્થને નમસ્કાર કરે છે. અહીં ઈશ્વરની પ્રતિભા ખંડિત થતી નથી, નિર્વિકારી એવા તીર્થકરો પણ આ કારણથી નમસ્કારની પ્રવૃત્તિ કરે તો તેમના માટે ઉચિત-વાજબી છે.

સિદ્ધ સિદ્ધત્થાળાં, ઠાળમળોવમસુહં ઠવગયાળાં ।
કુસમયવિસાસળાં, સાસળાં જિણાળાં ભવજિણાળાં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

ધર્મતીર્થની ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસનાનું ફળ તીર્થકરપદ અને સિદ્ધપદ :

જગત્પૂજ્ય આ ધર્મતીર્થને જે જીવ ભાવથી પામી જાય, તેની અભ્યંતર પરિણામપૂર્વક ઉત્કટતાથી ઉપાસના કરે, તો તે જીવને આ ^૨ ધર્મતીર્થની ભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ, સંસારમાં તીર્થકરપદની અને સંસારાતીત

૧ અથવા કૃતકૃત્યોऽપિ ભગવાન् યથા કથાં કથયતિ તથા તીર્થમપિ નમતિ । આહ નન્વેતદ્વયસમીચીનં યેત् કૃતકૃત્ય: સન્ધર્મદેશનાં કરોતિ, નૈવમ, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાદ, ભગવતા હિ તીર્થકરનામગોત્ર કર્માવશ્યવેદયિતવ્યમ, તસ્ય ચ વેદનેઽયમેવોપાયો યદ્દ અગ્લાન્યા ધર્મદેશનાદિકરણમ્, “તં ચ કહં વેઝ્જઝ ? અગિલાએ ધર્મદેસણાઈહિ” તિ (આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૧૮૩) વચનાત् । ૧૯૯૪ ॥

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર૦ ભાષ્યગાથા-૧૯૯૪ ટીકા)

૨ અત્ર યદ્યપિ દર્શનાદિગ્રહણાત્તપ:પ્રવચને ગૃહીતે એવ તથાઽપિ તયોરૂપાદાનં મોક્ષં પ્રતિ પ્રધાનાઙ્ગતાખ્યાપનાર્થમ, ભવતિ ચ તપો મોક્ષં પ્રતિ પ્રધાનમઙ્ગં પૂર્વસञ્ચિતકર્મક્ષપણહેતુત્વાત, પ્રવચનં ચ વિધેયાવિધેયોપદેશવાયિત્વાદિતિ । તદુક્તં વ્યવહારચૂણો- “‘અથવા ત્રિપ્રકારાદધિકં વિશેષજ્ઞાપનાર્થ તપ:પ્રવચનગ્રહણ ક્રિયતે’ ઇતિ । (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય૦ ઉલ્લાસ-૩, શ્લોક-૬૭ ટીકા)

☆ તીર્થોચ્છેદ એવ ‘ભાવેન’ પરમાર્થન, મોક્ષલક્ષણતીર્થફલાભાવાદિતિ

(પંચવસ્તુક૦ શ્લોક-૧૪૫ ટીકા)

☆ તવોપદેશં સમવાય યસ્માદ, વિલીનમોહા: સુખિનો ભવામઃ ।

નિત્યં તમોરાહુસુદર્શનાય, નમોઽસ્તુ તર્સ્મૈ તવ દર્શનાય ॥૮૬॥

(સ્તોત્રાવલી૦ શ્રીશંખેશ્વરપાર્શ્વનાથસ્તોત્રમ્)

અવસ્થામાં સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ છે. અરિહંતપદ અને સિદ્ધપદ એ ધર્મતીર્થની ઉત્કૃષ્ટ સેવાનાં ચરમ ફળ છે. ભૂતકાળમાં અનંતા તીર્થકરો થયા તે આ ધર્મતીર્થની ઉત્કટ ઉપાસનાના કારણે અને અનંતા સિદ્ધો થયા તે પણ આ ધર્મતીર્થની ઉત્કટ ઉપાસનાને કારણે. આ શાસનની જે ભાવથી ભક્તિ કરે અને તેને સમર્પિત થઈને અંતરથી સેવે, તો તે સેવનારના આત્માની કમશઃ ઉમતિ થતાં થતાં, સંસારમાં ઉત્કૃષ્ટ પદ તીર્થકરનું હોય માટે તીર્થકરપદ અને સંસારાતીત અવસ્થામાં ઉત્કૃષ્ટ પદ સિદ્ધપદ હોય માટે સિદ્ધપદ પામે. ભૌતિક જગતમાં ૮૪ લાખ જીવાયોનિરૂપ આ સંસારમાં ઊંચું પદ ઐશ્વર્યની દૃષ્ટિએ તીર્થકરપદ છે, જેનાથી ઊંચું પદ આ જગતમાં કોઈ નથી. હન્દ્રો જેમની જન્મથી સેવા કરે છે અને કરોડો દેવતા જેમની ક્ષણો ક્ષણો ભક્તિ કરવા સતત ઉપસ્થિત રહે છે, તેવા તીર્થકરોના અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય, ૩૪ અતિશય, વાણીન ૩૫ ગુણ અને કેવલજ્ઞાન આદિ અનંત આત્મિક ગુણોરૂપ બાધ્ય-અભ્યંતર ઐશ્વર્ય એવું છે કે, તીર્થકરપદને જ સંસારમાં ઊંચું પદ કહેવું પડે. તેના ઐશ્વર્યની તોલે રાજા-મહારાજા, બલદેવ, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી, દેવતા, હન્દ્ર, અહમિન્દ્ર કોઈ ન આવે. આ બધાં ઐશ્વર્ય પુષ્યથી મળે, પણ જે ઐશ્વર્ય આત્મા માટે અહિતકારી છે, તે પુષ્યથી મળે તો પણ સ્વીકારવા જૈવું નથી. વળી આત્મા માટે જૈ ઐશ્વર્ય હિતકારી છે, તે હિતકારી ઐશ્વર્યમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઐશ્વર્ય તીર્થકરપદ છે. અનંતા જીવ આ ધર્મતીર્થની ઉપાસનાથી જ તે પદને મેળવે છે. અત્યાર સુધીમાં જેટલા^૧ તીર્થકરપદ પામ્યા, તેમાં કોઈ એવા નથી કે જેઓ આ ધર્મતીર્થની ઉપાસના કર્યા વગર તીર્થકરપદ પામ્યા હોય.

નવકારમાં ‘નમો અરિહંતતાણાં’થી જેમને નમસ્કાર કરો છો તે દેહધારી ઈશ્વર છે અને ‘નમો સિદ્ધાણાં’થી જેમને નમસ્કાર કરો છો તે દેહાતીત ઈશ્વર છે. આ બંને પાસે ઐશ્વર્ય અપાર છે. અરિહંત પાસે પુષ્યનું પણ ઐશ્વર્ય અને ગુણોનું પણ ઐશ્વર્ય છે; પરંતુ સિદ્ધોને પુષ્યની જરૂર નથી, છતાં ઐશ્વર્યની દૃષ્ટિએ તે પણ કમ નથી. અરે ! સિદ્ધપદ અપેક્ષાએ અરિહંતપદ કરતાં પણ ઊંચું છે. અરિહંતને સિદ્ધ થવાની જરૂર છે પણ સિદ્ધોને અરિહંત થવાની કોઈ જરૂર નથી. સિદ્ધ અવસ્થા આત્માની પરાકાણાની ઐશ્વર્યવાળી અવસ્થા છે, પૂર્ણ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ સિદ્ધઅવસ્થામાં શુદ્ધ અભિવ્યક્ત થાય છે. લોકોપકારલક્ષી જગદુદ્ધારની પ્રવૃત્તિ માટે અરિહંતોને પુષ્યની જરૂર છે. પુષ્ય વગર આત્મકલ્યાણ થઈ શકે છે, પણ પુષ્ય વગર પરોપકાર થઈ શકતો નથી. પુષ્ય વગર સ્વરૂપકારમણ જીવ સિદ્ધપદ સુધી પહોંચી શકે છે. ત્યાં પણ સિદ્ધોને આત્માનંદમાં ભસ્ત રહેવામાં કોઈ પણ પુષ્યની જરૂર નથી. આત્માનું અનુપમ ઐશ્વર્ય પામવા, ભોગવવા કે માણવા પુષ્યની જરાય આવશ્યકતા નથી. સિદ્ધ થવું હોય તો પુષ્યનો પણ ક્ષય કરવો પડે છે. જેને પુષ્ય stockમાં-સિલકમાં હોય તે પણ સિદ્ધપદે ન પહોંચી શકે. પુષ્ય અને પાપ બંને મોક્ષે જીવ માટે અવરોધક છે. મોક્ષે જનારે અંતે બંનેનો ત્યાગ કરવો જ પડે. સર્વ કર્મના ક્ષયથી જ મુક્તિ માની છે. એકલા પાપના ક્ષયથી કે એકલા પુષ્યના ક્ષયથી મુક્તિ નથી માની; કારણ કે મોક્ષ એ આત્માની એવી શુદ્ધ અવસ્થા છે કે જેમાં કોઈ પણ કર્મનો

^૧ ચકી ધર્મતીરથતાણો, તીરથફળ તત્ત્વાર રે,

તીરથ સેવે તે લઢે, “આનંદઘન” નિરધાર રે. ધરમ ૦૮

(આનંદઘન ચોવીશીઠ અરનાથ જિન સત્તવન)

અવકાશ નથી. પુણ્ય પણ કર્મ છે અને કર્મમાત્ર આત્મા માટે અંતે તો બંધન છે. જ્યાં સુધી બંધન હોય ત્યાં સુધી પૂર્ણ મુક્તિ થાય નહીં. આ વાસ્તવિકતા હોવાથી પૂર્ણ ઐશ્વર્યયુક્ત સિદ્ધપદ એવું છે કે ત્યાં પુણ્યની અપેક્ષા જ નથી. પુણ્યકર્મના વિપાકથી અરિહંતો જગત ઉપકારની જેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે તેવી પ્રવૃત્તિ સિદ્ધોના જીવનમાં નથી. અરિહંતોના જીવનમાં જગદુદ્ધારની ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે, તે કરવા પુણ્યની ઉત્કટ માત્રા જોઈએ; તે પુણ્ય અરિહંતો પાસે જ છે, સિદ્ધો પાસે નથી. છતાં સિદ્ધોના ઐશ્વર્યને અરિહંતોના ઐશ્વર્ય કરતાં ન્યૂન-inferior આપણે માનતા નથી.

જૈન ધર્મમાં ઈશ્વર એટલે એકલું અરિહંતપદ કે એકલું સિદ્ધપદ નથી, અરિહંત અને સિદ્ધ બંનેને આપણે ઈશ્વર કહીએ છીએ. ‘નમો અરિહંતાણ’થી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના અનંતા અરિહંતોને નમસ્કાર કરીએ છીએ, તેમ ‘નમો સિદ્ધાણ’થી પણ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના અનંતા સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીએ છીએ. તેમાં કાળ, ક્ષેત્ર કે વ્યક્તિની કોઈ મર્યાદા નથી. ગુણમય સ્વરૂપથી બંનેને નમસ્કાર છે અને તે એક વ્યક્તિ નહીં પણ અનંત વ્યક્તિસ્વરૂપ છે તે અલિબ્યક્ત કરવા બહુવચન મૂક્યું છે.. આપણો ‘નમો અરિહંત’ નથી બોલતા, પણ ‘નમો અરિહંતાણ’ બોલીએ છીએ. અનેક પરમેશ્વરની ઉપસ્થિતિ રાખવા માટે બહુવચન મૂક્યું છે. જૈનદર્શન વ્યક્તિની અપેક્ષાએ એકેશ્વરવાદમાં (ઈશ્વર એક જ છે તેવું) માનતું નથી, પણ ગુણમય સ્વરૂપ અપેક્ષાએ એકેશ્વરવાદમાં અવશ્ય માને છે. વ્યક્તિરૂપે આપણો એક ઈશ્વરમાં નહીં પણ અનેક ઈશ્વરમાં માનીએ છીએ. આજ સુધીમાં કેટલા તીર્થકરો થયા અને ભવિષ્યમાં કેટલા થશે? તો જૈનશાસ્ત્ર કહેશે કે ગણ્યા ગણાય નહીં. અરિહંતો અનંતા થયા અને અનંતા થશે, તેમ સિદ્ધો પણ અનંતા થયા અને અનંતા થશે. બંને સંખ્યાથી અનંતા છે, પણ સિદ્ધોનો આંકડો અનંત સંખ્યામાં મોટો રહેશે; કારડા કે બધા અનંત પણ સરખા નથી. જૈન ગણિતમાં અનંતનું ગણિત બતાવ્યું છે, તે ભણ્યા હોય તેને ખબર પડે કે જૈનશાસ્ત્રોમાં અનંતના અનંતા ભેદ કર્યા છે. અનંત એક નથી, તેના પણ અગણિત પ્રકાર છે અર્થાત્ અરિહંતો જેટલા થયા તેનો આંકડો પણ અનંત છે, સિદ્ધો જેટલા થયા તેનો આંકડો પણ અનંત છે, પણ બંનેમાં તફાવત છે, સંખ્યા સમાન નથી. છતાં જેટલા અરિહંતો થયા છે તે આ ધર્મતીર્થની ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસનાના પ્રભાવે થયા છે. આ જગતમાં તમામ અરિહંતો અને સિદ્ધો આ ધર્મતીર્થની જ ફલશ્રુતિ છે. તેની ઉપાસના દ્વારા જ આજ દિવસ સુધીમાં અગણિત આત્માઓ અરિહંતપદ અને સિદ્ધપદને પામ્યા છે. આ ધર્મતીર્થની ઉપાસનાનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ કહ્યું.

ધર્મતીર્થની ઉપાસનાનું મધ્યમ ફળ અને આનુષ્ઠાંગિક ફળ :

હવે મધ્યમ ફળમાં ^૧ ગણધરપદ, કેવલજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, ચૌદપૂર્વી, શુતકેવલી, ઋદ્ધિસંપત્તિ

૧ સર્વમેવ સુખું સર્વસુખું દુઃखલેશાકલદિકતં મુક્તિસુખમ् તસ્ય મૂલમાદ્ય પ્રથમ બીજમહંચ્છાસનમ्। અથવા વૈષયિકાણાં સુખાનાં મુક્તિસુખસ્ય ચ સર્વોષાં સુખાનાં મૂલબીજં જિનશાસનમ्। સર્વે ચ તેઽર્થાશ્ચ સર્વાથોઃ પञ્ચારિસ્તકાયા: સસમયા: સર્વેષુ સર્વાર્થેષુ યો વિનિશ્ચયઃ પરિચ્છેદઃ। એવં સંસારસ્થિતઘટના મુક્તિમાર્ગશચેતિ તં પ્રકાશયતિ પ્રતિપાદયતિ જૈનમેવ શાસનમ्। સર્વે

મહાત્મા, આચાર્યપદ, ઉપાધ્યાયપદ, પ્રવર્તકપદ, પંન્યાસપદ, ગણિપદ, સાધુપદ, સમ્યજ્ઞાનપદ, સમ્યજ્ઞાનપદ, સમ્યક્યારિત્રપદ આદિની પ્રાપ્તિ; અને આનુષ્ઠાનિકફળમાં શ્રેષ્ઠ, પુરોહિત, મંત્રી, રાજી, મહારાજા, બળદેવ, પ્રતિવાસુદેવ, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી, દેવપદ, ઈન્દ્ર, અહમિન્દ આદિ પદોની પ્રાપ્તિ.

સભા : જ્ઞાનપદ મળે એટલે ?

સાહેબજી : ધર્મતીર્થની ઉપાસનાથી સમ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલે મધ્યમ ફળ મળ્યું; કારણ કે તે જીવ જ્ઞાનીની કક્ષામાં આવ્યો. આ ધર્મતીર્થની ઉપાસનાથી ગાઢ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો પણ કષ્યોપશમ થાય. આવરણો તૂટે એટલે અંદરથી આત્માની પ્રકાશશક્તિ બહાર આવે. તેથી જગતના તત્ત્વનો યથાર્થ બોધ થાય, તે કાંઈ નાનીસ્થુની વાત નથી. તમારા મગજમાં બીજાં જ આનુષ્ઠાનિક તુચ્છ ફળ ભમે છે, એટલે ભગવાને બતાવેલા શ્રેષ્ઠ આત્મિક ફળોના વર્ણનથી તમારા મોઢા ઉપર ઉલ્લાસ આવતો નથી. તમે તો કહો કે અબજો રૂપિયા-રાજપાટ-વૈભવ-સત્તા-સંપત્તિ ફળરૂપે મળે તો અમને ધર્મ કરવાનો ઉલ્લાસ આવે.

સભા : સંસાર ચલાવવા કાંઈ તો જોઈએ ને ?

સાહેબજી : એમ તો રોજ ચૂલો સળગાવવા કોલસા જોઈએ છે, તો આખી જિંદગી કોલસા જ પકડવાના? ઘરમાં એકલા કોલસા જ ભરો છો ? કે જરૂર જવેરાત ભરો છો ? જોકે કબાટ ભરી જવેરાત હશે તો પણ ખાવામાં જવેરાત કામ નહીં આવે. ખાવા તો અનાજ જ જોઈશે, છતાં કિમત કોની વધારે ? ધર્મના by-product-આનુષ્ઠાનિક ફળ તરીકે જ ફળ વર્ણયાં છે તે તમને main-મુખ્ય લાગે છે. તમે ધર્મના જે ફળને મહત્વ આપો છો તે ફળને શાસ્ત્રમાં તુચ્છ-ગૌણ કહ્યાં છે. તેના માટે શાસ્ત્રીય શબ્દ “આનુષ્ઠાનિક ફળ” છે. ઘઉં વાવો તો ઘાસ ઊગો, પણ જેમ ઘાસ વધારે ઊગો તેમ ખેડૂત નાચતો જાય એવું બનતું નથી. ઊલટું ઘાસનું તો તે નિદામણ કરે છે; કેમ કે તેને ખબર છે કે ઘાસ વધારે વધશે તો પાક બગડશે. જેતીમાં ઘાસ ઊગવાનું છે તે તેને પહેલેથી ખબર છે, પણ તે પાક માટે અવરોધક છે, તેથી તેને વધવા દેવા જેવું નથી. માટે ખેડૂત રખેવાળી તરીકે અવસરે અવસરે નિદામણ કરે, ઉખેડી ઉખેડીને ફેંકી દે. ઘાસ ઊગો એટલે જોઈ જોઈને રાજી થાય કે નાચવા લાગે તેવું ન બને. તેમ તમે ડાખ્યા હો તો ધર્મનાં માત્ર આનુષ્ઠાનિક ફળ જોઈ રાજી ન થાઓ, પરંતુ મુખ્ય ફળને જોઈને જ હરખાઓ.

ધર્મતીર્થની જગન્ય ઉપાસનાનું ફળ બોધિબીજની પ્રાપ્તિ :

આ ધર્મતીર્થની ભાવથી ઉપાસના કરનારને જગન્યમાં જગન્ય ફળ બોધિબીજની પ્રાપ્તિ છે. બોધિબીજ શર્દીમાં બોધિ એટલે સમ્યક્તવ અને બીજ એટલે ઉપાદાન કારણ. સમ્યક્તવનું ઉપાદાનકારણ તે બોધિબીજ.

ચ તે ગૃણાશ્ચ સર્વગૃણાઃ । સર્વગૃણાનાં સિદ્ધિર્નિષ્ઠત્તિ: સર્વગૃણસિદ્ધિ: । સાધ્યતે યેન ધનેન । તચ્ચ ધનમિદમેવ પ્રવચનમ् । અત: સર્વગૃણાસિદ્ધસાધનધનર્મહચ્છાસનં દ્વયપર્યાયનયપ્રપञ્ચાત્મકમન્યશાસનન્યગ્ભાવેન જયતિ ॥૩૧૩॥

(પ્રશાસ્ત્રતિપ્રકરણમ् શલોક-૩૧૩ ટીકા)

બીજ હંમેશાં ફળ પેદા કરવાનું અમોઘ સાધન છે. વિશ્વવ્યાપી નિયમ છે કે જે ફળ જોઈતું હોય તેનું ‘બીજ’ વાવવું પડે. ત્યાર બાદ અનેક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈને બીજનું ફળમાં રૂપાંતર થાય. ગોટલો વાવો તો કેરી પેદા થાય, પણ તેમાં કેટલાય stages-ભૂમિકાઓ આવે. ગોટલો ફાટી તેમાંથી પહેલાં અંકુર, પછી પાંદડા, પછી નાની નાની ડાળીઓ, પછી ડાળખાં, થડ, ઘટાદાર વૃક્ષ, છેલ્લે મહોર અને મહોરમાંથી કેરીનું નાનું ફળ. આ બધા stages-ભૂમિકાઓમાંથી બીજ પસાર થાય ત્યારે ફળ મળે. તેમ બોધિબીજમાંથી સમ્યક્તવરૂપી આત્માનો મહાન ગુણ, જેને શાસ્ત્રમાં બીજા શર્દથી ‘બોધિ’ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રગટ થાય. સમ્યક્તવ અને બોધિબીજ એક નથી. નમુંથુણાં સૂત્રમાં બોહિદયાણાં બોલો છો, તે બોધિ એટલે સમ્યક્તવ, અને તેના બીજને શાસ્ત્રમાં બોધિબીજ કહે છે. બોધિબીજ એટલે સમકિત પામતાં પહેલાંની અનેક ભૂમિકાઓમાંની પાયાની પ્રાથમિક ભૂમિકા. બોધિબીજનો ભાગિમા ગાતાં શાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યું છે કે, જે આત્મા બોધિબીજ પામે તેના ભવચકનો અવશ્ય અંત આવે. ધર્મતીર્થની જગન્યમાં જગન્ય ઉપાસના કરનાર જીવ પણ આત્મિક દસ્તિએ બોધિબીજરૂપ મહાન ફળ પામે, જે અંતે તેને એક દિવસ સિદ્ધઅવસ્થા સુધી અવશ્ય પહોંચાડે.

સારાંશ એ છે કે આ તારક તીર્થની જગન્ય ઉપાસના કરનારો જીવ પણ એક દિવસ ઉત્કૃષ્ટ પદ સુધી અવશ્ય પહોંચે તેની બાંહેધરી છે. અહીં ઉત્કૃષ્ટ ફળ આ સંસારમાં અરિહંત પદ અને સંસારાતીત અવસ્થામાં સિદ્ધપદ છે. આ બે પદો પાસે દુનિયાનાં બધાં સત્તા-વૈભવ-ઐશ્વર્ય પાણી ભરે છે. જેનો આ બે પદમાં સમાવેશ થાય તેને પછી આ સંસારમાં કશું મેળવવા જેવું રહેતું નથી. પણ તમને તો આ બે પદની છચ્છા જ થતી નથી; કારણ કે જેની જેવી ઉપાસના તેવું તેને ફળ મળે એ રહેસ્ય તમે જાણતા નથી.

મારે તમને આ ધર્મતીર્થનો ભાગિમા સમજાવવો છે, જેનાથી તેના તરફ તમને ઉત્કટ જિજ્ઞાસા જાગે. પછી ધર્મતીર્થની ઓળખાણ-વ્યાખ્યા આપવા માંગું છું. તે સિવાય જોઈએ તેવી રૂચિ નહીં જાગે. ભાગિમાનું વર્ણન તમારી જિજ્ઞાસા સતેજ કરવા માટે છે. દુનિયામાં ધર્મતીર્થથી ઊંચુ કાંઈ નથી અને તેની ઉપાસનાનું ફળ અદ્વિતીય છે. આ સંસારમાં એવી કોઈ મોહક વસ્તુ નથી કે જે ધર્મતીર્થની ઉપાસનાથી ન મળે, પણ ખરાબ વસ્તુ મેળવવાની છચ્છા કરવી તે મૂર્ખાઈ છે. વિશ્વની મેળવવા લાયક ઉત્તમ વસ્તુઓના list-લીસ્ટમાં પહેલાં અરિહંત પછી સિદ્ધ-ગણધર-કેવલજ્ઞાની-મનઃપર્યવજ્ઞાની આદિ ઘણાં પદો છે. આ એક એકનું ઐશ્વર્ય અપાર છે. તમે ઐશ્વર્ય-રિદ્ધિ-સિદ્ધિ છચ્છો છો, પણ તમને એ જ ખબર નથી કે જે ઐશ્વર્ય તમે છચ્છો છો તે ઐશ્વર્ય તો આ બધાના પગમાં ધૂળાની જેમ આળોટે છે.

શાસ્ત્ર કહે છે કે ચૌદ્ધપૂર્વીને કહો કે આ એક ટેબલમાંથી હજાર ટેબલ બનાવી આપો, તો એક ભિનિટમાં બનાવી આપો, તેમ એક કિલો સોનામાંથી હજાર કિલો સોનું કરી આપો. પાછું હજાર કિલોનું એક કિલો પણ કરી આપો. જે ભौતિક દુનિયામાં આવા ફેરફાર રમતમાં કરી શકે તેવા જ્ઞાની પુરુષને રાજપાટ-વૈભવ શું વિસાતમાં ગણાય ? આ શુતજ્ઞાનીની ઋદ્ધિ છે. તેમ ધર્મતીર્થની ઉપાસનાથી ફળરૂપે મળતા પ્રત્યેક આધ્યાત્મિક પદનું બાધ-આંતર ઐશ્વર્ય અનેસે છે.

ધર્મતીર્થની જગ્યા ઉપાસના એટલે ગુણાનુરાગપૂર્વક તેની પ્રશંસા :

ધર્મતીર્થની જગ્યા ઉપાસના એટલે ગુણાનુરાગપૂર્વક ધર્મતીર્થની ભાવથી પ્રશંસા કરવી તે, જેને નિયમા બોધિબીજની પ્રાપ્તિનું કારણ કષ્ટું છે.

અહીં તમે કહેશો કે, અમે જૈનશાસનમાં જન્મ્યા છીએ, ટિલથી શાસનની પ્રશંસા કરીએ છીએ, તેના પ્રત્યે અમને હદ્યથી સદ્ગ્રાવ-બહુમાન છે, પ્રસંગે તેની જ્ય પણ બોલીએ છીએ અને ભક્તિ પણ કરીએ છીએ, તેથી અમે બોધિબીજ મેળવી લીધું છે. પણ આ વાતમાં તમે ખાંડ ખાઓ છો; કેમ કે ત્યાં વર્ણન કરતાં ‘ગુણાનુરાગ’ શબ્દ લખ્યો છે. આ ધર્મતીર્થની ગુણાનુરાગથી પ્રશંસા કરે તેને નિયમા બોધિબીજની પ્રાપ્તિ થાય. ગુણાનુરાગનો અર્થ બહુ ગંભીર છે.

મમતાથી-દસ્ત્રીરાગથી કરાતી ભક્તિમાં સાચો ગુણાનુરાગ નથી, તેથી તે આત્મકલ્યાણની દસ્ત્રીએ નિષ્ફળ :

કલ્પના કરો કે તમે જૈનકૃણમાં જન્મ્યા, તેના બદલે વૈદિકધર્મ, સ્વામિનારાયણ કે બૌદ્ધધર્મમાં જન્મ્યા હોત તો તમે જીંદગી સુધી જ્ય કોણી બોલાવત ? કોના નારા લગાવત ?

સભા : જ્યારે જ્યાં હોઈએ તેના.

સાહેબજી : એટલે તમારે ધર્મતત્ત્વ સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. માત્ર બાપદાદથી કે કુલપરંપરાથી આપણાને મળ્યું છે, આપણો ધર્મ છે માટે ઉપાસના કરો છો.

સભા : અમે અન્ય ધર્મમાં જન્મ્યા હોત તો અમને જૈનધર્મનું મહત્વ કોણ સમજાવત ? અને ત્યારે કેવી રીતે જૈનધર્મના ગુણ ગાઈએ ?

સાહેબજી : તમારી demand-માંગ એવી છે કે ધર્મ મારી સામે આવે તો હું સમજું. ધર્મ તમારી સામે આવે ? કે તમારે ધર્મની સામે જિજ્ઞાસાથી જવાનું હોય ? ગમે ત્યાં જન્મ્યા હો તો પણ દુનિયામાં સાચો શુદ્ધ ધર્મ ક્યો છે તે શોધવા-સમજવા નીકળવું પડે. ધર્મને છુંઠવાની ફરજ ઉપાસકની છે, ઉપાસકને છુંઠવાની ફરજ ધર્મની નથી. સત્ય તત્ત્વ સમજવા જિજ્ઞાસુઓએ સામે ચાલીને પ્રયત્ન કરવો પડે.

આ ભવમાં તમે અહીં જન્મ્યા માટે અહીંનો ઝંડો લઈને ફરો છો અને જૈનશાસનની બોલબાલા કરોં છો, તો તે તમે ગુણાનુરાગથી કરો છો તેવું માનવા અમે તૈયાર નથી. ભગવાને તો ત્યાં સુધી કષ્ટું કે મારો ધર્મ જે કુલાચારથી, મમતથી, રાગદેષથી અપનાવશો, તો સાચો પણ ધર્મ તેના આત્માના કલ્યાણનું કારણ નહીં બને. ધર્મતીર્થને ગુણાનુરાગથી સ્વીકારો તો તમારામાં બોધિબીજ પ્રગટે. બોધિબીજ પાસ્યા છો કે નહીં તેના માટે આ બેરોમીટર છે. તમને કોઈ પૂછો કે દુનિયામાં આટલા ધર્મ-સંપ્રદાય-મતો છે, દરેક ધર્મનાં શાસ્ત્રો-ઈશ્વર-ગુરુ-અનુયાયીઓ છે, તેમાંથી બધાને છોડીને તમે

મહાવીરને કેમ સ્વીકાર્ય ? તેમને અપનાવવા તમારી પાસે કોઈ વાજબી કારણ ખરું ? કે અહીં જન્મયા માટે મહાવીરને પકડયા છે ?

સભા : અમારા બાપદાદાએ પકડયા એટલે અમે પકડયા.

સાહેબજી : એટલે એનો અર્થ એ કે બાપદાદાએ બીજા પકડયા હોત તો તમે તેનું પૂછું પકડીને ચાલત. તો પછી મુસ્લિમાનના બાપદાદાએ ઈસ્લામધર્મને પકડ્યો, એટલે એનો દીકરો ઈસ્લામને પકડે તો તમારી દૃષ્ટિએ ભૂલ નથી ને ?

સભા : તેના બાપદાદાએ ખોટું પકડ્યું હતું.

સાહેબજી : તે કેવી રીતે નક્કી કરવું ? તમે બાપદાદાથી તે કુળપરંપરાથી મળેલા ધર્મને પરીક્ષા કર્યા વિના સ્વીકારો, તે જો તમારા માટે વાજબી હોય, તો તેણે પણ બાપદાદાએ પકડેલું ખોટું વિચાર્યા વિના પકડી રાખવામાં શું અયોગ્ય કર્યું ? વળી, બાપદાદાએ ખોટું પકડ્યું હતું કે સાચું પકડ્યું, હતું તે નક્કી કરવા વક્તિએ જાતે જ પ્રયત્ન કરવો પડશે. તે પ્રયત્ન જ સત્યની શોધરૂપ છે, જે કલ્યાણકામી માટે અનિવાર્ય છે અને આવો પ્રયત્ન કરનાર જ સમ્યગ્ ગુણાનુરાગનો અધિકારી છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે જે બાપદાદાથી આવ્યું છે માટે જ તેને પકડીને ચાલે છે, તે બધા જૈનધર્મના ઉપાસક હોય તો પણ દૃષ્ટિરાગી છે. આખી જિંદગી જૈનધર્મને માને, તીર્થકરે સ્થાપેલા તીર્થની ઉપાસના કરે, શાસનનાં કાર્યો કરે છતાં આવા જીવો વાસ્તવમાં ધર્મતીર્થની સાચી ભક્તિ કરવા અધિકારી કે લાયક નથી; કેમ કે તેમનામાં ગુણાનુરાગથી ભક્તિ નથી, પણ મમત્વજન્ય ગુણાનુરાગથી દેવ-ગુરુ-ધર્મને ઉપાસે છે. જે મમત્વથી શાસનની ભક્તિ, બોલબાલા કરે તે બધા દૃષ્ટિરાગી જીવ છે, તાત્ત્વિક ગુણાનુરાગી નથી. પછી ભલે તે રોજ જૈનશાસનનો જંડો લઈને ફરતો હોય તો પણ વાસ્તવમાં બોધિબીજ પામેલો નથી.

સભા : બૃદ્ધ નિષ્ફળ જાય ?

સાહેબજી : હા, આત્મકલ્યાણાની દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ જાય, તેમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. માત્ર જેટલા શુભ પરિણામ હોય તેટલું પુણ્ય બંધાય.

સભા : એવો પણ ધર્મ ફરી કોઈ વાર ધર્મતીર્થ અપાવશે ને ?

સાહેબજી : એવો ચોક્કસ નિયમ નથી અને કદાચ અપાવશે તો એવી રીતે અપાવશે કે ફરીથી સાચું તત્ત્વ સમજ પણ ન શકે. જે દૃષ્ટિરાગથી ભગવાનનો ભક્ત બને તેને ભગવાન પોતાના ભક્ત તરીકે સ્વીકારતા નથી, અરે ! ભક્ત માનવા પણ તૈયાર નથી. બહુ ગંભીર વાત છે. બાકી મોટા claim-દાવા કરશો કે અમે તો તીર્થને નમસ્કાર કરીએ છીએ, ભક્તિ કરીએ છીએ, જ્ય બોલાવીએ છીએ, તેથી અમને બહુમાન-ભક્તિ છે; પણ તે વિવેકજન્ય ગુણાનુરાગથી છે કે મમત્વજન્ય ગુણાનુરાગથી છે ? આ બહુ વિચારવા જેવો માર્મિક પ્રશ્ન છે.

ધર્મતીર્થનો મહિમા

સભા : એટલે તત્ત્વ સમજને ધર્મ સ્વીકારવાનો ?

સાહેબજી : ચોક્કસ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા કહે છે કે, બાળક અણસમજ કે કુળાચારથી ધર્મ કરે તો અમને વાંધો નથી; કેમ કે તેનાથી તેને સંસ્કાર પડશે, પણ પરિપક્વ થાય પદ્ધી સાચા ધર્મને ગુણથી ઓળખે તો તેના આત્માનું કલ્યાણ થાય.

સભા : ગુણાનુરાગ અનિવાર્ય જોઈએ ?

સાહેબજી : હા, તે ચકાસવા જ તમને પૂછીએ કે તમને ગૌતમબુદ્ધમાં શું બામી દેખાઈ ? અને ભગવાન મહાવીરમાં શું વિશેષતા દેખાઈ ? કે જેથી બુદ્ધને છોડીને મહાવીરને ઈશ્વર તરીકે સ્વીકાર્યા ?

સભા : અમારે અમાં પડવાનું નહીં.

સાહેબજી : આ મૂઢ્ઠાની ગ્રંથિ છે, માટે અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં ઘણું ગુમાવો છો. ઘણા કહે કે ફ્લાણા અમારા કુળપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા ગુરુ છે. ઈશ્વર-ગુરુ-ધર્મને ક્યાંય આ રીતે સ્વીકારવાના છે ? અને આ રીતે જ સ્વીકારે તો તેને ગુણની કોઈ પરવા નથી, ગુણ સાથે મતલબ નથી. વાસ્તવમાં ગુણાનુરાગીએ તો કહેવું જ પડે કે ગમે ત્યાં રહેલા પણ ગુણોથી શ્રેષ્ઠ હોય તેને હું ઈશ્વર માનવા તૈયાર છું. તટસ્થતાથી તમારે કહેવું જ પડે કે અરિહંત-સિદ્ધથી ઊંચા ઈશ્વર મળો તો હું માનવા તૈયાર છું. અરિહંત-સિદ્ધ કોઈ વ્યક્તિ નથી, પણ ગુણમય અવસ્થા છે. સર્વ ધર્મોના ઈશ્વર સાથે સરખાવતાં આ અવસ્થા શ્રેષ્ઠ પુરવાર થાય તો તેને જ ભજવી યોગ્ય છે. તે જ રીતે દુનિયાના ધર્મો સાથે જૈનધર્મની સરખામણી કરતાં, ગુણથી વધારે સંતોષ થાય તેથી તેને અપનાવો, તો અમે કહીશું કે સાચી ભક્તિ છે. અને જેને ગુણાનું મૂલ્યાંકન નથી, ગુણની ચિંતા નથી, અને જે ખાલી ‘આ મારા’ અને ‘પેલા પારકા’ એમ માની આરાધના કરે છે, તેના માટે સમજવાનું કે તે દસ્તિરાગથી ભરેલો છે.

સભા : ગુણથી આકાર્થી ગયા હોય અને એ જ ગુરુ સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે તો ?

સાહેબજી : સર્વોત્કૃષ્ટ હોય અને લાગે તો વાંધો નથી. પણ ગુણ ન હોય અને ઘેલણાથી અતિરેક કરો તો પાપ લાગે. જૈનશાસ્ત્ર તો ત્યાં સુધી કહે છે કે ^૧ ભગવાનમાં પણ જ ગુણ ન હોય તેનાથી ભગવાનની સ્તુતિ કરીએ તો મૃષાવાદનું પાપ લાગે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ ચોક્કબું લખ્યું છે કે ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવામાં પણ અતિશયોક્તિ ન જોઈએ.

સભા : તો પદ્ધી બહુમાન ન આવે ને ?

સાહેબજી : કેમ ન આવે ? તમારાથી વધારે ગુણવાળા હોય તેને ગુરુ કરવાના છે કે ઓછા ગુણવાળાને

^૧ મુખ્યોપચારધર્માણાર્મવિભાગેન યા સ્તુતિઃ । ન સા ચિત્તપ્રસાદાય, કવિત્વં કુકવેરિવ ॥૧૨૭॥

અન્યથાઽભિનવેશેન, પ્રત્યુતાઽનર્થકારિણી । સુતીક્ષણખદ્ગધારેવ, પ્રમાદેન કરે ધૃતા ॥૧૨૮॥

ગુરુ કરવાના છે ? ગુરુ એટલે ગુણથી ગુરુ, વજનથી ગુરુ નહીં. તમારા કરતાં ગુણમાં અધિક છે તે જ તમારા ગુરુ બનવા લાયક છે. તેથી બહુમાન આવે જ. અને જેઓ ગુણને જોતા નથી અને ખાલી નામ-વેશથી ગુરુ માને છે, તે બધાને શાસ્ત્રમાં મિથ્યાત્વી-દૃષ્ટિરાગી કહ્યા.

સભા : વેશ પૂજ્ય નથી ?

સાહેબજી : ના, માત્ર વેશ પૂજ્ય નથી.

સભા : માત્ર વેશ એટલે ?

સાહેબજી : ગુણથી નિરપેક્ષ, શાસ્ત્રમાં લઘ્યું કે નામ અરિહંત, સ્થાપના અરિહંત, દ્રવ્ય અરિહંત પણ ભાવનિરપેક્ષ હોય તો પૂજનીય નથી. તમે બોલો છો કે “ચાર નિક્ષેપે ધ્યાઈએ...” તેનો અર્થ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ, ચારે નિક્ષેપાથી અરિહંતનું ધ્યાન કરવું, પરંતુ તે માટે ભાવથી સાપેક્ષ બીજા ત્રણો નિક્ષેપા લેવાના. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ ચોક્કું લઘ્યું કે,

શુદ્ધભાવ જેહનો છે તેહના, ચાર નિક્ષેપા સાચા; જેહમાં ભાવ અશુદ્ધ છે તેહના, એક કાચે સવિ કાચા.

ભાવથી નિરપેક્ષ (ગુણશૂન્ય) નામઅરિહંત આદિ પૂજ્ય નથી. દા.ત. તમે તમારા દીકરાનું નામ કે મકાનનું નામ ‘મહાવીર’ પાડવું, તો તે મકાન કે દીકરાને પગે ન લગાય; કેમ કે તે અરિહંતનું ભાવનિરપેક્ષ નામ છે. અમે તો ગુણ સાથે જોડાયેલા હોય તેવા મહાવીરના નામને પૂજાએ છીએ. જેમાં અરિહંતના ભાવનો છાંટો નથી તે મહાવીરને પગે ન લગાય. અમે મહાવીર નામ રોજ જપીએ છીએ. પણ કયા મહાવીર ? ભાવસાપેક્ષ, ગુણસાપેક્ષ. જેને ભાવ સાથે નાતો નથી તેવા ઋષભ, મહાવીરના માત્ર નામ સાથે અમારે કોઈ લેવાદેવા નથી. તેવી રીતે મહાવીરની મૂર્તિ લો તો તે મૂર્તિ પણ ભાવસાપેક્ષ જોઈએ. તમને બે દિવસ પહેલાં પણ કહેલું કે યશોદા સહિત કંડારેલ મહાવીરની મૂર્તિ મૂર્તિ તો પણ હું હાથ જોડું નહીં. જોકે યશોદા સાથે પરણોલા મહાવીર પણ ગૃહસ્થાવસ્થામાં મહાગુણવાન હતા, છતાં ત્યારે પરમેશ્વર તરીકે પૂજવા લાયક ગુણ પ્રગટચા ન હતા.

સભા : તે વખતે દ્રવ્યનિક્ષેપ માનીને પૂજાય ?

સાહેબજી : દ્રવ્યનિક્ષેપે પૂજવા હોય તો મહાવીરની પૂજનીય અવસ્થા હોય તેટલો જ દ્રવ્યનિક્ષેપો લેવાય. ભાવનિરપેક્ષ દ્રવ્યનિક્ષેપો ન પૂજાય. દા.ત. ભગવાન મહાવીરે મરીચિના ભવમાં ઉત્સૂત્રભાષણ કર્યું, જેથી એક કોટાકોટિ સાગરોપમ સંસાર વધ્યો. કલ્પસૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરના ૨૭ ભવ કહ્યા, તે તો સ્થૂલથી છે. વાસ્તવમાં એક કોટાકોટિ સાગરોપમમાં અસંખ્ય ભવ થાય, અને તેમાં પણ સૌથી વધારે ભવો પૃથ્વી, અપ, તેઉ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં જ થયા. એકેન્દ્રિયમાં જ વધારે કાળ જશે; કેમ કે ત્રસમાં તો ૨૦૦૦ સાગરોપમ જ સણંગ રહેવાય. હવે પ્રભુનો આત્મા ઝડના ભવમાં ગયો તો તે ઝડને દ્રવ્યનિક્ષેપે પગે લગાય ?

સભા : દ્વયનિકેપો ક્યાં સુધી પૂજવાનો ?

સાહેબજી : પૂજનીય તત્ત્વની સંલગ્નતા આવે ત્યાં સુધી, તે પહેલાં નહીં. ભાવનિકેપો સંલગ્ન નથી તેવાં નામ-સ્થાપના-દ્વય પૂજનીય નથી.

સભા : ભાવની સંલગ્નતા ક્યાં સુધી ગણાય ?

સાહેબજી : મહાવીર જન્મયા ત્યારથી ઇન્દ્રો માટે પૂજનીય છે. ત્યારે ઇન્દ્રો ભગવાનને દ્વયનિકેપાથી પૂજે છે. ઇન્દ્રો માટે ત્યારે ભગવાન સાધર્મિક છે. ત્યારની મહાવીરની અવસ્થા પૂજનીય ન હોતે તો ઇન્દ્રો પણ પૂજા ન કરત. એકેન્દ્રિય એવા ઝડપમાં રહેલા ભગવાનને કોઈએ નમસ્કાર કર્યા નથી. સારાંશ એ છે કે નામ-સ્થાપના-દ્વયનિકેપ, ભાવનિરપેક્ષ હોય તો આ શાસનમાં પૂજનીય નથી. સિદ્ધાંત નહીં સમજો તો ગરબડ ગોટાળા થશે. આ શાસન ગુણનું એટલું આગ્રહી છે કે મહાવીર પણ ગુણથી પૂજનીય બને પછી જ આ શાસન તેમની સાથે ભક્તિનો વ્યવહાર કરે..

સભા : દીક્ષા લીધા પછી કોને પૂજનીય ?

સાહેબજી : ત્યારે તો સાધુ માટે પણ પૂજનીય છે. ભગવાન મહાવીરના જીવનનો પ્રસંગ છે અને હાલરડામાં પણ આવે છે કે, પ્રભુ બાલ્યાવસ્થામાં ઘોડિયામાં સૂતા છે ત્યારે સિદ્ધાર્થ રાજાને ત્યાં કેશી ગડાધર પદાર્થ છે; પણ તેઓ તે વખતે બાલ્યાવસ્થાના મહાવીરને વંદન કે હાથ નહીં જોડે.

સભા : અખાઢી શ્રાવકે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા કેટલાય કાળ પહેલાં ભરાવી હતી.

સાહેબજી : સિદ્ધાવસ્થાની પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ભરાવી પ્રતિમાની નિકાળપૂજા કરે, પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથનો જીવ ત્યારે પાંદડામાં હોય તો તે પાંદડાને નહીં નમે. દા.ત. શ્રેષ્ઠિક મહારાજા જતા હોય અને ભગવાન મહાવીરના સાધુ સામે મળે, તો સાધુ શ્રેષ્ઠિકને હાથ નહીં જોડે; ઊલંઘું શ્રેષ્ઠિક સાધુને પગે લાગે. જોકે ભગવાને જાહેરમાં શ્રેષ્ઠિક માટે કહ્યું છે કે તમે નિષ્યિતપણે આવતી ચોવીસીના પ્રથમ તીર્થકર થવાના છો, વળી તે જ સાધુ દેરાસરમાં જાય તો પદ્મનાભ પ્રભુની પ્રતિમાને વંદન કરે, ખમાસમણાં આપે, ચૈત્યવંદન આદિ ભક્તિ કરે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ શ્રેષ્ઠિકના આત્માને વંદન ન કરે; કારણ કે મંદિરમાં પદ્મરવેલી મૂર્તિ ભાવનિકેપા સાથે જોડાયેલી છે, જ્યારે સામે મળેલ શ્રેષ્ઠિક દ્વયનિકેપાથી અત્યારે સાધુ માટે વંદનીય ભૂમિકામાં નથી. જૈનશાસનનો ગુણ અને ભૂમિકા સાપેક્ષ વ્યવહાર સમજ્યા વગર ગોટાળા ચાલુ કરશો તો કંઈ વળશે નહીં. આવો ઉત્તમ ગુણનો આગ્રહ અન્ય કોઈ ધર્મમાં નથી. જ્યાં ઈશ્વરતત્ત્વમાં પણ આટલો ગુણનો આગ્રહ હોય તો ગુણતત્ત્વમાં મારા-તારાની ભાવના ચાલે ?

સભા : ભગવાન ઇન્દ્ર માટે સાધર્મિક થાય તો અમારા માટે સાધર્મિક ન થાય ?

સાહેબજી : તમારા માટે પણ સાધર્મિક છે. તમે પણ જન્મેલા તીર્થકરને પગે લાગી શકો છો, પણ ખમાસમણાં ન આપી શકો. સાધુ તો પગે પણ નહીં લાગે; કેમ કે તેમને માટે પૂજનીય અવસ્થામાં નથી.

બોધિબીજ પામવા ગુણાના પૂજારી બન્યા સિવાય છૂટકો નથી :

આ કહે છે કે ગુરુમાં અતિશયોક્તિ કરીએ તો જ ગુરુ પર બહુમાન થાય. પણ તે તો ખોટો આગ્રહ છે. અતિશયોક્તિની કોઈ જરૂર નથી. વાસ્તવમાં તમારા કરતાં વધારે ગુણ હોય તો અવશ્ય બહુમાન થવું જોઈએ. શાસ્ત્ર કહે છે કે ગુણ હોય તેના કરતાં અધિકગુણી માનો કે હીનગુણી માનો તો પણ મિથ્યાત્વ છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ ચોકખું લખ્યું કે,

‘જે નિર્ગુણ ગુણરંલાકરને, આપ સરીખા માને રે,
સમકિત સાર રહિત તે જાણો, ધર્મદાસ ગણિ ભાએ રે’

જે પોતાનાથી ચિદિયાતા હોય તેને સ્વસમાન માને કે હલકાની સમાન માને તો પણ મિથ્યાત્વ છે. ચિદિયાતાને ઓછા માને અને હલકાને અધિક માને તે અવિવેકરૂપ મિથ્યાત્વ છે. ^૧ ‘ગુણાનુરાગપૂર્વક જૈનશાસનના ભગત બનશો તો જ બોધિબીજ પામશો. બાકી વર્ષોથી જૈન છો અને જૈનશાસનની ઉપાસના કરશો તો પણ અવશ્ય બોધીબીજ પામશો તેવું શાસ્ત્ર નહીં કહે. ભગવાન કહે છે કે અન્ય ધર્મમાં રહેલો રોજ શંકર-મહાદેવની પૂજા કરતો હોય છતાં જૈનધર્મના ગુણ જોઈ જૈનધર્મની તાત્ત્વિક પ્રશંસા કરે, અરે ! પ્રશંસાનાં બે વાક્ય બોલે તો પણ બોધિબીજ પામી જાય કેમ કે ગુણાનુરાગથી શાસનની અનુમોદના કરે છે. ગુણનિરપેક્ષ આખી જિંદગી શાસનને વળગીને જીવે તેવો આત્મા સાધુ હોય તો પણ, શાસ્ત્ર કહેશે કે તે બોધિબીજ વગરનો છે. બોધિબીજ પામવા ગુણાના પૂજારી બન્યા સિવાય છૂટકો નથી. તમે જ્યાં સુધી સત્યના શોધક, ગુણાના પૂજારી બનશો નહીં, અને મારા-તારાનો ભમત્વરૂપ ભેદભાવ ધર્મમાંથી કાઢશો નહીં, માત્ર આપણો ધર્મ છે તેથી સારો-ઊંચો, એમ કદાગ્રહ કે પકડથી જૈનધર્મને વળગશો, તો પણ જૈન ધર્મ તમારા આત્માનું કલ્યાણ નહીં કરે. તેવા જીવ માટે જૈન શાસ્ત્રોમાં બહુ ખરાબ શબ્દ વાપર્યો છે. લખ્યું છે કે જ કુલાચારથી કે ભમત્વથી જૈન ધર્મને પકડીને જીવે છે અને આખી જિંદગી જૈન ધર્મનો ઉપાસક થઈને ફરે છે, તેને શાસ્ત્રમાં ^૨ આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી કહ્યો છે. આ મિથ્યાત્વ પાંચે પ્રકારના મિથ્યાત્વમાં ભારેમાં ભારે

૧ અથ સમ્યક્ત્વબીજસ્ય હેતુતાં પ્રતિપદ્યમાન: કથં સમ્યક્ત્વહેતુતાં પ્રતિપદ્યત ઇત્યભિધીયતે, ઇતિ? અત્રોચ્યતે બીજસ્ય કાલાન્તરે સમ્યક્ત્વજનનાદેતદેવાહ -

(વૃત્તિ:) ‘સામાન્યનાપિ’ અવિશેષણાપિ, જિનશાસનમપિ સાધુ ઇત્યેવંપરિણામ આસ્તાં પુર્વિશેષણ જિનશાસનમેવ સાધ્યિત્વેવં શાસનાન્તરવ્યોહનનાપિ, ‘નિયમાત્’ અવશ્યંભાવેન, ‘વર્ણવાદ’ શલાઘા સમ્યગ્દર્શનબીજમિત્વર્થઃ, ‘અત્ર’ ઇતિ પ્રત્યાસત્તે જૈન ઇત્યર્થઃ લોકે વા, ‘શાસને’ પ્રવચને, કાલાન્તરેણ વર્ણવાદકરણકાલાદન્યઃ કાલ: કાલાન્તરં તેન, કિયતાપ્યાગર્ભામિકાલેનેત્ર્યાઃ, ‘સમ્યક્ત્વહેતુતાં’ સમ્યગ્દર્શનનિમિત્તતામ्, ‘પ્રતિપદ્યતે’ ભજતે સમ્યક્ત્વ જનયતોત્ત્વર્થ ઇતિ ॥૧૫॥

(અષ્ટક પ્રકરણ, અષ્ટક ૨૩, શલોક-૫ ટીકા)

૨ યસ્તુ નામના જૈનોઽપિ સ્વકુલાચારેણેવાગમપરીક્ષાં બાધતે તસ્યાભિગ્રહિકત્વમેવ, સમ્યગ્દૃશો�પરીક્ષિતપક્ષપતિત્વાયોગાત्

मिथ्यात्व છે, અનેક દુઃખ-સંતાપ આપનાર અને પ્રદીવ્ય સંસારનું કારણ આ મિથ્યાત્વ છે. ભગવાન કહે છે કે, મારો ભગત આખી જિંદગી મને મમત્વથી માને તો પણ હું તેને સાચો ભગત માનવા તૈયાર નથી. ધ્યાનપૂર્વક સમજવા જેવી આ વાત છે.

સત્ત્વા : મારું તે સાચું નહીં ?

સાહેબજી : ના. તે નિયમા મિથ્યાત્વી છે.

સત્ત્વા : અને સાચું તે મારું ?

સાહેબજી : તો ગુણાનુરાગ લાવવો પડશે.

ગુણાનુરાગથી શાસનની ઉપાસના કોણ કરી શકે ? :

સિદ્ધર્થ ગણિ મહારાજાએ ઉપમિતિ-ભવ-પ્રપંચકથા ગ્રંથમાં આ ^१ શાસનને રાજમહેલની ઉપમા આપી છે. રાજમહેલની જેમ ^૨ ધર્મતીર્થના ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે. સમ્યુદ્ધાન્દ્રાને શાસન જોતાં આ ઐશ્વર્ય નજરોનજર દેખાતું હોય. તમારામાં સમ્યુદ્ધર્ણન હોય તો ધર્મતીર્થનું અપાર ઐશ્વર્ય તમને દેખાયા વગર રહે નહીં.

તદુકં હરિભદ્રસૂરિભિ: [લોકતત્ત્વનિર્ણય ૧૩૨]- પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષ: કપિલાદિષુ। યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્ય: પરિગ્રહ: ॥ ઇતિ ।

(ધર્મપરીક્ષા૦ શ્લોક-૮ ટીકા)

૧ યચ્ચ તજ્જનિતાનન્દ, ગદિત રાજમન્દ્રમ् । અનન્તભૂતિસંપત્તં, તત્ જ્ઞેય જિનશાસનમ् ॥૬૭॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રથમ પ્રસ્તાવ)

૨ યથા ચ તેન કથાનકોકતેન તદ્રાજભવનમદૃષ્ટપૂર્વમનન્તવિભૂતિસંપત્તં રાજામાત્યમહાયોધનિયુક્તક-તલવર્ગિકેરધિષ્ઠિતં સ્થવિરાજનસનાથં સુભટસંઘાતાકીર્ણ વિલસદ્વિલાસિનીસાર્થ નિરૂપચરિતશબ્દાદિ-વિષયોપભોગવિમર્દસુન્દરં સતતોત્સવં દૃષ્ટં તથાડનેનાપિ જીવેન વજ્ઞવર્દ્ભેદોઽભિન્પૂર્વશચ સંસારે ય: ક્લિષ્ટકર્મગ્રાન્ધિસ્તદ્ભેદદ્વારેણ સ્વકર્મવિવરપ્રવોશિતેનેદં સર્વજ્ઞશાસનમન્દિરં તથાભૂતવિશેષણમેવ સકલમવલોક્યતે । તથાહિ-દૃશ્યન્તેઽત્ર મૌનીન્દ્રે પ્રવચનેઽપાસ્તાજ્ઞાનતમ:પટલપ્રસરા વિવિધરત્ન-નિકરાકારધારકા વિલસદમલાલોકપ્રકાશિતભૂવનભવનોદરા જ્ઞાનવિશેષા: । તથા વિરાજન્તેઽત્ર ભાગવતે પ્રવચને સમ્પાદિત-મુનિપુઙ્ગવશરીરશોભનયા મનોહરમणિખચિતવિભૂષણવિશદાકારતાં દધાના: ખલ્વામશોષધ્યાદયો નાર્દ્દ્વવિશેષા: । તથા કુર્વાન્તિ સુજનહદ્યાક્ષેપમત્ર જિનમતેઽતિસુન્દરતયા વિચિત્રવસ્ત્રવિસ્તારાઽકારબહુવિધતપોવિશેષા: । તથા જનયન્તિ ચિત્તાહ્લાદાતિરેકમત્ર પારમેશ્વરે મતે લોલોજ્વલાંશુકોલ્લોચાવલમ્બિમૌક્તિકાવચૂલરૂપતામાબિભ્રાણા રચનાસૌન્દર્યોગિતયા ચરણકરણરૂપા મૂલોંતરગુણાઃ, તથાવિધેઽત્ર જૈનેન્દ્રદર્શને વર્તમાનાનાં ધન્યાનાં વક્ત્રસૌષ્ઠવગન્ધોત્કર્ષિતાનન્દાતિરેકમુદારતામ્બૂલસન્નિભં સત્યવચનમ् । તથા વ્યાખ્યાન્તિ સ્વસૌરભોત્કર્ષણ દિક્યક્રવાલમત્ર ભાગવતે મતે મુનિમધુકરનિકરપ્રમાદહેતુતયા વિચિત્રભક્તિ-વિન્યાસગ્રથિતતયા મનોહારિકુસુમપ્રચયાકારધારકાણયષ્ટાદશશીલાઙ્ગસહસ્રાણિ । તથા નિર્વાપયતિ મિથ્યાત્વકષાયસન્તાપાનુગતાનિ ભવ્યસત્ત્વશરીરાણિ ગોશીષચન્દનાદિવિલેપનસન્દોહદેશ્યતાં દધાનમત્ર પારમેશ્વરદર્શને સમ્યગ્રદર્શનમ् ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રથમ પ્રસ્તાવ)

આ શાસનની ગુણારિદ્ધિનો કોઈ પાર નથી. ત્રણ લોકમાં જે ટલા ^૧ પુણ્યાનુબંધીપુણ્યના વિપાકો છે તે સર્વ આ શાસનમાં સમાય છે. વળી, આત્માની આંતરિક લભ્યઓ, આત્માનું ગુણાએશ્વર્ય, આત્મકલ્યાણની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકાઓ તે બધું આ ધર્મતીર્થમાં સમાઈ જાય છે, આ શાસનનું જ ઐશ્વર્ય છે. તેને જે ઓળખી શકે, તેનું જેને આકર્ષણ થાય તે જ બોધિબીજ પામી શકે. તમને તો કોઈ શ્રીમંતુ દ્બદ્ધબા સાથે ગાડીમાં જાય તેનો રૂઆબ જોઈને મોઢામાં પાણી છૂટે.

સભા : ઈચ્છા થાય.

સાહેબજી : તો મન હજ વધારે સંકલિષ્ટ થયું. આ પાપની બુદ્ધિ છે અને તે પાયમાલ કરનારી છે.

સભા : ગુણાનુરાગથી ગુરુને પકડે અને પછી વધારે ઊંચા ગુરુ મળે તો ગુરુ બદલાય ?

સાહેબજી : તેમાં જો પહેલા ગુરુ અયોધ્ય ન હોય તો તેમનો ઉપકાર મરતાં સુધી ભુલાય નહીં. શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે ^૨ માર્ગ પમાડનાર ગુરુનો પ્રત્યુપકાર પ્રાય: અશક્ય છે. હા, પણ એવું બને કે પહેલા ગુરુ સ્વીકાર્ય હોય, તેમને આખી જિંદગી ગુરુ તરીકે સ્વીકારે તો, યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી જોઈએ તેવું ઉત્થાન કરી શકે તેમ ન હોય; ગુણિયલ છે, ગુરુ તરીકે પૂજ્ય છે, છતાં તેમની માર્ગદર્શનની શક્તિ ઓછી હોય, તો પણ તેમને જિંદગીભર થીટકી રહો તો તમારું શ્રેષ્ઠ કલ્યાણ ન થાય; તેથી બીજા ઊંચા માર્ગદર્શક જ્ઞાની ગુરુ મળે તો વિનયથી સ્વીકારે, પણ પહેલા ગુરુનો ઉપકાર ભૂલે નહીં. જીવન સર્મખ્યિત કરવા સમ્યક અનુશાસનપ્રદાનની ક્ષમતાવાળા ગુરુ અનિવાર્ય છે. સંસારમાં પણ નિયમ છે કે ચિકિત્સા માટે સજ્જન ડોક્ટર પકડ્યા પછી લાગે કે બીજા ડોક્ટરમાં આના કરતાં વધારે નિપુણ જ્ઞાન છે, તો પહેલા ડોક્ટરની અવગણના કર્યા વિના, રોગનિવારણ કરવા બીજા ડોક્ટર પાસે જાય; એમ ધર્મક્ષેત્રમાં પણ રહેશે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજા, ચૌદપૂર્વધર એવા પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામીનું *quotation*(અવતરણ) લઈ માર્ગદર્શક ગુરુની ઓળખ આપતાં કહે છે કે, જેને જીવન સર્મખ્યિત કરાય, જેનું અનુશાસન પાળવા સર્વસ્વ ચરણો ધરાય તેવા ગુરુ કેવા હોય ? તો એક જ શબ્દ વાપર્યો ^૩ ‘ઉભયજ્ઞ’. આ શાસ્ત્રીય શબ્દ છે. જૈનશાસ્ત્રમાં ગુરુતત્ત્વની

૧ પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય દત્તે વૈરાગ્યકારણ ભોગમ् । ઇતિ યે દિવ્યા ભોગઃ સ્કીતતમં મન્દિરમિદं તાઃ ॥૧૫૭॥

(વૈરાગ્યરત્નિ૦ સર્ગ-૧)

૨ સમકિતદાયક ગુરુ તણો પચ્ચુવયાર ન થાય; ભવ કોડાકોડે કરી કરતાં સર્વ ઉપાય ॥૨॥

(સમ્યક્તવના સરદસ બોલની સર્જાય)

૩ ઉભયજ્ઞોઽપિ ચ ગુરુ: ક્રિયાપરો મૂલગુણોત્તરગુણારાધનાયાં બદ્ધકશો, દૃઢમત્યર્થ પ્રવચનાનુરાગો ચ જિનવચનં પ્રતિબહુમાનત્વાત् । તથા, સ્વસમયપ્રજ્ઞાપક: સ્વસમયસ્ય ચરણકરણાદ્યનુયોગભેદભિન્નસ્ય તૈસ્તૈરૂપાયૈ: પ્રસ્રપક: । પરિણતશ્વ વયસા વ્રતેન ચ । પ્રાજશ્વ બહુવિવિધાદિપ્રાહક-બુદ્ધિમાનઽત્યર્થમતીવ । એવંવિધેન હિ ગુરુણા પ્રજ્ઞાપ્યમાનોઽર્થો ન કદાચિદ્વિપર્યયભાગ્યવતીત્યેવમેષ વિશેષ્યત ઇતિ ॥૧૮૫૨॥

(ઉપદેશપદ૦ શલોક-૮૫૨ ટીકા)

૪ ઉભયજ્ઞ:—ઉત્સર્ગાપવાદ-કલ્યાકલ્ય-નિશચ્યવ્યવહારાદિપદાર્થદ્વૈતપરિચ્છેદી । અપિ ચ ક્રિયાપરો=મૂલગુણોત્તરગુણારાધનાયાં

ઓળખ આપતાં ઠેર ઠેર કહે છે કે ઉત્સર્ગ-અપવાદના જાણકાર, નિશ્ચયનય-વ્યવહારનયના જાણકાર, શાનમાર્ગ-કિયામાર્ગના જાણકાર, સ્વ-પર સિદ્ધાંતના જાણકાર હોય તે માર્ગદર્શક ગુરુ. તેમનું શરણું સ્વીકારનારને કહી mis-guide થવાનો (ગેરમાર્ગ દોરાવાનો) પ્રશ્ન ન આવે.

સભા : તેમને ગીતાર્થ કહેવાય ?

સાહેબજી : હા, ‘ગીતાર્થ ગુરુના વચનથી જેર પીવું સારું, પરંતુ અગીતાર્થના વચનથી અમૃત પીવું પણ ખરાબ. ગુરુ પથદર્શન માટે જોઈએ, એટલે જ ભારપૂર્વક આવાં વિશેખણો મૂક્યાં. અને એવું વ્યક્તિત્વ મળે તો ગુરુ બદલે, પણ ઉપકારી ગુરુને ન ભૂલે. તે જીવનભરનું કર્તવ્ય આવે.

બોધિબીજનું માહાત્મ્ય :

બોધિબીજ એ ધર્મતીર્થની ઉપાસનાનું જઘન્યમાં જઘન્ય ફળ છે. તે પાભ્યા હો તો તમે પણ આ શાસનના પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક કક્ષાના ઉપાસક બન્યા કહેવાઓ. બાકી જૈનશાસનમાં વર્ષો સુધી રહેવા છતાં ભાવથી જૈનશાસનથી દૂર જ રહેવાના. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ લખ્યું કે “જીવ બોધિબીજ પાભ્યો એટલે તે જીવ સંસારસાગરને તરવા સાબદો થઈ ગયો.” તે મોક્ષમાર્ગનો મુસાફર છે અને સંસારનો મહેમાન છે. જાણો તેની ભવયકરૂપી કેદખાનામાંથી બહાર નીકળવા માટેની સાયરન વાગી. ‘ભવચારકપલાયનકાલઘણ્ટા’ જેલખાનામાંથી કેદીને છોડવાનો સમય થાપ ત્યારે જેલમાં સાયરન વાગે, તેમ અહીં સંસારરૂપી મહાકેદખાનામાંથી

બદ્ધકક્ષ : । દૃઢમત્યર્થ પ્રવચનાનુરાગી ચ=જિનવચનનું પ્રતિ બહુમાનવાનું, તથા સ્વસમયસ્ય=ચરણકરણાદ્યનુયોગભેદભિન્નસ્ય પ્રસ્રાપકસ્તૌસ્તૌરૂપાયૈરૂપદેશકઃ, પરિણતશ્ચ વયસા વ્રતેન ચ, પ્રાજ્ઞશ્ચ=બહુબહુવિધાદિગ્રાહકબુદ્ધિમાનું, અત્યર્થમતીવ, એવંવિધેન હિ ગુરુણા પ્રજ્ઞાપ્યમાનોઽર્થો ન કદાચિદ્વિપર્યયભાગું ભવતીત્યેવમેષ વિશેષ્યત ઇત્યેવંભૂતો ગુરુઃ શ્રદ્ધેયઃ ॥૧૫૦ ॥

(ઉપદેશરહસ્ય૦ શ્લોક-૧૫૦ ટીકા)

૧ તા જે અવિદિય-પરમત્યે, ગોયમા ! ણો ય જે મુણે । તમ્હા તે વિવજ્જેજ્જા, દોગર્ઝ-પંથ-દાયગે ॥૧૩૯ ॥ ગીયત્યસ્સ ઉ વયણેણ, વિસં હલાહલં પિ વા । નિવ્વિકળ્પો પભક્તેજ્જા, તકખણા જં સમુદ્વબે ॥૧૪૦ ॥ પરમત્યાઓ વિસં તોસં, અમયરસાયણં ખુંતં । ણિવ્વિકળ્પણ સંસારે, માઓ વિ સો અમયરસસ્મો ॥૧૪૧ ॥ અગીયત્યસ્સ વયણેણ, અમયં પિ ણ ઘોડ્યાએ । જેણ અયરામરે હવિયા, જહ કિલાણો મરિજ્જિયા ॥૧૪૨ ॥ પરમત્યાઓ ણ તં અમયં, વિસં તં હલાહલં । ણ તેણ અયરામરો હોજ્જા, તકખણા નિહણં વએ ॥૧૪૩ ॥

(મહાનિશીથ સૂત્ર૦ ગીયત્ય-વિહાર નામનું છદું અધ્યયન)

૨ એતત્ત્વભિન્નગ્રન્થેરપિ તદૈવં ભવતિ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણસામર્થ્યેન તથાવિધક્ષયોપશમસારત્વાદપ્રમત્તયતે: સરાગસ્યૈવ વીતરાગભાવકલ્પમ् । યથાહૃયોગાચાર્યાઃ-‘યોગબીજચિત્તં ભવસમુદ્રનિમગ્નસ્યેષદુન્મજ્જનાભોગઃ તચ્છક્ત્યતિશયશૈથિલ્યકારી પ્રકૃતે: પ્રથમવિપ્રિયેક્ષા તદાકૂતકારિણી મુજ્જાસમાગમોપાયનચેતસ્તદુચિતચિન્તાસમાવેશકૃદ્ર ગ્રન્થિપર્વતપરમવજ્ઞ નિયમાત્તદ્ભેદકારિ ભવચારકપલાયનકાલઘણ્ટા તદપસારકારિણી સમાસેને’ત્યાદિ । અતઃ સંશુદ્ધ હ્યેતદીદૃશમેતદિતિ જિનકુશલચિત્તાદિ । એતચ તથાવિધકાલાદિભાવેન તત્ત્વસ્વભાવતયા ફલપાકારમ્ભસદૃશમિતિ ॥૨૫ ॥

(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય૦ શ્લોક-૨૫ ટીકા)

હવે આ કેદી છૂટી રહ્યો છે, કર્મની સજા પતવાના આરે છે તેની સાયરન વાગી રહી છે. હવે આ જીવ મોક્ષે ચાલ્યો. થોડા સમયમાં નક્કી મોક્ષે પહોંચવાનો છે. આવો બોધિબીજનો મહિમા છે. આ શાસનની ભાવથી ઉપાસના કરનારને જગન્યમાં જગન્ય ફળ પણ આ બોધિબીજ મળે છે. આ છેલ્લું ફળ બતાવ્યું.

જૈન શાસ્ત્રોમાં ઠેર ઠેર પ્રેરણા છે કે જૈનોએ ભગવાનના એવા વરઘોડા કાઢવા, ભવ્ય ઓચ્છવ-મહોત્સવ કરવા, દેવ-ગુરુની એવી અદ્ભુત ભક્તિ કરવી કે તે જોઈ જૈનેતરોને પણ શાસન પ્રત્યે ગુણાનુરાગ થઈ જાય; અને તેના સંસારનો પણ વહેલો-મોડો ત્યાં રહ્યો પણ અંત આવે. આપણા ભગવાનને, બધા મારા ભગત બને એમાં રસ નથી, પણ સંસારસાગરથી તરે તેમાં રસ છે. ભગવાન કહે છે કે, અન્ય ધર્મમાં રહેલો પણ ગુણાનુરાગથી આ શાસનની પ્રશંસા કરશે તો તે બોધિબીજ પામેલો છે, અને અહીં રહેલો જીવ પણ જો આ શાસનની પ્રશંસા ગુણાનુરાગથી ન કરતો હોય તો તે બોધિબીજ વગરનો છે. તમને ચોંટ લાગે તેવી વાત છે. Introspection-આત્મનિરીક્ષણ કરજો. હું આ ભગવાનને કેમ માનું છું ? ધણા કહે કે મને શંખેશ્વર પાર્વત્નાથ પર ખૂબ ભક્તિ છે. મને હસવું આવે અને પૃથ્વીનાનું મન થાય કે તમને શંખેશ્વર પાર્વત્નાથ પર જ વધારે ભક્તિ કેમ થાય છે ? બીજા પાર્વત્નાથ ભગવાન અને શંખેશ્વર પાર્વત્નાથ કે ઋષભદેવ અને મહાવીરસ્વામીમાં ગુણનો કોઈ તફાવત છે ?

સભા : પાર્વત્નાથ ભગવાનના અધિકાર્યક દેવ જાગ્રત છે, પ્રભાવશાળી છે.

સાહેબજી : ગુણાનું ધોરણ ન રહ્યું. ધણાને ગુણ સાથે નહાવા નીચોવવાનો સંબંધ નથી. આખી જિંદગી દેવ-ગુરુ-ધર્મની ભક્તિ કરે, પણ તેને અને ગુણને બારમો ચંદ્રમા હોય. વાસ્તવમાં ઋષભદેવ ભગવાન અને પાર્વત્નાથ ભગવાનમાં કોઈ ગુણનો તફાવત નથી. ગુણમય સ્વરૂપ બનેનું સરબું છે.

સભા : ગુણાનુરાગથી ભક્તિ કરી હતી એટલે જ જૈનધર્મ મળ્યો ને ?

સાહેબજી : જૈનધર્મ અભિવ્યને પણ પુણ્યથી મળે છે, તો શું અભિવ્યમાં ગુણાનુરાગ માનવો ? પુણ્ય શુભ ભાવથી બંધાય. તમે આગલા ભવોમાં અવશ્ય શુભ ભાવો કર્યા છે, જેનાથી પ્રબળ પુણ્ય બંધાયું છે. જેણે તમને આ માનવભવ, જૈનશાસન, ઉત્તમ ધર્મસાગ્રી અપાવી તે પુણ્યની ફલશ્રૂતિ છે. પરંતુ ગુણાનુરાગપૂર્વકની ભક્તિના પ્રતાપે જ જૈનધર્મ મળ્યો છે તેવું એકાંતે ન કહેવાય.

ધર્મપ્રાપ્તિનો અહોભાવ :

આ ધર્મતીર્થની ભક્તિનું ફળ સમજાવ્યું. આ ભક્તિનો મહિમા ગાતાં કુમારપાળ, હેમચંદ્રચાર્ય, હરિભદ્રસૂરિ જેવા ધુરંધરોએ લખ્યું કે ૧ “હે પ્રભુ ! આપનું શાસન મળ્યું અને ધર્મતીર્થ પ્રત્યે અમને બહુમાન થયું એટલે

૧ કથજિત્તવ શક્તિરૂત્પત્તા યથા યદસ્માભિઃ કરિષ્યે તત્ત્વ સહિષ્ણત ઇતિ ? મુનિઃ-શક્તિમચ્છાસનાત् સકલત્રૈલોક્ય-સમર્ગાલસામર્થ્યસ્ય પુરુષવિશેષસ્ય શિક્ષણાત्। (ઉપદેશપદ૦ શલોક-૨૫ ટીકા)

अમे अमारा ज्ञवनने धन्य-सङ्ग मानीએ છીએ. હવे अમारे બીજું કાંઈ નથી જોઈતું. અમને ખાતરી છે કે આ ધર્મતીર્થ પ્રત્યેનું બહુમાન-શાસનનો રાગ અમને બધું અપાવશે.” દેવચંદ્રજી મહારાજ પણ કહે છે કે “તાહરા શાસન શુભ તણો રાગ છે એક આધાર.” અર્થાતું આ ધર્મતીર્થનો રાગ અમારા જ्ञવનનો આધાર છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું કે તમારા શાસનનો રાગ થયો, હવે મારે કાંઈ નથી જોઈતું. મારે જે જોઈએ છે તે બધું આ રાગથી મળશે, તેમાં મને શંકા નથી.

આ ધર્મતીર્થના ભર્તિમાનું વર્ણન કર્યું. તે સાંભળીને ધર્મતીર્થને ઓળખવાની જરૂર લાગે તો એકાગ્રતાથી સાંભળજો. ધર્મતીર્થ શબ્દની આખી વ્યાખ્યા આપીશ. તમારા મગજમાં સ્પષ્ટ રેખાચિત્ર ઊપસવું જોઈએ. આ વિષય સમજવવા માટે હું સેંકડો નહીં પણ હજારો શાસ્ત્રપાઠોને refer કરીને (સંદર્ભ જોઈને) બોલું છું.

धર્મતીર્થનો ભર્તિમા આપણા જેવો દિગંબરોએ સ્વીકાર્યો નથી તેનું દૃષ્ટાંત :

धર્મતીર્થનો જેવો ભર્તિમા આપણે સ્વીકાર્યો છે તેવો દિગંબરોએ સ્વીકાર્યો નથી, તેની પણ સમીક્ષા આપણા પૂર્વચાર્યોએ કરી છે. આપણો ત્યાં ‘બાહુભલીનું દૃષ્ટાંત આવે છે. તેમને ભરતચક્વતી સાથે યુદ્ધ

☆ પ્રાપ્તસ્ત્વં બહુમિઃ શુમૈસ્ત્રિજગતશ્ચૂડામણિર્દવતા, નિર્વાણપ્રતિભૂરસાવપિ ગુરુઃ શ્રીહેમચન્દ્રપ્રભુः ।

તત્ત્રાત: પરમસ્તુ કિમપિ સ્વામિન् ! યદભ્યર્થયે, કિન્તુ ત્વદ્વચનાદર: પ્રતિભવં સ્તાદ્વર્ધમાનો મમ ॥૧૩૩॥

(પરમાહૃતશ્રીકુમારપાલભૂપાલવિરચિત સાધારણજિનસ્તવન)

☆ ગુરુઉપદેશે જો મુજ લાધ્યો, તુજ શાસનકો રાગ, લ૦ મહાનંદપદ ખેંચ લીએંગો, જ્યું અલિ કુસુમપરાગ; મનો ૯

બાહિર મન નિકસત નાંહિ ચાહત, તુજ શાસનમેં લીન, લ૦ ઉમગ નિમગ કરી નિજપદ રહેવે, જ્યું જલનિધિમાંહ મીન; મનો ૧૦

મુજ તુજ શાસન અનુભવકો રસ, ક્યું કરી જાણે લોગ, લ૦ અપરણીત કન્યા નવિ જાણે, જ્યું સુખ દવિત સંયોગ; મનો ૧૧

ઓરનકી ગણના નાહિ પાંડ, જો તું સાહિબ એક, લ૦ ફલે વાસના દૃઢ નિજ મનકી, જો અવિચલ હોય ટેક; મનો ૧૨

(ઉ. યશોવિજયજી કૃત પાર્શ્વજિન સ્તવન૦)

☆ તવ મતં યદિ લબ્ધમિદં મયા, કિમપરં ભગવત્ત્રશિષ્ટતે ? ।

સુરમણૌ કરશાલિનિ કિ ધનમ्, સ્થિતમુદીતમુદીશ! પરાડ્મુખમ् ॥૧૦૨॥ (સ્તોત્રાવલી - ગોડીપાર્શ્વજિનસ્તોત્ર૦)

☆ શાસન તાહું અતિ ભલું, જગિ નહીં કોઇ તસ સરિખું રે; તિમ તિમ રાગ ઘણો વધે, જિમ જિમ જુગતિસ્યું પરખું રે. ૧

(કુમતિમદગાલન વીરસ્તુતિરૂપ દોઢસો ગાથાનું સ્તવન૦ ઢાલ-૩)

☆ તુજ શાસન જાણ્યા પછી, તેહશું મુજ પ્રીત છે ઝાંજી રે; પણ તે કહે મમતા તજો, તેણે નવિ આવે છે બાજી રે. બલી ૫

(નિશ્ચયવ્યવહારગર્ભિત શાંતિજિન સ્તવન ઢાલ છદ્રી)

૧ કહેં બાહુબલિ કેવલી, નાયો ક્રષ્ણભકે પાય; બૈઠો દેડી પ્રદક્ષિણા, કહૌન ઝૂઠ બનાય. ૧૨૨ અપ્રમત્તતા હૈ જહાં, તહાં ન વંદન ભાવ, ઉચિત પ્રવૃત્તિ ન છારહી, તૌ ભી જિન સદ્ગ્રાવ. ૧૨૩

(દિક્ષપટ ચોરાશી બોલ)

થયું, જે બાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું છે, અને મહાભારતના યુદ્ધ જે ટલો માનવસંહાર તેમાં થયો છે. ત્યાર બાદ ઇન્દ્ર, દેવતાઓ વચ્ચે પડવા પછી ભરત-બાહુબલી વચ્ચે પરસ્પરનું વ્યક્તિગત યુદ્ધ થયું. બધામાં ભરત હાર્યા અને બાહુબલીની જીત થઈ છે, તેથી અકળાઈને છેલ્લે ભરતે અનીતિથી બાહુબલી ઉપર ચક્રત ફેંક્યું. આ જોઈ બાહુબલીને ગુસ્સો આવ્યો. તેમણે ભરતને મારવા મુહી ઉપાડી. પરંતુ મનમાં ભાવના આવી કે “ધિક્કાર છે આ રાજ્યને કે જેના કારણે મને મોટાભાઈને મારવાનું મન થયું.” મહાસાત્ત્વિક છે માટે વિચારે છે કે મારી મુહી નિષ્ઠળ ન જાય, એટલે ત્યાં ને ત્યાં લોચ કરી દીક્ષા લીધી. રણમેદાનમાં દીક્ષા લીધી તો વૈરાગ્ય કેવો હશે ! આવા બાહુબલીને પણ વિચાર આવ્યો કે અત્યારે ભગવાન પાસે જઈશ તો નાના અહાશું ભાઈઓને વંદન કરવાં પડશે, તેથી કેવલજ્ઞાન મેળવીને જાઉં. આ રીતે કેવલજ્ઞાન મેળવવાની ભાવનાથી કાઉસરગધ્યાનમાં ઊભા છે. બાર મહિના પછી બ્રાહ્મી-સુંદરી બહેન સાધીજીઓ મારફત ભગવાનનો દિતશિક્ષારૂપ સંદેશો મળતાં વિશુદ્ધ ભાવથી કેવલજ્ઞાન થયું. ત્યાર બાદ બાહુબલી ઋષભદેવ પ્રભુના સમવસરણમાં આવ્યા. અહીં દિગંબરોનું કહેવું છે કે બાહુબલી કોઈને નન્યા વગર સીધા કેવલીની પર્ષદામાં બેઠા. આ વાતનું આપણા પૂર્વચાર્યોએ ખંડન કર્યું, અને કહ્યું કે આ ખોટું છે. કદી કેવલી તીર્થને નમસ્કાર કર્યા વિના એમ ને એમ પર્ષદામાં જઈને બેસે નહીં. માટે બાહુબલી પણ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, તીર્થ અને તીર્થકરને નમસ્કાર કરીને પર્ષદામાં બેઠા છે. નાના અહાશું ભાઈઓને નથી નન્યા, પણ તીર્થ અને તીર્થપતિને નમસ્કાર અવશ્ય કર્યો છે. અહીં દિગંબરમતનું ખંડન કર્યું છે, તેની સામે દલીલો પણ આપી છે. ટૂંકમાં ધર્મતીર્થનો મહિમા જેવો શ્વેતાંબરોએ માન્યો છે તેવો દિગંબરપક્ષમાં નથી. ત્યાં તીર્થ, તીર્થપતિથી સ્થાપિત થાય છે, પણ તીર્થ તીર્થપતિ કરતાં મહાન છે તેવો ધ્વનિ નથી.

ધર્મતીર્થનો મહિમા સંપૂર્ણ

પરિશિષ્ટ : ધર્મતીર્થનો મહિમા

⇨ શંખેશ્વરપાર્વતનાથસ્તોત્ર-ઉપે. છન્દ (સ્તોત્રાવલી)

→ સ્ફુરન્તિ સર્વે તવ દર્શને નયાઃ, પૃથગ् નયેષુ પ્રથતે ન તત્ પુનઃ। કણા ન રાશૌ કિમુ કુર્વતે સ્થિતિં, કળેષુ રાશિસ્તુ પૃથગ् ન વર્તતે। ॥૮૩॥ સ્વતઃ પ્રવૃત્તૈર્જિન! દર્શનસ્ય તે, મતાન્તરેશ્વરેત્ ક્રિયતે પરાક્રિયા। તદા સ્ફુરલિઙ્ગૈર્મહતો હવિર્ભુજઃ, કથં ન તેજઃ પ્રસરત્ પિધીયતે? ॥૮૪॥ સ્ફુરન્નયાવર્તમભડ્ગભડ્ગતરડ્ગમુદ્યત્પદરલ્પૂર્ણમ्। મહાનુયોગ-હદિનીનિપાતં, ભજામિ તે શાસનરલ્વરાશિમ्। ॥૮૫॥ તવોપદેશં સમવાપ્ય યસ્માદ્, વિલીનમોહાઃ સુખિનો ભવામઃ। નિત્યં તમોરાહુસુર્દર્શનાય, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ દર્શનાય। ॥૮૬॥ ન નામ હિંસાકલુષત્વમુચ્ચૈઃ, શ્રુતં ન ચાનાપ્તવિનિર્મિતત્વમ्। પરિગ્રહો નો નિયમોજ્જ્ઞિતાનામતો ન દોષસ્તવ દર્શને�સ્તિ। ॥૮૭॥ 'મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થા', ઇતિ પ્રસિદ્ધં વચનં મુનીનામ्। મહાજનત્વં ચ મહાવ્રતાનામતસ્તદિષ્ટં હિ હિતં મતં તે। ॥૮૮॥

⇨ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર સંબંધકારિકા ઉ. યશોવિજયજી ટીકા

→ એવં તીર્થમહિમાક્ષિપ્તબુદ્ધિરાચાર્યશક્તિમસંભાવયનાચાર્યદેશીયઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે-

(વ્યા.) મહત ઇત્યાદિ। મહતો ભૂયસઃ, અતિશયેન મહાવિષયસ્ય મહાર્થસ્ય, દુર્ગમો ગ્રન્થભાષ્યયોઃ પારો નિષ્ઠાઽસ્ય સ તથા તસ્ય, તત્ત્વ વિશિષ્ટાનુપૂર્વીકપદસન્તતિર્ગ્રન્થઃ, તસ્ય મહત્ત્વાદધ્યયનમાત્રેણાપિ દુર્ગમઃ પારઃ, તસ્યૈવાર્થવિવરણં ભાષ્યમ्, તસ્યાપિ નયવાદાનુગમત્વાદશક્યલાભઃ પારઃ। અયં હ્યાગમો મહતાપિ પુરુષાયુષેણાશક્યો વ્યાવર્ણાયિતુમ्, તદિત્થમસ્ય જિનવચનમહોદધે: પ્રત્યાસં સઙ્ગ્રહં કર્તું કઃ શક્તો ન કોઽપીત્યભિપ્રાયઃ। કિં તેઽહં ધારયામીત્યત્ત્રેવ કિમોઽત્રાપલાપે પ્રયોગાત्। ॥૨૩॥

શલોક ૨૩ ટીકા

⇨ સિદ્ધાંતવિચાર રહસ્યગર્ભિત ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન

→ આણ જિનભાણ ! તુજ્ઞ એક હું શિર ધરું, અવરની વાણ નવિ કાને સુણિએ; સર્વદર્શન તણું મૂલ તુજ્ઞ શાસનં, તેણે તે એક સુવિવેક થુણિએ. આજ૦ ૬

ઢાલ ૧૭ મી

⇨ દિક્પટ ચોરાશી બોલ

→ બાહુબલિ કેવલીનો જિનપ્રદક્ષિણા-વિનય, તીર્થકરનું વાર્ષિક દાન, કપિલ કેવલીનું નૃત્ય તિત્થ પ્રણામ પ્રદક્ષિણા, થાનક વરષિક દાન, પરહિત કરની પુણ્ય ફલ, કપિલ નૃત્યકો તાન. ૪૮ મલ્લિ અને નેમિ એ બે જિન કુમાર (કુંવારા), અને દ્રોપદીનું પંચભર્તૃક્ત્વ દોહુ કુમર જિનજી કહૈ, પંચ કુમર કુન હેત? પ્રિયા પંચકી દ્રૌપદી, માને નહિં કુલકેત. ૪૯

साधुनुं प्रतिगृह भमी भिक्षाग्रहण; स्वाश्रय वसतिमां लावीने जमवानुं नहि. एकै घरि ऊभो जिमें, अठावीस गुन मूल, अंतराय कल्पित कहे, ते सबही निरमूल. ५०

⇨ ललितविस्तरा

→ तत्र येनेह जीवा जन्म-जरा-मरणसलिलं मिथ्यादर्शनाविरतिगम्भीरं महाभीषणकषायपातालं सुदुर्लङ्घ्यमोहावर्तरैद्रं विचित्रदुःखोदुष्टश्वापदं राग-द्वेषपवनविक्षोभितं संयोग-वियोग-वीचीयुक्तं प्रबलमनोरथवेलाकुलं सुदीर्घसंसारसागरं तरन्ति तत्तीर्थमिति ।

⇨ धर्मपरीक्षा टीका

→ “वयमेव सृष्टिस्थित्यादिकारिणः” इत्याद्युत्सूत्रभाषिणोऽनवच्छिन्नमिथ्यात्वसन्तानपरमहेतोस्तीर्थोच्छेदाभिप्रायवतो बलभद्रजीवस्य

श्लोक ५ टीका

→ परं पञ्चेन्द्रियव्यापादनभयेन यदि सति सामर्थ्ये प्रवचनाहितं न निवारयति, तर्हि संसारवृद्धिर्दुर्लभबोधिता चेत्यादि श्रीकालिकाचार्यकथादौ भणितम् । अहितनिवारणे च क्रियमाणे कदाचित्पञ्चेन्द्रियव्यापत्तौ प्रायश्चित्त-प्रतिपत्त्याशयस्य शुद्धत्वाज्जिनाज्ञाऽराधकः सुलभबोधिश्चेत्यादिरूपेण वस्तुस्वरूपावबोधको जिनोपदेशो भवतीति तात्पर्यम् ।

श्लोक ५५ टीका

⇨ आवश्यक निर्युक्ति एवं भाष्य टीका

→ एवं तावदर्थवक्तुर्मुड्गलार्थं वन्दनमभिहितं, इदानीं सूत्रकर्तृप्रभृतीनामपि पूज्यत्वात् वन्दनमाह-व्याख्या-‘एकादश’ इति संख्यावाचकः शब्दः, ‘अपि’ समुच्चये, अनुत्तरज्ञानदर्शनादिधर्मगणां धारयन्तीति गणधरास्तान्, प्रकर्षण प्रधाना आदौ वा वाचकाः प्रवाचकाः तान्, कस्य? - ‘प्रवचनस्य’ आगमस्येत्यर्थः, किं?-वंदामि, एवं तावन्मूलगणधरवन्दनं, तथा ‘सर्वं’ निरवशेषं, गणधराः-आचार्यास्तेषां वंशः-प्रवाहस्तं, तथा वाचका-उपाध्यायास्तेषां वंशस्तं, तथा ‘प्रवचनं च’ आगमं च, वन्द इति योगः । आह-इह वंशद्वयस्य प्रवचनस्य च कथं वन्द्यतेर्ति, उच्यते, यथा अर्थवक्ता अर्हन् वन्द्यः, सूत्रवक्तारश्च गणधराः, एवं यैरिदमर्थसूत्ररूपं प्रवचनं आचार्योपाध्यायैरानीतं, तद्वशोऽप्यानयनद्वारेणोपकारित्वात् वन्द्य एवेति, प्रवचनं तु साक्षाद्वृत्त्यैवोपकारित्वादेव वन्द्यमिति गाथार्थः ॥८२॥

श्लोक ८२

⇨ उपमितिभवप्रपञ्चकथा

→ एवं स्थिते-एनं संसारविस्तारं, विलङ्घ्य कथमप्यदः । मानुष्यं प्राय्य दुष्प्रापं, राधावेधोपमं जनः ॥८॥ यो जैनमपि संप्राप्य, शासनं कर्मनाशनम् । हिंसाक्रोधादिपापेषु, रज्यते मूढमानसः ॥९॥ स हारयति काचेन,

चिन्तामणिमनुज्जम्। करोत्यद्गारवाणिज्यं, दाध्वा गोशीष्वचन्दनम्। १०।। युगमम् भिनत्ति नावं मूढात्मा, लोहार्थ स महोदधौ। सूत्रार्थं दारयत्युच्चैवैदूर्यं रत्नमुत्तमम्। ११।। प्रदीपयति कीलार्थं, देव! द्रोणीं महत्तमाम्। रत्नस्थाल्यां पचत्याम्लखलकं मोहदोषतः। १२।। सौवर्णलाङ्गलाऽग्रेण, लिखित्वा वसुधां तथा। अर्कबीजं वपत्येष, चूतार्थं मूढमानसः। १३।। छित्वा कर्पूरखण्डानि, कोद्रवाणां समन्ततः। वृत्तिं विधत्ते मूढोऽयमहंसश्रुतिकः किल। १४।।

तृतीय प्रस्ताव

६ वैराग्यरतिं०

→ अथ तत्र पुरे राजा सुस्थितनामा त्रिलोकविद् भगवान्। सत्त्वानामुपकारी कुरुते राज्यं सुखप्राप्यम्। ४१।।

प्रथम सर्ग

७ वैराग्यकल्पलता

→ ब्रेन प्रवेशितोऽसौ, ददर्श शुचिमन्दिरं, महाराजः [महाराजः?]. ज्ञानादित्रष्टुद्विकलितं, चरित्रचन्द्रोदयो-ललसितम्। ४५।। जनितानन्दं लोकैः, सूनृतताम्बूलभृतमुखेः शमिनाम्। शुचिदर्शनकर्पूरं, शीलाङ्गसहस्र-ततकुसुमम्। ४६।। गुरुकरुणाऽगुरुधूपं, प्रसृमरतरभावनामृगमदाढ्यम्। ध्यानजलयन्त्रलहरीशमचन्दन-लेपहततापम्। ४७।।

द्वितीय स्तबक

→ पुण्यानुबन्धिपुण्यं, दत्ते वैराग्यकारणं भोगम्। इति ये दिव्या भोगा, दृष्टं तैः सदनमिदमिद्धम्। ५७।।

द्वितीय स्तबक

→ विबुद्धो मन्त्रवित् तत्र, सर्वज्ञः परमेश्वरः। तेन चोत्थाय विहितं, विशालं तीर्थमण्डलम्। ५६।। गोचन्द्रकाकृतौ तच्च, मध्यलोके प्रकाशितम्। धृत्वा धर्मात्मकवचं, सूत्रमन्त्रस्य रेखया। ५७।।

अष्टम स्तबक

→ संसारे नगरं ज्ञेयो, भावरोगिजनाकुलः। तत्रैकश्च महावैद्याः, सर्वज्ञो जगदीश्वरः। ९७३।। उत्पन्नकेवलालोकः, शुद्धसिद्धान्तसंहितः। रोगजातप्रैविध्वंसी, सर्वलोकोपकारकृत्। ९७४।।

नवम स्तबक

८ बृहत्कल्पसूत्र टीका

→ तथा निरुक्तादीनि यथा वर्धमानस्वाम्याख्यातवान् तथा किमृषभादयोऽपि? उतान्यथा? उच्यते-तथेति, केवल-ज्ञानस्य तुल्यस्वात्; यथा 'वर्तनी' मार्गः सा सर्वजनपदेषु प्रमाणित एकैव भवति। १८९।।

श्लोक १८९ टीका

→ यथा विषमदेहा अपि तीर्थकृतो धृति-संहनने केवलभावे च तुल्याः तथा प्रसूपणायामपि तुल्याः। यतः “चरमेऽपि” भगवति वर्धमानस्वामिनि तदेव केवलज्ञानं त एव च प्रज्ञापनीया भावा ये ऋषभादीनाम्, ततः कथं न तुल्या प्रसूपणा? ॥२०३॥

श्लोक २०३ टीका

→ तत्त्वार्थाधिगमसूत्र सम्बन्धकारिका आ. देवगुप्तसूरि टीका

→ कियत् पुनस्तदित्याह-

द्विविधमनेकद्वादशविधमहविषयममितगमयुक्तम्। संसारार्णवपारगमनाय दुःखक्षयायालम् ॥१९॥ (आर्या)

व्या०- द्विविधमित्यादि। वक्ष्यमाणमेतन्महाविषयं सर्वद्रव्याण्यसर्वपर्यायाणि त्रैकाल्यमस्येति। अमितगमयुक्तं, गमाः पन्थानो नयाः वक्ष्यमाणास्तैरसङ्ख्येयैर्युक्तमभिसन्ततम्। कियद्गुणमित्याह- संसारेत्यादि, संसृतिः संसारः, संसरणं वा संसारः, स नामादिश्चतुर्विधो वक्ष्यते, स एव अर्णवः संसारार्णवः। कथं चासावर्णवः, नरकतिर्थगमनुष्यामरगतिचतुष्टयदुस्तरविपुलपात्रः। प्रियाप्रियविरहसम्प्रयोगक्षुदभिघातादिसन्निपातप्रतिभयानेकदुःखागाधसलिलः परोपघातिकूरानार्यजनानेकमकरविचरितविषमः मोहमहानिलप्रेरणाध्मायमानगम्भीरभीषणप्रमादपातालः नरकादिविकृतभीमवडवामुखग्रस्यमानानेकपापकर्मसत्त्वः रागद्वेषप्रबलानिलोद्धतसंजायमानवीचीप्रसृताशयवेलः तदेवमस्य भगवन्तो यतयोद्वादशाङ्गविपुलशरीरं सम्यगदर्शनायोपबद्धसन्धिः प्राणिदयादिव्रतसम्पन्नकनिरुद्धाश्रवद्वारं सन्तोषमितस्वादूदकाद्युपहितपावनं विशुद्धज्ञानसन्निहितनिर्यामकं सकलचारित्रविधानानुकूलपवनप्रेरितं विशुद्धध्यानबलोपहितसर्वमङ्गलरक्षं प्रवचनयानपात्रमारुह्य संसारार्णवस्य पारप्राप्तिफलं शिवमक्षयमनामयं मोक्षमवाप्नुवन्तीत्येवमेतत् अलं पर्याप्तं संसारार्णवपारगमनायेत्युच्यते, अत एव तरन्त्यनेन तद्वाधिगम्येति तीर्थमित्युक्तं, अन्येऽपि पृथिवीकायिकादयः सत्त्वाः संसारस्य लोकस्य कर्मप्रेरिताः पारं गच्छन्तीति ज्ञापनार्थं दुःखक्षयायालमिति विशेषितम् ॥१९॥

किमस्य माहात्म्यमित्याह-

ग्रन्थार्थवचनपटुभिः, प्रयत्नवद्भिरपि वादिभिर्निपुणैः। अनभिभवनीयमन्यैर्भास्कर इव सर्वतेजोभिः ॥२०॥। आर्या

व्या०- ग्रन्थार्थेत्यादि। प्रत्येकं पटुशब्दः, सन्ति हि केचित् यथाऽधीतप्रग्रन्थपटवो नार्थपटवः, केचिच्चानधीतप्रग्रन्था अप्यर्थपटवः, केचिदप्यनधिगतप्रग्रन्थार्था अपि स्वविकल्पितवचनपटव इत्यतो विशेषयति त्रिष्वपि ये पटवः। एवंविधा अपि केचिदुदासीना भवन्तीत्याह। प्रयत्नवद्भिरपि विजगीषोदयतैः, वादिभिर्निपुणैः न्यायकुशलौः, अनभिभवनीयमन्यैरधृष्यमन्यैर्वादिभिरन्यैस्तीर्थिकैः। किमिव, भास्कर इव सर्वतेजोभिः। भास्कर इव मणिप्रदीपादिभिः सर्वतेजोभिरनभिभवनीयः इदं तीर्थं देशयामास ॥२०॥।

श्लोक १९-२० टीका

- ☛ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર શાંતિસૂરિજી ટીકા
- છદ્રસ્થાવસ્થાયાં વ્યવહારનયાશ્રયત્વાત् સર્વપ્રેષા(ચેષ્ટા?)નામ्, અન્યથા હિ તીર્થાંછેદપ્રસંગઃ, તદુક્તમ્-
"છુટમથસમયચજ્જા વવહારણયાણુસારિણી સવ્વા। તં તહ સમાયરંતો સુજ્જાઇ સવ્વોવિ સુદ્ધમર્ઝ(મણો) ॥૧ ॥ જઇ જિણમય
પવજ્જહ તા મા વવહારણિચ્છે મુયહ । વવહારણઉંછે તિત્યુંછે ઓ જતોડવસં ॥૨ ॥"

ચતુરંગીય અધ્યયન શલોક ૧૬૯ ટીકા

- યતઃ-કુત્સિતાનિ ચ તાનિ તીર્થાનિ કુતીર્થાનિ ચ શાક્યૌલૂક્યાદિપ્રસૂપિતાનિ તાનિ વિદ્યન્તે યોષામનુષ્ઠેયતયા
સ્વીકૃતત્વાત્તે કુતીર્થિનસ્તાત્ત્રિતરાં સેવતે યઃ સ કુતીર્થિનિષેવકો જનો-લોકઃ, કુતીર્થિનો હિ યશઃસત્કારાદ્યોષિણો યદેવ
પ્રાણપ્રિયં વિષયાદિ તદેવોપદિશન્તિ, તત્તીર્થકૃતામયેવંવિધત્વાત्, ઉક્તં હિ- "સત્કારાયશોલાભાર્થિભિશ્ચ મૂઢૈરિહાન્યતીર્થકરૈઃ ।
અવસાદિતં જગદિદં પ્રિયાણ્યપથ્યાન્યુપદિશદિભઃ ॥૧ ॥" ઇતિ સુકરૈવ તેષાં સેવા,

દ્વામપત્રક અધ્યયન શલોક ૧૯-૨૦ ટીકા

- ☛ અધ્યાત્મબિન્દુ - હર્ષવર્ધનઉપાધ્યાયનિબદ્ધં
- તદિતરો વ્યવહાર: અભૂતાર્થમ् અસત્યાર્થમ् આવેદયન્ નિતરાં સંત્યાજ્ય: । અયમર્થ: વ્યવહારો હિ પર્યાયાશ્રિતત્વાત्
પરભાવં પરસ્ય વિદધન્તીલ: સ્ફટિક ઇતિવદૌપાધિકભાવં જીવે સમારોષ્ય યોગસ્થાનોપયોગસ્થાન-બન્ધસ્થાન-ગુણસ્થાન-
સંકલ્પેશસ્થાન-લેશયાસ્થાન-માર્ગણાસ્થાન-જીવસ્થાનાદિભાવભાવિતવૈશ્વરૂપ્યં જીવદ્રવ્યં વ્યવસ્થાપયતિ, તાદૃશશ્ચ કથં
શુદ્ધબુદ્ધટડ્કોત્કીર્ણસ્વભાવસ્યાત્મન: સ્વરૂપાવગતૌ બીજં સ્યાત्? અનાદિપ્રસિદ્ધાશુદ્ધતાપુરસ્કારેણૈવ વસ્તુસ્વરૂપાવેદનાત્ ।
અતો ભેદજ્ઞાન-રહસ્યાસમર્થકત્વેન તદન[ડ્લ]ગતેત્યેતદેવાહ- 'યતઃ સ્વપરયોખ્બેદે સ બીજં ન હિ' ઇતિ । સ્વશ્ચાત્મા, પરશ્વોપાધિકો
યોગસ્થાનાદિરૂપો ભાવસ્તયોખ્બેદે વિકેકે સ વ્યવહારો ન હિ યોગસ્થાનાદિકર્મરિતમાત્માનં પ્રતિષ્ઠાપયન્નુપર્દર્શિતૌપાધિક-
ભાવવિશિષ્ટં તં ચાનુભાવયન્ વિજ્ઞાનસ્વભાવાતિરિક્તસ્વભાવબોધકત્વેનાશુદ્ધદ્વયાડદેશિતયા નાત્મનો યાથાત્મ્યાવેકઃ ।
નનુ તર્હિ સર્વથૈતસ્યાનુપાદેયતા ભવિષ્યતીતિ ચેત્ત તીર્થપ્રવૃત્તન્યથાનુપપત્યૈતસ્યાવશ્યં કક્ષીકરણીયત્વાદિતિ સ્વયમેવાપ્રે
ભાવયિષ્યામઃ ।

પ્રથમ બત્રીસી, શલોક ૫ ટીકા

- વસ્તુ વ્યવહરન્નવ્યુત્પન્નવ્યુત્પત્યદ્વાં ભવતીતિ । એતદેવાહ- 'અબુધજનવિબોધાર્થમ्' ઇતિ । અબુધા યથાવદ્
વસ્તુસ્વરૂપાનભિજ્ઞેયા યે જના લોકાસ્તેષાં વિબોધાર્થમ् અસ્ય વ્યવહારસ્ય ઉપદેશ: પ્રણયનમ् । અયં હિ અબુધાનાં મ્લેચ્છભાષેવ
મ્લેચ્છાનાં પરમાર્થાભિધાયકત્વાદપરમાર્થોડપિ વસ્તુસ્વરૂપાવબોધાર્થ દર્શિતઃ । તથાહિ-યથા મ્લેચ્છસ્ય 'સ્વસ્તિ' ઇત્યભિહિતે
સતિ કિમસ્ય વાચ્યમિત્યનવબોધે ન કદાચિદપિ પદાર્થસ્ફૂર્તિ: સ્યાત् તથાડબુધસ્યાપિ 'આત્મા' ઇતિ ઉક્તે કિમસ્ય
વાચ્યમિત્યનવબોધે ન કાચિદપિ પદાર્થસ્ફૂર્તિ: સ્યાત् । યદા તુ તદ્ભાષાવિદા કેનચિત્ સ્વસ્તિપદસ્ય કલ્યાણોડરોગાદ્ય-

भिधेयमभिधीयते तदा झटित्येव प्रमदभरभृतस्तत् प्रतिपद्यत एव तथाऽबुधस्यापि निश्चयव्यवहारविदा सद्भूतासद्भूत-व्यवहारमास्थाय अतति दर्शन-ज्ञान-चारित्राणीत्यभेदात्मके वस्तुनि भेदमुत्पाद्य, यथा वा अतति तांस्तान् स्थावरजडगम-पर्यायानिति विकारिणं प्रदशर्याभिधेयं प्रतिपाद्यते तदा झटित्येव प्रमदभरभृतस्तत् प्रतिपद्यते । यतो ह्यनन्तर्धर्मात्मकस्य वस्तुनोऽनभिज्ञस्य विनेयस्य धर्म-धर्मिणोर्निश्चयतोऽभेदेऽपि व्यपदेशातो भेदमुत्पाद्य केनचिद् धर्मेणानुशासतः सूरै(र)व्यवहारेणैव दर्शनं ज्ञानं चारित्रमित्युपदेशः संजागठीति । यद्वक्ष्यते व्यवहारेण तु ज्ञानादीनि भिन्नानि चेतनादिति, यथा वा त्रस-स्थावरादयोऽय एते पर्यायास्ते सर्वेऽपि निश्चयेन सहजविजृम्भितानन्तज्ञानशक्तिहेतुकसर्वदाऽनपायि-निर्विकारस्वाभाविकजीवत्वभृतोऽप्यस्यैवानाद्यविद्यादूषितयोद्भवन्तः कार्यरूपा इति मिश्रपरिणामात्मकेषु तेषु जीवत्वं प्रतिपाद्यते तदा तेषु जीवोऽर्यमिति बुद्ध्या करुणया सङ्घट्यन-मर्दन-हिंसनादीनि परिहरतः संसारनिस्तारो भवतीति महानुपकारः कृतः स्यात् । तीर्थप्रवृत्तेश्चैवमेव व्यवस्थितत्वादित्यनुपदमेव वक्ष्यते ।

प्रथम बत्रीसी, श्लोक ६ टीका

→ तीर्थप्रवृत्त्यर्थमयं फलेग्रहिस्त्रिकालविदिभ्यव्यवहार उक्तः । पर(रः) पुनस्तत्त्वविनिश्चयाय नयद्वयात्तं हि जिनेन्द्रदर्शनम् ॥८॥

व्याख्या-त्रिकालविदिभ्यः सर्वशः । अयं व्यवहारः तीर्थप्रवृत्त्यर्थं तीर्थं चातुर्वर्ण्यसङ्घश्रमणस्तस्य प्रवृत्तिस्तदर्थम् । फलेग्रहिः फलवान् उक्तः ।

अयमर्थः- व्यवहारो हि मोक्षोपायप्रवृत्त्यङ्गत्वाद् दर्शयितुमवश्यं तादृगेव । तथाहि-निश्चयेन ह्यात्मनः शरीराद् भेददर्शनेऽमूर्तत्वेन हिंसाऽभावात् त्रस-स्थावराणां भस्मन इव निःशङ्कमुपमर्दनप्रवृत्तर्भवत्येव बन्धाभावः । व्यवहारनयेन तु क्षीरोदकवच्छरीरेण सह लोलीभावामपन्नस्यात्मनो मूर्तत्वाङ्गीकाराद् य एते एकेन्द्रियादयश्चतुर्दशभूतप्रामास्ते जीवा इति शरीरेण सहाभेदप्रदर्शने शरीरवधे तद्वधस्य कथञ्चिदिष्टत्वाद् भवत्येव ग्रत्यवायः । अतस्तत्परिहारार्थं मोक्षोपायप्र-ज्ञापनमहदेवानां सङ्गच्छते । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । तदधिकरणं हि चातुर्वर्ण्यम् क्षयोपशमशक्तिसव्यपेक्षत्वा-च्चातुर्वर्ण्यप्रवृत्तेः । किञ्च, बद्धस्पृष्टत्वादीनां भावानां व्यवहारनयेनैव प्रज्ञाप्यमानानां साधुता सङ्गच्छते, निश्चयेन तु निलेपत्वादात्मनो निर्विषयतामेवैते आस्तिन्द्रुवीरन् । किञ्च, रागादिपरिणामेभ्यः परमार्थतो भेददर्शने तन्मृजासाधन-साम्यमूलकयम-नियमाद्युपायप्रदर्शनमपि व्यर्थमेव स्यादिति । व्यवहारनये तु सर्वमपीदं प्रज्ञाप्यमानं सङ्गच्छत इति सुष्ठूक्तम्-'तीर्थप्रवृत्त्यर्थम्' इति ।

प्रथम बत्रीसी, श्लोक ८ मूल-टीका

→ त्रिषष्ठिशलाकापुरुष चरित्र पर्व - १,

→ जातसंसारवैराग्या, दीक्षया स्वामिनो जनाः । शोषामात्रमदोऽगृहणन्निच्छादानेऽपि नाऽधिकम् ॥२५॥

- इति दुःखाकुलां देर्वीं, मरुदेवीमुदञ्जलिः । वाचाऽवोचन्नवसुधासधीच्या वसुधाधवः ॥५०४॥ स्थैर्यद्रेवज्ञसारस्य, महासत्त्वशिरोमणे: । तातस्य जननी भूत्वा, किमेवं देवि ! ताम्यसि? ॥५०५॥ तातस्तरीतुं सहसा, संसाराम्भोधिमुद्यतः । कण्ठबद्धशिलाप्रायान्, स्थाने तत्याज नः प्रभुः ॥५०६॥ वने विहरतो भर्तुः, प्रभावाच्छ्वापदा अपि । नोपद्रवं कर्तुमलं, पाषाणघटिता इव ॥५०७॥ क्षुत्पिपासातपप्राया, दुःसहा ये परीषहाः । सहायाः खलु तातस्य, ते कर्मद्वेषिसूदने ॥५०८॥ न चेत् प्रत्येषि मद्वाचा, प्रत्येषसि तथाऽपि हि । तातस्य न चिराज्जातकेवलोत्सववार्त्या ॥५०९॥

सर्ग - ३

- जज्ञे साधुविच्छेदोऽन्तर्नवमदशमार्हतोः । एवं सप्तस्वन्तरेषु, जिनानामेष वृत्तवान् ॥२५५॥ वेदाश्चाऽहत्स्तुति-यतिश्राद्धधर्ममयास्तदा । पश्चादनार्याः सुलसायाज्ञवल्क्यादिभिः कृताः ॥२५६॥

सर्ग - ६

- ⇨ धर्मबिन्दु टीका
→ तीर्थोपष्टम्भलक्षणं परार्थं

अध्याय-६, सूत्र - ५ टीका

ધર્મતીર્થની વ્યાખ્યા

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઽવગયાણં ।
કૃસમયવિસાસણં, સાસણં જિળાણં ભવજિળાણં ॥૧॥

(સન્માતિતકે પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૂષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

ધર્મતીર્થ : ધોર સંસારમાં એકમાત્ર પરમ શરણભૂત :

* આજ સુધીમાં અતિ દુર્લભ એવા આ ધર્મતીર્થની ઉપાસના કરીને, અનંતા જીવો, અતિ દુર્ગમ એવા આ

૧ સંસ્કૃતઃ સંસારः, સંસરણ વા સંસારः, સ નામાદિશચતુર્વિધો વક્ષ્યતે, સ એવ અર્ણવઃ સંસારાર્ણવઃ । કથં ચાસાર્ણવઃ, નરક-તિર્યગ્મનુષ્યામરગતિચતુષ્ટયદુસ્તરવિપુલપાત્રઃ । પ્રિયાપ્રિયવિરહસમ્પ્રયોગક્ષુદ્રભિધાતાદિસત્ત્રિપાતપ્રતિભયાનેકદુઃখાગાધસલિલઃ પરોપર્યાતક્રૂરાનાર્યજનાનેકમકરવિચારિતવિષમઃ મોહમહાનિલપ્રેરણાધ્યાયમાનગમ્ભીરભીષણપ્રમાદપાતાલઃ । નરકાદિવિકૃતભીમ-વડવામુખગ્રસ્યમાનાનેકપાપકર્મસત્ત્વઃ રાગદ્રોષપ્રબલાનિલોદ્ધતસંજાયમાનવીચીપ્રસૃતાશયવેલઃ તદેવમસ્ય ભગવન્તો યતયો દ્વાદશાઙ્ગ-વિપુલશરીરં સમ્યગ્રદર્શનાયોપબ્દ્ધસંચિઃ પ્રાણિદ્યાદિવ્રતસમ્પત્રકનિરૂદ્ધાશ્રવદ્વારં સન્તોષમિતસ્વાદૂદકાદ્યુપર્હિતપાવનં વિશુદ્ધજ્ઞાન-સાન્નિહિતનિર્યામકં સકલચારિત્રવિધાનાનુકૂલપવનપ્રારેસ્તં વિશુદ્ધધ્યાનબલોપહિતસર્વમંડ્ગલરક્ષણ્ણ પ્રવચનયાનપાત્રમારુહ્ય સંસારાર્ણવસ્ય પારપ્રાપ્તિફલં શિવમક્ષયમનામયં મોક્ષમવાન્નીત્વેવમેતત ...

(તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર કારિકા શલોક ૧૯ આ. દેવગુપ્તસૂરિ ટીકા)

☆ વિબુદ્ધો મન્ત્રવિત् તત્ત્ર, સર્વજ્ઞઃ પરમેશ્વરઃ । તેન ચોત્થાય વિહિતં, વિશાળં તીર્થમણ્ડલમ् ॥૫૬॥

ગોચન્દ્રકાકૃતૌ તચ્ચ, મધ્યલોકે પ્રકાશિતમ् । ધૃત્વા ધર્માત્મકવર્ચ, સૂત્રમન્ત્રસ્ય રેખ્યા ॥૫૭॥

(વૈરાગ્યકલ્પલતા અષ્ટમ સ્તબક)

ઘોર સંસારસાગરથી પાર પામ્યા છે, અને સર્વ જીવોને પાર પમાડવાની ક્ષમતા આ ધર્મતીર્થમાં છે. ત્રણ કાળમાં, ત્રણ લોકમાં જે જે જીવો એના શરણો જાય, એની ઉપાસના કરે તે દરેકને સંસારસાગરથી આ શાસન તારે છે, તે માટે માત્ર તેની વિધિપૂર્વક સેવા-ઉપાસના-ભક્તિ જરૂરી છે.^૧ આજ દિવસ સુધીમાં આપણો આ ધર્મતીર્થને ભાવથી સેવ્યું નથી, માટે આ દુઃખરૂપી સંસારસમુદ્રમાં અનંતકાળથી રખડી રહ્યા છીએ. જો આપણાને આપણા દુઃખની ચિંતા હોય, દુઃખના નિવારણ માટે તત્પર હોઈએ, દુઃખથી અવશ્ય મુક્તાવું હોય અને સાચા સુખની તાતી જરૂરિયાત લાગે તો આપણો આ ધર્મતીર્થને શરણો જવું જ પડશે, તે માટે તેની ઓળખાણ કરવી પડશે.

ધર્મતીર્થની ઓળખાણ કરાવવા તેના વાચક શબ્દનો શાબ્દિક અર્થ કરવો પડે. ભાષાશાસ્ત્રની દાખિએ આ ‘ધર્મતીર્થ’ શબ્દ ‘ધર્મ’ અને ‘તીર્થ’ એમ બે શબ્દોના સંયોજનથી બનેલો સામાસિક શબ્દ છે. આ બંને શબ્દો તમે વારંવાર સાંભળતા આવ્યા છો. તે તમારા માટે નવા નથી.

અતિ વિકસિત અને પ્રૌઢ એકમાત્ર સંસ્કૃતભાષા :

સંસ્કૃત ભાષામાં કોઈ પણ શબ્દ એમ ને એમ પ્રયોજન વિના મૂકી નથી દેવાતો. દુનિયાની બધી ભાષામાં most developed(સૌથી વધુ વિકસિત-પ્રૌઢ) ભાષા કોઈ હોય તો તે સંસ્કૃત ભાષા છે. તેમાં શબ્દો અને પ્રયોગોની એટલી સુબદ્ધતા, નિયમિતતા છે કે તેનો કોઈ પણ શબ્દ ઉઠાવો તો તે શબ્દની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ તેનું વ્યુત્પત્તિ, વ્યાકરણ વગેરે દ્વારા વિવેચન મળે છે. આજે અંગ્રેજ ભાષા ભલે ગમે તેટલી પ્રચલિત હોય, પણ તેનો અમૃક શબ્દ ક્યાંથી આવ્યો તે સ્પષ્ટ નહીં હોય. વર્તમાનકાળમાં સૌથી વધુ સાહિત્ય અંગ્રેજ ભાષામાં બહાર પડે છે, કેમ કે તે international language (આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા) છે.

ભારતીયોને પરંપરામાં મળેલી ભાષા સંસ્કૃત છે, જેનો અર્થ જ એ છે કે તે સંસ્કારિત થયેલી ભાષા છે. તેનો પ્રત્યેક શબ્દ વ્યુત્પત્તિ-અર્થવાળો છે. તેમાં મૂળ કયો ધાતુ(કિયાપદ) હોય તે નિશ્ચિન્તાનું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ૨૦૦૦ કિયાપદો છે. તેમાંથી કરોડોના કરોડો શબ્દો બની શકે તેવી તે ભાષામાં નિયમાવલિ છે. તેનું માળખું સમજો તો થાય કે કેવી આ આશ્રયકારી રચનાપ્રક્રિયા ! સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભાષા પણી જર્મન સ્કોલરોએ લખ્યું કે આટલી વિકસિત અને નિયમિત ભાષા અમે ક્યાંય જોઈ નથી. આ કારણથી આપણા શાસ્ત્રમાં એક એક શબ્દનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય વ્યાકરણથી ખોલી ખોલીને બતાવવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એક શબ્દના સાચા અને યોગ્ય અનેક અર્થ કરી શકાય છે, પણ ધર્મતીર્થના આપણાને ઉપયોગી અને મહત્વપૂર્ણ હોય એટલા જ અર્થ અહીં કહીશ.

☆ સંસારો નગર જ્ઞેયો, ભાવરોગિજનાકુલ: । તત્ત્વૈકશ્ચ મહાવૈદ્ય:; સર્વજ્ઞો જગદીશ્વર: ॥૧૭૩ ॥ ઉત્પત્ત્રકેવલાલોક:; શુર્દ્રાસદ્ગ્રાન્ત-સહિત: । રોગજાતપ્રવિષ્વંસી, સર્વલોકોપકારકૃત: ॥૧૭૪ ॥

(વૈરાગ્યકલ્પલતા નવમ સ્તબક)

૧ ચક્કી ધર્મતીરથ તણો, તીરથફળ તજસાર રે,

તીરથ સેવે તે લદે, “આનંદઘન” નિરધાર રે. ધરમ ૦૮

(આનંદઘન ચોવીશીં અરનાથ જિન સત્વન)

ધર્મતીર્થનો સાત વિભક્તિથી અર્થ :

ચૌદ્પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજાએ આવશ્યકસૂત્ર ઉપર નિર્યુક્તિ રચી છે. આવશ્યકસૂત્ર મૂળ પૂજ્ય સુધર્માસ્વામી ગણધર મહારાજાએ રચેલ છે; અને તેના પર ભદ્રબાહુસ્વામી, જે કલ્પસૂત્રના રચયિતા છે, તેમણે નિર્યુક્તિ લખી છે. તેમાં આપણે “લોગર્સ ઉજાંઓઅગરે, ધર્મતિત્થયરે જિણો” બોલીએ છીએ, ત્યાં ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ કરતાં વિશેષજ્ઞ આણ્યું કે, તીર્થકરો ધર્મતીર્થના કરનારા છે. અહીં ‘ધર્મતીર્થ’ એ શાબ્દનો સામાસિક અર્થ જુદી જુદી અપેક્ષાએ કરી શકાય. (૧) ધર્મ એ જ તીર્થ, ધર્મસ્વરૂપ તીર્થ, ધર્મભય તીર્થ, (૨) બીજો અર્થ ધર્મવિષયક તીર્થ, ધર્મને પ્રાપ્ત કરાવનાર તીર્થ, (૩) ત્રીજો અર્થ ધર્મ દ્વારા તારનારું તીર્થ, (૪) ચોથો અર્થ ધર્મ માટે સ્થપાયેલું તીર્થ, ધર્મને પ્રદાન કરનાર તીર્થ, (૫) પાંચમો અર્થ ધર્મમાંથી પ્રગટેલું તીર્થ, (૬) છઠો અર્થ ધર્મ સંબંધી તીર્થ અને (૭) સાતમો અર્થ ધર્મ જ આધાર છે જેનો એવું તીર્થ. આ સાત અર્થોમાં સાતેય વિભક્તિથી કમબદ્ધ અર્થ આવી ગયો. એક એક અર્થ વિચારશો તો તેના દ્વારા જે યોગ્ય ભાવાર્થ ફલિત થાય તેનાથી ધર્મતીર્થની થોડી થોડી ઓળખાડા થશે.

અનંત કાળથી અનંત તીર્થકરોનાં અનંત ધર્મતીર્થો, પણ અર્થથી એક જ સનાતન શાશ્વત ધર્મતીર્થ :

^૧ ચોવીસ તીર્થકરો વર્તમાન ચોવીસીમાં થયા, તે બધાનાં આયુષ્ય, રૂપ, દેહમાન, જીવનની ઘટનાઓ એકસરખી નહોતી, સાધનાકાળ પણ સરખો નહોતો; પણ બધા જ તીર્થકરોનું કેવલજ્ઞાન સરખું હતું, ઉપેદેશ સરખા હતા, તેમણે સ્થાપેલ ધર્મતીર્થ સરખું હતું. એટલે અનંતકાળ પહેલાંના તીર્થકરનું સ્થપાયેલું ધર્મતીર્થ હોય કે અત્યારના તીર્થકરે સ્થાપેલ ધર્મતીર્થ હોય, તો પણ તે બંનેમાં તત્ત્વથી તફાવત ન આવે. અનંતકાળથી અનંતા તીર્થકરોએ અનંતાં ધર્મતીર્થો પ્રવર્તમાન કર્યા, એ વ્યવહારનયનું વાક્ય છે; કારણ કે ^૨ તીર્થકરને તીર્થપ્રવર્તનની પ્રવૃત્તિ વ્યવહારનય આધારિત છે, પણ વાસ્તવમાં ધર્મતીર્થ સનાતન-શાશ્વત છે. જેમ કે અત્યારે દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં જાઓ તો high way, express high way, પરસ્પર સરખા હોય. રસ્તાની સફાઈ ઓછીવતી હોય તેની વાત નથી, પણ high wayની size અમુક જ હોય, express high wayની size નિયત જ

^૧ યથા વિષમદેહા અપિ તીર્થકૃતો ધૃતિ-સંહનને કેવલભાવે ચ તુલ્યા: તથા પ્રરૂપણાયામણિ તુલ્યા:। યતઃ ‘ચરમેઽપિ’ ભગવતિ વર્ધમાનસ્વામિનિ તદેવ કેવલજ્ઞાનં ત એવ ચ પ્રજ્ઞાપનોયા ભાવા યે ઋષભાદીનામ, તતઃ કથં ન તુલ્યા પ્રરૂપણા ? ॥૨૦૩॥

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર શલોક - ૨૦૩ ટીકા)

^૨ વ્યવહારનયમતર્મણિ ચ પ્રમાણં, તદ્બલેનૈવ તીર્થપ્રવૃત્તઃ, અન્યથા તદુચ્છેદપ્રસઙ્ગાત્, તદુક્તમ્- “જહ જિણમયં પવજ્જહ તા મા વવહારનિચ્છાએ (નયમયં) મુયહ। વવહારનઉચ્છેએ તિત્થુચ્છેદો જાઓડવસ્તાં ॥૧૧॥” ઇતિ ॥૮૧૪॥

(ધર્મસંગ્રહણી શલોક - ૮૧૪ ટીકા)

☆ તીર્થપ્રવૃત્થયુદ્ધયમયં ફલેગ્રાહિસ્ત્રિકાલવિદ્યભર્વ્યવહાર ઉક્તઃ ॥... ॥૮॥

ત્રિકાલવિદ્યભઃ સર્વજ્ઞઃ। અયં વ્યવહાર: તીર્થપ્રવૃત્થય તીર્થ ચાતુર્વણ્યસઙ્ગશ્રમણસ્તસ્ય પ્રવૃત્તિસ્તદર્થમ्। ફલેગ્રાહિ: ફલવાનું ઉક્તઃ ॥... ॥૮॥

(અધ્યાત્મબિન્દુ પ્રથમ દ્વાત્રિંશિકા શલોક ૮ મૂલ-ટીકા)

હોય. ^૧ તેની જેમ ગમે તે તીર્થકરો ગમે તે કાળમાં થાય, પણ બધાએ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ એક જ બતાવ્યો, અને સૌના ઉપદેશનો માર્ગ એકસરખો જ આવવાનો, તેમાં મીનમેખ તફાવત નહીં આવે.

ઘણા લોકો એવા શંકાશીલ તૈયાર થયા છે કે, જે કહે છે કે ભગવાન મહાવીરે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો તે અમે સાક્ષાત્ સાંભષ્યો નથી, અને પાછળથી ગરબડ થઈ હોય તો કહેવાય નહીં; પણ જેન ધર્મમાં તે પ્રશ્નનો અવકાશ જ નથી; કેમ કે અનંતા તીર્થકરો કહી ગયા તે જ પ્રભુ મહાવીરે કહ્યું, અને અનંત કાળ પછી જે તીર્થકર થશે તે પણ પ્રભુ મહાવીરે કહ્યું તે જ કહેશો. માટે લખ્યું કે તીર્થકરોના દેહ, રૂપ, રંગ, જીવનઘટના, સાધનાકાળમાં તફાવત છે; કોઈએ ઘણા ઉપસર્ગો સહન કર્યા, કોઈએ થોડા સહન કર્યા; કોઈના જીવનમાં અનેક મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ બની, કોઈના જીવનમાં ઓછી બની; કોઈને હજાર વર્ષે, કોઈને બાર વર્ષે, કોઈને મહિનાઓ પછી તો કોઈને તે જ દિવસે સંયમની સાધના કરતાં કેવલજ્ઞાન થયું; એટલે બધા ભગવાનનાં ચરિત્ર, જીવનપ્રસંગો સરખાં નથી; જીવનમાં ઘણી અસમાનતાઓ છે. પણ એ કબૂલ કરવું પડે કે બધા તીર્થકરોનું કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, ઉપદેશ, ધર્મતીર્થ સમાન જ છે, તેમાં તારતમ્ય-તફાવત નથી.

સભા : અર્થથી એક હોય, શબ્દથી નહીં ને ?

સાહેબજી : શબ્દ તો ખાલી રજૂઆતનો કેર સૂચવે છે.

સભા : જોયું-જાણ્યું ન હોય પછી એ જ ધર્મતીર્થ છે તેની કેમ ખબર પડે ? સુધારકોએ ઘાલમેલ કરી હોય તો ?

સાહેબજી : ધર્મતીર્થની સ્થાપના મેં કે તમે જોઈ નથી. અરે ! ઋષભદેવ ભગવાનને પણ મેં કે તમે આંખે જોયા નથી. ન જોયા હોય તો પણ નિર્ણય કરવામાં કોઈ વાંધો નથી.

^૨ પૂ. હરિભદ્રસ્સુરિ મહારાજા, પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું છે કે અમે રામ, શંકર, મહાવીર, બુદ્ધ વગેરે કોઈને પ્રત્યક્ષ જોયા નથી, કોઈને અમે મળ્યા નથી, કોઈ સાથે અમારે વેરાઝેર નથી, કોઈ સાથે અમારે સગપણ નથી; પણ વર્તમાનમાં મહાવીરનાં ધર્મશાસ્ત્રો હાજર છે, બુદ્ધ કે શંકરનાં ધર્મશાસ્ત્રો પણ વિદ્યમાન છે, દરેકના ઉપદેશ તેમના તેમના ધર્મશાસ્ત્રોમાં ગુંથાયેલા પડ્યા છે; તે વાંચતાં-વિચારતાં અમને તટસ્થતાથી લાગે છે કે મહાવીર કહે છે તે જ સનાતન તત્ત્વ છે, માટે જ અમે તેને સ્વીકારીએ છીએ.

૧ તથા નિરુક્તાદીનિ યથા વર્ઢમાનસ્વામ્યાખ્યાતવાન્ તથા કિમૃષ્ટભાદ્યોડિ ? ઉત્તાન્યથા ? ઉચ્ચતે-તથેતિ, કેવલજ્ઞાનસ્ય તુલ્યત્વાત्; યથા ‘વર્તની’ માર્ગઃ સા સર્વજનપદેષુ પ્રમાણત એકૈવ ભવતિ। (બૃહત્કલ્પસૂત્ર શલોક - ૧૮૯ ટીકા)

૨ સ્વાગમ્ રાગમાત્રેણ, દ્વેષમાત્રાત્ પરાગમમ् । ન શ્રયામસ્ત્યજામો વા, કિન્તુ મધ્યસ્થયા દૃશા ॥ (જ્ઞાનસાર મૂલ - ૧૬/૭)

☆ પ્રત્યક્ષતો ન ભગવાનૃષભો ન વિષ્ણુરાલોક્યતે ન ચ હરો ન હિરણ્યગર્ભઃ ॥

તેણાં સ્વરૂપગુણમાગમસંપ્રભાવાત્-જ્ઞાત્વા વિચારયત કોડત્ત પરાપવાદ: ॥૨૨॥

પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષ કપિલાદિષુ । યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્ય: પરિગ્રહ: ॥૩૮॥ (લોકતત્ત્વનિર્ણય મૂલ)

बधा तीर्थकरोनुं धर्मतीर्थ तत्त्वथी एक ज प्रकारानुं छोय छे. तेनुं शब्दार्थथी विवेचन करतां पूर्वाचार्यां कहे छे के^१ धर्मतीर्थ अटले धर्मभय तीर्थ छे. तेमां रहेला पेटा प्रत्येक शब्दोथी तेनुं विवेचन करीअे तो धर्मतीर्थ शब्दनां सामासिक भावार्थ परिपूर्ण समजाय, तेथी धर्म अने तीर्थ बंने शब्दानुं विवेचन लઈअे.

धर्मनो व्युत्पत्ति अर्थ :

‘धर्म’ शब्द तमे ज्ञवनमां हजार वार सांभाष्यो छे. तमारा माटे आ अपरिचित के नवो शब्द नथी. पण तमने कोई कहे के धर्म कोने कहेवाय ? तेनो शब्दार्थ शुं, तेनी व्याख्या शुं ? तो गल्लां-तल्लां करो, पण साच्यो ज्वाब न आपी शको. खरेखर तमारे धर्म शब्दनी साची व्याख्या ज्ञाणवा-समजवा जेवी छे. शास्त्रमां धर्म शब्दनी एक नहीं पण विधविध व्याख्याओ एक एकथी यडे अवी करी छे. तेमां मूँझाई-अटवाई न जाओ ते माटे ५-२५ सरण व्याख्या लઈने विवेचन करीश. पहेलां धर्म शब्दनो व्युत्पत्ति अर्थ करे छे.^२ धर्म शब्द ‘धृ’ धातु उपरथी बनेलो छे. “धारे ते धर्म.”^३ आत्माने अवनतिथी धारी राखे अने उन्नति तरफ लઈ जाय ते धर्म. आपणो आत्मा अनंत काणथी अधोगति तरफ जई रव्हो छे, अने ते अधोगतिना वेगाने अटकावनारो धर्म छे. तमारा ज्ञवनमां धर्म आव्यौं तो तमारा आत्मानी अवश्य उन्नति थाय. आत्मानुं उत्थान करावे अने पतन अटकावे ते धर्म कहेवाय.

धर्मनी व्यापक विशाळ व्याख्या :

हवे धर्मनी व्यापक-विशाळ व्याख्या अे छे के “^४ आ संसारमां जे पण मानसिक-वाचिक-कायिक सत्प्रवृत्ति छे ते बधो धर्म छे. सारा विचारो, सारी वाणीनो प्रयोग अने सद्वर्तन ते बधो धर्म छे.” सर्व धर्मोने मान्य, आस्तिके के नास्तिके पण भंजूर करवी पडे, ते पण जेनो हन्कार न करी शके, अरे ! कोई पण सज्जन जेनो विरोध न करी शके तेवी धर्मनी आ व्यापक-विशाळ अने पायानी व्याख्या छे. नास्तिक पण सारा विचारो करे तो ऐटलो अेना ज्ञवनमां धर्म छे. ते सद्वर्तन करे तो ते पण तेना ज्ञवनगत धर्म

१ धर्म एव धर्मप्रधानं वा तीर्थ धर्मतीर्थम्,

(ललितविस्तरा टीका)

२ तत्र “धृज् धारणे” इत्यस्य धातोर्मप्रत्ययान्तस्येदं रूपं धर्म इति।

(दशवैकालिक सूत्र द्रुमपुष्पिका अध्ययन श्लोक १ टीका)

३ सो धम्मो जो जीवं धारेइ भवण्णवे निवडमाणं । तस्स परिक्खामूलं मञ्ज्ञत्थतं चिय जिणुत्तं ॥२॥ (धर्मपरीक्षा मूल)

☆ धत्ते वा नर-सुर-मोक्षस्थानेषु जन्तृनिति निरुक्ताद् धर्मः । यदाह- “दुर्गतिप्रसृतान् जन्तून् यस्माद्वारयते ततः । धत्ते चैतान् शुभे स्थाने तस्माद्वर्म्म इति स्मृतः ॥१॥” [] (योगशास्त्र प्रकाश २ श्लोक - ११ टीका)

४ बोजभूतं सुधर्मस्य सदाचारप्रवर्तनम् । सदाचारं विना स्वैरिण्युपवासनिभो हि सः ॥१७०॥ । मूर्तो धर्मः सदाचारः सदाचारोऽक्षयो निधिः । दृढं धैर्यं सदाचारः सदाचारः परं यशः ॥१७१॥ (योगसार मूल)

☆ धर्मः सदाचाररूपः ॥

(योगसार श्लोक - ९० टीका)

ઇ. આ બહુ વિશાળ વ્યાખ્યા છે. ટૂકમાં આખા સંસારમાં જે કાંઈ સારું છે તે બધું ધર્મમાં સમાઈ જાય છે, અને જે કાંઈ ખરાબ છે તે બધું અધર્મમાં સમાઈ જાય છે.

સત્ત્વા : સારા અને ખરાબને માપવાનો માપદંડ શું ?

સાહેબજી : તે તો અત્યંત સુગમ છે. કોઈ તમારા પ્રત્યે જે વર્તન કરે અને તમને ન ગમે તે ખરાબ વર્તન, અને તમને ગમે તે સારું વર્તન. ગામડાનો ભરવાડ પણ સમજી શકે તેવી સરળ વાત છે.^૧ બીજાએ તમારા પ્રત્યે કરેલું જે વર્તન તમને અનુકૂળ લાગે તેવું બીજા પ્રત્યે તમારું વર્તન તે ધર્મ, અને તેનાથી ઉલ્લંઘ વર્તન કરવું તે અધર્મ. કોઈ વ્યક્તિને તમારી સાથે દગ્ધો કરવાનું મન થાય, તમારા પ્રત્યે વિશ્વાસધાતનો ભાવ થાય તે તમને નહીં ગમે. તમારી સાથે કોઈ કોધ કરે, ઈર્ઝા, દ્રેષ, લુચ્યાઈ, કઠોર વર્તન, હિંસાનું વર્તન કરે તે તમને નહીં ગમે. બસ, આ રીતે અન્ય વ્યક્તિએ તમારા પ્રત્યે કરેલું જે વર્તન તમને ખરાબ લાગે તે બધું ખરાબ, અને જે તમને સારું લાગે તે સારું.

સત્ત્વા : અમને માયા-પ્રપંચ ગમતાં હોય તો ?

સાહેબજી : ગાયાં મારો છો. તમારી સાથે કોઈ માયા-પ્રપંચ કરે તો તમને ગમે ? ન ગમે. તમારું માનસ એવું જ છે કે એકનું એક વર્તન બીજા કરે તો ખરાબ અને હું કરું તો સારું. બીજો તમારા પર ચુસ્સો કરે તો ખરાબ અને તમે બીજા પર કોધ કરો તો વાજબી. તેમ તમારી અનીતિ વાજબી અને બીજાની અનીતિ તે દુષ્ટતા. તમારાં જાત અને જગત માટેનાં કાટલાં જુદાં છે, અને તેનું જ નામ અધર્મ છે.

સંસારનું સારતત્ત્વ ધર્મ છે. આ દુનિયામાં હિસા, ફૂરતા, અધર્મ, પાપ, દુષ્ટતા, ખાના-ખરાબી, દુઃખ-સંતાપ જે દેખાય છે તે બધો અધર્મ છે. આંખ મીંચીને કલ્યના કરો કે ધર્મ જગતમાંથી અલોપ થઈ ગયો, તો આ દુનિયા એવી થઈ જાય કે જે જોવી પણ ન ગણે. સૃષ્ટિનું સર્વ સુંદર તત્ત્વ ધર્મમાં સમાય છે. તમને ક્યાંય પણ આ જગતમાં દયા, પરોપકાર, મૈત્રી, કરુણા, સહદ્યતા, સૌજન્ય, દાક્ષિણ્ય, ત્યાગ, સંયમ, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા આદિ જોવા મળે તો સમજવાનું કે ધર્મ છે. ધર્મ સાથે જેને વાંધો પડે તે અવશ્ય દુષ્ટ વ્યક્તિ હોય. તમારામાં દુષ્ટતા ન હોય તો તમને કદ્દી ધર્મ સાથે વિરોધ-વાંધો પડે જ નહીં. તમારું હદ્ય સૌધાર્દ, સજજનતાથી ભરેલું હોય તો તરત તમને મનમાં થાય કે, મને ન ગમે તેવું વર્તન બીજા સાથે કેમ કરાય ? તમને કોઈ હેરાન કરવા માંગે છે એટલી તમને ખબર પડે તો પણ તમને તે કાંટાની જેમ ભોકાય છે, તો તમે બીજાને માટે ખરાબ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ કરો તે કેવી રીતે યોગ્ય કહેવાય ?

આ જગતમાં જેટલા સદ્ગ્વિચાર-સદ્ગ્વર્તન-સદ્ગ્વાણી છે, તેને નૈગમનયની અપેક્ષાએ જૈનશાસ્ત્રોએ ધર્મ કહ્યો છે. કોઈ પણ જીવ સારા વિચાર, વાળી કે વર્તન કરે તો તે કરતી વખતે તેના આત્મામાં શુભ ભાવ પેદા થાય છે, અને તેનાથી તેને પુણ્યબંધ થાય છે. સંસારની બધી આત્મિક કે ભૌતિક સારી વસ્તુ ધર્મથી જ મળે છે.

^૧ “શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં શ્રુત્વા ચૈવાવધાર્યતામ् । આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત् ॥૧૧॥” [ચાણક્ય ૧૧૭]

जैनशासननो अद्वितीय सिद्धांत एटले स्याद्वाद :

सभा : नैगमनय एटले ?

साहेबજ्ञ : जैनशासन नयोथी भरेलुं छे. तीर्थकरोने स्थापेलुं धर्मतीर्थ स्याद्वादना सिद्धांतवाणु छे. जैनधर्मनो मूण सिद्धांत स्याद्वाद छे. हुनियाना बीज कोई पण धर्मवाणा पासे आवो सिद्धांत नन्ही. आ सिद्धांतथी हुनियाना तमाम धर्मोथी जैनधर्म जुदो पडे छे. तमने कोई पूछे के महावीरस्वामीने हुनियाने ऐवुं शुं आप्युं के जे कोईने नन्ही आप्युं ? तो शुं जवाब आपशो ? शास्त्रोमां ठेर ठेर कह्युं के आ शासननो अद्वितीय सारङ्गप जो कोई सिद्धांत होय तो ते स्याद्वाद छे. नय ते स्याद्वादनो पेटा अंश छे. बधा शब्दो तमारा माटे नवा छे. तीर्थकरना स्याद्वाद सिद्धांतनो एक अंश ते नय छे. योवीसे तीर्थकरोनो सिद्धांत स्याद्वाद छे. भूतकाणना अनंतां धर्मतीर्थोनो सिद्धांत स्याद्वाद हतो. भविष्यना दरेक धर्मतीर्थनो सिद्धांत स्याद्वाद हशे. अनेकांतवाद(स्याद्वाद)थी धर्मतीर्थ संपूर्ण व्याप्त छे. आंशिक सत्यने विचारवा माटेनो विकल्प ते नय छे. तेनो एक प्रकार ते नैगमनय छे. आ नैगमनय बहु broad baseथी (विशाण स्तरथी) जनारो छे. ते व्यापक विशाण अर्थमां वातो करे.

सभा : नयने partial truth (आंशिक सत्य) कहेवाय ने ?

साहेबज्ञ : छ, नय आंशिक सत्य छे, ज्यारे स्याद्वाद पूर्ण सत्य छे; नय असत्य के कल्पना नन्ही, पण ते अधूरो छे.

आ विशाण व्याख्याथी कीरी-झूतरा-ज्ञवमात्रनुं सद्वर्तन पणा धर्म कहेवाय :

आटवी व्यापक व्याख्या द्वारा भगवानने ए कहेलुं छे के समग्र सृष्टिमां कोई पणा ज्ञव ज्यारे ज्यारे सारऱ्ह वर्तन करे, सारा विचार करे, सारी वाणीनो प्रयोग करे तो ते एक प्रकारनो धर्म ज छे. जेम के बे झूतरां होय, बनेमांथी एक झूतरऱ्ह ऐवुं होय के बीजे झूतराने खावा आपो तो जापट मारीने पडावी ले. ते स्वार्थी होय, तेने एम होय के हुं ज बधुं खाई जाउं. ज्यारे ऐवा पणा झूतरा होय के, बे ऊभा होय तो एकने खावा आपो अने बीजो मोहुं नांभे तो खावा दे. तो ते झूतरामां उदारता खरी के नहीं ? एक झूतरो बीजाने आपेलुं पणा जापट मारीने खाई जाय, अने बीजो ऐवो छे के पोताने आपेलुं होय तेमांथी पणा बीजाने खावा आपे. आमां झूतराने कोईने उपदेश आप्यो नन्ही पणा सहजपणे उदारतानी प्रकृति छे.

सभा : कमजोरीना कारणे पणा ऐवुं बने ने ?

साहेबज्ञ : कमजोरीना कारणे आपवुं पडे तो आंभो बीजानी सामे घूरडियां करती होय. शांतिथी खावा न दे. आंभोथी भावोनी अभिव्यक्ति थई जाय छे. तमे संसारमां कमजोरीथी घणुं करो छो, पणा तेनाथी पुष्य न बंधाय.

नबणा नहीं पणा सबणा झूतरा जो बीजाने खावा दे तो कहेलुं पडे के आ झूतरानुं सद्वर्तन छे. सद्वर्तन

આવે એટલે શુભ ભાવ આવે; અને શુભ ભાવથી અવશ્ય પુણ્ય બંધાય. આ સૃષ્ટિમાં કોઈ એવો જીવ નથી કે જેના જીવનમાં સદ્ગુરૂષી, સદ્ગુરૂતન કે સદ્ગુરુચાર આવે તો અમે તેને આ અપેક્ષાએ ધર્મ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર ન હોઈએ. ધર્મ-અધર્મની ભેદેખા સ્પષ્ટ જ છે. છેલ્લામાં છેલ્લી સીમા આ બાંધી છે. તેથી ખરાબ વિચાર, ખરાબ વાણી કે ખરાબ વર્તનને ધર્મ ન જ કહેવાય. જો તેને પણ ધર્મ કહીએ તો દુનિયામાં અધર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન રહે. પછી તો ગુંડા, બદમાશ પણ ધર્મ થઈ જાય. આ વાખ્યા અનુસારે જીવમાત્ર પુણ્યબંધના સ્વામી બને છે. શાસ્ત્રમાં ^૧ શુભ પરિણામને પણ ધર્મ કહ્યો છે અથવા ^૨ શુભ પરિણામથી થતા પુણ્યબંધને પણ ધર્મ કહ્યો છે અથવા ^૩ જીવને શાતાદ્યાપક તત્ત્વને ધર્મ કહ્યો છે. આ બધી નૈગમનય કે અશુદ્ધ ઉપયાચિત વ્યવહારનયથી ધર્મની વાખ્યાઓ છે. પણ ધર્મની વાખ્યા કરતાં કરતાં જેમ જેમ ઊંડાણમાં જઈશું તેમ તેમ લાગશે કે આ વાખ્યાઓ કાચી છે.

ધર્મની આ બધી વાખ્યા વિચારશો તો તમને લાગશે કે, ભગવાને ધર્મને સમજવા માટે ધર્મનાં અનેક પાસાં બતાવ્યાં છે. જે ધર્મને ઓળખશે તે જ તીર્થને ઓળખશે. પછી ‘ધર્મતીર્થ’ શંખની આપ્ણી વાખ્યા કરીશ તો તેને સમજવામાં તકલીફ નહીં પડે. ધર્મની નવી નવી વાખ્યાઓ આવશે, તે એક એક વિચારશો તો થશે કે ભગવાને કમાલ કરી છે. મારા અને તમારા ભેજમાંથી ન નીકળી શકે તેવી જ્ઞાનીપુરણોના જ્ઞાનમાંથી નીકળેલી વાખ્યાઓ છે. પ્રામાણિકતાથી ધર્મની વાખ્યા સાંભળવા-વિચારવાની તૈયારી હોય તો ભલભલા નાસ્તિક પણ આસ્તિક બની જાય. અત્યારે ધર્મની વિચદ્ધ વાત કરનારાને કાન પદ્ધતિને કબૂલ કરવું પડે કે, ધર્મમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જેની નિદા-ટીકા થઈ શકે. તમારે દુનિયામાં નિદા-ટીકા કરવી હોય તો અધર્મની કરો. ધર્મની નિદા જે કરે તેણે નક્કી સમજવાનું કે તે પોતે જ દુર્ગુણી-દુર્જન-દુષ્ટ છે. દુર્જન-દુષ્ટને જ ધર્મ ન ગમે. જે સજ્જન-સદ્ગુરૂષી હોય, જેને સારું ગમતું હોય તે તો ધર્મની પ્રશંસા જ કરે. દુનિયાનું બધું સારું તત્ત્વ ધર્મમાં જ સમાઈ જાય છે. હવે તમારે સારાની નિદા કરવી છે કે ખરાબની? ટીકા તો ખરાબની જ થાય. દુર્જનતા, દુર્ગુણ, દુષ્ટતા એ અધર્મ-દોષ છે, સજ્જનતા-સદ્ગુરૂષ એ ધર્મ છે.

ધર્મની એક પ્રકારે વાખ્યા અને તેમાં રહેલી ખામી :

“આત્માના શુભ ભાવ-પરિણામ એ જ ધર્મ છે, અથવા આત્માને જેનાથી શુભ બંધ થાય છે તે જ ધર્મ છે, પુણ્યબંધ એ જ ધર્મ.”

આ સંસારમાં ગમે તે યોનિમાં તમારો આત્મા ગયો, ગમે તે અવસ્થામાં રહ્યો, પણ જ્યારે જ્યારે તમારા

૧ ધર્મસ્ય કુશલાત્મપરિણામવિશેષસ્ય।

(અષ્ટક પ્રકરણ૦ અષ્ટક - ૨૭, શલોક ૩ ટીકા)

૨ ધર્મ: શુભબન્ધરૂપः।

(યોગબિન્દુ૦ શલોક - ૩૮૮ ટીકા)

૩ તથા અન્યો ધર્મઃ, પુણ્યેન સાતાદિના કાર્યેણ લક્ષ્યત ઇતિ પુણ્યલક્ષણઃ ॥૨૦॥

(શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય૦ સ્તબક - ૧, શલોક ૨૦ ટીકા)

आत्मामां शुभ परिणाम थयो, त्यारे त्यारे तेटलो तमारा आत्मामां धर्म प्रगट्यो, जेनाथी तमने पुण्यनो बंध थयो. दया, सहिष्णुता, गंभीरता, उदारता, सरणता वगेरे अनेक शुभ परिणामो छे. ते तमारा आत्मामां ज्यारे ज्यारे प्रगट्यां त्यारे त्यारे तमारो आत्मा एटला अंशे धर्मथी व्याप्त थयो. अनंत काणमां तमारा आत्माए धर्म कर्यो ज नथी, धर्म सेव्यो ज नथी ऐवुं नथी. आपणा आत्माए अनंत काणमां अनंती वार धर्मना परिणाम-शुभ भाव कर्यो छे, अने तेना द्वारा अनंती वार पुण्यबंध पाण कर्यो छे.

अही धर्म शब्दनी तेना व्युत्पत्ति अर्थ साथे सुसंगत विचारणा करीए, तो आ जे कर्यो ते अर्थ अपर्याप्त लागे छे; केम के धर्म शब्दनो परंपरागत अर्थ आमां पूरेपूरो बंधबेसतो थतो नथी. वणी “^१जे उत्थान करे, आत्मानी उर्ध्वगति करे, हुर्गतिरूप अधःपतनथी आत्मानी अटकायत करे तेनु नाम धर्म” आ अनुसारे धर्मनी आ व्याख्या अधूरी कडेवाय; केम के नास्तिक पाण सद्विचार, सद्वर्तन करे तो तेनाथी तेने पुण्य बंधाय, पाण ते पुण्य तेनी हुर्गति अटकावतुं नथी के तेनाथी तेनी भवांतरमां सद्गति थती नथी. मात्र तेने आ पुण्य भवांतरमां तुच्छ भौतिक अनुकूलता अपावे. तमारा आत्मामां एटलो ज शुभ भाव होय के जे तमने पुण्य बंधावे, पाण तमारा आत्मानी हुर्गति न अटकावे, तो तेने एक दृष्टिकोणथी धर्म कहेवो वाज्ञी नथी. दा.त. जे पुण्यथी ओकेन्द्रियमां सुंदर शरीर भज्यु, सुगंधी-आकर्षक ढेह आटि भज्यां; ते पुण्य पाण शुभ परिणामरूप धर्मथी ज बंधायुं छे, छतां ते पुण्य ऐवुं छतुं के ते ज्ञवनी हुर्गति अटकावी न शक्युं. टूकमां जे शुभ भावथी तमारी सद्गति न थाय, हुर्गति अटके नहीं, तेवा मामूली शुभ भावने-सद्व्यवहारने धर्मनी व्याख्यामां समावेश करवा आ दृष्टिकोण तैयार नथी.

धर्मना अनेक प्रकार अनेक quality-जात छे. जेम बजारमां धुं, चोभानी quality-जात विधविध होय छे, तेमां अनेक प्रकारनो परस्पर तङ्गवत होय छे, छतां पाण चोभा बधा चोभा ज कडेवाय, भग न कडेवाय; तेम धर्मना अनेक प्रकार छे. inferior quality-हलकी जातनो धर्म, तेनाथी superior quality-उंची जातनो, तेनाथी वधारे superior quality-उंची जातनो, अेम उत्तरोत्तर श्रेष्ठ धर्मनुं वर्णन आवशे. केम के तीर्थकरोना वर्णनमां कोई क्याश न होय. आ पूर्ण ज्ञानीनुं शासन छे. अहीं फक्त एक पासाथी धर्मनुं वर्णन नहीं मणे. तमारी बुद्धिने कसे तेवी अनेक व्याख्याओ भणशे. धर्मनी एक व्याख्या बुद्धिमां उतरे पछी बीच कहीश, नहीं तो bumper जशे-बेसशे नहीं. ^२ सद्वाङी, सद्वर्तन, सद्विचार ते धर्म, अथवा आत्मानो

^१ ‘धर्म’ इति दुर्गतिपतञ्जन्तुजातधरणात् स्वर्गादिसुगतौ धानाच्च ‘धर्म’। (धर्मबिन्दु अध्याय १ श्लोक - ३ टीका)

☆ तथा दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः, उक्तं च-“दुर्गतिप्रसृतान् जीवा”नित्यादि,

(आवश्यक निर्युक्ति एवं भाष्य श्लोक ८० टीका)

☆ तथा चोक्तम् - “दुर्गतिप्रसृतान् जीवान्, यस्माद्बायते ततः। धते चैतान् शुभे स्थाने, तस्माद् धर्म इति स्मृतः॥”

(दशवैकालिक सूत्र द्वमपुष्पिका अध्ययन श्लोक - १ टीका)

^२ पापं हि दुष्टकल्लोलैः, पुण्यं गृहणाति सुन्दरैः। चित्तेरात्मा तथोभाभ्यामौदासीन्येन मुच्यते ॥८२३॥ स्वभाव एष जीवस्य, यत्थापरिणामभाग्। बध्यते पुण्यपापाभ्यां, माध्यस्थान्तु विमुच्यते ॥८२४॥ ते च हिंसाद्यनुष्ठानाद्, भ्रमकालुष्यकारकात्।

શુભ ભાવ તે ધર્મ અથવા આત્માને જેનાથી શુભ બંધ થાય તે ધર્મ અથવા સહૃગતિ અપાવે તેમ જ દુર્ગતિ અટકાવે તેનું નામ ધર્મ. કમસર ચિદિયાતી વ્યાખ્યાઓ આવશે. દૃષ્ટિ વેધક કરવી પડશે. જીવનમાં નહીં વિચાર્યું હોય તેવી વાતો આવશે. ધર્મની વ્યાખ્યા જ આવી છે તો તે ધર્મનું પરિપૂર્ણ માળખું કેવું હશે ! તે તો સાંભળીને તમે ચમત્કાર પામી જશો. છેલ્લે સારરૂપે વ્યાખ્યા કરશે કે જેમાં તમે જરા પણ ફેરફાર ન કરી શકો. પણ અત્યારે તો તમને પ્રથમ વ્યાખ્યામાં ખામી શું છે ? અને બીજી વ્યાખ્યામાં શું વિશેષતા ઉમેરાઈ ? તેની જ ખબર નથી. તે ધીમે ધીમે બતાવતો જઈશ.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણ, ઠાળમળોવમસુહં ઠવગયાણ ।
કુસમયવિસાસણ, સાસણ જિણાણ અવજિણાણ ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃપા એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

૧ ધર્મતીર્થને પામેલા ઉત્તમ કોરીના જીવો પોતાના જીવનમાં ધર્મતીર્થની ઉપાસના સિવાય બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવા જેવી નથી તેમ અવશ્ય માનતા હોય છે. પણ તે નિર્ણય માટે ધર્મતીર્થની સાચી ઓળખાણ જોઈએ. તે ઓળખાણ કરાવવા આપણે ‘ધર્મતીર્થ’ શબ્દની વ્યાખ્યા વિચારીએ છીએ. પહેલાં ‘ધર્મ’ શબ્દનો અર્થ, પછી ‘તીર્થ’ શબ્દનો અર્થ અને અંતે ‘ધર્મતીર્થ’નો અર્થ સમજાવીશ. ‘ધર્મ’ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ધૂ’ ધાતુમાંથી બનેલો છે. તેનો અર્થ ‘જ ધારણ કરે તે ધર્મ.’ હવે ધારણ કરવાની જરૂર કોણે પડે ? જ પડતો હોય તેને. જેને પતનનો પ્રશ્ન નથી તેને ધારણની કોઈ જરૂર નથી. મકાનમાં પણ ભીત વગેરે ચણતાં પહેલાં નીચે ફરસ બનાવવી પડે છે, જેથી તમારું પતન ન થાય. તમને ટકવા માટે આધાર તરીકે પૂઢ્યી કે ફરસની જરૂર પડે છે, પણ જ વસ્તુ એમ ને એમ અદ્વિતીય ટકી શકતી હોય તેને ધારણની જરૂર નથી. જ્યાં પતનનો સવાલ છે ત્યાં જ ધારણની જરૂરિયાત પેદા થાય છે. આ ભૌતિક, બાધ્ય પતન અને બાધ્ય ધારણની વાત કરી. તેથી જ પૂઢ્યી માટે ‘ધરતી’ શબ્દ વપરાયો છે; કારણ કે તે બાધ્ય દૃષ્ટિએ બધાને ધારણ કરે છે.

જાયતે ચિત્તકલ્લોલા, યથાપથ્યાદ્રદાસ્તનૌ ॥૮૨૫॥ તથાઽહિસાદ્યનુષ્ઠાનાત्, સ્થૈર્યનૈર્મલ્યકારકાત् । જાયન્તે શુભકલ્લોલા, પથ્યાદિવ સુખાસિકા : ॥૮૨૬॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ - ૮)

૧ આજા જિનભાણ ! તુજ એક હું શિર ધરું, અવરની વાણી નવિ કાને સુણિએ,
સર્વદર્શન તણું મૂલ તુજ શાસનં, તેણો તે એક સુવિવેક થુણિએ. આજ૦ ૯

(સિદ્ધાંતવિચાર રહસ્યગર્ભિત ઉપ૦ ગાથાનું સ્તવન ટાળ-૧૭)

पतनशील आत्माने धारणा करे ते धर्म :

आत्मिक दृष्टिए पतन अने धारणा विचारवुं होय तो अंदरनुं पतन अने अंदरनुं धारणा समजवुं पडे. जेम शरीर अधोगमनशील छे, तेम कर्मयुक्त आत्मा पण अधोगमनशील छे. जेम जेम आत्मा पर कर्मनो भार वधे तेम तेम आत्मानी अधोगति थाय छे, अने कर्मनो भार घटे तो ते उर्ध्वगतिशील थाय छे. वणी, संपूर्ण कर्मरहित थाय ते आत्मा परम उर्ध्वगति पामे. आत्मानी गति माटेनो आ सामान्य नियम छे. अतिशय भारे कर्मथी लदायेलो आत्मा नरकमां जाय छे, भध्यम भारथी लदायेलो आत्मा तिर्थच-मनुष्यगतिमां जाय छे, जधन्य भारथी लदायेलो आत्मा देवगतिमां जाय छे, अने सर्व कर्मरहित आत्मा मुक्तिने पामे छे. आत्मा पर कर्मनो भार घटे तेम तेम पतन ओहुं थाय अने जेम जेम कर्मनो भार वधे तेम तेम पतन वधतु जाय. Physics(पदार्थविज्ञान)नी दृष्टिए बुद्धिमां बेसे तेवी आ वात छे. आत्मद्रव्यने पण आ ज नियम लागु पडे छे.^१ आत्मा अशुभ कर्मना भारथी भारे थाय छे त्यारे तेनुं अधोगमन थाय छे, अने ते अधोगमन अटकावे तेनुं नाम धर्म.

पहेलां तमारी बुद्धिमां बेसवुं जोहिए के मारा आत्मानुं अनन्तकाणथी पतन थई रह्युं छे. तमे शरीरथी न पडो ते माटे खुब ज सावधान छो. तमने खबर होय के लपसी जवाय तेवी जूया छे, अने पडी जईशुं तो छाडकां भाँगी जशे, त्यां चालती वजते पण पहेलां पगनो टेको बराबर छे के नहीं तेनी चकासङ्गी करीने आगण वधो छो. शरीरथी अधोगमन न थाय ते माटे चोवीसे कलाक जागृत छो, पण आत्मानुं अधोगमन न थाय तेनी तमारामां जागृति नथी. माटे तमने धर्मनी ज़ुरियात ज्वनमां ओछी लागे छे. चोवीसे कलाक शरीरनुं अधोगमन न थाय ते माटे टेको पकडीने उभा रहो छो, टेको पकडीने बेसो छो. तमने कहे के अहीं अद्वर बेसो तो तमे नहीं बेसो; कारण के दरेक ठेकाए शरीरने आधारनी ज़ुर छे. तमे टेका वगर पोतानी जातने धारी शकता नथी. शरीरने आधार न भणे तो तेनी अधोगति सुनिष्ठित छे; अने अधोगमन थयुं तो बार वागी जशे, तेनी तमने पूरेपूरी खातरी छे. पण आत्माने धारणा करवा आधारनी ज़ुर छे, अने तेमां सावधान नहीं रहो तो down fall(अधःपतन) नहीं पण free fall(मुक्त पतन) चालु थई जशे, परिणामे तमारा छालउचाल थई जशे, छतां तेनो कोई भय तमने नथी. तमने ते अधःपतन स्पष्ट देखावुं जोहिए. जेने आत्माना अधःपतननी चिंता छे तेने चोवीसे कलाक धर्मनी ज़ुर छे. तेने खबर छे के धर्म ज मारा माटे आधार छे. शरीरथी खुरशी-सोक्ष, झरस के जमीन पर टकी रहो, स्थिर थाओ ते बधा शारीरिक दृष्टिए आधार, परंतु आत्मा माटे तो धर्म ज आधार छे. धर्मशून्य आत्मा सतत निराधार-पतनशील ज छे.

^१ •धर्मो दुर्गातिगर्तनिपतज्जन्तुजातधरणप्रवणपर्णामः (पंचाशक प्रकरण, प्रथम पंचाशक, श्लोक १ टीका)

☆ दुर्गातो प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः, (दशवैकालिकसूत्र द्वमपुष्पिका अध्ययन श्लोक - १ टीका)

☆ ‘धर्मो’ दुर्गातप्रपातरक्षणे हेतुः, (अष्टक प्रकरण० अष्टक - २१, श्लोक १ टीका)

નૈગમનયથી કોઈપણ સદ્વર્તન-સદ્વાણી-સદ્વિચાર તે ધર્મ છે :

આત્મા માટે પતન એટલે દુઃખ, સંકટ, આપત્તિ, પીડા, પ્રતિકૂળતાની પ્રાપ્તિ; અને ઉત્થાન એટલે સુખ, શાંતિ, અનુકૂળતાની પ્રાપ્તિ. આવા સ્થૂલ દષ્ટિકોણથી બતાયું કે આ દુનિયામાં જે સદ્વર્તન, સદ્વાણી, સદ્વિચાર છે તે બધો ધર્મ છે. આ વાખ્યા અંતિમ મર્યાદાની છે. ધર્મની છેલ્લામાં છેલ્લી સીમા બાંધવી હોય તો અહીં બાંધી શકાય છે. તમને સાંસારિક પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે પણ કોઈ સદ્વર્તન, સદ્વાણી, સદ્વિચારનો ભાવ આવ્યો, તો તેને પણ ધર્મમાં આવરી લીધો. સામાજિક સત્કૃત્યો પણ આમાં આવી ગયાં. દા.ત. કોઈ સજજન ગરીબની કન્યાને ઉદાર ભાવે પરણાવે તો તે પણ સદ્વર્તન છે. આ વાખ્યા પ્રમાણે તેને પણ ધર્મ કહીશું; કારણ કે નિઃસ્વાર્થ ઉદારતાના પરિણામપૂર્વક આવા સામાજિક સદ્વર્તનથી પણ પુણ્ય બંધાય છે, અને પુણ્યમાત્ર દુઃખને અટકાવે છે તેમજ શુભ-અનુકૂળતા આપે છે. અરે! બિખારી ભીખ માંગે અને મનગમતી વસ્તુ મળે લે પણ પુણ્યનો ઉદય છે. ભૂખ્યા ફૂતરાને અંઠવાડ ખાવા મળે તે પણ તેના પુણ્યનો ઉદય છે. આ દુનિયામાં ચૌર્યાસી લાખ જીવાયોનિમાં ચારે ગતિમાં, જીવોને નાની કે મોટી તમામ અનુકૂળતા મળે છે, તે પુણ્યના આધારે છે. ઘણા ફૂતરા રખડે છે તો પણ તેમને અંઠવાડ નથી મળતો, ભૂખ્યા રખડીને પાછા આવે છે. જ્યારે પુણ્યશાળી ફૂતરાને બહાર નીકળે ને તરત જ ભોજન મળી જાય છે. એનો અર્થ એ કે સંસારમાં કોઈ પણ જીવને નાની સરખીય અનુકૂળતા મળી, સંકટ દૂર થયું તો તે સધણું પુણ્યના પ્રભાવે જ, અને પુણ્ય શુભ પરિણામથી બંધાય. સદ્વર્તન, સદ્વાણી, સદ્વિચારમાંથી જ શુભ પરિણામ પેદા થાય છે. આ સાર્વત્રિક નિયમ છે. અરે! નાસ્તિક પણ કોઈ સદ્પ્રવૃત્તિ કરે, ભાઈ પ્રત્યે ઉદાર વર્તન કરે તો તે પણ સદ્વર્તન છે, જેને નૈગમનયથી ધર્મ કહેવા શાસ્ત્ર તૈયાર છે. નૈગમનય દુનિયાની બધી સત્પ્રવૃત્તિ-સત્કાર્યને ધર્મ તરીકે આવરી લે છે.

સભા : નૈગમનય પરંપરાએ મોકશનું કારણ બને તેવા ધર્મને જ ધર્મ માને ?

સાહેબજી : ના, તો શુદ્ધ નૈગમનય આવ્યો. નૈગમનયનાં પણ ઘણા ભેદ છે. અત્યારે general વાત ચાલે છે. સામાન્ય નૈગમનયના અભિપ્રાયે તો દુનિયાની કોઈ પણ સારી પ્રવૃત્તિ ધર્મ કહેવાશે. જેમ કે નાસ્તિક ડોક્ટર છે, છેંતરપિંડી નથી કરતો અને દર્દીને સાચી સલાહ આપે છે, વાજબી ફી લે છે, વ્યવસાયમાં નીતિ પાળો છે; તો તે નીતિ એક સત્યપ્રવૃત્તિ છે. વાસ્તવમાં તે મોકશનું સીધું કે પરંપરાએ કારણ નથી, છતાં પણ નૈગમનય કહેશે કે તે ધર્મ કરે છે; કેમ કે તે નિઃસ્વાર્થભાવયુક્ત નીતિના પરિણામથી પણ તેને પુણ્ય બંધાય છે. નૈગમનયથી ધર્મની વાખ્યા કરતાં લખ્યું કે ‘પુણ્યબન્ધલક્ષણશાફલજનક આત્મનઃ શુભપરિણામઃ ધર્મઃ’। પછી તે ગમે તેવું પુણ્ય હોય. આ વાખ્યા પ્રમાણે તો ત્યાં સુધી કહી શકાય કે, કોઈ અનાર્થ દેશમાં જન્મેલ વ્યક્તિ માંસાહારનું ભોજન કરે છે તે વખતે કોઈ ભૂખ્યો દીન-ગરીબ માણસ આવ્યો, અને તેને પોતાના ભાણામાંથી નિઃસ્વાર્થભાવે દ્યાબુદ્ધિએ થોડું ભોજન દાનમાં આપી દે, તો તે દાનને પણ નૈગમનય એક પ્રકારનો ધર્મ કહેશે; કેમ કે તેનાથી તેને પુણ્ય બંધાય છે. પણ આ સાંભળી કાલથી તમે આવું દાન આપવાનું ચાલુ ન કરશો.

આ તો In general-સામાન્યતયા વિશ્વવ્યાપી ધર્મની વ્યાખ્યા કરી. આ વ્યાખ્યા અનુસારે જીવને સંસારમાં અનુકૂળતારૂપે મળતાં જે જે સારાં ફળો છે, તે બધો ધર્મનો પ્રભાવ છે. જીવે કાંઈક સદ્ગૃહન, શુભ ભાવ કર્યો, જેનાથી પુષ્ય બંધાયું અને વિપાકરૂપે અનુકૂળતા મળી, દા.ત. મચ્છરને તમને કરડવા તક મળી અને તમારા શરીરમાંથી લોહીનું ટીપું પીવા મળ્યું તે પણ તેને પુષ્યથી મળ્યું. જો પુષ્ય ન હોય તો તમે તેને તરત જાપટ મારીને ઉડાડી દેશો અથવા નજીક જ નહીં આવવા દો, કદાચ ખાવાના લોભે આવે તો બિચારો જાનથી મરી જાય. અનેક મચ્છરોમાંથી નસીબદાર મચ્છર જ સારું ખાવાનું મેળવી શકશે. આ સંસારમાં ગમે તે જીવને ગમે તે ગતિમાં નાની સરખી પણ અનુકૂળતા-સુખ મળે છે, તે પુષ્યરૂપી ધર્મના જ પ્રભાવે. તેથી આ સંસારમાં બધી સત્ત્વવૃત્તિ, પછી તે નાસ્તિકની હોય કે આસ્તિકની હોય, સાંસારિક હોય કે પવિત્ર કલ્યાણી હોય, બધાને નૈગમનયથી ધર્મ કહી શકાય.

સભા : માંસાહારના દાનને ધર્મ કહેવાય ?

સાહેબુછુ : અનાર્થની ભૂમિકાનીં આ સત્ત્વવૃત્તિ છે. અશુદ્ધ નૈગમનયથી કહેવાતો આ ધર્મ છે, પણ આત્માનું હિત કરે, ઉત્થાન કરે તેવો આ ધર્મ નથી; છતાં એક દાખિકોણથી શાસ્ત્રમાં તેને ધર્મ કહ્યો છે. જેનદર્શન એવું છે કે કોઈની પણ વાત કોઈ અપેક્ષાએ સાચી હોય તો તટસ્થતાથી સ્વીકારવા તૈયાર છે. દા.ત. બે નાસ્તિક ડૉક્ટર છે, જેમાં એક ડૉક્ટર એવો છે કે જે હુમેશાં પૈસા કેમ ખંખેરવા તેની તજવીજમાં હોય. તેના માટે દઈ એ પૈસા ખંખેરવાનું સાધન છે, પછી તે દઈ સાંજો થાય, માંદો રહે તે બધું ગૌણ છે. તેવા અપ્રામાણિક, લુચ્યા, છેતરપિંડી કરનારા, વિશ્વાસધાત કરનારા પણ ડૉક્ટર સમાજમાં છે. તે practice-પ્રેક્ટીસ કરે છે. અને ઘણું કમાય છે. હવે બીજો ડૉક્ટર એવો છે કે જે દર્દને જોટી સલાહ ન આપે, દવાની જરૂર ન હોય તો દવા લેવાની પણ ના પાડે, ચિકિત્સાના પોતે પૈસા લે છે પણ તેને ગૌણ માને છે અને દર્દના આરોગ્યને મુખ્ય માને છે. ફી લે છે, માત્ર સેવા નથી કરતો, પણ બધો નીતિથી કરે છે. તેનામાં પ્રામાણિકતા ગુણ છે, જેને જીવનભર ટકાવી રાખે છે. તો આ બંને ડૉક્ટરને સરખા કહું ? કે એકને બદમાશ અને એકને સારો છે તેમ કહું ? કોઈ પૂછે કે બંને ડૉક્ટર સરખા છે કે તફાવત છે ? તો મારે કહેવું જ પડે કે બીજો પ્રામાણિક છે, પહેલો દુષ્પ છે. લોકવ્યવહારથી અહીં એમ ન કહેવાય કે જે સદ્ગૃહન છે તે અધર્મ છે, અથવા અસદ્ગૃહન છે તે ધર્મ છે. કહેવું જ પડશે કે પ્રામાણિક ડૉક્ટરમાં જે સારું છે તે ધર્મ છે. ભલે નાસ્તિક હોય, પણ પ્રામાણિકતા, નીતિ એ પણ એક પ્રકારનો સદ્ગુણ જ છે; ધર્મ સામાજિક, નૈતિક, લૌકિક કે દ્વયધર્મરૂપે અનેક પ્રકારના હોય. હું એવું નથી કહેતો કે આ આધ્યાત્મિક ધર્મ છે, પણ નૈગમનય બધા ધર્મનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર કરે. એક પણ ધર્મને પોતાની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ ન આપે તેવો નૈગમનય નથી.

દા.ત. બે માંસાહાર કરનાર છે. એક ભરપેટ ખાય છે, કોઈને એક કણિયો પણ આપતો નથી, અને ભૂખ્યો આવે તો તેને તત્ત્વાવીને કાઢી મૂકે છે. જ્યારે બીજો એવો છે કે જમતી વખતે ભલે માંસાહાર કરે, તો પણ ભૂખ્યાને પોતાના ભાણામાંથી નિઃસ્વાર્થભાવે દ્યાબુદ્ધિથી આપી દેવા તૈયાર છે. તેથી આ બંને સરખા નથી પરંતુ બંનેના વર્તન અને ભાવમાં તફાવત છે. એકમાં દ્યા, ઉદારતા, પરોપકાર છે; જ્યારે બીજામાં સ્વાર્થ,

संकुचितता, કઠોરતા છે. દાન આપનારમાં જેટલો શુભ પરિણામ છે તેટલો પુષ્યબંધ કહેવો પડશે, જેનાથી તેને ભવિષ્યમાં કાંઈક સારુ મળશે. એ બધો પ્રભાવ ધર્મનો છે. જૈનશાસ્ત્ર કેટલી ઉદાર દસ્તિથી વિચારણા કરે છે તે સમજો.

સમા : અભક્ષ્ય ખવડાવવનારને અભક્ષ્ય ખવડાવવાનું પાપ નહીં લાગે ?

સાહેબજી : અવશ્ય લાગશે. ખાવાનું અને ખવડાવવાનું બંને લાગશે. માત્ર અત્યારે તફાવત બતાવવો છે કે એક માણસ ખાતી વખતે બીજાને આપવા તૈયાર છે, અને બીજો માણસ આપવા તૈયાર નથી. તો આ ઉદારતાના પરિણામથી પાપ બંધાય તેવું કહેવું ? માંસાહાર કરે છે, અભક્ષ્ય ખાય છે; તે કારણથી તેને ફૂરતા, અવિયેક બધાનું પાપ લાગે છે. દાન આપનારનાં પણ પાપ માફ નહીં થાય, પરંતુ આ શુભ ભાવનું શુભ ફળ પણ મળશે.

ગમે ત્યાં રહેલો જીવ ગમે તે પ્રકારનો શુભ પરિણામ કરે, પછી તે નાસ્તિક.હોય કે આસ્તિક, સદ્યારી હોય કે દુરાચારી, ધર્મી હોય કે અધર્મી, મનુષ્ય હોય કે પશુ-પંખી, આ દુનિયામાં ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં ચારે ગતિમાં રહેલો કોઈપણ જીવ, ગમે ત્યારે શુભ પરિણામ કરે તો તેને અશુદ્ધ નૈગમનય ધર્મ કહેવા તૈયાર છે. જૈનશાસ્ત્રમાં જ આ વ्यાખ્યા આપી છે, માટે મારાથી કેન્સલ ન કરાય. કહેવું જ પડે કે નાસ્તિક ડોક્ટર પણ પ્રામાણિકતા જાળવે તો તે તેના જીવનમાં રહેલું એક પ્રકારનું સદ્વર્તન છે, અને તેનાથી તેને પુષ્ય બંધાશે; જે ભવાંતરમાં પણ તેનાં આપત્તિ-સંકટ દૂર કરશે, અને જે દુઃખને દૂર કરે તે બધો ધર્મ જ છે. આ સંસારમાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં દુઃખ દૂર કરવાની શક્તિ ધર્મને છોડીને બીજી કોઈ વસ્તુમાં નથી. સમગ્ર સંસારમાં ક્યાંય પણ કોઈનું પણ દુઃખ દૂર થાય, તો સમજવાનું કે કારણરૂપે તેના આત્મામાં કાંઈક ધર્મ હાજર હતો, બાકી તેનું દુઃખ દૂર થાય જ નહીં. જે Rule of causality(કારણતાનો નિયમ) સમજતા હશે તેમને આ વાત માનવામાં કોઈ શંકા નહીં થાય. આ એટલી વિશાળ વ्यાખ્યા છે કે આમાં દુનિયાના કોઈ ધર્મનો ભેદ નથી. આસ્તિક-નાસ્તિકનો પણ ભેદ નથી. મુસલમાન પણ શુભ પરિણામ કરે તો અમે તેને ધર્મ કહેવા તૈયાર છીએ.

તમે સત્કાર્ય એવું કરો કે જે મામૂલી પુષ્ય બંધાવે, તો તે સદ્ગતિનું કારણ ન બને અને તમારા આત્માને દુર્ગતિમાં જતાં અટકાવી શકે નહીં. દા.ત. નાસ્તિક ડોક્ટરે પણ નીતિ પાળી તો તેને પુષ્ય બંધાયું; છતાં મરીને પશુયોનિમાં ગયો તો ત્યાં તેને પુષ્યથી ખાવા-પીવાની, રહેવા-કરવાની સગવડ મળી, જેથી હટાકટા બની પશુજીવન આનંદથી જીવી શકે છે; તેમાં કારણ ભૂતકાળમાં પાળોલ નીતિરૂપ ધર્મ. આજે એવાં પણ શ્રીમંતોના ફૂતરાં છે કે જે હચ્છા મુજબ બિસ્કિટ જાપટે છે, ગરીબ મનુષ્ય કરતાં સારો ખોરાક ખાય છે, સુખ-સગવડતા સાથે રહે છે. તેનો અર્થ એ કે તેણો પણ ભૂતકાળમાં પુષ્ય બાંધાલું, પણ તે તેને દુર્ગતિમાં જતો અટકાવે તેવું નહોતું. માત્ર દુર્ગતિમાં આપત્તિ-સંકટ ઓછાં આપે અને સુખ-સગવડ આપે તેવું પુષ્ય બાંધીને આવેલો જીવ છે. તેણો તે કક્ષાનો ધર્મ કરેલો જેના પ્રભાવે ઓટલું જ મળે. આત્માને સદ્ગતિ અપાવે તેવો તેનો ધર્મ ન હતો. અહીં અલ્પ અશુદ્ધિવાળો અશુદ્ધ નૈગમનય એમ કહેશે કે જે ધર્મ આત્માને નરક અને તિર્યચરૂપ દુર્ગતિમાં પડતાં અટકાવી ન શકે, અને આત્માને સદ્ગતિમાં ધારી ન શકે, તેવા તુચ્છ પુષ્યને ધર્મ શર્દની વ्यાખ્યામાં સમાવવું યોગ્ય નથી.

^૧આત્માનું વાસ્તવિક પતન દુર્ગતિ જ છે, તેથી તેના અવરોધરૂપ ધારણા જ ધર્મનું કાર્ય ગણી શકાય. આ પરિભાષા પ્રમાણે જેના જીવનમાં આસ્તિકતા, સદાચાર, તપ-ત્યાગરૂપ જીવી સત્ત્વબૃત્તિ છે, અને જે જીવો તેના પ્રભાવે પરલોકમાં અવશ્ય દેવ કે માનવ થશે તેટલા જીવો જ આ ધર્મની વાખ્યામાં આવે.

અન્ય ધર્મમાં પણ એવા સંન્યાસીઓ છે કે જે જીવનમાં આસ્તિક છે, સત્ય, અચૌધ્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિસા પણે છે, તપ-ત્યાગ કરે છે, ભગવદ્ભક્તિ-પરોપકાર કરે છે, તેમના જીવનમાં એટલા શુભ પરિણામ છે કે તેઓ મરીને અવશ્ય દેવલોકમાં જાય. ભગવાન એવું નથી કહેતા કે માત્ર મારા અનુયાયીઓ જ મરીને દેવલોકમાં જાય અને બાકીના બીજા નરકમાં જવાના. ભગવાન તો કહે છે કે અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓ પણ સદાચારી હોય તો દેવલોકમાં જઈ શકે. કયા ધર્મના અનુયાયી પોતાના શાસ્ત્રોક્ત આચારના બળથી કયા દેવલોક સુધી જઈ શકે તેનું વર્ણન પણ આગમોમાં કર્યું છે. ^૨ પરિત્રાજક ભતના અનુયાયી સાધુ તેમના શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર પણે તો પાંચમા દેવલોક સુધી, તેવી રીતે સાંખ્યદર્શનના સંન્યાસીઓ તેમના શાસ્ત્ર પ્રમાણે આચાર પણે તો પાંચમા દેવલોક સુધી જઈ શકે. આ સંન્યાસીઓનો ધર્મ તેમના આત્માની દુર્ગતિ અટકાવે અને સદ્ગતિમાં ધારણ કરી રાખે તેવો છે: જોકે તે જીવ આખા જીવનમાં મહાવીરસ્વામીને પગે લાગ્યો નથી કે જૈનમંદિરમાં ગયો નથી કે નવકરાનો ‘ન’ પણ બોલતો નથી, જીવનમાં જૈનધર્મ પ્રત્યે બહુમાનનો ભાવ પણ નથી. ઊલંડું પ્રસંગે જૈનધર્મની નિંદા-ખંડન કરતો હોય, મહાવીરસ્વામી માટે ઊલંડું બોલતો હોય, તો પણ જૈનશાસ્ત્રો કહેશે કે તેની પાસે સદ્ગતિમાં આત્માને ધારણ કરે તેવો ધર્મ છે. ભગવાનને મારા-તારાનો બેદભાવ નથી.

ભૌતિક ઉત્ત્રતિ અને આત્મિક ઉત્ત્રતિનું સાધન તે ધર્મ :

તેનાથી આગળ, ^૩ જે અભ્યુદ્ય અને નિઃશ્રેયસનો હેતુ તેનું નામ ધર્મ. અભ્યુદ્ય એટલે ભૌતિક ઉત્ત્રતિ અને નિઃશ્રેયસ એટલે આત્મિક ઉત્ત્રતિ. આ ધર્મશાસ્ત્રોમાં વપરાતા પારિભાષિક શબ્દો છે. તમારી ભૌતિક ઉત્ત્રતિ થાય તેને અભ્યુદ્ય કહેવાય અને તમારી આત્મિક ઉત્ત્રતિ થાય તેને શ્રેય કહેવાય. ભૌતિક અને આત્મિક ઉત્ત્રતિનો હેતુ તેનું નામ ધર્મ. પૂર્વે વાખ્યા કરી તેમાં ખાલી દુર્ગતિમાં જતાં અટકાવે અને સદ્ગતિમાં ધારણ કરે તે ધર્મ તેમ કહું હતું, પણ વિશુદ્ધ આત્મિક ઉત્ત્રતિની વાત નહોતી.

આ જ વાત બીજા શબ્દોમાં કહી શકાય કે પુણ્ય અને નિર્જરાનું કારણ હોય તે ધર્મ છે, અથવા અર્થ, કામ

^૧ ધર્મસ્ય દુર્ગતિપ્રવૃત્તજન્તુવારનિવારણકરણપ્રવણસ્ય જીવપરિણતિવિશેષરૂપસ્ય। (ઉપદેશપદ શલોક - ૧૮૩ ટીકા)

☆ ધર્મો દુર્ગતિગર્તનિપત્તજન્તુજાતધરણપ્રવણપરિણામસ્તત્પૂર્વકમનુષ્ઠાનં (પંચાશક૦ પ્રથમ પંચાશક, શલોક ૧ ટીકા)

૨ ... તાવસારણ જોતિસિએસુ, કંદપિયારણ સોહમ્મે, ચરગપરિબ્યાયગારણ બંભલતોએ કપ્પે, કિબ્બિસિયારણ લંતગે કપ્પે, તેરિચ્છિયારણ સહસ્રારે કપ્પે, આરીવિયારણ અચ્ચ્યુએ કપ્પે, ... (ભગવતીસૂત્ર૦ શતક-૧, ઉદ્દેશ-૨, અસંયતભવ્યાદ્યુપપાતઃ સૂત્ર ૨૫)

☆ આ બ્રહ્મલોકાચ્ચરકપરિવ્રાજાં તુ સમ્ભવઃ। પંચેન્દ્રિયતિરશ્વામા સહસ્રારં પુનર્જનિઃ। ॥૭૯૦॥ (ત્રિષણી૦ પર્વ ૨, સર્ગ ૩)

૩ યતોઽભ્યુદ્યનિઃશ્રેયસસિદ્ધઃ સ ધર્મઃ; (ધર્મસંગ્રહ શલોક - ૧૩ ટીકા)

☆ તત્ત્વ યતોઽભ્યુદ્યનિઃશ્રેયસસિદ્ધઃ સ ધર્મઃ; (ધર્મબિન્દુ પ્રથમ અધ્યાય સૂત્ર - ૫૦ ટીકા)

અને મોક્ષ આ ત્રણાને આપનાર હોય તે ધર્મ છે. અર્થાત्^૧ સકલ પુરુષાર્થનું સાધન તેનું નામ ધર્મ. જીવનમાં પુરુષાર્થ દ્વારા તમારે મેળવવા લાયક અર્થ-કામ-મોક્ષ, અને એ ત્રણેનું કારણ ધર્મ છે. વ્યાખ્યાનના મંગલાચરણમાં “ઉંઘકારબિન્દુ...” આ જે શલોક બોલું છું તેમાં “કામદં મોક્ષદં ચૈવ...” એ શબ્દથી કહ્યું કે, કામને અને મોક્ષને પણ ધર્મ આપે છે.^૨ ભૌતિક જગતની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, ભૌતિક કામના, સુખ-સુગવડતા, અનુઝૂળતા પૂરી કરવાની તાકાત પણ ધર્મમાં જ છે. આત્માનું ઐશ્વર્ય, આત્માના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાની તાકાત પણ ધર્મમાં જ છે, તેથી મોક્ષનું સાધન પણ ધર્મ છે.^૩ આ સંસારમાં પુરુષાર્થ કરી મેળવવા લાયક વસ્તુ, પછી તે અર્થ હોય કામ હોય કે મોક્ષ હોય, તે ત્રણેનું સાધન ધર્મ જ છે. ટૂંકમાં સર્વ પુરુષાર્થનો હેતુ ધર્મ છે.

આ વ્યાખ્યાઓમાં સંગ્રહિત થતા ધર્મોમાં તાત્ત્વિક કેટલા ? અતાત્ત્વિક કેટલા ? સારા કેટલા ? ખરાબ કેટલા ? તેનું વિવેચન આગળ આવશે. તમારે ધનસંપત્તિ જોઈતી હોય તો ગમે એટલો પુરુષાર્થ કરો પણ પુરુષ નહીં હોય તો તે નહીં મળે, અને પુરુષ ધર્મના પ્રભાવે જ બંધાય. આત્મકલ્યાણ કરી મોક્ષ જવું હોય તો પણ આ જગતમાં ધર્મ સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી.^૪ સકલ પુરુષાર્થનું સાધન, ભૌતિક ઉત્ત્તી, આત્મિક ઉત્તીનું સાધન ધર્મ છે.

સભા : આ તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા છે ?

સાહેબજી : સંપૂર્ણ તાત્ત્વિક નથી પણ સામાન્યથી તાત્ત્વિક-અતાત્ત્વિક બનેનો સંશોધ કરનારી છે. અહીં આગળ આગળ વ્યાખ્યા કરતાં અંતિમ વ્યાખ્યા શુદ્ધ હશે, જેમાં એક ટકો પણ ખામીનો સવાલ ન હોય. ત્યાં સુધી લઈ જવા માટે અત્યારે હું background-પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરું છું.

વળી જેટલાં અહિંસાદિ અનુષ્ઠાન કે સ્વાર્થત્યાગ અને પરોપકારકરણ તે ધર્મ :

મને ખબર છે કે તમને ધર્મ સમજાવવો અને તમારી બુદ્ધિમાં ધર્મનો સૂક્ષ્મ ચિત્તાર ૨૯૨ કરવો તે બહુ

૧ ... ‘ધર્મે’ સકલપુરુષાર્થહેતાવધિકારી ... (પંચવસ્તુક શલોક - ૧૭૦૯ ટીકા)

૨ પ્રોક્તો જિનેન્દ્રેરયમેવ મોક્ષપ્રસાધકો નિશ્ચયતોઽનુપાધિ:। દ્રવ્યાત્મકો નીતિકુલાદિભાવી, ધર્મસ્તુ દત્ત્વાઽભ્યुદયં પ્રયાતિ:। ૧૫૫ ॥ (વૈરાગ્યકલ્પલતા સ્તબક - ૧)

૩ ધનદો ધનાર્થિનાં ધર્મ:, કામિનાં સર્વકામદ:। ધર્મ એવાપવર્ગસ્ય, પારમ્પર્યેણ સાધક:। ૧૧ ॥ (ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ - ૧)

☆ સદનુષ્ઠાનહેતુશચ, સર્વાસામર્થસમ્પદામ્। સમ્પાદક ઇતિ ખ્યાતઃ, સર્વદ્વર્તને:। ૧૭૭ ॥ (ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ - ૫)

૩, ૪ નહ્યાંશુવિશદં કૃત્વા, લલાટે કરકુદ્મલમ્। જગાદ ભારતીમેનાં, સ રાજા શત્રુમર્દનઃ:। ૧૫૧ ॥ ભગવન! અત્ર સંસારે, નરેણ સુખકામિના | કિમાદેયં પ્રયત્નેન, સર્વસમ્પત્તિકારણમ્? | ૧૫૨ ॥

ધર્મસ્યોપાદેયતા ॥

સૂરિરાહ-આદેયોઽત્ર મહારાજ! ધર્મઃ સર્વ-જ્ઞાભાષિતઃ। સ એવ ભગવાન् સર્વપુરુષાર્થપ્રસાધક:। ૧૫૩ ॥ સો�નન્તસુખસંપૂર્ણો, મોક્ષે નયતિ દેહિનમ્। અનુષ્ઠાનોણ સંસારે, સ હેતુ: સુખપદ્ધતે:। ૧૫૪ ॥ (ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ - ૩)

અધરૂં કામ છે. બીજી પણ ધર્મની વ્યાખ્યાઓ કરતાં કહ્યું કે “^૧ જેટલાં પણ અહિસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ વગેરે સદ્ગ અનુષ્ઠાનો છે તે ધર્મ છે?” આ વાત પણ સર્વ ધર્મો માને છે. અથવા તો ^૨ સત્ય આદિ ધર્મોનો અહિસામાં સમાવેશ કરીને બોલી શકાય કે ^૩ સર્વ જીવને હિતકારી-સુખકારી અહિસા તે જ ધર્મ છે. અથવા તો સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પરોપકાર કરવો તેનું નામ ધર્મ. અહીં ભૌતિક-આત્મિક બધો પરોપકાર સંગહિત છે. અહિસા પણ ભૌતિક-આત્મિક ઉભતિ કરાવે તેવી લઈ શકાય. વિગતે પૃથક્કરણ કરી આ વ્યાખ્યા નથી, બાંધે ભારે વાત છે.

સમાન : આ વ્યાખ્યા આગલી કરતાં નીચી નહીં જાય ?

સાહેબજી : ના, તેમાં પણ આત્મિક અને ભૌતિક બંને હિતની વાત હતી અને અહીં પણ બંને વાત છે. અહિસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ તમામ ધર્મ છે. સર્વ જીવ પ્રત્યે પરોપકાર તે પણ ધર્મ છે. પરોપકાર આત્મિક જ હોય તેવી કોઈ સ્પષ્ટતા નથી. આવી તો અનેક વ્યાખ્યા મળશે, સામાન્ય સંદર્ભ હોય. આ વ્યાખ્યામાં બૌતિક અને આત્મિક ઉભતિ બંને લઈ લીધી, પણ કઈ ભૌતિક ઉભતિ સારી અને કઈ ખરાબ અથવા

^૧ ‘સર્વેષાં’ સમસ્તાનાં જૈનસાડ્ગ્યબૌદ્ધવૈશેષિકાદીનામ, ‘ધર્મચારિણાં’ ધાર્મિકાણામ, કાનિ તાનીત્યાહ, ‘અહિસા’ પ્રાણિવધવિરતિઃ, ‘સત્યમ्’ ક્રષ્ટમ्, ‘અસ્તેયમ्’ અચૌર્યમ्, ‘ત્યાગઃ’ સર્વસઙ્ગત્યજનમ्, ‘મૈથુનવર્જનમ्’ અબ્રહ્મવિરતિરિતિ। સર્વસમતત્વ ચૈષામેવમ्।

(અષ્ટક પ્રકરણ૦ અષ્ટક - ૧૩, શલોક ૨ ટીકા)

૨ જં પુણ સમય-સારં પરં-ઝમં સવ્વણ્ણ-વયણં તં દૂર-સુદૂરયરેણ ઉજ્જિર્યતિ, તં જહા-સવ્વે જીવા સવ્વે પાણા, સવ્વે ભૂયા, સવ્વે સત્તા ણ હંતવ્વા ણ અજ્જાવેયવ્વા, ણ પરિયાવેયવ્વા, ણ પરિઘેતવ્વા, ણ વિરાહેયવ્વા, ણ ઉદ્વાવેયવ્વા જે કેઈ સુહુમા જે કેઈ બાયરા જે કેઈ તસા, જે કેઈ થાવરા, જે કેઈ પજ્જતા, જે કેઈ અપજ્જતા જે કેઈ એંગેદિયા, જે કેઈ બેંડિયા, જે કેઈ તેઝિદિયા, જે કેઈ ચર્ચિરિદિયા, જે કેઈ પંચેદિયા તિવિહં તિવિહેણ મણેણ વાયાએ કાણણ, જં પુણ ગોયમા! મેહુણ તં એગંતેણ ૩, ણિચ્છયાઓ ૩, બાઢ ૩ તહા આઉં-નેઉં-સમારંભ ચ સવ્વહા સવ્વપયારેહિ ણં સયયં વિવજ્જેજ્જા મુણીતિ। એસ ધર્મે ધૂવે સાસએ ણીરે સમેચ્ચ લોગં ખેયળ્ણૂહિં પવેદ્યં તિ । ૪ ॥

(મહાનિશીથ સૂત્ર નવણીયસાર નામનું પાંચમું અધ્યયન, ફકરો - ૨૯)

૩ સર્વભૂતદયાસારો, ધર્મઃ ખલુ જગદ્ધિતઃ । સ્નાનાદીનિ ચ કર્માણિ, તદ્વિરોધીનિ સર્વદા ॥ ૩૨૬ ॥ (વૈરાગ્યકલ્પલતા સ્તબક ૮)

☆ તથા ચોક્તમ-“સવ્વે પાણા સવ્વે ભૂયા સવ્વે જીવા સવ્વે સત્તા ણ હંતવ્વા ણ અજ્જાવેયવ્વા [ણ પરિઘેતવ્વા] ણ પરિતાવેયવ્વા ણ ઉદ્વાવેયવ્વા, એસ ધર્મે ધૂવે ણિતિએ સાસતે, સમેચ્ચ લોયં ખેદણ્ણોહિં પવેદિતે” (નંદીસૂત્ર ટીકા)

☆ કીઇસો તુમ્હાણ ધર્મો? ભયવયા ભણિયં-સુણ।

સયલસત્તસાહારણો એગો ચેવ ધર્મો । મૂઢો ય એત્થ અણાહિગયસત્થપરમત્થો જણો ભોએ કપ્પેઇ । સો ઉસ સમાસેણ ઇમો-મણવયણકાયજોગેહિં પરપીડાએ અકરણ, તહા સુપરિસુદ્ધસ્સ અણલિયસ્સ ભાસણ, તણમેત્તસ્સ વિ અદત્તાદાણસ્સ અગગ્હણ, મણવયણકાયજોગેહિં અબમ્ભચેરપરિવજ્જણ, ગોસુવળણહિરળણાઇએસું ચ અપરિગ્રહો; તહા નિસિભત્તવજ્જણ, બાયાલીસેસણાદોસ-સુદ્ધપિણડપરિભોઓ ॥

(સમરાઇચ્ચકહા ચતુર્થ ભવ)

તો કઈ આત્મિક ઉન્નતિ સારી અને કઈ ખરાબ, તેનો કોઈ નિર્દેશ નથી. તેથી આ વ્યાખ્યાઓ સ્થૂલથી છે, છતાં જરૂર ધર્મશાસ્ત્રો તેને માન્ય કરે છે. વિરોધ કરવાનું કારણ નથી; કેમ કે નય અપેક્ષાએ પણ વાજબી છે.

ભૌતિક ઉન્નતિ એટલે જીવ અને નીકળી ધીમે ધીમે બેધન્દ્રિય, તેદન્દ્રિય, ચાંડન્દ્રિય, અસંશી પંચેન્દ્રિય, સંશી પંચેન્દ્રિય; તેમાં પણ મનુષ્ય, આર્થિક, આર્થિકુળ, જૈનકુળ આંદિમાં કમશા: શુભ પરિણામની વૃદ્ધિ દ્વારા ઉત્પત્તિ; આ બધી ભૌતિક ઉન્નતિ છે. આપણા આત્માએ પણ ભૂતકાળમાં અનંતી વાર આ બધું મેળવ્યું, વળી જ્યારે જ્યારે મેળવ્યું ત્યારે ત્યારે શુભ પરિણામડું ધર્મના પ્રભાવે જ મેળવ્યું. એટલે ભૌતિક ઉન્નતિ થઈ તે પણ ધર્મના પ્રભાવે જ. તેમ એક આત્મા પહેલાં મેલો હતો, રાગ-દ્રેષ્ટી અત્યંત સંકલિષ્ટ હતો, ધીમે ધીમે તેના તીવ્ર સંકલેશ ઘટ્યા, તેથી આત્મામાં થોડી મહિનતા હઠી, નિર્મલતા આવી, તે આત્મિક ઉન્નતિ પણ હિતકારી હતી કે અહિતકારી હતી તેની ચર્ચા નથી; કેમ કે અભવ્યનો જીવ પણ આત્માના તીવ્ર કષાયો ઘટાડી આત્માને દ્રવ્યથી નિરતિયાર ચારિત્રના ગુણોને યોગ્ય નિર્મણ કરે છે, ત્યારે કામચલાઉ ઉન્નતિ થાય છે, પણ તે હિતકારી નથી.

ઉત્તમ પુરુષોનું આચરણ તે ધર્મ, દાન-શીલાદિ ધર્મ અને પંચાચાર તે ધર્મ :

અરે ! એવી પણ સીધી સાઢી વ્યાખ્યા કરી કે “મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાः”^૧ જગતમાં ઉત્તમ પુરુષો જે વર્તન કરે તેનું નામ ધર્મ. તમારે બીજું કાઈ સ્વીકારવાનું નહીં, કરવાનું નહીં, પણ ઉત્તમ પુરુષો જે વર્તન કરે તેનું અનુસરણ કરવાનું. તેમાં સમગ્ર ધર્મ આવી જાય.

એમ પણ લખ્યું કે ^૨ દાન, શીલ, તપ, ભાવ એ પણ ધર્મ છે. અથવા ^૩ પંચાચારમાં જ બધો ધર્મ સમાઈ જાય છે. ^૪ મનની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિ કરે તે ધર્મ. તમારું મન શુભ ભાવથી પુષ્ટ થાય અને નિર્મલ ભાવથી

૧ ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થા’, ઇતિ પ્રસિદ્ધ વચન મુનીનામ्। મહાજનત્વં ચ મહાપ્રતાનામતસ્તદિષ્ટં હિતં મતં તે ॥૮૮॥
(શંખેશ્વરપાર્વનાથસ્તોત્ર-ઉપે. છન્દ (સ્તોત્રાવલી))

૨ તદત્ત્ર મહતા વર્ત્મ, સમાશ્રિત્ય વિચક્ષણે:। વર્ત્તિતવ્યં યથાન્યાય, તદતિક્રમવર્જિતે:। ૧૪૯।। (યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય મૂલ)

૩ ધર્મસ્તુ સમ્યગ્રદર્શનાદિરૂપો દાન-શીલ-તપો-ભાવનામય: સાશ્રવાનાશ્રવો મહાયોગાત્મકઃ। (લલિતવિસ્તરા ટીકા)

૪ ‘સર્વોઽપિ ધર્મવ્યાપાર:’ સાધોરાલયવિહારભાષાવિનયભિષ્ઠાટનાદિક્રયારૂપો। (યોગવિશિકા શલોક - ૧ ટીકા)

૫ ધર્મસ્તાવદ્રાગાદિમલવિગમેન પુષ્ટિશુદ્ધિમચ્ચિત્તમેવ। (યોગવિશિકા શલોક - ૧ ટીકા)

૬ “ધર્મશિચત્તપ્રભવો, યત: ક્રિયાધિકરણાશ્રયં કાર્યમ्। મલવિગમેનૈતત્ ખલુ, પુષ્ટ્યાદિમદેષ વિજ્ઞેય:। ૧।। રાગાદયો મલા: ખલ્યાગમસદ્યોગતો વિગમ એષામ्। તદયં ક્રિયાત એવ હિ, પુષ્ટિશિચત્તસ્ય શુદ્ધરસ્ય (શુદ્ધિશ્ચ ચિત્તસ્ય)। ૨।। પુષ્ટિ: પુણ્યોપચય: શુદ્ધિઃ, પાપક્ષયેણ નિર્મલતા। અનુબન્ધિનિ દ્વયેડસ્મિનુઃ; ક્રમેણ મુક્તિ: પરા જ્ઞેયા। ૩।।” [ષોડશકે ૩/૨-૩-૪] ઇત્યાદિ ષોડશકગ્રન્થાનુસારેણ તુ પુષ્ટિશુદ્ધિમચ્ચિત્તં ભાવધર્મસ્ય લક્ષણમ्। તદનુગતા ક્રિયા ચ વ્યવહારધર્મસર્યોત પયંવસન્નમ्।

(ધર્મસંગ્રહ શલોક - ૩ ટીકા)

शुद्ध थाय, तेनुं ४ नाम धर्म. पण आ बधी स्थूल व्याख्याओ छे. शास्त्रो बधामां खामी बतावतां बतावतां अंतिम शुद्ध व्याख्या सुधी लई ४ शे अने कहेशे के तीर्थकरो आवा धर्मना दाता छे, तेथी विशुद्ध धर्मने प्रदान करनार धर्मतीर्थने स्थाप्युं छे.

पुण्यानुबंधीपुण्य अने सकाम निर्जरा ए ज साचो धर्म :

हे पूर्व करतां व्याख्यानी कक्षा सूक्ष्म आवे छे. ^१ जे धर्म आत्माने अंतिम कल्याण सुधी लई न जाय तेवा बधा धर्मो नकामा छे. ते धर्मने धर्म होवा छतां आ टाळिकोषाथी धर्म कहेवा तेयार नस्थी, पण अधर्म कहे छे. मात्र अंतिम कल्याणानुं सीधुं के आडकतरी रीते कारण बने तेवा धर्मने ४ धर्म कहेवो छे. तेथी शास्त्रमां कहुं के ^२ पुण्यानुबंधीपुण्य अने सकामनिर्जरा ए धर्म छे. अथवा पुण्यानुबंधीपुण्य अने सकाम निर्जरानुं कारण बने तेवां अनुष्ठान के भावो ते धर्म छे. अहो वात फरी गई. एकला पुण्यनो बंध करावे के एकली भौतिक उपति करावे तेवा धर्मने cancel-२८ कर्यो, अने कही दीधुं के ^३ जेमां मोक्षसाधक पुण्यनी परंपरा होय, अने अंते जर्व

☆ चेतःस्वारथ्यसाध्यश्चाधिकृतो धर्मः।

(ललितविस्तरा टीका)

☆ धर्मश्चित्तप्रभवो यतः क्रियाऽधिकरणाश्रयं कार्यं। मलविगमेनैतत्खलु पुष्ट्यादिमदेष विज्ञेयः ॥२॥

(घोडशक प्रकरण, घोडशक - त्रीजुं, मूल)

१ सुरासुरमण्यपूडओ, मोहतिमिरंसुमाली, रागदोसविसपरममंतो, हेऊ सयलकल्लाणाणं, कम्मवणविहावसू, साहगो सिद्धभावस्स, केवलिपण्णतो धर्मो

(पंचसूत्र प्रथम सूत्र मूल)

☆ धारेइ दुगतीए पडंतमण्णाणं जतो तेणं। धर्मोत्ति सिवगतीइ वं सत्तं धरणा समक्खाओ ॥२०॥ (धर्मसंग्रहणी मूल)

☆ अथ निर्वाणफलसाधकत्वमस्याह-एष चायमेव। यानपात्रं बोहित्थ इव। ज्ञेयो ज्ञातव्यः। संसारजलधौ भवोदधौ तरीतव्ये।

इति गाथार्थः ॥२८॥ (पंचाशक प्रकरण, पंचाशक - ९, श्लोक १८ टीका)

☆ तत्त्विर्वाणाशयो धर्मस्तत्त्वतो धर्म उच्यते। भवाशयस्त्वधर्मः स्यात् तथामोहप्रवृत्तिः ॥३०२॥

लक्षणं पुनरस्येदं न भवान्तर्गतैरयम्। विकल्पैर्बाध्यते रूढस्तल्लेश्यातिक्रमादिति ॥३०३॥ (ब्रह्मप्रकरण मूल)

☆ शुद्धः सर्वांशंसारहितः, मुक्तिलक्षणफलप्रदः, धर्मो धर्मपदवाच्यः, (शास्त्रवार्ता समुच्चय स्तबक १, श्लोक २५ टीका)

२ स्वभावः पुनर्द्विविधः-साश्रवोऽनाश्रवश्च। तत्र साश्रवो जीवे शुभपरमाणूपचयरूपः, अनाश्रवस्तु पूर्वोपचित्कर्मपरमाणु-विलयमात्रलक्षणः। स एष द्विविधोऽपि धर्मस्वभावो योगिभिर्दृश्यते, अस्मादृशैरप्यनुमानेन दृश्यत एव। स्वभावस्तु यः साश्रवो निगदितः स पुण्यानुबन्धिपुण्यरूपो विज्ञेयः, यः पुनरनाश्रवः स निर्जरात्मको मन्तव्यः। स एष द्विविधोऽपि स्वभावो निरुपचरितः साक्षाद्धर्म एवाभिधीयते,

(उपमिति० प्रस्ताव - १)

☆ त्रिविधो धर्मो हेतु-स्वभाव-कार्यप्रभेदतो गदितः। सदनुष्ठानं हेतुस्तत्रेदं दृश्यते व्यक्तम् ॥११९॥ द्विविधः पुनः स्वभावो निर्दिष्टः साश्रवस्तदितरश्च। आद्यः सत्पुण्यात्मा विनिर्जरात्मा द्वितीयस्तु ॥१२०॥ (वैराग्यरति० प्रथम सर्ग)

☆ धर्मस्य कर्मानुपादाननिर्जरणलक्षणस्य,

(अष्टक प्रकरण० अष्टक - १३, श्लोक १ टीका)

३ ‘धर्म एव’ नापरं किञ्चित्, अपवृज्यन्ते उच्छिद्यन्ते जाति-जरा-मरणादयो दोषा अस्मिन्नित्यपवर्गः मोक्षः, तस्य, ‘पारम्पर्येण’

કર્મનો ક્ષય કરાવે તેવી કર્મની નિર્જરા સમાયેલી હોય, તે ધર્મ જ વાસ્તવમાં સાચો ધર્મ છે; કેમ કે તે આત્માને અધઃપતનથી કાયમ માટે અટકાવે છે, જ્યારે તે સિવાયનો ધર્મ તો પહેલાં અધઃપતન થતું અટકાવે, પણ પછી જોરથી પાડે. દા.ત. કોઈ બારીમાંથી કૂદકો ભારે અને જો વર્ચે માંચડો પડેલો હોય તો તેના પર પડવાથી થોડી વાર નીચે પડતાં અટકી જાય, પણ પછી માંચડા સહિત ધબાકાંધ નીચે પડશે. પડતી વખતે સાથે માંચડો પણ આવ્યો. તેથી જમીન અને વાંસનો માંચડો બંને વાગશે. ^૧ જે ધર્મ આત્માના અધઃપતનનો કામચલાઉ અવરોધ કરે છે, પણ કાયમ ખાતે આત્માનું અધઃપતન અટકાવતો નથી, તે ધર્મને વિશુદ્ધ ધર્મ માનવાની શાસ્ત્ર ના પાડે છે. તેથી આત્માનું અધઃપતન કાયમ ખાતે અટકાવે તેવા ધર્મમાં આધ્યાત્મિક ધર્મ જ આવશે, બાકીના બધા જ ધર્મ નીકળી જશે. વળી તે આધ્યાત્મિક ધર્મની વ્યાખ્યા વિધવિધ રીતે દર્શાવી છે. જે મ કે આત્માનો ક્ષયોપશમભાવ, ઉપશમભાવ. ક્ષાયિકભાવ તે ધર્મ છે. અથવા^૨ ક્ષયોપશમભાવથી પેદા થયેલા આત્માના ગુણ, ઉપશમભાવથી

અવિરતસમ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાનાદ્યારોહણલક્ષણેન સુદેવત્વ-મનુષ્યત્વાદિસ્વરૂપેણ વા ‘સાધક્ષ’ સૂત્રપિણ્ડ ઇવ પઠસ્ય સ્વયં પરિણામિકારણભાવમુપગામ્ય નિર્વત્તક ઇતિ ॥૨॥

(ધર્મબિન્દુ અધ્યાય ૧, શલોક ૨ ટીકા)

★ ધારયતિ સિદ્ધિગતાવાત્માનમિતિ ધર્મ ઇતિ ફલે-ફલરૂપે ધાત્વર્થ ચિન્તા, (નયોપદેશ શલોક ૫૨ ટીકા)

૧ એસો ઉ ભાવધર્મો ધારેઝ ભવત્ત્રવે નિવડમાણં । જમ્હા જીવં નિયમા અન્નો ઉ ભવંગભાવેણ ॥૧૯॥

(વિંશતિવિંશિકા સદ્ધર્મવિંશિકા મૂલ)

૨ ક્ષાન્ત્યાદિલક્ષણો ધર્મઃ સ્વાખ્યાતો જિનપુઢ્ગવૈः । અયમાલમ્બનસ્તમ્ભો ભવામ્ભોધૌ નિમજ્જતામ् ॥ (તત્ત્વસાર ૬-૪૨)

★ સંસારે પતન્તં જીવમુદ્રાત્ય નાગેદ્રનરેન્દ્રદેવેન્દ્રાદિવન્દ્યે અવ્યાબાધાનન્તસુખાદ્યનન્તગુણલક્ષણે મોક્ષપદે ધરતીતિ ધર્મઃ । તસ્ય ચ ભેદા: કથ્યન્તે-અહિસા-લક્ષણઃ સાગારાનગારલક્ષણો વા ઉત્તમક્ષમાદિલક્ષણો વા નિશ્ચયવ્યવહારત્ત્રયાત્મકો વા શુદ્ધાત્મ-સંવિચ્યાત્મકમોહક્ષોભરહિતાત્મપરિણમો વા ધર્મઃ । (બૃહ્દ દ્રવ્યસંગ્રહ ટીકા ૩૫)

★ ધર્મો વત્થુસહાવો ખમાદિભાવો ય દસવિહો ધર્મો । રયનત્તયં ચ ધર્મો જીવાણં રક્ખબણં ધર્મો ॥ (કાર્તિકેયાનુપ્રેષણ ૪૭૮)

★ જીવાનાં યઃ ખલુ ‘કમ્મોવસમેળેતિ’ કર્મણાં-મિથ્યાત્વમોહનીયાદીનામુપશમેન, ઉપલક્ષણાત્ અસ્ય ક્ષયોપશમેન ક્ષયેણ ચ, સ્વભાવ: ‘પ્રશામાદિલિઙ્ગગામ્ય:’ પ્રશમઃ-ઉપશમો યદ્વશાદપરસ્મિત્રપરાધકારિણ્યપિ સતિ ન કૃષ્ણતિ, આદિશબ્દાત્સંવેગનિર્વેદા-નુક્ષ્યાસ્તિક્યપરિગ્રહ: ત એવ લિઙ્ગાનિ ગમકત્વાત્ તૈર્ગમ્યઃ સ ભાવધર્મો જ્ઞાતબ્યઃ । સ ચાનેકપ્રકારાઃ, સા ચાનેકપ્રકારતાઽસ્ય સમ્યક્ત્વભેદાભિધાનાદિના યથાસ્થાનાં નિર્દેશયિષ્યતે । અનેનૈવ ચ ભાવધર્મેણહાધિકારાઃ, અસ્યૈવ ધર્મશબ્દાન્વર્થયુક્તત્વાત્, ન નામાદિરૂપેણ, તદ્વિકલત્વાત્ ॥૩૩॥

(ધર્મસંગ્રહણ શલોક - ૩૩ ટીકા)

★ ક્ષાન્તિમાર્દવસન્તોષશૌચાર્જવિમુક્તયઃ । તપઃસંયમસત્યાનિ, બ્રહ્મચર્ય શામો દમાઃ ॥૧૮૭॥ । અહિસાઽસ્તેયસદ્ધ્યાનવૈરાગ્ય-ગુરુભક્તયઃ । અપ્રમાદસદૈકાગ્ર્યનૈગ્રન્થ્યપરતાદયઃ ॥૧૮૮॥ । યે ચાન્યે ચિત્તનૈર્મલ્યકારિણોઽમૃતસત્રિભાઃ । સદ્ધર્મા જગદાનન્દહેતવો ભવસેતવઃ ॥૧૮૯॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ ૪)

★ યો ભવાર્ણવે નિપતન્તં જીવં ક્ષમાદિગુણોપદ્ધતિભદાનેન ધારયતિ સ ધર્મો ભગવત્પ્રણીતઃ શ્રુતચારિત્રલક્ષણઃ,

(ધર્મપરીક્ષા શલોક - ૨ ટીકા)

पेदा थयेला आत्माना गुण के क्षायिक भावथी पेदा थयेला आत्माना गुण ते धर्म छे. अथवा ^१ विवेकयुक्त मैत्री आदि भावोपूर्वक करातुं तत्त्वयितन ते धर्म छे. अथवा ^२ प्रणिधान आदि पांच आशय ते धर्म छे. अथवा ^३

☆ दुर्गतिप्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्म उच्यते। संयमादिदशविधः सर्वज्ञोक्तो विमुक्तये ॥१॥ (योगशास्त्र प्रकाश - २ मूल)

^१ पुनरपि कीदृशमित्याह- ‘मैत्रादिभावसंयुक्तम्’, मैत्रादयो मैत्री-प्रमोद-करुणा-माध्यस्थलक्षणा ये भावा अन्तःकरणपरिणामाः, तत्पूर्वकाश्च बाह्यचेष्टाविशेषाः सत्त्व-गुणाधिक-क्लिश्यमाना-१विनेयेषु, तैः ‘संयुक्तं’ संमिलितं मैत्रादिभावानां निःश्रेयसा॑भ्युदयफलधर्मकल्पद्रुममूलत्वेन शास्त्रान्तरेषु प्रतिपादनात्। तदेवंविधमनुष्ठानं ‘धर्म’ इति दुर्गतिपतञ्जन्तुजातधरणात् स्वर्गादिसुगतौ धानाच्च ‘धर्म इत्ये’ वर्णलपत्वेन कीर्त्यते शब्द्यते सकलाकल्पितभावकलापा॑कलनकुशलैः सुधीभिरति। इदं चाविरुद्धवचनादनुष्ठानमिह धर्म उच्यते उपचारात्, यथा नड्वलोदकं पादरोगः, अन्यथा शुद्धानुष्ठानजन्या कर्ममलापगमलक्षणा सम्यगदर्शनादिनिर्वाणबीजलाभफला जीवशुद्धिरेव धर्मः ॥३॥ (धर्मबिन्दु अध्याय १, श्लोक ३ टीका)

☆ वचनाद्यदनुष्ठानमविरुद्धाद्यथोदितम्। मैत्रादिभावसंयुक्तं तद्धर्म इति कीर्त्यते ॥ (धर्मबिन्दु अध्याय १, श्लोक ३)

☆ धर्म गुणाधिकविषयप्रमोदसाध्यं (उपदेशमाला हेयोपादेया टीका श्लोक ६७)

☆ जं जीवियधणजोव्वणमुहाण खणभंगुरज्जणं हियए। भाविज्जइ एसो भावणागओ भासिओ धम्मो ॥११२॥ (उपदेशपद श्लोक ५५० टीका)

३ अस्य स्वलक्षणमिदं धर्मस्य बुधैः सदैव विज्ञेयम्। सर्वागमपरिशुद्धं यदादिमध्यांतकल्याणम् ॥१॥ (घोडशक त्रीजुं, मूल)

☆ धर्म्म (प्र० धर्मस्य)प्रारम्भावसानसुन्दरपरिणामरूपत्वाद्, (ललितविस्तरा पंजिका)

☆ व्याख्या-जायते संपद्यते। चशब्दः पुनरर्थः। शुभः कुशलानुबन्धः शुभनिमित्तत्वात्। एष धर्मः। उचितार्थापादनेनानुरूपवस्तु-संपादनेन। सर्वस्य समस्तजनस्य। इहैव विशेषमाह-‘जत्ताए’ इत्यादि, काक्वा चेदमध्येयं। यात्रयोत्सवेन पुनर्यात्रायां वा। उचितार्थापादनेनेति प्रकृतं। केषां? वीतरागाणां जिनानां। विषयसारत्वतः प्रधानगोचरत्वात्। वीतरागा एव हि निखिल-भुवनजनातिशायिंगुणत्वेन यात्रागोचरो॑नुपचरितो भवतीति। प्रवरः प्रधानतरः। शेषजनोचितार्थसंपादनोद्भवधर्मापेक्षया एष जायत इति प्रकृतं। इति गाथार्थः ॥१९॥ (पंचाशक प्रकरण पंचाशक - ९ श्लोक १९ टीका)

२,३ अस्माच्चेत्यादि। अस्माच्च=आशयपञ्चकरूपादभावात्, सानुबंधाद्=अव्यवच्छिन्नसंतानात्, क्रमशः=क्रमेण, तस्मिन् जन्मन्यपरस्मिन् वा द्वृतम्=अविलंबितं, शुद्धे=कर्मक्षयस्यान्तःप्रकर्षो॑वायते एतदिह=प्रस्तुतं भावस्वरूपं धर्मतत्त्वं, नान्यत्। ‘एतद्’ इत्यत्र विधयपदलिङ्गविक्षया नपुंसकत्वं, तेन न भावस्य प्रस्तुतत्वाद् ‘एषः’ इति निर्देशप्राप्तिः। अयं भावः परमो योगो वर्तते॑ध्यात्मगर्भत्वात्। कीदृशो? विशिष्टो मुक्तौ रसो॑भिलाषो यत्र स तथा। अयं भाव एव विशिष्टमुक्तो(एतद् विशिष्टे मुक्तोः) रस=आस्वाद, इति वा व्याख्येयम् ॥१३॥ (घोडशक त्रीजुं, श्लोक १३ उ. यशोविजयजी टीका)

☆ अस्माच्चेत्यादि। अस्माच्च=पूर्वोक्तादभावादाशयपञ्चकरूपात्, सानुबंधात्=अनुबंधः सन्तानस्तेन सह वर्तते यो भावः स सानुबंधस्तदविनाभूतः, स चाव्यवच्छिन्नसन्तानस्तस्मादेवंविधादभावात्, शुद्धेरन्तः प्रकर्षः=शुद्ध्यन्तः, अवाय्यते=प्राय्यते, द्वृतम्=अविलंबितं प्रभूतकालात्ययविगमेन, क्रमशः=क्रमेणानुपूर्व्या, तस्मिन् जन्मन्यपरस्मिन्वा कर्मक्षयप्रकर्षो लभ्यते। ननु चैष एव भावो धर्मपरमार्थ आहोस्विदन्यद्धर्मतत्त्वमित्यारेकायां परस्य निर्वचनमाह- एतदिह धर्मतत्त्वं=अत्र यद्यपि भावस्य

સાનુબંધ ધર્મ તે જ સાચો ધર્મ છે, જ્યારે નિરનુબંધ ધર્મ અધર્મ છે. એટલે કે જે ધર્મ, ધર્મની ઉત્તરોત્તર પરંપરા દ્વારા પૂર્ણ ધર્મને પ્રગટાવે તે જ સાચો ધર્મ, પરંતુ જે ધર્મમાંથી અધર્મની પરંપરા પ્રગટે તે ધર્મ વાસ્તવમાં અધર્મ જ સમજવો. અથવા^૧ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્કિદારી એ ધર્મ છે. અથવા^૨ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્યારિત્ર

પ્રસ્તુતત્વાદેતદિત્યત્ર પુલિઙ્ગતાયામેષ ઇતિ નિર્દેશः પ્રાનોતિ, તથાપિ ધર્મતત્ત્વમિત્યસ્ય પદસ્ય પ્રાધાન્યાપેક્ષયા નપુંસકનિર્દેશઃ। અર્થસ્તુ એતદિહ=પ્રસ્તુત, ભાવસ્વરૂપં=ધર્મતત્ત્વં, નાન્યત્ પરમો યોગ ઇતિ। અયં ભાવઃ પરમો યોગો વર્તતે। સ ચ કીદુક્-વિમુક્તિરસઃ વિશિષ્ટા મુક્તિવ્યમુક્તિસ્તદ્વિષયો રસઃ પ્રીતિવિશેષો યસ્મિન્યોગે સ વિમુક્તિરસઃ, વિમુક્તા રસોऽસ્યેતિ વા ગમકત્વાત્સમાસઃ, અથવા પૃથગોવ પદાન્તરં, ન વિશેષણં, તેનાયં ભાવો વિમુક્તા રસઃ=પ્રીતિવિશેષો વિમુક્તિરસ ઉચ્ચતે। એતદુક્તં ભવતિ- ભાવ એવ ધર્મતત્ત્વં, ભાવ એવ ચ પરમો યોગો, ભાવ એવ ચ વિમુક્તિરસ ઇતિ। ૧૩ ॥

(ઘોડશક ત્રીજું, શલોક ૧૩ આ. યશોભદ્રસૂરિ ટીકા)

૧ સજ્જાનક્રિયારૂપ એવેકઃ, આત્મસ્વભાવઃ,

(શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય સ્વોપજ શલોક ૨૦ ટીકા)

☆ પ્રવચનસાર એષ સજ્જાન-ક્રિયાયોગાત् ।

(ધર્મસૂત્ર પ્રથમ પાપપ્રણિધાતગુણબીજાધાન સૂત્ર ટીકા)

☆ ધર્મઃ-શ્રુતચારિત્રલક્ષણસ્તસ્યોપદેશો-દેશના તસ્ય શ્રવણં શ્રુતિર્વિશેષતો ગૃહિધર્મો ભવતીતિ યોગઃ, એવમગ્રેઽપિ, ધર્મશ્રવણાદેવ હિ શ્રાવકશબ્દો�ન્વેતિ,

(ધર્મસંગ્રહ શલોક ૬૩ ટીકા)

☆ સર્વત્રાપીહલોકફલેષુ પરલોકફલેષુ ચ કૃત્યેષ્વવિર્ધિભાવપરિત્યાગેનાનુચિતપ્રવૃત્તિનિરોધરૂપેણ ચરિત્વા નિષેષ્ય વિશુદ્ધધર્મં શ્રુતચારિત્રલક્ષણમ्

(ઉપદેશપદ શલોક ૪૧૨ ટીકા)

☆ ‘ધર્મપ્રવૃત્તાનાં’ મોક્ષહેતુસદનુષ્ઠાનસમુપસ્થિતાનામ्,

(અષ્ટક પ્રકરણ૦ અષ્ટક - ૨૫, શલોક ૭ ટીકા)

૨ સમ્મત્તનાણચરણ મોક્ખપહો વત્તિઓ જિયિંદેહિં । સો ચેવ ભાવધર્મો બુદ્ધિમતા હોતિ નાયબ્બો । ૧૭૪૯ ॥

(ધર્મસંગ્રહણી મૂલ)

☆ ‘ધર્મ’ શ્રદ્ધેયજ્ઞાનનુષ્ઠેયવસ્તુશુદ્ધજ્ઞાનનુષ્ઠાનરૂપં । તથા પરિકથયતિ અશોષવિશેષકથનેનેતિ । તથા ‘તેસિં સવ્યેસિં આરિયમણારિયાણં અગિલાએ ધર્મમાઝકખડી’ ન કેવલં ઋષિપર્વદાદીનાં, યે વન્દનાદ્યર્થમાગતાસ્તેષાં ચ સર્વોષામાર્યાણામ- આર્યદેશોત્પત્રાનામનાર્યાણાં-મ્લેચ્છાનામગ્લાન્યા અખેદેનેતિ ।

(ઉપાસકદશાંગસૂત્ર સૂત્ર ૨૪ આ. અભયદેવસૂરિજી ટીકા ટીકા)

☆ અયં ‘માર્ગ’ પન્થાઃ સમ્યગ્રદર્શનાદિકઃ ‘કીર્તિતો’ વ્યાર્વણિતઃ, કૈ? :- ‘આયે?’ સર્વજ્ઞસ્ત્યાજ્યધર્મદૂરવર્તિભિઃ, કિભૂતો ધર્મો? -નાસ્માદુત્તરઃ-પ્રધાનો વિદ્યત ઇત્યનુત્તરઃ પૂર્વપરાવ્યાહતત્વાદ્યથાવસ્થિતજીવાદિપદાર્થસ્વરૂપનિરૂપણાચ્ચ, કિભૂતો માર્ગો? -‘અંજુ’ વ્યક્તઃ નિર્દોષત્વાત્પ્રકટઃ ઋજુવા વક્રકાન્તપરિત્યાગાદકુટિલ ઇતિ । ૧૩ ॥ પુનરપિ સર્વર્મસ્વરૂપનિરૂપણાયાહ- ‘ઉઙું અહેય’ મિત્યાદિ, ઊદ્ધ્વર્મધસ્તિર્યક્ષવેવં સર્વાસ્વપિ દિક્ષુ પ્રજ્ઞાપકાપેક્ષયા ભાવદિગપેક્ષયા વા તાસુ યે ત્રસા યે ચ સ્થાવરાઃ પ્રાણિનઃ ચશબ્દૌ સ્વગતાનેકભેદસંસૂચકૌ, ‘ભૂત’ સદ્ભૂતં તથાં તત્ત્વાભિશાડક્યા-તથયનિર્ણયેન પ્રાણાતિપાતાદિકં પાતકં જુગુપ્સમાનો ગહીમાણો વા યદિવા ભૂતાભિશાડક્યા પ્રાણ્યુપર્મદશાડક્યા સર્વસાવદ્યમનુષ્ઠાનં જુગુપ્સમાનો નૈવાપરલોકં કજ્જન ‘ગર્હતિ’ નિન્દતિ ‘બુસિમં’તિ

એ ધર્મ છે. અથવા અપ્રમાદ એ ધર્મ છે. અથવા ^१ અધ્યાત્મનો પરિણામ તે જ ધર્મ છે. અથવા ^૨ તમારા

સંયમવાનિતિ। તદેવં રાગદ્વેષવિયુક્તસ્ય વસ્તુસ્વરૂપવિર્ભાવને ન કાચિદ્ગર્હેતિ, અથ તત્ત્વાપિ ગર્હ ભવતિ ન તર્હુણોડિનિઃ શીતમુદકં વિષં મારણાત્મકમિત્યેવમાદિ કિચ્ચિદ્વસ્તુસ્વરૂપમાવિર્ભાવનીયમિતિ ॥૧૪॥

(સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર - આ. શીલાઙ્ગકાચાર્ય ટીકા દ્વિતીય શ્રુતસ્કથ ષષ્ઠ અધ્યયન સૂત્ર ૧૩-૧૪ ટીકા)

★ વ્યાખ્યા-દ્વેધા ભવતિ ભાવધર્મઃ, 'સુઅચરરણે ય'તિ શ્રુતવિષયશરણવિષયશચ, એતદુક્તં ભવતિ-શ્રુતધર્મશ્રારિત્રધર્મશચ, 'સુઅંગિ સજ્જાઓ'તિ શ્રુત ઇતિ દ્વારપરામર્શઃ, સ્વાધ્યાયો-વાચનાદિઃ શ્રુતધર્મ ઇત્વર્થઃ, 'ચરણંમિ સમણધમ્મો ખંતીમાઈ ભવે દસહ'તિ તત્ત્વ ચરણ ઇતિ પરામર્શઃ, શ્રમણધમ્મો દશવિધઃ ક્ષાન્ત્યાદિશરણધર્મ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૬૪॥

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૧૦૬૪ ટીકા)

★ ધર્મઃ શ્રુત-ચારિત્રાત્મકો જીવસ્યાત્મપરિણામઃ કર્મક્ષયકારણમ् । (સૂત્રકૃતાંગ શીલાંકાચાર્ય વૃત્તિ ૨,૫,૧૪)

★ સંસારે પતન્તં જીવમુદ્ભૂત્ય નાગેંદ્ર-નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્રાદિવન્દ્યે અવ્યાબાધાનન્તસુખાદ્યનન્તગુણલક્ષણો મોક્ષપદે ધરતીતિ ધર્મઃ નિશ્ચય-વ્યવ્રહારરત્નત્રયાત્મકો ધર્મઃ । (બૃહ્દ દ્વાવસંગ્રહ ટીકા ૩૫)

★ ઇહ દ્વિવિધો ધર્મઃ-પુણ્યકર્મપ્રકૃતિલક્ષણઃ સમ્યગ્જાનાદિસ્રૂપાત્મપરિણામલક્ષણશચ, (ધર્મસંગ્રહણી શલોક ૨૫ ટીકા)

★ પ્રશમાદિલિઙ્ગગમ્યો જીવસ્વભાવલક્ષણો ભાવધર્મો, (ધર્મસંગ્રહણી શલોક ૩૪ ટીકા)

★ 'ધારયતિ' નિવારયતિ દુર્ગતૌ પ્રપતન્તમાત્માનં યતસ્તેન કારણેન ધર્મ ઇતિ સમાખ્યાતો વક્ષ્યમાણઃ સમ્યગ્રદર્શનાદ્યાત્મપરિણામઃ । અથવા શિવગતો સતતં 'ધારણાત्' સ્થાપનાત્ ધર્મ ઇતિ સમાખ્યાતઃ ॥૨૦॥ (ધર્મસંગ્રહણી શલોક ૨૦ ટીકા)

★ યો ભવાર્ણવે નિપતન્તં જીવં ક્ષમાદિગુણોપદ્ધતિભદાનેન ધારયતિ સ ધર્મો ભગવત્પ્રણીતઃ શ્રુતચારિત્રલક્ષણઃ, (ધર્મપરીક્ષા શલોક ૨ ટીકા)

★ 'ધર્મરાગશચ' -ચારિત્રધર્માનુરાગરૂપઃ । (યોગબિન્દુ શલોક ૨૫૩ ટીકા)

★ ધર્મો-નિઃશ્રેયસધર્મઃ સમ્યગ્રદર્શનાદિઃ, (લલિતવિસ્તરા પંજિકા)

★ ધર્મઃ-નિઃશ્રેયસનિવન્ધનં સમ્યક્ત્વાદિપરિણામઃ સઃ, 'યતો નિઃશ્રેયસસિદ્ધઃ' ઇતિ વચનાત્ તર્દેતુશચ બાહ્યચેષ્ટા, કારણે કાયોપચારાત् (શ્રાવકધર્મવિધિ૦ શલોક ૧ ટીકા)

૧ બાહ્યાધ્યાત્મિકભાવાનાં યાથાત્મ્યં ધર્મસ્તસ્માદનપેતં ધર્મયમ् । (શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ટીકા સ્તબક - ૯ શલોક ૨૦)

૨ તા ણીસલ્લે ભવિત્તાણં સંવસલ્લ-વિવજિએ । જે ધર્મસમણું ચિદ્ગેઝા, સંવ-ભૂયાદ્યંકંપિ વા ॥૩૮॥

(મહાનિશીથ સૂત્ર સલ્લુદ્ધરણં નામ પઢી અજ્ઞાયણ)

★ અથ કિસ્વરૂપઃ સ ધર્મો યોઽત્યન્તાસાધારણઃ પુરુષાર્થ ઇત્યતસ્તત્વરૂપમુપદિશતિ- 'સપ્રવ્યાયારો ય સો મુણેયવોત્તિ' સ્વપરયોરૂપકારસ્વરૂપશચ 'સ' ધર્મો જ્ઞાતવ્યઃ । (ધર્મસંગ્રહણી શલોક ૪ ટીકા)

★ ધર્મ એતસ્યોપથં મૃત્યોર્વાધિકલ્પસ્ય । કિંવિશિષ્ટઃ? ઇત્યાહ-એકાન્તાવિશુદ્ધઃ નિવૃત્તિરૂપઃ, મહાપુરુષસેવિતઃ તીર્થકરાદિસેવિતઃ, સર્વહિતકારી મૈત્ર્યાદિરૂપતયા । નિરતિચારો યથાગૃહીતપરિપાલનેન । પરમાનન્દહેતુઃ, નિર્વાણકારણમિત્યર્થઃ ।

(પંચસૂત્ર દ્વિતીય સૂત્ર ટીકા)

આત્માને અને બીજાના આત્માને અવશ્ય હિતકારી બને તે સાચો ધર્મ છે. અહીં દર્શાવેલો પ્રત્યેક ધર્મ મોક્ષનું ચોક્કસ સાધન છે. વાયા વાયા પણ મોક્ષનું કારણ ન બને તે ધર્મનો આમાં સમાવેશ નથી.

આ બધી વ્યાખ્યા એક જ કેટેગરીની છે, વળી બહુ માર્ગિક છે અને જૈનદર્શનના અધ્યાત્મતત્ત્વને સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. છતાં આવી વ્યાખ્યા દુનિયાના બીજા ધર્મમાં સાવ નહીં મળે તેવો આપણાં ધાવો નથી. પરંતુ હવે પછીની અંતિમ વ્યાખ્યા જૈન ધર્મને છોડીને બીજે ક્યાંય નહીં મળે.

સત્તા : આ વ્યાખ્યામાં શું તુટિ દેખાય છે ?

સાહેબજી : તે આગળ કહેવાશે. ^૧ ધર્મતત્ત્વને બહુ ગણનતાથી સમજવાની જરૂર છે. ધર્મતત્ત્વ નાનીસૂની વસ્તુ નથી.

ધર્મતત્ત્વની ગણનતાનું દૃષ્ટાંત :

વ્યાસમુનિના મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ પિતામહને કહે છે કે અમારે ધર્મ જાણવો છે. તો ભીષ્મ પિતામહ જવાબમાં કહે છે કે ધર્મ અતિ સૂક્ષ્મ છે. ધર્મની ગતિ અતિ તરલ છે. ભલભલા બુદ્ધિશાળી પણ ધર્મ સમજવામાં ગોથાં ખાય છે. તેથી ધર્મને સમજવા તમારે તમારી બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ કરવી પડશે. આવી હિતશિક્ષા વિનયથી સાંભળનાર યુધિષ્ઠિરે જીવનમાં ધર્મ શોધવા-સમજવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે. તે યુધિષ્ઠિરનો જ વનવાસનો એક પ્રસંગ છે કે, એક દિવસ પાંડવો અરણ્યમાં જતા હતા. રસ્તામાં દ્રાપ્રદીને તીવ્ર તરસ લાગી. તેથી ભીમ દૂર-દૂર તળાવના કિનારે પાણી લેવા જાય છે. ત્યાં અધિષ્ઠાયક યક્ષ એક પછી એક આવનાર પાંડવોને અટકાવીને પૂછે છે કે પહેલાં મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપો, પછી પાણી પીવા દઉં. અને જવાબ આખ્યા વગર પાણી પીએ તેને બેભાન કરી દે છે. આથી ભીમ, અર્જુન, સહદેવ, નફુલ કમશઃ ગયા. પરંતુ તેઓમાંથી એક પણ પાછા ન ફરતાં તેમને શોધવા યુધિષ્ઠિર તળાવે જાય છે, ત્યારે ત્યાં ચારે ભાઈઓને મૂર્ચ્છિત જોઈને પહેલાં તો પોક મૂકીને રડે છે. પછી તીવ્ર તરસને કારણે પાણી પીવા જાય છે, ત્યારે તેમને પણ યક્ષ અટકાવે છે અને કહે છે કે એમ ને એમ તેમને પણ પાણી નહીં પીવા દઉં. પહેલાં મારા પ્રશ્નોના જવાબો આપો. યક્ષ અનેક પ્રશ્નો કર્યા. તેમાં

☆ વ્યાખ્યા-જાયતે સંપદ્યતે । ચશબ્દ: પુનર્થ: । શુભ: કુશલાનુબન્ધ: શુભનિમિત્તત્વાત् । એષ ધર્મ: । ઉચિતાર્થાપાદનેનાનુરૂપવસ્તુ-સંપદનેન । સર્વસ્ય સમસ્તજનસ્ય । ઇહેવ વિશેષમાહ-'જત્તાએ' ઇત્યાદિ, કાકવા ચેદમધ્યેયં । યાત્રાયોત્સવેન પુનર્યોત્ત્રાયાં વા । ઉચિતાર્થાપાદનેનેતિ પ્રકૃતં । કેષાં? વીતરાગાણાં જિનાનાં । વિષયસારત્વત: પ્રધાનગોચરત્વાત् । વીતરાગ એવ હિ નિખિલ-ભુવનજનાતિશાયિગુણત્વેન યાત્રાગોચરોऽનુપચરિતો ભવતીતિ । પ્રવર: પ્રધાનતર: । શોષજનોચિતાર્થસંપાદનોદ્ભવધર્માપેક્ષયા એષ જાયત ઇતિ પ્રકૃતં । ઇતિ ગાથાર્થ: ॥૧૯॥

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક - ૯, શલોક ૧૯, ટીકા)

૧ ધર્મ ધર્મ કરતો જગ સહુ ફિરે, ધર્મ ન જાણો હો મર્મ; જિનેશ્વરો

ધર્મ જિનેશ્વર ચરણ ગ્રહ્યા પછી, કોઈ ન બાંધે હો કર્મ. જિનેશ્વરો ધર્મ૦ ૨

(આનંદધનજી ચોવીશી, ધર્મનાથ જિન સ્તવન)

એક પ્રશ્ન ધર્મના મર્મ વિષયક છે. જેનો^૧ યુધિષ્ઠિર જવાબ આપે છે કે “ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગૂહાયામ् મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ।” તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મનું રહસ્ય અતિ ગૂઢ છે, ભલભલા બુદ્ધિશાળીને સમજવું અતિ દુષ્કર છે, માટે મહાપુરુષોના માર્ગનું અનુસરણ કરવું એ જ સરળ ઉપાય છે. અહીં યુધિષ્ઠિર જેવા પ્રાજ્ઞ પુરુષના મુખમાં પણ ધર્મતત્ત્વની ગૂઢતા જણાવી છે, જે વિશુદ્ધ ધર્મની દુર્ગમતાનું સૂચક છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણं, ઠાળમળોવમસુહં ઊવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ભવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંતું ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપનાકરે છે.

યુગલિકકાળ અને આ અવસર્પિણીમાં ધર્મતીર્થના પ્રથમ સ્થાપક શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન :

જગતમાં પ્રવર્તમાન અનેક ધર્મતીર્થ છે, અને તે બધાં અત્યારે જ વિદ્યમાન છે તેવું નથી, પણ તીર્થકરો સદેહે હ્યાત હતા ત્યારે પણ અનેક ધર્મતીર્થો લોકમાં પ્રચલિત હતાં. ભગવાન ઋષભદેવ જન્મ્યા ત્યારે આ ભરતભૂમિમાં કોઈ પણ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તમાન ન હતું; કેમ કે યુગલિકકાળ હતો અને યુગલિકકાળમાં કોઈ ધર્મ-કર્મની વાત હોતી નથી. યુગલિક પણ મનુષ્યલોક કહેવાય; કારણ કે તેઓ મનુષ્યભવમાં આવેલા જીવો છે. પણ તેમનો માનવભવ એ ભોગભૂમિનો માનવભવ કહેવાય, જેમાં જન્મ્યા પછી ભોગ સિવાય બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ ન હોય. પાંચે ઇન્દ્રિયોના સુંદર ભોગોનો આજીવન ભોગવટો કરવાનો. તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે, સતત આનંદ-પ્રમોદ કરે અને મોજમજા સાથે સંપૂર્ણ જીવન પસાર કરે. તે જીવો પુષ્ય એવું લઈને આવેલા છે કે જન્મે ત્યારથી યુગલ સ્વરૂપે જન્મે, સુંદર રૂપ-રૂગ, આજીવન નિરોગી-સશક્ત-પરિપૂર્ણ દેહ હોય. વળી તેમને કોઈ જાતનો વ્યવસાય કે શૈક્ષણિક પરિશ્રમડુપ જીવનમાં હાડમારી હોતી નથી. પાછા બધા જીવો સરળ, અલ્ય જરૂરિયાતવાળા, સંતોષી હોય અને તેમની છચ્છા કરતાં અનેકગણું કલ્પવૃક્ષો દ્વારા સહજતાથી મળતું હોય. તમારે જીવનમાં ભોગસુખો મેળવવા મથામજા કરવી પડે છે. જિંદગીનો નેવું ટકા સમય તો ભોગ મેળવવાની મહેનતમાં પસાર થાય છે, પરંતુ ભોગવટાનો સમય બહુ અલ્ય છે.

સભા : તે વખતે કલા-વિજ્ઞાન જેવું નહોતું ?

સાહેબજી : ના, યુગલિકો ભલા-ભોળા હોય. લોકમાં કલા-જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ત્યારે વિકસિત નહોતાં, પણ

¹ તર્કોપ્રતિષ્ઠઃ શ્રુતયો વિભિત્તાઃ, નાસૌ મુનિર્યસ્ય વચ્ચ: પ્રમાણમ्।

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયાં, મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥

(મહાભારત)

પોતાનો રોજિંગ્દો વ્યવહાર ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડે તેવા અબૂજ પણ નહોતા. યુગલિક કાળમાં અત્યંત સમૃદ્ધ કુદરતી વાતાવરણથી ભરપૂર માહોલ હોય, સુંદર દેહ હોય, જ્યારે જે જોઈએ તે કલ્યાણથી પાંસે જઈને ઈચ્છે એટલે મળી જાય. આબોહવા-ત્રણતુ એવાં કે ખાનપાન વગેરે સામગ્રી વગર મહેનતે વિપુલ પ્રમાણમાં પેઢા થાય. ધંધો કરવા કે સ્ફ્રોમાં ભાણવા જવાનો પ્રશ્ન નહોતો. કર્મભૂમિમાં જેવાં પરિશ્રમ છે એવા કોઈ પરિશ્રમ યુગલિકોને હોતા નથી. જન્મ્યા ત્યારથી આનંદ-પ્રમોદ કરવાના, અસંખ્ય વર્ષનું એકધારું લાંબું સુખમય જીવન, સ્વભાવ પણ એટલા સુંદર કે અસંખ્ય વર્ષો સુધી સાથે રહે તો પણ ક્યારેય પતિ-પત્નીને જઘડા-મતભેદ ન થાય. લાખો-કરોડો-અબજો યુગલિકો સમૂહમાં સાથે રહે તો પણ લડાઈ-જઘડા, ટંટા-ફિસાઈ જેવું કશું ન હોય. તમારા માટે આ કલ્યાણ બહારનું છે; કેમ કે અત્યારે તમે જીવો છો તેના કરતાં તે મનુષ્યજીવન અતિ દૂરવર્તી કહી શકાય. આવા સમયમાં ભગવાન ઋષભદેવ જન્મેલા. ^૧ તે વખતે ભરતભૂમિમાં ધર્મતીર્થ નહોતું. તેથી આ અવસર્પિણીકાળમાં પહેલવહેલી ધર્મતીર્થની સ્થાપના ભગવાન ઋષભદેવે કરી. પંછી તેમના પૌત્ર ^૨ મરીચિથી નવા ધર્મતીર્થની પ્રવર્તના થઈ, જે અત્યારે સાંખ્યદર્શન નામે ઓળખાય છે. આજે પણ સાંખ્યદર્શનનાં શાસ્ત્રો છે, તેનો અનુયાયી વર્ગ છે, તેમની કિયાઓ-અનુષ્ઠાનો-આચાર બધું જ છે.

સભા : ભગવાને વિચાર ન કર્યો કે આવું બનશે ?

સાહેબજી : કેવલજ્ઞાનીને વિચારવાનું હોય ? તેઓ તો બધું જ એક કાળે જાણો છે. તમે ગૈત્યવંદનમાં બોલો છો કે “એક સમય ત્રણ કાળના જ્ઞાણો સર્વ વિચાર” અર્થાત્ તેમને ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન બધું ‘હસ્તામલકવત्’ (હાથમાં રહેલા આમણાની જેમ) દેખાઈ રહ્યું છે.

સભા : અનિષ્ટ થવાનું હોય તો ભગવાન અટકાવી ન શકે ?

સાહેબજી : સુષ્ટિના કુમ અનુસારે જે અનિષ્ટ થયાં છે તેને ભગવાન પેઢા કરવા નથી ગયા, અને તેને અટકાવવાની જવાબદારી પણ ભગવાનની નથી.

સભા : પ્રભુમાં હિતબુદ્ધિ હોય ને ?

સાહેબજી : હિતબુદ્ધિ એટલે હિત કરવાની કામના. આવી કામના-દયા હોય તે વીતરાગ ન કહેવાય. ધર્મતીર્થની સ્થાપના પણ જગદુકરની ભાવના કે તારવાની ભાવનાથી નથી કરી, પણ ઉત્કટ સત્કાર્યકારી પુષ્ટયકર્મના વિપાકથી કરી છે. સહજભાવથી, નિર્વેપ ભાવથી, નિરાશસપણો ધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ કરે છે. જે એટલી ઊંચી પ્રવૃત્તિ પણ નિર્વેપતાથી કરે, તે વિશ્વમાં બીજું આમતેમ થાય તેની ચિંતા કરે ? તમે હજુ વીતરાગને ઓળખતા નથી. તેમના આત્મામાં, આમ ન બનતું જોઈએ એવી દયા નથી અને આવું બનતું જોઈએ, તેવી પણ અપેક્ષા નથી. સારું કરવાની કોઈ કામના નથી અને ખરાબ થતું હોય તો અટકાવવા પણ અંદરમાં અભિલાષા નથી.

૧ જમ્બૂદ્વીપસ્ય ભરતક્ષેત્રે નષ્ટો નિધાનવત્ત. ત્વદાજ્ઞાબીજકેનાડત: પરં ધર્મ: પ્રકાશતામ્. ॥૩૩૫॥ (ત્રિષષ્ઠિ૦ પર્વ ૧, સર્ગ ૨)

૨ અદીક્ષયત્ સ કપિલં સ્વસહાયં ચકાર ચ। પરિત્રાજકપાખણ્ડં તતઃ પ્રભૃતિ ચાડ ભવત् ॥૫૨॥ (ત્રિષષ્ઠિ૦ પર્વ ૧, સર્ગ ૬)

तीर्थकरो बधा ज धर्मो बतावीने बीजे नथी तेवा श्रेष्ठ धर्मना प्रकाशक છે :

भगवान ऋषभदेवे धर्मतीर्थ स्थाप्युं त्यारे बीजुं कोઈ धर्मतीर्थ नહोतुं, पाण्डिती अनेक धर्मतीर्थों पेदा थयां.

सभा : ते वधते समवसरणમां पांखड़ीओ नहोता आवता ?

साहेबજ : ना, पांखड़ीओ होय तो आवे ने ? प्रजा सरण છે. धर्म समજती नहोती. ते समजवવा प्रभुએ साचा धर्मतीर्थनी स्थापना कરી.

ज्यारे भगवान महावीरना समयमां अनेक धर्मतीर्थों હતां. तेमनां शास्त्र, अनुयायीओ, धर्मनी वातो लोકमां प्रचलित હતी. अन्य धर्मनी वातो मूळथी खोटी છે, अने ते ते धर्मना स्थापकोએ धर्मना नामे अधर्म ज भटકायો છે, तेवुं एकांते नथी. तीर्थकरो तटस्थ છે.^१ एटेले अन्य धर्मनी पाणा साची वात होय तो ते स्वीकारवा तैयार છે. बधा धर्मो अधर्म ज कહे છે, अने धर्म नथी कહेता, ओवो जैनशासननो आक्षेप नथी. अમे कહीએ છીએ કे बीજे पाण धर्मनी वातो, धर्मनो उपदेश, धर्मशास्त्रो છે; खाली अधर्मनी ज वातो नथी. बधा धर्मोમां कोઈ ने कोઈ प्रकारनी धर्मनी वातो अवश्य છે. धर्मनी अनेक quality-જाति છે. तेमांथी क्यां કઈ qualityनो धर्म होय ते विवेकथी नक्की કરવुं पડे. बधे superior quality-उंची जातनो धर्म होय अવुं नथी. वળी inferior quality-हलकी जातनो धर्म होय तो तेने पाण धर्म चोक्कस कહेवो पડे. भगवान सत्य बोलनारा છે, सत्यनी वातने उपदेशनारा છે.

आपણો आगળ बधा धर्मोनो संग्रह थाय तेवी व्यापક धर्मनी व्याख्या नैगमनयनथी विचारी. કोઈને પ્રશ્ન થाय કે આटलા બधા ધર्मना પ્રકારોમां તો અમે મૂळાઈ જઈએ. પણ આ ફરિયાદ ખોटી છે. કેમ કે દુનિયામાં દરેક વસ્તુની અનેક ક્વોલિટી હોય છે. દા.ત. તમે બજારમાં ઘઉં, ચોખા ખરીદશો તો બજારમાં તેની સેંકડો ક્વોલિટી મળશો. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે વર્તમાન વિશ્વમાં ચોખાની લગભગ ૫૦૦થી વધારે જાત પ્રચલિત છે. ગુણવત્તામાં તે બधા ચોખા સરખા નથી. કોઈ હલકી જાતના હોય તો કોઈ ઉંચી જાતના હોય. છતાં બधા જ ચોખા કહેવાય છે. એક જ અનાજના ક્વોલિટી વાઇજ વિધવિધ ભેદ પડે. તેમ એક જ ધર्मના ક્વોલિટી વાઇજ અનેક પ્રકાર પડે. છતાં ધર्म શબ्दથી તે સૌને સંબોધવા જ પડે.

^१ મૂલાગમવ्याप्तिरિક્તે તદેકદેશભૂત આગમેન્યથા પરિગૃહીતે દ્વેષો વિધેયો નવેતિ તદ્ભાવપ્રતિપાદનાયાહ-

તત્ત્વાપિ ચ ન દ્વેષ: કાર્યો વિષયસ્તુ યત્નતો મૃગ્યઃ। તસ્યાપિ ન સદ્વચનં સર્વ યત્ત્રવચનાદન્યત्। ॥૧૩॥

તત્ત્વાપીત્યાદિ। તત્ત્વાપિ ચ તદેકદેશભૂત આગમાન્તરે ન દ્વેષ: કાર્યો-ન દ્વેષો વિધેયો, વિષયસ્ત્વભિધેયજ્ઞેયરૂપો યત્નતો યત્નેન મૃગ્યોન્યેષણીયો, યદ્યેવ સર્વમેવ તદ્વચનનું કિં ન પ્રમાણીક્રિયત ઇત્યાહ। તસ્યાપ્યાગમાન્તરસ્ય ન સત્ત શોભનં વચનં સર્વમહિલં યત્ત્રવચનાન્મૂલાગમાદન્યત्। યત્તુ તદનુપાત્તિ તત્સદેવેતિ। ॥૧૩॥

(ષોડશક સોલમું, શલોક ૧૩ મૂલ-યશોભદસૂરિ ટીકા)

લોકરચિ વિવિધ પ્રકારની હોવાથી ધર્મો પણ અનેક પ્રકારના છે :

આત્માની ઉત્ત્રતિ કરે અને અવનતિ રોકે તે બધો ધર્મ. પણ તે સર્વ ધર્મ એક જાતિના જ હોય તેવું નહીં; કારણ કે કોઈ થોડી, કોઈ વધારે, કોઈ કામચલાઉ કે કોઈ કાયમી ઉત્ત્રતિ કરે છે, તેથી ધર્મની વિવિધ જાત પડવાની જ. જીવનમાં અત્યંત વિશુદ્ધ ધર્મ પકડવો હોય તો બેદ-ગ્રન્થેમાં મુંજવણ, ગેરસમજ નહીં ચાલે. કોઈ કહે કે ધર્મના આટલા બધા જુદા-જુદા પ્રકાર બતાવો કે વ્યાખ્યા કરો તો અમે અટવાઈ જઈએ, પરંતુ તેવું નથી. ઊલંડું એ જાણવાથી સાચો, વિશુદ્ધ, ઊંચો, ઉત્તમમાં ઉત્તમ ક્યોલિટીનો ધર્મ કયો હોય, તેની સ્પષ્ટ ઓળખ થાય. જવેરાતને ઓળખવું હોય તો તેની પાસે કાચ વગેરે બીજી ચમકતી વસ્તુ મૂકી સરખામણી કરો, તો તેની ગુણવત્તા ઓળખાય. બજારમાં કાપડ લેવા જાઓ તો ત્યાં અનેક જાતનાં કાપડ મળે. તેથી કોઈ કહે કે આટલી બધી જાત હોય તો ખરીદવામાં મુંજાઈ જવાય છે. એના કરતાં એક જ જાતની કાપડની quality રાખીએ તો સાચું. તો તે પણ નહીં બને; કેમ કે¹ જાત જાતની qualityની પસંદગીવાળા ઘરાકો હોય છે. તેમ ધર્મમાં પણ અનેક જાતની quality અને તેની રૂચિવાળા લોકો હોય છે. વળી નિભન્માં નિભન્મ સ્તરના કાપડને પણ કાપડ જ કહેવું પડે. તેમ ધર્મની વ્યાખ્યામાં આવતા lowerમાં lower-નીચામાં નીચી qualityના ધર્મને પણ ધર્મ કહેવાની ભગવાનની તૈયારી છે. માટે જેન શાસ્ત્રોમાં ધર્મની એવી પણ વ્યાપક વ્યાખ્યા આવશે, જેમાં દુનિયાનાં તમામ ધર્મતીર્થ જે ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે તેનો પણ સંગ્રહ થઈ જાય.

ભગવાનના ધર્મની અનન્યતા :

ધર્મની બધી જ જાત દર્શાવવા છતાં બીજે જે ગુણવત્તાનો ધર્મ છે તે જ ગુણવત્તાનો ધર્મ ભગવાનને પોતાના અનુયાયીને આપવો નથી. જો તે જ ધર્મ આપવો હોય તો નવું ધર્મતીર્થ સ્થાપવાની જરૂર ન પડત; માત્ર તીર્થકરોએ કહી દીધું હોત કે મારે નવું કાંઈ કહેવાનું નથી, તમે લોકમાં પ્રચલિત એવા આ ધર્મતીર્થની સાધના કરો. પણ વાસ્તવમાં તીર્થકરોને બીજાં ધર્મતીર્થો દ્વારા ન મળે તેવું તત્ત્વ આપવાનું હતું, તેથી સ્વતંત્ર ધર્મતીર્થ સ્થાપ્યું. તમે તો બજારમાં કમાણી કરવા ગોઠવાયા છો, તેથી તમારે ખાલી નફા સાથે સંબંધ છે. બીજા વેપારીના માલ કરતાં નીચી ગુણવત્તાનો તમારો માલ હોય તો પણ નવી દુકાન માંડી વેચવા તૈયાર છો. પણ ભગવાનને અંગત નફો નથી જોઈતો, માટે બીજે મળતું હોય તે જ તત્ત્વ આપવાનું હોય તો કહી દે કે બીજેથી લઈ લો, મારે નવું કાંઈ આપવું નથી. વળી તમે તો એવા ઉસ્તાદ છો કે તમારો માલ હલકો હોય તો પણ ચિદિયાતો બતાવીને ભટકાવી દો. જ્યારે ભગવાનને ધર્મના બદલામાં જગતના જીવો પાસે વળતરમાં કાંઈ પણ લેવાની અપેક્ષા નથી અને જીયાં અપેક્ષા નથી ત્યાં ગરબડ-ગોટાળાની જરૂર નથી. પ્રભુ મહાવીરને અન્ય ધર્મતીર્થોમાંથી ન મળે તેવું કાંઈક નક્કર આપવું હતું, માટે બિન્ન ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી. ઉદેશ બેસે છે ? જે ઉદેશથી પ્રભુએ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે તમને સમજાવો જોઈએ. આથી જૈનધર્મમાં શ્રેષ્ઠ

¹ નાનારુચિત્વાલ્લોકાનાં, પ્રતિભાન્તિ યથાશયમ्। કેષાંચિદેવ તે તીર્થાઃ, કેચિદેવ ન ચાપરે। ॥૭૯૦॥

गुणवत्तायुक्त धर्मनी व्याख्या आवशे. पण ते समजवा माटे पहेलां inferior qualityना (હलकी जातना) धर्मथी समजवानी शडआत करवी पडे; कारण के तभे inferior quality-હलकी जातनो धर्म समज्या हो, तो आगण superior quality-उंची जात अने त्यारबाए तेनाथी superior quality-वधु उंची जात ऐम top level-श्रेष्ठ जात सुधी समजवुं सुगम पडे.

धर्मनी विशाळ व्याख्यामां तमाम धर्मोनो संग्रह :

^१ દુનિયાના દરેક ધર्मમાં ધર्म શબ्द ખૂબ જ પ્રચલિત છે. જાત જાતના વિધવિધ પ્રકારના ધર્મો ૨જૂ કર્યા છે. કૌણુંબિકધર્મ, પારિવારિકધર્મ, જ્ઞાતિધર્મ, કુળધર્મ, સામાજિકધર્મ, નાગરિકધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, નૈતિકધર્મ, આર્થિકધર્મ, બ્રહ્મચર્યાશ્રમધર્મ, વિવાહધર્મ, ગૃહસ્થધર્મ, વાનપ્રસ્થધર્મ, સંન્યસ્તધર્મ, ક્ષાત્રધર્મ, બ્રાહ્મ્યધર્મ, વૈશ્યધર્મ, ક્ષુદ્રધર્મ, આવેણિકધર્મ, લોકધર્મ, માનવધર્મ, દ્રવ્યધર્મ, ઉપચારધર્મ વગેરે ધર્મના અનેક પ્રકાર કહ્યા છે. સર્વનો સંગ્રહ કરવો છે, તેથી વ્યાપક વ्यાખ्यા આવશે. નૈતિકધર્મ પણ આત્માની થોડી અવનતિને રોકી પુછ્ય દ્વારા ઉન્તિ કરોવે છે, માટે તેને પણ ધર્મ તો કહેવો જ પડશે. ગઈકાલે મેં કહેલું કે નાસ્તિક ડોક્ટર પણ નીતિ પાળે છે, તો અમે તેને નૈતિકધર્મ કહેવા તૈયાર છીએ. જોકે તેનાથી તેના આત્માને તુચ્છ પુછ્ય બંધાશે, અને ફળરૂપે થોડાં દુઃખ-સંકટ દૂર થશે, આત્માની ભૌતિક પણ સાવ મામૂલી ઉન્તિ થશે.

१ વિશેષ જાણકારી માટે પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસ્સૂરીશ્વરજી વિરચિત વિશિષ્ટવિશિષ્ટકામાંની ત્રીજી કુલધર્મવિશિષ્ટકા જુઓ.

☆ ણામંઠવણાધમ્મો દવ્વધમ્મો ય ભાવધમ્મો ય । સચ્ચિત્તાચિત્તમીસગગિહત્યદાણં દવિયધમ્મે ॥૧૦૦॥

નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવભેદાચ્ચતુર્ધા ધર્મસ્ય નિક્ષેપઃ, તત્ત્રાપિ નામસ્થાપને અનાદૃત્ય જશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યધર્મઃ સચ્ચિત્તાચિત્તમિશ્રભેદાત્ત્રિધા, તત્ત્રાપિ સચ્ચિત્તસ્ય જીવચ્છરીરસ્યોપયોગલક્ષણો 'ધર્મ:' સ્વભાવઃ, એવમચિત્તાનામપિ ધર્મસ્થિકાયાદીનાં યો યસ્ય સ્વભાવઃ સ તસ્ય ધર્મ ઇતિ, તથાહિ-'ગિલકખણાં ધર્મો, અહંમો ઠાણલક૖ણો । ભાયણં સવ્વદવ્યાણં, નહં અવગાહલક૖ણં ॥૧॥' મુદ્ગલાસ્થિકાયોડપિ ગ્રહણલક્ષણ ઇતિ, મિશ્રદવ્યાણાં ચ ક્ષીરોદકાદીનાં યો યસ્ય સ્વભાવઃ સ તદ્વર્તયાડવગન્તવ્ય ઇતિ, ગૃહસ્થાનાં ચ કુલનગરગ્રામાદિધર્મો ગૃહસ્થેભ્યો ગૃહસ્થાનાં વા યો દાનધર્મઃ સ દ્રવ્યધર્મોડવગન્તવ્ય ઇતિ, તથા ચોક્તમૂ-'અત્ર પાનં ચ વસ્ત્રં ચ, આલયઃ શયનાસનમ् । શુશ્રૂષા વન્દનં તુષ્ટિઃ, પુણ્ય નવવિધં સ્મર્તતમ् ॥૧॥' ભાવધર્મ સ્વરૂપનિરૂપણાયાહ-

લોઽયલોઉત્તરિઓ દુવિહો પુણ હોતિ ભાવધમ્મો ઉ । દુવિહોવિ દુવિહતિવિહો પંચવિહો હોતિ ણાયવ્વો ॥૧૦૧॥

ભાવધર્મો નોઆંગમતો દ્વિવિધઃ તદ્યથા-લૌકિકો લોકોત્તરશચ, તત્ર લૌકિકો દ્વિવિધઃ-ગૃહસ્થાનાં પાખળિંકાનાં ચ, લોકોત્તરસ્ત્રીવિધઃ-જાનદર્શનચારિત્રભેદાત્ત, તત્ત્રાપ્યાભિનિબોધાદિકં જ્ઞાન પઢ્યાદ, દર્શનમપ્યઔપશમિકસાસ્વાદનક્ષાયોપશમિકવેદકક્ષાયિકભેદાત્ત પઢ્યવિધં, ચારિત્રમપિ સામાયિકાર્દિભેદાત્ત પઢ્યધૈવ । ગાથાડક્ષરણ ત્વેવં નેયાનિ, તદ્યથા-ભાવધર્મો લૌકિકલોકોત્તરભેદાદ્વિધા, દ્વિવિધોડપિ ચાયં યથાસઙ્ખ્યેન દ્વિવિધસ્ત્રીવિધઃ, તત્ત્રેવ લૌકિકો ગૃહસ્થપાખળિંકભેદાત્ત દ્વિવિધઃ, લોકોત્તરાદોડપિ જાન-દર્શનચારિત્રભેદાત્ત ત્રિવિધઃ, જાનાદીનિ પ્રત્યેકં ત્રીણ્યપિ પંચધૈવેતિ ॥

(સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ નવમ અધ્યયન શલોક - ૧૦૦-૧૦૧ આ. શીલાઙ્કાચાર્ય ટીકા)

सभा : विवाहधर्मनी व्याख्या शु ?

साहेबજः : आर्यपरंपरा प्रभाषो विवाह करे छे तेने अज्ञे समक्ष सात वर्षत फेरा फेरवे छे, त्यारे परणनार एकबीजना हाथ बांधी, बनेना गणामां एक ४ सूतरनी भाणा नांभे छे. आ सूचवे छे के गमे ते संयोगोमां ज्वनभरना साथे रहेवाना आ कोल-करार छे. आ हार ऐवो छे के सहेज खेंचो तो तूटी ज्य, तेम गृहस्थ ज्वनमां परस्पर खेंचाखेंच करशो तो ज्वन छिन्नभिन्न थई जशे, अने परस्पर एकबीजनी समजूति-सहकार साथे ज्वनशो तो ज्वन उन्नत थशे. गृहस्थ ज्वन सुतरना तांतशा जेवुं delicate-नाजुक छे, तेनु प्रतीक आ सुतरनो हार छे. आर्यपरंपरामां रुढ कियानो कांઈ ने कांઈ अर्थ होय छे. पू. आ. श्री हरिभद्रसूरीश्वरज्ञ महाराजाए लघुं के, कुलधर्म, वर्णाश्रमधर्म आहिने पाणवाथी पणा पुण्य बंधाय अने तेनो भंग करवाथी पाप बंधाय. अर्थात् तेना भंगथी आत्मानी अवनति थाय अने पाणवाथी आत्माने पुण्यबंध द्वारा भौतिक उन्नति प्राप्त थाय.

दरेक धर्मना आचरणमां कोई ने कोई सारी प्रवृत्ति-भाव होय छे, अल्य पणा सद्गुणा तेमां तेणववा पडे छे, अने ते तेणववा आत्मामां शुभ परिणाम प्रगटाववो पडे, तेना परिणामे पुण्य बंधाय, जेनाथी कोई प्रकारनी उन्नति थाय. उन्नति करावे ते बधाने धर्म कहेवो पडे. तमारा आत्मानी जेनाथी अवनति थाय तेने अधर्म कहेवो पडे. अहीं उन्नति भौतिक होय के आध्यात्मिक होय, कामयवाउ होय के कायमी होय, मामूली होय के भोटी होय तेनी चर्चा नन्ही. पणा^१ उन्नति करे ते धर्म अने अवनति करे ते अधर्म, आ universal-सर्वव्यापी व्याख्या छे. तमने नीये पाडे ते अधर्म छे अने उपर यावे ते धर्म छे. अरे ! कीडीने भूख लागे अने सरस खावानुं भणे जेनाथी भौतिक तृप्ति थाय, तेना हुःभ-संताप दूर थाय ते उन्नति पुण्यथी थई, अने पुण्य शुभ परिणामदृप धर्मथी ज बंधाय. त्रण काणमां त्रण लोकमां कोई पणा ज्वने जेनाथी थोडी पणा सुभ-शांति भणे, थोडी पणा उन्नति थाय तेने आपणे व्यापक दृष्टिकोणाथी धर्म ज कहीऐ छीअे. वणी, तमारा ज्वनमां हुःभ-अशांति-संताप-व्याकुणता-व्यथा उत्पन्न थाय, ते दृप अधोगति-अवनति थाय तो अमे कहीशुं के आ अधर्मना कारणे छे. दा.त. कोई बजारमां लाख रुपिया गुमावी आवे तो अमे कहीशुं के अधर्मना कारणे अवनति थई. आ सर्वत्र व्यापक नियम छे.

कौटुंबिकधर्ममां कुटुंब प्रत्येनां कर्तव्य आवी ज्य, पारिवारिकधर्ममां परिवार प्रत्येनां कर्तव्य आवी ज्य, ज्ञातिधर्ममां ज्ञाति प्रत्येनां कर्तव्य आवी ज्य; तेम अनुकमे मानवधर्ममां बधां मानवीय कर्तव्य आवी ज्य. अहीं कर्तव्य अदा करवा पणा सद्गुणो तेणववा पडे. ते विना कर्तव्यने कर्तव्य रीते पाणी न शको. कर्तव्य पालन

१ इष्टे स्थाने धत्ते इति धर्मः।

(सर्वर्थसिद्धि १-२)

☆ धारयति दुर्गतो निपततो जीवानिति धर्मः। तथा च वाचकः- प्राग् लोकविन्दुसारे सर्वाक्षरसत्रिपातपरिपठितः। धृज् धरणार्थो धातुस्तदर्थयोगाद् भवति धर्मः॥। दुर्गतिभयप्रपाते पतन्तमभयकरदुर्लभत्राणे। सम्यक् चरितो यस्माद् धारयति ततः स्मृतो धर्मः॥।

(उत्तराध्ययन नि. वृत्ति - शान्तिसूरि ३-८, पृ. १८४)

माटे જે શુભ ભાવ કે શુભ પરિણામ આવશ્યક છે તે ધર્મ જ છે. ધર્મની વિધવિધ-quality-જાત જોઈને મૂળાવાની જરૂર નથી. અનેક qualityનો ધર્મ શાસ્ત્રોમાં મળે.

ધર્મના ઉત્તરોત્તર વિવિધ પ્રકારો :

આત્માની મામૂલી ઉત્ત્રતિ કરનારા શુભ પરિણામરૂપ ધર્મને ધર્મ કહેવાય ખરો, પણ જેનાથી સદ્ગતિ થાય નહીં અને દુર્ગતિ અટકે નહીં, તેવા માત્ર દુર્ગતિમાં તુચ્છ સુખને આપનારા ધર્મને ઊંચો ધર્મ ન કહેવાય. તેથી આ દૃષ્ટિકોણથી ^१ આત્માને મનુષ્યગતિ-દેવગતિમાં ધારડા કરી રાખે તેવા શુભ પરિણામ કે પુણ્યબંધને ધર્મ સમજવો. વળી તેનાથી ઊંચા દૃષ્ટિકોણ અનુસાર આત્માની ભૌતિક-આત્મિક ઉત્ત્રતિ કરાવે તેવા અભ્યુદય-નિઃશ્રેયસ સાધક ધર્મને જ ધર્મ કહેવાય. એટલે સર્વ પુરુષાર્થનું સાધન બને તે ધર્મ. જૈનશાસ્ત્રમાં કભિક સંખ્યાથી પણ ધર્મનું વર્ણિન આવે. દા.ત. ^२ એક પ્રકારે અપ્રમાદ એ ધર્મ. ^३ બે પ્રકારે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ હિંયા તે ધર્મ. ^४ ત્રણ પ્રકારે સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર તે ધર્મ. ^५ ચાર પ્રકારે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ તે ધર્મ. પાંચ પ્રકારે પંચાચાર તે ધર્મ. ^૬ પ્રકારે પઢાવશ્યક તે ધર્મ. તમે જે પ્રકારે કહો તે પ્રકારે વર્ણિન મળે. પાછું એક પ્રકારમાં પણ સર્વ સમાઈ જાય અને પાંચ પ્રકારમાં પણ સર્વ સમાઈ જાય. કોઈ વ્યાખ્યા અધૂરી નથી. જ્ઞાની પુરુષોની રજૂઆતની એક અદ્ભુત શક્તિ છે. એકની એક વાત સો રીતે કરી આપે. આપણી તો બુદ્ધિ જ છક્કડ ખાઈ જાય. સ્યાદ્વાદને કારણે જૈનશાસ્ત્રમાં એકના એક તત્ત્વને વર્ણિન કરવાની અનેક શૈલી છે. તેથી ધર્મને તમારી સામે જુદા-જુદા પાસાથી બહુ સુંદર રીતે વેધકતાથી રજૂ કરે છે. તમારી બુદ્ધિને સંતોષ થશે તેમ તમને આનંદ થશે.

હવે આગળ ચિહ્નાતા ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે, જે ધર્મ આત્માની મામૂલી, કામચલાઉ ઉત્ત્રતિ કરે, પણ ^૭ ઉત્તરોત્તર ઉત્ત્રતિ ન કરે તે ધર્મ સાચો ધર્મ નથી, પણ નામનો ધર્મ છે. દા.ત. તમે કોઈ ધંધાની લાઈન પકડીને. ધંધો ચાલુ કર્યો, રોકાણ પણ કર્યું, છતાં ઘણી મહેનતે મામૂલી નફો થાય તો તે લાઈનને તમે નકામી કહો. અભિપ્રાય આપો કે આ મજૂરીનો ધંધો છે. આમાં મહેનત ઘણી પણ વળતર કાંઈ નથી. તેવી લાઈન પકડવા જલદી કોઈ તૈયાર ન થાય. વળી કોઈ સારી લાઈન મળી, કમાણી જોરદાર થાય તેમ છે, પણ કોઈએ ખાતરીપૂર્વક જણાવ્યું કે આમાં એકાદ વર્ષ ધૂમ કમાણી, પણ પછી બે વર્ષમાં તો મૂડી પણ સાઝ

૧ ઇષ્ટે સ્થાને ધત્ત ઇતિ ધર્મ: ૧૩। આત્માનમિષ્ટે નરેન્દ્ર-સુરેન્દ્ર-મુનીન્દ્રાદિસ્થાને ધત્ત ઇતિ ધર્મ: (તત્ત્વાર્થવાર્તિક (ભા. ૨) ૧,૨,૩)

૨ એતદેવ=અપ્રમાદપુરસ્કરણમેવ ઇહ=ધર્મ તત્ત્વં=ઉપનિષદ્ભૂતમ्, (ઉપદેશરહસ્ય શલોક ૧૮૫ ટીકા)

૩ ધર્મ: શ્રુતચારિત્રલક્ષણ: (પ્રતિમાશતક શલોક ૧૫ ટીકા)

૪ શુદ્ધધર્માત્ જ્ઞાનર્દર્શનચારિત્રરૂપાત્ (પંચસૂત્ર પ્રથમ સૂત્ર ટીકા)

૫ કહિઓ દાણાઇઓ ચउંબિઓ જિણમાં ધમ્મો ॥૧૦૩॥ તં જહા; દાણ સીલં તવ ભાવણા ય ધમ્મો ચઉંબિઓ એસ ॥ ॥૧૦૪ ॥ (ઉપદેશપદ શલોક ૫૫૦ ટીકા)

૬ શિવગતૌ સતતં ‘ધારણાત्’ સ્થાપનાત્ ધર્મ ઇતિ સમાખ્યાત: ॥૨૦॥ (ધર્મસંગ્રહણ શલોક ૨૦ ટીકા)

થઈ જશે. તો તેવી લાઈનમાં પણ જવા કોઈ શાણો માણસ તૈયાર ન થાય; કેમ કે અત્યારે કામચલાઉ કમાડી છે પણ પછી ભારે નુકસાની છે. તેની જેમ જે ધર્મ તમારી કામચલાઉ ઉજ્ઞતિ કરે છે અને આગળ જઈ પાડે છે તેવો ધર્મ પણ નકારો છે. તેને જૈનધર્મમાં મહત્વ અપાતું નથી. અત્યારે તમારી બુદ્ધિ એવી છે કે જીવનમાં થોડો ધર્મ કરીએ અને પુષ્ટ બંધાઈ જાય, જેનાથી પરલોકમાં માનવભવ, દેવભવ મળી જાય એટલે કામ થઈ ગયું; કેમ કે તમારી બુદ્ધિમાં ચારે ગતિમાં પામવા જેવા ભવ આ બે જ લાગે છે. અન્ય ભવોમાં તમને જનમવાની છચ્છા નથી. અહીંથી મરીને જાડ, કબૂતર, ચકલા-ચકલીમાં જવાનું ગમશે નહીં. અરે ! અત્યારે ગાડીમાં ફરે છે, લહેર કરે છે તેવા શ્રીમંતના ફૂતરા થવાનું પણ તમને પસંદ નથી. દેવભવ-માનવભવ સિવાયના બીજા ભવોમાં જવાનું કેમ પસંદ નથી ?

સભા : હુઃઅ વધારે છે માટે.

સાહેબજી : એનો અર્થ એ થયો કે મનુષ્યભવ, દેવભવમાં થોડાં ભૌતિક સુખ-મોજમજા દેખાય છે, માટે તે ભવ પસંદ કરો છો. પણ તેવો ભવ તમને મળી જાય છતાં શાસ્ત્ર તેને સદ્ગતિ કહેતું નથી, પણ દુર્ગતિ કહે છે. મનુષ્યભવ, દેવભવને સામાન્ય ભાષામાં સદ્ગતિ કહેવાય, પણ તત્ત્વથી બધા માનવનો મનુષ્યભવ કે બધા દેવતાઓનો દેવભવ સદ્ગતિ નથી; કારણ કે મનુષ્યભવ પામેલા કસાઈ, ગુંડા, બદમાશ, નાસ્તિક અનેક પાપ-કુકર્મા કરે છે. અત્યંત અધર્મી જીવન જીવનારાઓને મળેલો માનવભવ કોઈ રીતે સદ્ગતિ કહી શકાય નહીં.

સભા : અમે એવો માનવભવ નથી છચ્છતા.

સાહેબજી : ^૧ તો તમારે કહેવું જોઈએ કે મારે ખાલી મનુષ્યભવ નહીં પણ સુમાનુષ્ટવ પામવું છે, તેમ ખાલી દેવભવ નહીં પણ સુદેવત્વ પામવું છે અર્થાત્તુ તમારે ગમે તેવા માનવ કે દેવ નથી બનવું. પરંતુ સાચું કહેજો કે અબજો રૂપિયા, સત્તા-સંપત્તિ, મનગમતા ભોગ મળી જાય, આખી જિંદગી આનંદ-પ્રમોદ કરી શકો તેવો માનવભવ મળતો હોય તો જોઈએ કે નહીં ?

સભા : હા. જોઈએ.

સાહેબજી : તો તેનો અર્થ એ કે અધર્મ-પાપયુક્ત માનવભવ પણ તમને મંજૂર છે.

સભા : પરંપરાએ શું ?

સાહેબજી : પરંપરાએ નરક છે; કેમ કે કુદરતમાં નિયમ એવો છે કે પુષ્યથી ભોગસુખ મળે, પણ તેને ટેસથી-મોજથી ભોગવો તો મરીને દુર્ગતિમાં જાઓ. વળી કુદરતની વ્યવસ્થા એ છે કે ધર્મથી પુષ્ય બંધાય, ^૨ નૈતિક-ધાર્મિક-સામાજિક કોઈ પણ કર્તવ્ય પાળો, દ્યા-પરોપકાર-અહિંસા પાળો, તે બધાથી પુષ્ય બંધાય,

^૧ યસ્માજીવં નારક-તિર્યગ્યોનિકુમાનુષ-દેવત્વેષુ પ્રપતનં ધારયતીતિ ધર્મઃ। ઉક્તં ચ- દુર્ગતિપ્રસૃતાન् જીવાન् યસ્માદ્ ધારયતે તતઃ। ધતે ચૈતાન્ શુભે સ્થાને તસ્માદ્ ધર્મ ઇતિ સ્થિતઃ॥
(દશવૈકાલિક ચૂર્ણ પૃ.૧૫)

^૨ ધર્માદિપિ ભવન્ ભોગો-દેવલોકાદૌ, પ્રાયો-બાહુલ્યેન, અનર્થાય દેહિનાં તથાપ્રમાદવિધાનાત્।

(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચ્ય શલોક ૧૬૦ ટીકા)

તેનાથી ભોગો મળે અને તે ટેસથી-મોજથી ભોગવો એટલે દુર્ગતિ તૈયાર છે.

સભા : સૃષ્ટિમાં આવી વ્યવસ્થા કેમ રાખી ?

સાહેબજી : આ વ્યવસ્થા અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે અને અનંત કાળ ચાલશે. આનું કોઈએ સર્જન કર્યું નથી. જૈનધર્મ વિશ્વવ્યવસ્થાના સર્જનમાં નથી માનતું. વિશ્વવ્યવસ્થા જેવી છે તેવી કાયમ છે અને કાયમ રહેશે. તેને અનુસરીને તમારે સલામતી સાથે બહાર નીકળવાનું છે.

સભા : કસાઈને હિંસા કરવાથી ભૌતિક ઉત્ત્સત્ત્વ થાય તો તે ધર્મ છે ?

સાહેબજી : તેણે ભૂતકાળમાં પુણ્યરૂપ ધર્મ કર્યો હતો તેનાથી તેને હિંસા કરવાની શરીરમાં શક્તિ મળી, હિંસાનાં ઓજારો મળ્યાં અને સફળતાથી હિંસાના ઉત્પાદનરૂપે માંસ વગેરે વેચી પૈસા કમાયો. આ સર્વમાં પુણ્યની જ હિસ્સેદારી છે.

સભા : આવી સફળતા મેળવનારે કસાઈએ ગયા ભવમાં શું કર્યું હશે ?

સાહેબજી : નૈતિક, સામાજિક ધર્મ પાણ્યો હશે અથવા દ્યા-પરોપકાર-સદાચાર આદિનું સેવન કર્યું હશે.

સભા : ગુણોથી એવું પુણ્ય કેમ બંધાય ?

સાહેબજી : જ્યાં સુધી અધ્યાત્મ કે વિવેકની દૃષ્ટિ ન હોય ત્યાં સુધી પુણ્ય તો અશુભ અનુબંધવાળું જ બંધાય. તેથી જ વિવિધ ધર્માને ઓળખીને લોકોત્તર ધર્મને પકડવાનો છે.

જૈનધર્મ, ધર્મની વ્યાપક વ્યાખ્યા કરવા માંગે છે, જેમાં હલકામાં હલકા, ઔપચારિક સ્થૂલ ધર્મ હોય તેનો પણ અપેક્ષાવિશેષથી સંગ્રહ કરી સ્પષ્ટ કરે છે કે, આ બધા હલકા પ્રકારના ધર્મ છે. તેનાથી આત્માની બહુ ઉત્ત્તી નહીં થાય, અને કદાચ કામચલાઉ ઉત્તી થાય તો પણ અંતે આત્માની અવનતિ કરનારા છે. તમારે વિશ્વનું તંત્ર સમજવું જોઈએ, વિશ્વનાં ધારાધોરણોને તીર્થકરો પણ બદલી નહીં શકે.

ધર્મની વિવિધ વ્યાખ્યાઓનું કારણ :

ધર્મની વિધવિધ વ્યાખ્યા કરવા પાછળ એ કારણ છે કે, આત્માની અનેક રીતે ઉત્તી થાય છે, અને તે સર્વ ધર્મના પસાયથી જ છે. તેથી આ સંસારમાં જ્યાં જ્યાં ભૌતિક ઉત્તી કે સફળતા દેખાય ત્યાં ત્યાં પણ પદ્ધ્યાદ્ભૂમાં અવશ્ય ધર્મ છે, તેમ સુનિશ્ચિતપણે સમજવું જોઈએ; કેમ કે ધર્મ આ સંસારનાં સર્વ ભૌતિક સુખો અને આત્મિક સુખોનું પ્રધાન કારણ છે.

તાત્વદૃષ્ટિથી પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય અને સકામનિર્જરા એ જ સાચો ધર્મ :

જૈનશાસ્ત્રમાં સદ્ગતિની જ તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા કરી છે, તે સદ્ગતિ તમારો આત્મા એક વાર પણ પાણ્યો

છે કે કેમ, તે પ્રશ્ન છે; કારણ કે ^૧ જે સદ્ગતિમાં ગયા પછી આત્માની ઉત્તરોત્તર ઉત્તુતિ જ થાય, અધોગતિ-અવનતિ ન થાય, એવી કભિક ઉત્તુતિના સાધનરૂપ ગતિને શાસ્ત્ર સદ્ગતિ કહે છે. તેવી મનુષ્યગતિ-દેવગતિ મળે તો તમારું કલ્યાણ થઈ જાય, પણ તે ઉત્તમ કક્ષાના પુષ્યાનુંધીપુષ્યથી જ મળે છે. અકામનિર્જરા અને કોરા પુષ્યને ઓપચારિક વ્યવહારથી ધર્મ કલ્યાણ, પરંતુ તત્ત્વદાસ્ત્રથી તો પુષ્યાનુંધીપુષ્ય અને સકામનિર્જરા અને જ ધર્મ છે, ^૨ જે સમ્યગદર્શન-સમ્યગજ્ઞાન-સમ્યગ્ક્યારિત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. તે ધર્મનું જુદાજુદા શબ્દોથી વર્ણન કરતાં અમ કહી શકાય કે ^૩ વિવેકપૂર્વકના મૈત્રી આદિ ભાવો તે ધર્મ અથવા ^૪ ડેયનો ત્વાગ અને ઉપાદેયનો સ્વીકાર કરાવે તે સાચો ધર્મ અથવા અર્થપુરુષાર્થ, કામપુરુષાર્થ અને મોકષપુરુષાર્થને આપે તે ધર્મ અથવા સુમાનુષ્ટત્વ અને સુદેવત્વની પેરંપરા દ્વારા નિર્વિદ્ધને શિવગતિ આપે તે ધર્મ અથવા ^૫ સીધી કે આડકતરી રીતે મોકષનું કારણ બને તે ધર્મ. આ બધી વાખ્યાઓ સ્પષ્ટ છે, માત્ર વાખ્યાનું સ્તર ઊંચી ગુણવત્તા તરફ જઈ રહ્યું છે. છતાં નિશ્ચયનયના દાસ્તિકોણાથી ધર્મની આ વાખ્યાઓ પણ મંજૂર નહીં થાય; કારણ કે નિશ્ચયનય પુષ્યાનુંધીપુષ્ય કે તેનાં ફળોને પણ ધર્મ તરીકે માનવા તૈયાર નથી. તે તો કહે છે કે પુષ્યાનુંધીપુષ્ય પણ કર્મ છે, અને કર્મમાત્ર આત્મા માટે બંધન છે, કર્મના કષયથી જ મોકષ છે. ધર્મ તો મુક્તિનું સાધન છે, બંધનનું સાધન નથી. જે બંધનનું સાધન હોય તેને ધર્મ કહેવાય નહીં. આ દાસ્તિકોણાથી પુષ્યમાત્ર હેય છે. અશુદ્ધ વ્યવહારનય કોરા પુષ્ય કે અકામનિર્જરાને પણ ધર્મ કહે, પરંતુ શુદ્ધ વ્યવહારનય પુષ્યાનુંધીપુષ્ય કે ^૬ સકામનિર્જરાને જ ધર્મ કહે, જ્યારે શુદ્ધ નિશ્ચયનય તો પુષ્યાનુંધીપુષ્યને પણ ધર્મ તરીકે ન સ્વીકારે. દૂંકમાં જેટલા ધર્મ મોકષનું via-via-આડકતરી રીતે પણ કારણ નથી, સીધા કે આડકતરા પણ સાધન નથી, તે બધાને અશુદ્ધ વ્યવહારનય અને અશુદ્ધ નૈગમનય ધર્મ તરીકે ભલે સ્વીકારે; પણ શુદ્ધ વ્યવહારનય કે શુદ્ધ નૈગમનય via-via પણ મોકષનું કારણ ન બને તેવા ધર્મને ધર્મ તરીકે ન સ્વીકારે. દા.ત. તમે અબજ રૂપિયાનું દાન કરી દેરાસર બંધાવો, અથવા મોટા તીર્થનો જિણોદ્વાર કરાવો તો તમે દર્શનાચારનું પાલન કર્યું, સુદેવત્વની ઊંચામાં ઊંચી ભક્તિ કરી ઉત્તમ સત્કાર્ય કર્યું; પરંતુ તે કરતી વખતે તમારા આત્મામાં માત્ર શુભ પરિણામ હોય, ખૂબ ભક્તિભાવથી કર્યું હોય, છતાં તે વખતે તમારા આત્મામાં via-via પણ મોકષનું અનુસંધાન કરે તેવા અપુનર્બધક આદિ કક્ષાના પરિણામ પેદા ન થાય, તો શુદ્ધ વ્યવહારનય

૧ 'સુગતિ:' સિદ્ધિપર્યવસાના

(દશાવૈકાલિકસૂત્ર ચતુર્થ અધ્યયન શલોક ૨૬ ટીકા)

૨ વચનાદ્યદનુષ્ઠાનમવિરુદ્ધાદ્યાદિતમ् । મેત્યાદિભાવસંયુક્તં તત્ત્વધર્મ ઇતિ કીર્તયે ॥ (ધર્મબિન્દુ અધ્યાય ૧ શલોક ૩)

૩ યત્ અનુષ્ઠાનમ् ઇહલોકપરલોકાવપેક્ષ્ય હેયોપાદેયયોરર્થયોરિહૈવ શાસ્ત્રે વક્ષ્યમાણલક્ષણયોર્હનોપાદાનલક્ષણા પ્રવૃત્તિરિતિ 'તત્ત્વમ ઇતિ કીર્તયે' । (ધર્મસંગ્રહ શલોક ૩ ટીકા)

૪ ધર્મશચ-પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિફલજનનવ્યાપારીભૂત,

(બોડશક બીજું, શલોક ૧૩ ટીકા ઉ. યશોવિજયજી)

૪ જિનેન્દ્રગદિતં ધર્મમકલડકં સનાતનમ् । સંસારસાગરોત્તારમાચક્ષાણઃ સુદેહિનામ् ॥૭॥

(ઉપમિતિ૦ તૃતીય પ્રસ્તાવ)

(દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા તૃતીય બત્રીસી શલોક ૩ ટીકા)

૫ ધર્મિત્વં નિર્જરાભાગિત્વમ्,

आ दानधर्मने धर्म कहेवा तैयार नहीं थाय.^१ शुद्ध व्यवहारनयना अभिग्रायथी तमे अत्यारे जे पण धर्मानुष्ठान करो, शुभभावो करो, ते कदाच तमने आ भवमां नहीं, पण बे-चार-पच्चीस के सो भवमां नहीं, पण लाख-करोड-अबજो के अनंता भवे पण मोक्षनुं नियत कारण बने तो जे ते धर्म कहेवाय. अने ते सिवाय गमे तेटला शुभ परिणाम, सत्प्रवृत्ति होय, गमे तेटला सद्गुण, सदाचार, धर्मानुष्ठान होय तेने अशुद्ध व्यवहारनय अने अशुद्ध नैगमनय धर्म कहे, पण शुद्ध व्यवहारनय अने शुद्ध नैगमनय तेने धर्म न कहे.

सभा : शुभ परिणाम होय छतां मोक्षनुं कारण न बने तेवुं खरुं ?

साहेबज़ : हा, अभव्यनो ज्ञव पण शुभ परिणाम करे छे छतां ते मोक्षनुं कारण नथी बनतो.

मोक्षनी छच्छा केवी रीते पेदा थाय ? :

सभा : धर्ममां मोक्षनुं अनुसंधान केवी रीते कराय ?

साहेबज़ : अपुनर्बधक अवस्थामां जे मुक्तिनो अद्वेष प्रगटे छे, तेने मोक्षनुं दूर दूरथी कारण कहुं छे. घणा एम माने छे के धर्मना फणरुपे मोक्षनो संकल्प करीए तो ते धर्मथी मोक्ष भणे, अने मोक्षनी छच्छा विना धर्म करीए तो ते मोक्षनुं कारण न बने, परंतु तेवुं नथी. वास्तवमां मुक्तिना तात्त्विक अद्वेषथी करातो धर्म पण मोक्षनुं कारण छे, ज्यारे अतात्त्विक मुक्तिनी अभिलाषाथी करातो धर्म पण मोक्षनुं कारण नथी. तेथी मोक्षसाधक धर्मनी quality-gुणावता आत्मामां पेदा थवी ज्ञोईअ.

सभा : मोक्षसाधक धर्मनी Quality-गुणावता शुं छे ?

साहेबज़ : ते बहु विस्तार मांगशे. ढूळमां ओटलुं कही शकाय के जेने संसारनां ऊंचामां ऊंचां भोगसुखोमां पण एकाद टको हुःभनो अनुभव थाय छे, जेथी तेने थाय छे के गमे तेटलां ऊंचामां ऊंचां भौतिक सुखो भणे पण तेमां ज्ञवननी परिपूर्णता नथी. आ अंदरमां feel-संवेदन थवुं ज्ञोईअ; केम के जेने उच्च कक्षानी भौतिक वस्तु भणे अने लागे के भने बधुं भणी गयुं तेने मोक्षनी ज़रुर नथी, ते ज्ञव अत्यारे मोक्षे ज्ञवा लायक नथी. तमने जे ज्ञोईअ छे ते बधुं संसारमां भणी जतुं होय तो मोक्षे ज्ञवानी शुं ज़रुर छे ?

सभा : पण तेनो अंत आवे छे ने ?

साहेबज़ : अरे ! कोई कायम खाते गोठवी आपे तो मोक्षे ज्ञवानी ज़रुर खरी ? अभव्यना ज्ञवनी आ जे स्थिति छे. तेने धर्मसाधनाना फणस्वरुपे नव ग्रैवेयक भणे, त्यारे तेने ग्रैवेयकना ज्ञवनमां कोई उष्णप देखाती नथी, मात्र आ भणेलुं भौतिक सुख कायम रहे तेवी जे तेनी अभिलाषा होय छे. एटले तेने भौतिक भोगशून्य मोक्ष ज्ञोईतो नथी.

तमे तमारा ज्ञवनमां भौतिकतामां कृतकृत्यता भानो अनो अर्थ ए के, मनगमतुं तमने भणी ज्ञाय एटले भयो भयो, मात्र हवे भणेलुं कायम भोगवीअ एटली जे छच्छा रहे. परंतु जेने उच्च कक्षानी भौतिकतामां

^१ साहगो सिद्धभावस्स केवलिपण्णतो धम्मो।

(पंचसूत्र प्रथम सूत्र मूल)

પણ અધૂરાપણું-ગોળાપ લાગે, તે મોક્ષસાધક ધર્મ કરવા અધિકારી છે.

સભા : ધારેલું મળ્યા પદ્ધી વિચારે કે હવે શાંતિથી ભગવાનને ભજશું.

સાહેબજી : પણ તેને ભગવાનની જરૂર શું ?

સભા : મળેલું ટકાવવા માટે.

સાહેબજી : આવી ગયા ને ? એક પંગતના જ છો. તમને શું મળ્યું છે તે જ અમે તો સમજી શકતા નથી. ગાટર જેવો દેહ મળ્યો છે. તેમાં કોઈ અદ્વિતીય રૂપ-રંગ-વિશેષતા નથી. વળી, ચોવીસે કલાક ક્યાંક ને ક્યાંક દુખાવો, વારંવાર ઝડપ-પેશાબે જવાનું, થોડી થોડી વારે ભૂખ લાગે, સતત માંકડ-મચ્છર આદ્વિતી ત્રાસની સંભાવના, આવું તુચ્છ શરીર મળ્યું છે; નાનું ઘોલકી જેવું ધર મળ્યું છે, માંડ માંડ ધંધો ચલાવો છો, તેમાં પણ હાડમારીનો પાર નથી, છતાં તમને થાય કે આ કાયમ ટકી રહે તો સારું, એનો અર્થ એ કે તમે મોક્ષે જવાની છચ્છા કરવા લાયક નથી. મોક્ષે જવાની છચ્છા એટલે જેને અધૂરામાં રસ નથી, શ્રેષ્ઠ કક્ષાનું, પરિપૂર્ણ, ઊંચામાં ઊંચું સુખ જેને જોઈએ છે તેને જ મોક્ષની છચ્છા કરવા અધિકારી ગણ્યા છે. તમારા મનની પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢવા જેવો છે. રોજ વિચારો કે હું વાસ્તવમાં શું છચ્છું છું ? મારી મૂળભૂત જંખના શું છે ? મોક્ષની છચ્છા પેદા કરવી તે રમત વાત નથી. સંસારની બધી છચ્છા તમને અધૂરી-અસાર લાગશે તો જ મોક્ષની સાચી અભિલાષા પ્રગટશે.

સભા : શાલિમદ્રનું સુખ કાયમ રહે તો શું દુઃખ છે ?

સાહેબજી : શાલિમદ્રના સુખને અમે તત્ત્વથી સુખ કહેવા જ તૈયાર નથી. તમે સુખ શબ્દ બોલો છો પણ ભગવાન તો તેને દુઃખ જ કહે છે.

અરે ! જન્મ-મરણ બંધ થઈ જાય તો પણ આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ નહીં ટળે; કેમ કે ભૌતિક જીવનનું મૂળમાંથી structure-માળખું જ defective-ખામીવાળું છે. Defective structure-ખામીવાળા માળખામાં સાચા સુખની જંખના કરો અને કાયમ ખાતે શાંતિ શોધો તે શક્ય જ નહીં બને. આમાં તમારી બુદ્ધિ કાટ ખાઈ ગઇ છે, તેથી દીવા જેવું સત્ય પણ સ્કુરતું નથી.

નિશ્ચયનયે આત્માનો મૂળભૂત નિર્મણ સ્વભાવ એ જ ધર્મ :

પુણ્યાનુંધીપુણ્યનાં સર્જક સદ્ગનુષ્ઠાનો અને શુભ પરિણામો, તેમજ તેની ફળશુત્રિપ પુણ્યાનુંધીપુણ્ય અને તેના આત્મહિતકારી વિપાકો, તે સર્વને શુદ્ધ વ્યવહારનય ધર્મ તરીકે અવશ્ય સ્વીકારે; પરંતુ ¹ નિશ્ચયનય

૧ ધર્મ શુદ્ધ-ઉપયોગસ્વભાવે, પુણ્ય પાપ શુભ અશુભ વિભાવે; ધર્મહેતુ વ્યવહારજ ધર્મ, નિજસ્વભાવ પરિણતિનો મર્મ. ૧૦૯

(સીમંધરસ્વામિની વિનિતિરૂપ સવાસો ગાથાનું સ્તવન ઢાલ ૧૦)

☆ ઇહ દ્વિવિધો ધર્મઃ-પુણ્યકર્મપ્રકૃતિલક્ષણઃ સમ્યગ્જાનાદિરૂપાત્મપરિણામલક્ષણશચ, તત્ત્વ ધર્માધર્મક્ષયાત् શિવગતૌ ગમનં

तो कर्ममात्रने बंधन माननार होवाथी तेनाथी भिन्न ज मोक्षसाधक धर्मनो धर्म तरीके स्वीकार करे. तेथी निश्चयनयनी व्याख्या प्रभाषो आत्मानो निरुपाधिक भाव ते ज धर्म छे. पू. उपाध्यायज्ञ महाराजाए कह्युं के ‘जे जे अंशे रे निरुपाधिकपशुं ते ते ज्ञाणो रे धर्म.’^१ तमारा आत्मा परथी मेल हटे, अने आमानो भूषभूत निर्भण स्वभाव प्रगटे, जे आत्माना original-प्राकृतिक गुणो छे, तेनुं ज नाम साचो धर्म छे. ते धर्म कठी पुष्यबंध न करावे, ते तो शुद्धनिर्जरा ज करावे. सकामनिर्जरा करावे तेवो धर्म आत्माना शुद्ध स्वभावरूप छे, जेमां शुभ भावनो छांटो पषा नथी. केवण शुद्ध भावना धर्मने ज निश्चयनय धर्म कहे छे.^२ परमशुद्धनिश्चयनय तो तेरमा गुणस्थानक सुधी धर्म स्वीकारतो नथी, मात्र चौदमा गुणस्थानके ज धर्म स्वीकारे छे; कारण के जे मोक्षनुं तत्काळ साधन बने ऐवा अवंध्य कारणाने ज ते कारण तरीके माने छे.^३ जे धर्मसाधनाथी लांबे गाणे विवंब द्वारा मोक्ष ग्राप्त थाय तेवा धर्मने पषा धर्म न मानवानो तेनो अभिप्राय छे. तेथी परमशुद्धनिश्चयनय छेल्ये ज धर्म माने छे. निश्चयनयना पषा सेंकडो भेट छे, परंतु सर्व निश्चयनयो आत्मानी प्राकृतिक अवस्थाने ज धर्म कहे छे.^४ आत्मानो शुद्ध निर्विकारी स्वभाव के जेमां अंशमात्र विकार, विभावनी असर नथी, ऐवी आत्मानंदनो अनुभव करावनारी स्वभावदशा ज धर्म छे. दूंकमां, आत्मानी विकृत अवस्था ते अधर्म छे, आत्मानी प्राकृतिक अवस्था ज धर्म छे.

सभा : “वत्युसहावो धम्मो।”

साहेबज्ञ : “वत्युसहावो धम्मो” ते व्यापक व्याख्या छे. अहीं संदर्भथी “अप्पसहावो धम्मो” समजतुं; केम के जड वस्तुमां पषा तेना गुणधर्म छे, परंतु ते धर्मनी अहीं कोई उपयोगिता नथी. ऐटले प्रस्तुतमां आत्माना शुद्ध स्वभावने ज धर्म समज्वो. आ दृष्टिकोणाथी पषा शास्त्रमां धर्मनी अनेक व्याख्याओ शाळिंक रजूआतना भेटधी भणे. जेम के प्रबण कधायोनो अभाव ते ज धर्म, आत्मानो स्वभाव ते ज धर्म, ^५ ज्ञवनी निरुपाधिक भवतीत्यत्र यः पुण्यकर्मरूपो धर्मस्तस्य क्षयादिति द्रष्टव्यं, न पुनर्य आत्मस्वभावः सम्यगदर्शनादिरूपः प्रकर्षशुद्धस्तस्यापि क्षयात्, ततो न कश्चिदिह पूर्वोक्तादोषावकाशः।

(धर्मसंग्रहणी श्लोक २५ टीका)

१ इदं चाविरुद्धवचनादनुष्ठानमिह धर्म उच्यते उपचारात्, यथा नड्वलोदकं पादरोगः, अन्यथा शुद्धानुष्ठानजनन्या कर्ममलापगमलक्षणा सम्यगदर्शनादिनिर्वाणबीजलाभफला जीवशुद्धिरेव धर्मः ॥३॥ (धर्मबिन्दु अध्याय १ श्लोक ३ टीका)

२ सो उभयकर्खयहेऊ सेलेसीचरमसमयभावी जो। सेसो पुण निच्छयओ तस्सेव पसाहगो णोओ ॥२६॥ (धर्मसंग्रहणी मूल)

३ इहपरलोकाशंसां मुक्त्वा यः पुनः सम्यक्त्वादिषु, 'भक्त्या' बहुमानेन, स्वपरयोः संस्थापनलक्षण उपकारः 'अविहिणा उत्ति' अविधिना-विधिवैपरीत्येन क्रियते, 'तुः' पुनरर्थे भिन्नक्रमश्च, स च यथास्थानं योजितः, एष 'अविहिणा व भत्तीए' इत्यने प्राक् द्रव्यस्वभावत्वेनोक्तोऽपि 'भावे' भावविषयो द्रष्टव्यः, अस्य परम्परया मोक्षाङ्गत्वात्। अविधिदोषस्य तु भक्तिगुणेन निरनुबन्धिकृतत्वात्। यत्तु प्रागस्य द्रव्यस्वभावत्वमुक्तं तत् साक्षात्मोक्षाङ्गत्वाभावापेक्षया द्रष्टव्यमिति ॥८॥

(धर्मसंग्रहणी श्लोक ८ टीका)

४ मोहकखोहविहीणो परिणामो अप्पणो धम्मो ॥

(भावप्राभृत ८१)

५ यदि तु स्वः स्वकीयोऽनागन्तुकोऽनुपाधिर्भावो धर्म इति,

(प्रतिमाशतक श्लोक ९५ टीका)

પરિણામિતિ તે જ ધર્મ, ક્ષાળિકભાવ તે જ ધર્મ, ^૧ સંવર તે જ ધર્મ, ^૨ શુદ્ધનિર્જરાસાધક પરિણામ તે જ ધર્મ, સ્વભાવદશા તે જ ધર્મ, શુદ્ધ પરિણામ તે જ ધર્મ, આત્મરમણતા તે જ ધર્મ, ^૩ વિશુદ્ધ ચૈતન્યનો આસ્વાદ તે જ ધર્મ. આ સર્વ નિશ્ચયનયને માન્ય ધર્મની વાખ્યાઓ થઈ. પરંતુ તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ નિશ્ચયનયના અભિગ્રાહ્યો ચચિયાતા બને. દા.ત. ^૪ પ્રથમ નિશ્ચયનય સ્વભાવ-વિભાવના વિવેકરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી ધર્મનો પ્રારંભ માને, જ્યારે ફળગ્રાહી નિશ્ચયનય ^૫ ભાવચારિત્રસ્વરૂપ વિરતિથી જ ધર્મનો પ્રારંભ માને. વળી, શ્રદ્ધા અને આચરણનો સંપૂર્ણ અભેદ માનનાર નિશ્ચયનય તો રત્નત્રથીની એકતારૂપ સમતામાં જ ધર્મનો સદ્ભાવ સ્વીકારે. એમ છેક પરમશુદ્ધનિશ્ચયનય ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી ધર્મની વાખ્યાને સ્થાપિત કરે છે.

નિશ્ચયનયની વાખ્યા top levelની-ઉંચી કક્ષાની છે. છતાં આ વાખ્યા પણ સંપૂર્ણપણે મંજૂર નથી. હજુ પણ the end-અંત નથી આવ્યો. જૈનશાસ્ત્રોને ધર્મની એવી વાખ્યા કરવી છે કે જેમાંથી નાની કંકરી પણ ન ખસેડી શકાય, જડબેસલાક તમારા મગજમાં ઠસી જાય. (૧) Bottom-તળિયાથી કૌટુંબિક ધર્મ, પારિવારિક ધર્મ આદિ પુણ્યબંધ કરાવનાર કભિક ધર્મનું વર્ણિન કરી, (૨) સદ્ગતિ અપાવે કે ઉત્કટ ભૌતિક ઉત્ત્રતિ કરાવે તેવા ધર્મનું પ્રદર્શન કરાવતાં કરાવતાં (૩) આત્માની ઉત્ત્રતિ કરાવે તેવા પુણ્યાનુંધીપુણ્ય અને અંતે (૪) શુદ્ધનિર્જરા સાધક ધર્મ કે જેની ચરમ સીમા ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી દર્શાવી. આમાં તમામ જીતની ગુણવત્તાવાળા ધર્મોનો સંગ્રહ થઈ ગયો. જેમ બજારમાં પાંચ રૂપિયે મીટરવાળું કપડું પણ મળે અને લાખ રૂપિયે મીટરવાળું કપડું પણ મળે છે. બંનેને કાપડ જ કહેવાય. પરંતુ તેની property-ગુણવત્તામાં જમીન-આસમાનનો તફાવત હોય છે. તેમ અહીં કહેવાય બધા ધર્મો જ, પણ એક ધર્મ આત્માને સંસારમાં રખડાવશે અને એક ધર્મ આત્માને ક્યાંયાનો ક્યાંય ઉત્ત્રતિના શિખરે પહોંચાડી દેશે.

સભા : સિદ્ધ ભગવંતોમાં ધર્મ હોય ?

સાહેબજી : ધર્મ સિદ્ધપદનું સાધન છે, તેથી સિદ્ધોનું સ્વરૂપ તે ધર્મ નથી પણ ધર્મનું ફળ છે; કારણ કે મોક્ષ અંતિમ પુરુષાર્થ-અંતિમ સાધનાનું અંતિમ લક્ષ્ય છે, અને તેનું સાધન જે બને તે ધર્મ છે. તે સાધનરૂપ ધર્મ સિદ્ધોમાં નથી. પરમ શીધતાથી સિદ્ધપદનું સાધન ચૌદમા ગુણસ્થાનકસ્વરૂપ શૈલેશી અવસ્થા છે. તેથી

૧ ભાવનાધર્મચારિત્ર-પરીષહજયાદયઃ | આશ્રવોચ્છેદિનો ધર્મા, આત્મનો ભાવસંવરાઃ | ૧૩૩ ||

(અધ્યાત્મસાર આત્મનિશ્ચય અધિકાર)

૨ શુદ્ધાનુષ્ઠાનજન્યા કર્મમલાપગમલક્ષણા સમ્યગ્દર્શનાદિનિર્વાણબીજલાભફલા જીવશુદ્ધરેવ ધર્મઃ |

(ધર્મસંગ્રહ શલોક ૩ ટીકા)

૩ અયં ભાવ: પરમો યોગો વર્તતે | સ ચ કીદૃક-વિમુક્તિરસઃ વિશિષ્ટા મુક્તિવ્બિમુક્તિસ્તદ્વિષયો રસઃ પ્રીતિવિશેષો યસ્મિન્યોગે સ વિમુક્તિરસઃ, વિમુક્તૌ રસોऽસ્યેતિ વા ગમકત્વાત્સમાસઃ, (ઘોડશક ત્રીજું, શલોક ૧૩ ટીકા - આ. યશોભદ્રસ્રૂ)

૪ સર્વસઙ્ગપરિત્યાગસ્તત્ત્વતો ધર્મ ઇતિ હિ સમયસારવિદઃ,

(ધર્મસંગ્રહણી શલોક ૯૪ ૩ ટીકા)

☆ 'ધર્મદેશ્યઃ', ઇહ ધર્મશચારિત્રધર્મો ગૃહ્ણતે,

(ધર્મસંગ્રહ શલોક ૬૧ ટીકા)

પરમશુદ્ધનિષ્ઠયનયના મતે શૈલેશી અવસ્થા તે જ ધર્મ છે.

ધર્મની અંતિમ શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યા : આણાએ ધર્મો - આજા એ જ ધર્મ :

આ સર્વ વ્યાખ્યાઓમાંથી કોઈ એકને જ પકડીને જીવનમાં ચાલશે તો તે એકાંગી કહેવાશે. દા.ત. અત્યારે ઘણા શુભકિયાને જ ધર્મ માને છે, ઘણા પુણ્યબંધના જ રસિયા છે, જ્યારે જૈનોમાં બીજા એવા પણ દૃષ્ટિકોણવાળા છે કે જે કહે છે - શુભભાવ ધર્મ જ નથી, પુણ્યબંધ પણ ધર્મ જ નથી, ઊલદું પુણ્ય તો હેય છે, તેઓ શુદ્ધભાવને જ ધર્મ કહે છે. એમ જાતજાતની માન્યતાવાળા છે. પરંતુ હું એવું નહીં કહું કે નૈતિક કર્તવ્યો જ ધર્મ છે, માનવતા જ ધર્મ છે, પ્રાણીદ્યા જ ધર્મ છે, અકામનિર્જરા જ ધર્મ છે, પુણ્યબંધ જ ધર્મ છે, સત્પ્રવૃત્તિ જ ધર્મ છે, પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય જ ધર્મ છે, સંવર જ ધર્મ છે, સકામનિર્જરા જ ધર્મ છે, શુદ્ધભાવ જ ધર્મ છે. આ બધી આંશિક દૃષ્ટિકોણથી ધર્મની વ્યાખ્યાઓ છે. પરંતુ સર્વાંગી, સાંગોપાંગ, શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યા તો એક જ છે કે “આણાએ ધર્મો”. અર્થાત् “આજા એ જ ધર્મ.” આ અંતિમ વ્યાખ્યા છે.

સત્ત્વા : આ પ્રમાણ વ્યાખ્યા ?

સાહેબજી : હા, પ્રમાણ વ્યાખ્યા કહો, અંતિમ રહસ્યરૂપ વ્યાખ્યા કહો, ઐંદર્ધરૂપ વ્યાખ્યા કહો, સર્વનયસંમત વ્યાખ્યા કહો, તે આ જ છે. સંક્ષેપમાં આનો સાર એ છે કે વિધવિધ જાતિના તમામ ધર્મો જિનાજ્ઞા અનુસારી હોય તો ધર્મ તરીકે અવશ્ય મંજૂર છે, અને તે જ ધર્મો જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધના હોય તો આત્મહિતકારી ન હોવાથી ધર્મ તરીક મંજૂર નથી. દા.ત. માતા-પિતાની ભક્તિરૂપ કૌદુર્ભિક ધર્મ જિનાજ્ઞા અનુસારી હોય તો અવશ્ય તેને જૈનશાસ્ત્રો ધર્મ કહેશે, અને જિનાજ્ઞાની વિરુદ્ધનું ઉત્કર પંચમહાત્રતના પાલન સ્વરૂપ નિરતિચાર ચારિત્ર હોય તો પણ તે વાસ્તવમાં ધર્મ નથી એમ કહેશે. સર્વ કક્ષાના અને સર્વ જાતિના પ્રત્યેક ધર્મોમાં જિનાજ્ઞા ભેળવવી અનિવાર્ય છે. અરે ! જિનાજ્ઞા અનુસારી હિંસા પણ ધર્મ અને જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ અહિસા પણ અધર્મ. આજ્ઞાસાપેક્ષ અસત્ય એ ધર્મ અને આજ્ઞાનિરપેક્ષ સત્ય એ અધર્મ; એમ સર્વત્ર સંયોજન કરતાં છેક જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધનો શુદ્ધ ભાવ પણ અંધર્મ, અને જિનાજ્ઞા મુજબનો અશુદ્ધ ભાવ પણ ધર્મ કહી શકાય.

સત્ત્વા : જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય કેવી રીતે સંભવે ?

સાહેબજી : સાંભળો, તીર્થકરો દીક્ષા પૂર્વે વર્ષાદાન આપે છે. અહીં ધનદાન તે દ્રવ્યદાન છે, અને તે તો પુણ્યબંધનું કારણ છે. તીર્થકરોને અંતિમ ભવમાં નવા પુણ્યબંધ કે પુણ્યાનુબંધીપુણ્યબંધની કોઈ જરૂર નથી. તેથી શાસ્ત્રોમાં પ્રશ્ન કર્યો કે તેઓ વર્ષાદાન શા કારણો આપે છે ? તો જવાબમાં લખ્યું કે તેમને પુણ્યાનુબંધીપુણ્યરૂપ ફળની કોઈ અપેક્ષા નથી, માત્ર ધર્મપ્રભાવના અર્થે અવસરે દ્રવ્યદાન કરે છે. તેમ આવા

૧ ઉચ્ચતે ઇતિ વચ્ચનમ્ આગમઃ, તસ્માત, વચ્ચનમનુસૃત્યેત્યર્થઃ, ‘યદિ’ત્યદ્યાયનિરૂપિતવિશેષમ् ‘અનુષ્ઠાનમ्’ ઇહલોક-પરલોક-વર્પેક્ષ્ય હેયોપાદેયયોરર્થયોરહૈવ શાસ્ત્રે વક્ષ્યમાણલક્ષણયોર્હનોપાદાનલક્ષણા પ્રવૃત્તિઃ ‘તદ ધર્મ ઇતિ કીર્ત્યતે’ ઇસ્યુત્તરેણ યોગઃ,

(ધર્મબિન્દુ પ્રથમ અધ્યાય શલોક ૩ ટીકા)

જ સતરમાં રહેલ કોઈ સાધક કે જેને નવા પુષ્યાનુબંધીપુષ્યની કોઈ આવશ્યકતા નથી, છતાં કારણ વિના પુષ્યાનુબંધીપુષ્યના લક્ષ્યથી તેવા ધર્મને વળગી રહે તો તે જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ છે. આ વાત ગંભીર છે. વિસ્તારથી સમજાવવી પડશે. અત્યારે એટલું ગોખી રાખો કે ધર્મની અંતિમ વ્યાખ્યા “આજ્ઞા એ જ ધર્મ.”

સભા : જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધનો શુદ્ધ ભાવ પણ અધર્મ અને જિનાજ્ઞા મુજબનો અશુદ્ધ ભાવ પણ ધર્મ કઈ રીતે ?

સાહેબજી : નિશ્ચયનયથી કખાયના અભાવને ધર્મ કહ્યો છે જે શુદ્ધભાવરૂપ છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજા કહે છે કે “તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિયો પ્રબલ કખાય અભાવ.” નિશ્ચયના દાઢિકોણાથી આ સત્ય વ્યાખ્યા છે. છતાં જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કખાયનો અભાવ કરો તેને શાસ્ત્ર ધર્મ કહેવા તૈયાર નથી. દા.ત. તમારા ધરમાં તમારો દીકરો જેન કુલાચારને ન શોભે તેવું વર્તન કરે તો બાપ તરીકે તેને અટકાવવાની તમારી ફરજ છે. પણ તે વખતે તમને થાય કે ભગવાને કોધ કરવાની ના પાડી છે, ક્ષમા રાખવાનું કહ્યું છે. ક્ષમા શુદ્ધ ભાવ છે પણ અત્યારે તે કેળવવો જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ છે; કેમ કે આ અવસરે તમને કોધ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે. શાસ્ત્રમાં આવા કોધને પ્રશસ્ત કહ્યો છે. ઊલંઘુ તે વખતે કોધ નહિ કરો તો તમને પાપ બંધાશે. અરે ! તમે ધર્મ ચૂકી ગયા તેમ અમે કહીશું. તેથી જ ધર્મનાં બધાં લક્ષ્ણાં બતાવ્યા પદ્ધી અંતે કહ્યું છે કે, જ્યાં જ્યાં જિનાજ્ઞા છે ત્યાં ત્યાં ધર્મ છે, અને જ્યાં જિનાજ્ઞા નથી તેવી સારી પ્રવૃત્તિ પણ અધર્મ છે.

સભા : પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયે ચૌદમા ગુણસ્થાનકે જ ધર્મની વ્યાખ્યા કરી, તેના કરતાં આ વ્યાખ્યા કેવી રીતે ચરી જાય ?

સાહેબજી : દા.ત. કોઈ જંગલીની જેમ તે જ ઓક વ્યાખ્યાને વળગીને બેસી રહે, અને કહે કે નીચેનાં ગુણસ્થાનક પામવાની સાધના નહીં કરવાની; કેમ કે બાકીનાં તેર ગુણસ્થાનક તો અધર્મ છે. વર્તમાનમાં કાન્ઝસ્વામી આવું જ કહે છે. પરંતુ આવા એકાંગીને વર્તમાનમાં હિતકારી શક્ય ગુણસ્થાનકનો પુરુષાર્થ અટકી જાય, અને અશક્યની કલ્પનામાં રાચવાનું રહે; કારણ કે અત્યારે તેને માટે ચૌદમા ગુણસ્થાનકરૂપ ધર્મને અપનાવવાની જિનાજ્ઞા છે જ નહીં, છતાં તેનો જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધનો પ્રયત્ન અને અભિલાષા છે, જે અહિતકર છે. “આણાએ ધર્મો” જેણે ન પકડયું તે બધા માર્ગમાંથી ઊડયા. શાસ્ત્રસંભત ધર્મનું અંતિમ લક્ષણ આ જ કહીએ છીએ કે “જિનાજ્ઞા એ જ ધર્મ છે.” જિનાજ્ઞા પ્રમાણો કોધ કરો તો પણ ધર્મ અને જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ ક્ષમા કરો તો પણ અધર્મ. એમ સર્વત્ર જોડવું.

સભા : જીવ જે કક્ષાએ હોય તે કક્ષા કરતાં ઉપરનો ધર્મ કરે તો તે ધર્મ કે અધર્મ ?

સાહેબજી : તે પણ અધર્મ જ; કારણ કે તેની ભૂમિકા પ્રમાણો તેને તેનાથી ઊંચો ધર્મ પણ હિતકારી નથી, અને તે કરવાની જિનાજ્ઞા પણ નથી. પૂ. આ. શ્રી. સિદ્ધસેનદિવાકરસ્સુરિ, પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસ્સુરિ, પૂ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસ્સુરિ આદિ સર્વ મહાપુરુષો લખે છે કે “યા યા આજ્ઞા સા સા ધર્મઃ।” સંપૂર્ણ ધર્મ ભગવાનની આજ્ઞામાં સમાયેલો છે અર્થાત્ જિનાજ્ઞા અને ધર્મનો અભેદ છે. આ જૈનશાસનની પૂર્ણાદિષ્ટિ છે. વાત ગંભીર

ઇ એટલે સમજવા મહેનત કરવી પડશે. પરંતુ સમજાઈ જાય તો ધર્મની તમામ વ્યાખ્યા સાંભળશો અને તે તે દાસ્તિકોણથી સમજશો, તો કોઈ પણ વ્યાખ્યાને જીવનમાં ખોટી રીતે apply કરીને-જોડીને ઊંઘે રવાડે નહીં ચડી જાઓ. જૈનશાસન તો સ્યાદ્વાદમય છે, અનેક અપેક્ષાઓથી અનેક વ્યાખ્યાઓ કરે; તેને જે એકાંતે પકડી લે તે સદ્ગર્મમાંથી ચ્યુત થઈ જાય, અને મિથ્યાત્ત્વ આદિમાં ભટકાઈ પડે. તમારે તરવું હોય અને આત્માના ઉત્થાનની જબરદસ્ત લગન હોય, તો આ છેલ્લી વ્યાખ્યાને અત્યંત આત્મસાત્ર કરવાની જરૂર છે.

સભા : આજા કેવી રીતે સમજાય ?

સાહેબજી : તે સમજવા સર્વજ્ઞનાં શાસ્ત્રો ઉપલબ્ધ છે. જિનાજ્ઞા જાણ્યા વગર ધર્મ સમજી લીધો, રહસ્ય પકડી લીધું તેમ તમે માનતા હો તો ભૂલો છો; કારણ કે જે મણો જિનાજ્ઞાને વિસારી તેમણે જીવનમાં ભલે સારી વાત પકડી હોય તો પણ માર્ગ ચૂકી ગયા.

સભા : આજા વગરના ધર્મને ધર્મ કહેવાય ખરો ?

સાહેબજી : તેને ઉપચારથી ધર્મ જ કહેવો પડે; કારણ કે દેખાવમાં સત્ત્વવૃત્તિ છે. દા.ત. કોઈ આજ્ઞાવિરુદ્ધ પણ ઉદારતાથી દાન કરે તો લોકવ્યવહારથી મારે તેને સત્કાર્ય કહેવું જ પડે.

સભા : ઉત્તરોત્તર ઉત્ત્રતિ તો પુણ્ય હોય તો જ થાય ને ? માટે પુણ્ય તો છેલ્લે સુધી પકડી જ રાખવું પડે ને ?

સાહેબજી : ભૌતિક ઉત્તતિ પુણ્યથી થાય, જ્યારે આત્મિક ઉત્તતિમાં તો પુણ્યાનુંધીપુણ્ય પૂરકરૂપે જ સહાયક છે. મોકષમાર્ગમાં આત્માની જ કભિક ઉત્તતિ કરવાની છે. તેથી ઉત્તરોત્તર ઉત્ત્રતિ માટે પુણ્યાનુંધીપુણ્યનો સહારો જ્યાં સુધી લેવા જેવો છે ત્યાં સુધી લો તો બસ છે. પરંતુ પછી પણ તેને વળગી રહો તો અમે કહીએ કે તમે એક વસ્તુને સારી માની ગ્રહણ કરી, ત્યારબાદ બીજી તેનાથી સારી વસ્તુ મળે તો પણ પહેલી વસ્તુ છોડવા તૈયાર નથી. સાધનામાં દરેક વસ્તુ અવસરે પકડવાની છે અને અવસરે જ છોડવાની છે. દા.ત. અત્યારે કહીએ કે ભગવાનનો રાગ કરવા જેવો, પરંતુ ઉપરની ભૂમિકામાં છોડવા જેવો; અત્યારે ભગવાનનું ધ્યાન કરવા જેવું, આગળ વધ્યા પછી છોડવા જેવું; હાલમાં શાસ્ત્રો ભણવા જેવાં, પરંતુ શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પામ્યા પછી તેમની કોઈ જરૂર નથી. એટલે ઢૂંકમાં જ્યાં જ્યાં જે જે આજ્ઞા છે ત્યાં ત્યાં તે તે પકડો.

સભા : જિનાજ્ઞા બરાબર સમજવી બહુ દુષ્કર છે.

સાહેબજી : ભણવું પડશે, પણ ધર્મની અંતિમ વ્યાખ્યા તો આ જ છે. ચૌદ્ધર્વી મહાત્માઓ ચૌદ્ધર્વનો અત્યાસ કરે, પછી તેમને કોઈ પૂછે કે ધર્મનું સારભૂત લક્ષણ બતાવો. તો તેઓ પણ કહેશે કે રહસ્યનું રહસ્ય, માખણાનું માખણ, દોહનનું દોહન, સર્વ શાસ્ત્રોનું સારભૂત લક્ષણ આ જ છે કે “જ્યાં જ્યાં જિનાજ્ઞા છે ત્યાં ત્યાં ધર્મ છે.”

સભા : જિનાજ્ઞા સમજતાં જ જિંદગી પૂરી થઈ જાય.

સાહેબજી : આમે જિંદગી તો પૂરી થવાની જ છે, તો પછી કચરામાં પૂરી કરવી છે? અમે પણ મરતાં સુધી જિનાજ્ઞા સમજવાના પુરુષાર્થીમાં છીએ. આખી જિંદગીનું અમારું mission એક જ છે કે ભણ્યા જ કરવાનું; કેમ કે અમારે કેવલજ્ઞાન પામવું છે. થોડું ભણતાં કંટાળો આવે છે અને કહે કે મારે કેવલજ્ઞાન જોઈએ છે, મારે મોક્ષ જોઈએ છે, તો તે સુસંગત નથી.

સભા : એ કહે છે કે આખી જિંદગી સમજવામાં પૂરી થશે તો ધર્મ ક્યારે કરીશું?

સાહેબજી : યથાશક્તિ આજ્ઞા સમજતા જવાનું અને ધર્મ કરતા જવાનું. બંને simultaneously-એકસાથે યોગ્ય છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઠવનગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ભવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વोત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

જગતમાં અનેક ધર્મતીર્થો છે જે પોતપોતાના અનુયાયીઓને ધર્મનો ઉપદેશ કે પ્રેરણા આપે છે. અન્યધર્મોને જૈનધર્મ એકાંતે અધર્મ નથી કહેતો. તેમને પણ તે તે કક્ષાના ધર્મતીર્થ તરીકે સ્વીકારે છે. જ્યવીયરાય સૂત્રમાં પણ કહ્યું કે “પ્રથાનં સર્વધર્માણં, જૈનં જયતિ શાસનમ्” એનો અર્થ એ છે કે દુનિયાના બધા ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ જૈનધર્મ છે, તે જૈનશાસન જ્ય પામે છે. અહીં બીજા ધર્મોને પણ ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યા.-

ધર્મ નામ એક, પણ તેમાં પ્રાથમિકથી માંડીને ઊંચામાં ઊંચા સુધી પ્રકાર અનેક :

‘ધર્મ વિધવિધ પ્રકારના છે. તેની એક જાતિ નથી. જૈનદર્શનમાં ધર્મનો વિચાર કરતી વખતે જગતના અનેક જાતિના ધર્મોનો વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કરાયો. નૈતિક ધર્મથી શરૂ કરી આત્માના શુદ્ધ ગુણોત્ત્પ બધા ધર્મોનું વર્ણન જૈનશાસનમાં મળશે. માર્ગાનુસારીના ઉપ ગુણોથી આરંભીને ચૌદમા ગુણસ્થાનકની શૈલેશીકરણની અવસ્થા સુધીનો ધર્મ ભગવાને બતાવ્યો છે. માર્ગાનુસારીના ઉપ ગુણોમાં અમુક તો સામાજિક, નૈતિક, કાર્યાનુભિક કર્તવ્યો છે. તેથી અને પણ જૈનધર્મ ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે. દુનિયામાં અનાજ, કાપડની અનેક જાતો હોય છે, તે બધાને અનાજ કે કાપડ જ કહેવાય. હોજરી સારી હોય તે હલકું અનાજ ખાય તો પણ તેને પોષણ મળે, અને હોજરી ખરાબ હોય તો ઊંચી જાતનું અનાજ ખાય તો પણ પોષણ નહીં મળે. વાસ્તવમાં

૧ એકવર્ણ યથા દુગં બહુવર્ણાસુ ધેનુષુ । તથા ધર્મસ્ય વૈચિત્રં તત્ત્વમેકं પરં પુનઃ ॥૨૯॥

(વેદાંકુશ)

बधा अनाजमां पोषणशक्ति છે, પણ સમાન નથી, ઓછીવતી છે. અમુક ઘઉં બહુ ઓછી પોષણશક્તિ ધરાવતા હોય, જ્યારે બીજામાં બહુ પોષણશક્તિ હોય; કોઈ ચોખા વધારે શક્તિદાયક હોય, કોઈમાં શક્તિ આપવાની ક્ષમતા ઓછી હોય; પણ બધાં જ અનાજ દેહને પોષણ આપવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. તેમ કપડામાં પણ qualityના-જાતના તફાવતના કારણો કોઈ કપડું ઠંડી-ગરમીથી દેહની પૂરતી રક્ષા કરે, કોઈ ઠંડી-ગરમીથી દેહની પૂરતી રક્ષા ન કરે કે હુંફ ન આપે; કોઈ વધારે સુખદાયક હોય કોઈ ઓછાં સુખદાયક હોય. તેમ કોઈ કપડાં વધારે સુંદર હોય કોઈ ઓછાં સુંદર હોય, કોઈ ઓછા ટકાઉ હોય કોઈ વધારે ટકાઉ હોય એવો પરસ્પર તફાવત પડે, પણ વસ્ત્રમાત્ર દેહનું રક્ષણ કરવાની, દેહને ઢાંકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. તેમ ધર્મમાત્ર આત્માની ઉત્ત્રતિ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, પછી તે નાનો ધર્મ હોય કે મોટો ધર્મ હોય. Qualityમાં-જાતમાં superior qualityનો-ઉંચી જાતનો હોય કે inferior qualityનો-નીચી જાતનો હોય; ઉપરની ભૂમિકાનો હોય કે નીચેની ભૂમિકાનો હોય, પણ ધર્મમાત્ર આત્માની ઉત્ત્રતિ, અને અધર્મમાત્ર આત્માની અવનતિ કરવાની તાકાત ધરાવે છે. જે અવનતિનો અવરોધ કરી, આત્માને ધારી રાખી, ઉત્ત્રતિ તરફ લઈ જાય તે ધર્મ છે. આવા ધર્મના જૈનધર્મ એટલા પ્રકાર બતાવ્યા છે કે તે વાંચીએ તો થાય કે પ્રાથમિક કક્ષાના ધર્મનો પણ જૈનધર્મ ધર્મની વ્યાખ્યામાં સંગ્રહ કર્યો છે અને આત્માના પરાકાષ્ઠાના શુદ્ધ શુણોરૂપ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે તેનો પણ જૈનધર્મ ધર્મની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કર્યો છે.

ધર્માની નયસાપેક્ષતા :

જૈનદર્શન નયસાપેક્ષ છે, વિધવિધ નયથી વાત કરનાર છે, જાત-જાતની અપેક્ષાયુક્ત છે. જૈનશાસ્ત્રમાં એવા પણ નય છે કે જે સમ્યગ્દર્શનને પણ ધર્મ કહેવા તૈયાર નથી. તે તો કહેશે કે સમ્યગ્દર્શન એ ધર્મની શ્રદ્ધા છે, સમ્યગ્જ્ઞાન એ ધર્મની સમજ છે, ધર્મનો પ્રારંભ તો શ્રદ્ધા-સમજણપૂર્વકના આચરણથી જ થાય. એની દલીલ ગ્રમાણો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાનથી ધર્મની શરૂઆત નથી, પણ સમ્યક્યારિતથી ધર્મની શરૂઆત થાય છે. વળી, કોઈ નય એમ પણ કહે કે, બોધિબીજ આદિ યોગની ચાર દસ્તિ પામેલા જીવ પણ મિથ્યાદસ્તિ છે, અને મિથ્યાત્વની અવસ્થામાં કરેલ ધર્મગ્રવૃત્તિ આત્મા માટે હિતકારી નથી; સાચા ધર્મની શરૂઆત તો સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય, સમકિત વગરનો બધો ધર્મ નકામો છે, છાર પર લીંપણ સમાન છે. વળી, બીજે ઠેકાણો શાસ્ત્રમાં બોધિબીજનો અપાર મહિમા ગાયો છે, અને પ્રથમ ચાર યોગદસ્તિના ધર્મને આત્મકલ્યાણસાધક અધ્યાત્મરૂપ વર્ણિયો છે. આમાં વિરોધાભાસ નથી, પરંતુ જૈનધર્મ વિધવિધ પાસાથી, જુદા-જુદા નય, જુદી-જુદી અપેક્ષાથી સમગ્ર ધર્મનું વર્ણન કરે છે, તેથી આવું વૈવિધ્ય ભણે.

એકાંગી જીવનું હિત દુર્લભ :

પણ બહુધા જીવોની દસ્તિ એકાંગી હોય છે. એટલે જે સાંભળે તે એક વાત પકડી લે. દા.ત. એક ધર્મનો મહિમા સમજાયો. તેથી તે પકડી લે, બીજા બધાને છોડી દે. આવું કરનારની દશા શું થાય ? ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ ધર્મને આંચાધીને જે પામવું જોઈએ તે પામી ન શકે. તમારી પાસે બોરાકની પોપકતાનું વર્ણન કરનાર

કોઈ જાગકાર કહે કે દૂધ સંપૂર્ણ પોષક આહાર છે, શરીરને જોઈતાં પોષક તત્ત્વો તેમાંથી પૂરતાં મળી રહે છે. આ સાંભળી કોઈ સવારથી સાંજ સુધી દૂધ જ પીધા કરે તો ઉલટું જાડા વગેરે તકલીફો થાય. અહીં one sided approach-એકમાર્ગી અભિગમ અપનાવ્યો, જે નુકસાનકારક છે. તેમ જૈનશાસનમાં હિતકારી સર્વ ધર્માનું વર્ણન છે, પણ ગમે ત્યાંથી ગમે તે પુંછદું પકડે તો તે ન ચાલે. કોઈ અહિંસા ધર્મ સમજે એટલે જેમાં હિંસા હોય તેવો ધર્મ છોડી દે; અથવા પુષ્ય આત્મા માટે બંધન છે એમ કોઈ સાંભળે, એટલે મનમાં પકડી લે કે પુષ્ય કરવું જ નહીં, પરિણામે પુષ્યસાધક ધર્મ ત્યાગી દે; અથવા સાંભળ્યું કે શુદ્ધ ભાવ એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, તેથી સવારથી સાંજ સુધી શુદ્ધ ભાવ જ કર્યા કરે, બાકીના દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યેના બહુમાન-ભક્તિરૂપ શુભ ભાવને પણ તિવાંજલિ આપી દે. અત્યારે જૈનશાસનમાં ધર્મરાધના કરનારાઓમાં પણ ઢગલાંબંધ એવા ધર્મી છે કે જે એક વ્યાખ્યા પકડીને જક્કીની જેમ ફર્યા કરે.

સભા : શ્રદ્ધા કહેવાય ને ?

સાહેબજી : આને શ્રદ્ધા ન કહેવાય, એકાંગીપણું કહેવાય. એકાંગી થઈ એક વ્યાખ્યા જ. અપનાવો તે ન ચાલે. ઘણા કહે છે કે જીવનમાં નૈતિક કર્તવ્યો પહેલાં હોવાં જોઈએ. નૈતિક કર્તવ્યો વગરનો બધો ધર્મ નકામો. નૈતિક કર્તવ્યોને એટલાં શ્રેષ્ઠ માને કે નૈતિક કર્તવ્ય અદા કરીએ તેમાં સમગ્ર ધર્મ આવી ગયો માને.

સભા : પહેલાં તો માણસ બનવું જોઈએ ન ?

સાહેબજી : એમ ! અર્થાત્ માનવધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, તેના જેવો ઊંચો ધર્મ કોઈ નથી, એમ તેઓ માને. પણી જડની જેમ માનવધર્મને વળગી બીજું બધું ભૂલી જાય. આવા હજારો મળે.

સભા : ‘જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા’ કહેવાય ?

સાહેબજી : તે તો મિથ્યાદટિનું સૂત્ર છે. જૈનશાસનના વિવેકને સમજેલો આવું બોલે નહીં. તમે અત્યારે પરમાત્મા નહીં સાચા ધર્મત્વા પણ નથી બન્યા, છતાં તમને કોઈ ગુંડા સાથે સરખાવે તો તમને કેવું લાગે ? તેની સાથે જમવા બોલાવી એક પંગતમાં બેસાડી સમાન કક્ષાથી તમારા બંનેનાં વખાણ કરીએ તો તમને તે જરૂર અપમાન લાગશે. આવું સ્વાગત-સંભાન સ્વીકારો કે ના પાડી દો ? તમે ગુંડાની parityમાં-સમાન કક્ષામાં બેસવા તૈયાર નથી; કારણ કે તમારા અને ગુંડા વચ્ચે વ્યક્તિત્વનો તફાવત છે. તો પામર માનવ અને પરમેશ્વર સરખા કેમ ? આ પરમતત્વની એક ભારે આશાતના છે. બુદ્ધિ ગીરવે મૂકી હોય તે આવું બોલે.

જિનાજ્ઞાથી જ ધર્મનો પ્રારંભ :

વાસ્તવમાં સૌ પ્રથમ જિનાજ્ઞામાં આવવું જ અત્યંત જરૂરી છે. તે સિવાયની માણસાઈ કે નૈતિક મૂલ્યો પણ આત્મિક દટ્ટિએ અર્થ વગરનાં છે. તેથી નૈતિક મૂલ્યો જિનાજ્ઞા પ્રમાણો હશે તો અમે ધર્મ કહીશું, અને જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ નૈતિક મૂલ્યો હશે તો તેને પણ ધર્મ બહાર મૂકી દઈશું

સભા : સાચા ધર્મની શરૂઆત કરવી ?

સાહેબજી : સાચા ધર્મને પાળવો હોય તો સૌ પ્રથમ જિનાજ્ઞામાં આવી જાઓ. ત્યાર બાદ નૈતિક કર્તવ્ય

પણો કે માનવતાના ગુણો કેળવો કે કૌટૂંબિક કર્તવ્યો અદા કરો તો તે પણ અવશ્ય ધર્મ છે; જ્યારે જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધનાં નૈતિક કર્તવ્યો આદિને પણ હું ધર્મ કહેવા તૈયાર નથી. આ જ રીતે દ્યા, પરોપકાર, કરુણા, મૈત્રી, વિનય, ભક્તિ સર્વ માટે સમજવું. Creamનું cream, extractનું extract-માખણનું પણ માખણા, સારનો પણ સાર આ વ્યાખ્યામાં કહ્યો છે. વળી નૈતિક મૂલ્યોની જ્યાં આવશ્યકતા હોય ત્યાં તેને ગૌણ પણ ન કરાય અને એકાંગી બનીને ગમે ત્યાં નૈતિકતાનું પૂંછું પકડો તે પણ અનુચ્છિત છે. દા.ત. કોઈ આપણાં ઉત્તમ શાસ્ત્રોને ચોરી ગયું હોય, અને તે બીજી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ ન હોય, ત્યારે નૈતિકતાનું પૂંછું પકડી રખાય ?

જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ અનૈતિકતામાં પણ ધર્મ, તેનું દસ્તાવેજ :

આ બાબતમાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા અને પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજાનું દસ્તાવેજ આવે છે. તેઓશ્રી ઉપ્રોવાનું વર્ષ પહેલાં થયા છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સાહેબ તો એવા જ્ઞાની છે કે, તેમના કાળમાં થયેલા મહાત્માઓએ તેમના માટે લખ્યું કે, અમે પૂર્વધરોને જોયા નથી, પણ આ મહાત્મા પૂર્વધરોના જ્ઞાનની કલિકાલમાં પણ જાંખી કરાવે તેવી પ્રયંડ પ્રતિભાશક્તિ ધરાવે છે. યુવાવસ્થામાં તેઓ તેમના ગુરુની કૃપા-આજ્ઞાથી કાર્યાલયાની ભણવા ગયેલા. ત્યાં પણ અનેક વિદ્વાનોને તર્કશક્તિથી પ્રભાવિત કર્યા. તેઓ કાશીના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો પાસે ભણતા હતા. તેમની બધી અભ્યાસની વ્યવસ્થા અમદાવાદના ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠીએ કરેલી. અત્યારે આવા જાગ્રત શ્રીબ્રહ્માંદ્રા સંઘમાં મળે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. આ મહાત્માને તે કાળમાં ઉપલબ્ધ શ્રેષ્ઠ કક્ષાની ભણવાની સામગ્રી મળે તે માટે, પંડિતને જીટલા ધનની અપેક્ષા હતી તેના કરતાં વધુ ધન આપીને આ શ્રીબ્રહ્માંદ્રાને સંતુષ્ટ કર્યા છે. છતાં જૈનેતર વિદ્વાનો પોતાની વાતનાં છેલ્લાં secret-રહસ્ય ભણનારને આપે જ તેવો નિયમ નથી. તમે ધર્મમાં ઊડા નથી ઊતર્યા, માટે તમને ખબર ન હોય. પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રોના ઊડા અભ્યાસમાં જાઓ એટલે વાદ આવે, શાસ્ત્રાર્થ આવે, જેની છેલ્લી દલીલો જાણવા પ્રાય: પ્રતિભાસંપત્તને પણ સાધન-સામગ્રી જોઈએ; કારણ કે બધાનો ક્ષયોપશમ ગણધરો જેવો ઉત્કટ નથી હોતો. હવે પેલા પંડિત પાસે વાદ અંગેનાં top secret-ઊંચાં રહસ્ય છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સાહેબ તપાસ કરે છે કે, અમને શાસ્ત્રાર્થમાં પછડાટ ખવડાવે તેવી વાદશક્તિની છેલ્લામાં છેલ્લી દલીલો-તર્કોનો સંગ્રહ, પંડિતજીએ ક્યાં કર્યો છે ? આમ, તપાસ કરતાં કરતાં ખબર પડી કે આ પંડિતજીનો પોતાનો એક સ્વહસ્તલિભિત સંગ્રહાત્મક ગ્રંથ છે, તેમાં તેમણે top secret-ઊંચાં રહસ્ય ટૂંકમાં લિપિબદ્ધ રાખ્યાં છે, પણ તે ગ્રંથ તેઓ જીવનમાં કોઈને કદી આપતા નથી. આ બંને મહાત્મા વિચારે છે કે આ ગ્રંથ કોઈ પણ રીતે અવશ્ય મેળવવા જેવો છે અને વાંચવા જેવો છે. ગમે તેમ તોય વિદ્વાગુરુ છે, રોજ વિનયનો વ્યવહાર કરીએ છીએ. છતાં પણ ગ્રંથ માંગીશું તો એમ ન એમ નહીં મળે. આ બંને સહાધ્યાયી એકાંતમાં વિચારે છે કે શુ કરવું ? તેમણે ઊંચું કે પંડિતજીની અગત્યની વસ્તુની સારસંભાળ લેનાર પંડિતજીનાં ધર્મપત્તી છે. પંડિતજી પોતે પોતાને હાથે ગ્રંથ આપે તેવી શક્યતા નથી. માટે તેમની ગેરહાજરીમાં-પંડિતજી ન હોય ત્યારે ગુરુપત્તીને સાધવાની જરૂર છે. તેથી બંનેએ ગુરુપત્તીની એવી સેવા કરી છે કે ગુરુપત્તી ખુશ થઈને કહે છે કે તમે મારી સગા દીકરા કરતાં પણ વધારે સાચવણ કરી છે.

સભા : ગુહસ્થને સાચવાં ?

સાહેબજી : બંને વિચક્ષણા, ગીતાર્થ છે, એટલે સાધુપણામાં રહીને પણ કેવી રીતે માવજત કરવી તે જાણો છે. ગુરુપત્નીને એવી રીતે ખુશ કરે છે કે તે સામેથી કહે છે કે તમારી શું છચ્છા છે ? એક દિવસ પંડિતજી બહારગામ ગયા ત્યારે આ બંને કહે છે કે, અમારે પેલો ગ્રંથ છે, જેને પંડિતજી જીવની જેમ સાચવે છે, તે એક વાર જરા જોવો છે. ગુરુપત્નીને થયું કે આ ક્યાં ઉપાડી જવાના છે ? ભવે વાંચતા. આમ પણ પંડિતજી વિદ્યા તો ભણાવે જ છે. એટલે તેમને તે ગ્રંથ વાંચવા આપ્યો. આ બંનેની સ્મરણાશક્તિ તીવ્ર છે. ગ્રંથ ૧૨૦૦ શલોકનો હતો. તેથી બંનેએ નક્કી કર્યું કે ૭૦૦ શલોક યશોવિજયજી મહારાજ યાદ રાખે અને ૫૦૦ શલોક વિનયવિજયજી મહારાજ યાદ રાખે. એક વાર વાંચીને કંઈસ્થ કર્યું અને પુસ્તક ગુરુપત્નીને પરત કર્યું. આ વાસ્તવમાં ચોરી છે, પણ અહીં કોઈ નૈતિકતાનું પૂછું પકડી રાખે તો શું થાય ? અરે ! તમને ખબર નથી કે આના દારા પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે જે પ્રતિભા પ્રાપ્ત કરી તે એટલી તીક્ષ્ણ થઈ કે કાશીનો કોઈ વિદ્ઘાન તેમની સામે ટકી શકે નહીં. તે કાળમાં કાશી વિદ્ઘાનોથી ધમધમતું હતું, પોતાની વિદ્ઘાનનો પ્રજ્ઞાવ કાશીમાં પડે તેના માટે ભલભલા પંડિતો જંખના રાખતા, ત્યાં તેઓશ્રી અજોડ સ્થાન પાખ્યા. એક વાર કાશીમાં દક્ષિણાનો કોઈ વિદ્ઘાન આવ્યો. તેણે સમગ્ર કાશીના વિદ્ઘાનોને શાસ્ત્રાર્થની chalange-પડકાર ફેંક્યો, પરંતુ તેની સામે કોઈ બ્રાહ્મણ વિદ્ઘાન ટકી શકે તેમ ન હતા. ત્યારે પંડિતોની સભામાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કહ્યું કે બધાની સંમતિ હોય તો તેનો પડકાર હું જીલું, અને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાસ્ત કરીને મોકલું. ત્યારે સર્વ પંડિતોએ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાને વિનંતિ કરી કે કાશીની આબરૂ રાખો. આમ, બધા વિદ્ઘાનોની સંમતિથી તેની સામે શાસ્ત્રાર્થમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ જૈનશાસનના સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરી, પેલાને પરાસ્ત કર્યો. તેથી કાશીની પરંપરા પ્રમાણે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાને ન્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાયનું બિરુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું. જે ગ્રંથ તેમણે એક વાર વાંચીને કંઈસ્થ કરી લીધો, તે તમને આપું તો તમે શું કરવાના ? તમે તો તેની એક લીટી પણ વાંચી ન શકો. પણ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજા માટે એ ગ્રંથ ખૂબ જ અગત્યનો હતો. તે દ્વારા તેમને પોતાની career-કારકીર્દિં બનાવવી હતી તેવું નહોતું, પણ જૈનશાસનની વિજયપતાકા ફેલાવવી હતી. આવા અવસરે જક્કી થઈને નૈતિક કર્તવ્યનું પૂછું પકડે તો શું થાય ? મહાન શાસનપ્રભાવના અટકી પડે. ટૂંકમાં જિનાજ્ઞા પ્રમાણે હોય તે જ નૈતિક કર્તવ્યો અમને મંજૂર છે. બાકી મનજ્ઞાવતા નૈતિક કર્તવ્યને અમે બહાર કાઢી મૂકીશું. અરે ! જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધના પંચ મહાવતના અંડ પાલનને પણ cancel-રદ કરીશું.

જિનાજ્ઞાનુસાર નાનો પણ ધર્મ હિતકારી અને જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ મોટો પણ ધર્મ અહિતકારી :

નાનામાં નાનો પણ ધર્મ જિનાજ્ઞા પ્રમાણે હોય તો તેને અમે ધર્મ કહેવા તૈયાર છીએ, અને જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ મોટો પણ ધર્મ હોય તો તે નકામો છે. દા.ત. તમે ગમે તે ખોરાક ખાઓ પણ તેનો object-હેતુ, aim-ધ્યેય દેહનું પોષણ છે. જો શક્તિદયયક ખોરાક પણ ખાવા છતાં અપયો અને જાડા થઈ જાય તો શરીરની જૂની શક્તિ પણ નીકળી જાય. આવી પરિસ્થિતિમાં ગમે તેવો સારો ખોરાક પણ ઝેર જેવો ગણાય. પરંતુ જો સુપાય હોય તો અલ્યપોષક ખોરાક પણ પચી જાય અને દેહને શક્તિ આપે તો તે હિતકારી-પથ ગણાય. ટૂંકમાં અત્યંત

पोषणादायक आहार पण देहने शक्ति न आपे तो नकामो, अने अत्यपोषणादायक आहार पण शक्ति आपे तो उपयोगी. तेम शास्त्र कडे छे के जिनाशाविरुद्धनो भोटो धर्म पण आत्मा माटे अहितकारी छे, माटे नकामो छे; अने जिनाशा मुजबनो नानो पण धर्म आत्मा माटे हितकारी छे, माटे साचो धर्म छे. शुद्ध भावरूप श्रेष्ठ धर्म पण जिनाशाविरुद्ध होय तो आत्मा माटे हितकारी नथी, अने कौटुंबिक कर्तव्यरूप प्राथमिक धर्म पण जिनाशाअनुसारी होय तो आत्मा माटे हितकारी छे. संक्षेपमां जे, ज्यारे, जेने माटे अवश्य हितकारी होय तेने जे जिनाशा कडेवामां आवे छे. दा.त. तमारा कुटुंबमां सत्य तरीके तमारो दीकरो जे भांदो पड्यो छे, अत्यारे तेनी सार-संभाण लेवी ते तमारा माटे कौटुंबिक फरज छे; त्यारे तमे कडो के कौटुंबिक धर्म ए ऊंचो धर्म नथी, ऊंचो धर्म तो आत्मानो शुद्ध स्वभाव छे, अने शुद्ध स्वभावनी अपेक्षाए तो कोणा दीकरो अने कोणा बाप ? आ बधा संबंधो तो काल्पनिक छे. मूणथी बधां आत्मद्रव्य सरखां छे. अम शुद्ध भावने विचारीने निर्वपताथी बेसी जाओ, तो ते श्रेष्ठ धर्म पण हितकारी न कडेवाय.

सभा : फरज चूक्यो.

साडेबळू : फरज जे नहीं, पण जिनाशा जे चूकी गयो. फरज चूक्यो तेना करतां जिनाशा चूक्यो ते वधारे भयंकर छे. अमे^१ नाना धर्मने पण जिनाशामां आवे तो धर्म कडेवा तैयार छीअे, अने उपरनो धर्म पण जिनाशाविरुद्ध होय तो तेने नकामो कडीशुं. तमने आ व्याख्या बराबर clear-स्पष्ट थवी जोईअे. जिनाशा प्रभाषे दीकरानी सार-संभाण लेवामां पण धर्म, परंतु आ वातनुं ओहुं लઈने आभो दिवस कुटुंबनी सरभरा जे कर्या करे तो ते न चाले. वणी कडे के पहेलां कुटुंबनी फरज, पछी धर्म; तो अमे कडीअे के ते जिनाशा समजतो जे नथी. सर्वत्र कौटुंबिक फरजनुं जे महत्व नथी. ते जे रीते नास्तिक गमे तेटली कौटुंबिक फरजे पाणे के चुस्ताताथी नैतिक मूल्यो ज्ञाणवे, ते माटे कदाच ज्ञवनमां ज्ञबरदस्त बलिदान आपे, तो पण अमे कडीअे के तेनां नैतिक मूल्यो आठिनी कोई किंमत नथी; कारण के ते जिनाशा बहार छे. आ जे न्यायथी अभव्य-दुर्भव्य ज्ञवो पण जैनधर्मनी श्रद्धा केणवे, तेनां श्रावकाचार के साध्वाचारनां उत्कट अनुष्ठानो पाणे, यावत् ज्ञवनभर निरतिचार पंचमहाव्रत धारण करे, छतां आवा महान धर्मनी पण झूटी बदाम जेटली ये किंमत नथी, कारण के ते ज्ञवो जिनाशा बहार छे.

जिनाशापालनमां जैन-जैनेतरनो भेद नथी :

वणी, गिलदुं कोई जैनेतर होय, परंतु ते जिनाशा प्रभाषे वर्ततो होय, तो तेना टचूकडा धर्मने पण भगवान धर्म तरीके मंजूर करे छे, उपरांत ते धर्मथी तेना आत्मकल्याणानी पण गोरंटी आपे छे. संक्षेपमां जैन पण जिनाशाविरुद्ध वर्ततो होय तो शास्त्रो तेना धर्मने रद करे छे, अने तेना बदले अजैन व्यक्ति के

१ कोदृशमनुष्ठानं धर्म इत्याह-‘यथोदितं’ यथा येन प्रकारेण कालाद्याराधनानुसाररूपेणोदितं प्रतिपादितं तत्रैवाविरुद्धे वचने, अन्यथा प्रवृत्तौ तु तद्द्वेषित्वमेवापद्यते, न तु धर्मः, यथोक्तम्- तत्कारी स्यात् स नियमात् तद्द्वेषी चेति यो जडः। आगमार्थे तमुल्लङ्घ्य तत एव प्रवर्तते॥१॥ [योगबिन्दौ २४०] इति।

(धर्मबिन्दु प्रथम अध्याय श्लोक ३ टीका)

જેહો ભગવાન મહાવીરસ્વામીને પ્રતિમારૂપે પણ જોયા નથી, તેમને કદી પગે પણ લાગતો નથી, બહારથી કદાચ તે શંકર કે વિષ્ણુનો ભક્ત હોય, છતાં જો તે જિનાજ્ઞા મુજબ દ્યા પાળતો હોય, તો અમે કહીએ કે તે ધર્મ તેના આત્મા માટે કલ્યાણ કરનાર છે; જ્યારે જૈન હોય પરંતુ જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ દ્યા પાળતો હોય તો અમે કહીએ કે તે ધર્મ તેના આત્મા માટે નકારો છે અર્થાત્ કોઈ પણ ધર્મને આત્મકલ્યાણકારી બનાવવા તેમાં જિનાજ્ઞાનુસારિતા અનિવાર્ય છે.

માર્ગાનુસારી જૈનતરમાં જિનાજ્ઞાનુસારી દ્યા-દાનાદિનો સંભવ :

સભા : અન્ય ધર્મમાં જૈનધર્મ જેવી જ્યાણ ક્યાં છે ?

સાહેબજી : અન્ય ધર્મમાં પણ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશોલા અપુનર્બધકાટિ જીવોમાં જે કાંઈ પણ અલ્ય દ્યા, પરોપકાર, ભક્તિ, ત્યાગ આદિનું અનુઝાન હોય તો તેને જિનાજ્ઞાનુસારી જ કહ્યું છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સાહેબે લખ્યું કે,

અન્યમાં પણ દ્યાદિક ગુણો, જેહ જિનવચન અનુસાર રે,

સર્વ તે ચિત્ત અનુમોદીએ, સમકિત બીજ નિરધાર રે. ચેતના૦

આ વિધાનથી અન્ય ધર્મમાં પણ જિનાજ્ઞા મુજબ દ્યા-પરોપકાર-તપ-ત્યાગ હોઈ શકે છે, જેની અહીં બેઠાં મારે પણ અનુમોદના કરવાની છે. પારકા છે એટલે અમને વાંધો નથી. ‘પારકાનું બધું ખરાબ અને આપણું બધું સારું’ તેવી ભગવાનની વાત નથી. હા, અન્ય ધર્મમાં જૈનશાસન જેવાં સૂક્ષ્મ જ્યાણાયુક્ત અનુઝાનો ન હોય, પરંતુ દ્યા કે અહિસાનું જરા પણ આચરણ જ નથી તેવું તો ન કહી શકાય. અન્ય ધર્મમાં જે એવા મુમુક્ષુ હોય કે “પાપરૂપ હિસા ન કરાય” તેથી દ્યા પાળતા હોય; વળી પાળતી વખતે મનમાં એક જ ભાવ છે કે “દુનિયામાં જીવમાત્ર હુઃખ નથી હચ્છતો અને સુખને જ હચ્છે છે; કોઈને હુઃખ દેવાનો મને અધિકાર નથી. તેથી આ અસાર સંસારમાં મારા ભौતિક સુખ માટે કોઈ જીવને હું શું કામ હુઃખી કરું?” હદ્યથી માને છે કે “આ સંસાર અસાર છે, ભોગસુખો તુચ્છ છે, અવશ્ય છોડવા જેવાં છે, તેના માટે હું બીજાને ગ્રાસ આપું તે યોગ્ય નથી.” જે વ્યક્તિ આવી ભાવનાથી નિઃસ્વાર્થભાવે વૈરાગ્યપૂર્વક બીજા જીવના હુઃખની ચિંતાથી દ્યા પાળે, પછી તે (અન્ય ધર્મમાં) ગૃહસ્થ હોય કે સંન્યાસી હોય, કદાચ રામ-શંકર-મહાદેવનો ભક્ત હોય, તો પણ અમે તેની દ્યાની અનુમોદના કરીએ છીએ; કારણ કે તે જીવ જિનાજ્ઞામાં છે.

સભા : આપણા જીવો વૈરાગ્ય તેમને કેવી રીતે આવે ?

સાહેબજી : તેઓનાં શાસ્ત્રોમાં પણ સંસારને સંપૂર્ણ હુઃખમય અને અસાર જ કહ્યો છે. સર્વ આર્થદર્શનો કહે છે કે ચોર્યાશી લાખ યોનિરૂપ સંસાર અસાર છે, મોક્ષ જ સાર છે. આત્મા અને આત્માના સુખ સિવાય બીજું કાંઈ જ મેળવવા જેવું નથી. ન્યાપર્દ્ધન, વૈશેષિકદર્શનનાં શાસ્ત્રો વાંચો. અરે ! સાંઘ્યદર્શનનાં પાતંજલયોગદર્શન નામના ગ્રંથના રચયિતા પતંજલિ ઋષિએ લખ્યું કે,

परिणामतापसंस्कारदुःखमेव सर्व विवेकिनः ।।२-१५॥

તेओ आभा संसार भाटे दुःखमेव सर्व शब्द वापरे છે. તમે જેને સુખ કહો છો તેને પણ આ મહર્ષિ દુઃખ કહે છે. તમે જैનશાસ્ત્રો પણ બરાબર વાંચ્યાં નથી કે બીજાં કોઈ શાસ્ત્રો પણ વાંચ્યાં નથી. ત્યાં પણ તેમના શાસ્ત્રાનુસારી વિચારધારાવાળા સંન્યાસી હોય તો તે માને કે ભૌતિક જગત અસાર છે; ઇન્દ્રિયોનાં સુખ, વિકાર-દુઃખનાં જ કારણ છે; તેનાથી જીવ અનંતી વાર દુઃખી થયો છે. ભોગો ભોગવીને તૃપ્ત કરવાના લક્ષ્યથી જીવ અનંત કાળથી ભટકે છે, છતાં અતૃપ્ત જ રહ્યો છે. આવા ચિંતનથી જેની વિવેકદાષ્ટી ખુલી જાય અને આત્મકલ્યાણના લક્ષ્યથી દ્યા પાળે, તો તેવા જીવને ભાટે કહેવું પડે કે તે જિનાજ્ઞા મુજબનો ગુણ છે. તેથી તેને અમે અવશ્ય ધર્મ કહીશું.

આજ્ઞાનિરપેક્ષ જૈનનો ધર્મ પણ આત્મકલ્યાણકર :

તેનાથી વિપરીત દ્વારાંત વિચારીએ કે કોઈ જૈનધર્મમાં જન્મેલ હોય, પરંતુ જિનવાણી અનુસાર સંસારને અસાર ન માનતો હોય, ઇન્દ્રિયોનાં સુખોને જ જીવનમાં સર્વસ્વ માનતો હોય, તો અમે કહીશું કે તેનાં દ્યા-પરોપકાર આદિ ધર્મથી એનું કલ્યાણ નહીં થાય. અરે ! અમને એવા પણ જૈન મળ્યા છે, જે કહે કે “મારે મોક્ષે જવું નથી, પણ અહીં રહીને અનેક જીવોનો પરોપકાર કરવો છે, દુઃખથી ત્રસ્ત જીવોને દુઃખમાંથી બહાર કાઢવા છે, તેથી મેં તો માનવદ્યાને જીવનનું ધેય બનાવ્યું છે. મોક્ષમાં જઈ એમ ને એમ બેસી રહેવું તેના કરતાં દુનિયાનો ઉદ્ધાર કરવો શું ખોટો ? કોઈનાં આંસુ લૂછવાં, દુઃખ દૂર કરવાં, તેનાથી ઊંચુ સત્કાર્ય શું છે ? મને તો માત્ર આવા સત્કાર્યમાં જ રસ છે.” પાછો તે બોલનાર જુહો કે લુચ્યો ન હોય, દિલનો પ્રામાણિક હોય; વાસ્તવમાં આભા જીવનમાં પોતે લાખોને બચાવ્યા હોય, માનવતાનાં કામ કરવા અડધી રાતે ખડે પગે તૈયાર હોય, પણ તેને અધ્યાત્મતત્ત્વની કોઈ જ ખબર ન હોય, જિનાજ્ઞા સાથે નહાવાનીયોવવાનો સંબંધ ન હોય, તેથી અમારે કહેવું જ પડે કે એના મનમાંથી ઊગી નીકળેલી આ દ્યા છે, ભગવાને કહેલી દ્યા નથી. તેને તેના શુભ ભાવથી માત્ર પુણ્ય બંધાશે, પણ તેનું આત્મકલ્યાણ નહીં થાય.

સભા : આવી દ્યામાં જિનાજ્ઞાનું ખંડન થાય છે ?

સાહેબજી : થાય જ. ભગવાને દ્યા આત્મકલ્યાણના ઉદેશથી કરવાની કહી છે. વળી જેને વિષય-કથાયરૂપ સંસારનો રસ છે તેને સ્થૂલ જીવોની દ્યા કરતો હોવા છતાં તત્ત્વથી હિંસાનો જ રસ છે. આવી દ્યામાં જિનાજ્ઞા ન જ હોય. તેથી આત્માની ઉન્નતિ ન થાય તેવી દ્યા પણ નકામી છે. આભા ધર્મનું લક્ષ્ય જ આત્માની ઉન્નતિ છે. જે ધર્મ તમારા આત્માનો અધોગતિથી અવરોધ ન કરે, અને ઉન્નતિ તરફ ન લઈ જાય તે ધર્મ તત્ત્વથી ધર્મ જ નથી.

ભૌતિક સ્વાર્થ તે સ્વાર્થ, આત્મિક સ્વાર્થ તે પરમાર્થ :

સભા : આખો દિવસ પોતાના આત્માની જ ચિંતા કરે તે સ્વાર્થી ન કહેવાય ?

સાહેબજી : તમે ઇન્દ્રિયો આદિની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવાની છચ્છા રાખો તે સ્વાર્થ છે, અને તેની પૂર્તિ પરપીડન વિના શક્ય નથી, તેથી ભૌતિક સ્વાર્થ ખરાબ છે; જ્યારે આત્માનો સ્વાર્થ પરમાર્થ છે, કેમ કે તમારા આત્માના સુખમાં આખી દુનિયાનું કલ્યાણ-સુખ સમાયેલું છે. તમે જેવા ભૌતિક સ્વાર્થી બન્યા એટલે આખા જગતને અવશ્ય પીડા-નાસરૂપ બનશો, અને તેની સામે આત્મકલ્યાણાના છચ્છુક બનશો તો આખી દુનિયાને સુખ-શાંતિના દાતા બનશો. સ્વકલ્યાણમાં જ આખા જગતનું કલ્યાણ છે અને સ્વસ્વાર્થમાં પરપીડનની પરંપરા છે. શાસ્ત્રમાં આત્મિક સ્વાર્થની પેટ ભરીને પ્રશંસા કરી છે અને ભૌતિક સ્વાર્થની ભરપેટ નિદા કરી છે. આત્માનો સ્વાર્થ ધર્મ છે, ભૌતિક સ્વાર્થ પાપ છે, તમે મગજમાં સ્પષ્ટતા રાખો કે તમારા આત્માનું કલ્યાણ ન થાય, હિત ન થાય તેવા અહિસા-સત્યનો જૈનધર્મને કોઈ આગ્રહ નથી; કેમ કે કોઈ પણ ધર્મ દ્વારા છેલ્લે આત્માની ઉત્ત્રતિ જ કરાવવી છે. જો ધર્મ કરીને આત્માની અવનતિ થતી હોય તો તે ધર્મને પણ શું કરવાનો? તેનો કોઈ મતલબ નથી.

સભા : દરેક વખતે આત્માની અવનતિ-ઉત્ત્રતિ કોણ સમજાવે?

સાહેબજી : ન સમજાય તો જાણકારને પૂછવાનું. ટૂંકમાં યાદ રાખી શકાય કે જિનાજ્ઞા પ્રમાણેનો ધર્મ જ એકાંતે ઉત્ત્રતિનું કારણ છે, તેની વિરુદ્ધનો ધર્મ ઊંચામાં ઊંચો-મોટામાં મોટો હોય તો પણ તે આત્માની ઉત્ત્રતિનું કારણ નથી.

ધર્મની સર્વ વ્યાખ્યાને સમ્યગું બનાવનાર આ વ્યાખ્યા છે. તે નહીં સમજો તો ધર્મની બધી વ્યાખ્યા ખોટી થઈ જશે. આ એક વ્યાખ્યામાં સર્વાંગી તત્ત્વદર્શિ છે. આ વ્યાખ્યાના અનુસંધાનથી કરાયેલી ધર્મની સર્વ વ્યાખ્યાઓ સાર્થક બનશે અને આ વ્યાખ્યાના અનુસંધાન વગરની ધર્મની તમામ વ્યાખ્યાઓ નિરર્થક છે. જૈનધર્મને, નૈતિક કર્તવ્યો નકામાં છે, છોડી દેવા જેવાં છે એવું નથી કહેવું; ભગવાને તમારા માટે સામાજિકધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ વગેરે કર્તવ્યો કલ્યાણ જ છે, પણ તેનું આચરણ કરનારે સૌ પ્રથમ પ્રાથમિક જિનાજ્ઞામાં તો આવવું જ પડે. તો જ તે સર્વ હિતકારી ધર્મ બને.

જિનાજ્ઞાની ભાવાત્મકતા :

સભા : અજીનો કહે કે ગ્રત્યક ધર્મની વ્યાખ્યાને સમ્યગું બનાવવા જિનાજ્ઞાનુસારિતાનો જ આગ્રહ કેમ? તો શું કહેવાનું?

સાહેબજી : અહીં ‘જિનાજ્ઞા’ શબ્દમાં ‘જિન’ એ કોઈ વ્યક્તિત્વાચયક નામ નથી, પરંતુ ગુણભય વ્યક્તિત્વ છે. વળી ‘જિન’ કે ‘જિનાજ્ઞા’ શબ્દ પણ ન સાંભળ્યો હોય, છતાં તેનું વર્તન જિનાજ્ઞા પ્રમાણે હોય તો તેનું અવશ્ય કલ્યાણ થશે. પરંતુ રોજ જિનાજ્ઞા-જિનાજ્ઞા-ગોખશો અને જિનની લળી લળીને ભક્તિ કરશો, પણ વર્તન જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ હશે તો સમ્યગું ધર્મની વ્યાખ્યામાં નહીં આવો. પાયાનું ધોરણ આ છે. દા.ત. કોઈ મહાદેવનો ભગત છે, રસ્તામાં દેરાસર આવે તો તીર્થકરને પગે પણ ન લાગે, વળી મહાદેવને સાષ્ટાંત દંડવત્ત પગે લાગી ભક્તિ કરે. પોતે જિનાજ્ઞા પાળે છે કે નહીં તેનો જીવનમાં વિચાર પણ નથી કરતો. ઊલટું તે માને છે કે મહાદેવની આજ્ઞા જ પાળવા લાયક છે. છતાં જો તે મોક્ષમાર્ગાનુસારિતા દ્વારા જિનાજ્ઞામાં વર્તતો હોય

તો તેનું કલ્યાણ થશે. ભગવાન કહે છે કે મારો ભગત હોય કે ન હોય, પણ હું કહું છું તે પ્રમાણે ગુજા વિકસાવશે તો તેનું ચોક્કસ કલ્યાણ થશે.

સભા : જિનાજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મ કરનાર મિથ્યાદિષ્ટે પણ હોય ?

સાહેબજી : સમ્યકૃત્વથી જ જિનાજ્ઞાની શરૂઆત થાય છે તેવું એકાંતે નથી. શુદ્ધ વ્યવહારનયથી મોક્ષસાધક ધર્મ કરનારા માર્ગનુસારી જીવોને પણ જિનાજ્ઞા અનુસારી કલ્યા છે. તેથી જ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ કહ્યું કે “અન્ય ધર્મમાં રહેલો છે, ત્યાંનો ઉપાસક છે; અમને માનતો પણ નથી, તેના દેવ-ગુરુ-ધર્મને પૂજે છે; છતાં ભગવાન કહે છે તે મુજબની દ્યા અંશથી પડા પાળતો હોય, તો અમે પ્રશંસા કરવા તૈયાર છીએ, કારણ કે તેનાથી તેનો આત્મા તરશો.” ગમે ત્યાં રહેલો જિનાજ્ઞા મુજબ વર્તતો હશે, તો તેના જીવનમાં અંશથી પણ સમ્યગ્ર ધર્મ આવી ગયો.

વ્યવહારથી જિનના ભગતનો પણ જિનાજ્ઞાનિરપેક્ષ ધર્મ :

વર્તમાનમાં એવા જૈન શ્રાવકો છે કે જે જિનને જ પૂજ્ય માનતા હોય, વળી સંસાર તરી મોક્ષે જવાનું ધ્યેય દર્શાવતા હોય, અને આખો દિવસ જ્ઞાતાદ્રષ્ટાભાવની વાતો કર્યા કરે, વિભાવદશાને છોડી શુદ્ધભાવમાં જ રહેવું, કોઈ જીતના કખાય ન કરવા એમ કલ્યા કરે; પરંતુ જમવા બેસે ત્યારે ચટણી તો જોઈએ જ, શાક પણ બે-ચાર જોઈએ, એક શાકથી પણ નથી ચાલતું, અને કહે કે અમે શુદ્ધભાવમાં રહીશું. આવા લોકો જે ઊંચા ધર્મની વાતો કરે છે, તે શ્રેષ્ઠ ધર્મ અત્યારે તેમના આચરણ માટે છે જ નહીં; કેમ કે તે ભૂમિકામાં તેવી જિનાજ્ઞા નથી. ઉપરાંત તેમના માટે અત્યારે જે જિનાજ્ઞા અનુસારે આચરણીય ધર્મ છે તે કરવાની તેમની તૈયારી નથી. આવાને હું કહું કે તમારા માટે ભગવાનની આજ્ઞા ત્યાગ-સંયમ ધર્મની છે, જ્ઞાતાદ્રષ્ટાભાવની નથી, પણ તે નહિ માને. નીચો ધર્મ પણ આજ્ઞા મુજબનો કરતો હોય તો અમે ચિદિયાતો કહેવા તૈયાર છીએ, અને ઊંચો ધર્મ પણ આજ્ઞાવિલ્લક કરતો હોય તો કાઢી મૂકીએ.

આખો દિવસ કાણાયિક ભાવમાં વર્તતો હોય, પણ પ્રશસ્ત કખાયરૂપ ધર્મ કરવાનો આવે તો કહે કે હું સમતામાં રહેવા પ્રયત્ન કરું છું. બીજાને પણ કહે કે સમભાવ રાખવો તે જ જિનાજ્ઞા છે, સમતા જ સાચો ધર્મ છે એમ કહી ધર્મના ક્ષેત્રમાં પ્રશસ્ત કખાયને અવગણી સમતા કેળવ્યા કરે. વળી તેને દેરાસર દર્શન કરવામાં, જિનપૂજામાં કે મહાત્માને ભક્તિ-નમસ્કાર કરવામાં કોઈ રસ ન હોય, ખાલી સમતાને ઘૂંઠચા કરે. તો હું કહીશ કે તે જિનાજ્ઞા સમજ્યો નથી; કારણ કે અત્યારે તેને માટે સમતા નથી, માત્ર સમતાનું પૂછું પકડી તે અધર્મ કરે છે. ઊંચો પણ જિનકથિત ધર્મ તેના માટે અહિતકારી છે. તેને અમે કહીએ કે ભગવાન અને સદ્ગુરુ પ્રત્યે અત્યારે રાગ કરવાનો. તો તેને મનમાં થાય કે રાગ તો કખાય કહેવાય, આત્મામાં મોહના નાશથી-મોહના ક્ષયથી ધર્મ છે, રાગ આદિ મોહના ભાવ કરવા તે કદી ધર્મ ન હોય. આ તેની ધર્મની સમજણ જિનાજ્ઞાનિરપેક્ષ છે.

આજાવિરુદ્ધ ધ્યાનમાં પણ ધર્મ નથી :

તે જ રીતે ઘણા માને છે કે તીર્થકર પરમાત્માએ દીક્ષા લીધા પછી પ્રાય: ધ્યાન જ કર્યું છે. બીજી કોઈ કિયાઓ નથી કરી, છતાં તેઓ ફક્ત ધ્યાન કરી કેવલજ્ઞાન પામી ગયા. તેથી ખરો ધર્મ ધ્યાન જ છે. પણ આવું બોલનારનું મોહું જોતાં મને થાય કે, ભગવાનના ધ્યાનની વાત કરે છે પરંતુ તેનામાં તો સામાન્ય ધ્યાન કરવાની પણ ક્ષમતા નથી દેખાતી. ભગવાન મહાવીર ચોવીસ કલાક ધ્યાન કરતા હતા, જ્યારે તમને ધ્યાન કરવા બેસાડીએ તો ચોવીસ મિનિટમાં ઊંચા-નીચા થઈ જાઓ તેમ છો. પાછી તે વ્યક્તિ કહે કે ‘મને કિયાઓમાં રસ નથી. સામાયિક-પ્રતિકમણમાં મજા ન આવે. પણ ધ્યાનમાં જે મજા છે, તે જુદ્ધી જ છે.’ પણ તેને ખબર નથી કે જિનાજ્ઞા ક્યાંથી ચાલુ થાય છે. જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ ધ્યાન કરો તો તે પણ નકામું. જિનાજ્ઞા પ્રમાણો નાની કિયા કરશો તો તે સમૃદ્ધ ધર્મ બનશે. સર્વ પ્રવૃત્તિમાં પહેલાં જિનાજ્ઞાનો વિચાર કરો. આજાવિરુદ્ધ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતા હશો, પછી તે સત્ત્રવૃત્તિ-સદાચાર કાંઈ પણ હોય, પરંતુ તેની ફૂટી કોડીની કિમત નથી.

અત્યારે જૈનોમાં પણ ઘણા નૈતિક કર્તવ્યની, ઘણા કૌટુંબિક-સામાજિક કર્તવ્યની, ઘણા ગતાનુગતિક ધર્મકિયાની, ઘણા કોરા પુણ્યબંધની, ઘણા સદ્ગતિની, ઘણા સમકિતની, ઘણા ધ્યાનની, ઘણા શુદ્ધ ભાવની વાત લઈને બેસી ગયા છે. આખો દિવસ તેમના ધરનો કક્કો ગોખે રાખે અને શાસ્ત્રના quotations-અવતરણ પણ આપે. પરંતુ આ બધા એકાંગી દાખિકોણવાળા જિનાજ્ઞાનિરપેક્ષ ધર્મને સેવનારા છે.

સભા : સમકિત વિનાનો મિથ્યાદાદિષ્ટ જીવ આત્મકલ્યાણ કરી શકે ?

સાહેબજી : બોધિબીજ પામેલો મિથ્યાદાદિષ્ટ જીવ પણ આત્મકલ્યાણ કરે જ છે. મિથ્યાદાદિષ્ટ જીવ પણ જિનાજ્ઞા મુજબ ધર્મ કરે તો તે હિતકારી છે. મેધકુમારના જીવે હાથીના ભવમાં એક સસલાની દ્યા પાળીને મોક્ષસાધક અનેક ગુણો કેળવ્યા છે. તેથી તેને જિનાજ્ઞાનુસારી ધર્મ ગણવો જ પડે. જે જીવને અત્યારે જે આત્મહિતકારી છે, તે તેના માટે માર્ગ છે, આજા છે.

સભા : આ કાળમાં શુદ્ધ ભાવની શક્યતા ખરી ?

સાહેબજી : છઢા ગુણસ્થાનક સુધીનો શુદ્ધભાવ આવી શકે છે, તેનાથી ઉપરનો ન આવે. સર્વથા શુદ્ધભાવ ન હોય તો મોક્ષમાર્ગનો વિચ્છેદ થઈ જાય; કેમ કે મોક્ષમાર્ગની પ્રારંભિક સાધના પણ આંશિક શુદ્ધભાવથી જ ચાલુ થાય છે, અને શુદ્ધભાવની પરાકાણા તે જ ચૌદમું ગુણસ્થાનક છે. સમકિત પણ શુદ્ધ ભાવ છે. જે મોક્ષમાં સાથે રહે તે બધા શુદ્ધ ભાવ છે, અને મોક્ષે જતાં પહેલાં તે આત્મામાં અવશ્ય કેળવવાના છે. વળી અત્યારે જે કેળવવાના છે અને મોક્ષમાં જતાં પહેલાં છોડવાના છે, તે બધા શુદ્ધભાવ કહેવાય.

સભા : ક્ષયોપશમભાવના ગુણ શુદ્ધભાવમાં ગણાય ?

સાહેબજી : હા, ક્ષયોપશમભાવ, ઉપશમભાવ અને ક્ષાયિકભાવના ગુણો શુદ્ધભાવના ગુણો જ કહેવાય.

સભા : ક્ષયોપશમભાવના ગુણો તો મોક્ષે જતાં પહેલાં છોડવાના જ છે ને ?

સાહેબજી : ના, તેને મૂળથી છોડવાના નથી પણ convert કરવાના (બદલવાના-પલટવાના) છે. મોક્ષે

જ્તાં પહેલાં પ્રશસ્ત કષાયરૂપ દ્યા છોડવાની છે, પરંતુ સમકિત નથી છોડવાનું. સમકિત તો સિદ્ધાવસ્થામાં પણ જાળવી રાખવાનું છે. માત્ર તેનું ક્ષયોપશમભાંથી ક્ષાયિકમાં conversion(પલટો) થશે.

સભા : અહિંસાનો ભાવ તો મોક્ષમાં પણ સાથે લઈ જવાનો જ છે ને ?

સાહેબજી : ક્ષાયિક ભાવરૂપ અહિંસાનો ભાવ મોક્ષમાં જાળવવાનો છે, પરંતુ પ્રશસ્ત કષાયરૂપ દ્યાનો ભાવ છોડવાનો છે. પ્રશસ્ત કષાય શુભ ભાવ છે, અપ્રશસ્ત કષાય અશુભ ભાવ છે, આત્માના ક્ષયોપશમભાવના, ઔપશમિકભાવના કે ક્ષાયિકભાવના ગુણો શુદ્ધભાવ છે. વળી પ્રશસ્ત કષાય શુભ ભાવ કહેવાય, પણ તે બે પ્રકારના છે. (૧) વિવેકપૂર્વકના અને (૨) અવિવેકપૂર્વકના, એટલે કે વિવેકશૂન્ય. પ્રશસ્ત કષાયો વિવેકપૂર્વકના હોય તો આત્માને પુણ્યાનુંધીપુણ્ય બંધાવે અને અવિવેકપૂર્વકના હોય તો પાપાનુંધીપુણ્ય બંધાવે. પણ બધા પ્રશસ્ત કષાય શુભ ભાવ જ કહેવાય. સર્વથા કષાયના અભાવમાં શુભ ભાવ જ ન હોઈ શકે અને શુભ ભાવની ગેરહાજરીમાં આત્માને પુણ્ય પણ ન બંધાય.

ધર્મમાં અનેક પ્રકારનાં વિભાજનાં છે. બધા ધર્મની quality-જાત બિન બિન હોય. કોઈ inferior qualityનો-હલકી જાતનો ધર્મ હોય તો કોઈ superior qualityનો-ઉંચી જાતનો ધર્મ હોય. તમને ખબર પડે કે આ superior છે અને પેલો inferior છે, તો શક્તિ ન હોવા છતાં, inferior ધર્મને પડતો મૂકીને superior ધર્મને વળગી પડો તે મૂર્ખતા છે; કેમ કે inferior qualityનો ધર્મ જે અવસરે જિનાજ્ઞારૂપ છે ત્યારે તેને જ સ્વીકારવાનો છે, superior qualityનો ધર્મ તમારી શક્તિ ન હોય તો પકડવાનો નથી. બધા ધર્મનો સમન્વય આત્મહિતકારિતાની દાખિથી કરવો હોય તો જિનાજ્ઞામાં અવશ્ય આવવું પડે. અમે કહીએ કે સાંસારિક લગ્નકિયામાં પણ જેટલી જિનાજ્ઞાને અનુસરો તો તે સામાજિક ડિયારૂપ વિવાહધર્મ પણ પુણ્યાનુંધીપુણ્ય આદિનું કારણ બને, અને જિનાજ્ઞાવિલ્લે ઉંચાં ધ્યાન-તપ-ત્યાગ કરો તો પણ તે તમારા આત્મા માટે કલ્યાણકારી નહીં બને.

સર્વત્ર જિનાજ્ઞા જાણવા કાં ગીતાર્થ બનો, કાં ગીતાર્થને સમર્પિત થાઓ :

સભા : દરેક પ્રસંગમાં જિનાજ્ઞા કેવી રીતે જાળવી ?

સાહેબજી : એટલું સમજ રાખો કે ભૌતિક જગતમાં પણ આ બે જ માર્ગ છે. (૧) કાં તો જાણકાર બનો અથવા (જો તે બનવાની શક્તિ ન હોય તો) (૨) જાણકારની સલાહ પ્રમાણો ચાલો. તમે જિનાજ્ઞા ભણી તેમાં નિષ્ણાત બનો તો મારે તમને અભૂત રાખવા નથી, ખુશીથી ભણો. અરે ! જિનાજ્ઞા ભણતાં જિંદગી પૂરી થઈ જાય તો પણ નુકસાન નથી. પણ તેવી જાણવાની શક્તિ ન હોય તો અમે કહીએ કે જાણકારની સલાહ મુજબ ચાલો. દા.ત. આરોગ્યશાસ્ત્રનું તમને જ્ઞાન નથી, તેથી માંદા પડો તો ડોક્ટર કે વૈધ પાસે સામે ચાલીને જઈને ફી રૂપે પૈસા આપી સલાહ લો છો, અને જે સલાહ આપે તેમાં જરા પણ સ્વતંત્ર માથું મારતા નથી. કારણું ત્યાં તમને ખબર છે કે ડોક્ટર જે કહે તે જ કરવું હિતકારી છે. હા, ડોક્ટર સારા-સજ્જન ને નિષ્ણાત છે કે નહીં, તે

સલાહ લેતાં પહેલાં શોધવું પડે; કેમ કે આજે લુચ્યા કે આણાઘડ ડૉક્ટરો ઘણા છે. માંદગીમાં તમે સારામાં સારા નિષ્ણાત ડૉક્ટરની તપાસ કરો અને પછી તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલો? કે તમને મન ફાવે તેમ વર્તન કરો? બસ, તેમ અહીં પણ તમે જિનાજ્ઞા જાણતા નથી, વળી અત્યારે તેને જાણવાની શક્તિ પણ નથી, તો જિનાજ્ઞાના જાણકારને શોધીને તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલો.

સભા : જિનાજ્ઞા તો શાસ્ત્રમાં હોય ને?

સાહેબજી : હા, હું ક્યાં કહું છું કે મારા મગજમાં જ છે? મારી પણ જવાબદારી છે કે હું જે બોલું તેમાં શાસ્ત્રના quotations-સંદર્ભ આપવા પડે. We speak with accountability, without accountability we can't speak anything.-અમે પૂરી જવાબદારી સાથે બોલીએ છીએ, જવાબદારી સિવાય અમે કંઈ બોલી શકીએ જ નહીં. અમે શાનીઓનાં વચ્ચનો વાંચી, જાણીને કહીએ છીએ. ચિકિત્સાક્ષેત્રમાં પણ કોઈ ડૉક્ટર એમ નહીં બોલે કે 'I am father of medical science.'-હું મેડિકલ વિજ્ઞાનનો પિતા છું. વાંચી, જાણીને ડૉક્ટર બનેલ ચિકિત્સક તમારા માટે authority ગણાય કે નહીં? તમે કહો કે હું તેને authority ન ગણું, તો તમે પ્રાય: માંદા જ રહેશો. અખતરા તરીકે એક વર્ષ સુધી તમે તમારી દવા જાતે, મન ફાવે તેમ કરો, પછી જુઓ, શું પરિણામ આવે છે?

સભા : ઉપર પહોંચી જઈએ.

સાહેબજી : ત્યાં ઉપર પહોંચી જવાનો ડર છે. શરીરની દવા કરતાં સતત જીવનની ચિંતા છે. શરીર સ્વસ્થ રહેવું જોઈએ તેવી તમારી સતત અપેક્ષા છે. પરંતુ તમને આત્માની દવા કરવાની જરૂર લાગતી નથી, તેથી આત્માને સાજો-સ્વસ્થ રાખવા કોઈ મહેનત નથી. જે દિવસે તમને થશો કે મારે મારું આત્મકલ્યાણ થાય તેવો ધર્મ ચોક્કસ કરવો છે, તે દિવસે તમે કાં તો જિનાજ્ઞાના જાણકાર બની જશો અથવા જાણકાર સુગુરુની શોધ કરશો. અત્યાર સુધીમાં તમને સાચા ધર્મની જરૂર ઊભી થઈ નથી, માટે જીવનમાં જાણકારી કે શોધ બેમાંથી એકે કર્યું નથી.

સભા : થોડું ઘણું કરીએ છીએ.

સાહેબજી : ડૉક્ટરને કહેજો કે 'થોડું ઘણું medical science-આરોગ્ય વિજ્ઞાન વાંચું છું. થોડી દવા મારી બુદ્ધિથી વિચારીને લઉં છું. તમારી સલાહ પણ વિચારીશ.' ચર્ચા કર્યા પછી મારી બુદ્ધિમાં બેસશે તે રીતે દવા કરીશ. તો કોઈ જાણકાર ડૉક્ટર આવું ચલાવે ખરો?

સભા : સામાન્ય વાત પણ નથી સાંભળતા, તો આવી વાત તો ક્યાંથી સાંભળે?

સાહેબજી : તો પણ જાણકારની ગરજ હોવાથી "જુ સાહેબ", "જુ સાહેબ" કરી અને ફી આપી નમ્રતાથી ઊભા રહો છો. જ્યારે ધર્મના ક્ષેત્રમાં તમારું વર્તન કેવું છે? તમે ધર્મના ક્ષેત્રમાં જે રીતે વર્તો છો તે રીતે દુનિયાના બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં વર્તો તો તમને કોઈ ઊભા પણ રહેવા ન દે. પરંતુ અહીં ગરજ નથી તેનું આ ફળ છે. બહુ આકરી વાત છે. તમને હદ્યમાં બરાબર ચોટ લાગવી જોઈએ. મને સંભળાવવામાં રસ

નથી, પણ તમે દેવ-ગુરુ-ધર્મ સાથે કેવું વર્તન કરો છો, તે તમે જાતે વિચારો. સારા માણસ સાથે આ રીતે વર્તો તો સારો માણસ પણ સહન ન કરે. તમારે અહીં જાણવું નથી, ભણવું નથી, જાણકાર બનવું નથી, જાણકારની સલાહ માનવી નથી અને છતાં મારો ઉદ્ઘાર થવો જોઈએ તેવી demand-માગણી છે. તો બાપનું રાજ છે કે ઉદ્ઘાર થઈ જશે ? તમે કોઈ વકીલ પાસે જાઓ અને કહો કે કાયદો જાણું કે ન જાણું પણ તમારી સલાહમાં માયું મારીશ, તમારી સાથે ચર્ચા કરીશ, અને પછી મને બેસે તેટલી સલાહ માનીશ. તો તે વકીલ તમને શું કહે ?

સભા : ધર્મના ક્ષેત્રમાં જાણકાર સમય ન આપી શકે તો ?

સાહેબજી : તમે સાચા સમર્પિત થાઓ તો શરણો આવેલાને જ્ઞાની એક મિનિટમાં પણ એવી સલાહ આપી દે, કે જે જીવનમાં પાળવાથી તમારું દીર્ઘ સમય સુધી કલ્યાણ થાય. આ કહે છે કે જાણકાર મારી બાજુમાં બેસે, મને સતત પંપાળે, સવારથી સાંજ સુધી પોતાના મૂલ્યવાન સમયની પરવા કર્યા વિના મને સલાહ આપ્યા કરે, તો હું કાંઈ ધર્મમાં કરું. નિષ્ણાત ડૉક્ટરને કહો કે મને વધારે પાંચ મિનિટ સુધી સલાહ આપી સમજાવો, તો તે શું કહે ? અરે ! ડૉક્ટર કહે, હું તમારો રોગ અને ઉપચાર બે મિનિટમાં જાણી જાઉં તો બે મિનિટમાં સલાહ આપી છૂટો થઈ જાઉં.

સભા : સમજાવીને કહે તો વ્યવસ્થિત બેસી જાય ને ?

સાહેબજી : ડૉક્ટરને કહેજો કે ‘સીધી દવા ન આપો, પહેલાં મને રોગ વિસ્તારથી સમજાવો, તેના symptom-ચિલ્ન જણાવો, ત્યાર બાદ રોગને કાબૂમાં લેવા આ જ દવા કેમ અસરકારક ? વળી આ દવા શરીરમાં જશે તો શું પ્રક્રિયા થશે ? તે બધું સમજાવો તો હું દવા કરું.’ જો નિષ્ણાત ડૉક્ટર હશે તો કહેશે કે અહીંથી વિદ્યાય થાઓ. ધર્મના ક્ષેત્રમાં તમે જાણકાર પાસે જાઓ તો પણ જાણકારના ગુરુ હો તે રીતે વર્તવા માંગો છો. વળી સલાહકાર જાણકાર હોય પણ સ્વાર્થી હોય તો નકામો, અને નિઃસ્વાર્થી પણ અબૂજ સલાહકાર હોય તો પણ નકામો. તેથી શાસ્ત્ર કહે છે કે જાણકાર અને નિઃસ્વાર્થી એવા પરોપકારરસિક જ્ઞાની ગુરુ જ શરણો આવેલાનું કલ્યાણ કરી શકે.

સભા : દવા અને ધર્મ એક વસ્તુ નથી. ધર્મ તો અંદરમાં પરિણામ પમાડવાનો છે.

સાહેબજી : દવા પણ શરીરમાં પરિણામ પાયા વિના જાડા વાટે નીકળી જાય તો રોગ નહીં મટે.

સભા : ડૉક્ટર પર શ્રદ્ધા વધારે છે, અહીંયાં ઓછી છે.

સાહેબજી : કેમ કે તમને ધર્મનો ખપ ઓછો છે. બાકી અમે ડૉક્ટરો કરતાં વધારે to the point-મુદ્દાસર વાત કરીએ છીએ. વળી ત્યાં તો પહેલાં ફી માંગો છે, એટલે નિઃસ્વાર્થ નથી, પણ ધંધાદારી છે. જ્યારે અમારે તમારી પાસેથી કાંઈ લેવાનું નથી. તમે અમને આપીને શું આપવાના ? તમારી પાસે જે છે તે બધાને અમે નકામું માનીને છોડી દીધું છે. અમારી દસ્તિએ તમે બાવાજી છો. તમે અમને બાવાજી માનો છો અને અમે તમને બાવાજી માનીએ છીએ. વાસ્તવમાં અમારે વળતર વિના આપવાનું છે, છતાં તમને વિશ્વાસ ન બેસે તો શું કરવું ? પૂ. આ. શ્રી હરિભક્તસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ લખ્યું કે “જગતમાં સદગુરુથી ઊંચી વિશ્વાસપાત્ર બીજી કોઈ

વ્યક્તિ નથી.” સદ્ગુરુ પોતાના આખા જીવનના પરિશ્રમથી મળેલું જ્ઞાન એક સેકન્ડમાં cream-સારકુપે નિઃસ્પૃહતાથી આપી દે છે. સંસારમાં કોઈ ક્ષેત્રમાં expertise-નિષ્ણાતતા મેળવી હોય તે વ્યક્તિ એક લેક્ચરની કેટલી ફી લે છે ? જ્યારે મેં દીક્ષા નહોતી લીધી ત્યારે ઘણા રીસર્ચ સ્કોલરાઓએ મને કહેલું કે તમે ફોરેન આવો, તમને એક લેક્ચરના લાખ રૂપિયા અપાવીશ. અત્યારે visiting lecturer મુલાકાતી અધ્યાપકરુપે જનાર એવા પણ છે કે જે મને એક એક લેક્ચરના દશ હજાર ડોલર મળે છે. મને એક પંડિતે કહેલું કે તમે દીઢી મેળવશો તો તમારી કિંમત વધી જશો. પણ મેં તેમને કહ્યું કે કોઈ ભૌતિક અપેક્ષાથી અમે નથી ભણ્યા. અમે દીઢી મેળવવા માટે નહીં પણ આત્મકલ્યાણ માટે ભણીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા પાછળ ભૌતિક અપેક્ષા ન જોઈએ. આત્મકલ્યાણ કરવા માટે લાયક જીવને તો free of cost-નિઃશુદ્ધ આપવાનું, અને ગેરલાયક હોય તો ગમે તેટલો બુદ્ધિજ્ઞાણી હોય તો પણ અમે તેને ભણાવવા માંગતા નથી.

આજાપ્રધાન બનવા કાં તો જાણકાર બનો, કાં તો જાણકારનું શરણું સ્વીકારો : .

‘શાસ્ત્રમાં સો ઠેકાડો એવા પાઠ મળશે કે જે માં ચોક્કા શબ્દોમાં લઘ્યું હોય કે આજાપ્રધાન બનવા, કાં તો જાણકાર બનો અથવા તો જાણકારનું રક્ષણા-શરણું સ્વીકારો; કાં તો ગીતાર્થ બનો અથવા તો ગીતાર્થના શરણો જાઓ. “..... ઇત્તા તઙ્દાં મળ્યો ન”’ આના સિવાય તરવાનો કોઈ ત્રીજો માર્ગ ભગવાને બતાવ્યો નથી. તમે જિનાજ્ઞાના નિષ્ણાત બનવાનું શરૂ કરો અથવા ગીતાર્થ-જાણકાર હોય તેનું અનુશાસન સ્વીકારો.

નબળા હોય તો સહાયની જરૂર પડે, પણ સક્ષમ હોય તે સહાય ન લે તો ચાલે. અમારો એવો આગ્રહ નથી કે તમે અમારું શરણું સ્વીકારો. ઘણાનો એવો આક્ષેપ છે કે સાધુને ગુરુ તરીકે બધાના માથે ચૃડી બેસવામાં રસ છે. પણ હકીકતમાં તેવું નથી. દા.ત. આર્ડ્રકુમાર અનાર્યદેશમાં રાજકુમાર તરીકે જન્મ્યા હતા. તેમને ભરયુવાનીમાં અભયકુમારના નિમિત્તથી વૈરાગ્ય થયો, તેથી ભાગીને આર્યદેશમાં આવીને સ્વયં દીક્ષા લીધી. કોઈનો ઉપદેશ સાંભળ્યો નથી, શાસ્ત્રો પણ વાંધ્યાં નથી, ઇતાં ગીતાર્થ છે. આવા કોઈ પ્રબુદ્ધજન ગીતાર્થ ગુરુનું શરણું ન લે તો પણ વાંધો નથી. પૂર્વભવની સાધના કરી હોય અથવા આવરણ ક્ષય થાય તો ત્યાં ને ત્યાં ગ્રત્યેકબુદ્ધ કે સ્વયંબુદ્ધ થઈ શકે છે. સંક્ષેપમાં તરવાનો કાયમનો રાજમાર્ગ આ જ છે કે, જાણકાર બનો અથવા તે બની શકો તેમ ન હો તો જાણકારને સમર્પિત થાઓ. બાકી ઠેકડા મારશો તો ઉપર માથું અને નીચે પગ ભાંગશો. આત્મકલ્યાણ કરવા માટે ડાખા બનવું પડશે, કલ્યાણમાર્ગને સમજી સમજીને ચાલવું પડશે.

આત્મકલ્યાણ માટે આજાપ્રધાન બનો :

પહેલાં ધર્મની જે જે વાખ્યાઓ કરી તેમાં સમાવેશ પામતાં સર્વ અનુષ્ઠાનોને પ્રભુએ ધર્મ કહ્યા. પૂર્વની કોઈ પણ વાખ્યાથી સૂચિત ધર્મનો ધર્મ તરીકે છનકાર નથી કર્યો, માત્ર તેમાં જિનાજ્ઞાનુસારિતાનો આગ્રહ

૧ ગીયત્ર્યો ય વિહારો બીયો ગીયત્ર્યનિસિતો ભણિઓ। ઇત્તો તઙ્દાં નાણુનાઓ જિણવરેહિં।।

राख्यो છે. તેથી તે તમામ વ्यાખ्यાઓ “આણાએ ધર્મો” વ्यાખ्यા સામે ગૌણ બની ગઈ, અને પ્રસ્તુત વ्यાખ्यાની જ પ્રધાનતા સ્થાપિત થઈ. અપેક્ષાએ તે તે વ्यાખ्यાઓમાં અધૂરાપણું કે ત્રુટિ કહી શકાય, છતાં તે વ्यાખ્યા અંતર્ગત ધર્મ પણ જિનાજ્ઞામાં આવી જતો હોય તો તે સમ્યગ્ધર્મ તરીકે માન્ય જ છે; કારણ કે આત્મહિતકારિતા એ જ સમ્યગ્ધર્મનો નક્કર માપદંડ છે. દા.ત. બજારમાં પાંચ રૂપિયે ડિલો ચોખા હોય અને સો રૂપિયે ડિલો પણ ચોખા હોય. પરંતુ કોઈને તેમાં પાંચ રૂપિયાવાળા પચતા હોય તો તે તેના માટે સારા છે, અને સો રૂપિયાવાળા ચોખા ખાવાથી ઝડા થતા હોય તો તે તેને માટે નકામા છે; કારણ કે આહારમાત્રનું અંતિમ લક્ષ્ય તો પોષણ જ છે. તેમ ધર્મમાત્રનો મૂળ ઉદેશ તો આત્મિક હિત જ છે, અને અત્યંત મહત્ત્વની વાત એ છે કે ‘જિનાજ્ઞા ભજ્યા વિના કોઈ પણ ધર્મ કદ્દી પણ આત્મહિતકારી બની શકતો નથી. તેથી ² જિનાજ્ઞાનુસારિતાનો સર્વત્ર આગ્રહ છે, પછી તે સામાજિક ધર્મ હોય કે નૈતિક ધર્મ હોય તો પણ વાંધો નથી. જિનાજ્ઞા પ્રમાણો કરેલો નાનો ધર્મ પણ સાચો અને જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કરેલો ઊંચો ભક્તિભાવ પણ નકામો. જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કોઈએ દેરાસર બંધાવ્યું તો પણ અમે વખાણ કરવા તૈયાર નથી. ધર્મની આ છેલ્લી વ्यાખ્યા છે. જ્યાં સામાજિક કર્તવ્યની જિનાજ્ઞા હોય ત્યાં સામાજિક કર્તવ્ય, જ્યાં શુભ ભાવ કરવાની જિનાજ્ઞા હોય ત્યાં શુભ ભાવ, જ્યાં શુદ્ધ ભાવ કરવાની જિનાજ્ઞા હોય ત્યાં શુદ્ધ ભાવ કરો તો જ તે હિતકારી છે. પરંતુ તેનાથી વિપરીત હિતકારી નથી. તેથી બધે આજ્ઞાપ્રધાન બન્યા સિવાય ધૂટકો નથી.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણ, ઠાણમળોવમસુહં ઠવણયાણ ।
કુસમયવિસાસણ, સાસણ જિણાણ અવજિણાણ ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

રૂભતાને તરીને પાર ઉત્તરવામાં સહાયક બને તે તીર્થ :

તીર્થકરના શાસનને સમજવા માટે ‘ધર્મતીર્થ’ શબ્દના ભાવાર્થનો આપણો વિચાર કરતા હતા. તેમાં ‘ધર્મ’ શબ્દની વ્યાખ્યાઓ, તેની ગુણવત્તા, પરસ્પર તારતમ્ય, અને તેનું અંતિમ લક્ષ્ણ વગેરેનો આપણો વિચાર કરી ગયા. હવે ‘તીર્થ’ શબ્દ પર વિચાર કરવાનો છે. તીર્થ શબ્દ જૈનશાસનમાં બહુ પ્રચલિત છે. તમે

૧ વચનેત્યાદિ । વચનારાધનયા આગમારાધનયૈવ, ખલુશબ્દ એવકારાર્થઃ, ધર્મઃ—શ્રુતચારિત્રસ્વપઃ સંપદ્યતે, તદ્બાધયા તુ—વચનબાધયા ત્વધર્મ ઇતિ ।

(ષોડશક બીજું, શ્લોક ૧૨ ટીકા આ. યશોભદ્રસૂરિ)

૨ યૈવ હ્યાજ્ઞાં સા સર્વ એવ ધર્મ ઇતિ

(ધર્મપરીક્ષા શ્લોક ૮૬ ટીકા)

અનેકવાર ‘તીર્થ’ શબ્દ સાંભળ્યો છે, પણ તેનો proper meaning-યોગ્ય અર્થ તમને સૌને જ્યાંલ છે કે નહીં તે એક પ્રશ્ન છે. જે ટલાં યાત્રા કરવા માટેનાં ધર્મસ્થાનો છે જ્યાં જઈને તમે ધર્મની આરાધના કરી શકો, તેવાં તીર્થસ્થાનોને જ તમે તીર્થ માનો છો, પણ એ તમારી અધૂરી સમજજ્ઞા છે. વાસ્તવમાં શાસ્ત્રમાં તેને ‘સ્થાવરતીર્થ’- ‘દ્રવ્યતીર્થ’ કહ્યાં છે. તે અંગે પણ સ્પષ્ટ સમજજ્ઞા ન હોવાના કારણે વર્તમાનકાળમાં એટલો બધો વિપર્યાસ ફેલાયો છે કે ગમે ત્યાં ‘તીર્થ’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રચલિત થઈ ગયો છે. મોટું, વિશાળ જિનમંદિર હોય, ધર્મશાળા, ભોજનશાળાનું ઉત્તરવા-રહેવા-ખાવા-પીવાની સગવડ બરાબર હોય તેવાં સ્થાનોને તમે ‘તીર્થ’ નામ આપી દો છો. વાસ્તવમાં તે ‘તીર્થ’ નથી. તીર્થ આ રીતે સ્થપાતાં પણ નથી.

૧ ધર્મસ્થાન અને સ્થાવરતીર્થમાં ભેદ :

સભા(શિષ્ય) : ભવિષ્યમાં તીર્થ થવાનું છે માટે અત્યારે તીર્થ કહીએ છીએ.

સાહેબજી : તમે તો અહીં નવું દેરાસર બંધાવીને પણ કહો કે આ તીર્થ છે; કેમ કે ભવિષ્યમાં તીર્થ થવાનું છે. આ મહારાજને જ્ઞાનથી ભવિષ્યની ખબર પડી ગઈ એટલે આવું વિધાન કરે છે.

સભા : લોકોને આકર્ષિત કરવા તીર્થ કહીએ છીએ.

સાહેબજી : તીર્થ શબ્દ એ લોકોને આકર્ષિત કરવા માટે તેમને છેતરવાની કે manipulation-ચાલાકી કરવાની marketing કે salesmanship-વેચાણકલાની વસ્તુ નથી. બગડેલી વૃત્તિ હોય તો જ આવા ભાવ થાય. ધર્મમાં જેનું જ સ્તર હોય તે રીતે જ તેનું નામ અપાય. તેથી તેને ધર્મસ્થાન કહો, તીર્થ નહિ. તીર્થ એ જુદી વસ્તુ છે.

આપણે ઉપાશ્રય-દેરાસરને ધર્મસ્થાન કહીએ; કેમ કે તે સ્થાનમાં ધર્મને છોડીને બીજું કાંઈ ન થાય. જ્યાં અધર્મની પ્રવૃત્તિ કે અધર્મના આચાર-વિચાર ન સેવી શકાય તેવા સ્થાનને આપણે ધર્મસ્થાન કહીએ છીએ. આ જૈનધર્મની કડક વ્યાખ્યા છે. બીજા ધર્મોમાં તો ધર્મસ્થાન કહેવાતાં હોય પણ ત્યાં જ અધર્મની પ્રવૃત્તિની છૂટ હોય છે. ત્યાં સંન્યાસી મંદિરમાં જ લગ્નના આશીર્વાદ આપે, મૌલવી મસ્જિદમાં જ નિકાલ પઢાવી આપે, પ્રિસ્ટી પણ ચર્ચમાં જઈને લગ્ન કરે. એટલે તેમનાં ધર્મસ્થાનકોમાં અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય જ નહીં, તેવો

૧ ‘તીર્થસેવન’ તીર્થ નદ્યાદેરિવ સંસારતારેણ(રણ)- સુખાવતારો માર્ગઃ, તચ્ચ દ્વિધા દ્રવ્યતીર્થ ભાવતીર્થ ચેતિ, તત્ત્ર દ્રવ્યતીર્થ જિનજન્માદિભૂમય, ઉક્તં ચ- જમ્મં દિક્કા નાણં, તિત્થયરાણં મહાણુભાવાણં । જત્થ ય કિર નિવ્વાણં, આગાઢં દંસણં હોઇ ॥૧॥
ભાવતીર્થ તુ ચતુર્વર્ણશ્રીશ્રમણસઙ્ગઃ, પ્રથમગણધરો વા, તસ્ય સેવનં પર્યુપાસ્તિકરરણમ् ॥૨॥

(સમ્યક્ત્વસપ્તિ: શલોક ૪૦ ટીકા)

☆ તીર્થ નદ્યાદેરિવ સંસારસ્ય તરણે સુખાવતારો માર્ગઃ । તચ્ચ દ્વિધા દ્રવ્યતીર્થ ભાવતીર્થ ચ । દ્રવ્યતીર્થ તીર્થકૃતાં જન્મ-દીક્ષા-જ્ઞાન-નિવ્રોણસ્થાનમ् । યદાહ- “જમ્મં દિક્કા નાણં તિત્થયરાણં મહાણુભાવાણં । જત્થ ય કિર નિવ્વાણં આગાઢં દંસણં હોઇ ॥”[]

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ - ૨ શલોક ૧૬ ટીકા)

ત્યાં ચુસ્ત નિયમ નથી. જ્યારે જૈનધર્મમાં ધર્મસ્થાનકોમાં અધર્મ-પાપની પ્રવૃત્તિ તો ન જ કરાય, અરે ! મનથી પાપનો વિચાર પણ ન કરાય. ધર્મસ્થાનકોમાં અધર્મ કે પાપનો વિચાર કરો તો પણ તમે ધર્મસ્થાનકોની આશાતના કરો છો. ધર્મસ્થાનકોમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તમારાથી મન-વચન-કાયા દ્વારા અધર્મની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થાય નહીં, અને ભૂલથી થઈ હોય તો ગ્રાયાંશ્વિતરૂપે મિચણ મિ દુક્કડ આપવું પડે; કારણ કે તમે ધર્મસ્થાનકને અપવિત્ર કર્યું, ત્યાંના વાતાવરણને દૂષિત કર્યું. આવા કડક નિયમો જ્યાં છે, તેવા ધર્મસ્થાનકને પણ આપણે તીર્થ કહેવા તૈયાર નથી. તેનો ગમે ત્યાં પ્રયોગ ન કરાય. ગમે તેને તીર્થ તરીકે રજૂ કરીએ કે તે રીતનો વ્યવહાર કરીએ તો તે તીર્થ શબ્દનું અવમૂલ્યન કર્યું ગણાય. ઘણા કહે બાવળા તીર્થ, ભિલાડ તીર્થ, શિરસાડ તીર્થે જઈ આવ્યા. મને થાય કે આ બધાં તીર્થ બન્યાં કેવી રીતે ? કેમ કે આ સ્થળો સ્થાવરતીર્થની શાસ્ત્રમાં જે જગ્ધન્ય વાખ્યા છે તેમાં પણ ન આવે. જિનમંદિરને ધર્મસ્થાનક કહેવાય. સ્થાવરતીર્થ અને ધર્મસ્થાનક બંને જુદી વસ્તુ છે.

લૌકિક તીર્થ :

તીર્થ શબ્દ લોકવ્યવહારમાં પ્રયલિત છે તેના કરતાં જૈનશાસ્ત્રો તીર્થ શબ્દનું જે અર્થધટન કરે છે તે માર્ભિક રીતે સમજવા જેવું છે. તમે તીર્થ શબ્દ વાપરવાનો રાખ્યો છે, પણ તેના ભાવાર્થને નથી સમજ્યા. ભાવાર્થ વિચારો તો હૈયું ખુશ થઈ જાય તેવી સુંદર માર્ભિક વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ વાખ્યા પૂ. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે કરી છે. જેમની પાસે અગાધ જ્ઞાન છે તેવા પૂર્વધર મહર્ષિ તીર્થ શબ્દનો વિસ્તારથી અર્થ કરે છે. જેમ પહેલાં ધર્મની વાખ્યા કહી ગયા તેમ હવે તીર્થની વાખ્યા ચાલુ થાય છે. ‘ધર્મ’ અને ‘તીર્થ’, આ બંને શબ્દનો અર્થ સમજ્યા હશો. તો જ ‘‘ધર્મતીર્થ’’ શબ્દનો સમગ્રતાથી અર્થ સમજાશે. સંસ્કૃતમાં ‘તીર્થ’ શબ્દ ‘તૃ’ ધાતુ પરથી બન્યો છે. ‘તીર્થતે અનેન ઇતિ તીર્થઃ’। ‘‘જેનાથી તરાય છે તે તીર્થ.’’ ‘‘તૃ’ ધાતુ તરવાની કિયા દર્શાવે છે, જે દૂબવાની કિયાને સાપેક્ષ છે. દા.ત. મુક્તિ શબ્દ બોલો તો બંધન તરત યાદ આવી જાય છે; કારણ કે મુક્તિ એટલે ધૂટવાની કિયા. બંધન હોય તો જ ધૂટકારો સંભવિત છે. તેમ અહીં તરવાની કિયા દૂબવાની કિયાને સાપેક્ષ છે. દૂબવાનો પ્રસંગ આવે તો જ તરવાની કિયા માટે પુરુષાર્થની આવશ્યકતા ઊભી થાય. જમીન પર સ્થિર બેઠેલી વ્યક્તિને તમે તરવાનું કહો તો તે અજુગતું ગણાય; કારણ કે જમીન પર સ્થિર રહેલાને દૂબવાનો સવાલ નથી. પરંતુ તે જ વ્યક્તિને જ્યારે પાણીમાં ઝંપલાવવાનું આવે અને ત્યારે સપાટી પર તરવા પુરુષાર્થ ન કરે તો તેને દૂબવાનું સંકટ ઊભું થાય. તેથી અમાંથી સંપૂર્ણ ધૂટવા તેણે તરવાની કિયાનો સહારો લઈ કાઠે આવવું પડે. તે અવસરે તરવા માટે જે સાધનો, જે અવલંબન બને તે તીર્થ કહેવાય. લૌકિક ભાષામાં નદી, તળાવ, સમુદ્ર, સરોવર કે જ્યાં વિશાળ પાણીનો સમૂહ હોય છે, તેવા સ્થાનમાં દૂબવાનો પ્રશ્ન આવે છે; કારણ કે જમીન પર દૂબવાનું નથી, તે તો તમને ધારણ કરી રાખે છે; જ્યારે પાણીનો સ્વભાવ તમને ધારણ કરી રાખવાનો નથી, તે તો તમને નીચે લઈ જાય. પાણી તમને આપમેળે સપાટી પર ટકાવી ન શકે. તેથી જ્યાં અગાધ જળ હોય, ચારે બાજુ વિશાળ જળનો સમૂહ હોય તેમાં જે વ્યક્તિ સપડાઈ હોય તેવી વ્યક્તિને સતત દૂબવાના સંયોગો રહે છે. હવે તે વ્યક્તિ બહાર નીકળવા માટે તરવાની કિયા કરે તેમાં તરવાના સાધન તરીકે

હાથ, તરાપા, તુંબણું, વહાણ કે આધુનિક સ્ટીમર વગેરે અનેક સાધનો છે. પરંતુ આ રીતે જળની સપાટી પર તરતા રહેવું એ દૂબવાને અટકાવવાની તાત્કાલિક કિયા છે, જ્યારે તરીને સંપૂર્ણ બહાર કાંઠે પહોંચો ત્યારે જ દૂબવાના સંકટમાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત થયા કહેવાય. આ ઉપમા છે. બરાબર ધારી રાખજો. આનો ઉપનય કરીશ. જેમ તમારે અગાધ જળમાં દૂબતાં અટકવું હોય તો સતત હાથપગ હલાવવા પડે, અથવા તરાપા વગેરે સાધનો દ્વારા તરવું પડે, જ્યાં સુધી તરવાની કિયા કરશો ત્યાં સુધી જ સપાટી પર ટકી રહેશો. ગમે જેવો સક્ષમ તરવૈયો હોય તો પણ તેને જળની સપાટી પર ટકી રહેવા સતત તરવાની કિયા કરવી જ પડશે અને આ કિયા જ્યાં બંધ પડી ત્યાં માથે દૂબવાનો ભય સતત જ્ઝૂભી રહેલો છે. તેથી કાયમ ખાતે દૂબવાના સંકટમાંથી મુક્ત થવું હોય તો કિનારે જવાની એક સુગમ ચોક્કસ દિશા પકડીને તરતાં તરતાં જળને પાર પામવું પડશે.^૧ આ પાર પામવા માટેનો, કાંઠે જવાનો સુગમ માર્ગ તેને લોકવ્યવહારમાં ‘તીર્થ’ કહેવાય છે.

દ્વયતીર્થ અને ભાવતીર્થ :

^૨ વૈદિક ધર્મમાં જેટલા નદી-સમુદ્રના સંગમ છે, તળાવ-સરોવર પર ઘાટ-કાંઠા હોય તેને તીર્થ કહે છે. પ્રયાગ-હરદ્વાર વગેરે આવાં તીર્થ છે. નદી-સમુદ્રના સંગમ, અખાતો, સમુદ્રમુખો વગેરે પરના ઘાટ, પાણીમાંથી તરીને પાર પામવાનાં સુગમ સ્થાનો છે, તેને તે ધર્મમાં તીર્થ તરીકે પ્રચલિત કર્યા છે. ત્યાં સ્નાન કરવું પવિત્ર છે, પુણ્યનું કારણ છે તેવી તેમની માન્યતા છે. તેને પુણ્યભૂમિ માનીને શ્રદ્ધાળું યાત્રિકો તેની તીર્થયાત્રા કરતા હોય છે. આવાં જેટલાં પણ કહેવાતાં તીર્થ છે, તેના માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે, ^૩ આ લૌકિક તીર્થ કે દ્વયતીર્થ છે. અહીં તીર્થ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ જળરાશિમાં દૂબતાને તરવાની કિયા દ્વારા કાંઠે બહાર આવવાનું તે આવંબન છે. તેથી ^૪ “જે તારે અને પાર પમાડે તે તીર્થ.” આ વ્યુત્પત્તિથી તેમને તીર્થ કહ્યાં. આ

૧ તીર્થમણિ સ્વં જનનસમુદ્રત્રાસિતસચ્ચોત્તરણપથોડગ્રમ્।

(સ્વયમ્ભૂસ્તોત્ર વૃત્તિ ૧૦૩)

૨ યથાં તીર્થાપરનામ્નાવતારેણ નદ્યાદિરુતીર્થયતે,

(ન્યાયાવતાર ટીપ્પણ)

★ યત् યસ્માત् તીર્થયતે દુસ્તરં બસ્તુ તેન તસ્મિસ્તતો વેત્યતસ્તીર્થમુચ્યતે। તચ્ચ નામ-સ્થાપના-દ્વય-ભાવભેદાચ્ચતુર્વિધમ્। તત્ત્ર નામસ્થાપને સુગમે। દ્વયે દ્વયભૂતમપ્રધાનભૂતં સરિત-સમુદ્રાદીનાં નિરપાયઃ કોડપિ નિયતો ભાગઃ પ્રદેશસ્તીર્થમુચ્યતે। તસ્મિસ્ચ પ્રસિદ્ધે સિદ્ધે સત્યસ્યાડપેક્ષિકશબ્દત્વાદેતાનિ નિયમાત્ સિધ્યન્તિ। કાનિ?, ઇત્યાહ-તરિતા પુરુષઃ, તરણં વાહો-દુપાદિ, તરણીયં તુ નિન્નગાદિકમિતિ ॥૧૦૨૭॥।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૨૭ ટીકા)

૩ અધુનાડવયવાર્થ: કથ્યતે-તત્ત્ર તીર્થ દ્વયભાવભેદાદ્વિધા, તત્રાપિ દ્વયતીર્થ નદ્યાદે: સમુત્તરણમાર્ગઃ, ભાવતીર્થ તુ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રાણિ, સંસારાંગવાદુત્તારકત્વાત्, તદાધારો વા સંદેશ: પ્રથમગણધરો વા, તત્કરણશીલાસ્તીર્થડકરાસ્તાત્રવ્યતીતિ ક્રિયા।

(સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ પ્રથમ અધ્યયન પ્રથમ ઉદ્દેશો નિર્યુક્તિ ગાથા - ૧ આ. શીલાડ્કાચાર્ય ટીકા)

૪ તીર્થં સંસારનિસ્તરણોપાયમ્।

(આપ્તમીમાંસા પદવૃત્તિ વસુનન્દી સૈદ્ધાન્તિકચક્રવર્તી ૩)

★ પ્રવચનં ભાવત: તીર્થ, મોક્ષસાધનત્વાદિતિ

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૧૦૬૮ ટીકા)

स्थूल लोकव्यवहारनो दृष्टिकोण छे. परंतु तत्त्वथी^१ आत्माने इबाइनार ऐवा अपार दुःखदृपी संसारसागरथी जे पार पमाडे अर्थात् आत्माने तारे तेने जे वास्तवमां तीर्थ कहेवाय. आ ‘तीर्थ’ शब्दनो तात्त्विक अर्थ छे, जैनधर्म तीर्थ शब्दनो आ आध्यात्मिक अर्थ दर्शावे छे. लौकिक शब्दार्थने आपाणे weightage-भार-महत्व नथी आपता. वैदिक धर्मशास्त्रोमे जगमांथी तरवानो लौकिक अर्थ ग्रहण करीने संगमस्थानो आटिने पवित्र तीर्थ तरीके स्थापित कर्या,^२ जेनुं जैनाचार्योमे खंडन कर्यु छे; कारण के आ तीर्थ शब्दनो औपचारिक अर्थ छे.

- ★ तीर्थ नद्यादेरिव संसारस्य तरणे सुखावतारो मार्गः। (योगशास्त्र प्रकाश २ श्लोक १६ टीका)
- ★ तीर्थ नद्यादेरिव संसारतारेण(रणे)- सुखावतारो मार्गः, (सम्यक्त्वसप्तति श्लोक ४० टीका)
- ★ तीर्थतेऽनेन संसारसागर इति ‘तीर्थ’ प्रवचनम्, तदाधारत्वाच्च चतुर्विधः श्रमणसङ्घोऽपि तीर्थमुच्यते, तत इदमाह-चतुर्वर्णं सङ्घे स्थापिते सति तीर्थं भवति। (गुरुतत्त्वविनिश्चय प्रथम उल्लास श्लोक ६९ टीका)
- १ तत्र येनेह जीवा जन्मजरामरणसलिलं मिथ्यादर्शनाविरतिगम्भीरं महाभीषणकषायपातालं सुदुर्लङ्घ्यमोहवर्त्तरौद्रं विचित्रदुःखोघदुष्टश्वापदं रागद्वेषपवनविक्षोभितं संयोगवियोगवीचीयुक्तं प्रबलमनोरथवेलाकुलं सुदीर्घं संसारसागरं तरन्ति तत्तीर्थमिति। (ललितविस्तरा)
- ★ तत्र जन्मजरामरणसलिलसङ्घकुलं मिथ्यादर्शनाविरतिगम्भीरं रागद्वेषपवनविक्षोभितं नानाविधानिष्टेष्टसंयोगवियोग-वीचिनिचयोपेतं दुरवगाहमोहवर्त्तभीषणं विविधशारीरमानसानेकदुःखोघदुष्टश्वापदं महाभीमकषायपातालं प्रबलमनोरथवेलाकुलं, सुदीर्घसंसारसागरं तरन्त्यनेनेति तीर्थम्, (धर्मसंग्रहणी श्लोक १-२ टीका)

★ तत्र येनेह जीवा जन्म-जरा-मरणसलिलं मिथ्यादर्शना-विरतिगम्भीरं विचित्रदुःखगणकरिमकरं रागद्वेषपवनप्रक्षोभितमनन्त-संसारसागरं तरन्ति तत् तीर्थमिति, तच्च यथावस्थितसकलजीवाऽजीवादिपदार्थप्ररूपकं अत्यन्तानवद्या-न्याविज्ञातचरण-करणक्रियाधारं अचिन्त्यशक्तिसमन्वितविसंबद्धिदुपकल्पं चतुस्त्रिंशदतिशयसमन्वितपरमगुरुप्रणीतं प्रवचनम्, एतच्च सङ्घः प्रथमगणधरो वां, तथा चोक्तम्-“तित्थं भंते तित्थं? तित्थकरे तित्थं?, गोयमा! अरिहा ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउव्यणो समणसंघो पठमगणहरो वा” [भा.श. २३.उ.८.सू. ६८२]

(नंदीसूत्र फकरो ३९ टीका)

२ इह केचित् तीर्थिका मन्यन्ते-नद्यादेः संबन्धि द्रव्यतीर्थं किल स्नान-पाना-वगाहनादिभिर्विधिवदासेव्यमानं भवतारकं संसारमहामकरालयप्रापकं भवत्येव। कुतः?, तारणादिफलमिति कृत्वा-शरीरतारण-मलक्षालन-तृङ्गवच्छेद(दाहो)देहो-पशमादिफलत्वादित्यर्थः; अनेन चाध्यक्ष(समीहित)समीक्षितदेहतारणादिफलेन परोक्षस्यापि संसारतारणफलस्याऽनुमीयमानत्वादिति भावः। तदेतद् नोपपद्यते, स्नानादर्जावोपघातहेतुत्वात्, खड्गा-उसि-धेनु-शूलादिवदिति। एतदुक्तं भवति-जीवोपघातहेतुत्वाद् दुर्गातिफला एव स्नानादयः कर्थं नु भवतारकास्ते भवेयुः, सूना-वध्यभूम्यादीनामपि भवतारकत्वप्रसङ्गात्? इति। इतश्च-नद्यादितीर्थं भवतारकं न भवति, सूनाड्गत्वात्-सूनाप्रकारत्वात्, उदूखलादिवदिति। न च पुण्यकारणं स्नानम्, नापि यतिजनयोग्यं तत्, कामाड्गत्वात्, मण्डनवत्; अन्यथा ताम्बूलभक्षण-पुष्पबन्धन-देहादिधूपना-भ्यञ्जनादयोऽपि च भुजड्गादीनां पुण्यहेतवः स्युः। न च देहतारणादिमात्रफलदर्शनेन विशिष्टं भवतारणादिकं फलमुपपद्यते, नियामकाभावात्, प्रत्यक्षवीक्षितप्राणयुपमर्द-

‘પાણીમાં તો દેહ દૂબે છે, અને તે સ્થૂલ દેહને તરવાની કિયા દ્વારા બહાર નીકળવાનો માર્ગ તે સંગમસ્થાનો પૂરો પાડે છે. તેમાં તીર્થ શબ્દનો કોઈ આધ્યાત્મિક અર્થ અભિવ્યક્ત થતો નથી. જ્યારે જૈનધર્મ તો બધે અધ્યાત્મને પ્રધાનતા આપનાર છે, તેથી માર્મિક ભાવાર્થ દર્શાવશે. પણ તે તમારી બુદ્ધિમાં સ્થિર થવું જોઈએ.

ભૌતિક દૃષ્ટિકોણથી પણ દૂબવાની કિયા અતિ પીડાદાયક છે. તેનો અખતરો કરવો હોય તો એકાદ વખત તમારે દૂબવાનો ક્ષણિક અનુભવ કરવો જોઈએ. અરે ! દૂબવાની વેળા આવે ત્યારે ભલભલાના છક્કા છૂટી જાય છે. તમે તાજગી સાથે જીવો છો, શાસોચ્છ્વાસ વગેરેની જીવનકિયા મુક્તતાથી કરો છો, તે વખતે તમે દૂબેલા નથી, પણ જો પાણીમાં દુબાડવામાં આવે તો બે-ત્રણ મિનિટમાં બેભાન થઈ જાઓ. દૂબવાનું દુઃખ સામાન્ય નથી. કદાચ તત્કાળ મરો નહીં, બે-ત્રણ મિનિટમાં પાણીની સપાઠી ઉપર આવો જાઓ, તો પણ ભારે ગુંગળામણનો અનુભવ થયો હોય તેને જિંદગીભર ભૂવી શક્શો નહીં. શરીરથી દૂબવાનો અનુભવ પણ બહુ જ ત્રાસદાયક-સંતાપદાયક છે. તેમ આત્મિક દૃષ્ટિએ તમારો આત્મા આ ભવસમુદ્રમાં-સંસારસાગરમાં દૂબી રહ્યો છે, ગુંગળાઈ રહ્યો છે, ચારે બાજુથી મુંજાઈ રહ્યો છે. પરંતુ તમને એવો અહેસાસ થાય છે? જો આત્માને દૂબવાની ગુંગળામણ ન હોય તો તરવાના સાધનની કોઈ જ આવશ્યકતા નથી, તેને ભાવતીર્થની જરૂર જ નથી.

ભૌતિક દૃષ્ટિએ માનવીનું જીવન એટલે ગટરના ક્રીડાનું જીવન :

૩ શાસ્ત્ર કહે છે કે આ સંસાર જન્મ-જરા-મરણ, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી ભરપૂર છે. માના પેટમાં નવ મહિના રહ્યા ત્યારે ત્યાં પા કલાક પણ ખુલ્લી હવા ખાવા મળી નથી. શાસ પણ મા લે તેમાંથી ગૌણરૂપે મળતો હતો. ગર્ભમાં રહેલું બાળક તો સીધા શાસોચ્છ્વાસ પણ નથી લઈ શકતું. મા ખાય-પીએ તેમાંથી જ ખાવા-પીવાનું મળે, માની જીવન-કિયાઓના આધારે જ જીવવાનું અને ટકવાનું. ચારે બાજુ કફ-મલ-મૂત્ર-લોહીમાં જ સંબંધતા પડ્યા રહો. પાણીની ક્ષણિક દૂબકીને ભુલાવી દે તેવી ભયંકર ગર્ભાવસ્થા છે. Medical scienceમાં

બાધિતત્વાચ્ચ; ઇત્યાદ્યભૂય સ્વધિયાત્ત્ર દોષજાલમભિધાનીયમિતિ ॥૧૦૨૯ ॥ ૧૦૩૦ ॥

યદિ પ્રેરકો મન્યેત-જાહ્નવીજલાદિકં તીર્થમેવ, દાહનાશ-પિપાસોપશમાદિભર્દોપકારિત્વાત् । અત્રોચ્યતે-એવ (ચ) સતિ તતો મધુ-મદ્ય-માંસ-વેશ્યાદ્યોત્પિ તીર્થમાપદ્યન્તે, તેષામપિ દેહોપકારિત્વાવિશેષાદિતિ । ઉક્તં દ્વબ્યતીર્થમ् ॥૧૦૩૧ ॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૨૯ થી ૧૦૩૧ ટીકા)

૧ યસ્માદિદં દેહાદિકમેવ દ્વબ્યમાત્રં તારયતિ-નદ્યાદિપરકૂલમાત્રં નયતિ, ન પુનર્જીવં સંસારસમુદ્રસ્ય મોક્ષલક્ષણં પરકૂલં પ્રાપ્યતિ, અતોત્પ્રથાનત્વાદ્ દ્વબ્યતીર્થમ् । તથા બાદ્યમેવ મલાદિદ્વબ્યમાત્રમપનયતિ, ન ત્વન્તરઙ્ગં પ્રાણતિપાતાદિજન્યકર્મમલમ् । તથા, અનૈકાન્તિકફલમેવેદં નદ્યાદિતીર્થમ્-કદાચિદનેન નદ્યાદેસ્તરણાત, કદાચિત્તુ તત્ત્રેવ મજ્જનાત् । તથા, અનાત્યન્તિકફલં ચેદમ્, તથાહિ-એકદાનને તીર્થમપિ નદ્યાદિકં પુનરપિ ચ તીર્થત ઇત્યનાત્યન્તિકફલત્વમ् । આત્મના વાત્સ્ય નદ્યાદિતીર્થસ્ય દ્વબ્યમાત્રત્વેનાત્પ્રથાનત્વાત્ સર્વત્ર દ્વબ્યતીર્થત્વં ભાવનીયમિતિ ॥૧૦૨૮ ॥

૨ ત્વોદયિકાદિભાવપરિણામાત્મકઃ સંસારસમુદ્ર ઇતિ ॥૧૦૩૨ ॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૨૮ ટીકા)

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૩૨ ટીકા)

foetusनां-गर्भनां चित्रो बतावे છે, ખातરી કરવી હोય તો કરી શકો છો. તમે જે રીતે ગર્ભવस્થामां રહ્યા તે રીતે એક કલાક પણ જો અત્યારે રહેવાનું આવે તો લે-મૂક થઈ જાય. છતાં નવ મહિના તે અવસ્થામાં ગૂપચૂપ રહ્યા. વળી અત્યાર કરતાં તે વખતે તમારું શરીર વધારે delicate-કોમળ-નબળું હતું, છતાં મજબૂરીથી બધું સહન કર્યું. જન્મા પછી અત્યારે તો કુટાઈ કુટાઈને ઘણા rough-ખડતલ થઈ ગયા છો, પણ જન્મા ત્યારે તો અત્યંત કોમળ ચામડી હતી, અને આવી અત્યંત અપરિપ્કવ અવસ્થામાં નવ મહિના ગુંગળામણ સાથે રહેવું પડ્યું. જીવ સતત મુંજાયા કરે, સંતાપ અનુભવે એવો ગર્ભવાસ અત્યારે તમને ચિંતાદાયક લાગતો નથી, જન્મની પણ કોઈ ગભરામણ દેખાતી નથી; હડીકતમાં જન્મની process-પ્રક્રિયામાંથી જેને પસાર થવાનું આવે તેના તો છક્કા ધૂટી જાય તેવો ત્રાસ હોય છે. માટે જ બધા રડતાં રડતાં જન્મે છે, કોઈ હસતાં હસતાં જન્મતું નથી. મૃત્યુ પણ મહાવેદનારૂપ છે. તેનું તો નામ પડતાં જ તમને પસીનો ધૂટી જાય છે.

આ જન્મ-જરા-મરણારૂપ જીવનથી ખરેખર ધૂટવાની હચ્છા છે ? શાસ્ત્રમાં માનવજન્મને ‘વર્ચો ગૃહક્રમિતુલ્ય’ કહ્યો છે. આનો અર્થ એ છે કે “સંડાસની ખાળમાં કીડો પેઢા થયો હોય તે બંધિયાર અને અંધારી ગંદકીમાં જન્મે છે, આખું જીવન તેમાં જ સબડે છે અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામે છે.” મનુષ્યભવને પણ તેવો જ કહ્યો છે. જે માનવદેહને જોઈ જોઈને તમે મલકાઓ છો, આ દેહ મળ્યાનો ગર્વ લો છો તેને શાસ્ત્રમાં આ ઉપમા આપી છે. ગટરમાં જન્મેલો કીડો જેમ ગટરમાં રાચ્યા કરે અને મજેથી જીવે, તેમ ગટરતુલ્ય માનવદેહમાં તમે પણ મસ્તીથી જીવો છો. આ દુનિયામાં જેટલી બહાર ગંદકી દેખાય છે તે બધાનું મૂળ ઉત્પાદનસ્થળ આ દેહ છે. અહીંથી જ બધી ગંદકી બહાર ફેલાય છે. આવા દેહમાં રહેલો તમારો આત્મા તત્ત્વથી ગટરમાં રહેલા કીડા જીવો જ છે. ઉપમા એકદમ બંધ બેસે તેવી છે. ભૌતિક દૃષ્ટિએ માનવદેહનાં શાસ્ત્રમાં જરાય વખાણ નથી. જે ભૌતિક દૃષ્ટિએ મનુષ્યભવને સારો માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. હા, આત્મિક દૃષ્ટિએ મનુષ્યભવનાં વખાણ કરી શકાય. અમે જ્યારે પણ “મનુષ્યભવ દુર્લભ છે, અન્તંત પુણ્યરાશિ ભેગી થાય ત્યારે મળે છે,” એવું બોલીએ, તે વખતે તમે આ મનુષ્યભવનું ભૌતિક દૃષ્ટિએ મૂલ્ય વિચારો છો કે આત્મિક દૃષ્ટિએ ? જેને ભૌતિક દૃષ્ટિએ મનુષ્યભવનું મૂલ્ય લાગે તેને માટે સમજવાનું કે તે મૂર્ખશિરોમણિ છે; કેમ કે મનુષ્યદેહમાં એવું કશું નથી કે તેનાં ભૌતિક દૃષ્ટિએ વખાણ થઈ શકે. હા, ભૌતિક દૃષ્ટિએ દેહનાં વખાણ કરવાં હોય તો દેવતાના દેહનાં વખાણ થઈ શકે; કેમ કે તેનો દેહ સુંદર છે, અનેક સુખ-શાતાને આપનાર છે. તમારા દેહમાં તો નાકમાં લીટ, મોગમાં લાળ, આંખમાં પિયા ભરેલા છે. આજા શરીરમાંથી પસીનો નીકળે છે જે સતત દુર્ગધ માર્યા કરે છે. રોજ ભૂખ-તરસ લગાડે છે અને ટદી-પેશાબનો ત્રાસ આચ્યા કરે છે. આ માનવદેહમાં ભૌતિક દૃષ્ટિએ સુંદર કે વખાણવા લાયક કાંઈ છે જ નહીં. તેવા દેહમાં ભરાઈને જીવવું તે જ તમને ભારે ગુંગળામણ લાગવી જોઈએ.

સસારમાં ગુંગળામણ, મુંજારો થાય તેને જ ભાવતીર્થની આવશ્યકતા :

જ્યાં સુધી તમને આ સંસારમાં મુંજારો નહીં લાગે ત્યાં સુધી તમને તરવાની તલાશ નહીં જાગે. દૂબવાનો

સતત ભય રહેવો જોઈએ. મારો આત્મા ઘોર દુઃખમય સંસારમાં ફસાયેલો છે, અનંત કાળથી ચોર્યાશી લાખ જીવાયોનિનાં દુઃખ-સંતાપ અનુભવી રહ્યો છે, આ વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરવાનો છે. જેમ દરિયાનું પાણી ચારે બાજુથી ફરી વળે અને તેની વચ્ચે જે ફસાયા હોય તેને માટે શાસ લેવો પણ ભારે પડે, તેની જેમ આ સંસારમાં જડ એવાં કર્મથી સખત ફસાયા છો. વર્તમાન જીવનની જેટલી આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ છે, તે આ કર્મરૂપ બંધનની પરવશતાથી છે. જેને આમાંથી બહાર નીકળવાની છચ્છા થાય તેને જ તરવા માટે તીર્થની જરૂર પડે. તમને તરતાં આવડતું હોય, પરંતુ દૂબવાનો ભય ન હોય તો તમે તરવા માટે હાથપગ ન હલાવો; કારણ કે દૂબવાની અકળામણ જ તમને તરવાની કિયા કરાવે છે. પણ જેને દૂબવાનો મૂંજારો નથી, અહેસાસ-બેચેની નથી, જેને અગાધ જલ વચ્ચે, પાણીમાં જ રહેવાનું ગમે, તે તો પાણીના તાણીયે જઈને ટેસ્થી ફરે. જેમ જળચર પ્રાઇસીઓનું જળમાં જ જીવન છે, તેને જળમાં જ સલામતી અને સુખનો અનુભવ થાય છે, તેથી તેને જળમાં મૂંજાવાનો કે ગુંગામણાનો પ્રશ્ન નથી; તેમ જન્મ-જરા-મરણ, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી ભરેલો સંસાર જ તમારું જીવન હોય, તેમાં જ તમને સ્વસ્થતાનો અનુભવ હોય, આ જ જીવન તમને ફાવતું હોય, કોઠે પડી ગયું હોય, ચોર્યાશી લાખ જીવાયોનિના પરિભ્રમણમાં જીવવા ટેવાઈ ગયા હો, તો તમારે આ ^૧ભવસમુદ્રમાંથી બહાર નીકળવા કોઈ તીર્થની જરૂર નથી. તમને અંતરમાં મંથન કરાવવા આ બોલ બોલ કરું છું. તમે તમારી જાતને પ્રામાણિકતાથી પૂછો કે મને તરવાનાં આલંબનોની જરૂર છે ? જરૂરિયાત ઊભી થાય પછી જ શોધ-તલાશ શરૂ થાય. Necessity is the mother of invention-જરૂરિયાત એ જ શોધખોળની માતા છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે જે ^૨આત્માને અગાધ ભવસાગર બિહામણો, બેંકાર, અસલામત દેખાય; ચારે બાજુ ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં ભયંકર રજણપાટ, પારાવાર દુઃખનાં મોઝાં અને વિષય-કષાયરૂપ વિકરાળ જળચર જીવથી ભરપૂર સંસારને જોઈને જેનાં છાતીનાં પાટિયાં બેસી જાય, ભયભીત થઈ જાય, મનમાં થાય કે આ બધી અપાર મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર ક્યારે નીકળીશ ? અને બહાર નીકળ્યા સિવાય દુઃખમુક્ત થવાનો કોઈ જ ઉપાય નથી તેવી જેને પ્રતીતિ થાય, આવો જીવ જ ધર્મતીર્થને પામવા માટે લાયક છે. જેમ ધંધામાં એવા સલવાઈ ગયા હો, કે નઝો-મહેનત તો જાય પણ મૂરી ઉપરાંત દેવાણું નીકળે તેવું હોય, તો રાત્રે ઊંઘ પણ આવે ? કે રાત-દિવસ

૧ તથાપિ ગુરુકર્માણસ્તમથન્યાઃ શ્રયન્તિ ન । કિન્તુ ધન્યતમાઃ ક્ષીણપાપાઃ સ્તોકાઃ શ્રયન્તિ તમ् ॥૧૭૩॥

(વૈરાગ્યરત્ન સર્ગ ૮)

☆ તેન દેશનયાડહ્વાનં, સમુત્સાહ્યાઙ્ગિનાં કૃતમ् । પ્રાવિશાન્મણલે સ્તોકા, ભવસ્થાનન્તભાગાઃ ॥૧૫૮॥ કુર્વન્ત્યન્યે ચ નાર્યાદિપાશસ્થા ધનસંચયમ् । ક્ષેપોડયં તૃણકાષાદેર્જેયો જન્મપ્રદીપને ॥૧૫૯॥ ક્ષેપોડત્ર ઘૃતકુમ્ભાનાં, કષાયોદીપનં મુહુઃ । તિષ્ઠન્તિ વારિતાસ્તે ચ, ન મૂઢા મણ્ડલસ્થિતે: ॥૧૬૦॥ શમાંબુના ન કુર્વન્તિ, શાન્તિનું ન પ્રવિશાન્તિ ચ । મણ્ડલે નૈવ શૃંગન્તિ હિતં હાસાદિ કુર્વતે ॥૧૬૧॥ કેચિદેવ પ્રબુધ્યન્તે, યથાડસૌ બુદ્ધિમાન્ મુનિઃ । પ્રતિબુદ્ધો ગિરા તેષાં, પ્રવિષ્ટસ્તીર્થમણલે ॥૧૬૨॥

(વૈરાગ્યકલ્પલતા સ્તુબક ૮)

૨ સતિ ચાસ્મિન્નસૌ ધન્યઃ, સમ્યગ્દર્શનસંયુતઃ । તત્ત્વશ્રદ્ધાનપૂતાત્મા, રમતે ન ભવોદધૌ ॥૧૭૫॥

(ઉપમિતિ૦ સપ્તમ પ્રસ્તાવ)

बावरा थઈने જ ફરતा હો ? તમને ધન વિનાનું જીવન જેમ અતિ કષ્ટમય-ગ્રાસદાયક દેખાય છે, તેમ ધર્મતીર્થ વિનાનો સંસાર અતિ બિહામણો દેખાવો જોઈએ, જોઈને જ મનમાં થાય કે આપણા છક્કા દ્શ્વટી જશે.

સંસારનું ભયાનક-રૌદ્ર સ્વરૂપ :

ભૌતિક અનુકૂળતાની દૃષ્ટિએ મનુષ્યભવને પણ ભગવાન કચરો કહે છે, તો ફૂતરાં-બિલાડાંના ભવની તો શું વાત કરવી ? તે ભવોમાં તો ખાવા-પીવા-રહેવાનાં કોઈ ઠેકાણાં નથી. ત્યાં ઉત્પત્ત થયેલો જીવ હડહડ થઈને જીવે અને ગમે ત્યારે કમોતે મરે. આજે પશુયોનિ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેમાંથી તમને કોઈ ભવ પસંદ કરવા જેવો લાગે છે ? આંખ મીંચીને વિચારો કે આમાંથી કોઈ પણ ભવમાં જરૂર તો મારું ભાવિ જીવન કેવું હશે ? તમે તો અત્યારે મનમાં નિશ્ચિયત છો કે બીજા બધા પશુયોનિમાં ભલે જાય પણ આપણે જવાના જ નથી. તેથી હડીકતમાં તમે મૂઢ્યતાથી જ જીવો છો. પરંતુ થોડો પણ સંસારના સ્વરૂપનો વાસ્તવિક વિચાર આવે તો ફફડી જવાયું. વળી આ ભય કાલ્યાનિક નથી. સત્યનો વિચાર નહીં કરીએ તો મૂર્ખમાં ખપીશું. આંખો મીંચાય એટલી વાર છે. તમને ઘ્યાલ આવવો જોઈએ કે આ ભવસાગર મહાભયંકર છે, આત્માના ભુક્કા બોલાવી દે તેવા અનંત દુઃખમાં સબડાવનાર છે. જેમ પાણીનો સ્વભાવ તમને દુબાડીને નીચે તળિયે લઈ જવાનો છે, તેમ આ ૮૪ લાખ જીવાયોનિરૂપ ધોર સંસારનો સ્વભાવ દીર્ઘકાળ માટે તમને એકેન્દ્રિય-નિગોદરૂપ તળિયે લઈ જવાનો છે. દરિયામાં ભારે વસ્તુ નાંખો તો અબજોનાં અબજો વર્ષો સુધી તળિયારૂપ પેટાળમાં પડી રહે, તેને કોઈ બહાર લાવે જ નહીં. તેમ આ દુઃખમય સંસારમાં બીજી કોઈ ગતિમાં અતિશય લાંખો સમય રહી શકાતું નથી. અરે ! નરકમાં પણ અનંત કાળ રહી શકાતું નથી. અગણિત લાંખો સમય રહેવું હોય તો એકમાત્ર એકેન્દ્રિય-નિગોદ છે. ત્યાં તમે અનંત કાળ આંતરા વિના રહી શકો. અત્યંત પરવશ, પાંગળો, અવિકસિત ભવ, સંસારમાં જો કોઈ હોય તો તે એકેન્દ્રિયપણું છે, અને તેનું પણ તળિયું નિગોદ છે. અગાધ જળરાશિના તળિયે રહેલી ભારે વસ્તુની જેમ, ત્યાં ગયા પછી જીવ અનંત કાળ સુધી બહાર નીકળી જ ન શકે. ત્યાં vicious circle-વિષયક છે. એકેન્દ્રિયનો ભવ જ એવો છે કે તેમાં રહેલા જીવને સાહજિક અધ્યવસાયથી પાછું એકેન્દ્રિયપણું જ બંધાય. તેથી ફરી એકેન્દ્રિયમાં જાય. ફરી પાછું એકેન્દ્રિયપણું બંધાય. આમ, અનંત કાળ ચક્કર ચાલ્યા જ કરે. એ ગતિ જ ધોર પાપાનુબંધીપાપના ઉદયથી મળે છે. ' શાસ્ત્રમાં લઘ્યું છે કે એકેન્દ્રિયથી માંડીને અસંજીવી પંચેન્દ્રિય સુધીના ભવોને, ધોર પાપાનુબંધીપાપના ઉદયથી જીવ પામે છે. પાપાનુબંધીપાપનો અર્થ જ એ છે કે તેમાં વિષયક હોય. પાપના ઉદયથી જીવ સંકિલિષ્ટ ભાવો કરે, તેનાથી ફરી પાપ બાંધે, વળી તે પાપના ઉદયકાળે ફરીથી સંકિલિષ્ટ ભાવો કરી પુનઃ પાપ બાંધે; આમ, ચક ચાલ્યા જ કરે. ત્યાં આત્માએ કર્માના હાથે માર ખાંધે જ રાખવાનો. જે ટલો માર પડે એટલો ઓછો.

૧ એતે ચ દુઃખબહુલા ઉત્કટાસાતવેદનીયાઃ, મોહાન્ધકારાઃ તદુદ્યતીવ્રતયા, અકુશલાનુબન્ધિનઃ પ્રકૃત્યાઽસચ્ચેષ્ટાહેતુત્વેન, યત એવમતઃ અયોગ્યાઃ શુદ્ધધર્મસ્ય ચારિત્રલક્ષણસ્ય | યોગ્ય ચૈતન્મનુજત્વમ्। (પંચસૂત્ર તૃતીય સૂત્ર ટીકા)

તમે રોજ પ્રત્યક્ષ જુઓ છો કે તમારાં ધરોમાં પૃથ્વી-અપ્સરા(પાણી)-તેર્ઝ-વાયુ-વનસ્પતિકાયના જીવોની કેવી કફોડી સ્થિતિ છે ! રોજ રંધાય, બજાય, છોલાય, તળાય, ફુટાય છે. છોલીને પાછા ઉપરથી ભસાલા ભભરાવો. આ બધું routine-રોજિંદું છે. તે જીવોને તે ભવમાં અપરાધ વિના પણ માર ખાધા સિવાય ધૂટકો નથી. આ રીતે સંસારમાં જે તરવાની કિયા ન કરે-ધર્મતીર્થનો આશ્રય ન કરે તે દૂબતાં-દૂબતાં છેક તળિયે એકેન્દ્રિય-નિગોદમાં પહોંચી જાય. ત્યાં ઘણો માર પડે, બેચેની-ગુંગળામણ થાય, પછી અકામનિર્જરાનો (શુભ પરિણામનો) પુરુષાર્થ કરી અત્યંત મંદ ગતિએ અથાગ પ્રયત્નથી અનંત કાળે સપાટીએ આવે.

દેવભવ અને મનુષ્યભવરૂપી સપાટી પરથી કંઠે ન આવ્યા, તો પાછા ધોર સંસારમાં દૂબવાનું નિશ્ચિયત :

દેવભવ અને મનુષ્યભવમાં જીન્ભેલા જીવો, નિગોદરૂપ તળિયેથી સંસારસમુદ્રની સપાટી પર પુષ્યની સહાયથી આવેલા છે. અહીં જીવને શાસ ખાવા માટે હવા મળે છે, બાકી તો દુર્ગતિઓમાં ક્યાંય ધર્મનો વિચાર કરવાનો અવકાશ જ નથી. છતાં દેવ-મનુષ્યગતિરૂપ સપાટી પર આવી ગયા એટલે પાર નથી પાખ્યા. હજુ ભવસાગરથી પાર પામવાનું તો બાકી જ છે. તેના માટે તીર્થની જરૂર છે. આપણે બધાએ તરવાની કિયા કરી એટલે નિગોદથી નીકળી અહીં સપાટી સુધી આવી ગયા. છતાં મધ્યદરિયે સપાટી પર રહેલ પણ સલામત ન જ ગણાય; કારણ કે જળમાં સળંગ લાંબો સમય સપાટી પર પાવરધા તરવૈયાઓથી પણ રહી શકાતું નથી. અત્યારે વધુમાં વધુ ૨૧ દિવસ તર્યાનો record-વિકાય છે. તેમ શાસ્ત્ર કહે છે કે મનુષ્યભવ અને દેવભવમાં સળંગ લાંબો સમય રહી ન શકાય. વધુમાં વધુ ૫-૨૫ ભવ રહી શકો. ત્યારબાદ કાં કંઠે આવવું પડે કાં દૂબવું જ પડે. અત્યારે તમે ભવસાગરમાં સપાટી પર આવ્યા છો, પણ કંઠે પહોંચ્યા નથી.

ભવસમુદ્રમાંથી પાર પામવા તીર્થ જ એકમાત્ર આલંબન :

તમે સપાટી પર હોવાથી જ ગુંગળામણ ઓછી છે, થોડી ખુલ્લી હવા મળી છે, પણ જો માત્ર ખુલ્લી હવા ખાયે રાખશો અને પાર પામવા પ્રયત્ન નહીં કરો તો કંઠે નહીં પહોંચો; અને તરવાની ક્ષમતા જરા ઓછી થઈ એટલે પાછા ફરજિયાત દૂબવું પડશે. જેને કંઠે પહોંચવું હોય તે સૌને તીર્થની જરૂર પડશે. તીર્થ વગર આ જગતમાં કોઈ તર્યું નથી. તીર્થકરો જેવા તીર્થકરો પણ તીર્થથી જ તર્યા છે. એટલે જ તીર્થનો આટલો મહિમા ગાયો છે. અનંતા તીર્થકરો, ગણધરો, કેવલીઓ તર્યા તે તીર્થથી જ તર્યા છે. આ જગતમાં જીવમાત્રને ભવચકમાંથી પાર પામવા તીર્થ સિવાય કોઈ આલંબન નથી. વહેલા-મોડા તીર્થના રાહ પર ચડવું પડશે. પછી તમને એવું હોય કે આપણે ભવિષ્યમાં જઈશું, અત્યારે ઉત્તાવળ નથી, તો ખુશીથી ભવસમુદ્રમાં ફરી શકો છો. પરંતુ નીકળવું હોય તેને રસ્તો એક માત્ર તીર્થ જ છે.

લૌકિક તીર્થની ત્રણ ખાસિયતો :

ભૌતિક દાઢિએ દેહને જળરાશિમાંથી પાર પમાડનારા નદી-સમુદ્રના ઘાટ-કાંઠા તે લૌકિક તીર્થ જે અને

તે પણ રમણીય અને શાતાદ્યક હોય છે. ^૧આ લૌકિક તીર્થની પણ ત્રણ વિશેષતાઓ છે.

(૧) દાહનું શમન કરે, (૨) મળનો નાશ કરે અને (૩) તૃપાથી તૃપિસિ કરે.

(૧) શારીરિક દાહનું શમન કરે :- લૌકિક તીર્થ નદી-સંગમના ઘાટ પર હોય છે, ત્યાંનું વાતાવરણ શીતળ અને આલ્ટાદક હોય છે. દા.ત. પ્રયાગ, હરદાર, લક્ષ્મણજીલા વગેરે સ્થળોએ ભર ઉનાળામાં પણ નૈસર્જિક શીતળતા અનુભવાય છે. નયનરમ્ય, પ્રાકૃતિક વાતાવરણ હોય છે. આવાં તીર્થો ત્યાં જનારને શારીરિક દાહનું શમન કરે છે.

(૨) શારીરિક મળનો નાશ કરે :- તીર્થોમાં પાણી પ્રચુર પ્રમાણમાં હોય જેમાં સ્નાન કરવાથી મળ પ્રવાહિત-પ્રક્ષાલિત થઈ જાય, તેથી તીર્થો શારીરિક મળશુદ્ધિનું કારણ છે.

(૩) શારીરિક તૃપાથી તૃપિસિ કરે :- તીર્થ, તરસ્યાને જલપાન દ્વારા દેહની તૃપા છિપાવે છે. આમ, લૌકિક તીર્થો શારીરિક દાહશમન, મલ પ્રક્ષાલન અને તૃપાનું તર્પણ કરનારા છે.

^૨ વૈદિક ધર્મવાળા આવાં તીર્થોમાં સ્નાનને પુણ્યસ્નાન કરે છે. ત્યાંના જળને પણ પવિત્ર ગણે છે. તેથી તેમના સંન્યાસીઓ, શંકરાચાર્ય આદિ પણ સ્નાનયાત્રા કરવા જાય. પરંતુ આવાં દ્રવ્યતીર્થો ઔપચારિક શીતળતા, શુદ્ધિ અને તૃપિસિને કરનારાં છે; કારણ કે દેહમાં કાયમી ધોરણે શીતળતા, શૌચ કે તૃપિસિનો અસંભવ જ છે. વળી અસંખ્ય જીવોની હિસાબય જલનો ઉપભોગ આદિની પ્રવૃત્તિ, અવશ્ય પાપબંધનું કારણ અને છન્દ્રિયોના વિકારની પોષક છે. તેથી અધર્મભય આવા સ્નાનને તારક કહી જ ન શકાય. જૈનશાસ્ત્રોએ તેની અગ્રધાનદ્રવ્યતીર્થમાં જ ગણના કરી છે.

૧ દાહોપસમણ તણહાછેદો મલપંકપવહણ ચેવ। તિહિં કારણેહિં જુતો તમ્હા તં દવ્વદો તિત્થં ॥

(મૂલાચાર(પ્ર.ભા.૧-૭ અધિકાર) ૭-૬૨)

☆ વ્યાખ્યા-ઇહે દ્રવ્યતીર્થ મ્રાગધવરદામાદિ પરિગૃહ્યાતે, બાહ્યદાહારેવ તત ઉપશમસદ્ભાવાત्, તથા ચાહ-‘દાહોપશમ’મિતિ તત્ત્વ દાહો-બાહ્યસન્તાપસ્તંસ્યોપશમો યસ્મિન् તદ્વાહોપશમનં, ‘તણહાછેઅણં’તિ તૃષઃ-પિપાસાયાશ્છેદનં, જલસડ્ધાતેન તદપનયનાત्, ‘મલપ્રવાહણં ચૈવે’ત્યત્ર મલાઃ બાહ્ય એવાઙ્ગસમુત્થોડભિગૃહ્યાતે તત્પ્રવાહણં, જલેનૈવ તત્પ્રવાહણાત्, તતઃ પ્રક્ષાલનાદિતિ ભાવાઃ, એવ ત્રિભિર્યૈઃ કરણભૂતૈસ્ત્રિષુ વાડથોષુ ‘નિયુક્તં’ નિશ્ચયેન યુક્તં નિયુક્તં પ્રથમવ્યુત્પત્તિપક્ષે પ્રરૂપિતં દ્વિતીયે તુ નિયોજિતં, યસ્માદેવં બાહ્યદાહારિવિષયમેવ તસ્માત્નમાગધાદિ દ્રવ્યતસ્તીર્થ, મોક્ષાસાધકત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૬૬ ॥

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૧૦૬૬ ટીકા)

૨ તત્ત્વ નોઆગમતો દ્રવ્યતીર્થ નદ્યાદીનાં સમો ભૂભાગોડનપાયશચ, તત્સિદ્ધો તરિતા તરણં તરણીયં ચ સિદ્ધં પુરુષબાહુડુપનદ્યાદિ, દ્રવ્યતા ચાસ્યેત્થં તીર્ણસ્યાપિ પુનસ્તરણીયભાવાત्, અનેકાન્તિકત્વાત्, સ્નાનવિવક્ષાયાં ચ બાહ્યમલાપનયનાત् આન્તરસ્ય પ્રાણાતિપાતાદિકારણપૂર્વકત્વાત्, તસ્ય ચ તદ્વિનવૃત્તિમન્તરેણોત્પત્તિનિરોધાભાવાત्, પ્રાગુપાત્તસ્ય ચ વિશિષ્ટક્રિયાસવ્યપેક્ષાધ્યવસાય-જન્યસ્ય તત્પ્રત્યનીક્રિયાસહગતાધ્યવસાયતઃ ક્ષયોપપત્તઃ, તત્ક્ષયાભાવે ચ ભાવતો ભવતરણાનુપપત્તેરિતિ ।

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૮૦ ટીકા)

ધર્મતીર્થની ત્રણ ખાસિયતો :

^૧ તત્ત્વદર્શિએ જે આંતરદાહ શમાવે, આંતરમળનો નાશ કરે અને આંતરતૃપાને છીપાવે તે જ સાચું તીર્થ, જેને ભાવતીર્થ કહેવાય. દુનિયાનાં બધાં ધર્મતીર્થોને આપણે ધર્મતીર્થ કહીશું, પણ તે દરેકમાં આ ત્રણ ખાસિયત વધતે ઓછે અંશે અવશ્ય જોઈએ. જેમાં આ ત્રણ ખાસિયત નથી તે તીર્થ નથી. અગાધ સંસારસાગરથી પાર પમાડવા માર્ગનું કામ કરે તે તીર્થ. તે તીર્થ તેનું શરણ લેનારનો આત્મિક દાહ શમાવે, આત્મિક ભલનો નાશ કરે અને આત્મિક તૃપાને તૃપ્ત કરે; કારણ કે આવું તીર્થ તેનું સેવન કરનારનો કાયમ ખાતે કષાયરૂપી દાહ શમાવે છે, કર્મરૂપી મળનો અપુનર્ભાવથી વિગમ કરે છે અને બોગતૃપ્તાનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરે છે. અહીં તીર્થ શબ્દનો સમ્યક્ ભાવાર્થ સુસંગત બને છે. તેથી વાસ્તવમાં ‘તીર્થ’ શબ્દના પ્રયોગનું નિમિત્ત ધર્મતીર્થમાં જ છે. તમે ગમે તેને તીર્થ માની લો છો, તે ન મનાય. ‘તીર્થ’ શબ્દ એટલો મહાન છે કે તેનો પ્રયોગ વિવેકપૂર્વક જ ઉચ્ચિત છે.

અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તારક ધર્મ સ્વયં જ પરમ તીર્થસ્વરૂપ છે; કેમ કે આ ભવસાગર, જન્મ-જરા-મરણ-આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ અને રોગ-શોક આદિ અનંત હૃદયથી ભરપૂર છે. તેમાંથી સુગમ માર્ગ દ્વારા કાંઠ લઈ જઈ પાર પમાડે તેવી તાકાત ધર્મમાં જ છે. ^૨ તેમજ લૌકિક તીર્થોમાં પ્રસિદ્ધ જે ત્રણ ખાસિયતો છે, તે પણ તત્ત્વથી ધર્મમાં જ બંધબેસતી છે.

(૧) આત્મદાહનું શમન કરે : નદીના ઘાટ પર જાઓ કે સમુદ્રના beach-રેતાળ કિનારા પર જાઓ કે ત્યાંની ઠંડી હવામાં એક-બે કલાક ફરી આવો, પણ આ લૌકિક તીર્થ શરીરના દાહને શાંત કરી શકે, પરંતુ તેનામાં મનના દાહને શાંત કરવાની તાકાત નથી; જ્યારે ભાવતીર્થ તો આત્માના દાહને શમાવે. કલ્પનામાં પણ ન આવે તેટલા કષાયોનો અંદરમાં દાહ છે. દા.ત. તમારા મનમાં માત્ર દ્વેષના આંકડા માંડીએ તો પણ ગણિતના આંકડા નાના પડે. તમને કરિયાતું, સુર્દર્શન ઘનવટી બધા પર દ્વેષ છે. તમારા મનના દ્વેષને ગણવા

૧ અથવા- પડ્કદાહપિપાસાનામપહારં કરોતિ યત्। તદ્બ્રમસાધનં તથ્યં, તીર્થમિત્યુચ્યતે બુધૈः ॥૧॥ પડ્કસ્તાવત્ પાપં, દાહ: કષાયા:, પિપાસા વિષયેચ્છા, એતેષામપહરણસમર્થ યદિત્યર્થઃ, (આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શ્લોક ૮૦ ટીકા)

૨ વ્યાખ્યા-ઇહ ભાવતીર્થ ક્રોધાદિનિગ્રહસમર્થ પ્રવચનમેવ ગૃહ્યતે, તથા ચાહ-ક્રોધ એવ નિગૃહીતે ‘દાહસ્ય’ દ્વેષાનલજાતસ્યાત્તઃ પ્રશમન ભવતિ, તથયં નિરૂપચરિતં, નાન્યથા, લોભ એવ નિગૃહીતે સતિ, કિં? - ‘તણ્ણાએ છેઅણં હોઇ’તિ તૃષ્ણ:-અભિષ્વદ્ગલક્ષણાયા: કિં? - ‘છેદનં ભવતિ’ વ્યપગમો ભવતીતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૬૭॥

વ્યાખ્યા- ‘અષ્ટવિધમ्’ અષ્ટપ્રકાર, કિં? - ‘કર્મરજઃ’ કર્મેવ જીવાનુરજ્જનાદ્રજઃ કર્મરજ ઇતિ, બહુભિર્ભવૈ: સંજ્યિતં યસ્માત્તપ: સંયમેન ‘ધાય્ત્વતે’ શોધ્યતે, તસ્માત્તત-પ્રવચનં ભાવત: તીર્થ, મોક્ષસાધનત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૬૮॥

વ્યાખ્યા- દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષુ ‘નિયુક્તં’ નિયોજિતં ‘જિનવરે:’ તીર્થકૃદિભઃ ‘સર્વે:’ ક્રષભાદિભિરિતિ, યસ્માચ્ચેત્યભૂતોષુ ક્રિષ્વર્થેષુ નિયુક્તં તસ્માત્તપ્રવચનં ભાવત: તીર્થ, મોક્ષસાધકત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૬૯॥

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શ્લોક ૧૦૬૭ થી ૧૦૬૯ ટીકા)

ધર્મતીર્થની વ્યાખ્યા

બેસે તો સારો ગણિતજ્ઞ પણ નિષ્ફળ જાય. ટદ્વી-પેશાબ પર પણ દેખ, અરે ! તેનું નામ પડે ત્યાં દેખ, આંખે જુઓ કે કાને સાંભળો તો ય દેખ. આવો દુનિયામાં કેટલાં દ્રવ્યો પર, કેટલી વ્યક્તિઓ પર, કેટલા ભાવો પર દેખ છે ? તેનું સરવૈયું મંડતા જાઓ તો તમારો આત્મા દેખનો ભંડાર છે તે પ્રત્યક્ષ પુરવાર થાય. દેખમાત્ર એક પ્રકારનો દાહ છે. આ દાહથી જ તમે સળગી રહ્યા છો, ધગી રહ્યા છો. આવા અન્ય પણ અનેક કષાયોનો આંતરદાહ તમારા આત્મામાં છે, જેને મૂળમાંથી કાયમ ખાતે શમાવીને પરમ શીતળતાનો અનુભવ કરાવવાની તાકાત ધર્મમાં છે. તેથી આત્માના દાહનું શમન કરવાથી ધર્મ તીર્થસ્વરૂપ છે.

(૨) આત્મમળનું પ્રકાલન કરે : તે જ રીતે પસીનો, ધૂળ વગેરે મેલ દેહના કારણો છે, જેને સ્નાન દ્વારા કામચલાઉ શુદ્ધ કરવાની તાકાત લૌકિક તીર્થમાં છે. પરંતુ દેહનો મેલ પણ કર્મના કારણો છે અને દેહ પણ કર્મના કારણો છે. આત્મા સાથે કર્મ ન હોય તો બધા જડ મેલ બિનઅસરકારક છે. સર્વ મેલનો પણ મેલ કર્મ જ છે. તે કર્મથી શુદ્ધ થઈ આત્મા બહાર આવે એટલે પવિત્રતાની પરાકાષ્ઠા આવે. આ આંતરિક મલના પ્રકાલનની તાકાત લૌકિક તીર્થમાં નથી પરંતુ સમ્યક ધર્મસ્વરૂપ ભાવતીર્થમાં જ છે.

(૩) આત્માની ભોગતૃષ્ણાને શમાવે : વળી, તમે સાચા ધર્મની જેમ જેમ નજીક જાઓ તેમ તેમ તમારી ઇન્દ્રિયો અને મનની ભોગવિષયક તૃષ્ણા શમવાનું ચાલુ થાય. પાણીમાં ગળાની તરસ છિપાવવાની જ તાકાત છે પણ તૃષ્ણારૂપ આત્માની તરસ છિપાવવાની તાકાત નથી. આત્માની તરસ જ્વાસ-બે જ્વાસની નહીં પણ ખાઈ જેટલી છે. અત્યારે તમે તૃષ્ણારહિત નથી. ખરેખર તમારી આખી personality-વ્યક્તિત્વ તૃષ્ણાથી ભરેલી છે. શરીર તો તમારું બહારથી દેખાતું ખોખું છે. Internal form-આંતરિક સ્વરૂપ તો તમારું વાસના-તૃષ્ણા-ઇચ્છા-આવેગ આદિનો અખૂટ ભંડાર છે, તે જ તમે છો. આંતરદસ્તિએ તમે સતત તરસ્યા છો. તરસ તમારામાં બેચેની પેદા કરે, ન છિપાય ત્યાં સુધી ચેન-શાંતિ ન મળે. આ અગણિત તૃષ્ણાને મૂળમાંથી તૃપ્ત કરનાર એકમાત્ર ધર્મ જ છે. તેથી ધર્મ એ ભાવતીર્થ છે.

તીર્થ શબ્દની સાર્થકતા ધર્મતીર્થમાં જ છે :

૧ ધર્મતીર્થની તારકતા પણ અલૌકિક છે; કારણ કે ભવસાગરમાંથી એક વાર તર્યા પછી ફરી વાર

૧ તથા; ક્રોધશચ, લોભશચ, કર્મ ચ તન્મયાસ્તસ્વરૂપા યથાસંખ્યં યે દાહ-તૃષ્ણા-મલાઃ। ક્રોધો હિ જીવાનાં મનઃ-શરીરસંતાપ-જનકત્વાદ् દાહઃ, લોભસ્તુ વિભવવિષયપિપાસાઽવિર્ભાવકત્વાત् તૃષ્ણા, કર્મ પુનઃ પવનોદ્ભૂતશલક્ષણરજોવત् સર્વતો�વગુણનેન માલિન્યહેતુત્વાદ् મલાઃ; અતસ્તેષાં ક્રોધ-લોભ-કર્મમયાનાં દાહતૃષ્ણા-મલાનાં યદેકાન્તેનાઽત્યન્તં ચાપનયનાનિ કરોતિ। તથા, કર્મકચવરમલિનાદ્ભ ભવૌઘાત્ સંસારાપારનીરપ્રવાહાત્ પરકૂલં નીત્વા શુદ્ધિ કર્મમલાપનયનલક્ષણાં યતઃ કરોતિ, તેન તત્સંઘલક્ષણં ભાવતસ્તીર્થમિતિ પૂર્વસંબન્ધ:। અપરમપિ નદ્યાદિતીર્થ તુચ્છા-ઽનૈકાન્તિકા-ઽત્યન્તિકદાહ-તૃષ્ણા-મલાપનયન વિદ્ધાતિ, એતત્તુ સંઘતીર્થમનાદિકાલાલીનત્વેનાનન્તાનાં દાહ-તૃષ્ણા-મલાનામैકાન્તિકમાત્યનિતિકં ચાપનયનં કરોતિ; અતઃ પ્રધાનત્વાદ् ભાવતીર્થમુચ્યતે, નદ્યાદિતીર્થ ત્વંપ્રધાનત્વાદ્ દ્રવ્યતીર્થમિતિ ભાવઃ। ॥૧૦૩૪॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૩૪ ટીકા)

તરવાનું નથી. એક વાર કાંઈ પહોંચા પછી દૂબવાનો કાયમ ખાતે પ્રશ્ન જ નથી, જ્યારે લૌકિક તીર્થ તો અનેક વાર તર્યારી પછી પણ તેમાં પુનઃ પુનઃ દૂબવાનો અને તરવાનો અવકાશ રહે છે. તેથી તેની તારકતા પણ ઔપચારિક જ છે. જેનામાં સમ્યકું તારકતા છે અને જે ભાવદાઢ, ભાવમલ અને ભાવતૃષ્ણાને મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરે છે તે જ સાચું તીર્થ. શાસ્ત્રકારો કોઈ પણ શબ્દગ્રયોગ કરે તે કેટલા નક્કર વિચારપૂર્વક પ્રયોગ કરે છે તેનો આ નમૂનો છે. પૂર્વધર મહર્ષિ પૂ. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ કે જે મણે મહાભાષ્યની (વિશેખાવશ્યકભાષ્યની) રચના કરી છે, તેમાં તેમણે તીર્થ શબ્દની સાર્થકતા ધર્મતીર્થમાં જ પુરવાર કરેલી છે.

સભા : તીર્થકરો તીર્થ સમાન છે ?

સાહેબજી : ના, 'તીર્થકરો તીર્થને કરનાર છે. તે તો તીર્થના નાયક-સ્થાપક છે.

સભા : તીર્થકરો તારનારા નથી ?

સાહેબજી : તારનારા છે, પણ તીર્થ સ્થાપવા દ્વારા આખા જગતને તારે છે. અરે ! પોતે પણ તીર્થના અવલંબનથી જ તીર્થકર બની જગતના જીવોને તરવાનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. નિશ્ચયથી તીર્થકરો પણ તીર્થ દ્વારા જ તરે છે, માટે સૌને તારનાંને તીર્થ જ છે.

સભા : આપણે તીર્થકરોનું અવલંબન લઈને તરીએ તો ?

સાહેબજી : પણ તીર્થના શરણે ન જાઓ ત્યાં સુધી તીર્થકરો પણ તમને તારી ન શકે. અપેક્ષાએ તીર્થકર કરતાં તીર્થ મહાન છે.

અહીં સુધી તીર્થ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ-વ્યાખ્યાનનું વિવેચન કર્યું. હજુ તીર્થના ભેદ પાડશે. સુખોત્તાર તીર્થ, દુખોત્તાર તીર્થ. એટલે કયા તીર્થથી જલદી તરી શકાય અને કયા તીર્થથી તરવું દુષ્કર છે આદિ રોચક વાતો આવશે. છતાં આ બધી શાબ્દિક વ્યાખ્યા છે. હાઈર્પે તો તીર્થકરસ્થાપિત ધર્મતીર્થનાં પાંચ જીવંત સ્વરૂપથી ખરી વિવેચના આવશે. તે દ્વારા તમને કલ્પના પણ ન હોય તેવી પ્રભુશાસનની ઓળખ કરાવવી છે. તે થઈ જાય કે જેથી તમને અનન્ય બહુમાન પ્રગટે તો અમે કહીએ કે તમારો જન્મ સર્જણ.

સભા : તીર્થકરો શત્રુંજ્ય આદિ તીર્થને વંદન કરે ?

સાહેબજી : ના, તમને ખબર નથી કે તીર્થકરો જન્મે ત્યારથી કદી પણ દેરાસર જતા નથી, પ્રતિમાનું દર્શન-પૂજન કરતા નથી, તમે કરો છો તેવી તીર્થયાત્રા કરવા ગૃહસ્થાવસ્થામાં પણ જતા નથી; કારણ કે તેમને દ્વયતીર્થસ્વરૂપ આલંબનોની સાધના માટે કોઈ આવશ્યકતા નથી.

સભા : ઋષભદેવ ભગવાન પૂર્વ નવ્યાણું વખત શત્રુંજ્ય પર આવ્યા હતા ને ?

૧ તિત્થં તિત્થે પવયણાણિ સંગોવંગે ય ગણહરે પઢ્યે। જો તં કરેઇ તિત્થં-કરો ય અણે કૃતિસ્થિયા ॥૨૯૩ ॥

સાહેબજી : તે જાત્રા કરવા નથી આવ્યા. અરે !^૧ તેઓ પૂર્વ નવ્યાણું વાર આવ્યા માટે તેમનાં પગલાંથી આ ભૂમિ તીર્થસ્વરૂપ પાવન-પવિત્ર થઈ, પણ પ્રભુ તીર્થને નમસ્કાર કરવા નથી આવ્યા.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઉવગાયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

જે શરણો આવે તેને જ તીર્થ પરમપદે પહોંચાડે :

પ્રભુએ સ્થાપેલા ધર્મતીર્થમાં જગતના જીવમાત્રને તારવાની, જગતના જીવમાત્રના સર્વ દુઃખનો અંત કરવાની પૂર્ણ ક્ષમતા છે. અચિત્ય સામર્થ્યવાણું આ તીર્થ જીવમાત્રને પરમપદે પહોંચાડવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. વળી ૮૪ લાખ જીવાયોનિરૂપ ભવયકગત દુઃખના મહાસાગરમાં, જીવમાત્ર માટે એકમાત્ર તરવાનું સાધન કે ઉપાય હોય તો તે તીર્થકર પરમાત્માએ સ્થાપેલું આ ધર્મતીર્થ જ છે.^૨ આ ધર્મતીર્થનું જે ભાવથી શરણ સ્વીકારે, આલંબન લે તે જીવ સંસારસાગરથી તર્યા વિના ન જ રહે. આ ભવયકણાં ફરતાં ફરતાં ભાનવભવ અને દેવભવરૂપ સંસારસાગરની સપાટી પર આવવાથી ધર્મતીર્થને ઓળખવાની તક મળવા છતાં, જે આ શાસનને ઓળખશે નહીં, ભાવથી સમજશે નહીં કે તેનું શરણ સ્વીકારશે નહીં, તો તેને આ ધર્મતીર્થ એમ ને એમ તારે તેવું નથી. ભવોદધિથી તરવા માટે પૂર્વશરત એ છે કે જીવ ધર્મતીર્થનું ભાવથી શરણ સ્વીકારવું જ પડે. વહાણ, જહાજ કે સ્ટીમર પણ ગમે તેટલી સક્ષમ હોય, અગાધ પાણીમાંથી બહાર કાઢી કંઠે પહોંચાડવાની પૂર્ણ ક્ષમતા ધરાવતી હોય, છતાં કંઠે પહોંચવા તેમાં બેસવું તો પડે જ. તેમ અહીં શાસનમાં જે ભાવથી પ્રવેશ કરવા તૈયાર નથી, તેને પણ આ શાસન તારે એવો અર્થ નથી લેવાનો. અને જ્યાં સુધી તમને આ સંસારમાં ગુંગળામણ ન

૧ પૂર્વ નવ્યાણું વાર પધારી પવિત્ર કર્યું શુભ ધામ, સાધુ અનંતા કર્મો ખપાવી પહોંચ્યા અવિચલ ધામ. ઓ સ્વામી૦
(ઉપાધ્યાયજી શ્રી પશોવિજયજી કૃત સિદ્ધાયલ મહાતીર્થ સ્તવન)

૨ ધર્મબોધકરો નામ, મહાનસનિયુક્તકઃ । સ રાજદૃષ્ટિ તાં તત્ત્ર, પતન્તો નિરવર્ણયત् ॥૭૧॥ અથાસૌ ચિન્તયત્યેવં, તદા સાકૂતમાનસઃ । કિમેતદદ્ભુતં નામ, સામ્રાતં દૃશ્યતે મયા ॥૭૨॥ યસ્ય દૃષ્ટિ વિશેષેણ, દદાતિ પરમેશ્વરઃ । તૂર્ણ ત્રિભુવનસ્યાપિ, સ રાજા જાયતે નરઃ ॥૭૩॥ અર્ય તુ દ્રમકો દીનો, રોગપ્રસ્તશરીરકઃ । અલક્ષમીભાજન મૂડો, જગદુદ્રોગાકારણમ् ॥૭૪॥ આલોચ્યમાનોऽપિ કથં, પૌર્વાપર્યેણ યુજ્યતે । તદસ્યોપરિ પાતોઽય, સદ્દૃષ્ટે: પારમેશ્વરઃ? ॥૭૫॥ હું! જ્ઞાતમેષ એવાત્ર, હેતુરસ્ય નિરીક્ષણે । સ્વકર્મવિવરેણાત્ર, યસ્માદેષ પ્રવેશિતઃ ॥૭૬॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રથમ પ્રસ્તાવ)

લાગે, ચારે બાજુ આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ અગાધ દુઃખના સુક્રમાં દૂબી રહ્યા છીએ તેનો મુંજારો, બેચેની, પારાવાર અકળામણ ન થાય, આમાંથી કેમ દ્શૂટવું તેવો વિચાર વારંવાર ન આવતો હોય, તેવા જીવને તો સંસારસાગર પાર પામવો જ નથી, તેથી તેને તીર્થની આવશ્યકતા નથી. પાયામાં તરવાની પ્રબળ છચ્છા જોઈએ જ, તો જ ભાવથી શરણ સ્વીકારવાનું મન થાય અને તેવા જીવને જ જગદુદ્ધારક તીર્થ તારે.

વર્તમાનમાં ધર્મત્બાઓનો પણ એક class-વર્ગ છે કે જેમને ધર્મારાધના દ્વારા આવતા ભવમાં પાછો મનુષ્યભવ કે દેવભવ વર્તમાનભવની જેમ મળી જાય એટલામાત્રથી સંતોષ છે. તેને ગમે ત્યાં ફૂતરા-બિલાડાના ભવમાં ન ધકેલાઈ જઈએ એટલી જ ચિંતા છે. આવા જીવોને ધર્મ દ્વારા સદ્ગતિ મળે એટલે બહુ થઈ ગયું. તેમને ધર્મના તેટલા ફળથી જ સંતોષ છે; કારણ કે તેઓ સંસારસાગરની સપાટી પર જ રહેવા માંગે છે, પરંતુ સંસારસાગરના પારને પામવા માંગતા નથી. જેને સદ્ગતિથી જ સંતોષ છે, સંસાર પાર પામવાની તમજા કે તલસાટ નથી, તેઓ તારક તીર્થના સાચા ઉપાસક બનવા લાયક નથી. જેમ સમુદ્રની સપાટી પર રહેનાર કાયમ ખાતે સલામત બનતો નથી, પૂર્ણ સલામતી તો કાંઠે પહોંચનારને જ છે, કારણ કે તેને હવે દૂબવાનો પ્રશ્ન નથી; તેમ સંસારથી પાર પામીને મોક્ષ જનારને જ પૂર્ણ સલામતી છે. તમને બધાને મનમાં એમ થતું હોય કે, આ ભેંકાર સંસારમાં દૂબી જઈશું તો હાડકું પણ નહીં મળે, રખડી-રખડીને મરી જઈશું, કુટાઈ-કુટાઈને ખોખરા થઈ જઈશું તો પણ આ સંસારમાં એવી એક પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં કાયમ ખાતે શાંતિથી શાસ ખાવા પણ મળે, આવું વિચારનારને તો ચોક્કસ કાંઠે જવાની છચ્છા થશે. પરંતુ લગભગ જીવો વિચારશૂન્ય થઈને હાયવોયપૂર્વક જીવે છે અને હાયકારા સાથે મરે છે. ૮૦ % સંસારની ભયાનકતા તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; કારણ કે ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં માત્ર નરકગતિ અને દેવગતિ જ તમને પરોક્ષ છે, બાકી બીજી બધી ગતિ પ્રાય: પ્રત્યક્ષ છે; જ્યાં જીવ કેવી રીતે જન્મે છે, કેવી રીતે જીવે છે અને કેવી રીતે મરે છે તે નજરોનજર દેખાય છે. કોઈ પૂછે કે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતી લાખો જીવાયોનિમાં તમને ક્યાં ગોઈવીએ તો ફાવશે ? તો શું જવાબ આપશો ? અરે ! આખો સંસાર એટલો બિહામણો-ભેંકાર છે કે વિચારશીલને તો એમ જ થાય કે આમાં ક્યાંક સલવાઈ ગયા તો આપણા બાર વાગી જશે. આવા ભવભીરુ જીવને પાર પામવા તારક તીર્થની જરૂર પડે છે.

શ્રેષ્ઠ ધર્મતીર્થની પસંદગી :

જે તારે તે તીર્થ છે, તીર્થમાં જ કાંઠે પહોંચાડવાની શક્તિ છે. તેવા તારક તીર્થસ્વરૂપ ધર્મને શોધવા જીવે પુરુષાર્થ કરવો પડે; કારણ કે દુનિયામાં ધર્મતીર્થો ઘણાં છે, તીર્થકરોએ ધર્મતીર્થ સ્થાપ્યું તે સિવાય લોકમાં અનેક ધર્મતીર્થો પ્રચલિત છે. વળી જેમાં જેટલી તારવાની શક્તિ હોય એટલી તીર્થસ્વરૂપતા આપણને પણ માન્ય જ છે. શાસ્ત્રોમાં અન્ય ધર્મોને પણ ધર્મતીર્થ જ કહ્યાં છે. લોગસ્સસ્સુત્રમાં ‘ધર્મતિત્થયરે’ પણી ‘જિણો, અરિહંતે...’ વગેરે વિશેષજ્ઞો મૂક્યાં છે; ^૧ ત્યાં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે ચોવીસ તીર્થકરોની ઓળખ માટે ‘ધર્મતિત્થયરે’ વિશેષજ્ઞ

^૧ અપરસ્ત્વાહન-જિનાનિત્યતિરિચ્યતે, તથાહિ-યથોક્તપ્રકારા જિના એવ ભવનીતિ, અત્રોચ્યતે, મા ભૂત્કુનયમતાનુસારિપરિકલ્પિતેષુ યથોક્તપ્રકારેષુ સમ્પ્રત્ય ઇત્યતસ્તદ્વ્યવચ્છેદાર્થમાહ-જિનાનિતિ, શ્રૂયતે ચ કુનયર્દર્શને- ‘જાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તાર: પરમં

पूरतु छे, तो बीजां विशेषणो मूकवानी शी जड़ूर छे ? तेनो जवाब आपतां चौद पूर्वधर पू. भद्रभाहुस्वामी महाराजा कहे छे के, लोकमां धर्मतीर्थ घडां छे अने तेना स्थापक पण जुदा जुदा छे, परंतु ते तीर्थोना प्राणोता जिन नथी. तेथी धर्मतीर्थना स्थापकोमां तीर्थकरोनी ‘जिन’ शब्द द्वारा अद्वितीयता दर्शावेल छे. आ विवेचन परथी समलू शक्ति के जैनशास्त्रो अन्य धर्मतीर्थोने धर्मतीर्थ कहे छे, परंतु तीर्थकरोना धर्मतीर्थने लोकोत्तर धर्मतीर्थ कहे छे, जे उपासना माटे ज्ञानमां ओणभपूर्वक पसंद करवानु छे.

स्थावरतीर्थ करतां कुंठि गणुं महान जंगमतीर्थ :

आर्यधर्मोमां पण निर्विकारी भोक्ष बताव्यो छे. ते भोक्षने तेमना अनुयायीओ अनुसरे तेवो प्रेरक धर्म तेमना माटे तीर्थ कहेवाय. जोके ते धर्म उपासकने आडा रस्ते फेरवी फेरवीने भोक्षे लई जाय, छतां त्यां रहेला अपुनर्बधकादि लायक ज्ञावोने त्यांनी हितकारी वातो तारक बने छे. तारकताने सामे राखीने वपरातो तीर्थ शब्द ज्यारे अमे बोलीअे छीअे त्यारे तमारा मानसमां लगभग स्थावरतीर्थो उपस्थित थाय छे, परंतु धर्मतीर्थ उपस्थित नथी, पण ते योग्य नथी; कारण के^१ आ शासनमां स्थावरतीर्थ करतां कुंठि गणी महानता जंगमतीर्थनी छे, अने सर्व जंगमतीर्थो धर्मतीर्थमां समाय छे, तेथी सर्वात्कृष्ट तीर्थ धर्मतीर्थ छे. जंगमतीर्थ एटले ज्ञवंततीर्थ छे. जिनमंटिर-देवासर, उपाश्रय, प्रतिमाओ, तीर्थभूमिओ, लिपिबद्ध शास्त्रो, शान-दर्शन-चारित्रनां उपकरणो आहि आराधनानां सर्व निमित्तो जड छे; जेनो स्थावरतीर्थ के द्रव्यतीर्थमां समावेश थाय. परंतु ज्ञवंततीर्थ तो भावतीर्थ छे, जेनो भिडिमा अतुल छे.

तमे ऊंचाने नीचा अने नीचाने ऊंचा, वधारे पूऱ्यने अल्प पूऱ्य अने अल्प पूऱ्यने वधारे पूऱ्य मानो ते भराबर नथी. दा.त. आपणे त्यां शास्त्रमां आवे छे के श्रावक गुरुभुजे कल्यसूत्र, बारसासूत्र आदि कोई पण आगम सांभणे, के ते सिवाय पण गुरु महाराज पासे आवीने जिज्ञासाथी प्रश्न पूछे, अथवा व्याख्यान सांभणे के वाचना सांभणे त्यारे, तेना माटे विधि छे के पहेलां ज्ञवंत गुरु अने पछी लिपिबद्ध ज्ञाननी पूऱ्य करीने जिनवाणीनुं श्रवणां करवुं. अहीं पहेलां गुरुपूऱ्या कही, ज्ञानपूऱ्या नहीं; केम के तमे आ पुस्तकनी पूऱ्य करो छो तेमां तो लिपिरूपे ज्ञान आलेघ्यु छे. वास्तवमां पुस्तक पोते तो जड छे, ते ज्ञाननुं साधन छे. हवे ज्ञाननुं साधन वधारे पूऱ्य के ज्ञानमय ज्ञवंत गुरु वधारे पूऱ्य ? लिपिबद्ध शास्त्र करतां ज्ञानी ज्ञवंत गुरु वधारे महान कह्या छे; कारण के सम्बन्धान पुस्तकमां नहीं, परंतु गुरुना आत्मामां रहे छे. पण तमारो भ्रम

पदम्। गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः॥१॥” इत्यादि, तबूनं न ते रागादिजेतार इति, अन्यथा कुतो निकारतः पुनरिह भवाङ्कुरप्रभवो?, बीजाभावात्, तथा चान्यैरप्युक्तम्- “अज्ञानपांसुपिहितं पुरातनं कर्मबीजमविनाशि। तृष्णाजलाभिषिक्तं मुञ्चति जन्माङ्कुरं जन्तोः॥२॥” तथा- “दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः। कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः॥३॥”

(आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य श्लोक १०८० टीका)

^१ एतेन सिद्धाचलादेराराध्यत्वमपि व्याख्यातम्, ज्ञानदर्शनचारित्ररूपभावतीर्थहेतुत्वेनास्य द्रव्यतीर्थत्वाद्

(प्रतिमाशतक श्लोक १०२ टीका)

अेवो छे के महाराज साहेब पण पुस्तकने पगे लागे छे, माटे ज्ञाननुं साधन पुस्तक उंचुं अने महाराज साहेब नीचा. परंतु आ तमारी समजशक्केर छे. महात्मा पुस्तकने पगे लागे छे तेमां ऋषस्तीकारनी दृष्टि छे; कारण के तेमने ते पुस्तक ज्ञान भेणववानुं साधन बने छे. ज्यां सुधी ज्ञान भेणववा जड आलंबन-निभित्तनी जड़ २५ पडे छे, त्यां सुधी तेनो पण ऋषस्तीकारडपे औपचारिक विनय अवश्य कर्तव्य छे. जे ने पुस्तक आटि आलंबन-निभित्तनी जड़ २२ न पडती होय तेवा उच्च भूमिकाना साधु पुस्तकने पगे न लागे. परंतु अमारं ज्ञान स्वनिर्भर नथी, ज्ञान भेणववा अभने लिपिबद्ध शास्त्रोनी साधन तरीके आवश्यकता रहे छे, तेथी अमे पुस्तकनो विनय करीओ; परंतु तमारा माटे पुस्तक करतां ज्ञानी गुरु ज्ञवंत ज्ञानस्वरूप होवाथी वधारे पूज्य छे.

मारो मुद्दो ए छे के ज्ञवंतनुं महत्व वधारे के स्थावरनुं महत्व वधारे ? ज्ञवंत तीर्थ अने स्थावर तीर्थ वच्ये घण्ठो मोटो तक्षावत छे. तमे जे तीर्थो विचारो छो ते तो स्थावरतीर्थ छे, ज्यारे धर्मतीर्थमां तो जंगमतीर्थनी प्रधानता छे; कारण के श्रेष्ठ तारकशक्ति तेमां ज छे, बीजे तीर्थ शब्दनो प्रयोग औपचारिक छे. स्थावरतीर्थ करतां जंगम तीर्थने न्यून मानशो तो समल्ल लेजो के तमारी बुद्धिमां भ्रम छे. तमे जैनशासनना खरा भर्मने समज्या नथी. घण्ठा कहे के त्रेवीस तीर्थकर शत्रुंजय पर आव्या अने नेभिनाथ भगवान न यड्या, तो तेओ पावन तीर्थनी तीर्थयात्रा वगर रही गया. पण तेमने खबर नथी के आ त्रेवीस तीर्थकरो शत्रुंजय तीर्थ पर यात्रा करवा माटे नथी आव्या. वणी नेभिनाथ भगवान पण शत्रुंजय तीर्थ पर न यड्या तो तेमने कोई नुकसान नथी; केम के तीर्थकरो माटे स्थावरतीर्थ ए तरवानुं आलंबन छे ज नहीं. अरे ! तेमना चरणस्पर्शथी पावन थयेली भूमि ज स्वयं स्थावरतीर्थ बने छे. आवा तीर्थकरोने पण धर्मतीर्थ पूज्य छे; कारण के धर्मतीर्थमां सर्व जंगम-स्थावर तारक तीर्थोनो समावेश थाय छे.

प्रवेश-निर्गमनी सुगमता-दुर्गमताना आधारे धर्मतीर्थोनी चार प्रकारे तुलनात्मक ओणम :

पू. श्री जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणे तारक धर्मतीर्थना चार प्रकारो उपमा द्वारा दर्शव्या छे.

(१) १ जे धर्मतीर्थना मार्गमां प्रवेश सुगम होय अने निर्गम पण सुगम होय, (२) जे धर्मतीर्थना मार्गमां प्रवेश दुर्गम होय पण निर्गम सुगम होय, (३) जे धर्मतीर्थना मार्गमां प्रवेश सुगम होय पण निर्गम दुर्गम होय अने (४) जे धर्मतीर्थना मार्गमां प्रवेश पण दुर्गम होय अने निर्गम पण दुर्गम होय. (निर्गम एटले पार पामवुं अथवा छोडी देवुं.)

१ अथवा सुखावतारं सुखोत्तारं १ सुखावतारं दुरुत्तारं २ दुःखावतारं सुखोत्तारं ३ दुःखावतारं दुरुत्तारं ४ इति द्रव्यभावतीर्थ द्रष्टव्यं, तच्च सरजस्कशाक्यबोटिकसाधुसंबन्धि विज्ञेयं, अलं प्रसङ्गेन।

(आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य श्लोक ८० टीका)

☆ इह द्रव्यतीर्थ चत्वारो भङ्गाः, तच्यथा-सुखावतारं सुखोत्तारम्, सुखावतारं दुरुत्तारम्, दुःखावतारं सुखोत्तारम्, दुःखावतारं दुरुत्तारम्। एवं भावतीर्थऽपीयं चतुर्भङ्गी द्रष्टव्या।

(विशेषावश्यक भाष्य श्लोक १०४०-१०४१ टीका)

समुद्रमां दूषती व्यक्तिने तरीने कांठे पहोंचवा रस्ते चढ़वुं छे, पण जगती भरपूर सपाठीमां सुगम रस्तो मेणववामां ज कठिनाई होय छे; केम के समुद्रमां ऐवा ऐवा area-प्रदेश होय के ज्यां लिन लिन जगप्रवाहोथी आंधी-वमण प्रगटतुं होय, कोई स्थले जगयर ग्राहीओना भारे उपद्रव होय, तो कोई स्थले भारे काढव-कीचड्युक्त के जगमां गुप्त टेकरावाणो प्रदेश होय. आवां स्थलोमां गमे तेवो पावरधो तरवैयो होय तो पण भेदान-भेदान थई जाय. तेथी कांठे पहोंचवा सरण अने सुगम भार्ग पकडवो पडे, वणी ते भार्ग अवश्य कांठे पहोंचाडनार जोईअ.

आ उपमा द्वारा सर्व धर्मतीर्थोनी संक्षेपमां तुलनात्मक ओणभाषा आपी छे. बधां धर्मतीर्थो शरणे आवनारने तारवानो दावो करे छे, पण कोनामां कई खुबी अने कई खामी छे; कयुं तीर्थ पसंद करवा जेवुं छे अने कयुं नापसंद करवा जेवुं छे ते संक्षेपमां समजवा आ वर्णन छे. उपमा मार्भिक छे. समुद्रमांथी पार पामवाना रस्ताओनुं आ चार प्रकारे वर्गीकरण करी शकाय.

(१) जे भार्गमां सहेलाईथी प्रवेश करीने सुखपूर्वक बहार नीकणी शकाय, (२) जे भार्गमां कष्टथी प्रवेश शक्य बने पण सुखेथी बहार नीकणी शकाय, (३) जे भार्गमां प्रवेश सुखपूर्वक थाय पण हुःभेथी बहार नीकणी शकाय अने (४) जे भार्गमां कष्टथी प्रवेश पामी शकाय अने कष्टथी बहार नीकणी शकाय. आ बराबर याद राखजो. प्रत्येकमां समजाववा दृष्टांतो आप्यां छे. सर्व आर्यधर्मो कहे छे के संसारमां रहेवा जेवुं नथी, संसार असार छे, तेनाथी पार पामवा जेवुं छे, भोक्ते जवा जेवुं छे. भोक्त अनंत सुखनो सागर छे, संसार अनंत हुःभनो भंडार छे. आमां कोईपण दर्शननो भतभेद नथी, छतां साधकने हुःभेथी भुक्त थवानो रस्तो आर्यधर्मो पोतपोतानी रीते बतावे छे. ते भार्गोनी गुणवत्ता समजवा जेवी छे.

(१) प्रवेश सुगम, निर्गम सुगम, शैवमत :

^१ सुखे प्रवेश करी शकाय अने सुखथी बहार नीकणी शकाय तेवो शैवदर्शननो भार्ग छे. अर्थात् सुखावतार सुखोत्तार. आ शैवधर्मना संन्यासीओ तमने परिचित नथी, परंतु गुजरातमां प्रसिद्ध स्वामीनारायणना

१ इह च यत्र सुखेनैवावतरन्ति प्रविशन्ति प्राणिनस्तत् सुखावतारम्, सुखेनैव यत उत्तरन्ति-सुखेनैव यद् मुञ्चन्तीत्यर्थः, तत् सुखोत्तारम्; इत्याद्यभङ्गवर्तीर्थभावार्थः।

एतच्च सरजस्कानां शैवानां संबन्धि वेदितव्यम्; तथाहि-राग-द्वेष-कषाये-न्द्रिय-परीषहो-पर्सार्ग-मनो-वाक्-कायजयादिलक्षणस्य तथाविधदुष्करकष्टानुष्ठानस्य तैः क्रियमाणस्याऽदर्शनात्, यथा कथञ्चिद्वृपतयाऽपि च तैर्वर्तपरिपालनस्याऽभिधानात् सुखेनैव प्राणिनस्तद्वीक्षां प्रतिपद्यन्ते, इति तत्तीर्थस्य सुखावतारता। तच्छास्त्रेषु च न तथाविधा(वासक)ऽवासकस्वाभावा काचिद् निपुणा युक्तिरस्ति, यद्वासितान्तरात्मा पुमांस्तद्वीक्षां न परित्यजेत्। किञ्च, “शैवो द्वादश वर्षाणि व्रतं कृत्वा ततः परम्। यद्यशक्तस्त्यजेतापि यागं कृत्वा व्रतेश्वरे॥१॥” इत्यादिना दीक्षात्यागस्य तैर्निर्दोषतयाऽप्यभिधानात् सुखेनैव तद्वीक्षां जन्तवः परित्यजन्ति, इति तत्तीर्थस्य सुखोत्तारतेति॥१॥

(विशेषावश्यक भाष्य इलोक १०४०-१०४१ टीका)

સંન્યાસી પણ આ કક્ષામાં કહેવાય. અમે ગામડામાં વિહાર કરીને જઈએ ત્યારે ત્યાંના અબૂજ લોકો પણ કહે કે “સાહેબ ! સાધુ થવું હોય તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના થવું; કારણ કે એકલી લહેર કરવાની. ભક્તો પગ ઘસે પણ સંન્યાસી મોટર વગર પગ ન મૂકે. રહેવા બંગલો કે ફ્લેટ હોય, સાથે air condition-એર કંડીશન હોય, મોટા સંન્યાસીઓ તો ખેનોમાં ઊડતા હોય, મરતાં સુધી કમાવાની ચિંતા નહીં, બેન્ક બેલેન્સ પણ સારું હોય.” આ વાસ્તવિકતા છે. તેમને ઉતારી પાડવાની વાત નથી, નિંદા તરીકે વર્ણન નથી. પણ તત્ત્વ સમજવા વિચારવાનું છે કે જે ધર્મમાં આવા ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળ આચાર-વિચારને ધર્મ કહ્યો છે, જ્યાં અનુષ્ઠાન બહુ સુંવાળું હોય, તે ધર્મઅનુષ્ઠાન દ્વારા કષાયોનો વિજય, વિષય-વિકારોનો કષ્ય કે મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિ બહુ સંભવિત ન હોય. તેથી તેવો ધર્મ સ્વીકારવો પણ સુગમ; ઉપરાંત તેમાં કોઈ વિશેષ આત્મિક અનુભૂતિ કે સચ્ચોટ તત્ત્વદર્શન ન હોવાથી તેની સાથે અત્યંત આત્મીયતા પણ ન બંધાય, તેથી તેનો ત્યાગ પણ સુગમ. આવા ધર્મમાર્ગને પ્રથમ પ્રકારમાં મૂકે છે. દુનિયાના દરેક ધર્મો પોતપોતાના અનુયાયીઓને આત્માના ઉત્થાનનો માર્ગ બતાવે છે, પરંતુ જે ધર્મમાં તપ-ત્યાગ ઓછાં હોય, વિકારોનો નાશ અલ્પ હોય, ઉલટું વિકારોનું પોષણ હોય, દેહ-ઇન્દ્રિયને અનુકૂળ વર્તન હોય તો તે ધર્મ સુખેથી સેવી શકાય તેવો હોય; અલ્પસત્ત્વવાળાને પણ તે ફાવે; અને તેનો ત્યાગ પણ સુલભ ગણાય.

વળી શૈવધર્મમાં લખ્યું છે કે સંન્યાસીને બાર વર્ષ પછી ઘરે પાછા આવવું હોય તો આવી શકાય, તેમાં પ્રતિજ્ઞાભંગનું મહાપાપ નથી, શાસ્ત્રોમાં તેની કોઈ ભારે નિંદા નથી. વળી સંન્યાસકાળમાં પણ સતત આરાધવા યોગ્ય યોગ ભક્તિયોગ જ કહ્યો છે, જે અતિદૃષ્ટ એવા ધ્યાનયોગની અપેક્ષાએ ઘડો સહેલો છે. બંસ, ઈશ્વરની ધૂન લગાવો, શંકરનું નામ લો એટલે સર્વ પ્રાપ ખપી જાય. માત્ર ઈશ્વરનામભૂમરણમાં જ ઉત્કૃષ્ટ તારકતા કહી છે. તેનાથી આગળ કોઈ ઉગ્ર સાધના તે દર્શનમાં નથી. એટલે પ્રવેશ પણ સુગમ અને નિર્જમ પણ સુગમ.

અહીં નિર્જમ શબ્દના સંદર્ભથી પૂર્વધર મહર્ષિએ બે અર્થ કર્યા છે : તેમાં પ્રથમ અર્થ માર્ગનો ત્યાગ છે, જ્યારે બીજો અર્થ પાર પામી કાંઠે પહોંચવું તે છે. અત્યારે પહેલો અર્થ વિચારીએ છીએ, એટલે કે જે દર્શન અનુયાયીને સચ્ચોટ તત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવવા દ્વારા હૃદયમાં સંવેદના જગાડે, તો તે ધર્મમાર્ગ પર સાધકને દૃઢ અનુરાગ બંધાય, જેથી તે માર્ગનો ત્યાગ કરવો તેને માટે દૃષ્ટ બને. પરંતુ શૈવદર્શન કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય આદિમાં આવું કશું નથી. માત્ર સંન્યાસીની ઓળખરૂપ ભગવાં વસ્ત્રો પહેરવાનાં, થોડા બાધ્ય આચાર પાળવાના અને ભગવાનનું નામસ્મરણ કરવાનું. વળી બાર વર્ષે ન ફાવે તો સંસારમાં પાછા આવવાની પણ ધૂટ.

જે દર્શનોમાં તત્ત્વની સચ્ચોટ વાતો નથી અથવા જે સાંભળ્યા પછી તેના પર એવી આસ્થા બંધાય કે તેમાંથી બહાર નીકળવા મન તૈયાર ન થાય, તેવું જે દર્શનોમાં નથી; માત્ર સ્થૂલ સિદ્ધાંતો પ્રરૂપેલા છે, જેથી શરણે આવેલાને તેમાં અત્યંત મીતિ ન થવાથી તેનો ત્યાગ મુશ્કેલ ન બને, એવા આ સુખાવતાર-સુખોત્તાર પહેલા પ્રકારના તીર્થની વાત થઈ.

(૨) પ્રવેશ દુર્ગમ, નિર્ગમ સુગમ - દિગંબર મત :

‘બીજો માર્ગ એવો છે કે જ્યાં પ્રવેશ દુર્ગમ છે પણ નિર્ગમ સુગમ છે. આવા અનેક ધર્મો વિશ્વમાં છે, જેને સમજાવવા પ્રસ્તુતમાં પૂર્વધર મહાપુરુષે દિગંબર સંપ્રદાયનું કથન કરેલ છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે, દિગંબર દીક્ષામાં પ્રવેશ દુષ્કર છે પણ નિર્ગમ સુગમ છે. આ વાત તમને નહીં બેસે; કેમ કે આ મુંબઈમાં અનેક ગુજરાતી જૈનો એવા છે જેઓ દિગંબર પરંપરાના પરિચયમાં આવીને એટલા બધા પ્રભાવિત થઈ ગયા છે કે તેઓ અંતરથી માને છે કે ખરો આચાર તો દિગંબર સાધુ પાસે જ છે. તેઓ કહે છે કે શેતાંબર સાધુઓ તો કાંઈ પાળતા નથી, દિગંબર સાધુઓનો આચાર જ ખરેખર કઠોર ત્યાગમય છે. પણ આ પૂર્વધર મહાપુરુષ ઊલદું લખે છે. તેમનું કહેવું છે કે દિગંબર સંપ્રદાયમાં નજનતા એ જ મુખ્ય આચાર છે, તેથી મર્યાદાસંપત્ત માણસને ત્યાં દીક્ષા લેવામાં હિચકિચાટ થાય. વળી, at a glance-પ્રથમ નજરે અપરિચિહ્નો કડક દેખાવ છે; કારણ કે નાનો વસ્ત્રનો ટુકડો પણ પરિચિહ્ન તરીકે નહીં રાખવાનો, યથાજાત (જન્મા તેવા) જ રહેવાનું. ભોજન પણ કરપાત્રમાં. તેથી સર્વ પરિચિહ્નો ત્યાગ આચારમાં સ્પષ્ટ દેખાય. અમે વાપરીએ તેવાં વસ્ત્ર, પાત્ર, પાટલા કશું ન દેખાય. તેથી પ્રવેશતાં જ ગભરામણ થાય, કષ્ટ જોઈને જ સ્વીકારવામાં મન પાછું પડી જાય. તેથી દુઃખે પ્રવેશી શકાય તેવો તેમનો માર્ગ છે. પરંતુ બહારથી આટલો ઉગ આચાર છીતાં અંદરથી બધું પોવંપોલ હોય. આ વાત તમને નહીં બેસે. જોકે અમે શેતાંબર સાધુ છીએ એટલે શેતાંબર સાધ્વાચારનાં વખાણ નથી કરતા, પરંતુ શાસ્ત્રો ભણતાં સ્પષ્ટ દેખાય કે દિગંબરમતનો આચાર અંદરથી પોકળ છે. હજુ તમને મુનિજીવનની ચર્ચાની પાકી ખબર નથી. આખી જિંદગી અણીશુદ્ધ મહાત્રતો પાળવા માટે નજનતા મહત્વની નથી. અંતે તો અહિંસા, સત્યમય જીવન બનાવવાનું છે. કપડાં પહેરો કે ન પહેરો તે ગૌડા છે, પરંતુ આધાર આદિ જીવન જરૂરિયાતની કોઈ પણ ચીજ મેળવવા, કારણ-કરાવણા-અનુમોદનનું દૂરદૂરથી પણ પાપ ન લાગે, તે આચારશુદ્ધ માટે ખૂબ મહત્વનું છે. તમે કલ્પસૂત્રમાં સાધુના આચારરૂપે દશવિધ કલ્પ સાંભળો છો, તેમાં સાધુજીવનના ગ્રાણસ્વરૂપ ઔદેશિકકલ્પનું વર્ણન છે, જેના પાલન વિના મહાત્રતો ન ટકી શકે. દિગંબરમતમાં વસ્ત્ર-પાત્રના એકાંતે ત્યાગના આગ્રહથી તેમને જીવન ટકાવવા આ આચારનો મૂળમાંથી ભંગ કરવો પડે છે. અત્યારે દિગંબર સાધુઓ વિહાર કરે છે ત્યારે ઓછામાં ઓછામાં આઠ રસોડાં તેમના અનુયાયીઓને સાથે રાખવાં પડે છે. તમારું તો એક રસોડું છે, જ્યારે ત્યાં સાધુને ખાતર આઠ રસોડાં જાળવવાં પડે છે. હું મારો અનુભવ કહું છું, કે ત્યાંના મોટા સ્તરના એક આગેવાને અમારા પિતાશ્રીને કહું હતું કે, અમારા સાધુ વિહાર કરે ત્યારે ભક્તિ માટે અમે જે કરીએ તેમાંથી ૮૦ % wastage જાય - બગાડ થાય; કારણ કે તેઓ અમારી-શેતાંબર

૧ દુઃખાવતારં સુખોત્તરામિતિ તૃતીય બોટિકાનાં દિગ્મ્બરાણામ् । તત્ત્વ નાગન્યાદેલજ્જાદિહેતુત્વેન દુર્ધ્યવસેયત્વાત् તત્તીર્થસ્ય દુઃખાવતારતા । અનેષીયપરિભોગ-કષાયબાહુલ્યાદેસ્તદસમજ્જસર્દર્શનાતુ, નાગન્યાદેશચાતિલજ્જનીયત્વેન તત્પરાભગનાનાં તત્તીર્થસ્ય સુખોત્તરતેતિ ॥૩॥ ... અન્યે તુ સુખોત્તરતાં દુરૂત્તરતાં ચ સર્વત્ર મુક્તિપ્રાપ્તિમાશ્રિત્વ વ્યાચક્ષતે-તત્ત્ર ... બોટિકાનાં તુ ભિક્ષાશુદ્ધાદીનાં ગૌણત્વેનાભ્યુપગમાદ્ નાગન્યલક્ષણનિર્ઘન્યત્વમાત્રાદેવ મુક્તયભ્યુપગમાત્ સુખોત્તરતા ।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ઇલોક ૧૦૪૦-૧૦૪૧ ટીકા)

સાધુની જેમ ઘરે ઘરે ફરીને ગોચરી લાવી ન શકે, લબ્ધિ વિનાના કરપાત્રીને એક જ ઘરે ભોજન અનિવાર્ય હોય છે. તેથી ગમે તે એક રસોડ જઈને ઊભા રહેવાનું અને ત્યાં જ સંપૂર્ણ ભોજન કરવાનું. વળી એક લીટર દૂધ હાથમાં રેડે તો માંડ અઢીસો ગ્રામ મોઢામાં જાય, બાકી બધું જમીન પર રેલારૂપે ઢણે. જેની કાં તો ગૃહસ્થોએ શુદ્ધ કરવી પડે અથવા બીજી મહા અજયણા થાય.

સભા : આઠ રસોડાં શું કામ રાખે ?

સાહેબજી : એક જ રાખે અને દરરોજ ત્યાં જ ધામા નાંખે તો સાધ્વાચાર દેખાવથી પણ ગૃહસ્થતુલ્ય થાય. તેથી કંઈક ઓઠારૂપે પણ ભિન્નતા રાખવી હોય તો આઠ રસોડાં અનિવાર્ય છે. દરરોજ ફરતાં ફરતાં તેમાંથી કોઈ પણ એકમાં જઈને ભોજન કરી લે. આ વાત કોઈ પણ જાતના દેખભાવ કે આગ્રહ વિના જે જોયું છે, સાંભળ્યું છે તે કહીએ છીએ.

સભા : આ આચાર તેમનાં શાસ્ત્રોને સંમત છે ?

સાહેબજી : હા, નહીંતર મુનિને કરપાત્રભોજન અસંભવિત થાય. વાસ્તવમાં અહિસામયે જીવન માટે સૂક્ષ્મ જ્યણા, સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન મહત્વાનું છે, નજનતા નહીં. માત્ર નજનતાને જ ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર ગણો તો જનાવરો પણ નજનતાને આજીવન સેવે છે. અહિસા-સત્યરૂપ મહાત્રતોના પાલનમાં જ સમ્યક્યારિત્ર છે. અહિસા-સત્યનું પાલન જ ન હોય તેવી નજનતાને ધોઈ પીવાની ? તેનો કોઈ મતલબ નથી. આ વાત તટસ્થતાથી વિચારવાની તૈયારી જોઈએ. આ મુંબઈમાં દિગંબરો ધણા ગાજે છે. ત્યાં જનારા અને તેમને સાંભળનારા પાછા શેતાંબરો છે. બિચારા વગર કારણે અટવાય છે. ભગવાન મહાવીરનો સિદ્ધાંત તેમને ખબર નથી. પ્રલુબ મહાવીરે ઉપદેશોલા આચાર-વિચારને જે સૂક્ષ્મતાથી સમજે તે ભ્રમમાં પડે નહીં. તેને તરત ખ્યાલ આવે કે જ્યણાશૂન્ય માત્ર નજનતાથી ચારિત્રનું પાલન ન થાય.

આ પૂર્વધર મહાત્મા સ્પષ્ટ લખે છે કે, દિગંબરોનો આચાર બહારથી ગમે તેટલો ઉચ્ચ હોય પણ અંદરથી પોલો છે. એટલે પ્રવેશ દુર્ગમ પણ નિર્ગમ સુગમ. સૂક્ષ્મ જ્યણા ન હોવાથી વિચારકને આચારમાં અત્યંત શ્રદ્ધા શક્ય નથી. તેથી માનસિક રીતે તેનો ત્યાગ પણ સુકર છે. વળી શરીરથી પણ નિર્ગમ સુગમ છે; કેમ કે ખાનદાન વ્યક્તિને જાહેરમાં-લોકમાં નજનતા બહુ ફાવે નહીં, અને સંન્યાસનો ત્યાગ કરનાર ગૃહસ્થ ગુરુને પણ સંધમાં એટલું સ્થાન-માન હોય કે વાંધો ન આવે. ઉપરાંત નજનતા આદિના સ્થાપન માટે કોઈ નક્કર સિદ્ધાંત કે તર્કો નથી કે જે વિવેકીને અનુરૂપ દૃઢ કરે. સંક્ષેપમાં દિગંબર દીક્ષામાં પ્રવેશ દુર્ગમ પણ નિર્ગમ સુગમ છે. જોકે આ સંપ્રદાય જૈનધર્મનો જ એક ફાંટો છે, તે પણ ધર્મતીર્થ છે, ત્યાં પણ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી ત્યાં મોક્ષમાર્ગ છે જ નહીં એવું કહેવાનો અમારો ભાવ નથી.¹ શાસ્ત્ર ત્યાં સુધી કહે છે કે દિગંબરોમાં પણ સમક્કિત હોઈ શકે

૧ ‘સ્વતત્ત્રનીતિતસ્ત્વેવ’-જૈનશાસ્ત્રનીતેરેવ ન પુનર્સ્તત્ત્રનાત્તરાભિપ્રાયેણાપિ, ‘પ્રચ્છિભેદે’-રાગદ્વેષમોહપરિણામસ્યાતીવદૃદ્ધસ્ય વિદારણે ‘તથા’-યથાપ્રવૃત્ત્યાદિકરણપ્રકારેણ ‘સતિ’-વિદ્યમાને કિમિત્યાહ ‘સમ્યગ્દૃષ્ટિ’-શુદ્ધસાયકત્વધર, ભવતિ-સમ્પદ્યતે।

(યોગબિન્દુ શલોક ૨૫૨ ટીકા)

☆ અથ સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્વરૂપમાહ-સમ્યગ્દૃષ્ટિર્જીવો ગુરુભિરૂપદિષ્ટં પ્રવચનં નિયમાદ્યથાવત શ્રદ્ધત એવ તુરેવકારાર્થો ભિન્નક્રમશચ।

ધર્મતીર્થની વ્યાખ્યા

છે. ત્યાં પણ લાયક જીવ હોય તો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશીને અધ્યાત્મ દ્વારા ત્યાં રહીને કલ્યાણ કરી શકે. છતાં તેમના સાધ્વાચારનું પ્રામાણિકતાથી મૂલ્યાંકન કરી બતાવ્યું છે.

ચારિત્રધર્મનો મૂળ પ્રાણ લિક્ષાધર્મ, જેનો દિગંબરમતમાં વિચ્છેદ :

સભા : એ લોકો આપકી જેમ લિક્ષા માટે કેમ ન ફરે ?

સાહેબજી : કેવી રીતે ફરે ? હાથમાં ખાવાનું હોય તો, ઘરે ઘરે ઝોંઠા મોઢે ખોરાકનાં કણિયાં કે ટીપાં પાડતા પાડતા પરિભ્રમણ કરે ? તેમાં તો સાધુપદની પણ અપભ્રાજના અને મહાઅજ્યણાનું આચરણ થાય. અપરિગ્રહના નામે નનતાનો એકાંત આગ્રહ આવ્યો તેથી લભ્યશૂન્ય વર્તમાનના અભ્યસત્ત્વશાળી સાધુઓના જીવનમાં લિક્ષાવૃત્તિનો જ નાશ સ્વીકારવો પડ્યો. લાભાલાભનો વિચાર કર્યા વિના કરાતો એકાંત આગ્રહ કેવા અનર્થ ઊભા કરે તેનું આ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત છે.

સભા : વસ્ત્ર કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં બાધક છે ?

સાહેબજી : આ અંગે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું કે, જડ એવું વસ્ત્ર કેવલજ્ઞાનમાં ભમતા પેદા કરવા દ્વારા અવરોધક છે ? કે ભમતાશૂન્યવસ્ત્ર સ્વયં જ કેવલજ્ઞાનમાં અવરોધક છે ? જો વસ્ત્ર સ્વયં જ કેવલજ્ઞાનમાં અવરોધક હોય તો કેવલીને કોઈ ઓચિંતું વસ્ત્ર ઓઢાડે તો તેમનું કેવલજ્ઞાન ભાગી જાય, એમ માનવું પડે, જે હાસ્યાસ્પદ છે. તેથી ભમતા વિના વસ્ત્ર કેવલજ્ઞાનમાં અવરોધક છે તેવું પુરવાર કરવું શક્ય નથી.

સભા : વસ્ત્ર હોય તો ભમતા થાય ને ?

સાહેબજી : વસ્ત્ર હોય તો ભમતા થાય જ તેવો એકાંત નથી. વળી, કપડું વધારે ભમતાનું કારણ કે દેહ વધારે ભમતાનું કારણ ? મહાભમતાનું કારણ એવું શરીર સાથે રાખીને કેવલજ્ઞાન થઈ શકે, તો વસ્ત્ર સાથે રાખીને કેવલજ્ઞાન થવામાં કોઈ બાધ નથી. વળી, કોઈ વસ્ત્ર-પાત્ર વિના પણ સંપૂર્ણ અહિસા-જ્યણામય અને ભર્યાદ્યારૂર્વકનું જીવન જીવી શકતા હોય તેથી આજીવન નિર્વસ્ત્ર કે કરપાત્રી રહે તો પણ અમને વાંધો નથી; કારણ કે અમને સવસ્ત્ર કે નિર્વસ્ત્ર ધર્મનો એકાંતે આગ્રહ નથી. જેની જે ક્ષમતા હોય તે પ્રમાણે હિતકારી આચરણ કરે. ભગવાને બંને ધર્મને મોક્ષના કારણ કહ્યા છે. શ્રેતાંબરોને એકાંતે વસ્ત્રનો આગ્રહ નથી, દિગંબરોને નનતાનો એકાંતે આગ્રહ છે. મહાવીરપ્રભુના અનેકાંતના સિદ્ધાંતનો એ લોકોએ ભંગ કર્યો છે.

સભા : જિનકલ્પી મહાત્માઓ વસ્ત્ર નથી પહેરતા ને ?

સાહેબજી : હા, લભ્યધારી જિનકલ્પી મહાત્મા વસ્ત્ર નથી પહેરતા, પણ જિનકલ્પી બનવાની તમારી

યઃપુનઃ સમ્યાદૃષ્ટિર્પ્રસદ્ભાવમસદ્ભૂતં પ્રવચનં શ્રદ્ધાતિ સોઽવશ્યમજાનન્ સ્વયં પરિજ્ઞાનવિકલ: સન્ યદ્વા ગુરોસ્તથાવિધસમ્યક્પરિ-જ્ઞાનવિકલસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેર્વા જમાલિપ્રખશ્ય નિયોગાદાજ્ઞાપારતન્યાતુ, નાન્યથા।

(કર્મપ્રકૃતિ ઉપશમનાકરણમ् ઇલોક ૨૪ ઉપા. યશોવિજય ટીકા)

તाकात જોઈએ. ^૧ જિનકલ્પી વર્ષો સુધી પલાંઠી વાળીને બેસે નહીં. આવી વર્તમાનના દિગંબર સાધુની તૈયારી છે? કલાકો સુધી ચત્તાપાટ સૂવા જોઈએ અને જિનકલ્પીની વાતો કરવી તે બંધબેસતી નથી.

અહીં મુદ્દો એટલો જ છે કે, અમનો આચાર કે રીતે પ્રવર્તમાન છે, તેની ખોટી નિંદા કર્યા વગર તટસ્થતાથી મૂલ્યાંકન કરીને શ્રોતાંબર આચારો કહે છે કે, આ નિર્વસ્ત્રતાનો આગ્રહ ખોટો છે. નિર્વસ્ત્રતાના નામે ભ્રમરવૃત્તિરૂપ ભિક્ષાધર્મ જ નાશ પાખ્યો. વાસ્તવમાં ચારિત્રધર્મનો પ્રાણ જ ભિક્ષાધર્મ છે. સાધુને ભગવાને સ્વભળથી ધન કમાવાની છતી શક્તિએ ના પાડી. અમને પ્રભુએ કહ્યું કે ભિક્ષા દ્વારા માંગળીને ખાવું, પણ જાતે કમાવું નહીં. લોકવ્યવહારથી અમારી જિંદગી પરવશ કહેવાય. સાધુને લોકાશ્રિત રહેવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. મારે પાણી જોઈએ કે નાની સોય જોઈએ તો પણ તમારી પાસે યાચના કરવા આવવાનું કહ્યું. અર્થાત્ અમને સંપૂર્ણ પરોપજીવી રાખ્યા. ભગવાને કહ્યું કે સંપૂર્ણ અહિસામય જીવન જીવવું હોય તો ભિક્ષાવૃત્તિ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. ધન કમાવા જશો તો અધાર પાપસ્થાનકોથી ખરડાશો. આખો સંસાર પાપથી ભરેલો છે. તમારે નિષ્યાપ જીવન જીવવું હોય તો ભિક્ષારૂપી મહાન ધર્મને અદીનતાથી સ્વીકારો. અમે ભિખારી નથી, પણ ભિક્ષોપજીવી ભિક્ષુક છીએ? ભિખારી દીનતાથી માંગવા આવે જ્યારે સાધુ સત્ત્વ સાથે ગોચરી વહોરવા જાય. દાતાર આપે તો પણ ઠીક અને ન આપે તો પણ ઠીક. અમે સાધનાયુક્ત પવિત્ર જીવન જીવીએ છીએ. તેમાં સહાયક થવાની તમારી ભાવના હોય તો, સામે ચાલીને તમને ગરજ હોય તો, તમારા પર ઉપકાર કરવા સાધુ તમારા ધરે ભિક્ષાર્થે આવે છે ત્યારે, તમે આહાર-પાણી આપીને સાધુને સંયમમાં સહાયક થાઓ તો તમને કરાવણાનો મહાન લાભ મળે. આ ભિક્ષાધર્મ સિવાય અહિસાનું પાલન શક્ય જ નથી. તીર્થકરો જેવા તીર્થકરો કે ચક્રવર્તી જેવા ચક્રવર્તીને પણ અહિસાધર્મનું પાલન કરવું હોય તો છ ખંડની ઝંદ્ધિનો ત્યાગ કરી, દેહનિર્વહ માટે ભિક્ષા લેવા ધરે ધરે ફરવું પડે. દિગંબરોને ત્યાં નિર્વસ્ત્રતાના આગ્રહથી મોટામાં મોટો પ્રહાર અહિસાધર્મને થયો; કેમ કે ત્યાં ભિક્ષાવૃત્તિ ભાંગળીને ભૂક્કો થઈ ગઈ. ભિક્ષાધર્મ વગર ચારિત્રધર્મ ટકી શકે નહીં.

સભા : અમનાં શાસ્ત્રો છે ?

સાહેબજી : હજારો શાસ્ત્રો છે. ત્યાં પણ તત્ત્વની વાતો છે. અરે ! સ્યાદ્વાદ છે, નયવાદ છે, અધ્યાત્મમાર્ગ છે. બંને પાસાં રજૂ કરું છું. અમને કોઈને એકાંતે ઉતારી પાડવાનો ભાવ નથી. તેમાં જેટલું સારું હોય તે સારાનું પણ વર્ણન કરવું પડે. અંગત રાગ-દ્વેષ નથી કરવાના. બીજાની સાચી વાતનું સમર્થન નહીં કરો તો તમારું સમ્યગ્દર્શન નહીં ટકે, એવું ભગવાને કહ્યું છે.

^૧ ણો પીહે ણ યાવપણુણે, દારં સુન્નઘરસ્સ સંજએ। પુછે ણ ઉદાહરે બયં, ણ સમુચ્છે ણો સંથરે તર્ણ ॥૧૩॥

જટ્થાત્થમિએ અણાઉલે, સમવિસમાં મુણીઽહિયાસએ। ચરગા અદુવાવિ ભેરવા, અદુવા તત્થ સરીસિવા સિયા ॥૧૪॥

सिद्धं सिद्धत्थाणं, ठाणमणोवमसुहं ठवगयाणं ।
कुसमयविसासणं, सासणं जिणाणं अवजिणाणं ॥१॥

(सन्मतितर्क प्रकरण० श्लोक-१)

अनंत उपकारी अनंत ज्ञानी श्री तीर्थकर परमात्मा महामंगलकारी अने सर्वोक्षण ऐवा आ धर्मतीर्थनी स्थापना करे छे.

समुद्र खारा पाणीथी भरेलो होय, तेमां ज्यां जाओ त्यां खारूं पाणी छोडी बीजूं कशुं भणे नहीं. वणी ते संताप, आपत्ति अने अनेक संकटोनुं घर छे. तेम आ भवसमुद्र पषा हुःभइपी पाणीथी भरेलो छे. ज्ञानीओ संसारसागरने एकांते हुःभमय कहे छे. अहीं सुखनुं नामोनिशान नथी, अंशमात्र वास्तविक सुख नथी. खाली सुखनो आभास-भम छे; हडीकतमां हुःभ, हुःभ ने हुःभ सिवाय बीजूं कशुं ज नथी. जेने आ प्रतीति थाय ते आत्मा भवसमुद्रमांथी पार पामवा उत्सुक बने अने तेथी ते तीर्थना शरणे अवश्य जाय.

आर्यधर्मोमां तारकता, अनार्यधर्मोमां तारकतानो अभाव :

लोकमां प्रचलित धर्षां धर्मतीर्थो छे. जेनामां जेटली तारवानी शक्ति छे, जेटलुं तरवानुं सम्यग् मार्गदर्शन आपवानी शक्ति छे ऐटलो स्वीकार करवामां आपणाने वांधो नथी. पषा १ जे धर्मो अनुयायीओने भवसमुद्रमांथी पार उत्तरवा दिशा के आदर्श पूरा न पाडे तेवा होय, तो ते धर्मो नामना धर्मो छे. भरेखर तेमने धर्मतीर्थ कहेवां ते पषा योग्य नथी. दा.त. ईस्लाम के ख्रिस्तीधर्म, साधनाना अंतिम आदर्श तरीके जन्मत के डेवनने बतावे छे अर्थात् ते कहे छे : वर्तमान मानवभवमां ईन्द्रियोना आनंद-प्रमोद, ते माटेनां भोगमय साधनो आदि तमारा ज्ञवनमां ओछां छे, आयुष्य पषा ढूँकु छे, तेथी भन भरीने कामसुखो नथी भोगवी, शकातां. तेथी तमे धर्मसाधना द्वारा ऐवुं स्थान भेणवो के ज्यां कायम खाते पूरबहारमां भरपूर ईन्द्रियोनां भोगसुखो भोगवी शकाय. बाह्यबल के कुरांनमां वड्विल डेवन अने जन्मतनुं स्वरूप वांचीऐ तो ऐम लागे के, अहीनी उपसुंदरीओने टक्कर भारे तेवी अप्सराओ त्यां कायम खाते तडेनातमां डाजर होय, सरबतना जाम पषा तैयार होय. पांचे ईन्द्रियोना विकार-वासनाने बहेकावे अने भोगनां साधनो द्वारा तेने पुनः पुनः तृप्त करे तेवुं कायम खातेनुं वातावरण, ते ज तेमनुं डेवन के जन्मत छे अने आ ज तेमणे दर्शवेलुं उत्कृष्ट धर्मसाधनानुं अंतिम लक्ष्य छे. अहीं विचारवानुं रहे के भोडना विकारो अने वासनाने पुष्ट करवा ज जो धर्म साधन होय तो ग्राप्त मानवभवमां ज रिद्धि-सिद्धि अने भोगो भोगवामां शुं वांधो छे ? त्यागनी कोई आवश्यकता रहेती नथी. छतां ते धर्मो तेमना अनुयायी पासे भाविभोगनी लालसाथी वर्तमानमां भणेला भोगोनो त्याग करावे छे, तेमना पादरीओ पासे आज्ञवन ब्रह्मयर्थ पणावे छे, जे उंधा आदर्शानुं सूचक छे. आवा धर्मो

१ यथोक्तधर्मशब्दान्वर्थविवर्जितस्य यस्य कस्यचिद् ‘हह’ जगति धर्म इति नाम क्रियते, स नाम्ना धर्मो नामधर्मो,

(धर्मसंग्रहण श्लोक २८ टीका)

શરણો આવેલાને ધર્મરૂપે જે માર્ગ દેખાડે છે તે સંપૂર્ણપણે ગેરમાર્ગ દોરનાર હોય છે, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિમય ભવસાગરમાંથી તારવાના બદલે ઊંડા પાણીમાં ડુબાડવાની દિશા આપે છે. અનાર્ય ધર્મના સિદ્ધાંતો મૂળભૂત રીતે ખોટા છે. તેથી તેને ધર્મતીર્થનું બિરુદ્ધ આપવું પડા ઉચ્ચિત નથી; કારણ કે તેમનામાં તારકતા જ નથી. ઊલદું તેઓ શરણો આવેલાને ડુબાડે છે, ભવચકમાં વધારે ને વધારે અટવાવી પરિભ્રમણ કરાવનારા છે. તે નામના ધર્મ છે પણ તેમનામાં સાચું તીર્થપણું નથી. સાચું તીર્થપણું દૂબતાને સપાઠી પર લાવવામાત્રથી સુસંગત નથી થતું, પડા પાર ઉતારી કંઠે પહોંચાડે ત્યારે જ સાર્થક થાય. પછી તે સીધા અને ટૂંકા રસ્તે પહોંચાડે કે ફેરવી ફેરવીને પહોંચાડે, જલદી પહોંચાડે કે મોડેથી પહોંચાડે, પડા જે કંઠે પહોંચાડે તે જ તીર્થ કહેવાય. જેનશાસ્ત્રો તીર્થ શબ્દનો ભાવાર્થ જે ધર્મમાં ઘટતો હોય તેને ધર્મતીર્થ કહેવા તૈયાર છે. પરંતુ^૧ જે ધર્મનુષ્ઠાનમાં આદર્શો જ ઊંધા હોય તે ધર્મ પ્રારંભથી જ ગોટાળાવાળો છે. તેમાં અંશમાત્ર તારકતા ન સંભવે. જ્યારે આર્થધર્મો કે જે ભારતની ભૂમિ પર સ્થાપિત થયા છે તે બધા મોકષનો આદર્શ અવશ્ય બતાવે છે. તેમનાં શાસ્ત્રો કહે છે કે “આ સંસારમાં રહેવા જેવું નથી, વાસના-વિકાર-તૃષ્ણા-કામ-કોધ આદિથી ભરેલા વિકરાળ સંસારમાં જરા પડા ટહેલવા જેવું નથી, સતત માથે ભય તોળાઈ રહ્યો છે, વહેલામાં વહેલી તકે બહાર નીકળવા જેવું છે, તો જ આપણાં આત્માને શાંતિ મળશો. અહીં અટવાઈ રહીશું ત્યાં સુધી કપાળે દુઃખ જ છે.” પાતંજલસૂત્રમાં લખ્યું કે “સંસાર એકાંત દુઃખમય છે.” ત્યારે શિષ્યે પૂછ્યું કે તેમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ દર્શાવો. તો કહ્યું કે “ઇન્દ્રિયો અને કષાયોનો જય.” તે પણ કેવી રીતે કરવો ? તો કહ્યું કે “વૈરાગ્ય અને યોગસાધના દ્વારા તેનો સંપૂર્ણ વિજય કરીને અસાર સંસારમાંથી બહાર નીકળવું; આ નિર્વિકારી તત્ત્વને પામવાનું દિશાસૂચન છે.” તેથી આર્થધર્મોમાં તારકતા સ્પષ્ટ જણાય છે.

(૧) આવા આર્થધર્મોમાં પડા મોકષનો આદર્શ દર્શાવવા છતાં બધામાં તારકતા સમાન નથી, કંઠે જવાનો માર્ગ દર્શાવવામાં પડા તફાવત છે. તેથી સુખાવતાર-સુખોત્તાર આદિ ઉપર્મા દ્વારા માર્ગની તુલના કરી, ત્યાં પ્રથમ કક્ષામાં શૈવમત, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય આદિ સુગમ ધર્મોને જણાવ્યા. જે આદર્શો સાચા આપે, પરંતુ જીવન સમર્પિત કરીને પૂર્ણતાથી શરણો આવેલા સંન્યાસીને પડા આચાર એવો બતાવે કે જેમાં ઇન્દ્રિયો કે કષાયોનો વિજય અને મન-વચન-કાયા પર સંયમ કેળવવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ દેખાય જ નહીં, પ્રાય: સુખશીલતાપૂર્વકના આચાર હોય. પરંતુ ભવસમુદ્રથી પાર પામવા માટે તો વિકારોને વધારે તેવો આચાર નહીં, પડા વિકાર-વાસનાને ઘટાડે તેવો આચાર જ હિતકારી ગણાય. દા.ત. તેઓ સંન્યાસીને વાહનમાં બેસવામાં કોઈ પાપ નહીં માને, સ્નાન અને બાધ્ય સ્વસ્થતા પડા ધર્મના આચારરૂપે સમજે. વાસ્તવમાં આવી પ્રવૃત્તિઓ ભારે દિસા, ઇન્દ્રિયોના વિકાર અને સુખશીલતાની પોષક છે, પડા સગવડિયો ધર્મ જલદી ગ્રાધ્ય બને, તેથી સુખાવતાર કહ્યું.

^૧ વિધય: પ્રતિષેધાશ્ચ, ભૂયાંસો યત્ર વર્ણિતા:। એકાધિકારા દૃશ્યન્તે, કષશુદ્ધિ વદન્તિ તામ्॥૧૮॥ સિદ્ધાન્તેષુ યથા ધ્યાનાધ્યયનાદિવિધિવ્રજા:। હિંસાદીનાં નિષેધાશ્ચ, ભૂયાંસો મોકષગોચરા:॥૧૯॥ અર્થકામવિમિશ્રં યદુ, યચ્ચ કલૃપ્તકથાવિલમ્। આનુષડિગકમોક્ષાર્થ, યત્ર તત્ કષશુદ્ધમત્॥૨૦॥

मने एक ग्रोफेसरे पूछेलुं के स्वामीनारायणाना संन्यासी अमारे त्यां Ph.D. करवा आवे छे, तो तमे केम नथी आवता ? मैं कह्युं के अमारा आचार ऐवा कडक छे के हुं तमारी कोलेजमां एक दिवस पण बेसी न शुं. तमारा पंखा, ऐ.सी. अमने न चाले. हुं बाथरुम, लेटरीनमां पण पण न भूं. दुनियाना कोई पण धर्मना संन्यासीना छवनमां जे नथी तेवा, जयणा अने त्यागभय आचार अमारा भगवाने अमने बतावा छे.

पहेला विकल्पमां आवता धर्ममां आचार एटला सुभशीलतावाणा होय के प्रवेश सहेलाईथी करी शकाय. तमां ईन्द्रियोनो अधिक जय न होय, कषायोनो आभूल क्षय न होय, विकारोनुं सर्वथा उन्मूलन न होय अने बहार नीकणवामां पण वांधो न होय. तेमना सिद्धांतो ऐवा नथी होता के साचा भुमुक्षुने तेनी साथे attachment-अनुराग थई जाय, के जेथी तेने छोडवानुं भन ज न थाय. संक्षेपमां आचार सुगम अने सिद्धांत खोखला, तेथी नीकणवानुं पण सुगम.

सभा : ते धर्ममां भवसागरथी पार उत्तरवुं सरण कई रीते ?

साहेबज्ञ : ^१ त्यां पार उत्तरवा सुगम मार्ग भगवद्भक्ति बताडे. बस, प्रभुनुं नामस्मरण करो, एटले सर्व पापनो क्षय थशे. साधनामां कोई ज्ञातनी शारीरिक, मानसिक हाउमारी नहीं. तमने पण नवकारवाणी सुगम लागे छे तेम.

सभा : आवा धर्मथी वास्तवमां पार उत्तरता हशे ?

साहेबज्ञ : ^२ दुनियामां गमे त्यां गमे ते धर्ममां रहेलो साधक, विकार-वासनानो संपूर्ण नाश कर्या विना संसारसागरथी पार उत्तर्यानो कोई दाखलो नथी. गमे ते धर्ममां जाओ, गमे ते अनुष्ठान करो पण पार उत्तरवा भाटे ईन्द्रियोने तो नाथवी ज पडशे. वासना-विकारोने ओणंगीने उपर आववुं ज पडशे. पछी ते तप-भक्ति-शान; क्या योगथी सिद्धि भेणवी तेनी चर्चा नथी. कोई भात्र प्रभुनुं नामस्मरण के भक्तियोगथी पार पामे तो पण अमने वांधो नथी. भात्र संपूर्ण वासनाक्षय वगर कोईनो उद्घार थयो नथी, थतो नथी अने थवानो पण नथी. आ पत्थरनी लकीर जेवी नक्कर वात छे, सनातन-शाश्वत सिद्धांत तिथी.

(२) प्रवेश दुःखथी, निर्गम सुखथी, तेमां दिगंबर मतानुं दृष्टांत आप्युं, जे जैनधर्मथी ज धूटी पडेली शाखा छे. दिगंबरो पण भगवान भद्रावीरना भक्त छे, प्रभुना ज अनुयायी छे, स्याद्वादना सिद्धांतने माननार छे. जैनदर्शनानुं सूक्ष्म तत्त्वज्ञान पण तेमनी पासे छे, भात्र एक वस्तुना आग्रहमांथी धीमे धीमे फँटातां फँटातां भूल सिद्धांतोथी एटला दूर नीकणी गया, के पू. जिनभद्रगण्डि क्षमाश्रमपण जेवा पूर्वधर आचार्य

^१ अन्ये तु सुखोत्तारतां दुरुत्तारतां च सर्वत्र मुक्तिप्राप्तिमाश्रित्य व्याचक्षते-तत्र सरजस्कानां स्वल्पेनैवेश्वरोक्तानुष्ठानेन किल मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमात् सुखोत्तारं तीर्थम्, ‘सुखेनैवाऽस्माद् भवार्णवमुत्तरन्ति’ इति व्युत्पत्तेः।

(विशेषावश्यक भाष्य इलोक १०४०-१०४१ टीका)

^२ चित्तमेव हि संसारे, रागक्लेशादिवासितम्। तदेव तैर्विनिर्मुक्तं, भवान्त इति कथ्यते॥८३॥ यश्च चित्तक्षणः क्लिष्टो, नाऽसावात्मा विरोधतः। अनन्यविकृतं रूपमित्यन्वर्थं ह्यदः पदम्॥८४॥ (अद्यात्मसार आत्मनिश्चयाधिकार)

પણ કહે છે કે, તેમનો માર્ગ પ્રવેશથી દુર્ગમ પણ નિર્ગમ સુગમ છે. શરૂઆતમાં દિગંબરો જુદા પડ્યા ત્યારે એક જ વાતમાં ભતભેદ પડ્યો હતો કે વસ્ત્ર પરિગ્રહ છે કે નહીં? સાધુ સર્વથા અપરિગ્રહી હોય તો તેમનાથી વસ્ત્ર-પાત્રરૂપ પરિગ્રહ કેમ સ્વીકારી શકાય? અપરિગ્રહતા માટે નજીતા જ આવશ્યક છે. આ મુદ્દા પર difference of opinion(ભતભેદ) ચાલુ થયો, જેના પરિણામે સ્વતંત્ર દિગંબર ભત પેદા થયો. તે ભતમાં કોઈ ચારિત્ર લે એટલે પહેલે દિવસથી જ નજી રહેવાનું. પરંતુ પહેલે જ દિવસે કોઈ સાધુ જંગલવાસી બની શકતો નથી. એટલે સમાજ વચ્ચે રહેવાનું, લોકસંપર્ક કરવાનો અને જાહેરમાં પણ નજીતા રાખવાની. તેથી સજ્જન, ખાનદાન વ્યક્તિ માટે આ લજ્જા-શરમનું કારણ છે. તેથી પ્રવેશ દુર્ગમ, પરંતુ નિર્ગમ સુગમ; કારણ કે આચારમાં ઉપલક દૃષ્ટિએ કઠોરતા હોવા છતાં સૂક્ષ્મ જ્યાણાની દૃષ્ટિએ આચાર સંદર્ભે પોલો છે. નિર્વસ્ત્રતાના એકાંત આગ્રહથી સાધુજીવનનો સૂક્ષ્મ આચાર મરી ગયો. દા.ત. અમારી પાસે ભગવાન ઋખભદેવ જેવી લખ્યિ નથી કે હાથમાં ઘડાના ઘડા શેરડીનો રસ નાંખે જ જાય છતાંય એક ટીપું પણ નીચે ન ઢોળાય. પાત્રા પરિગ્રહ છે એમ વિચારી ન રાખીએ, પરંતુ હાલના સાધુને કરપાત્રલખ્યિ તો છે નહીં, તેથી હાથમાં પ્રવાહી ખોરાક વહોરાવો તો નીચેથી ધાર થાય. તમારા ઘરમાં નાનાં છોકરાંઓ પણ મસ્તી કરતાં કરતાં ખાય તો કણિયા નીચે વેરાય, જેના પર ઢગલાબંધ કીડીઓ આવીને ચગદાઈને મરી જાય. તેથી ગૃહસ્થને પણ ભોજનમાંથી અન્નનો દાણો નીચે પડે તો પાપ લાગે. તેથી શ્રાવક માટે પણ અવશ્ય પાળવા યોગ્ય જ્યાણનો જ દિગંબર મુનિજીવનમાંથી લોપ થાય છે. શાસ્ત્રમાં, એક કણિયાના એંઠવાડ પર પણ કીડી, માખી, ગરોળી આંદિના આગમનથી, પરંપરાથી છેક પંચેન્દ્રિયની હિસા સુધીનું પાપ દર્શાવ્યું છે. વળી ખાતાં ખાતાં એંઠા મોઢે અને ખરડાયેલા હાથે બીજા ઘરે ભિક્ષા માટે ન જઈ શકે, તેથી નક્કી કર્યું કે એક જ ઘરે ખાઈ લેવું. આથી આખો ભિક્ષાધર્મ લુપ્ત થયો. છતાં દેખાવ ખાતર આઈ રસોડાંનો આચાર ગોઠવ્યો. એટલે બહારથી ભિક્ષાવૃત્તિ દેખાય, પણ અંદરથી જ્યાણાશૂન્ય મુનિજીવન બની ગયું. અપરિગ્રહના નામથી મહાવતનો ભંગ થાય તેવો આચાર આવી ગયો. બકરું કાઢતાં ઊંટ પેસી ગયું. અરે! એનાથી આગળ વધીને, ખાતાં ખાતાં મોહું, હાથ, શરીર વગેરે એંઠવાડથી બગડે તો અંતે તેને સાફ કર્યું રીતે કરવું તે પણ પ્રશ્ન સર્જય. રોજ સાફ કરનાર કોણ મળે? વળી એકાકી વિહારના કારણે બીજા સાધુ તો સાથે હોય નહીં, એટલે ગૃહસ્થ સાફ કરે, જેમાં અનેક અજ્યાણાઓ સંભવે. વળી પ્રાય: કરીને ભિક્ષા સમયે પુરુષો ઘરમાં ન હોય તેથી સ્ત્રીઓ જ સાફ કરે. સ્ત્રીસ્પર્શથી ચોથા પ્રતમાં પણ ભાંગો લાગે. એમ કુમશ: આચાર અંદરથી ખોખલો બને છે. તેથી વિવેકીને આવા અંદરથી પોકળ આચારો પ્રત્યે અત્યંત ગ્રીતિ બંધાય નહીં. તેથી નિર્ગમ સુગમ.

(૩) પ્રવેશ સુગમ, નિર્ગમ દુર્ગમ - બૌદ્ધદર્શન :

¹ બૌદ્ધદર્શન ગૌતમબુદ્ધથી પ્રદ્યપાયું છે. ગૌતમબુદ્ધ વયમાં પ્રભુ મહાવીરથી મોટા પણ સમકાಲીન છે.

૧ દ્વિતીયભડ્ગકર્તિ તીર્થ ‘(તચ્ચણિ)તવણિયાણ તિ’ સુગતાનાં સંબન્ધિ મન્ત્રવ્યમ્; તથાહિ- ‘મૃદ્વી શાય્યા પ્રાતરુત્થાય પેયા

તેમના માટે કહેવાય છે કે ભર્યુવાનીમાં રાજપાટનો ત્યાગ કરી, તીવ્ર વૈરાગ્યપૂર્વક, કઠોર તપ-ત્યાગ-સંયમની બાર વર્ષ સાધના કરી, પરંતુ તેમને તેનાથી કાંઈ આત્મિક ઉપલબ્ધિ થયાનું ભાન ન થયું. તેથી શુષ્ણ કાયાકષ્ટનો ત્યાગ કરી તેમણે જીવનમાં મધ્યમમાર્ગ (સરળમાર્ગ) સ્વીકાર્યો, આચારમાં સુગમતા અપનાવી; અને એક વખત જાડ નીચે ધ્યાન કરતાં તેમને તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઈ, તેવી તેમના માટે વાત પ્રચલિત છે. જોકે તેમના ઉપદેશમાં આ વાતની છાંટ દેખાય જ છે. બૌદ્ધ સંન્યાસીઓના આચારમાં ખાવા-પીવા અંગે કોઈ સંયમ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. તેઓ તપ-ત્યાગ કે દેહ-ઈન્દ્રિયના દમનને નિરર્થક માને. તેથી દેહ-ઈન્દ્રિયોની સુખશીલતાપોષક આચાર પાળે, ત્રણ ટાઈમ ભોજન, વધારામાં સરબત, ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો કોઈ વિચાર નહીં, ભદ્રિના-માંસ પડા લેવાય. વળી કોમળ શૈયા, અનુકૂળ વસ્ત્ર-પાત્ર અને આરામદાયક વસતિ, એમ બાબ્ય દૃષ્ટિએ સુખશીલ આચાર હોવાથી પ્રવેશ સુગમ. આ વાત વર્તમાન બૌદ્ધ લિક્ષ્ણુના જીવનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે. ભારત બહાર શ્રીલંકા, જાપાન આદિમાં બૌદ્ધ લિક્ષ્ણુકો વડા છે.

આ રીતે સુગમ સંન્યાસમાર્ગ દર્શાવનાર બૌદ્ધદર્શન બહાર નીકળવામાં દુર્ગમ છે; કારણ કે બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતો સૂક્ષ્મ તર્કસભર છે. જૈનધર્મ સિવાયનાં આર્થદર્શનોમાં સૌથી ઊંડી ફીલોસોફી કોઈની હોય તો તે બૌદ્ધદર્શનની છે. શાસ્ત્રોમાં વ્યુત્પત્તિ કરતાં કહ્યું કે બુદ્ધિપ્રધાન દર્શન તે જ બૌદ્ધદર્શન. તેમની ફીલોસોફીમાં એવા સૂક્ષ્મ તર્કો છે કે ભલભલા અટવાઈ જાય; કારણ કે પર્યાયાર્થિકનયના વિભાગરૂપ અંતિમ સૂક્ષ્મ નયોમાંથી નીકળેલું આ દર્શન છે. જેમ નય સૂક્ષ્મ તેમ તેના તર્કો ધારદાર હોય. બૌદ્ધદર્શન સાંગ્રોપાંગ ભણેલા પ્રતિભાસંપત્ર વિદ્ઘાન સાથે વાદ કરવો પણ અતિદુષ્કર ગણાય છે. બીજા ધર્મના ધૂરંધરો પણ તેમના તર્કોથી ડરે. આપણા પૂ. શ્રી સિદ્ધર્થિ મહારાજ પણ આ દર્શનની તર્કજ્ઞાનમાં અટવાયા હતા. પૂ. સિદ્ધર્થિ જેવા સમર્થ પ્રતિભાસંપત્રને પણ પ્રભાવિત કરનાર આ દર્શનના સિદ્ધાંતોની કેટલી વેધકતા હશે તે કલ્પી શકાય છે. તેથી આ દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનનો ગાઢ પરિચય પામ્યા પછી બુદ્ધિમાનને પેદા થતી પ્રીતિ તેનો ત્યાગ દુષ્કર બનાવે છે. તેથી તેના ત્યાગરૂપ નિર્ગમ દુર્ગમ છે. વળી ૧ સાધનાની દૃષ્ટિએ કાંઠારૂપ મોક્ષે પદ્ધોચવાનો માર્ગ પણ બૌદ્ધદર્શનમાં દુષ્કર દર્શાવ્યો છે. તેમણે સરળ ભક્તિયોગ કે ભગવદ્ નામસ્મરણ-ક્રીતનને મોક્ષનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય નથી બતાવ્યો, પરંતુ ક્ષણિકવાદને માન્ય એવું અતિદુષ્કર ધ્યાનમાર્ગનું વર્ણન કર્યું છે. વૈરાગ્યપૂર્વક સૂક્ષ્મ ધ્યાન દ્વારા ચિત્તની સર્વ સંકલિષ્ટ વૃત્તિઓનો આમૂલ ક્ષય જ મોક્ષનું સાધન કહેલ

ભક્તનું મધ્યે પાનકે ચાપરાહણે। દ્રાક્ષાગ્નં શર્કરા ચાર્ધરાત્રે મોક્ષશીંગાતે શાક્યપુત્રેણ દૃષ્ટ: ॥૧॥” “મણુન્ન ભોયણ ભોચ્ચા મણુન્ન સયણાસણં। મણુન્નસિ અગારસિ મણુન્ન ઝાયએ મુણી ॥૧॥” ઇત્યાદેસ્તરેભિધાનતો વિષયસુખસિદ્ધેસ્તત્તીર્થસ્ય સુખાવતારતા। તથા, કુશાસ્ત્રોક્તનિપુણયુક્તિભિસ્તીન્ત્રવાસનોત્પાદાત્, બ્રતત્યાગે ચ તૈર્મહત: સંસારદણાદે: પ્રતિપાદનાત્, તત્સમીપગૃહીતબ્રતસ્ય દુષ્પરિત્યાજ્યત્વાત् તત્તીર્થસ્ય દુરુત્તારતા। ઇમાં ચ યુક્તિભાષ્યકાર: સ્વયમેવ કિઞ્ચિદાહ-‘વિસયસુહેત્યાદિ’ ગતાર્થમ् ॥૨॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૪૦-૧૦૪૧ ટીકા)

૧ શાક્યાનાં તુ દુરવાપવિશિષ્ટધ્યાનમાર્ગદ્ યોગિજ્ઞાનોત્પત્ત્યાદિક્રમેણ મુક્તિપ્રાપ્ત્યભ્યુપગમાદ્ દુઃખોત્તારતા ‘દુખેનાઽસમાત્ સંસારમુત્તરન્તિ’ ઇતિ કૃત્વા।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૪૦-૧૦૪૧ ટીકા)

છે. શાસ્ત્રમાં તપ-ત્યાગ-સંયમ-ભક્તિ-વિનય-વૈયાવચ્ચ-સ્વાધ્યાય આદિ સર્વ યોગો કરતાં ધ્યાનયોગને કઠળ કર્યો છે; કારણ કે તેમાં એકાકારતાપૂર્વક ધારાબદ્ધ તીક્ષ્ણ ઉપયોગ પ્રવર્તિવાં પડે, જે સર્વ કર્મોના ક્ષયનું એકમાત્ર અંતિમ સાધન છે. ભવચક્થી પાર ઉત્તરવા આ દર્શન ધ્યાનમાર્ગનો જ આગ્રહ રાખનાર હોવાથી બૌદ્ધદર્શનમાં પાર ઉત્તરવારૂપ નિર્ગમ પણ દુષ્કર છે.

પ્રવેશ દુર્ગમ, નિર્ગમ દુર્ગમ એવું જૈનદર્શન ચોથી કક્ષામાં આવશે, જેનું વર્ણન આગળ કરીશું.

સિદ્ધં સિદ્ધલ્યાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઉવગનાયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત શાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

સંસારનું અનિત્ય-આભાસિક સુખ તજી, નિત્ય અને વાસ્તવિક એવું મોકષનું સુખ મેળવવા જેવું છે :

જે જીવ આ દુઃખમય સંસારથી વયિત ન હોય તેને આ ભીષણ ભવચક્થમાંથી બહાર નીકળવાની કોઈ જરૂર નથી. પરંતુ અનુભવથી આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આ સંસાર અનેક આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી ભરેલો છે, અનેક સંકડામણો-વિટંબણાઓથી ભરપૂર છે. આ સમજવામાં કોઈને પૂછવા જવાની કે સલાહ લેવાની જરૂર નથી. આ બાબતમાં આપણે પોતાનો અનુભવ જ સાક્ષી છે. આપણે જીવનમાં અત્યાર સુધીમાં અનેક આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિમાંથી પસાર થયા છીએ. જોકે આ તમારો મનુષ્યભવ છે, જે સદ્ગતિ છે; વળી, તમે સાવ ઝુંપડપદ્ધીમાં જન્મ્યા નથી, સમાજના અમુક કક્ષાના વર્ગમાં જન્મ્યા છો, વ્યવહારમાં settled-સ્થિર થયેલા છો, ઇતાં તમારામાંથી કોઈ એમ નહીં કહી શકે કે મેં જીવનમાં અનેક દુઃખો કે વ્યથા વેચ્યાં જ નથી; કેમ કે સંસારનું સ્વરૂપ જ દુઃખમય છે. જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધી અનેક સંકટોથી ભરેલું સંધર્ભમય જીવન છે. વળી જેને આનંદ-પ્રમોદનાં સાધનો માનો છો, તે પણ જીવનમાં આભાસિક-ઝાંઝલાના જળ જેવું સુખ બતાવી અલપજલપમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ તમારો પણ વિક્રિતિ અનુભવ છે. ભૌતિક જગતમાં આનંદમય-સુખમય-તૃપ્તિમય કોઈ ઉત્કટ અવસ્થા જ નથી, તેથી જ આર્થધર્મોએ ભૌતિકતાના ઓછાયા વગરનો નિર્વિકારી મોકષ દર્શાવેલ છે અને તે અવસ્થાને પામવા પોતપોતાની રીતે માર્ગ પણ દર્શાવેલ છે. તેમના પ્રમાણે આત્માની આનંદમય, સુખમય, તૃપ્તિમય અવસ્થામાં જ જવા જેવું છે. તે આનંદ-તૃપ્તિની અવસ્થા દરેક આર્થધર્મોએ પોતપોતાની રીતે બતાવી છે. જે ધર્મો સંસારસાગરમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ નથી બતાવતા, પરંતુ મોહવાસના-અતૃપ્તિ નવી ઊભી થાય એવો વિકારપોષક માર્ગ દર્શાવે છે, તે નામના જ ધર્મો છે. હકીકતમાં

તે ધર્મોમાં તારકતા જ નથી. તે ધર્મતીર્થ કહેવડાવવાને લાયક નથી. જે ધર્મો પોતાના અનુયાયીવર્ગને સંસારચ્યકમાં ફેરબ્યા કરે, તેમના મોહજન્ય આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિના વમળોને વકરાવે તે ધર્મો ધર્મના નામથી લોકોને છેતરવાનું કામ કરે છે.

સભા : અનુયાયી લોકોને પાર જ પામવું ન હોય તો તે ધર્મો છેતરનારા કેવી રીતે કહેવાય ?

સાહેબજી : નાનું બાળક ડૉક્ટર પાસે દર્દી તરીકે આવે ત્યારે બાળકને ભાન નથી કે મારે મારો રોગ દૂર કરવો છે અને નીરોગી થવું છે, પણ ડૉક્ટરની જવાબદારી ચોક્કસ છે કે તે બાળકને સર્વ પ્રયત્નથી નીરોગી કરવો. ડૉક્ટર દર્દીને વધારે માંદા પાડવાની પ્રેક્ટિશ કરે છે કે સાજા કરવાની ? તમને રોગના જ ચક્કરમાં નાંખે તેનું નામ ડૉક્ટર છે કે લૂંટારો છે ? તે દવાખાનામાં બેઠો છે શા માટે ? તેમ અહીં પણ લોકોને પાર પામવું હોય કે પાર ન પામવું હોય પણ ધર્મગુરુ તરીકે ઉપદેશકની જવાબદારી છે કે અનુયાયીઓને સાચો રાહ બતાવવો. તેના બદલે ઉપદેશક ઊંઘો માર્ગ બતાવે તો તેણો નિષ્ઠિતપણો છેતરવાનું કામ કર્યું જ છે, તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. જેના ઉપદેશથી અંશમાત્ર પણ તરવાનો સ્કોપ નથી, પ્રેરણારૂપે ખાલી સંસારપોષક વાતો જ છે, તેવા ધર્મોપદેશકો દુનિયાને છેતરનારા જ છે. તેમનામાં તારવાની તાકાત જ નથી. તેમને અનુસરવાથી સંસારનું પરિભ્રમણ જ વધવાનું.

(૪) પ્રવેશ દુર્ગમ, નિર્ગમ દુર્ગમ - જૈનદર્શન :

પરંતુ જે ધર્મો ભવસાગરથી તરવાનો આદર્શ રજૂ કરે છે, વળી આદર્શને અનુરૂપ અમુક અંશો ઉપદેશ-માર્ગદર્શન પણ આપે છે, તે બધાને આપણે ધર્મતીર્થ કહીશું. અર્થાત્ આર્થદર્શનો બધાં ધર્મતીર્થ છે. છતાં સર્વ દર્શનોને એક જ કક્ષામાં નથી ગણ્યાં. તેમની તારકતાની દૃષ્ટિએ બિન બિન કક્ષા સમજાવવા પૂજ્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણો સરસ ઉપમા આપી છે. સમુદ્રમાંથી કાંઠે જવાના રસ્તા ચાર પ્રકારના હોય. સુખે પ્રવેશ, સુખે નિર્ગમ; દુઃખે પ્રવેશ, સુખે નિર્ગમ; સુખે પ્રવેશ, દુઃખે નિર્ગમ; અને દુઃખે પ્રવેશ, દુઃખે નિર્ગમ. તેમ પ્રત્યેક ધર્મતીર્થનો તારકમાર્ગ પણ આ ચાર વિભાગમાં જ સમજવો. તેમાં ચોથી કક્ષાનો માર્ગ તે જ જૈનદર્શન છે અર્થાત્ 'જેમાં દુઃખેથી પ્રવેશ શક્ય છે અને દુઃખેથી ત્યાગ કરી શકાય કે પાર પામી શકાય તેવો તે માર્ગ છે. અહીં આગળ વધીને એમ કહી શકાય કે સંસારસાગરમાં પ્રથમ તો જૈનધર્મ પામવો જ દુર્લભ છે; કારણ કે વ્યવહારથી પણ જૈનશાસન અતિઅલ્ય જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, શાસન ભષ્યા પછી તેમાં પ્રવેશ વધારે દુષ્કર છે અને પ્રવેશ કરેલાને પણ તેનો ત્યાગ અધિક દુષ્કર છે. આ રહસ્ય તમને સમજાવવું છે અને તે તમને બરાબર સ્પષ્ટ બેસી જાય તો જૈનધર્મની સાચી ઓળખ થઈ જાય, તીર્થકરકથિત કલ્યાણમાર્ગની ઝાંખી રૂપરેખા સમજાઈ જાય.

૧ દુઃખાવતાર દુરુત્તારમિતિ ચરમં ચતુર્થ મોક્ષફલમ् । જૈનાનાં સાધૂનાં રાગ-દ્રેષ-કષાયે-ન્દ્રિય-પરીષબ્હો-પસર્ગાદિજયસ્ય, તથા, અપ્રમત્તતયા સમિતિ-ગુપ્તિ-શિરોલુચ્ચનાદિકષ્ટાનુષ્ઠાનસ્ય દર્શનાત્ તત્ત્વીર્થસ્ય દુરુત્તાવતારતા । સુશાસ્ત્રોક્તનિપુણયુક્તભિસ્તીત્રતર-વાસનોત્પાદનાત્, બ્રતત્વાગે ચાતિમહત: સંસારદિદણસ્યાઽભિધાનાત્ તત્ત્વીર્થસ્ય દુરુત્તારતા ॥૪ ॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ઇલોક ૧૦૪૦-૧૦૪૧ ટીકા)

જૈનધર્મની અતિદુર્લભતા :

૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં નિગોદથી માંડીને અસંક્ષી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોનો ભવ ધર્મને પામવા માટે તદ્દન ગેરલાયક છે. સૃષ્ટિના ૮૮.૮૮% જીવો આ જીવાયોનિઓમાં જ સબડે છે. હવે બાકી રહેલા સંક્ષી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં નરકના જીવો સતત અત્યંત દુઃખથી ત્રસ્ત છે અને સંક્ષી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયરૂપ પશુસૃષ્ટિમાં પણ હાડમારીભર્યું જીવન છે. તેથી ત્યાં ધર્મ સમજવા, સાંભળવા, વિચારવા પ્રાય: તક જ નથી. દેવ અને મનુષ્યભવમાં થોડો ધર્મ સાંભળવા, સમજવા, વિચારવા, શ્રદ્ધા કરવા કે આચરણ કરવાની તક છે, છતાં મનુષ્યમાં પણ વ્યવહારથી જૈન ધર્મ મળ્યો હોય તેવા જીવો અત્યંત અલ્ય સંખ્યામાં છે. અરે ! ભારતમાં પણ minorityમાં-અલ્ય સંખ્યામાં છે. દુનિયામાં તો ગણતરીમાં જ ન આવે. ચારે ફિરકાના જૈનો ભેગા કરો તો માંડ એક કરોડ થાય. તેમાં દિગંબરો આદિને બાકાત કરો એટલે વ્યવહારથી પણ મહાવીરનો મૂળ માર્ગ પામેલાની સંખ્યા, કુલ માનવ સંખ્યામાં નહિવત્ત ગણાય. આર્થદર્મો પણ દુર્લભ છે; કારણ કે આર્થ પ્રજા કરતાં દુનિયામાં અનાર્થ પ્રજા જ વધારે છે. વળી અનાર્થ ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા જ અધિક છે. અત્યારે સૌથી વધારે majority christianityની-બહુમતિ પ્રિસ્ટીઓની છે, અને હજી પણ દિવસે દિવસે કમશા: ફૂદકે ને ભૂસકે વધી રહી છે. હાલમાં બે અબજનો આંકડો છે, ઉપરાંત દર વર્ષ નવા કરોડો convert-ધર્માતીરિત થાય છે. તેના પછી સંખ્યામાં મુસ્લિમો આવે. તે પણ એક અબજથી વધારે છે. વળી, જૈનોની સંખ્યા તો આર્થદર્મના અનુયાયીઓ કરતાં પણ અતિ અલ્ય છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આપણાં કોઈ class-સ્થાન જ નથી. દૂંકમાં આર્થદર્મો પણ દુર્લભ છે અને જૈનધર્મ તો અતિદુર્લભ છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ છે, તેમાં શ્રદ્ધાની જરૂર નથી. વ્યવહારથી પણ અતિ દુર્લભ જૈનધર્મ, જૈનકુળમાં અવતરેલા જેટલાને મળ્યો છે, તેવા મનુષ્યોમાં પણ ભાવથી આ શાસનમાં પ્રવેશ કરનારા ખૂબ જ અલ્ય છે. અરે ! જૈનકુળોગત જૈનો પણ મોટે ભાગે જૈનદર્શનના આચાર અને સિદ્ધાંતથી ફફડે છે. ઘણા તો જીવનમાં તેનો પડછાયો પણ પામતા નથી. ઊલટું ફરિયાદ કરે છે કે અમે જૈન થયા એટલે રોજ ટક-ટક ચાલુ છે, આપણા ધર્મમાં બહુ કડક બંધનો; અહીં તો રાત્રે નહીં ખાવાનું, દ્વિદળ-કંદમૂળ-અભક્ષ્ય નહીં ખાવાનું, પંખો ચલાવો તો પણ પાપ, ટી.વી. ચલાવો તો પણ પાપ, એરકન્ટીશન કે મોટરમાં બેસો તો પણ પાપ. બીજે કેટલી ધૂટણાટ અને શાંતિ છે ! આવાને અતિ ઉચ્ચ સૂક્ષ્મ જ્યણામય આચાર ફાવતો નથી. વળી, આ ધર્મનું તત્ત્વ કે સિદ્ધાંતો એટલા ગણન છે કે તેમાં તો તેમની ચાંચ જ દૂબતી નથી. એટલે જૈનકુળમાં જન્મવા છતાં જૈનશાસનમાં પ્રવેશ અતિ દુર્લભ છે.

જૈનધર્મ કઠોર આચારમય ધર્મ :

તારક જ્ઞિનેશ્વરદેવોએ ધર્મ જ એવો બતાવો છે કે સંસારરસિક જીવોને ન ફાવે. જે પ્રવૃત્તિમાં ઇન્દ્રિયોની માંગ પૂરી થતી હોય, મનને પણ ફાવતા આનંદ-પ્રમોદની તક મળતો હોય, તેવો ધૂટણાટવાનો ધર્મ લોકને જલદી પસંદ પડે. પરંતુ તીર્થકરોને અનુયાયીઓનો કોઈ મોહ ન હોય, તેમને ભક્તોનાં ટોળાં ઊભાં કરવામાં કોઈ રસ ન હોય. તેથી જ તેમણે ઇન્દ્રિયોની તૃષ્ણા અને મનના કણાયોનો સંપૂર્ણ વિજય કરાવીને, ભવચકમાંથી છેક પાર પમાડે તેવા કઠોર આચારમય ધર્મને જ ઉપદેશ્યો. ઇન્દ્રિયાનુકૂળ ધર્મ કદી

ધર્મતીર્થની વ્યાખ્યા

કલ્યાણનું કારણ કે તરવાનું સાધન બને નહીં. સંસારનું સર્જન જ મોહ-વાસના-વિકારોમાંથી થયું છે. તેને તોડવા reverse-વિરુદ્ધમાં જ વું પડે. સાચા સાધકે ઈન્દ્રિયોને નાથવી જ પડે. મનના આવેગોને કાબુમાં લેવા જ પડે. દેહ-ઈન્દ્રિયો અને મનને સંયમિત કરવા આત્મબળ વિકસાવવું જ પડે. મોક્ષનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા શરીરથી તગડા કે પહેલવાન બનવાની જ રૂર નથી, પણ દૃઢ સંકલ્પબળની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જે ધર્મમાં વિકારનાશક કઠોર આચાર ન હોય, પરંતુ ધર્મના નામે સુખશીલ આચારપોષક વાતો હોય, તેવા ધર્મને સહજતાથી લોકમાં વિશ્વાળ અનુયાયી વર્ગ મળે. ૨૯નીશ કે કૃષ્ણમૂર્તિને સાંભળનારાની સંઘ્યા વધારે હોય તો તેમાં કોઈ નવાઈ નથી. તેમને તો ઉપદેશમાં તપ-ત્યાગ-સંયમ પર તીખા-તમતમતા કટાક્ષ કરવાના અને લોકને મનગમતી ભોગપ્રવૃત્તિને સમર્થન આપવાનું. 'સંસારના વિકાર-વિકૃતિને પોષે તેવા આચારને ઉપદેશનારા ધર્મને દરેક કાળમાં બહોળો અનુયાયી વર્ગ અવશ્ય મળે જ. એટલે દરેક કાળમાં જૈનધર્મ કરતાં બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની સંઘ્યા પ્રાય: અધિક જ હોય. તમારી પણ જો એવી જ માંગણી હોય કે જે ધર્મ સુગમ હોય તે અમારે અપનાવવો છે, તો તમને પણ આ શાસન ફાવશે નહીં. ભલે તમે અહીં જન્મ્યા પણ આ ધર્મ માટે તમે misfit-અયોગ્ય ગણાશો. Comfortable-અનુકૂળ કે easiest-સહેલા ધર્મની માંગણી પૂરી કરવી હોય તો ધર્મના નામે ગોટાળા કરવા પડે. દા.ત. સર્વ જૈન યુવાનો કદાચ દેરાસર-ઉપાશ્રયમાં બાર મહિને એક વાર પણ કલાકો સુધી બેસતા નહિ હીય, પણ અહીં નવરાત્રિ જેવો જલસો ગોઠવીએ તો આખી રાત ઊંઘ લીધા વિના ગોઠવાઈ જાય, અજૈનો પણ આવે. ધર્મના નામે, લોકોને ગમે તેવી ઈન્દ્રિયોના વિકાર-વાસનાની પૂર્તિરૂપ પ્રવૃત્તિ આપો તો ધર્મસ્થાનકોમાં કીર્તિયારું ઊભરાશે. Public demand-લોકોની માંગણી જ આ છે. સાચો ધર્મ બતાવો એટલે લોકો ભાગવા મંડે. અરે ! છેલ્લે એવા નીકળે કે જે કહે, સાહેબ ! તમારી વાત સાચી છે પણ બહુ અધરી છે, અમારું આમાં કામ નથી. પણ સમજી રાખો કે તમે સંસારથી અત્યંત ગભરાયા હો, તમને તરવાની સાત વાર ગરજ હોય તો કઠિન પણ સત્ય ધર્મ વિચારવાની-આચરવાની અવશ્ય તૈયારી રાખજો. તીર્થકરોને તમને લંલચાવવામાં કોઈ રસ નથી. માટે જ જૈનધર્મની ઓળખાણ આપતાં face to face-મોઠામોઠ કહે છે. કે આ કઠિન માર્ગ છે, તેમાં પ્રવેશ જ દુષ્કર છે. ભગવાને શ્રાવકાચાર-સાધ્વાચાર બંને એવા બતાવ્યા છે કે જેમાં ઈન્દ્રિયોને રોજ માર પડે, કષાયો પર કાપ આવે, અશુભ સંજ્ઞાઓ અને મહિન મનોવૃત્તિઓને રોજ ધસવાની આવે. જેને આ ન ફાવે તેને પ્રભુએ કહેલો આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ન જ ફાવે. અહીં પૂર્વશરત જ એ છે કે જેને મોહ સાથે વેર છે, જે વિકાર-વાસનાનો દુશ્મન બન્યો છે, તેને જ આ વીતરાગકથિત માર્ગ ફાવશો, બીજા તો વાતો કરીને ચાલતા થશો.

૧ કિમિત? -યત: કુત્સિતાનિ ચ તાનિ તીર્થાનિ કુતીર્થાનિ ચ-શાક્યૌલ્ક્યાદિપ્રરૂપીતાનિ તાનિ વિદ્યન્તે યેષામનુષ્ઠેયતયા સ્વીકૃતત્વાતે કુતીર્થનસ્તાન્ત્રિતરાં સેવતે ય: સ કુતીર્થનિષેવકો જનો-લોકઃ, કુતીર્થિનો હિ યશ: સત્કારાદ્યેષિણો યદેવ પ્રાણિપ્રિયં વિષયાદિ તદેવોપદિશનિ તત્ત્વિર્થકૃતામયેવંવિધત્વાત્, ઉક્તં હિ-“સત્કારયશોલાભાર્થિભિશ્ચ મૂર્હિનાન્ત્રીર્થકૈ:। અવસાદિતં જગદિં પ્રિયાણ્યપથ્યાન્યુપદિશદિભઃ। ॥૧૧॥” ઇતિ સુક્રૈવ તેષાં સેવા, ...

(ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર દ્વામપત્રકઅધ્યયન શલોક ૧૯-૨૦ શાંતિસૂરિ ટીકા)

તમે તમારી જાતને તાવી લો કે હું જૈનશાસનમાં પ્રવેશવા લાયક છું ? કે સંસારમાં હજુ ઘણા માર પડશે પછી સીધો થઈશ ? અત્યારે મનુષ્યભવ મળ્યો છે, થોડું પુણ્ય ઉદ્યમાં છે, એટલે મગજમાં રાઈ ભરી છે, ઘોકા પડશે પછી ભાન આવશે. તમને મનમાં થવું જોઈએ કે આ વિકારો અને વાસનાઓએ જ આ જગતમાં મને સૌથી વધારે હુંઝી કર્યો છે, તમને આખા ને આખા પીંખી નાંખ્યા છે. આ મહાવેદનામાંથી બહાર નીકળી શાંત થવા, સણગતા વિકાર-વાસનાઓને ઠારવા, તીર્થકરોએ કહેલો આ માર્ગ અમૃતતુલ્ય છે અને તેમાં એકાંતે મોહનો વિરોધ છે. જૈનધર્મનું એક પણ અનુષ્ઠાન એવું નથી કે જેમાં ઈન્દ્રિયોની તૃષ્ણાઓને તોડવામાં ન આવી હોય, અને કષાયોનું દમન અને મન-વચન-કાયાનો સંયમ પેદા કરવાનો પુરુષાર્થ ન હોય. તેથી જ આદિથી અંત સુધી આખો માર્ગ તરવાનું સાધન છે, ભવચકમાંથી નીકળવાનો shortest and safest(સોથી ટૂંકો અને સૌથી સલામત) માર્ગ આ છે. બીજા ધર્મોમાં આવો સીધો અને શ્રેષ્ઠ માર્ગ નથી. પણ આ માર્ગ છે કઠણા. અનાદિથી જીવે મોહને પોષ્યો છે, મોહ સાથે ગેલ કરી છે, તેથી ન ફાવે તેવો આ માર્ગ છે. એટલે પ્રવેશ દુષ્કર છે. છતાં ખરેખર તમારો પ્રવેશ થઈ ગયો છે ? વિચારજો. થયો હોય તો મહાભાગ્યશાળી છો.

સભા : ભ્રમણામાં છીએ.

સાહેબજી : તમારા આત્માને ઢંઢોળીને પૂછો કે હકીકતમાં તમે ક્યાં બેઠા છો ? તમે વ્યવહારથી જૈનશાસનમાં જન્મી ગયા છો, તેમાં ના નહીં. અનંતા જીવોને નથી મળ્યું તે તમને મળી ગયું છે. અતિ દુર્લભ એવી જિનશાસનની પ્રાપ્તિ તમારા માટે ભાગ્યથી સુલભ-સરળ બની છે. પણ આ શાસનમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો માર્ગાનુસારી કે જૈન કે સમકિતી કે શ્રાવક કે સાધુ આદિ કોઈ પણ ભૂમિકા પામવી પડે. તે પામવા મનમાં નક્કી કરવું પડે કે, આખો દુનિયામાં મારે કોઈની સાથે એવાં વેર-જેર નથી જેવાં મારે મારા કષાયો સાથે જ છે. તમારા ભગવાનને રાગ-દ્રેષ્ટ સાથે ભારે વેર-વિરોધ-દુશ્મનાવટ હતાં. જે રાગ-દ્રેષ્ટ સાથે દુશ્મનાવટ કરવા તૈયાર ન હોય તે કદ્દી વીતરાગનો સાચો અનુયાયી બની શકશે નહીં. તમારા મનમાં સંકલ્પ જોઈએ કે રાગ-દ્રેષ્ટને તો મારે તોડવા જ છે, મોહને તોડવાનો ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય આ દુનિયામાં વીતરાગ પાસે જ છે, જે તેમના વચનસ્વરૂપ જૈનશાસ્ત્રોના વાક્યે વાક્યે ગૂંથાયેલો છે. આવી ભાવનાવાળો આત્મા આંતરિક સંતાપને મૂળમાંથી કાઢવા તૃષ્ણાને કુહાડા મારી મારીને કાપતો જાય અને પોતાના આત્માને શાંત-ઉપશાંત-નિર્વિકારી-તૃપ્ત અને આનંદમાં મગન બનાવતો જાય. તેવો ધર્મ તીર્થકરોએ દર્શાવ્યો છે.

સભા : પ્રવેશ દુષ્કર કહીને પહેલેથી જ જીવોને બીવડાવી દીધા ?

સાહેબજી : ના, પહેલેથી સાબદા રાખવા કર્યું છે. લાલચ બતાવીને, લોભ બતાવીને ભેગા કોણ કરે ? જેને અપેક્ષા હોય તે. તીર્થકરો તો વીતરાગ છે. તેમને મારા અનુયાયી વધારે થાય કે ઓછા થાય તેની કોઈ ચિંતા નથી.

સભા : “સવિ જીવ કરું શાસનરસી”ની ભાવના કેમ ભાવી ?

સાહેબજી : તે જ તેમની વીતરાગતા બતાવે છે. તેમને સવિ જીવને શાસનના રસિયા બનાવવા છે, પોતાના રસિયા નથી બનાવવા. શાસનના રસિયા બનાવવા શ્રોતામાં હાડોહાડ મોક્ષમાર્ગનો રસ પેદા કરાવવો

પડે, જે કરવા સંસારનો રસ કાઢવો પડે, મૂળમાંથી નિચોવવો પડે. “સવિ જીવ કરું શાસનરસી”ની ભાવના હતી એટલે જ બોચી પકડી પકડીને કંઠી નથી પહેરાવી.

સભા : કંઈક એવું મુક્તવું પડે ન, કે લોકો આકર્ષય ?

સાહેબજી : નવા જીવોને એક વાર આ શાસનમાં કુતૂહલ આદિથી પણ જોવા આવવાનું મન થાય, તેવાં શાસનપ્રભાવનારૂપે ઘણાં જાહેર અનુષ્ઠાનો ભગવાને દર્શાવ્યાં છે. પોતે સ્વયં દીક્ષા લેતાં ધર્મપ્રભાવનારૂપે વર્ણિદાન બાર મહિના લગાતાર કર્યું જ છે. તેમના પુષ્યજન્ય ચોત્રીશ અતિશાયો પણ ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષણનાં શ્રેષ્ઠ સાધનો જ છે, પણ વિકારપૂર્તિ કે લાલચ દ્વારા કોઈને આકર્ષવાની વાત નથી. અને આવેલાને અંતે તપ-ત્યાગ-સંયમમય કઠોર સાધના જ બતાવવાની છે. તેથી પ્રવેશ દુર્ગમ છે.

શાસ્ત્રો સ્પષ્ટતાપૂર્વક જ કહે છે કે તીર્થકરોએ દર્શાવેલો રસ્તો સહેલો નથી. જૈનશાસનનું મુનિજીવન એટલું કઠોર છે કે તેનું વર્ણન સાંભળતાં જ ઘણા ભાગી જાય. મનમાં હચ્છા હોય તો પણ થાય કે આવા કઠિન આચાર પાળવાની આપણી તાકાત નથી; કેમ કે ભગવાને સવારથી સાંજ સુધી ઈન્દ્રિયોને મજા પડે તેવું એક પણ અનુષ્ઠાન મુનિજીવનમાં બતાવ્યું નથી. અમને પ્રભુએ એમ જ કહ્યું કે દુનિયાને ભૂતી જાઓ, સતત તમારા દોષોને કાચ્યા કરો, મન-વચન-કાયાને સંયમમાં લાવવા પુરુષાર્થ કરો, મલિન વૃત્તિ અને કષાયોને નાથો. જૈનશાસનના ધર્મમાં આદિથી અંત સુધી આત્મસંયમ સિવાય બીજી કોઈ વાત છે જ નહીં. ટૂંકમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે self development by self control, is the essence of Jainism-આત્મસંયમથી આત્મવિકાસ એ જૈનધર્મનો સાર છે. તમે સવારથી સાંજ સુધી દોડધામ કરો છો તે બધો ભૌતિક વિકાસ છે, તે પરાયો છે. તે અહીં જ અદ્વર રહેશે અને તમે તેને મૂકીને ચાલતા થશો. તેમાં તમારો કોઈ વાસ્તવિક વિકાસ નથી. તે સંસારની પાપગ્રવૃત્તિ છે, જ્યારે ચેતનરૂપ તમારો જે વિકાસ છે તે ધર્મ છે. તમને જો આ દાસ્તિકોષા આવી જાય તો તમને થાય કે મારે મારી જાતને ધીમે ધીમે વિકસાવવાની છે, અને તે જ ધર્મસાધના છે. આમ કરશો તો અદ્ભુત ઉત્સાહ આપમેળે ગ્રગટશે. તેવા જીવો જ આ દુષ્કર માર્ગમાં ભાવથી પ્રવેશ કરવા લાયક છે.

જિનધર્મમાં નિર્ગમ અતિહુષ્કર :

વ્યવહારથી પણ જૈનધર્મ પામવો દુર્લભ છે, પરંતુ પામેલાને પણ આચારમાર્ગ કઠિન હોવાથી પ્રવેશ અતિ દુષ્કર છે; અને ભાવથી પ્રવેશેલાને તેનો ત્યાગ તો તેનાથી પણ અધિક દુષ્કર છે; કારણ કે સાધુ-શ્રાવક બંને માટે આ નિયત જિનાજ્ઞા છે કે ‘સૂક્ષ્મ જ્યયણસંપત્ત આચાર પાળતી વખતે સાધુ કે શ્રાવકે કમશઃ

૧ એતદેવ ભાવયતિ;-

અપ્યુબ્બણાણગહણે નિચ્ચબ્બાસેણ કેવલુપ્તતી | ભણિયા સુયમ્મિ તમ્હા એવં ચિય એયમવસેયં ॥૫૦૨॥

અપૂર્વજ્ઞાનગ્રહણે પૂર્વસ્ય જ્ઞાનસ્ય શ્રુતરૂપસ્ય સૂત્રાર્થભેદભિન્નસ્ય ગ્રહણે ક્રિયમાળે; કથમિત્યાહ-નિત્યાભ્યાસેન પ્રતિદિવસમભ્યસનેન, કેવલોત્પત્તિ:- નિખિલજ્ઞેયાવલોકનકુશલજ્ઞાનલાભરૂપા ભણિતા શ્રુતે ‘અપ્યુબ્બણાણગહણે’ ઇત્યાદિલક્ષણે । તસ્માદેવમેવૈતત્

સ્વાધ્યાયરૂપે પ્રતિદિન સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તેથી માર્ગમાં પ્રવેશ બાદ જેમ જેમ ભણતો જાય, તેમ તેમ તેને હૃદયમાં પ્રતીતિ થાય કે આવી નય-નિક્ષેપાથી ભરપૂર, અનુયોગ આધારિત, સૂક્ષ્મ તર્કસંગત સિદ્ધાંતની વાતો વિશ્વમાં ક્યાંય મળશે નહીં. કોઈ છીવ કદાચ અત્ય સત્ત્વના કારણે આ કઠોર સંયમજીવન ન પાણી શકે, આચારમાં થોડી શિથિલતા આવે, સંયમજીવન આજીવન પાળવું દુષ્કર લાગે, તો પણ શાસ્ત્ર ભણોલાને સિદ્ધાંતની અપૂર્વ ઓળખ હોવાથી છોડવું તો અતિ આકર્ષણી લાગે; કારણ કે હૃદયમાં પ્રભુશાસન પર એટલો રાગ હોય કે ઝટ છોડી ન શકે. નંદીષેષા, મરીચિ આદિ આનાં પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતો છે. અરે ! પ્રભુ પાશ્વનાથના સંતાની અનેક સાધ્ય-સાધ્યી વેષ બદલી પરિવ્રાજક થયા, પણ મરતાં સુધી શાસન ન છોડ્યું; શ્રદ્ધાથી તો તેઓ આજીવન આ શાસનનાં જ પરમ ભક્ત રહ્યાં; કારણ કે તેમને શાસન પર અનહદ રાગ હતો. આ વાત કલ્પસૂત્રમાં પણ આવે છે.

સભા : પૂ. સિદ્ધર્થિ ગણી મહારાજા તો બૌદ્ધદર્શન ગમી જવાથી શાસન છોડવા તૈયાર થઈ ગયા હતા ને ?

સાહેભજી : તે તો બ્રમમાં પડ્યા તેથી આવું બન્યું. જૈનશાસનનો સિદ્ધાંત પૂરો સમજ્યા પહેલાં બીજાના સિદ્ધાંતને ઊંડાડાથી જાડુવા ગયા તેથી ભૂલા પડ્યા. પણ તેમને ગુરુએ જેવી સૂક્ષ્મતાથી જૈન સિદ્ધાંત સમજવા તક આપી કે તરત જ પાછા નિશ્ચયલ મનવાળા થઈ ગયા. ઊલટું આ તો એ જ બતાવે છે કે બૌદ્ધદર્શનના સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાનથી અત્યંત પ્રભાવિત થયેલાને પણ જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતો impress-પ્રભાવિત કરી શકે છે, જે જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની નક્કરતા અને superiority-ચઢિયાતાપણું બતાવે છે. કોઈ વિદ્વાન તમારી પાસે અન્યધર્મના સિદ્ધાંતોની સચ્ચોટ રજૂઆત કરે તો તમે તરત જ પ્રભાવિત થઈ જાઓ; કેમ કે તેમને અહીંના સિદ્ધાંતોની ખાસ કોઈ ખબર નથી. અહીંનું પાકે પાયે જાણો પછી તેમને કોઈ પ્રભાવિત નહીં કરી શકે. અજ્ઞાનતાના કારણે કોઈ બીજા સિદ્ધાંતોથી પ્રભાવિત થાય તેમાં જૈનદર્શનની કોઈ ઊંડાપ-અધૂરપ પુરવાર થતી નથી.

જે એક વાર ભાવથી આ શાસનમાં પ્રવેશે અને ઊંડાણ પામે, તેને આ શાસનમાંથી નિર્ગમ અવશ્ય અતિદુષ્કર છે. આ શાસન સર્વાંગી-પરિપૂર્ણ-સચ્ચોટ છે, તેની આ જ મોટામાં મોટી નિશાની છે કે તેને જે ખરેખર તત્ત્વથી પાયા હોય તેને આ શાસન છોડતાં છીવ ચાલે જ નહીં. શાસ્ત્રમાં દષ્ટાંત આવે છે કે જેઓ આચાર ન પાણી શક્યા તો સંવિજનપાક્ષિક થઈ ગયા, પરંતુ શાસન ન છોડ્યું. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું કે -

જે મુનિવેશ શકે નવિ છંડી, ચરણકરણગુણ હીણા જી,

તે પણ મારગ માંહે ભાખ્યા મુનિગુણપક્ષે લીણા જી.

તેમને હૃદયમાં શાસનનો રાગ એટલો છે કે આચાર ઓછો પાણી શકે તો પણ શ્રદ્ધાથી આ શાસનને

સૂત્રાર્થપૌરુષ્યપુર્દેશનમવસેયમ् । અયમભિપ્રાયઃ- નૈતદ ગુણસ્થાનારંભિણાં, નાપિ તત: પરિચ્યવમાનાનાં, કિન્તુ પ્રારબ્ધસ્વગુણ-સ્થાનકોચિતકૃત્યાનાં કેવલજ્ઞાનલાભાવન્ધ્યબીજયો: સૂત્રાર્થમેવ તત્પૌરુષ્યપુર્દેશઃ કૃત: ॥૧૫૦૨॥

(ઉપદેશપદ શલોક ૫૦૨ મૂલ-ટીકા)

ઇડવા તૈયાર ન થાય. જે આ શાસનને મર્મથી સમજ્યો છે, તેના આચાર અને સિદ્ધાંતનું જેને સુભદ્ર જ્ઞાન છે, તે આ શાસનને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય માને. તમે મહાવીરના સિદ્ધાંત જ સમજ્યા નથી, તેથી હાલી-મવાલી પર પણ ઓવારી જાઓ. તમને દુનિયાના તે તે ધર્મોના કહેવાતા સિદ્ધાંતોમાં ત્રુટિઓ શું છે તેની કોઈ ગતાગમ જ નથી, તો સર્વાશ પરિશુદ્ધ તત્ત્વની કદર કેવી રીતે કરી શકો ? આ તો ભાવસભર પ્રવેશ કરેલાની વાત છે, આ શાસનમાં બહારથી આંટા મારનારની વાત નથી. ઓળખ્યા પછી તત્ત્વજ્ઞ આત્મા તો આ શાસન પ્રાણના ભોગે પણ ન છોડી શકે. તેને નિર્ણાત હોય કે આ જગતમાં મૂલ્યવાનમાં મૂલ્યવાન વસ્તુ આ શાસન જ છે, વિનામણિ રત્ન તો આની પાસે પથરા બરાબર છે.

સભા : શાસનમાં ભાવથી પ્રવેશ એટલે શું ?

સાહેબજી : જિનકથિત આચારનો સ્વીકાર કરીને શુદ્ધ અંત:કરણથી જીવનમાં વિકારોને નાથવાની, કષાયોને કાપવાની સાધના ચાલુ કરે, એટલે ભાવથી પ્રવેશ થઈ ગયો. પછી તો તેને જિનાજ્ઞા એ જ છે કે રોજ ભજો અને નવો નવો બોધ મેળવે. જે મંજેમ સિદ્ધાંત ભજાતો જાય તેમ તેમ સિદ્ધાંતનો વેધક પ્રભાવ પડે, જે ભૂસ્યો ભૂસાય જ નહીં. આ તો જેણો અનુભવ્યું હોય તેને જ ખબર પડે. ન સમજેલા સાચું evaluation-મૂલ્યાંકન ન કરી શકે. સંક્ષેપમાં નિર્ગમ દુષ્કર છે તેનો અર્થ એટલો જ છે કે જિનકથિત સિદ્ધાંતમાં ખપી જીવને અભિભૂત કરવાની અદ્વિતીય તાકાત છે.

‘વળી, નિર્ગમ શબ્દનો ભવસાગરથી પાર પામવો અર્થ લઈએ, તો તે અપેક્ષાએ પણ જિનેશ્વરોનો માર્ગ પાર પામવા માટે અતિ દુષ્કર છે, ઉત્તરણ દુષ્કર છે; કારણ કે તીર્થકરોએ સાધનાનો માર્ગ અતિ કપરો કર્યો છે. તેમાં માત્ર જ્યણાયુક્ત આચાર જ નથી, તે તો છન્દ્રિયોની અસ્થિરતા અને મનની ચંચળતાને નાથવાનું પ્રારંભિક પગથિયું જ છે અને તત્પત્ત્યાગ-સંયમમય આચાર આત્માના સ્થૂલ મળનો નાશક છે; જ્યારે આત્માના સૂક્ષ્મ અને ચીકણા મળને તોડવા તીર્થકરોએ ધ્યાનની કઠોર સાધના દર્શાવેલ છે. અત્યારે ધણા માને છે કે ધ્યાનમાર્ગ અતિ સરળ છે, તત્કાળ મનને relax-શાંત કરનાર છે; પરંતુ તેઓ સમ્યગ્ ધ્યાનમાર્ગને સમજ્યા જ નથી. વાસ્તવમાં ધ્યાન જેવી કઠોર-ઉત્કૃષ્ટ સાધના કોઈ નથી. વળી, તેના પણ અનેક તબક્કા છે, જેમ કે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત ધર્મધ્યાન અને તેના અનેક પ્રકારો, સાલંબનધ્યાન-નિરાલંબનધ્યાન, સવિકલ્પસમાધિ-નિર્વિકલ્પસમાધિ અને ત્યારબાદ અંતે શુક્લધ્યાનરૂપી પરમ ધ્યાનમાં પ્રવેશ. તીર્થકરો જેવા તીર્થકરોને પણ સાંગોપાંગ ધ્યાનની સાધના કરતાં વર્ષાનાં વર્ષો વીતે છે. તેઓ પણ આત્માનો પ્રચંડ પુરુષાર્થ

૧ ... સાધૂનાં તુ પૂર્વોક્ત (મહા)કષ્ટાનુષ્ઠાનાદ્ મુક્ત્યાશ્રયણાદ્ દુરુત્તારતા । અવતારપણે તુ સર્વત્ર પૂર્વોક્તૈવ ભાવના । ઇત્યાલં વિસ્તરેણેતિ ॥૧૦૪૦॥ ॥૧૦૪૧॥ . (વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય શ્લોક ૧૦૪૦-૪૧ ટીકા)

૨ મૂલોત્તરગુણા: સર્વે, સર્વા ચેયં બહિષ્ક્રિયા । મુનીનાં શ્રાવકાણાં ચ, ધ્યાનયોગાર્થમીરિતા ॥૧૭૨૬॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ - ૮)

☆ ચચ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ, પ્રમાથિ બલવત् દૃઢમ् । તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે, વાયોરિવ સુદુષ્કરમ् ॥૨૨॥ । અસંશયં મહાબાહો, મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ । અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય, વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૨૩॥ . (અધ્યાત્મસાર ધ્યાનાધિકાર)

કામે લગાડે, ઉપયોગની ધારા અત્યંત સતેજ કરે, ધ્યાનમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કટ મનોબળ અને આત્મબળ ફોરવે. મોહ સાથે આ છેટલું યુદ્ધ છે. સાધકનો જીવસટોસ્ટીનો ખેલ એટલે શુક્લધ્યાન અને ક્ષપકશ્રેણી. ત્યાં આત્મા પુરુષાર્થનો ધોધ વહેવડાવે છે. ઉપયોગની ધારા એવી તીવ્ર વહે કે કોઈ કર્મની તેની સામે ઊભા રહેવાની તાકાત નથી. સર્વ જીવોનાં સર્વ કઠિન કર્મોનો ક્ષય કરવાની તે ધ્યાનમાં વીજળી જેવી તાકાત છે, પણ ત્યાં સુધી પહોંચતાં જ ભલભલાના છક્કા છૂટી જાય. મહાસત્ત્વશાળી ઋષભદેવ ભગવાને એક હજાર વર્ષ સુધી લગાતાર આ ધ્યાનની સાધના કરી. તેઓ રોજના minimum એકવીસ કલાક ધ્યાન કરતા હતા. આરામથી સૂવા-બેસવાનો સવાલ નહીં. વળી આધાર-નિધારની જરૂર ન હોય તો તે દિવસે ૨૪ કલાક ધ્યાનમાં રહે. આ રીતે તેમણે બે-પાંચ વર્ષ નહીં પણ પૂરાં હજાર વર્ષ સુધી અખંડ સાધના કરી. વિચારો કે શુક્લધ્યાનમાં પાર ઉત્તરવું કેટલું મુશ્કેલ હશે ! તેથી જ જિનના માર્ગમાં પાર ઉત્તરવું પણ સુગમ નથી.

સભા : તીર્થકરો તો અચિન્ત્ય શક્તિના સ્વામી છે ને ?

સાહેબજી : હા, પણ મોહને મૂળથી મારવો તેના જેવું મહાભારત કામ કોઈ નથી.

**સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણ, ઠાળમળોવમસુહં ઊવનયાણં ।
કૃસમયવિસાસણ, સાસણ જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥**

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

જૈનધર્મની આચારથી ઓળખ કરતાં તેની સિદ્ધાંતથી ઓળખમાં ઊંડાણ ઘણું છે :

જગતમાં જેટલાં સાધન અને આલંબન તારક છે, તે સૌમાં ધર્મતીર્થ શ્રેષ્ઠ તારક છે. તે ધર્મતીર્થો પણ અનેક પ્રચલિત છે અને તેમાં સર્વ આર્થધર્મો સંસારસાગરથી પાર પામવાની પ્રેરણા કરે છે. તેમણે ચીંદેલા માર્ગનું તુલનાત્મક વર્ણન ચાર વિકલ્પોથી વિચાર્યું. છેલ્લા વિકલ્પમાં જૈનદર્શનના માર્ગનું વર્ણન કર્યું કે આ ભવચકમાં તે માર્ગ મેળવવો દુર્લભ છે. વળી મળ્યા પછી તેમાં પ્રવેશ વધારે દુષ્કર છે; કારણ કે જિનકથિત માર્ગ સંસારરસિક જીવોને ફાવે તેવો નથી. વિષય-કષાયને અભિમુખ એવા જીવને જે ગમે છે તેનાથી વિરુદ્ધ વાતો ભગવાન મહાવીરે કહી છે. જિનનો ધર્મ તો ઇન્દ્રિયો અને કષાયોના સંપૂર્ણ વિજયને પ્રેરે છે. પરિષહ-ઉપસર્ગને તો મોહને જીતવાનાં સાધન કહે છે. આ માર્ગ સમજવો હોય તેને મોહ સાથે પારવાર દુષ્મનાવટ જોઈએ. જેને મોહ સાથે રહેવાનું ફાવે કે મોહના પરિણામ ગમે તેને આ ધર્મ ત્રણ કાળમાં નહીં ગમે. અહીં પ્રવેશ કર્યા પછી આચાર પણ એટલો સૂક્ષ્મ જ્યઙ્ગાપૂર્વકનો અણીશુદ્ધ છે કે જેમ જેમ આચાર પાળતો જાય તેમ તેમ અંદરમાં

અશુભભાવનો અવશ્ય નાશ થાય; કારણ કે તમારું આચરણ તમારા ભાવો પર જબરદસ્ત અસર કરે છે. તમે હિસાનું આચરણ કરશો તો ભાવોમાં કઠોરતા આપમેળે આવશે, જ્યાણાની કિયા કરશો તેમ કોમળતાનો ભાવ પ્રગટશે. કિયા કે આચરણ ભાવોને પ્રગટાવવાનું અનન્ય સાધન છે. જૈન મુનિજીવનનો અને શ્રાવકજીવનનો આચાર એવો છે કે જીવ જેમ પાળતો જાય તેમ તેમ સંક્લિષ્ટ અશુભભાવો ક્ષીણ થતા જાય અને શુભભાવથી આત્મા તરબોળ બનતો જાય. વળી, જૈન સિદ્ધાંત એવો છે કે જેમ જેમ વાંચતો જાય, અભ્યાસ કરતો જાય, જાણતો જાય, તેમ તેમ સાંગોપાંગ તત્ત્વપરિચયથી નિર્ણય થાય કે જગતમાં બેનમૂન તત્ત્વ આ જ છે; અંતરમાં મધ્યરસ્થતા, સમતા કમશઃ વધતી જાય. જૈનધર્મને જે આચારથી ઓળખે છે તેના કરતાં સિદ્ધાંતથી ઓળખનાર ઊંચો છે; કેમ કે તેમાં ઊંડાણ ઘણું છે, ખરું રહસ્ય સિદ્ધાંતમાં સમાયેલું છે. આચાર તો સિદ્ધાંતમાંથી નીકળેલી કિયાસ્વરૂપ છે. ¹ સિદ્ધાંત એ નક્કર તત્ત્વજ્ઞાન છે, જેને આધારિત આચારનું સમગ્ર માળખું ટકેલું છે. સમ્યક્ત્વ પણ તત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ જ કહું છે. તીર્થકરોનું સ્યાદાદમય તત્ત્વજ્ઞાન એટલું નક્કર છે કે દુનિયાનો કોઈ પણ ધર્મ તેની સામે ટક્કર જીલી ન શકે. ત્યાં સુધી કહું કે ² બીજા ધર્મો આદર્શો સાચા બતાવશે, કદાચ થોડી આચારસંહિતા પણ સારી ઉપદેશે, પણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોની તોલે તો કોઈ આવે જ નહીં. તમને આચાર અને સિદ્ધાંત વચ્ચેના તફાવતની ખબર હોવી જોઈએ. દરેક ધર્મ અનુયાયીઓને પહેલાં આદર્શ બતાવે અને પછી તે મેળવવાની પ્રવૃત્તિરૂપે આચારસંહિતા બતાવે. જે ધર્મોના આદર્શો ખોટા છે તે ધર્મો તો મૂળથી મિથ્યા છે. અનાર્ય ધર્મો એટલે જ અહિતકારી કહીએ છીએ. આર્યધર્મો આદર્શ સાચા મૂકશે; એટલે દિશા સાચી બતાવે છે, પણ લક્ષ્યબિનદુએ જવા માટે રસ્તો બરાબર બતાવતા નથી. તેમાં ગૂંઘવાડો છે. જેટલો આચાર શુદ્ધ તેટલો રસ્તો સારો. પણ જેટલો આદર્શથી વિરુદ્ધ આચાર હોય તેટલો રસ્તો વાંકોચૂકો થાય. દા.ત. હું કહું કે અહિસા જીવનમાં પાળવા જેવી, પરંતુ આચાર અહિસાથી વિરુદ્ધનો બતાવું, તો આદર્શ સાથે આચાર tally-બંધબેસતો ન થાય. જ્યાં આવું હોય ત્યાં સમજવાનું કે લક્ષ્ય સાચું બતાવ્યું, પણ રસ્તો ખોટો બતાવ્યો.

સત્તા : ભૂમિકા પ્રમાણે હિસાયુક્ત ધર્મ બતાવે તો ?

સાહેબજી : જે ભૂમિકામાં જે હિસાયુક્ત ધર્મ પરંપરાએ મહાઅહિસાનું સાધન બનતું હોય, તે જ ધર્મ તે ભૂમિકામાં બતાવવો પડે. At a stroke-એક ઝાટકે સર્વ હિસાનો ત્યાગ બધા સાધકો ન કરી શકે, તેથી જીવનમાં કભિક હિસાનો ત્યાગ કરનારને તેમની કક્ષા પ્રમાણે હિસાયુક્ત ધર્મ પણ બતાવવો પડે; પણ તે સાધન તો અંતે અહિસાનું અવશ્ય બનવું જ જોઈએ. બધા માટે એક સરખો ધર્મ હોય એવું કહેવાય નહીં. ધર્મ કક્ષા પ્રમાણે બદલાય. સંન્યાસીને યોગ્ય ધર્મ સંન્યાસીને દર્શાવાય, પરંતુ ગૃહસ્થને યોગ્ય ધર્મ સંન્યાસીને ન દર્શાવાય. દા.ત. વૈદિકધર્મોમાં લખ્યું કે “અતિથિ દેવો ભવ.” આ વચ્ચને અનુસરીને તેમના સંન્યાસીઓ ગૃહસ્થ અતિથિને ખવડાવે-પીવડાવે, તેનો સત્કાર કરે અને વળી તેને ધર્મ પણ માને; જે આચારમાં ખામીરૂપ

૧ એતેન વાડશુદ્ધ: સન્ ‘શોષયોરિ’ કષચ્છેદયોસ્તાદૃશો જ્ઞેય:-ન તત્ત્વતઃ શુદ્ધ ઇતિ (પંચવસ્તુક શલોક ૧૦૮૧ ટીકા)

૨ તેનાનેકાન્તસૂત્ર યદ્, યદ્વા સૂત્ર નયાત્મકમ્। તદેવ તાપશુદ્ધ સ્યાદ, ન તુ દુર્નયસંજિતમ्। ૧૫૩॥

છે; કારણ કે આ તો ભૂમિકામાં જ ગોટાળો થઈ ગયો. સંપૂર્ણ નિષ્પાપ જીવન માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ સંન્યાસીઓ, પાપમાં ગરકાવ ગૃહસ્થોનું પોષણ કરી રીતે કરી શકે? આડકતરી રીતે હિંસાત્યાગના લક્ષ્યવાળા સંન્યાસીના જીવનમાં આચાર દ્વારા હિંસાનો પ્રવેશ થઈ ગયો, એટલે આદર્શ સાચો પણ રસ્તો ખોટો બતાવ્યો. તેથી જે દિશામાં પહોંચવું છે ત્યાં પહોંચાય જ નહીં. કદાચ આચાર સાચો બતાવે પણ સિદ્ધાંત ખોટો બતાવે તો પણ પાયો તૂટી જાય.

સભા : સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા શું ?

સાહેબજી : સિદ્ધાંત એટલે પદાર્થવિજ્ઞાન અર્થાત્ જે ટલું તત્ત્વજ્ઞાન છે તે બધું સિદ્ધાંતમાં આવે. દા.ત. ઉપદેશ આખ્યો કે સાધકે જ્યણાપૂર્વક ચાલવું. આ એક આચાર થયો. પરંતુ અહીં કોઈ પાયામાંથી પ્રશ્ન કરે કે જ્યણાપૂર્વક ચાલવાની શું જરૂર? તો કહે કે અહિંસા પાળવા. પરંતુ આત્મા અમર છે એવો તેમનો સિદ્ધાંત હોય તો જીવનમાં હિંસા-અહિંસાની ચિંતાનો કોઈ મતલબ જ નથી; કારણ કે ગમે તે પ્રવૃત્તિ કરો, પણ જીવ જો મરતો જ નથી, આત્માનો નાશ જ શક્ય નથી. તો પછી તેના નાશરૂપ મૃત્યુની ચિંતા જ વ્યર્થ છે. તેથી જ્યણા પાળવાનો કોઈ મતલબ નથી. તમારાથી ચાલતાં પગ નીચે કીડી દબાઈ, તો વ્યવહારમાં કીડી મૃત્યુ પામી તેમ કહેવાય છે. પણ વાસ્તવમાં જો આત્મા અમર જ હોય તો માત્ર કીડીનું ખોળિયું જ નાશ પામ્યું છે, આત્મા નાશ નથી પામ્યો. કારણ કે તે તો અમર છે. વળી, શરીર તો જડ અને નાશવંત જ હતું. તમારાથી મારીનું ઢીકણે ફૂટે તો ઢીકરાની હિંસા નથી કહેવાતી; કારણ કે તે જડ નાશવંત જ છે અને જીવનશૂન્ય છે. પ્રાજ્ઞ તો ચેતનમાં છે, જ અમર છે. તેથી તેમનું આવું તત્ત્વજ્ઞાન જ્યણાનું વિરોધી થયું. તે જ રીતે બોદ્ધદર્શનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્મા ક્ષણિક છે અર્થાત્ ક્ષણે ક્ષણે જૂનો આત્મા મરે છે અને નવો આત્મા ઉત્પત્ત થાય છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર પણ જ્યણા કે અહિંસા પાળવાનો કોઈ અર્થ નથી; કારણ કે કીડી પગ નીચે દબાય કે ન દબાય, તો પણ તે ક્ષણે ક્ષણે આપમેળે જ મરી રહી છે. તેથી દયાનો કોઈ મતલબ નથી. આ આચારવિરોધી તત્ત્વજ્ઞાનના નમૂના છે. જૈનદર્શન અહીં જ ખૂબીવાળું છે. તેની પાસે સ્યાદાદનો સિદ્ધાંત છે. તેથી કહેશે કે અપેક્ષાએ આત્મા મરે છે અને અપેક્ષાએ આત્મા અમર છે. જ અપેક્ષાએ પર્યાય નાશ પામ્યો તે અપેક્ષાએ આત્માનું મૃત્યુ થયું, જ અપેક્ષાએ આત્મદ્રવ્યનું સાતત્ય છે તે અપેક્ષાએ આત્મા અમર છે.

સભા : બીજાં દર્શન આત્માને પરિણામી-નિત્ય નથી માનતાં ?

સાહેબજી : સાંખ્યદર્શન પરિણામી-નિત્ય માને છે, છતાં તેમની માન્યતા પણ અધૂરી છે. તેઓ આત્માને પરિણામી-નિત્ય કહે, પણ કિયાનો કર્તા કે ભોક્તા માનવા તૈયાર નથી. તેથી જ્યણા-અજ્યણાનો સૈદ્ધાંતિક આધાર તો તૂટી જ જાય છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્ય આચાર નિરર્થક છે. સમ્યગું સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કરવામાં ભલભલા ધર્માના ડાંડિયા ડૂલ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં જે સર્વ નથોનો જાણકાર હશે, જેની પાસે સર્વજ્ઞની દાઢિ હશે, સ્યાદાદનો બોધ હશે તે જ સાચો સિદ્ધાંત આપી શકશે. જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતનો જગતમાં જોટો નથી. તમે તો કશું ભણ્યા નથી. ખાલી ભક્તિથી હાથ જોડવાના રાખ્યા છે. પરંતુ પ્રાજ્ઞ વ્યક્તિ જેમ જેમ અભ્યાસ કરે

तेम तेम जिनशासन प्रत्ये गाढ अनुराग थाय. तेना माटे शास्त्रीय शब्द छे, तत्त्वाभिनिवेश. ^१ जेम जेम तत्त्व सम्बन्ध आणो तेम तेम तत्त्वनो अभिनिवेश आवे. अहीं अभिनिवेश एटले कदाचाह नहीं पण सदाचाह. त्रिष्णु काणमां आना सिवाय बीजुं सत्य होई शके ज नहीं, आवी तीव्र श्रद्धाने कारणे शासन पर अविहड राग थाय. आवा ज्ञवने गमे ते संयोगो आवे तो पण आ शासनने मनथी छोडवुं मुश्केल छे. शासनने सर्वांग परिशुद्ध सत्य तरीके ओणाखे, तेमां ओणघोण थई जाय, पछी मात्र आ भव नहीं पण भवोभव छोडवुं शक्य नथी. जन्मोजन्म शासन साथे आवे.

सभा : सिद्धांत गमी जाय पण आणकार न होय तो ?

साहेबज्ञ : आणकारने जेवी श्रद्धा थाय तेवी प्रबण श्रद्धा तेने न थाय. समजपूर्वकनी श्रद्धा जेटली, समज विनानी श्रद्धा भजबूत न होय. छतां सारी वस्तु पर श्रद्धा करवामां लाभ ज छे. तेथी सिद्धांत न जाणारे श्रद्धा छोडवानी जडूर नथी. पुरुषार्थ करी सिद्धांत जाणाशो तो श्रद्धा अतिशय दृढ थशे. तीव्र श्रद्धाणुने निर्गम दृष्टकर छे. तेथी शासन घूटी न जाय.

जैन धर्मतीर्थ द्वारा भवसागरथी उत्तराण पण दृष्टकर छे :

जिनेश्वरोना धर्मतीर्थ द्वारा भवसागरथी उत्तराण पण दृष्टकर छे; कारण के पार पामवा माटे अंते उत्कृष्ट अनुष्ठान तरीके ध्यानमार्ग ज भताव्यो छे. तमने आयंभिल, उपवास, सामायिक, प्रतिकमणा, काउसऱ्ग आहि अनुष्ठान पण अधरां-कठाण लागे छे, जे शास्त्रीय दृष्टिअे ध्यान करतां घणां सरण छे. जे अत्यारे आवां सरण अनुष्ठान नथी करी शकता ते अधरा अनुष्ठानमां कई रीते प्रवेशो ? शास्त्रानुसारे उत्कृष्टमां उत्कृष्ट, अधरामां अधरू, कठिनमां कठिन ध्यान छे, जेने आजना जमानावादीओअे सहेलामां सहेलुं बनाव्यु छे. तेऊ कहे छे के ध्यान करीअे एटले उद्धार थई जशे, परंतु बे घडी सामायिकमां जे स्थिर नथी रही शकता, ते ध्यानमां शुं जई शकवाना ? तेमनाथी ध्यान शक्य छे ? सामायिकमां तो शुभ विचारो राखवाना, पापनी प्रवृत्तिओनो त्याग करवानो अने स्वाध्याय आहि सारी प्रवृत्तिओमां सभय पसार करवानो छे; ज्यारे ध्यानमां तो बात्य इन्द्रियोने संपूर्ण निष्क्रिय बनावी अंतरमां एकधारो सतत उपयोग, तीक्ष्ण ध्याननी धारा चलाववानी छे. अरे ! देहने कष्ट आवी पडे के उपसर्ग थाय, तो पण असर नथी लेवानी; ध्येयमां निश्चलता ऐवी राखवानी के कोई निमित्त के वातावरण असर ज न करी शके. ध्यानमार्ग सिद्ध करवा महासाधको पण प्रयंत पुरुषार्थ करे छे. तीर्थकरो पण ध्यानमार्ग पार पामवा वर्षोनां वर्षो सुधी अप्रभत थई साधना करे छे. शुक्लध्याननी वात छोडो, धर्मध्यान पण भव्यांना खेल नथी. शास्त्रमां धर्मध्यान करवा लायक ज्ञवना सोण गुणोनुं वर्णन कर्यु, तेमां एक गुण अवो कव्यो के ^२ जे साधक पोताना शरीरथी पण

^१ तत्त्वाभिनिवेशो-निश्चितप्रामाण्यकं तत्त्वज्ञानं

(घोडशक अगियारमुं, श्लोक ४ टीका ड. यशोविजयजी)

^२ दुर्खेष्वनुद्विग्नमनाः, सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः, स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥६५॥ ... शान्तो दान्तो भवेदीद्वगाऽत्माराम-तया स्थितः। सिद्धस्य हि स्वभावो यः, सैव साधकयोग्यता॥६८॥

(अध्यात्मसार ध्यानाधिकार)

નિઃસ્પૃહ હોય; ગમે તે થાય, માંકડ-મચ્છર કરડે, હંગી-ગરમી પડે તો પણ કાંઈ ન થાય તેવો આત્મા ધ્યાન કરી શકે. ધ્યાન કરવા એ.સી. કે પંખા નીચે નથી બેસવાનું.

સત્ત્વા : ઉપયોગની સતેજ ધારા એટલે શું ?

સાહેબજી : પ્રવર્તમાન ચેતના તે ઉપયોગ. તમારામાં ઉપયોગ ચોવીસે કલાક છે, પણ તે રખડતો છે. ધ્યાન કરનારને સ્થિર-શાંત-પ્રશાંત-એકાકાર પણ અત્યંત વેધક ઉપયોગ જોઈએ.

જૈનશાસ્ત્રોએ ધ્યાનના પણ બે વિભાગ પાડ્યા છે. શુભ ધ્યાન અને અશુભ ધ્યાન. અશુભ ધ્યાન સંકલેશને વધારનારું છે, જેની તમને ટેવ છે. પરંતુ માર્ગભિક શુભ ધ્યાન પણ તમારા માટે કઠિન છે.

સત્ત્વા : આ બધો ધર્મ કરીએ છીએ તે ધર્મધ્યાન ન કહેવાય ?

સાહેબજી : ના, ધર્મધ્યાન ન કહેવાય, પરંતુ આનાથી ધર્મધ્યાનમાં જઈ શકાય. ધર્મમાત્ર ધર્મધ્યાન નથી. સ્થિરચિત્તવાળાને ચિંતન અને મનન પછી ધ્યાન કર્યું છે. આ પણ સાલંબન ધ્યાનની વાત છે. તીર્થકરો તો દીક્ષાકાળથી પ્રાય: નિરાલંબન ધ્યાન કરે છે, મનની સવિકલ્પદશામાં પણ સિદ્ધ પરમાત્મા જ તેમને ધ્યેય છે. જોકે તેઓ અરૂપીનું ધ્યાન કરવાના અભ્યાસ તરીકે રૂપી પદાર્�નું પણ ધ્યાન કરે છે. ભગવાન મહાવીર માટે કલ્પસૂત્રમાં આવે છે કે તેઓશ્રીએ આખી રાત એક જ પરમાણુ પર ધ્યાન કર્યું. તમને તો એક પરમાણુ ચેહેરા જ નહીં થાય; કારણ કે રૂપી દ્રવ્યોમાં તે સૂક્ષ્મતમ છે.¹ ભૌતિક જગતમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પર જે મન એકાગ્ર કરી શકે તે જ અરૂપીનું સ્થિરતાથી ધ્યાન કરી શકે. જૈનદર્શન સીધું અરૂપી આત્મતત્ત્વના ધ્યાનનો ઉપદેશ નથી કરતું. જડ એવા રૂપી પદાર્થનું ધ્યાન પણ વિકાર નાશ કરે અને મનની વિશુદ્ધિ વધારે તો તે શુભ ધ્યાન જ છે, અને જે ધ્યાનથી તૃષ્ણા કે આવેગો વધે તે અશુભ ધ્યાન છે. આત્માનું ધ્યાન ત્રે જ શુભ ધ્યાન અને જડનું ધ્યાન તે અશુભ ધ્યાન એવું વર્ગીકરણ જૈનદર્શનમાં નથી. તે તો કહે છે કે જે ધ્યાનથી આત્માની મહિનતા ટળે અને નિવિકારિતા ગ્રાટે, તે સર્વ ધ્યાન શુભ ધ્યાન. શુભ ધ્યાનના પણ જૈનશાસ્ત્રોએ લાખો પ્રકારો વિવેચન સાથે દર્શાવ્યા છે. જૈન ધ્યાનમાર્ગ વિશાળ છે. તેને જાહેનાર પણ જિનકથિત માર્ગની ઉત્તરણમાં દુષ્કરતા આપમેળે સમજી શકે.

ધ્યાન એ મોક્ષમાર્ગનાં સર્વ અનુષ્ઠાનોમાં અતિ દુષ્કરમાં દુષ્કર, કઠણમાં કઠણ, મહાપ્રયત્ને સાધ્ય, પ્રચંડ પુરુષાર્થની આવશ્યકતાવાળું અનુષ્ઠાન છે. વળી તેમાં જ કર્મનો વિપુલ પ્રમાણમાં ક્ષય કરવાની, મોહને મૂળથી ઉખેડી નાંખવાની અને આત્માના અનંતકાળના દોષોનો સંપૂર્ણ સંક્ષય કરવાની તાકાત છે. દુનિયાનું એવું કોઈ પાપકર્મ નથી કે જેને ખપાવવાની તાકાત ધ્યાનમાં ન હોય. જેટલાં ચીકડણમાં ચીકડણાં, ભારેમાં ભારે પાપો છે, તે સર્વને બાળીને ખલાસ કરી નાંખવાની તાકાત ધ્યાનમાં છે. અરે ! દુનિયાના બધા જીવોનાં કર્મો એકન્તિત કરો તો તેને પણ, શુક્લધ્યાનની ધારા,

¹ અલક્ષ્યં લક્ષ્યસંબન્ધાત् સ્થૂલાત् સૂક્ષ્મમં વિચિન્તયેત् । સાલમ્બાચ્ચ નિરાલમ્બં તત્ત્વવિત્ત તત્ત્વમઙ્ગસા ॥૫॥.

बाणीने राख करवानुं सामर्थ्य धरावे छे. 'मासक्षमणाना पारणो मासक्षमणा करवां सहेलां छे, पण एक कलाक निश्चल ध्यानमां रहेवुं ते भहाकठाणा छे. आ वात तमने बेसे के न बेसे पण शास्त्रीय सत्य छे. ध्यान करनार साधु बहारथी संपूर्ण निष्ठिय लागे. दा.त. भगवान भहावीर तेमना साधनाकाणमां चार चार भहिना काउसर्ग मुद्रामां सर्वंग ध्यान के अनुप्रेक्षा अवस्थामां रह्या छे. जोनारने थाय के आ कशुं करता नथी, भावी थांभला के हुँठानी जेम उभा छे, पण अंदर प्रयंड पुरुषार्थ चाले. एक क्षणानो पण प्रमाद नहीं. भन-वचन-कायानी अंशमात्र शक्ति idle-निष्ठिय नथी. १०० % active-सक्ति छे. अत्यारे तमारा भन-वचन-कायानी कुल शक्तिओंमांथी mostly wastage, misuse के idle-मोटे भागे बगाड, हुरुपयोग के निष्ठिय पटी रही छे. तमे तमारी शक्तिओं विकारोनी पूर्ति माटे वापरो ते हुरुपयोग छे. भौतिक दृष्टिए पण अर्थ वगरनी प्रवृत्तिओंमां रोको ते wastage-बगाड छे. प्रमादथी पड्या रहो, ते शक्तिओंने निष्ठिय-गुमाववा भराबर छे. संसारी ज्वोनी शक्तिओंनी प्रायः आ त्रण ज गति छे. ज्यारे प्रभु तो एक क्षण पण भन-वचन-कायानी शक्ति spare-फाइल पण नथी राखता, wastage-बगाड पण नथी करता अने misuse-हुरुपयोग पण नथी करता. सर्वपुरुषार्थी आगण धपी रह्या छे. अनुं ज नाम अप्रभत्तदशा छे.

सभा : वचननो ध्यानमां उपयोग केवी रीते ?

साहेबज़ : ध्यानकाणे पण आंतरजल्य चालु ज छे. होठ कङ्कङ्कावीने मोढेथी बोलो तो ज वचनयोगनो उपयोग तेवुं नथी. तमे भनमां कोई पण विचार करो त्यारे तेनो पण एक अंदरमां शब्ददेह होय छे; केम के अंदर पण प्रायः अत्यंत परिचित भाषाना (भातृभाषाना) अवलंबनथी ज विचारता हो छो. अत्यारे जटला पण भनना स्पष्ट विचारो छे ते बधा शब्ददेह सहित ज छे. तेथी अंतरजल्यरूपे वचनयोग पण प्रवर्ते ज छे. अरे ! क्षपक्ष्रेष्ठीमां पण शास्त्रे वचनयोग स्वीकार्यो छे.

सभा : द्रव्यध्याननी शहुआत क्यांथी थाय ?

साहेबज़ : हितकारी द्रव्यध्यान पहेला गुणस्थानकथी पण प्रारंभ थर्द शके. भावध्यान तो उपरना गुणस्थानकोमां आवे. अरे ! शास्त्रो कहे छे के पहेला गुणस्थानके पण एवा भहात्मा होई शके के तमने उभाने उभा चीरी नांभो तो पण भनमां एक अशुभभाव न आवे.

प्रस्तुत धर्मतीर्थी पार पामनारने आ हुझर ध्यानमार्गमांथी अवश्य आरपार पसार थवुं पडे. स्थिर धर्मध्यान विना समता नहीं, समता विना शुक्लध्यान नहीं, शुक्लध्यान विना वीतरागता नहीं, वीतरागता विना केवलज्ञान नहीं अने केवलज्ञान विना मोक्ष नहीं. आ नियत कम छे. तेथी आ शासनमां उत्तरण पण अति हुझर छे.

१ अतः सर्वमनुष्ठानं, चेतःशुद्ध्यर्थमिष्यते । विशुद्धं च यदेकाग्रं, चित्तं तादध्यानमुत्तमम् ॥७२८॥ तस्मात्सर्वस्य सारोऽस्य, द्वादशाङ्गस्य सुन्दर ! । ध्यानयोगः परं शुद्धः, स हि साध्यो मुमुक्षुणा ॥७२९॥ शोषानुष्ठानमप्येवं, यत्तदङ्गतया स्थितम् । मूलोत्तरगुणाङ्गं तत्सर्वं सारमुदाहतम् ॥७३०॥

(उपमिति० प्रस्ताव ८)

લોકપ્રવાહ ખेचાય તેવો સરળ માર્ગ ન બતાવતાં ભાગી જાય તેવો કઠિન માર્ગ કેમ બતાવ્યો ?:

‘હવે અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન પૂછે છે કે તમે તો ઉલટો પ્રવાહ અપનાવ્યો. કોઈ વ્યક્તિને તમારા માર્ગમાં આકર્ષણો હોય તો તરવાનો સરળ માર્ગ બતાવો તો તમારી પાસે જલદી આવે. કઠિનમાં કઠિન માર્ગ બતાવો તો સાંભળીને જ જતો રહે. જેમ નદી-તળાવમાં દૂબી રહેલા માણસને કહો કે આ બાજુથી તરીને કાંઠે જવાનો રસ્તો અધરો છે, જ્યારે પેલી બાજુથી સરળ-સુગમ છે, તો તે પણ સહેલો જ રસ્તો પસંદ કરશે. વાસ્તવમાં તમને આ દુઃખમય સંસારસાગરથી સૌને પાર પમાડવાની ભાવના હોય તો જે તમારા શરણો આવે, તેઓ તમારા ઉપદેશથી આકર્ષાય અને પાર પામે તેવું કરવું જોઈએ. તેને બદલે તમે તો ભયાનક-વિકરાળ સંસારનું સચ્ચોટ વર્ણન કર્યું. શ્રોતાને પાર પામવાની ઉત્કંઠાથી સાબદા કર્યા, પણ રસ્તો અને બતાડ્યો કે બધા સાંભળીને જ ભાગી જાય. સુગમ માર્ગ બતાવો તો અનેક પસંદ કરશે. આમ, આ તમારી માંગણીને અનુરૂપ પ્રશ્ન છે. પણ નિઃસ્પૃહ જ્ઞાની પુરુષોએ તેનો જડબેસલાક જવાબ આપ્યો છે. ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે બાધ્ય જગતમાં નદી-તળાવ-સમુદ્રમાં ફસાયેલો માણસ તરવાનો સરળ માર્ગ પસંદ કરે તે વાજબી છે.. તેથી લૌકિક તીર્થોમાં સુગમતા એ પસંદગીનું ધોરણ હોઈ શકે. પરંતુ સંસારથી પાર પામી મોક્ષે જવાનો માર્ગ ભૌતિક માર્ગ નથી. આ આત્મકલ્યાણનો આધ્યાત્મિક માર્ગ છે. બાધ્ય જગત કરતાં આંતર જગતનાં ગણિત હંમેશાં ઊંઘાં હોય છે. વળી મોક્ષ એ ઉત્કૃષ્ટ લક્ષ્ય છે. આત્માની પરાકાષ્ઠાની પ્રગતિ છે. આ વિશ્વમાં મોક્ષથી ઊંઘું કોઈ પદ નથી, સુખ નથી, વિકાસ નથી, ઐશ્વર્ય નથી. તમારા સંસારમાં કોઈ તુચ્છ કલા કે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં કોઈ વ્યક્તિ થોડી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે તો પણ તેનું નામ વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે, તેના ચરણમાં અઢળક ધન-સંપત્તિ-ભોગ

૧ નનુ યद્ દુઃખાવતારં ચ દુરુત્તારં ચ તીર્થ તદ્ દુરધિગમ્યમ्, એવંભૂતં ચ જૈનતીર્થ ભવદ્ભિ: પ્રતિપાદિતમ्। એતચ્ચાયુક્તમ्, એવંભૂતતીર્થસ્ય કરણક્રિયાવિધાતિત્વેનાઽનિષ્ટાર્થપ્રસાધકત્વાત्, લોકપ્રતીતિબાધિતત્વાચ્; તથા ચાહ-લોકે હિ યત્ સુખાવતારં સુખોત્તારં ચ તીર્થ તત્ પૂજિતં તદેવોપાદેયમ्, તરણક્રિયાનુકૂલ્યેનેષ્ટાર્થપ્રસાધકત્વાત्। તસ્માત् પ્રથમ એવ ભડ્ગ: શ્રેયાન्, ઇતિ પ્રેરકાભિપ્રાય ઇતિ ॥૧૦૪૨॥

અત્રોત્તરમાહ-

સત્યમ्, દ્રવ્યતીર્થમેવમેવેષ્યતે યથૈવ ત્વं બૂધે, તસ્ય સુખપ્રાપ્ત્યત્વાત्, સુખેનૈવ ચ મુચ્યમાનત્વાદિતિ । ભાવતીર્થ તુ નૈવમ्, તસ્ય મોક્ષહેતુત્વેન જીવાનાં પરમહિતત્વાત् । યચ્ચ મોક્ષહેતુત્વેન હિતં, તદ્ દુઃખં લભતે જીવ: -મહતા કષ્ટેન તત્ જીવ: પ્રાપ્નોતીત્યર્થ: । કથંભૂતો યસ્માદેષ જીવ?:, ઇત્યાહ- ‘મિચ્છતેત્યાદિ’ યસ્માદનાદિકાલાલીનમિથ્યાત્વા-ઽજ્ઞાન-ઽવિરતિ-વિષયસુખભાવનાનુગતો જીવ:, તસ્માદિત્યંભૂતસ્ય જીવસ્યાઽનન્તસંસારદુઃખવ્યવચ્છેદહેતુત્વાદ् નિઃસીમનિઃશ્રેયસાવાપ્તિનિબન્ધનત્વાચ્ચ પરમહિતં ભાવતીર્થમતિદુરવાપ્ત્યાત્ પૂર્વોક્તકષ્ટાનુષ્ઠાનયુક્તત્વાચ્ચ દુઃખાવતારમ्, તથા, દુરુત્તારં ચ । કૃત?:, ઇત્યાહ- ‘પડિવણ્ણો ઇત્યાદિ’ શુભકર્મપરિણત્યનુભાવત: પુન: કથમપિ પરમશુદ્ધં ભાવતીર્થ ભાવત: પરમાર્થત: પ્રતિપત્રો જીવ: ‘પરમહિતં દુર્લભં ચ પુનર્પિ’ એતજ્ઞાનન્ત્રાપિ કથં નુ નામ તદ્ મોક્ષયતિ?-કથં તત ઉત્તરિષ્યતિ?-ન કથાજ્યદિત્યર્થ: । અતો દુરુત્તારતા તસ્યેતિ । કિચ્ચ, સદ્ગ્રાહપ્રયુક્તકર્કશક્રિયોદાહરણતશ્ચ ભાવતીર્થસ્ય દુઃખાવતારોત્તારતા ભાવનીયા ॥૧૦૪૩॥ ૧૦૪૪॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૪૨, ૧૦૪૩, ૧૦૪૪ ટીકા)

આળોટવા માંડે છે. અરે ! એક રમત કે દોડમાં ટોચ પર પહોંચો તો પણ દુનિયા તમને બિરદાવવા તૈયાર છે. જ્યારે મોક્ષ તો સર્વ કલા-જ્ઞાન-શક્તિ આદિમાં ટોચ પર પહોંચો પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વિચારો, સંસારની નાની શક્તિ, પદ કે ઐશ્વર્ય મેળવવા ભારે સાધના કરવી પડે છે, તો સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ મેળવવા સર્વોત્કૃષ્ટ સાધના જ સુસંગત છે. સારાંશ એ છે કે અધ્યાત્મના માર્ગમાં સફળ થવું હોય તેણે સરળ સાધનાની અપેક્ષા ન રખાય પણ દુષ્કર લક્ષ્યવેધી સાધના જ પસંદ કરવી જોઈએ. વળી, અદ્ભુત ઉત્સાહીને કશું દુષ્કર નથી. આ વ્યાપક નિયમ છે. તમને મોક્ષ સમજાયો નથી તેથી ભારે ઉત્કૃઠા કે સાધના માટે તરવરાટ નથી, અને કશું કર્યા વિના મોટો લાભ મળતો હોય તો જોઈએ તેવી અપેક્ષા છે. જે વાજબી નથી.

સભા : નદી-સમુદ્ર પાર કરવા દુર્ગમ માર્ગ પસંદ કરે તો જલદી પાર પામે ?

સાહેબજી : ના, ભૌતિક જગતમાં ઊલટું છે. ત્યાં દુર્ગમ માર્ગ પકડનાર કદાચ અટવાઈ જાય, પાર ન પણ પહોંચે અને પહોંચે તો અતિ લાંબે ગાળે પહોંચે. જ્યારે આધ્યાત્મિક જગતમાં સુગમ માર્ગ પકડો તો રખડતા રખડતા અટવાઈ જાઓ, પાર ન પણ પહોંચો અને પહોંચો તો ભારે વિલંબશી પહોંચો; જ્યારે સીધી દિશામાં દુર્ગમ રસ્તો પકડો તો સો ટકા પહોંચો, વળી, શીઘ્રતાથી પહોંચો, અટવાવાનો સવાલ જ નથી. ભૌતિક જગત અને આધ્યાત્મિક જગતનાં ગણિત જ જુદાં છે. ગુરુ સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે અમે દુષ્કર માર્ગ જ બતાવીએ છીએ, દુષ્પાવવાની કોઈ વાત નથી; કારણ કે શરણો આવેલાને ઠેઠ મોક્ષે પહોંચાડવા છે, રખડાવવા નથી; અનાદિના વિકારોને મૂળમાંથી નાબૂદ કરવા ઘોર અનુષ્ઠાન કરાવવું છે, શ્રોતાને લાલચ આપી ફસાવવાની વાત નથી. તેવું કામ તો સ્વાર્થી કરે. પ્રસ્તુત ધર્મતીર્થના પ્રણેતા તો વીતરાગ છે. સાર એ છે કે જૈનદર્શનનો માર્ગ સીધો, નાકની દાંડીએ જતો શીଘ્રગામી, અવંધ ફળદાયી, અતિદુષ્કર માર્ગ છે. જેને શીઘ્રતાથી પાર પામવું હોય તે આ માર્ગમાં આવી જાય.

સભા : સાધનાના પ્રમાણમાં આયુષ્ય નાનું છે.

સાહેબજી : એટલું સમજી રાખો કે મોક્ષની સાધના એ જન્મોજન્મની સાધના છે. મહા સાધકો પણ પ્રાય: અનેક જન્મોની સાધનાથી જ મોક્ષ ગયા છે. એક જ જન્મમાં સાધના પૂર્ણ કરનાર તો વિરલા જ નીકળે. આ મહાસાધના છે; તેમાં અધીરાઈ ન ચાલે. તીર્થકરો જેવા તીર્થકરો પણ એક ભવની સાધનાથી તીર્થકર નથી બન્યા. વળી, સર્વમંની સાધના કરેલી કદી એણે નહીં જાય. જન્માંતરમાં સાથે આવશે જ. ફરી અનુસંધાન અવશ્ય થશે. તેથી ચિંતાનું કોઈ કારણ નથી. માત્ર શુદ્ધમાર્ગ અપનાવવો આવશ્યક છે.

આ રીતે ઉપમાથી ચારે પ્રકારના માર્ગનું તુલનાત્મક વર્ણિન કર્યું. તીર્થ શબ્દની વ્યાખ્યા, વિવેચન અને વિકલ્પો પૂરા કર્યા. ત્યારબાદ ધર્મ અને તીર્થ શબ્દનો પરસ્પર સામાસિક અન્વય જોડીને ભાવાર્થ વિચારવા જેવો છે. ધર્મ એ જ તારક હોવાથી 'ધર્મરૂપી તીર્થ તે પ્રથમ અર્થ બંધબેસતો છે. પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ તે જ સૂચયું છે. બીજો અર્થ ધર્મવિષયક તીર્થ, ત્રીજો અર્થ ધર્મ દ્વારા તારનાર તીર્થ, ચોથો અર્થ ધર્મ પ્રદાન કરવા સ્થાપેલું તીર્થ, પાંચમો અર્થ ધર્મમાંથી પ્રગટેલું તીર્થ, છટઠો અર્થ ધર્મ સંબંધી તીર્થ અને સાતમો અર્થ ધર્મને આશ્રયણ કરનાર તીર્થ. આ સર્વ અર્થો સુસંગત છે. ટૂકમાં ધર્મતીર્થ શબ્દનો ભાવાર્થ એ જ કે આ વિશ્વમાં

૧ તથા તીર્થતેડનેનેતિ તીર્થ ધર્મ એવ ધર્મપ્રધાનનં વા તીર્થ ધર્મતીર્થ

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવ ભાષ્ય શલોક ૧૦૫૭ ટીકા)

જેને પણ શુદ્ધ ધર્મ પામવો છે, તેને પામવા માટેનું જીવંત infrastructure-માળખું તે જ ધર્મતીર્થ. આ ધ્યાન રાખવા જ વો સોઝાપું અથે છે.

વર્તમાન અવસર્પિણીકાળમાં આ ભરતક્ષેત્રમાં ઋષભદેવ ભગવાન સૌથી પહેલા તીર્થકર થયા. તે પહેલાંનો કાળ યુગલિકકાળ હતો, એટલે ધર્મશૂન્યકાળ હતો. તે વખતે માનવો ધર્મશૂન્ય હતા. જોકે સ્વભાવથી સજજન, સરળ અને અલ્ય કષાયવાળા હતા, પણ તેમને ધર્મની સ્તુત-સમજ નહોતી. તેમનું જીવન ભોગમય હતું, છતાં મંદ કષાયના કારણે મરીને દેવલોકમાં જાય, પણ જીવનમાં ધર્મનું નામ-નિશાન નહીં. ઋષભદેવે પ્રથમ તીર્થકર તરીકે ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કર્યું. એટલે પ્રભુએ માત્ર ઉપદેશ આપ્યો એવો અર્થ નથી. ધર્મનો ઉપદેશ તો વાણી દ્વારા આપે પણ તે તીર્થની સ્થાપના નથી. પ્રથમ દેશના આપ્યા પછી તીર્થકરો ધર્મતીર્થ સ્થાપે છે, જે કારણથી તેઓ તીર્થકર કહેવાયા. અહીં તીર્થ સ્થાપ્ય એટલે શું કર્યું ? વિશ્વને એક એવું જીવંત માળખું-વ્યવસ્થાતંત્ર આપ્યું કે જેનાથી ઋષભદેવ હ્યાત હોય કે ગેરહાજર હોય, સદેહે વિચરતા હોય કે દેહાતીત નિર્વાઙ્કા પાચ્યા હોય, વાણીથી લાયક જીવને પ્રતિબોધ કરતા હોય કે પૂર્ણ ફૃતકૃત્ય એવા સિદ્ધપદને પાચ્યા હોય, પરંતુ લાયક જીવને વિશુદ્ધ ધર્મ પામવો હોય તો, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી, પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી સાચો કલ્યાણનો માર્ગ, જીવંત સાધન-સામગ્રી મળતી રહે, તેવું અપૂર્વ તંત્ર તે આ ધર્મતીર્થ. વિચાર કરો ઋષભદેવ મલ્લથી અજિતનાથ તીર્થકર વર્ષે અસંખ્ય પેઢીઓ ગઈ, અસંખ્ય અસંખ્ય વર્ષો પસાર થયાં, વિશાળ કાળનો પ્રવાહ વહી ગયો, છતાં પણ જેના પ્રભાવે તારક માળખું ટકી રહ્યું, તરવાનો માર્ગ અવિચિન્હ રહ્યો તે ધર્મતીર્થ, આ કાળમાં ભગવાન ઋષભદેવે સ્થાપ્યું.

સભા : કલ્યાણની તમામ સાધન-સામગ્રી તે જ ધર્મતીર્થ ?

સાહેબજી : ના; કલ્યાણની જીવંત સાધન-સામગ્રી તે મુખ્ય ધર્મતીર્થ. જીનપ્રતિમા, ઉપાશ્રય, દેરાસર, લિપિબદ્ધ શાસ્ત્રો, પાલીતાણા આદિ તીર્થો તે જીવંત તીર્થ નથી, તે સ્થાવર તીર્થ છે. ધર્મતીર્થમાં પ્રધાનતાથી જીવંત તીર્થ લેવાનાં છે. તેમાં માત્ર ૪૩ તારક સાધન-સામગ્રીનો સમાવેશ નથી, તેનો સમાવેશ દ્વય ધર્મતીર્થમાં છે.

લોકવ્યવહારમાં પણ કોઈ મહાન સંસ્થા સ્થાપે કે જેના દ્વારા સદીઓ સુધી લોકકલ્યાણ થતું રહે, તો લોકમાં તે સ્થાપનારનાં કેટલાં ગુણગાન ગવાય છે ! પ્રાજ્ઞ પુરુષો પણ તેના વ્યક્તિત્વથી અભિભૂત થઈ ઓવારી જાય છે; જ્યારે અહીં તો અસંખ્ય પેઢીઓ સુધી તરવાનો માર્ગ અવિચિન્હ ચાલે એવું પરમ હિતકારી infrastructure-માળખું આપ્યું, જે કાયમ ભવસાગરથી પાર પમાડે તેવી સાંગોપાંગ જીવંત સાધન-સામગ્રી આપે છે, તરવાનાં શ્રેષ્ઠ પરિબળો પૂરાં પાડે છે, તેથી આ નાનીસૂની વાત નથી. તીર્થપ્રવર્તન જેવું કોઈ મહાન કાર્ય નથી. તીર્થકર, તીર્થકર છે (તીર્થના કર્તા છે.). માટે જ ત્રણ લોકમાં, ત્રણ કાળમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વ્યક્તિત્વ ગણાય છે.

આવતી કાલથી પ્રવચનમાં જીવંત ધર્મતીર્થનું વર્ણન આવશે. એકાગ્રતાથી ઉપયોગપૂર્વક સાંભળશો તો અસરકારક સાચી ઓળખ અવશ્ય થશે.

परिशिष्ट : धर्मतीर्थनी व्याख्या

⇨ ललितविस्तरा

→ तत्र येनेह जीवा जन्मजरामरणसलिलं मिथ्यादर्शनाविरतिगम्भीरं महाभीषणकषायपातालं सुदुर्लङ्घ्यमोहावर्त्तरौद्रं विचित्रदुःखौघदुष्टश्वापदं रागद्वेषपवनविक्षोभितं संयोगवियोगवीचीयुक्तं प्रबलमनोरथवेलाकुलं सुदीर्घं संसारसागरं तरन्ति तत्तीर्थमिति । एतच्च यथावस्थितसकलजीवादिपदार्थप्ररूपकम्, अत्यन्तानवद्यान्याविज्ञातचरणकरणक्रियाऽधारं, त्रैलोक्यगत-शुद्धधर्मसंपद्युक्तमहासत्त्वाश्रयम्, अचिन्त्यशक्तिसमन्विताविसंवादिपरमबोहित्यकल्पं प्रवचनं सङ्घो वा, निराधारस्य प्रवचनस्यासम्भवात् । उक्तं च- ‘तित्यं भंते! तित्यं? तित्थगरे तित्यं?’ ‘गोयमा! अरहा (प्र.अरिहा) ताव नियमा तित्यंकरे, तित्यं पुण चाउव्यणो समणसङ्घो’ ।

⇨ षोडशक टीका (उपा. यशोविजयजी)

→ ३० किं धर्मस्य स्वलक्षणमित्याह-

धर्म इत्यादि । धर्मश्चित्तप्रभवो=मानसाकृतजो न तु समूर्छनजतुल्यक्रियामात्रं, यतो=धर्मात्, क्रियाया=विहित-निषिद्धाचरणत्याग-रूपाया, अधिकरणम्=अधिकारस्तदाश्रयं, कार्य=भवनिर्वेदादि भवति । एषः=मार्गानुसारी धर्मो लक्ष्यो, नत्वभव्यादिगतोपि । स च मलविर्गमेन पुष्ट्यादिमत्-पुष्टिशुद्धिमदन्तःचित्तं विज्ञेयो लक्षणनिर्देशोऽयं ॥१२॥

(षोडशक ३, श्लोक २ टीका)

⇨ नंदीसुत्तं चूर्णा

→ तित्यं च-चातुव्यणो समणसंघो पढमादिगणधरा वा,

⇨ धर्मबिन्दु टीका

→ ‘धनं’ धान्य-क्षेत्र-वास्तु-द्विपद-चतुष्पदभेदभित्रं हिरण्य-सुवर्ण-मणि-मौक्तिक-शङ्ख-शिला-प्रवालादिभेदं च धनपतिधनोद्धृतिस्पर्धि तीर्थोपयोगफलं ददाति प्रयच्छति यः स तथा, ... ‘कामाः’ मनोहरा अक्लिष्टप्रकृतयः परमाह्लाददायिनः परिणामसुन्दराः शब्द-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शलक्षणा इन्द्रियार्थाः, ... उच्यते इति वचनम् आगमः, तस्मात् वचनमनुसृत्येत्यर्थः, ‘यदि’त्यद्याप्यनिरूपितविशेषम् ‘अनुष्ठानम्’ इहलोकपरलोकावपेक्ष्य हेयोपादेययो-रर्थयोरहैव शास्त्रे वक्ष्यमाणलक्षणयो-हर्नोपादानलक्षणा प्रवृत्तिः ‘तद् धर्म इति कीर्त्यते’ इत्युत्तरेण योगः, कीदृशाद्वचनादित्याह-‘अविरुद्धात्’ निर्देश्यमाणलक्षणेषु कष-च्छेद-तापेषु अविघटमानात्, तच्चाविरुद्धं वचनं जिनप्रणीतमेव, निमित्तशुद्धेः । वचनस्य हि वक्ता निमित्तमन्तरङ्गम्, तस्य च राग-द्वेष-मोहपारतन्यमशुद्धिः, तेभ्यो वितथवचनप्रवृत्तेः, न चैषा अशुद्धिर्जिने भगवति, जिनत्वविरोधात्, जयति राग-द्वेष-मोहस्वरूपानन्तरङ्गान् रिपूनिति जिन इति शब्दार्थानुपपत्तेः, तपनं-दहनादिशब्दवदन्वर्थतया चास्याभ्युपगमात् । निमित्तशुद्ध्यभावान्नाजिनप्रणीतमविरुद्धं वचनम्, यतः कारणस्वरूपानुविधायि कार्यम्, तत्र दुष्टकारणारब्धं कार्यमदुष्टं भवितुमर्हति, निष्प्रबीजादिवेक्ष्यष्टिरिति, अन्यथा कारणव्यवस्थोपरमप्रसङ्गात् । यच्च यदृच्छाप्रणयनप्रवृत्तेषु तीर्थान्तरीयेषु रागादिमत्स्वपि घुणाक्षरोत्किरणव्यवहारेण क्वचित् किञ्चिदविरुद्धमपि वचनमुपलभ्यते मार्गानुसारिबुद्धौ वा प्राणिनि क्वचित् तदपि जिनप्रणीतमेव, तन्मूलत्वात्

तस्य। न च वक्तव्यं ‘तर्हि अपौरुषेयं वचनमविरुद्धं भविष्यति’, कुतः? यतस्तस्यापौरुषेयत्वे स्वरूपलाभस्याप्यभावः, तथाहि-उक्तिर्वचनम्, पुरुषव्यापारानुगतं रूपमस्य, पुरुषक्रियायास्ताल्वोष्ठादिव्यापाररूपाया अभावे कथं वचनं भवितुमर्हति?, किंच, एतदपौरुषेयं न वचिद् धनदुपलभ्यते, उपलभ्येऽप्यदृष्टस्य पिशाचादर्वक्तुराशङ्काऽनिवृत्तेः-‘मा न तेन तद् भाषितं स्यात्’। ततः कथं तस्मादपि मनस्विनां सुनिश्चिता प्रवृत्तिः प्रसूयत इति?

(अध्याय - १ श्लोक ३ टीका)

⇨ प्रतिमाशतक टीका

→ ननु पूजादानप्रवचनवात्सल्यादिकं सरागकृत्यम्, तपश्चारित्रादिकं तु वीतरागकृत्यमिति विविक्तविभागो दृश्यते। तत्राद्यं पुण्यमन्त्यं धर्मः स्याद्। अत एव धर्मपदार्थो द्विविधः, एकः संज्ञानयोगलक्षणः, अन्यः पुण्यलक्षणः इति शास्त्रवार्तासमुच्चये हरिभद्रसूरभिरुक्तम्। ... ‘पुण्यं कर्म’ इति-पुण्यं सरागकर्म, अन्यद्-वीतरागकर्म शास्त्रेषु धर्माय उदितं=परिभाषितमिति शुद्धनयं=शुद्धनयार्थं ... इदं तु चिन्त्यते आत्मनो धर्मिणो द्रव्यस्य निर्देशे धर्मद्वारा धर्मत्वमन्यद्वारा चान्यत्वमिति सङ्करः कथं वारणीयः? प्रशान्ताधिकारेऽपि नयद्वयनिर्देश एव युक्ते प्रशान्तवाहिताख्यस्य पर्यायस्यैव निवेशे तु प्रागुक्ताभेदः। धर्मः किं द्रव्यं पर्यायो वा? इति जिज्ञासायामित्थमुच्यत इति चेत्? लक्षणाधिकारे नेदमुपयोगि, तत्त्वचिन्ताधिकारेऽपि नयद्वयनिर्देश एव युक्तो नैकनयनिर्देशः न्यूनाख्यनिग्रहस्थानप्रसङ्गात्। यथोक्तं भगवता भद्रबाहुस्वामिना सामायिकमधिकृत्य किं द्वारे-“जीवो गुणपडिवनो णयस्य दव्यद्वियस्स सामाइअं। सो चेव पञ्जवणयद्विअस्स जीवस्स एसगुणोऽत्ति।।” एतदर्थप्रपञ्चोऽस्मत्कृतानेकान्तव्यवस्थायाम्। एकनयेनैव धर्मलक्षणे चाभिधातव्ये आदौ व्यवहारनयेन तत्प्रणयनमुचितम्, निश्चयनयानां बालमध्यमौ प्रत्यपरिणामका-तिपरिणामकत्वेन दुष्टत्वात्। अतएव “मूढनइअं सुयं कालियं तु” इत्याद्युक्तम्। सर्वाशङ्कानिराकरणाय च नयद्वयेन तत्प्रणयनं न्यायं, यथा “प्रमादयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा” इति तत्वार्थशास्त्रे हिंसालक्षणमभिहितम्। इत्थं विचार्यमाणे च “क्रियाहेतुः पुष्टिशुद्धिमच्चित्तं धर्म” इति हरिभद्रोक्तलक्षण-मतिव्याप्त्यादिदोषाकलङ्कितं सर्वत्रानुगतं निरवद्यं सङ्गच्छते। अत्रार्थं ‘धर्मशिच्चत्तप्रभव’ इत्यादि षोडशकं तद्वृत्तिश्चास्मत्प्रणीता ‘योगदीपिका’ नामी अनुसरणीया ‘यावानुपाधिविगम-स्तावान्धर्म’ इति अप्युभयोपाधिविगमनेनोभयनयानुगतं सर्वत्र सङ्गम्यमानं रमणीयमेव-‘सं वंता कोहं च मानं च मायं च लोभं च, एयं पासगस्स दंसणं’ इत्यादि सूत्रमप्यत्र प्रमाणमेव। ... “धर्मकंखिए पुण्णकंखिए” इत्यादौ धर्मः श्रुतचारित्र-लक्षणः, पुण्यं तत्फलभूतं शुभकर्मेति विवृण्वता वृत्तिकृता साधनफलेच्छाभेदेन भेदेऽपि श्रुतचारित्रभावान्यतरानुगत-क्रियाणां धर्मत्वेनैव निश्चयाङ्ग-व्यवहारनयेनाभ्युपगतत्वात्, ...

श्लोक १५ टीका

⇨ योगदृष्टिसमुच्चय टीका

→ धर्मादपि भवन् भोगो-देवलोकादौ, प्रायो-बाहुल्येन, अनर्थाय देहिनां तथा प्रमादविधानात्। प्रायोग्रहणं शुद्धधर्मा-क्षेपिभोगनिरासार्थं, तस्य प्रमादजीवत्वायोगात्, अत्यन्तानवद्यतीर्थकरादिफलशुद्धेः पुण्यसिद्ध्यादावागमा-भिनवेशाद्वर्मसारचित्तोपपत्तेरिति।

श्लोक १६० टीका

○ धर्मसंग्रहणी मूल

→ नामं ठवणा दविए खेते काले तहेव भावे य। एसो खलु धम्मस्सा णिक्खेवो छब्बिहो होइ। ॥२७॥

○ धर्मसंग्रहणी टीका

→ जीवस्याजीवस्य वा यथोक्तधर्मशब्दान्वर्थविवर्जितस्य यस्य कस्यचिद् 'इह' जगति धर्म इति नाम क्रियते, स नामा धर्मो नामधर्मो, यद्वा नामनामवतोरभेदोपचारन्नाम चासौ धर्मश्चेति व्युत्पत्तेनामधर्म इत्युच्यते। तत्रैव प्रकारान्तरमाह- 'तदक्खा वत्ति' तस्य-धर्मस्य आख्या वा-संज्ञा वा नामैव धर्मो नामधर्म इति व्युत्पत्त्या नामधर्मः। ॥२८॥

श्लोक २८ टीका

→ साम्रतं स्थापनाधर्ममाह-

छाया- (सद्भावासद्भावे प्रतीत्य लेप्याक्षचित्रादिषु। धर्मवतो या स्थापना स्थापनाधर्मः स विज्ञेयः)

सद्भावम्-आकारं-प्रतीत्य लेप्याक्षचित्रादिषु; असद्भावम्-आकाराभावमाश्रित्याक्षवराटकादिषु, 'धर्मवतः' साध्वादेया स्थापना क्रियते, स स्थापनाधर्मो विज्ञेयः, ननु धर्मवतः स्थाप्यमानत्वात्स स्थापनाधर्मवान् स्यान्न स्थापनाधर्मः, तत्कथमुक्तं स स्थापनाधर्मो विज्ञेय इति?, नैष दोषः, धर्मधर्मवतोरभेदोपचारादिति। ॥२९॥

श्लोक २९ टीका

→ सचित्तस्य-मनुष्यादेरचित्तस्य वा-धर्मास्तिकायादेर्यः खलु स्वभावः-चेतनावत्त्वादिलक्षणः, स किमित्याह- 'एसो उ दव्यधर्मो' "तुः" पुनरर्थं एष पुनर्द्रव्यधर्मो ज्ञातव्य इति शेषः। प्रकारान्तरमाह- "अणुवउत्तसऽहव सुयमाई" अथवेति द्रव्यधर्मस्य प्रकारान्तरतासूचने, श्रुतमिति श्रुतधर्म आदिशब्दाच्चारित्रधर्मपरिग्रहः, अनुपयुक्तस्य श्रुतधर्मादिविषयोपयोगविकलस्य द्रव्यधर्मो विज्ञेयः, "अनुपयोगो द्रव्य"मितिवचनात्। ॥३०॥

श्लोक ३० टीका

○ योगशास्त्र टीका

→ तत्र तीर्थे चतुर्विधश्रमणसङ्घे उत्पन्ने सति ये सिद्धाः ते तीर्थसिद्धाः। १। अतीर्थे जिनान्तरे साधुव्यवच्छेदे सति जातिस्मरणादिनाऽवाप्तापवर्गमार्गाः सिद्धाः अतीर्थसिद्धाः, मरुदेवीप्रभृतयो वा, तदा तीर्थस्याऽनुत्पन्नत्वात्। २।

प्रकाश - ३ श्लोक १२३ टीका

→ भक्ष्या-१भक्ष्ये पेया-१पेये गम्या-१गम्ये समात्मनाम्। योगिनामा प्रसिद्धानां कौलाचार्यान्तवासिनाम्। ॥३३॥

प्रकाश - ४ श्लोक १०२ टीका

○ आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य मूल

→ नामं ठवणातित्यं दव्यतित्यं च भावतित्यं च। एककेककंपि अ इत्तोऽणेगविहं होइ पायव्वं। ॥१०६५॥

○ आवश्यक निर्युक्ति एवं भाष्य टीका

→ भावतीर्थं तु नोआगमतः संघः, सम्यग्दर्शनादिपरिणामानन्यत्वात्, यत उक्तं - "तित्यं भंते! तित्यं? तित्यकरे

तित्थं? गोयमा! अरिहा ताव नियमा तित्थयरे, तित्थं पुण चाउव्यण्णो समणसंघो, पठमगणहरो वा"। ... तरिता तु तद्विशेष एव साधुः, तथा सम्यगदर्शनादित्रयं करणभावापन्नं तरणं, तरणीयो भवोदधिरिति।

श्लोक ८० टीका

→ व्याख्या-धर्मो द्विविधः-द्रव्यधर्मो भावधर्मश्च, 'दब्बे दब्बस्स दब्बमेवऽहव'ति द्रव्य इति द्वारपरामर्शः, द्रव्यस्येति, द्रव्यस्य धर्मो द्रव्यधर्मः, अनुपयुक्तस्य मूलगुणोत्तरगुणानुष्ठानमित्यर्थः, इहानुपयुक्तो द्रव्यमुच्यते, द्रव्यमेव वा धर्मो द्रव्यधर्मः धर्मास्तिकायः, 'तित्ताइसहावो व'ति तिक्तादिर्वा द्रव्यस्वभावो द्रव्यधर्म इति, 'गम्माइत्थी कुलिंगो व'ति गम्यादिधर्मः 'स्त्री'ति स्त्रीविषयः, केषाज्जिवन्मातुलदुहिता गम्या केषाज्जिवदगम्येत्यादि, तथा 'कुलिङ्गो वा' कुर्तीर्थिकधर्मो वा द्रव्यधर्म इति गाथार्थः। ॥१०६३॥

श्लोक १०६३ टीका

ॐ उपमिति भवप्रपञ्चकथा

→ धर्म एव विश्वासस्थानमेकरसमनुकूलं सकलकलाकलापकुशलं मित्रं, धर्म एव सुरकुमाराकारधारकशिच्चता-नन्दतिरेकहेतुस्तनयः, धर्म एव शीलसौन्दर्यगुणलब्धजयपताकाकुलोन्नतिनिमित्तभूता दुहिता,

प्रस्ताव - १

→ ततो धर्मसूरिराचक्षीत्-''भद्र! मोहान्धाः खल्वेन न पश्यन्ति, विवेकिनां पुनः प्रत्यक्ष एव धर्मः, तथाहि-सामान्येन तावद्वर्धमस्य त्रीणयेव रूपाणि द्रष्टव्यानि भवन्ति, तद्यथा-कारणं, स्वभावः, कार्यं च, तत्र सदनुष्ठानं धर्मस्य कारणं, तद् दृश्यत एव, स्वभावः पुनर्द्विविधः-साश्रवोऽनाश्रवश्च। तत्र साश्रवो जीवे शुभपरमाणूपचयरूपः, अनाश्रवस्तु पूर्वोपचित्कर्मपरमाणुविलयमात्रलक्षणः। स एष द्विविधोऽपि धर्मस्वभावो योगिभिर्दृश्यते, अस्मादृशैरप्यनुमानेन दृश्यत एव। कार्यं पुनर्धर्मस्य यावन्तो जीवगाताः सुन्दरविशेषाः तेऽपि प्रतिप्राणिप्रसिद्धतया परिस्फुटतरं दृश्यन्त एव, तदिदं कारणस्वभावकार्यरूपत्रयं पश्यता धर्मस्य किं न दृष्टं भवता? येनोच्यते न दृष्टो मया धर्म इति, यस्मादेतदेव त्रितयं [तृतीयं. मु.] धर्मध्वनिनाऽभिधीयते, केवलमेष विशेषो यदुत-सदनुष्ठानं कारणे कार्योपचाराद्वर्म इत्युच्यते, यथा तन्दुलान् वर्षति पर्जन्य इति, स्वभावस्तु यः साश्रवो निगदितः स पुण्यानुबन्धिपुण्यरूपे विज्ञेयः, यः पुनरनाश्रवः स निर्जरात्मको मन्तव्यः। स एष द्विविधोऽपि स्वभावो निरुपचरितः साक्षाद्वर्म एवाभिधीयते, ये त्वमी जीवर्वत्तिः समस्ता अपि सुन्दरविशेषाः ते कार्यं कारणोपचाराद्वर्मशब्देन गीयन्ते, यथा ममेदं शरीरं पुराणं कर्मति"।

प्रस्ताव - २

ॐ वैराग्यरति

→ त्रिविधो धर्मो हेतु-स्वभाव-कार्यप्रभेदतो गदितः। सदनुष्ठानं हेतुस्तत्रेदं दृश्यते व्यक्तम्। ॥११९॥। द्विविधः पुनः स्वभावो निर्दिष्टः साश्रवस्तदितरश्च। आद्यः सत्पुण्यात्मा विनिर्जरात्मा द्वितीयस्तु। ॥१२०॥। अस्मादृशाऽनुमेयो द्विविधोऽप्ययमेष योगिभिर्दृश्यः। कार्यं सुन्दरभावाः प्रत्यात्म स्फुटतरास्ते च। ॥१२१॥। शास्त्रानुभवज्ञानात् त्रयमिदमिह

पश्यता न किं दृष्टम्? । पश्यामीत्यभिलापे तन्म खलु विषयताभेदः ॥१२२॥ । इतरद्वयसम्पादकमिह सदनुष्ठानमेव चाऽऽदेयम् । गृही-यतिधर्मविभेदाद् द्विविधं सम्यक्त्वमूलं तत् ॥१२३॥

सर्ग - १

१ धर्मसंग्रह टीका

→ तत्र गृहमस्यास्तीति गृही, तद्धर्मश्च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरूपः, ब्रतानि महाब्रतानि विद्यन्ते यस्मिन् स ब्रती, तद्धर्मश्च चरणकरणरूपः ।

श्लोक ४ टीका

→ भूषणपञ्चके-जिनशासने र्हदर्शनविषये कुशलता नैपुण्यं १, प्रभावना प्रभावनमित्यर्थः । सा च प्रागष्टधाऽभिहिता, यत्पुनरिहोपादानं तदस्याः स्वपरोपकारित्वेन तीर्थकरनामकर्मनिबन्धनत्वेन च प्राधान्यख्यापनार्थम् २, तथा तीर्थं द्रव्यतो जिनदीक्षा-ज्ञाननिर्वाणस्थानं यदाह- "जम्मं दिक्खा नाणं, तित्थयराणं महाणुभावाणं । जत्थ य किर निव्वाणं, आगाढं दंसणं होइ ॥१॥" त्ति । भावतस्तु ज्ञान-दर्शनचारित्राधारः, श्रमणसङ्घः, प्रथमगणधरो वा, यदाह- "तित्थं भंते! तित्थं तित्थयरे तित्थं? गोयमा! अरहा ताव नियमा तित्थयरे, तित्थं पुण चाउब्बण्णे समणसंघे पढमगणहरे वा" [भगवती सूत्रे श.२० उ.८ / सू.६८२] इति । तस्य सेवनम् ३ ।

श्लोक २२ टीका

२ नंदीसूत्र टीका

→ ५. निव्वुइपह० रूपकम् । अस्य व्याख्या-निर्वृतिपथशासनकमिति, अत्र यद्यपि सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि निर्वाणमार्गस्तथाप्यनेन दर्शन-चरणपरिग्रहः, यत आह-जयति सदा 'सर्वभावदेशनकं' सर्वभावप्ररूपकमित्यर्थः, अनेन तु ज्ञानपरिग्रहः । अथवा 'निर्वृतिपथशासनकम्' इत्यनेन सम्पूर्णनिर्वाणमार्गकथनमेवेति गृह्यते, 'जयति सदा सर्वभावदेशनकम्' इत्यनेन तु विधिप्रतिषेधद्वारेण 'न निर्वृतिमार्गव्यतिरेकेण किञ्चिदस्ति' इति ख्याप्यते । यत एवम्भूतमत एव 'कुसमयमदनाशनकं' कुसिद्धान्तावलेपनाशनकमित्यर्थः । 'जिनेन्द्रवरवीरशासनकं' चरमतीर्थकरप्रवचनमिति हृदयम् । अयं रूपकार्थः ॥२२॥ ।

श्लोक - २२ टीका

३ अष्टक प्रकरण टीका

→ विवाहः परिणयनं तद्वपो धर्मः समाचारो ब्रतबन्धो वा 'विवाहधर्मः'

अष्टक - २८, श्लोक - ५ टीका

४ विशेषावश्यकभाष्य टीका

→ अथवा, प्राकृते 'तित्थं' इत्युक्ते 'त्रिस्थम्' इत्येतदपि लभ्यते, इत्येतदाह- अथवा, यद् यस्माद् यथोक्तदाहोपशम-तृष्णाच्छेद-मलक्षालनरूपेषु, यदिवा, सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रलक्षणेषु त्रिष्वर्थेषु स्थितं ततस्त्रिस्थं संघ एव; उभयं वा संघ-त्रिस्थितिलक्षणविशेषण-विशेष्यरूपं द्वयं त्रिस्थम् । इदमुक्तं भवति-किं त्रिस्थम्?

संघः, कश्च संघः? (त्रिस्थः:-)त्रिस्थं, नान्यः, इत्येवं विशेषण-विशेष्योरुभयं संलुलितं त्रिस्थमुच्यत इति । १०३५ ॥

अथवा, प्राकृते 'तित्थं' इत्युक्ते 'त्र्यर्थम्' इत्यपि लभ्यते, इत्येतद् दर्शयन्नाह-

क्रोधाग्निदाहोपशम-लोभतुष्णाव्यवच्छेद-कर्ममलक्षालक्षणास्त एवानन्तरोक्तास्त्रयोऽर्थाः फलरूपा यस्य तत् त्र्यर्थं, तच्च संघ एव; तदव्यतिरिक्तं ज्ञानादित्रयं वा त्र्यर्थं प्राकृते 'तित्थं' उच्यते । अर्थशब्दश्चायं फलार्थो मन्तव्यः । इदमुक्तं भवति-भगवान् संघः, तदव्यतिरिक्तज्ञानादित्रयं वा महातरुरिव भव्यैर्निषेद्यमाणं क्रोधाग्निदाहशमनादिकांस्त्रीनर्थात् फलति, अतस्यर्थमुच्यत इति । १०३६ ॥

अथवा, वस्तुपर्यायोऽत्रार्थ इत्याह-

अथवा, सम्यगदर्शनादयस्त्रयोऽर्थाः यस्य तत् त्र्यर्थम्, अर्थशब्दश्चात्र वस्तुपर्यायः, त्रिवस्तुकमित्यर्थः । तच्च संघ एव, तदव्यतिरिक्तत्वात्, त एव वा सम्यगदर्शनादयस्त्रयोऽर्थाः समाहतास्त्र्यर्थम्, संख्यापूर्वत्वात्, स्वार्थत्वाच्च द्विगोरिति । १०३७ ॥

श्लोक १०३५ थी १०३७ टीका

→ श्रुतस्य धर्मः स्वभावः, स च बोधः, बोधस्वभावत्वात्, श्रुतस्य । अथवा, श्रुतं च तद् धर्मश्च श्रुतधर्मो जीवपर्यायः अथवा, सुगतौ, संयमे वा धारणाद् धर्मः श्रुतमुच्यते, श्रुतं च तद् धर्मश्चेति श्रुतधर्मः । १३७९ ॥

श्लोक १३७९ टीका

२ महानिशीथ सूत्र

→ मुणिणो संघं तित्थं गण-पवयण-मोक्ष-मग्ग-एगद्वा । दंसण-नाण-चरिते घोरुग्ग-तवं चेव गच्छ-णामे य । २१ ॥

नवणीयसार नामनुं पांचमुं अध्ययन श्लोक २१

२ धर्मपरीक्षा जिनमण्डनगणि विरचिता

→ सम्यग्धर्मो द्विधा ख्यातः शुद्धाशुद्धतया जिनैः । शुद्धः शल्यत्रयातीतमनसो विधिपूर्वकः । ५७ ॥ द्वितीयो राज्यक्रद्धर्थं परद्रोहविधित्सया । रजस्तमोमयैर्जीवैः क्रियते च यथा तथा । ५८ ॥ नित्यो नैमित्तिकश्चायं द्विधा सद्वर्णनोज्ज्वलः । निश्चयानुष्ठितः पूर्वो यदृच्छानुष्ठितः परः । ५९ ॥ आद्यः सद्यः फलं दत्ते लोकोभयसुखावहम् । द्वितीयोऽपि यथाकालं फलदायी शरीरिणाम् । ६० ॥

छट्टो परिच्छेद

→ इह व्यवहारनिश्चयभेदाभ्यां द्विधा धर्मः । सोऽपि शुद्धाशुद्धतया द्विप्रकारः । यतः-

गीअत्थाण गुरुणां अदंसणाओ कहं भवे सवणं । सवणं विणा कहं पुण धम्माधम्मं विलिखिज्जा । १ ॥ इह मिच्छपयद्वाणं धम्मो संभवइ कहमधम्मो अ । धम्मो वि दुहा इह दव्यभावभेदहिं सुपसिद्धो । २ ॥ सो होई दव्यधम्मो अपहाणो नेव निवुइं देइ । सुद्धो धम्मो बीओ गहिओ पडिसोअगामीहिं । ३ ॥ जेण कएणं जीवो निवडइ संसारसायरे घोरे । तं चेव कुणइ कज्जं इह सो अणुसोअगामीओ । ४ ॥ जेणाणुद्वाणेण खविअभवं जंति निवुइं जीवा । तक्करणरुई जो किर नेओ पडिसोअगामीओ । ५ ॥ पठमगुणद्वाणे जे जीवा चिदुंति तेसि मो पठमो । होइ इह दव्यधम्मो अविसुद्धो

बीअनासेण ॥६॥ अविरयगुणठाणाइसु जे अ ठिआ तेसु भावओ धम्मो । तेण जुया ते जीवा हुंति सबीआ अओ सुद्धो ॥७॥ संविगगीअत्थाण गुरूण आणाइ निम्मिओ धम्मो । समयाणुसारविहिणा परिणामसुहावहो होइ ॥८॥ अह सासगाहग्हिआण सेसछंदसिद्धिलिंगीण । कुणइ तवो नत्थि फलं ता तीसे होइ भूरिभवो ॥९॥ अविरयपरिणामाओ विसुद्धरूवाओ देसविरयाण । परिणामो अ जहन्नो होइ विसुद्धो बहुगुणेण ॥१०॥ सञ्चुत्तमाओ विरयाविरयाण भावओ हवइ सुद्धो । सञ्चविरयपरिणामो असंखगुणओ धुवं लहुओ ॥११॥ देसविरईइ पुरओ जहुत्तरं गुणपएसु वडुंता । जीवा विसुद्धधम्मा विसेसओ जा सजोगिपयं ॥१२॥

सातमो परिच्छेद

→ बृहत्कल्पसूत्र टीका

→ नोआगमतो द्रव्यशासनं व्यतिरिक्तं 'कृतकरणं' मुद्रा इत्यर्थः । आज्ञाऽपि द्रव्यतो नोआगमतो व्यतिरिक्ता सैव मुद्रा । अथवा 'द्रव्यनिमित्तं' द्रव्योत्पादननिमित्तं यत् 'उभयं' शासनमाज्ञा तद् द्रव्यशासनं सा द्रव्याज्ञा । 'द्वे अपि च' शासनाऽऽज्ञे भावत इदमेवाध्ययनम् । किमुक्तं भवति ?- नोआगमतो भावशासनं भावाज्ञा च इदमेव कल्पाख्यमध्ययनम् । तथाहि- य एतस्याज्ञां न करोति सोऽनेकानि मरणादीनि प्राप्नोति ॥१८४॥

श्लोक १८४ टीका

ભાવતીર્થ - ગીતાર્થ ગુરુ

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઠવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

કૃતકૃત્ય એવા તીર્થકરો પોતાના માટે નહીં, પરંતુ જગતના કલ્યાણ માટે ધર્મતીર્થ સ્થાપે છે :

તીર્થકરો અંતિમ ભવમાં એ કક્ષાના મહાસાધક છે કે ૧ તેમને તે ભવમાં સ્વની સાધના કરવા કોઈ સામગ્રી, આલંબનો, સહાયની જરૂર નથી. તે પોતાના આત્મબળથી સાધના કરીને પાર પામી શકે છે. તેમને તરવા હવે કોઈ તીર્થની જરૂર નથી. જેમ કોઈ જબરદસ્ત તરવૈયો સમુદ્રના મધ્યદરિયે હોય, પણ તેને કાંઠે પહોંચવાની સાંગ્ઘોપાંગ જાણકારી હોય, તરવા માટે બાવડામાં તાકાત હોય તો તેને પાર પામવા કોઈની સહાયની આવશ્યકતા નથી; તેવી જ પરિસ્થિતિ ભવસાગરથી સ્વયં તરનાર તીર્થકરોની અંતિમ ભવમાં છે. હજુ ૨ તેમના આત્મા પર stockમાં-સત્તામાં અસંખ્ય ભવ પરિભ્રમણ કરાવે તેવો કર્મસંચય છે, જન્મ વખતે પણ પ્રતિક્ષણ તેમને આડે કર્મનો વિપાક ચાલુ છે, છતાં તેમનામાં સર્વ બંધનોને સ્વબળથી કાપવાની શ્રેષ્ઠ

૧ કેવલમધિગમ્ય વિભુઃ, સ્વયમેવ જ્ઞાનદર્શનમનન્તમ् । લોકહિતાય કૃતાર્થો-ઇપિ દેશયામાસ તીર્થમિદમ् । ૧૮ ॥

કેવલમિત્યાદિ । કેવલં નિરાવરણમ્, અધિગમ્ય પ્રાપ્ય, વિભુઃ સર્વગતજ્ઞાનાત્મા, સ્વયમેવ સ્વશક્ત્યૈવ, જ્ઞાનદર્શનં જ્ઞાન ચ દર્શનં ચેતિ સમાહારદ્વન્દ્ધઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર આદ્યકારિકા શલોક ૧૮, ઉપા. યશોવિજયજી વ્યાખ્યા)

૨ એતदુક્તં ભવતિ-સાસ્વાદનાદિષ્વપૂર્વકરણપર્યવસાનેષુ ગુણસ્થાનકેષુ સાગરોપમાન્તઃકોટીકોટીપ્રમાણૈવ સ્થિતિર્ભવતિ, નાધિકા નાયૂનેત્યર્થઃ । (શતકનામા પઞ્ચમ કર્મગ્રન્થ શલોક ૪૮ ટીકા)

ક્ષમતા છે. તેથી અંતિમ જન્મમાં તીર્થકરો, ગુરુ-શાસ્ત્ર કે જ્ઞાનીનું કોઈ માર્ગદર્શન લેતા નથી. માટે આવા તીર્થકરોને ધર્મતીર્થની પણ જરૂર નથી. વળી, કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી તો ઘનધાતી કર્મ ખપાવી આત્માની પૂર્ણ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી ફુટકૃત્ય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ પણ તેમની હથેળીમાં છે. છતાં તીર્થકરો તીર્થપ્રવર્તનરૂપ પ્રચંડ પુરુષાર્થીની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેનું રહસ્ય કે કારણ વિચારવા જેવું છે.

સભા : જગતના જીવો પ્રત્યેની કરણાથી ભગવાન તીર્થ સ્થાપે છે ?

સાહેબજી : ભાવતીર્થકર તીર્થ સ્થાપે છે તેમાં જીવો પ્રત્યેની કરણા કારણ નથી, પણ તીર્થકરનામકર્મ કારણ છે. જોકે તેના બંધ વખતે જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે વિવેકયુક્ત ઉત્કૃષ્ટ કરણા હતી, પરંતુ હાલમાં તો ભગવાન વીતરાગ છે. ઉત્કૃષ્ટ પરોપકાર કરાવે તેવું જે પુષ્યકર્મ તીર્થકરોએ સંચિત કરેલું છે, તે કર્મ તેમની પાસે તીર્થપ્રવર્તનની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. આ પ્રવૃત્તિને શાસ્ત્રમાં તીર્થકરનામકર્મજન્ય પ્રવૃત્તિ કહી છે, ઇચ્છાજન્ય કે રાગજન્ય નથી કહી. પરમેશ્વર તો પૂર્ણ વીતરાગી છે. ઇચ્છા આવશે ત્યાં રાગ આવશે અને રાગ આવશે તો વીતરાગતામાં ખામી આવશે. જૈનધર્મ કહે છે કે, જે શુભ કે અશુભ સર્વ કામનાથી શૂન્ય હોય, જેમની સર્વ કામના પરિતૃપ્ત થઈ ગઈ છે, તેથી જ જે ફુટકૃત્ય છે, તે પરમેશ્વર. વીતરાગ તે જ ઈશ્વર. રાગ તે વિકાર છે, પરમેશ્વર નિર્વિકારી છે.

કર્મશાસ્ત્રોમાં કર્મની ૧૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિ કહી છે, તે સૌમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થકરનામકર્મ છે. તેનાથી ઊંચું કોઈ પુષ્યાનુબંધીપુસ્ય નથી. તેનો વિપાકોદ્ય ચાલુ થાય એટલે ભાવતીર્થકરની ઉત્કૃષ્ટ પૂજા ચાલુ થાય. ^૧ કેવલજ્ઞાન પહેલાં તીર્થકરોના આત્મા પણ અધ્યપ્રાતિહાર્ય આદિની ઉત્કૃષ્ટ પૂજાને લાયક નથી હોતા. તેથી જન્મથી ભક્ત એવા ઇન્દ્રો પણ પ્રાતિહાર્ય કે ચોત્રીશ અતિશયથી તેમની પૂજા નથી કરતા. પરંતુ કેવલજ્ઞાન થાય એટલે વગાર બોલાવે દેવતાઓ ભક્તિથી સમવસરણ રચે અને ભાવતીર્થકરની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ ચાલુ કરે. તે અવસરે પ્રભુના પુષ્યથી કરોડો દેવતા, વિરાટ માનવસમૂહ અને પશુ-પંખીઓ પણ દેશના સાંભળવા આવે. પ્રભુ પણ સમવસરણમાં બિરાજમાન થઈને પ્રથમ ધર્મદેશના આપે. આ અંગો આગમો કહે છે કે, ઋષભદેવથી માંડીને ત્રેવિસ તીર્થકરોએ પ્રથમ દેશના પછી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી, જ્યારે પ્રભુ મહાવીરે દ્વિતીય ધર્મદેશના પછી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી. આ તફાવતનું મહત્વપૂર્ણ કારણ સમજવા જેવું છે. પ્રભુ મહાવીરની પ્રથમ દેશનામાં સર્વ શ્રોતાજનો ગેરલાયક કે અપાત્ર જ હતા તેવું નથી. અરે ! સમકિતી ઇન્દ્રો જ લાયક તરીકે હાજર છે. પાત્ર માનવો પણ અવશ્ય છે. પરંતુ ધર્મતીર્થની સ્થાપના માટે તેટલું પર્યાપ્ત નથી; કારણ કે જીવંત તીર્થની સ્થાપના કરવી હોય તો તત્કાલ તીર્થસ્વરૂપ બને તેવા ઉત્તમ પણ્ણધર શિષ્યો જોઈએ. ^૨ નંદીસૂત્ર વગેરે આગમોમાં તીર્થ

૧ તએ એં સમણે ભગવં મહાવીરે તતો-જ્ઞાનોત્પત્ત્યનત્તરં શ્રમણો ભગવાન् મહાવીર: અરહા જાએ અહન્ જાતઃ-અશોકાદિ-પ્રાતિહાર્યપૂજાયોગ્યો જાતઃ,

(ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી કૃત કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા વ્યાખ્યા)

૨ તિત્થં ચ-ચાતુવળણો સમણસંધો પઢમાદિગણધરા વા,

(નંદીસૂત્ર ચૂર્ણિ)

☆ અધુનાડવયવાર્થ: કથ્યતે-તત્ત્વ તીર્થ દ્વારા વિભાવભેદાદ્વિધા, તત્ત્વાપિ દ્વારા તીર્થ નદ્યાદે: સમુત્તરણમાર્ગઃ, ભાવતીર્થ તુ સમ્યાદર્શન

શબ્દથી ગણધરોને જ તીર્થ કહ્યા છે. ત્રેવીસ તીર્થકરોનું પુણ્ય પ્રબળ હતું કે તેમને પ્રથમ દેશનામાં જ, તત્કાલ પ્રતિબોધ પામીને ગણધર બને તેવા પદ્ધદર શિષ્યોનો યોગ થયો; જ્યારે પ્રભુ મહાવીરનું પુણ્ય થોડું ન્યૂન કે તેમને પ્રથમ દેશનામાં ન મળ્યા, પરંતુ બીજુ દેશનામાં જીવંત તીર્થસ્વરૂપ બને તેવા ગૌતમ આદિ ગણધર પદ્ધદર શિષ્યો મળ્યા. પ્રભુ સ્વહસ્તે સમગ્ર શાસન અને તેની ધૂરા જેના હાથમાં તરત જ મૂકે છે તે ગણધરો જ જીવંત તીર્થસ્વરૂપ છે. તમને એ વાતનો ખ્યાલ નથી કે તીર્થકરો તો કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી લોકોપકાર તરીકે માત્ર દેશના જ આપે છે, તે પણ અર્થની આપે છે. અર્થ એટલે જગતનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ. તેનો વાણી દ્વારા પ્રબોધ કરે. તીર્થકરોની વાણીનો અતિશય એવો છે કે તેની સામે ખરસ ઝાંખા પડે. પ્રભુની વાણીમાં શબ્દલાલિત્ય, ધ્વનિમાધુર્ય, અર્થગાંભીર્ય આદિ અપૂર્વ હોય છે. શ્રોતાના ખેદ-ઉદ્દેગ-પરિશ્રમને દૂર કરે અને કૃધા-તૃષ્ણારહિત તૃપ્તિનો અનુભવ કરાવે તેવી અદ્ભુત પ્રભુની વાણી છે. કોઈની વાણીમાં ન હોય તેવું પુણ્યજન્ય ઐશ્વર્ય તેમની વાણીમાં છે. તે વાણીથી પ્રભુ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પીરસે છે, જેનાથી લાયક શ્રોતા પ્રતિબોધ પામે. આવા પ્રભુદ્વ જીવો સંસારસાગરમાં નિમજ્જનથી ગભરાયા છે, ભયભીત છે; તેથી તરવા, પાર પામવા પ્રભુને શરણે આવ્યા છે. આ શરણે આવેલા જીવોને તરવા માટે સહાયની જરૂર છે, સતત અનુશાસનની જરૂર છે; કેમ કે બધા સાધકોમાં આત્મબળથી ભવસાગર તરવાની શક્તિ નથી હોતી, છતાં તરવાની પૂરી પાત્રતા છે. ¹ તીર્થકરોના શરણો આવે તે અવશ્ય લાયક જ હોય.

જ્ઞાનચારિત્રાણિ, સંસારાર્થવાદુત્તારકત્વાત्, તદાધારો વા સંદ્રભ: પ્રથમગણધરો વા, તત્કરણશીલાસ્તીર્થઙ્કરાસ્તાન્ત્રલ્યેતિ ક્રિયા।

(સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ પ્રથમ અધ્યયન પ્રથમ ઉદ્દેશો નિર્યુક્તિ ગાથા ૧ શીલાંકાચાર્ય ટીકા)

☆ તીર્થ પુનશ્ચાતુર્વર્ણઃ શ્રમણસંઘ: પ્રથમગણધરો વા। તથા ચોક્તાં-તિત્થં ભંતે તિત્થં તિત્થયારે તિત્થં ગોયમા અરહં તાવ નિયમા તિત્થંકરે તિત્થં પુણ ચાઉવ્યનો સમણસંઘો પઢમગણધરો વા ઇત્યાદિ। (શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ શલોક ૭૬ ટીકા)

☆ 'તીર્થકરેભ્ય: તીર્થતે સંસારસમુદ્રોઽનેનેતિ તીર્થ, તચ્ચ પ્રવચનાધારશ્વતુર્વિધઃ સંઘ: પ્રથમગણધરો વા, તત્કરણશીલાસ્તીર્થઙ્કરા: (ધર્મસંગ્રહ શલોક ૬૧ ટીકા)

☆ તીર્થતે સંસારસમુદ્રોઽનેનેતિ તીર્થમ્, તચ્ચ પ્રવચનાધારશ્વતુર્વિધઃ સંઘ: પ્રથમગણધરો વા, યદાહુઃ- તિત્થં ભંતે! તિત્થં, તિત્થયારે તિત્થં? ગોયમા! અરિહા તાવ નિયમા તિત્થંકરે, તિત્થં પુણ ચાઉવણે સમણસંઘે પઢમગણહરે વા

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૩, શલોક ૧૨૩ ટીકા)

☆ 'તિત્થયારં'તિ, તીર્થતે સંસારસાગરોઽનેનેતિ તીર્થ પ્રવચનાધારશ્વતુર્વિધઃ સંઘ: પ્રથમગણધરો વા। યદુક્તમાગમે- 'તિત્થં ભંતે તિત્થં? તિત્થયારે તિત્થં? ગોયમા, અરિહા તાવ નિયમા તિત્થંઙ્કરે, તિત્થં પુણ ચાઉવણે સમણસંઘે, પઢમગણહરે વા,'

(સમ્યક્ત્વસપ્તતિ શલોક ૧ ટીકા)

☆ ભાવતીર્થ તુ ચતુર્વર્ણઃ શ્રમણસંઘ: પ્રથમગણધરો વા। યદાહ- 'તિત્થં ભંતે તિત્થં તિત્થયારે તિત્થં? ગોયમા! અરિહા તાવ નિયમા તિત્થંકરે। તિત્થં પુણ ચાઉવણે સમણસંઘે પઢમગણહરે વા' [ભગવતીસૂઠ ૬૮૨]।

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૨ શલોક ૧૬ ટીકા)

¹ યેઽસ્ય કિઙ્કરતાં યાન્તિ, નરા: કલ્યાણભાગિનઃ। તેષામલ્પેન કાલેન, ભુવનં કિઙ્કરાયતે। ॥૭૫॥ (ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ ૧)

સભા : ગોશાળો ક્યાં લાયક હતો ?

સાહેબજી : તે ભાવથી શરણો આવ્યો જ ન હતો. મેં શરણો આવેલાની વાત કરી છે. સમવસરણમાં પણ દેશના સાંભળવા આવે તે સૌ શરણો આવેલા કહેવાતા નથી; કારણ કે નાસ્તિકો, પાખંડીઓ, અભવ્યો, મિથ્યાદસ્તિઓ પણ તીર્થકરની દેશના સાંભળવા આવે, પણ તેમાંથી લાયક શ્રોતા જ શરણો આવે. શરણો આવવા devotion-dedication(બલિદાન-સમર્પણ) જોઈએ. જે જીવ દેશના સાંભળી હૃદયથી પ્રભુને કહે કે “આપે કલ્યો તે ધર્મ મને ગમ્યો. આપ કહો છો તે જ સત્ય તત્ત્વ છે. હું તેને આપની કૃપાથી સ્વીકારવા માંગું છું.” અને ત્યારબાદ યથાશક્તિ સાધુધર્મ કે શ્રાવક્ષર્મ સ્વીકારે તે શરણો આવ્યો કહેવાય. વાણી એક કાનથી સાંભળી બીજા કાનથી કાઢી નાંખે કે વાતોડિયાની જેમ મીઠી મીઠી વાતો કરીને ચાલતા થાય તે શરણો આવ્યા ન કહેવાય.

જે જીવો દેશનાથી પ્રતિબોધ પામે અને પ્રભુનું શરણ ભાવથી સ્વીકારે, તે સર્વ. તારવા યોગ્ય જીવોને પણ તરવા માટે સાધન તરીકે સતત તારક તીર્થની જરૂર હોય છે. નબળા સાધકો તરવા પુરુષાર્થ તો પોતે કરે છતાં પણ સતત અનુશાસન-માર્ગદર્શનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય છે. પરંતુ વીતરાગ એવા ભાવતીર્થકરો તો સતત અનુશાસન-માર્ગદર્શન આપતા નથી, પણ તત્કાલ પ્રતિબોધ પામીને અનેક જીવોને તારવાના પ્રચંડ સામર્થ્યયુક્ત બનેલા તીર્થસ્વરૂપ છિન્દસ્થ ગણધરોને શરણાગતનું અનુશાસન સોંપે છે. ઉપરાંત તેઓ પોતાની હૃદાતી કે હૃદાતી બાદ પણ શરણાગતના અનુશાસનની અવિચિન્તન વ્યવસ્થારૂપ વહેંઠું જીવંત તીર્થ સ્થાપિત કરે છે.

સભા : પ્રભુ વીર કેવલજ્ઞાન પામીને તરત શાસન સ્થાપી ન શક્યા, તેમાં લોકોનું પુણ્ય પણ ઓછું હતું ?

સાહેબજી : હા, હુંડા અવસર્પણીના પ્રભાવે પ્રભુનું અને લોકોનું એમ બંનેનું પુણ્ય ઓછું. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ૧ જો ગુરુનું પુણ્ય ઓછું હોય તો પોતાની પાટપરંપરા ચલાવે કે શાસનની ધૂરા વહન કરે તેવા શિષ્યો ન મળો, અને ૨ શિષ્ય કે અનુયાયીનું પુણ્ય ઓછું હોય તો ઉત્તમ તારક ગુરુ આદિ યથાર્થ ન મળો. અહીં પ્રભુ વીરનું સાવ પુણ્ય જ નથી એવું નથી. માત્ર થોડો સમયગાળો પડ્યો. બીજા તીર્થકરોને પ્રથમ દેશનામાં તીર્થસ્વરૂપ પહૂંધર શિષ્યો મળ્યા, જ્યારે મહાવીર પ્રભુને દ્વિતીય દેશનામાં મળ્યા.

તીર્થકરોના પહૂંધર શિષ્ય થવું તે સામાન્ય શક્તિ, પ્રતિભા કે તારકતાનું સામર્થ્ય નથી માંગતું, પરંતુ પ્રચંડ તારકતાનું પુણ્ય, પ્રતિભા અને ગુણસામર્થનો સમન્વય માંગે છે અને તેમને જ આગમમાં જીવંત તીર્થ કહ્યા

૧ અવગથ હરિભદ્રસૂરિરમ્બે ! જડમતિમાદૃશશિષ્યકાવલમ્બે ! ન કિમણિ મમ ચેતસો વ્યથાકૃદ્વિશદવિધેયવિનેયમૃત્યુમુખં ॥૨૦૧॥

દૃઢમિહ નિરપત્યતા હિ દુઃખં ગુરુકૂલમાયમલં મયિ ક્ષતં કિં । ઇતિ ગદતિ જગાદ તત્ત્વ દેવિ શૃણુ વચન મમ સૂનૃતમ્ત્વમેકમ् ॥૨૦૨॥

નહિ તવ કુલવૃદ્ધિપુણ્યમાસ્તે નનુ ત(ભ)વ શાસ્ત્રસમૂહસંતતિસ્ત્વમ् । ઇતિ ગદિતવતી તિરોદધે સા શ્રમણપતિઃ સ ચ શોકમુત્સસર્જ ॥૨૦૩॥

(પ્રભાચંદ્રસૂરિકૃતે પ્રભાવકચરિત્રે હરિભદ્રસૂરિચરિત્રમ्)

૨ લદ્ધો કપ્પતરૂપિ કપ્પિયફલો ચિંતામણી ચિંતિઓ, ધેણુ કામદુહા નિહાણમણાં દિવ્લોસહીઓવિ ય । ણો લબ્ધંતિ સુહેણ ધમ્મગુરવો સત્ત્રાણ નીરાકરા, સુદ્ધાયારપરા સુદેસણસુહાકોસા અરોસા સયા ॥૧૫૨॥ (ઉપદેશપદ શલોક ૫૩૧ ટીકા)

છે. ભવસાગરથી તરવા શરણો આવેલા ઉત્તમ રત્નોને પ્રભુ સ્વહસ્તે દીક્ષા આપીને આ ગણધરોઝૃપ તીર્થને સૌંપી હે છે, પરંતુ તેનું સતત પોતે ધ્યાન રાખતા નથી, સ્વયં અનુશાસન આપતા નથી. આ કાર્ય તેમણે ગણધરોને સૌંપું છે. ગણધરો એટલે બીજું કોઈ નહીં પડા સાક્ષાત્ જીવંત તીર્થ.

સભા : તે તો છભરસ્થ હોય છે ને ?

સાહેબજી : ¹ છભરસ્થ ભલે ને હોય, અનુશાસન આપવા માટે તારક છભરસ્થ જ જોઈએ. અરે ! જૈનશાસનના જીવંત તીર્થસ્વરૂપ ગણધરોનો એટલો મહિમા છે કે, કેવળીઓ પડા સમવસરણમાં પ્રવેશ કરી તીર્થસ્વરૂપ ગણધરોને નમસ્કાર કરી ગણધરોની આજુભાજુ બેસે છે. વળી, તીર્થકરોની પ્રથમ પ્રહરની દેશનાના વિરામ અવસરે, કેવળીઓની હાજરીમાં પડા, છભરસ્થ એવા ગણધરો જ તીર્થકરોની અનુમતિથી સમવસરણમાં અમોઘ દેશના આપે છે. શાસનની ધૂરાને વહન કરનાર વાહક અને સંચાલક પડા ગણધરો જ છે. આ શાસનમાં જ્ઞાન કરતાં પડા અપેક્ષાએ પ્રભાવકતાનું મહત્વ વધારે છે, તેનું આ સૂચ્યક છે.

“નમો તિત્થસ્સ” કહીને તીર્થકરો પડા જીવંત તીર્થ એવા ગણધરોને નમસ્કાર કરે :

સભા : તીર્થકરો ‘નમો તિત્થસ્સ’ બોલીને ક્યા તીર્થને નમસ્કાર કરે છે ?

સાહેબજી : ² જીવંત તીર્થસ્વરૂપ પોતાના ગણધર શિષ્યને નમસ્કાર કરે છે. અત્યારે પડા નિયમ છે કે

૧ અથ યે યથા ભગવતઃ સમવસરણ નિષીદન્તિ તિષ્ઠન્તિ વા તાનભિધિત્સુः સઙ્ગ્રહગાથામાહ-

તિત્થાઽઇસેસસંજય, દેવી વેમાણિયાણ સમણીઓ । ભવણવઙ્મ-વાણમંતર-જોઇસિયાણં ચ દેવીઓ ॥૧૧૮૫॥

‘તીર્થ’ ગણધરસ્તસ્મિન् ઉપવિષ્ટે સતિ અતિશાયિનઃ સંયતા ઉપવિશન્તિ, તતો દેવ્યો વैમાનિકાનામ्, તતઃ શ્રમણ્યઃ, તથા ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષ્કાણં ચ દેવ્ય ઇતિ ॥૧૧૮૫॥

અથૈતદેવ વિવૃણોતિ-

કેવલિણો તિત્થણ જિણં, તિત્થપણામં ચ મગગાઓ તસ્સ । મણમાઈ વિ નમંતા, વયંતિ સદ્ગુણ સદ્ગુણાં ॥૧૧૮૬॥

કેવલિન: પૂર્વદ્વારેણ પ્રવિશ્ય જિનં ‘ત્રિગુણં’ ત્રિ:પ્રદક્ષિણીકૃત્ય ‘નમસ્તીર્થાય’ ઇતિ વચસ તીર્થપ્રણામં ચ કૃત્વા ‘તસ્ય’ તીર્થસ્ય-પ્રથમગણધરરૂપસ્ય શેષગણધરાણાં ચ ‘માર્ગતઃ’ પૃષ્ઠતો દક્ષિણપૂર્વસ્યાં નિષીદન્તિ । તથા “મણમાઈ વિ” તિ મન:પર્યવજાનિન આદિશબ્દાદ અવધિજ્ઞાનિન: ચતુર્દશપૂર્વિણો દશપૂર્વિણો નવપૂર્વિણ આમર્બૌષધ્યાદિવિધલબ્ધિમન્તશ્વ પ્રાચ્યદ્વારેણ પ્રવિશ્ય ભગવત્તં ત્રિ:પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નમસ્કૃત્ય ચ ‘નમસ્તીર્થાય, નમો ગણધરેભ્યઃ, નમઃ કેવલિભ્યઃ’ ઇત્યભિધાય કેવલિનાં પૃષ્ઠતો ઉપવિશન્તિ । શેષસંયતા અપિ પ્રાચીનદ્વારેણૈવ પ્રવિશ્ય ભુવનનગું પ્રદક્ષિણીકૃત્ય વન્દિત્વા ચ ‘નમસ્તીર્થાય, નમો ગણભૃત્યઃ, નમઃ કેવલિભ્યઃ, નમોઽતિશયજ્ઞાનિભ્યઃ’ ઇતિ ભણિત્વા અતિશાયિનાં પૃષ્ઠતો નિષીદન્તિ ।.. (બૃહત્કલ્પસૂત્ર૦ શ્લોક ૧૧૮૫-૧૧૮૬ ટીકા)

૨ યદિ ચ તીર્થસ્ય ભગવદભિવન્દ્યત્વાત્ પ્રથમગણધરસ્યાપિ તીર્થશબ્દાભિધેયત્વેન તથાત્વાદ્ ન દોષઃ,

(શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય૦ સ્તબક ૧૧, શ્લોક ૫૪ ટીકા)

☆ અથ “તિત્થપણામં કાર્ડ” [આવશ્યકની૦ સમવસ્તો ગા૦ ૪૫] ઇત્યાદ્યાગમપ્રામાણ્યાત્ પ્રથમગણધરસ્ય ‘તીર્થ’ શબ્દાભિધેયત્વાત્ તદવન્દ્યત્વં તસ્યાસિદ્ધં

(સન્મતિતર્કપ્રકરણ૦ તૃતીય કાંડ શ્લોક ૬૫ ટીકા)

‘ગુરુ શિષ્યને આચાર્યપદવી આપે ત્યારે શિષ્ય એવા નૂતન આચાર્યને ગુરુ જાહેરમાં વંદન કરે છે. રાજસત્તાનો પણ નિયમ છે કે ગમે તેવો મોટો સમાટ, પોતે નિવૃત્ત થઈને રાજ્ગાદી પર નવા સમાટને સ્થાપન કરે ત્યારે, રાજ્યાભિષેક અને રાજતિલક કર્યા બાદ નવા સમાટને હાથ જોડીને આજ્ઞા માંગે. અરે ! ઘણી વાર સમાટ એવો પિતા દીકરાને રાજતિલક કરાવી નવા રાજી તરીકે સ્થાપે, તો પણ, પિતા નૂતન રાજી એવા પુત્ર પાસે હાથ જોડીને પ્રજા સમક્ષ કહે કે, “હું હવે નિવૃત્ત થાઉં છું, આજથી આ તમારા સ્વામી છે. હવે પછી તમારે તેને આજ્ઞાંકિત અને સમર્પિત રહેવાનું છે. અને જો તમે તેની આજ્ઞા નહીં માનો તો એ તમને કઠોરમાં કઠોર દંડ-સજા કરશે.” શાસનમાં પણ ગણ્યાધિપતિ નિવૃત્ત થતી વખતે નૂતન ગણ્યાધિપતિને સ્થાપિત કર્યા પછી સમગ્ર ગણ્યને કહે કે, “મારો સ્વભાવ સૌભય હતો, મેં તમારી ઘણી ખામીઓ-અવિનય ચલાવી લીધાં, પણ આ નૂતન ગણ્યાધિપતિ નહીં ચલાવે, તેથી અપ્રમત્તપણે તેની આજ્ઞાનું અવશ્ય પાલન કરજો.”

સભા : પ્રથમ સમવસરણમાં દેશના પૂર્વે ‘નમો તિત્થસ્સ’ બોલીને સિંહાસન ઉપર બેસનાર તીર્થકરો, તે અવસરે ગણ્યધરોને કેવી રીતે નમસ્કાર કરે ? કારણ કે દેશના-પ્રતિબોધના અભાવમાં ગણ્યધરોની સ્થાપના જ હજુ થઈ નથી.

સાહેબજી : તે અવસરે તીર્થકરો શાશ્વત તીર્થને નમસ્કાર કરે છે.

ગણ્યધર ભગવંતોનું વ્યક્તિત્વ :

એક જ દેશનામાં પ્રતિબોધ પામી તત્કાલ જીવંત તીર્થસ્વરૂપ બનનાર ગણ્યધરો એ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નથી. તીર્થકરો જેમ જનમ-જનમના સાધક છે અને સાધનાના પરિપાકથી અંતિમ ભવમાં ગર્ભાવતારકાલથી મહાસાધક છે, તેમ ગણ્યધરો પણ જન્માંતરના સાધક છે. હા, તેમનું વ્યક્તિત્વ તીર્થકરોથી ન્યૂન છે, એટલે જ ગણ્યધરો અંતિમ ભવમાં જનમથી મહાસાધક નથી હોતા, તેમને સ્વયં તત્ત્વમાર્ગ પામવા પ્રતિબોધક તીર્થકરોની જરૂર હોય છે. છતાં ગણ્યધરોના વ્યક્તિત્વની તોલે પણ આ જગતમાં બીજા કોઈનું વ્યક્તિત્વ આવે નહીં. ગણ્યધરોને જોતાં તમને એમ લાગે કે દીક્ષા લીધી ને તરત જ તીર્થપદ મળી ગયું, પણ તેવું નથી. તેમને ભૂતકાળની જબરદસ્ત સાધના છે. તીર્થકરોએ જેમ પૂર્વભવોમાં “સવિ જીવ કરું શાસનરસી”ની ભાવનાથી તીર્થકરનામકર્મ બાંધ્યું, તેમ ગણ્યધરોએ પૂર્વભવોમાં સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી અનેક જીવને તારવાની વિશુદ્ધ શૂભ

૧ ઉત્તિષ્ઠતિ નિષદ્યાયા: આચાર્ય અત્રાન્તરે, તત્ત્રોપવિશતિ શિષ્યોऽન્યોગી, તતો વન્દતે ગુરુસ્તં શિષ્યસહિતઃ, શેષસાધુભિ: સત્ત્રિતૈરતિ ગાથાર્થ: । ૧૬૪ । ભણતિ ચ કુરુ વ્યાખ્યાનમિતિ તમભિનવાચાર્ય, તત્ત્ર સ્થિત એવ તતોऽસૌ કરોતિ તવ્યાખ્યાનમિતિ, નન્દાદિ યથાશક્ત્યેતિ, તદ્વિષયમિત્રથ્ય: પર્ષદં વા જ્ઞાત્વા યોગ્યમન્યદપીતિ ગાથાર્થ: । ૧૬૫ ॥ આચાર્યનિષદ્યાયામુપવિશન-મભિનવાચાર્યસ્ય, વન્દનં ચ તથા ગુરો: પ્રથમમેવાચાર્યસ્ય, તુલ્યગુણખ્યાપનાર્થ લોકાનાં ન તવા દુષ્ટં ‘દ્વ્યોરપિ’ શિષ્યાચાર્યયો: યા(જી)તમેતદિતિ ગાથાર્થ: । ૧૬૬ ॥

(પંચવસ્તુક શ્લોક ૧૬૪-૧૬૫-૧૬૬ ટીકા)

૨ ચિન્તયત્યેવમેવ-પૂર્વોક્તપ્રકારેણેવ એતદ્ભવાદુત્તારણમ् ‘સ્વજનાદિગતં તુ’ - સ્વજનમિત્રદેશાદિવિશેષગતં પુનઃ ય ઉક્તરૂપો બોધિપ્રધાનો જીવ: ‘તથાનુષ્ઠાનત:’ - ચિન્તાનુરૂપાનુષ્ઠાનાત્પરોપકારરૂપાત્ સોઽપિ-ન કેવલ પરોપકારી તીર્થકૃદિત્યપિશબ્દાર્થ: ધીમાન-પ્રશસ્તબુદ્ધિ: ‘ગણધરો’ - દેવદાનવમાનવાદિમાનનીયમહિમા તીર્થકરાગ્રિમશિષ્યઃ, ભવેત્-જાયેતેતિ । ૨૮૯ ॥

(યોગવિન્દુ શ્લોક ૨૮૯ ટીકા)

ભાવના કરેલી, જેના પ્રભાવે ગણધરનામકર્મ બાંધ્યું છે. ગણધરોના આત્માએ ભૂતકાળમાં, આખા દેશને અથવા સમગ્ર નગરને કે આજુબાજુના વિસ્તારને કે પોતાની સમગ્ર જ્ઞાતિને કે પરિવારને ‘શુદ્ધ ધર્મ પમાડી તારું’ એવી કામના, ઉત્કટ શુભ ભાવના અવશ્ય કરેલી. આવા ભાવોથી ગણધરનામકર્મ બંધાય. તીર્થકરોની પરોપકારની ભાવના અમર્યાદિત હોય છે. તેમાં સીમારૂપે કોઈ જીવની બાદબાકી નથી. અરે ! ભવિ-અભવિનો પણ કોઈ ભેદ નહીં, તેવો “સવિ જીવ કરું શાસનરસી”નો પરિણામ છે; જ્યારે ગણધરોની પરોપકારની ભાવના મર્યાદિત છે. છતાં માત્ર હું પામું, હું તરું, તેમ નહીં; પરંતુ પોતે જે અપૂર્વ મોક્ષમાર્ગ પામ્યા છે, જેનો આસ્વાદ પોતે માણ્યો છે તે અનેકને પમાહું, તે ખાતર જે બલિદાન આપવું પડે તે આપું, એવી નક્કર હદ્યપૂર્વકની શુભ ભાવના તેમને હોય છે, અને તે ગણધરનામકર્મના સંચયનો ઉપાય છે.

તીર્થકરો કે ગણધરોને પૂર્વલવોમાં પોતે મોક્ષમાર્ગ પામ્યા પછી બીજાને પમાડવાનો જે ભાવ થાય છે, તે હદ્યપૂર્વકનો ગણાય; જ્યારે તમને પામ્યા વગર બીજાને પમાડવાનો જે ભાવ થાય છે, તે ઘેલછા છે. સ્વર્ય મોક્ષમાર્ગ પામ્યા વિના બીજાને પમાડવાની ભાવનામાં કોઈ નક્કર તથ્ય નથી. સાધુને પણ સ્વર્ય પામવાના બદલે બીજાને ઉપદેશ આપવામાં જ રસ હોય, તો તેવા ઉપદેશક સાધુને શાસ્ત્ર ‘પાઠ ભજવનાર નાટકિયો’ કહે છે. પુષ્યબંધ માટે અંતરમાં સમ્યક્ શુભ ભાવના જોઈએ. તેમાં પણ આ તો નિરવદ્ય પુષ્યાનુબંધી પુષ્યના શ્રેષ્ઠ પ્રકારો છે. તીર્થકરનામકર્મ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ નિરવદ્ય પુષ્યાનુબંધી પુષ્યની પ્રકૃતિ છે. તેના પછી દ્વિતીય કર્મમાં આ જગતમાં ગણધરનામકર્મ એ કંકામાં આવે છે. તીર્થકરનામકર્મ તો અલૌકિક જ છે, પરંતુ ગણધરનામકર્મ પણ મામૂલી નથી. તે બાંધનાર પણ કોઈ વિરલા જ નીકળે. તીર્થકરનામકર્મના ઉદ્યથી જેમ જગ્યાદ્વારની શક્તિ મળે છે, તેમ ગણધરનામકર્મના વિપાકથી શીધપણે સકલ શ્રીસંધને તારવાની શક્તિ મળે છે. વળી આ પુષ્યના સ્વામી ગણધરોને ગુરુ તરીકે પૂર્ણ જ્ઞાની તીર્થકરો જ મળે છે. વળી તેમના ગુરુ બીજા કોઈ થઈ પણ ન શકે. સિંહણાનું દૂધ સોનાના પાત્રમાં જ સચવાય, તેમ આવા અપૂર્વ પ્રતિભાસંપત્ર શિષ્યોના ગુરુ તીર્થકરો જ બની શકે. ગણધરો અંતિમ ભવમાં જન્મથી મહાપ્રતિભાસંપત્ર અને મહાપજ્ઞાસંપત્ર હોય છે, ધર્મ પામવાની ઉત્તમ લાયકાત પણ ધરાવતા હોય છે. તેથી એક જ દેશનામાં પ્રતિબોધ પામી, વિરક્ત થઈ સર્વવિરતિ સ્વીકારે છે. ઉપરાંત ૧ બીજબુદ્ધિના સ્વામી હોવાથી, જિજ્ઞાસા દ્વારા તીર્થકરોના મુખે માત્ર સારભૂત ત્રણ પદો સાંભળીને સર્વશાસ્ત્ર અને સર્વ તત્ત્વનો બોધ પામે છે. ૨ બીજબુદ્ધિ એટલે એક વાક્યમાંથી કરોડ નહીં પણ

☆ યस્તુ સ્વજનાદિગત ધ્યાયત્યેવં તથાડનુતિષ્ઠતિ ચ । સાવધિકપરાર્થરતઃ સ તુ ધીમાન ગણધરો ભવતિ ॥૨૧॥

(બંધહેતુભઙ્ગપ્રકરણમ् બંધહેતુના વિવરણ વિષયક ઝલોક ૨૧)

૧ ઉત્તમા: પ્રધાના અતિશયા: પ્રસાદાદયો વાગવાણી બુદ્ધિશ્ચ બીજકોષ્ઠાદિકા તાભિ: સંપત્રેરન્વિતાઃ,

(તત્ત્વાર્થસ્ત્ર વ્યાખ્યા-ઉપા. યશોવિજયજી)

૨ બીજબુદ્ધિત્વં સ્વલ્પમણિ દર્શિતં વસ્તુ અનેકપ્રકારેણ ગમયતિ । તદ્યથા-પદેન પ્રદર્શિતેન પ્રકરણેનોદેશકાદિના સર્વમર્થ ગ્રન્થં ચાનુધાવતિ ।

(તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ-સિદ્ધસેન ગણી ૧૦-૭, પૃ. ૩૧૭)

☆ અઙ્ગપ્રવિષ્ટમાચારાદિદ્વાદશમેદં બુદ્ધ્યતિશયર્દ્ધિયુક્તગણધરાનુસ્મૃતગ્રન્થરચનમ् ॥૧૨॥ ભગવદહત્સર્વજ્ઞ-હિમવત્રિંગત-વાગઙ્ગાર્થવિમલસલિલપ્રકાલિતાન્ત-કરણૈ: બુદ્ધ્યતિશયર્દ્ધિયુક્તૈર્ગણધરૈરનુસ્મૃતગ્રન્થરચનમ્ આચારાદિદ્વાદશવિધ-મઙ્ગપ્રવિષ્ટમિત્યુચ્યતે ।

(તત્ત્વાર્થવાર્તિક ૧-૨૦, પૃ.૭૨)

કરોડો કે અબજો વાતો સમજું શકે તેવી વિસ્તારશીલ પ્રજ્ઞા. તીર્થકરો સમગ્ર જગતનું સારભૂત પદાર્થવિજ્ઞાન અને તેના પાયાના સિદ્ધાંતો ગ્રણ વાક્યોમાં કહે છે, અને શ્રોતા એવા ગણધરો મંથન કરતાં તેમાંથી સમગ્ર શ્રુતના પાર રૂપ બોધને પામે છે, અને તત્કાલ તે બોધને સધનતાથી સૂત્રાત્મકરૂપે શબ્દદેહ ગુંથીને દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે, જે સકળ શ્રીસંઘ માટે પરમ આધાર બને છે. તીર્થકરોની વાણીથી પ્રતિબોધ પામેલા સામાન્ય જીવો તત્કાલ શ્રુતનો પાર પામતા નથી. તેવા સર્વ આરાંધક જીવોને, ગણધરોએ રચેલી દ્વાદશાંગી એ સતત માર્ગદર્શક બને છે. આ અપેક્ષાએ તીર્થકરો કરતાં ગણધરો આપણા માટે અધિક ઉપકારી છે. જેમ એક બીજમાંથી પરંપરાએ લાખો-કરોડો-અબજો-અસંખ્ય ફળ ઊગે, તેમ 'બીજરૂપ તીર્થકરના ન્રિપદીરૂપ વચનમાંથી ગણધરોના મસ્તિષ્કમાં સમગ્ર દ્વાદશાંગી રચાય છે, જે શ્રીસંઘને તરવા માટેનો અદ્વિતીય વારસો છે. વળી ગણધરોમાં અનુશાસન આપવાની પણ કોઈ કચાશ નથી. તીર્થકરોના સર્વ શિષ્યોને અસ્ભવિત અનુશાસન આપી તારવાનું સામર્થ્ય ગણધરો ધરાવે છે.^૧ ગણધરો નિયમા સર્વાક્ષરસંનિપાતી ઉત્કૃષ્ટ ચૌદ્ધરૂપર્વધર હોય છે.^૨ તેમની અંતર્મુહૂર્તમાં કરેલી દ્વાદશાંગીની રચના પર તીર્થકરો કેવળજ્ઞાનથી જાણીને સ્વયં સત્યતાની મહોરણાપ મારે છે. દીક્ષાના પ્રથમ દિવસથી જ તેમને શાસનના સર્વ અધિકાર તીર્થકરો સ્વહસ્તે સુગ્રત કરે છે. આવા મહાપ્રભાવશાળી શિષ્યો પ્રથમ દેશનામાં મળવા તે પણ તીર્થકરોનું ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય છે, અને આવા ગુરુ મળવા તે શિષ્યોનું શ્રેષ્ઠ પુણ્ય છે.^૩ ગણધરો શાસનના આદિ મુનિ, પ્રથમ મુનિ છે, અમારા બધાના આધગુરુ છે. ગણધરોના ગુરુ તીર્થકર, પરંતુ અમારા સૌના આધગુરુ ગણધરો. અમે ગણધરોના વંશના ગણાઈએ, ભગવાનના વંશના નહીં. સુધર્મસ્વામીની પાટ બોલીએ છીએ, મહાવીર પ્રભુની નહીં. તેથી ગણધરોને કેવળી કરતાં પણ આગવું સ્થાન સુસંગત છે.

જીવંત તીર્થરૂપ ગણધર ભગવંતો આખા સંઘના અનુશાસનરૂપી શરણાના દાતા છે :

ગણધરોએ પોતાને જે જ્ઞાન હતું તે તેમના પહૃથરોને વારસામાં આપ્યું. તેમના પહૃથરોએ પોતાના પહૃથરોને વારસામાં આપ્યું. જોકે કાળપ્રભાવે ધારણાશક્તિ અને પ્રજ્ઞા ઓછી થતી ગઈ, તેથી આવા સક્ષમ ગુરુઓની વંશાવલિમાં પણ જ્ઞાન કમશા: ઘટતું જાય; છતાં તે જ્ઞાનથી શાસનમાં જીવંત તીર્થની અવિચ્છિન્ન પરંપરા ચાલે. ભાવતીર્થકરો તો આયુષ્યકાળ સુધી પૃથ્વીતલને પાવન કરતા વિચરે અને પુણ્યપ્રભાવે જ્યાં જ્યાં પદાર્પણ કરે ત્યાં વાણીથી અનેકને પ્રતિબોધ કરે અને પ્રતિબુદ્ધ થઈને શરણે આવેલા સૌને ગણધરોને સોંપી

૧ ‘ગણહર’તિ ગણધરસ્તીર્થકરશિષ્યો માતૃકાપદત્રયોપલંભાનત્તરં સમુદ્ધાટિતસમસ્તશ્રુતોપયોગः,

(ઉપદેશપદ શલોક ૪૧૯ ટીકા)

૨ પ્રદ્યોતપ્રતિપત્રનિખિલાભિલાષ્યભાવકલાપા ગણધરા એવોતૃષ્ટચતુર્દશપૂર્વવિવદો ભવન્તિ, (લલિતવિસ્તરા પંજિકા)

૩ સચતુર્દશપૂર્વાર્ણિ, દ્વાદશાડ્ગાનિ તે ક્રમાત्। તતો વિરચ્યામાસુસ્તત્રિપદ્યનુસારતઃ ॥૬૫૯॥ અથઽડદાય દિવ્યચૂર્ણપૂર્ણ સ્થાલં પુરન્દરઃ । દેવૈર્વૃતો દેવદેવપાદાનં સમુપાસ્થિત ॥૬૬૦॥ અથોત્થાય ગણભૂતાં, ચૂર્ણક્ષેપં યથાક્રમમ् । કુર્વાણઃ સૂત્રેણઽર્થન, તથા તદુભ્યેન ચ ॥૬૬૧॥ દ્વાર્યાર્ગુણૈ: પર્યાયૈશ્ચ, નયૈરપિ જગત્પતિ: । દદાવનુયોગાનુજ્ઞાં, ગણાનુજ્ઞામપિ સ્વયમ् ॥૬૬૨॥ । તતોડમારા નરા નાર્યો, દુન્દુભિધ્વાનપૂર્વકમ् । વાસક્ષેપં વિદધિરે, તેષામુપરિ સર્વતઃ ॥૬૬૩॥

(ત્રિષલ્લિ૦ પર્વ ૧, સર્ગ ૩)

૪ આદિમુનિભિરહંચ્છૈર્ગણથરૈ: પ્રણીતત્વાત् ।

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

દે. ગણધરસ્વરૂપ જીવંત તીર્થ તે સૌને અનુશાસન આપી ઘડતર કરીને તારે. તીર્થકરોની હાજરીમાં પણ શ્રીસંધનું સમગ્ર સંચાલન ગણધરો જ કરે છે.

સભા : બધા તીર્થકરોની ત્રિપદી સરખી હોય ?

સાહેબજી : હા, નવકાર શાશ્વત છે, તેમ ત્રિપદી પણ શાશ્વત છે.

સભા : સર્વ તીર્થકરોના સર્વ ગણધરો જીવંત તીર્થ હોય ?

સાહેબજી : હા, તમામ તીર્થકરોના ગણધરો આવા સક્ષમ જ હોય. જોકે બધા તીર્થકરોના ગણધરોની સંખ્યા સરખી નથી હોતી. ઋખભદેવપ્રભુના ૮૪ ગણધરો છે, જ્યારે મહાવીરપ્રભુના ૧૧ ગણધરો છે. ઋખભદેવના ચોરાશીએ ચોરાશી ગણધરો, લાખોને ભવસાગરથી પાર પમાડવાના સામર્થ્યુક્ત જીવંત તીર્થ જ હતા.

સભા : ગણધરોએ જ ધર્મ બતાવ્યો તે ધર્મ તીર્થ છે ?

સાહેબજી : ના, ^૧ ગણધરો પોતે જ જીવંત તીર્થ છે; કારણ કે તેઓ અનુશાસનથી સર્વને તારનારા છે. તમારી બુદ્ધિ સદેહ જીવંત તત્ત્વને પકડવા ટેવાપેલી જ નથી. ^૨ ગણધરો સ્વયં સાક્ષાત્ ધર્માવતાર છે. ધર્મને આ જગતમાં જન્મ લેવાનું મન થાય અને સદેહ જન્મ લે, તો તે સાક્ષાત્ ગણધરતુલ્ય વ્યક્તિત્વ બને. જીવંત ધર્મ કેવો હોય તે જોવું હોય તો ગણધરોને જોઈને કહી શકાય કે આ જ સાક્ષાત્ ધર્મ. તમે ક્ષમાને ધર્મ કહો છો, પણ ક્ષમા શબ્દ તો જડ છે અને તેનાથી વાચ્ય ક્ષમારૂપ ભાવ જગતમાં ક્યાંય અદ્ભુત રહેતો નથી, પરંતુ વ્યક્તિમાં રહે છે. તેથી જ વ્યક્તિ સ્વયં ક્ષમાનો ભંડાર છે તે વ્યક્તિ જ સ્વયં ક્ષમાધર્મ છે; કેમ કે અપેક્ષાએ ગુણાથી ગુણી જુદા નથી, એકમેકરૂપ છે. સારાંશ એ છે કે ^૩ ધર્મસ્વરૂપ સર્વ જીવંત ગુણોના ભંડાર ગણધરો જ ધર્મતીર્થ છે. ગણધરો તીર્થકરોની હાજરીમાં શાસનની ધૂરાને વહન કરનારા વૃષભતુલ્ય છે. જેમ ગાડાનો સમગ્ર ભાર ધૂંસરી દ્વારા વૃષભ વહન કરે છે, તેમ મહાવૃષભ તુલ્ય ગણધરો દીક્ષાના પ્રથમ દિવસથી જ તીર્થકરોના શાસનની સમગ્ર જવાબદારી માથે લે છે. ભગવાન તો ઉપદેશ આપી આપીને લાયક જીવોને શાસનમાં-સંધમાં ગોઠવતા જાય, ત્યારબાદ સારણા-વારણા-શિક્ષા ગણધરો અદા કરે.

સભા : એક જ દિવસે બધા ગણધરો મળી જાય ?

સાહેબજી : હા, તે જ તીર્થકરોનું અજોડ પુણ્ય છે કે તેમને અદ્વિતીય પણ્ડિત શિષ્યોની પૂરી હારમાળા તત્કાલ પ્રાપ્ત થાય, કરોડોમાં વીજો તો એક ન મળે તેવા ઉત્તમ પુરુષો એક જ દિવસમાં સમર્પિત શિષ્ય તરીકે

^૧ ... તીર્થમિતિ-ગણધરો દેશનાં કરોતીતિ ...

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૫૪૩ ટીકા)

^૨ .. તીર્થમિહ ગણધરસ્તસ્ય ધર્મઃ-આચાર: શ્રુતધર્મપ્રદાનલક્ષણસ્તીર્થધર્મઃ: યદિવા તીર્થ-પ્રવચનં શ્રુતમિત્યર્થસ્તદ્ધર્મઃ-સ્વાધ્યાયઃ..

(ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર સમ્યક્ત્વપરાક્રમઅધ્યયન શલોક ૫૦૯ પદ ૧૯ શાંતિસૂરિ ટીકા)

૨ ધર્મસમવાયિન: કાર્યસમવાયિનશચ પુરુષાસ્તીર્થમ् ॥

(નીતિવાક્યામૃત ૨-૫)

૩ અનુત્તરજ્ઞાનદર્શનાદિધર્મગણં ધારયન્તીતિ ગણધરાસ્તાન,

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૮૨ ટીકા)

હાજર થઈ જાય. ઋગભદેવ ભગવાનને પ્રથમ દિવસે જ ૮૪ ગણધરો થયા. તેમનું કુટુંબ, વંશ જ રતની ખાણા હતો. એવો વંશ, એવું કુટુંબ ભાગ્યે જ હોય. તેમનાં સર્વ સંતાનો મોક્ષે ગયાં છે. અરે ! તેમના વંશમાં અસંખ્ય પેઢી સુધી રાજા-મહારાજાઓ મોક્ષે ગયા છે. આઠ પેઢી સુધી તો રાજાઓ સતત આરીસાભુવનમાં કેવલજ્ઞાન પામ્યા છે.

ઉત્કૃષ્ટ ચૌદપૂર્વધર, શ્રુતકેવલી એવા ગણધરોમાં પણ પરસ્પર વાચનાશક્તિ સમાન ન પણ હોય.^૧ પ્રભુ મહાવીરના ગણધરોની વાચનાશક્તિનો તફાવત કલ્પસૂત્રમાં પણ ઉલ્લેખિત છે. ગણધરોમાં પરસ્પરની લભ્ય અને પુષ્યમાં તફાવત હોઈ શકે છે. ગौતમસ્વામીને અનંતલભ્યનિધાન કહીએ છીએ. પ્રભુ વીરના અન્ય ગણધરો કરતાં તેમની પુષ્યપ્રકૃતિ, સૌભાગ્ય આદિ વિશેષ છે. છતાં^૨ સર્વ ગણધરો અનેક લભ્યઓના પણ અવશ્ય સ્વામી હોય જ. કોઈ પણ ગણધરને આ એક ટેબલમાંથી હજાર ટેબલ પ્રગટાવવાનું કહો કે હજાર ટેબલને એક ટેબલમાં સંકાંત કરવાનું કહો તો સરળતાથી કરી આપે. આવી તો અગણિત શક્તિઓ તેમનામાં હોય. સર્વ ગણધરો ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતકેવલી છે, મામૂલી વ્યક્તિ નથી. તીર્થકરો કરતાં ન્યૂન છતાં ગણધરોની વાણી પણ અતિશયવંત જ હોય છે. તેથી તીર્થકરોની પ્રથમ પ્રહરની સુમધુર દેશનાના વિરામ અવસરે, તીર્થકરોની જ પર્ષદામાં, ગણધરો બીજો એક પ્રહર દેશના આપે છે; જે શ્રોતાઓ ઉદ્ઘિન થયા વિના રસપૂર્વક સાંભળે છે. ત્યારે સમવસરણમાં કેવલી ભગવંતો પણ હાજર છે, છતાં દેશના ગણધર જ આપે છે. કેવલજ્ઞાનીની અપેક્ષાએ ગણધરોનું જ્ઞાન બિંદુ જેટલું છે, ગણધરોના આત્મામાં હજુ અનંતું અજ્ઞાન છે, અજ્ઞાન કરતાં જ્ઞાન અતિ અલ્ય છે, છતાં પૂર્ણ જ્ઞાની કેવલી દેશના ન આપે, જ્યારે મધ્ય સ્થાન પર બિરાજમાન થઈને છભસ્થ ગણધરો કેવલી સમક્ષ પર્ષદાને દેશના આપે.

સભા : કેવલી ભગવંત દેશના સાંભળો ?

સાહેબજી : હા, તેમના કાનને વાણીરૂપ દેશના સંભળાય, પણ તેમને દેશનામાંથી કશું જાણવાનું નથી; કારણ કે તેઓ સ્વયં સર્વજ્ઞ છે. તેથી તત્ત્વથી તેઓ શ્રોતા નથી, છતાં^૩ શાસનના ઉચિત વ્યવહાર તરીકે

૧ સમણસ્સ ભગવાઓ મહાવીરસ્સ જિદ્દે ઇંદ્રભૂઈ અણગારે ગોયમસગુત્તેણ પંચ સમણસયાં વાએડ ૫૦૦ મજ્જામે અગિભૂઈ અણગારે પંચ સમણસયાં વાએડ ૫૦૦ કણીઅસે વાઉભૂઈ અણગારે ગોયમસગુત્તેણ પંચ સમણસયાં વાએડ ૫૦૦ થેરે અજ્જવિયતે ભારદ્વાએ ગુત્તેણ પંચ સમણસયાં વાએડ ૫૦૦ થેરે અજ્જસુહમ્મે અગિવેસાયનગુત્તેણ પંચ સમણસયાં વાએડ ૫૦૦ થેરે મંડિઅપુત્તે વાસિદ્દે ગુત્તેણ અદ્ભુદ્બાએ સમણસયાં વાએડ થેરે મોરિઅપુત્તે કાસવગુત્તેણ અદ્ભુદ્બાએ સમણસયાં વાએડ ૩૫૦ થેરે અકંપિએ ગોયમસગુત્તેણ થેરે અયલભાયા હારિઆયણે ગુત્તેણ તે દુન્નિઽવિ થેરા તિણિ તિણિ સમણસયાં વાએંતિ ૩૦૦ થેરે મેઅજ્જે થેરે પભાસે એ દુન્નિવિ થેરા કોડિન્નાગુત્તેણ તિણિ તિણિ સમણસયાં વાએંતિ ૩૦૦।

(કલ્પસૂત્ર અષ્ટમ વ્યાખ્યાન પ્રારંભ)

૨ ગણધરૈર્ભગવચ્છિષ્યૈ: ન તુ સ્વયં ગૃહીતલિઙ્ગૈ: અતિશયવદ્ભિર્ઘટાત્યટસહસ્રનિર્માણાદ્યુપલક્ષિતવિશિષ્ટશક્ત્યુપેતૈ:

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર વ્યાખ્યા-ઉપા. યશોવિજયજી)

૩ કેવલિન: ‘ત્રિગુણ’ ત્રિ: પ્રદક્ષિણીકૃત્ય ‘જિન’ તીર્થકરં તીર્થપ્રણામં ચ કૃત્વા માર્ગત: ‘તસ્ય’ તીર્થસ્ય ગણધરસ્ય નિષીદન્તીતિ।

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય જ્ઞાલોક ૫૫૯ ટીકા)

સમવસરણમાં ગણધરોની આજુબાજુ ગૌણ વ્યક્તિ તરીકે બેસે છે, અને મુખ્ય નાયક તરીકે ગણધરો બિરાજમાન થાય છે. જે સમગ્ર શાસન સંભાળે તેનું જાહેરમાં એટલું માન તો અવશ્ય હોય જ. તેથી કેવલી ભગવંતો પણ ગણધર ભગવંતોનું ઉચિત વ્યવહાર તરીકે ગૌરવ જાળવે છે. તેઓ જાણો છે કે આ ગણધર ભગવંતો જ તીર્થ છે, આ જ શાસનની ધૂરા વહન કરે છે, આ જ પાટવી કુંવર છે. ગણધરનામકર્મ એ રૂપ નિરવદ્ય પુષ્યાનુંધીપુષ્યના વિપાકનો આ પ્રભાવ છે. તીર્થકરોની જેમ ગણધરોને પણ વ્યક્તિત્વરૂપે ઓળખવા જેવા છે, તેમના ગુણ ગાઈએ એટલા ઓછા છે.

સભા : ગણધરોમાં પરસ્પર જવાબદારીનો તફાવત હોય ?

સાહેબજી : હા, જીવંત તીર્થસ્વરૂપ સર્વ ગણધરો શાસનના સર્વાધિકારયુક્ત છે, છતાં જેનો વંશ ચાલે તેને પરંપરાએ વિશેષ જવાબદારી આવે. જેમ પ્રભુ મહાવીરના સર્વ ગણધરોમાં સુધર્માસ્વામીનો વંશ ચાલ્યો, તેથી તેમના પર સંચાલન અને અવિચ્છિન્ન પરંપરા બંનેની જવાબદારી આવી. તીર્થકરની ગેરહાજરીમાં સમવસરણમાં દેશનાની જવાબદારી પણ કમ પ્રમાણે આવે. છતાં જે કોઈ એમનું ભાવથી શરણું સ્વીકારે, સમર્પિત થઈને પગ પકડી લે તેને અવશ્ય તારવાનું સામર્થ્ય જીવંત તીર્થસ્વરૂપ સૌ ગણધરોમાં છે જ.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાણમળોવમસુહં ઠવનગયાણં ।

કૃસમયવિસાસાણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્માતિતક પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

જીવોને તરવા માટે એક ધર્મતીર્થ જ અનન્ય સહાયક :

ભાવતીર્થકરો સ્વયં સાધના કરી, સર્વ ધાતિકર્માનો ક્ષય કરી, પૂર્ણ જ્ઞાન પામી ભવસમુક્રને છેડે પહોંચેલા છે. તેમને પોતાને મોક્ષે જવા કોઈ તીર્થની જરૂર જ નથી. માત્ર પૂર્વભવોમાં સંચિત કરેલું તીર્થકરનામકર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ પુષ્ય તેમની પાસેથી તેઓ જગદુદ્ધારક બને તેવી તીર્થસ્થાપનાની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. વળી, જે જીવો આ ભવસમુક્રથી મૂંજાયેલા છે, ગભરાયેલા છે, તેથી જેમના અંત:કરણમાં સંસારના પારને પામવાનો મુમુક્ષુભાવ છે, છતાં શક્તિથી નબળા છે, સહાય કે આલંબન વગર આપમેળે તરી શકે તેવા નથી, તે સૌને સહાયરૂપે તારક તીર્થની જરૂર પડે છે. તીર્થ વગર તરનારા જીવો જવલ્યે જ મળે છે. તીર્થકરો જોકે અંતિમ ભવમાં તીર્થની સહાય વગર તરે છે, છતાં આગલા ભવોમાં તો તેમણે પણ તીર્થની સહાય લીધી જ હોય છે. મરણેવામાતા જેવા તરનારા જીવો તો કોઈક જ નીકળે કે જેમજો આ ભવ કે પૂર્વભવમાં આલંબનરૂપે, સહાયરૂપે કે નિમિત્તરૂપે

કોઈનો સહકાર ન લીધો હોય. મરદેવામાતા આદિથી અંત સુધી કોઈની સહાય વિના આપબળે તર્યા. આવા જીવો તો અનંતામાં કોઈક વિરલા જ નીકળે. તેથી જ આ ઘટના અચ્છેરા તુલ્ય છે, છતાં અશક્ય નથી. મરદેવામાતાને તરવા તીર્થની જરૂર જ ન પરી; કારણ કે તેમનું જીવદળ એટલું ઉત્તમ છે કે, તારક તીર્થના આલંબન વગર પણ કર્માનો ક્ષયોપશમ થવાથી અંદરમાં મોક્ષમાર્ગની સ્વયં દિશાસૂઝ, પ્રકાશરૂપ ઉખાડ આને ક્રમિક પુરુષાર્થશક્તિ ખીલતી જ ગઈ, જેથી અંદરમાં સીધેસીધી દિશા દેખાતી જાય અને તેમનો આત્મા તે તરફ સીધાં પગલાં માંડતો જાય. જેને આવું બને તેને તરવા માટે તારક તીર્થની સહાયની જરૂર નથી, પણ જેને અંતરાત્મામાં આવું ન બને અને તરવું હોય તેવા આત્માઓને સહાય માટે તીર્થની સ્થાપના છે.

મરદેવામાતા તીર્થની સહાય વિના તર્યા તે અચ્છેરા તુલ્ય :

સભા : મરદેવામાતાએ પૂર્વભવોમાં ક્યારેક તો કોઈ ધર્મસાધના કરી હશે ન ?

સાહેબજી : ના, તેમણે કોઈ આરાધના કરી નથી. આગમમાં શબ્દો છે કે “અન્યંતસ્થાવરાસિદ્ધા”. અર્થાત્ ભૂતકાળમાં સ્થાવરપણું છોડીને કદી ત્રસપણું પામ્યાં જ નથી. જેને જીવવિજ્ઞાનમાં સંસારી જીવોના બે પ્રકાર છે. ત્રસ અને સ્થાવર. જે જીવો વિકસિત છે, પોતાના સુખ-દુઃખની લાગણી અભિવ્યક્ત કરી શકે એમ છે, દુઃખથી ધૂટવા અને સુખ મેળવવા હલન-ચલન, દોડ-ધામ કરવા સક્ષમ છે, તે બધા ત્રસ છે; પરંતુ જે જીવોમાં ચેતના છે, તેથી સુખ-દુઃખની સંવેદના છે, છતાં તેની અભિવ્યક્તિ કરી શકે તેવો દેહ-ધનિયનો વિકાસ નથી, તે બધા સ્થાવર છે. Most underdeveloped-સૌથી અવિકસિત જીવો સ્થાવરમાં આવે. મરદેવામાતા અનાદિથી સ્થાવર જ હતાં, સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો પણ સ્થાવર એકેન્દ્રિય છે, અને ત્યાંથી નીકળીને તેમનો આત્મા કેળના જાડમાં આવ્યો, જે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયરૂપ સ્થાવર એકેન્દ્રિયનો જ ભવ છે. અને ત્યાંથી ત્રસપણાનો બીજો કોઈ ભવ પામ્યા વગર પહેલવહેલાં સીધો મનુષ્યભવ પામ્યાં, તે પણ તીર્થકર પરમાત્માની માતારૂપે. સ્થાવર એકેન્દ્રિયના ભવો ધર્મ માટે સંદર્ભ અયોગ્ય ગણાય છે. તેથી પૂર્વભવમાં ધર્મસાધના કરવાનો કોઈ અવકાશ જ નથી. વળી, મરદેવામાતાના ભવમાં પણ યુગલિકનો કાળ હોવાથી તેમનું સમગ્ર જીવન ધર્મવિહોણું જ પસાર થયું છે. હજુ ઋષભદેવે ધર્મતીર્થ સ્થાપ્યું નથી, લોકમાં કોઈ ધર્મકરણી પ્રસિદ્ધ નથી. એટલે મરદેવામાતાએ ૮૪ લાખ પૂર્વના આયુષ્યમાં એક હિવસ પણ દર્શન, પૂજન, સામાધિક, પ્રતિકર્મણ જેવી કોઈ ધર્મક્રિયા કરી નથી. તમે જેને ધર્મ કહો તેવો કોઈ જ ધર્મ તેમણે જીવનમાં આરાધ્યો નથી. ધર્મવ્યવહાર, ધર્મપ્રવૃત્તિથી સંપૂર્ણ શૂન્ય તેમનું જીવન છે, આશ્વર્ય પમાડે તેવો દાખલો છે. શાસ્ત્રમાં મરદેવામાતાને અતીર્થસિદ્ધ કહ્યાં છે. જન્મજન્માંતરમાં કદી પણ તારક તીર્થની સહાય લીધા વિના હાથીની અંબાડી પર જ મોક્ષ ગયાં છે. હજુ ઋષભદેવને પ્રથમ દેશના આપી તીર્થ સ્થાપવાનું બાકી છે, તે પહેલાં જ માતા સ્વભળથી મોક્ષ ગયાં છે. તેમની પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી માંડીને ચૌદ ગુણસ્થાનક સુધીની સમગ્ર આધ્યાત્મિક સાધના, હાથીની અંબાડી પર જ પ્રારંભ થઈ અંતર્મુહૂર્તમાં જ સમાપ્ત થઈ છે. આ જીવદળ જ વિશેષ છે. કોઈક ઉપાદાન જ એવાં હોય કે આપણે કલ્પના પણ ન કરી શકીએ એવી તેમની હળુકર્મિતા હોય, અત્યંત સરળ સ્વભાવી ભદ્રક પરિણામી હોય. આવા જીવને નામનું નિમિત્ત મળતાં જ કર્મનાં પડલ તૂટી જાય, કલ્યાણના સીધા દરવાજા ખૂલી જાય. અનંત જીવોમાં એકાદને

આવું બને. મુખ્યપણે તેમાં તથાભવ્યત્વ જ કારણ છે. આ અચ્છેલું નથી પણ અચ્છેરાતુલ્ય છે. છતાં મર્દેવામાતાની મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પણ કાળ, ભવિતવ્યતા, પુરુષાર્થ આદિ પાંચે કારણોનો સમવાય અવશ્ય છે, માત્ર તેમજી સાધના નિસર્ગથી છે. કલ્યાણના માર્ગ ચઢનારા જીવો બે પ્રકારે છે. (૧) નિસર્ગથી અને (૨) અધિગમથી. અધિગમ એટલે બાબુ સાધન-સામગ્રી, નિમિત્ત, આલંબનોથી વિકાસપ્રાપ્તિ. સમક્ષિત પણ નિસર્ગથી પામનારા અલ્ય હોય છે, અધિગમથી પામનારા અધિક હોય છે, જ્યારે મર્દેવામાતા તો નિસર્ગથી છેક સમક્ષિત, ચારિત્ર, સમતા અને કેવલજ્ઞાન સુધી પહોંચ્યાં છે. આવા અતીર્થસિદ્ધ આદિ જીવોને તીર્થનું આલંબન ન હોય. તે સિવાયના સર્વ સાધકો તીર્થની સહાયથી જ તરે છે. તેવા પાત્ર જીવોને તારવા તીર્થકરો ગણધરૂપ તીર્થ સ્થાપિત કરે છે.

દેશનાદાનમાં ગણધરોની કેવલીતુલ્યતા :

ગણધરો એ વ્યક્તિરૂપે સ્વયં તીર્થ છે. જે કોઈને તરવાની છચ્છા હોય અને સહાયની જરૂર હોય તેઓ ગણધરોને શરણે ચાલ્યા જાય, તેમનું અનુશાસન સ્વીકારે એટલે અવશ્ય ભવસાગરથી તરી જાય. જે આરોગ્યશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હોય, રોગનું નિદાન અને ચિકિત્સાપદ્ધતિમાં નિપુણ હોય તેવા ચિકિત્સકનું જ દર્દી શરણું સ્વીકારે, તેની હિતકારી સલાહ મુજબ ઔષ્ધ કરે તે અવશ્ય નીરોગી થાય જ. તેમ જ વ્યક્તિ આત્માના સર્વ ભાવરોગના નિવારણના ઉપાયો જાણો છે અને સમર્પિત થનાર પાસેથી તેના અમલીકરણની ક્ષમતા ધરાવે છે, તેવાનું શરણ સ્વીકારનાર ભાવદર્દી પણ સંસારસાગરથી અવશ્ય તરે છે. તેથી તે શરણદાતા વ્યક્તિ જીવંત તીર્થ જ ગણાય. ગણધરો અપૂર્ણ જ્ઞાની છભસ્થ છે, પૂર્ણ જ્ઞાની ભાવ તીર્થકરો છે; કેમ કે તેમની પાસે કેવલજ્ઞાન છે. છતાં ^૧ કેવલજ્ઞાનથી જાણોલી પણ સર્વ વાતો, તીર્થકરો પણ વાણી દ્વારા કહી શકતા નથી. વિશ્વમાં જ્ઞાન અગાધ છે, પરંતુ વાણીની શક્તિની મર્યાદા છે. તેથી તીર્થકરો પણ પોતાના અનંત જ્ઞાનના એક અંશને જ વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. છતાં ^૨ તેમણે વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરેલું તત્ત્વ, સમગ્રતાથી દોહન કરીને ઉત્કટપણે પાન કરનારા ગણધરો જ છે. તેથી ગણધરો પાસે શબ્દશાસ્ત્રથી અભિવ્યક્ત કરાતું ઉતૃષ્ટ જ્ઞાન છે. આ કારણસર જ છભસ્થ ગણધરો પણ વાણી દ્વારા પરહિત કરવામાં પૂર્ણ જ્ઞાની કરતાં જરાપણ ઊણપ ધરાવતા નથી. તીર્થ બનવા માટે અનુશાસન વાણીથી જ આપવાનું હોય છે. તેમે ઉતૃષ્ટ તારકનું શરણ

૧ પણવણિજ્જાભાવા, અણંતભાગો ઉ અણાભિલપ્પાર્ણ | પણવણિજ્જાર્ણ પુણ, અણંતભાગો સુઅનિબદ્ધો | ૧૪૧ ||

(જ્ઞાનાર્થ શલોક ૩૪ ટીકા)

૨ વ્યાખ્યા-સંઘ્યાતીતાનપિ ભવાનુ, અસંઘ્યેયાનિત્યર્થ, કિ?-'સાહિત્ત્ય દેશીવચનત' કથયતિ, એતદુક્તં ભવતિ અસંઘ્યેય-ભવેષુ યદભવદ્ભવિષ્ટતિ વા, યદ્વા વસ્તુજાતં પરસ્તુ પૃચ્છેત् તત્સર્વ કથયતીતિ, અનેનાશેષાભિલાયપદાર્થપ્રતિપાદનશક્તિમાહ, કિ બહુના?-ન ચ' નૈવ, ણમિતિ વાક્યાલઙ્કારે, 'અણાઇસેસિતિ અનતિશયી અવધ્યાદ્યતિશયરહિત ઇત્યર્થ, વિજાનાતિ યથા એષ ગણધરછદ્વસ્થ ઇતિ, અશોષપ્રશનોત્તરપ્રદાનસમર્થત્વાત્સ્વેતિ ગાથાર્થ: | ૫૯૦ ||

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૫૯૦ ટીકા)

સ્વીકારો તો પણ તે તારક વ્યક્તિ પોતાના આત્માનું જ્ઞાન શિષ્યના આત્મામાં સંકમણ ન કરી શકે. એટલે ઉપકાર તો વાણી દ્વારા જ કરવાનો રહેશે. તેથી પૂર્ણ જ્ઞાની પુરુષોને પણ બીજાનું હિત કરવાનું માધ્યમ વાણી જ છે. આ વાણીથી પરોપકાર કરવાનું સામર્થ્ય ગણધરોમાં કેવળીતુલ્ય જ છે. ગણધરો દેશના આપતા હોય ત્યારે તે એવી સચોટ અને સ્પષ્ટ હોય કે આપણો તેમના ઉપદેશશ્વરગણી તેઓ પૂર્ણ જ્ઞાની છે કે અપૂર્ણ જ્ઞાની છે તે નક્કી ન કરી શકીએ; કારણ કે આપણી સર્વ શંકાઓનાં સચોટ સમાધાનની ક્ષમતા પ્રતિબોધના પ્રથમ દિવસથી જ તેમને હોય છે, તેથી તેમનું જીવંતતીર્થપણું અત્યંત સુસંગત છે.

ભગવાનની દેશના પૂરી થાય એટલે ગણધર ભગવંતો દેશના આપવા બેસે :

સત્તા : તીર્થકરો કેવલજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી મૌન રહે, અને ગણધરો છજુસ્થ છતાં કેવળીની હાજરીમાં સમવસરણમાં દેશના આપે ?

સાહેબજી : હા, તીર્થકરોને માત્ર આત્મસાક્ષીએ ઉપદેશ આપવાનો છે, એટલે પૂર્ણ જ્ઞાનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. અધૂરો જ્ઞાની માત્ર આત્મસાક્ષીએ બોલે તો ભૂલ થવાની સંભાવના છે, જે ભૂલનો પોતે અને બીજા અનેક ભોગ બને. તેથી જૈનશાસનમાં કેવળ આત્મસાક્ષીએ બોલવાનો અધિકાર પૂર્ણ જ્ઞાનીને જ છે. અહીં ગણધરોને સ્વાતંત્રતાથી બોલવાનું નથી, પરંતુ પૂર્ણ જ્ઞાની એવા તીર્થકરોની સાખે બોલવાનું છે, તેથી કોઈ જ વાંધો નથી. પ્રભુ પાસેથી સારરૂપે ત્રિપદી ગ્રહણ કરી, સમગ્ર શ્રુતનો ઉત્કટ બોધ પામી, અંતર્મુહૂર્તમાં તત્કાલ દ્વાદશાંગીની રચનાર ગણધરો પણ, સ્વરચિત દ્વાદશાંગીને તીર્થકરો જ્યાં સુધી મહોરણાપ ન મારે ત્યાં સુધી, એક અક્ષરનો પણ કોઈને ઉપદેશ આપતા નથી. જે સૂત્રો પર તીર્થકરોએ સત્યતાનો સિક્કો માર્યો તે જ સૂત્ર લઈને ગણધરો સમવસરણમાં વ્યાખ્યાન કરે છે. તીર્થકરો પાંત્રીસ ગુણ સહિત અતિશયયુક્ત વાણીથી સીધું સારરૂપ તત્ત્વ પીરસે છે, અને તે દ્વારા પાત્ર જીવોને અવશ્ય પ્રતિબોધ કરે છે. તીર્થકરોની દેશનાને અર્થની દેશના કહી છે, જેમાં સૃષ્ટિનું સારભૂત સમગ્ર તત્ત્વ આવી જાય. પરંતુ ઉપદેશમાં તીર્થકરો કોઈ શાસ્ત્રનો આધાર લઈને બોલતા નથી, જ્યારે ગણધરો પ્રત્યેક વાતમાં શાસ્ત્રનું અવતરણ લઈને વિવેચન કરે છે; કારણ કે આ શાસનમાં અપૂર્ણ જ્ઞાનીને independent authority-સ્વતંત્ર અધિકાર નથી.

તીર્થકરોની દેશના અધૂરી નથી, સર્વશ્રેષ્ઠ પરિપૂર્ણ છે, છતાં તેમની દેશના બાદ ગણધરો પાસે તીર્થકરો પર્યદાને દેશના અપાવે છે. જોકે^૧ ગણધરો તીર્થકરોએ કહેલા તત્ત્વમાં ઉપદેશ દ્વારા કોઈ નવો ઉમેરો કરવાના નથી, તેઓ તો તીર્થકરકથિત તત્ત્વને જ પુનઃ સ્વવાણીથી વિસ્તાર કરશે, છતાં તેમની પાસે દેશના અપાવવા દ્વારા તીર્થકરો જાહેરમાં તેમના વચન પર મહોરણાપ મારવા માંગે છે, સંધ અને લોકમાં સ્થાપિત કરવા માંગે છે કે ભવસાગરથી તરવું હોય તો તારવા આ ગણધરો પૂરતા સક્ષમ છે. આ ગણધરો જ કહે છે તેને મારી

૧ પ્રત્યયશ્ચોભયતોऽપિ શ્રોતૃણામુપજાયતે, યથા ભગવતાઽભ્યધ્યાયિ તથા ગણધરોઽપ્યભિધતે, ન શિષ્યાઽચાર્યયોः પરસ્પરં વચનવિરોધ ઇતિ; ગણધરે વા તદનન્તરં ભગવદુક્તાનુવાદિનિ પ્રત્યયો ભવતિ ભગવદ્વિષયઃ શ્રોતૃણાં યથા નાન્યથાવાદીતિ।

વાળી તુલ્ય જ સમજજો. તેમનું શરણું સ્વીકારી અનુસરવાથી તમારો નિસ્તાર નક્કી છે, આ જ તીર્થ છે. આ છાપ લોકમાનસમાં સ્થાપિત કરવા કેવલીની હાજરીમાં સમવસરણમાં ગણધરોની દેશના છે. વળી, શાસનના સંચાલક પણ ગણધરો જ છે; કારણ કે મંધરૂપ જમૂહ અનુશાસન માંગશે. ઉત્સર્ગશી અનુશાસન છબ્બસ્થ જ આપે. સામાન્ય સંયોગોમાં વીતરાગ અનુશાસનમાં પડે નહીં; કેમ કે અનુશાસન માટે પ્રશસ્ત કખાય જરૂરી છે. તેથી ગણધરો જ સર્વશ્રેષ્ઠ સુકાની તરીકે યોગ્ય છે. આ સંદર્ભમાં શાસનમાં કેવલીઓ ગૌણ છે. તીર્થકરો તીર્થના નાયક, સ્થાપક, માલિક છે, જ્યારે ગણધરો જીવંત તીર્થસ્વરૂપ, સમગ્ર તીર્થના સંચાલક, તીર્થમાં આદ્ય ગુરુ, આદ્ય મુનિ, આદ્ય પણ્ડિત છે. તીર્થકરોની હયાતિમાં આ રીતે શાસન ચાલે છે, પરંતુ તીર્થકરો નિર્વાણ પામે એટલે તીર્થકરોની post-ની-પદની જવાબદારી ગણધરોને આવે, અને પોતે જે આદા કરતા હતા તેવી ગણધરોની જવાબદારી તેમના પણ્ડિતને આવે. Duty-જવાબદારી અને power-અધિકાર સીધા transfer થઈ જાય-સોંપાઈ જાય.

પ્રભુ મહાવીરની હાજરીમાં તેમના દ ગણધરો નિર્વાણ પામી મોક્ષે ગયા. પ્રભુના નિર્વાણ વખતે ગૌતમસ્વામી અને સુધર્માસ્વામી બે ગણધર જ હયાત હતા, જે બંને છબ્બસ્થ હતા. પરંતુ senior-વડીલ ગૌતમસ્વામી મધ્યરાત્રિના પ્રભુના નિર્વાણ પછી સવારે જ કેવલી થયા, તેથી અનુશાસન કરવા માટે આવશ્યક એવા પ્રશસ્ત રાગ-દેશના અધિકારી સુધર્માસ્વામી જ રહ્યા. જોકે પ્રભુએ ભાવિના જ્ઞાન અનુસારે પ્રથમથી જ સર્વ ગણધરોની હાજરીમાં જ સુધર્માસ્વામીને ગણઅનુજ્ઞા આપી પણ્ડિત બનાવ્યા છે. તે અવસરે સુધર્માસ્વામીના શરણમાં લાખો શિષ્યો છે. તે સર્વમાં ગુણ, શક્તિ, પ્રતિભા અને પુણ્યથી જંબૂસ્વામી પ્રધાન છે. તેઓ લાખોના ગુરુ બની શકે અને તેમના શરણમાં ગયેલાને અવશ્ય ભવયકમાંથી પાર પમાડી શકે તેવા સામર્થ્યવાળા છે. તેથી સુધર્માસ્વામીએ, પ્રભુની હાજરીમાં પણ્ડિત તરીકે પોતે જે જવાબદારી આદા કરતા હતા, તે જવાબદારી તેમણે પોતાના પણ્ડિત જંબૂસ્વામીને સોંપી અને પોતે પ્રભુની જવાબદારી સ્વીકારી. જંબૂસ્વામીએ પોતાની પાટે જીવંત તીર્થસ્વરૂપ પ્રભવસ્વામીને પણ્ડિત સ્થાપ્યા.

તીર્થસ્વરૂપ પણ્ડિત શિષ્ય પ્રાપ્ત થવા મહાપુરુષશાળીને પણ અતિદુર્લભ છે, તેમાં પ્રભવસ્વામીનું દાખાતાં છે. પ્રભવસ્વામીની પોતાની ઉંમર થઈ તો પણ તેમને પોતાના શિષ્યોમાં કોઈ તે કાળયોગ્ય જીવંત તીર્થસ્વરૂપ ઉત્તરાધિકારી મધ્યા નહીં, તેથી ઉત્તરાધિકારીની ચારે બાજુ તપાસ કરે છે. શુતના ઉપયોગથી સકલ શ્રીસંધનું અવલોકન કર્યું પણ કોઈ શ્રાવક પણ તેમને યોગ્ય ન દેખાયો, તેથી જૈનેતરમાં નજર દોડાવવી પડી. ત્યાંથી શાયંભવભૂ બ્રાહ્મણ દૃષ્ટિગોચર થયા. ભાવિ તીર્થ બનવાની લાયકાત ધરાવતા શાયંભવભૂને સામે ચાલી પ્રતિબોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, તત્કાલ દીક્ષા આપી અને ઘડતર દ્વારા શીધ્ર તીર્થસ્વરૂપ પણ્ડિત બનાવ્યા.

તીર્થકરોની ગેરહાજરીમાં આચાર્ય એ તીર્થકર તુલ્ય અને ઉપાધ્યાય એ ગણધર તુલ્ય :

આપણે ત્યાં વ્યવસ્થા એ છે કે, 'શાસનનાયક તીર્થકરો જ્યાં સુધી હયાત હોય ત્યાં સુધી તીર્થકરો જે કાર્ય

૧ યદુકત્તમ્- કઝ્યાવિ જિણવરિંદા, પત્તા અયરામરં પહં દાડં। આયરિએહિ પવયણ, ધારિજ્જઇ સંપયં સયલં। ૧૧।

(સમ્યક્ત્વસપ્તતિઃ શલોક ૧૮-૧૯-૨૦ ટીકા)

કરે છે તે કાર્ય તેમની ગેરહાજરીમાં આચાર્ય કરે છે, અને તીર્થકરોની હાજરીમાં ગણધરો જે કાર્ય કરે છે તે ગણધરોની ગેરહાજરીમાં ઉપાધ્યાય કરે છે. અર્થાતું તીર્થકરોની ગેરહાજરીમાં આચાર્ય તીર્થકર તુલ્ય છે અને ઉપાધ્યાય ગણધર તુલ્ય છે. આ જ રીતે શાસનની અવિચિન્હ પરંપરા ચાલે છે. તે તે કાળના ઉત્તમ પદ્ધદરો જ જીવંત તીર્થ છે. ઋષભદેવ અને અજિતનાથ વચ્ચે અસંખ્ય વર્ષો ગયાં, અસંખ્ય અસંખ્ય પેઢીઓ પસાર થઈ. આટલા દીર્ઘ, અવિરત કાળના પ્રવાહ દરમ્યાન કોઈ પાત્ર જીવને મોક્ષ જવું હોય તો આખું infrastructure-માળખું પદ્ધદરોની અવિચિન્હ પરંપરા દ્વારા આપીને ઋષભદેવ મોક્ષ ગયા, જેથી કલ્યાણનો પ્રવાહ વધ્યા જ કરે. આ જ ખરી તીર્થસ્થાપના છે.

વર્તમાનકાળમાં તરણાતારણ જીવંત ધર્મતીર્થ કોને કહેવું ? :

વર્તમાન કલિકાળમાં પણ તરણાતારણ જીવંત તીર્થ કોને ગણવું ? તો શાસ્ત્રો કહે છે કે આ કાળમાં પણ જે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પંચાસ, પ્રવર્તક, ગણિ કે સામાન્ય સાધુ પણ, હાલમાં ઉપલબ્ધ શ્રુતનો જ્ઞાતા હોય, 'સૂત્ર-અર્થનો પારગામી હોય, નિશ્ચયનય-વ્યવહારનયનો જાણકાર હોય, ઉત્સર્ગ-અપવાદમાં નિપુણ હોય, સ્વસિદ્ધાંત-પરસિદ્ધાંતનો વેતા હોય, જ્ઞાનમાર્ગ-ક્રિયામાર્ગમાં યથાસ્થાનનિયોજક હોય તે અવશ્ય જીવંત તીર્થ છે.'^૧ યોગગ્રંથોમાં જિજ્ઞાસાથી શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે સ્વાધ્યાય કરવો હોય, પ્રત-પચ્યક્ખાણ કરવાં હોય તો સાધકે કોની નિશ્રા કે સાન્નિધ્યમાં કરવાં ? તો જવાબ આપતાં કહું કે તીર્થના સાન્નિધ્યમાં કરવાં. અહીં તેનો એવો અર્થ નથી કે ગિરનાર, પાલીતાણ આદિ તીર્થમાં જઈને કરવું. કારણ કે તે તો દ્વયતીર્થ છે, અહીં ભાવતીર્થની વાત છે. તેથી ખુલાસો કર્યો કે ^૨ સૂત્ર-અર્થના જાણકાર, ઉત્સર્ગ-અપવાદના નિષ્ણાત... ગુરુ જ તીર્થસ્વરૂપ છે. તેમના સાન્નિધ્યમાં જ કરવું. તેમનામાં ભવસાગરથી પાર ઉતારવાની શક્તિ છે. બીજી બ્રહ્મકિર્તિ ગમે તેટલી પવિત્ર હોય, ગુણિયલ હોય, વડીલસ્થાને હોય પણ તેને આ શાસનમાં તીર્થ ન કહેવાય. અરે ! ^૩ જે આચાર્ય પણ સૂત્ર-

૧ ક્રિયાયાં જ્ઞાને ચ વ્યવહરિતવિધૌ નિશ્ચયપદેપવાદે ચોત્સર્ગ કલિતમિલિતાપેક્ષણસુ(મુ)ખૈ : । હતૈકાન્તધ્વાન્તમં મતમિદમનેકાન્તમહસા, પવિત્ર જૈનેન્દ્રં જયતિ સિતવસ્ત્રેર્યતિવૃષૈ : ॥૧૨॥ (અનેકાંતવ્યવસ્થાપ્રકરણમ)

૨ 'ભાવનાશ્રુતપાઠः'-રાગાદિપ્રતિપક્ષભાવન ભાવના, તત્પ્રતિબદ્ધં શ્રુતં ભાવનાશ્રુતમ्, રાગાદિનિમિત્ત-સ્વરૂપ-ફલપ્રતિપાદકમિત્યર્થ: તસ્ય પાઠः- વિધિનાઽધ્યયનમ्, અન્યથા ત્વન્યાયોપાત્તાર્થવત् તતઃ કલ્યાણભાવાત् । એવં પાઠે સતી તીર્થે શ્રવણમ्, પાઠભાવે તત્ત્વિગકાર્યકલેશાનપગમેન સમ્યક્ તરદ્ધજ્ઞાનાયોગત, "અપરિપાચિતમલસંસનકલ્પે દ્વાપાઠ શ્રવણમ्" ઇતિ વચ્નાત ।

(યોગશાસ્તક શલોક ૫૨ ટીકા)

૩ તીર્થમિદમુચ્યતે । ઉભયજ્ઞશ્વૈવ સૂત્રાર્થરૂપજ્ઞાતૈવ ગુરુવ્યાખ્યાતા સાધુઃ, (ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ શલોક ૮૫૧ ટીકા)

★ પ્રોચ્યન્તે યેન જીવાદયસ્તત્પ્રવચનમ, તત્ત્ર ભક્તિઃ સેવા તદનુધ્યાનપરતા, સંઘભદ્રારકો વા પ્રવચનનું પ્રવક્તીતિ ।

(પ્રશ્નમરતિપ્રકરણમ્ શલોક ૧૮૧ ટીકા)

★ તીર્થમ-અધિકૃતશ્રુતાર્થોભર્યવિદ્ અભ્યસ્તભાવનામાર્ગ આચાર્યઃ, (યોગશાસ્તક શલોક ૫૨ ટીકા)

★ સૂત્રાર્થોભર્યવેદિન્યભ્યસ્તભાવનામાર્ગ તીર્થકલ્પે ગુરૌ, (ષોડશક ત્રીજું, શલોક ૧૦ ટીકા આ. યશોભદ્રસૂરિ)

૪ યથા યથા બહુશ્રુત: શ્રવણમાત્રેણ સમ્પત્તશ્ચ તથાવિધલોકસ્ય 'શિષ્યગણસમ્પરિવૃતશ્ચ' કિમિત્યાહ-બહુમૂઢપરિવારશ્ચ,

અર્થના જાગ્રાકાર નથી, તે તીર્થ નથી. ભલે લોક કે સંધમાં અત્યંત માન્ય હોય, મહાપુષ્પયશાળી હોય, અનેક શિષ્યોના ગુરુ હોય પણ સૂત્રાર્થના જ્ઞાતા ન હોય તો તે તીર્થ નથી.

માર્ગદર્શક ગુરુ અને ગુણિયલ ગુરુ :

તમને ગુરુતત્ત્વમાં માર્ગદર્શક ગુરુ અને સામાન્ય ગુરુ વચ્ચેનો તજ્જવત ખબર નથી. આ શાસનમાં પંચમહાપ્રત પાળનારા, પવિત્ર જીવન જીવનારા, પ્રભુશાસનને શ્રદ્ધાથી સમર્પિત હોય તે સર્વ સાધુઓ સામાન્ય ગુરુ તરીકે વંદનીય-પૂજનીય-ભક્તિપાત્ર છે, પણ તે વભક્તિગત તીર્થસ્વરૂપ નથી અર્થાત્ તેમના ચરણ પકડીને અનુશાસનથી તરી ન શકીએ. સજ્જન ડૉક્ટર પણ અજ્ઞાનથી દવાનું ખોઢું prescription-ઇલાજ લખી આપે તો દર્દી અવશ્ય ભરે, તેમ સંયમી પવિત્ર ગુરુ પણ વીતરાગની વાણીના મર્મજ્ઞ ન હોય, સૂત્રાર્થના જ્ઞાતા ન હોય, વર્તમાન શ્રુતના રહસ્યને પામ્યા ન હોય તો તેમનામાં યથાર્થ માર્ગદર્શન આપવાની ક્ષમતા નથી. તેવા ગુરુ વંદનીય બની શકે પણ સમર્પિત થઈને ચરણ પકડવા લાયક તીર્થસ્વરૂપ ગુરુ તો ન જ બને.

સભા : ગુરુ સૂત્રાર્થના જ્ઞાતા ન શોધીએ પરંતુ અમારું સમર્પણ બરાબર હોય તો તરીકે ?

સાહેબજી : શાસ્ત્ર ના પાડે છે, માર્ગદર્શક ગુરુ તો જ્ઞાની-ગીતાર્થ જ જોઈએ. આગમમાં સેંકડો વિધાનો છે. કેર કેર લઘ્યું કે તીર્થકરોના શાસનમાં તરવાના બે જ માર્ગ કહ્યા છે. (૧) કાં સ્વયં ગીતાર્થ બનો, (૨) કાં ગીતાર્થનું શરણું સ્વીકારો. તે સિવાય તરવાનો ત્રીજો માર્ગ નથી. આ સિવાયના માર્ગને તીર્થકરોએ સંમતિ આપી નથી. તમારે તો અત્યારે શરણું જોઈતું જ નથી, અનુશાસનની કોઈ આવશ્યકતા જ નથી, તેથી નિરાંતે પગ લાંબા કરીને બેઠા છો. તમને આ સંસાર ટહેલવા યોગ્ય બગીચા જેવો લાગે છે. હજુ આનાથી ગભરાયા-મુંજાયા નથી. તીર્થસ્વરૂપ તારક ગુરુ વિના દૂબી મરશો એવું લાગતું નથી. શાસ્ત્રો ગીતાર્થ ગુરુની શોધ કરવા સાડા બાર વર્ષ જેટલી લાંબી અવધિ દર્શાવે છે.

જેનામાં જાતે તરવાની ક્ષમતા નથી તેને માર્ગદર્શક ગુરુ અવશ્ય જોઈશે જ. સાચા માર્ગદર્શક ગુરુ તીર્થસ્વરૂપ જ હોય. જેને શ્રુતના આધારે સ્વયં સાંગોપાંગ માર્ગ દેખાતો નથી તે કદ્દી બીજાને તારી ન શકે. સ્વજીવનમાં પવિત્રતા ગમે તેટલી હોય પણ તે તારકતા ગુણની તોલે ન આવે. સાર એ છે કે જે મની પાસે શાસ્ત્રનું સમ્યગ્ જ્ઞાન નથી, તેવા પવિત્ર ગુણિયલ ગુરુ પણ તારી નહીં શકે. તમને માર્ગદર્શક શબ્દનો અર્થ ખબર નથી. તમે માનો છો કે કોઈ પણ મહાત્મા તમને દર્શન-પૂજન-સામાયિક-પ્રતિક્રિયા-તપ-ત્યાગ-સંયમ-ભક્તિ વગેરેમાં જોડે, અને તમે જોડાઈ જાઓ, એટલે તમે માનો કે આ મહાત્માએ મને ધર્મમાર્ગમાં જોડ્યો, તાર્યો. પણ શાસ્ત્ર કહે છે કે તેમણે તમને માત્ર કુલાચારમાં જોડ્યા. આવા પવિત્ર મહાત્માથી પણ જૈનશાસન નહીં પામી શકાય. તે પામવા તો પ્રભુએ કહેલું તત્ત્વ તમારા અંતરને આરપાર સ્પર્શી જાય તેમ બનવું જોઈએ, જે માર્ગદર્શક ગુરુ જ કરી શકે, અને તે તો સૂત્રાર્થના જ્ઞાતા હોય જ. સૂત્રાર્થના જ્ઞાતા ન હોય અને બીજાના

અમૂઢાનાં તથાવિધાપરિગ્રહણાદ, ‘અવિનિશ્ચિતશ્ચ’ અજ્ઞાતતત્ત્વશ્ચ ‘સમયે’ સિદ્ધાન્તે તથા તથાડસૌ વસ્તુસ્થિત્યા ‘સિદ્ધાન્તપ્રત્યનીક:’ સિદ્ધાન્તવિનાશક: તલ્લાઘવાપાદનાદિતિ ગાથાર્થ: । ૧૯૪૭ ॥ (પંચવસ્તુક ઇલોક ૧૯૪૭ ટીકા)

માર્ગદર્શક બને તો ભયંકર પાપ લાગે. કોઈ આંધળો કહે કે હું આખા ગામને દોરીને રસ્તે ચડાવું, તો તેને અનુસરનારનું શું થાય ? પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું કે,

નયન રહિત જેમ અનિપુણ દેશો, પંથ નહુ જેમ સત્ય રે; જાણો હું ઠામે પહોંચાહું, પણ નહીં તેહ સમત્ય રે.

સભા : સામાન્ય ગુરુએ પણ કુલાચારમાં તો જોડ્યા ને ?

સાહેબજી : હા, ચોક્કસ, કુલાચારમાં જોડવાનો ઉપકાર કર્યો કહેવાય, પરંતુ તે તારક તીર્થ ન કહેવાય; કેમ કે ભાવથી શાસન પમાડ્યું નથી અને પમાડવાની ક્ષમતા પણ નથી. જેમાં આવી ક્ષમતા હોય તે જ જીવંત વ્યક્તિસ્વરૂપે તીર્થ કહેવાય. સાચા માર્ગદર્શક ગીતાર્થ ગુરુ સાક્ષાત્ તીર્થ છે; કેમ કે તેમનું શરણું-અનુશાસન સ્વીકારે તેને તરવાની ગેરટી છે. આ કાયમનો નિયમ છે.

સભા : અભવિ ગુરુ કેટલાયને મોક્ષે મોકલે છે.

સાહેબજી : શાસ્ત્રથી અભૂત-અભણ અભવિ કોઈને મોક્ષે મોકલતો નથી: ગીતાર્થ અભવિ જ ઉપદેશ આપી બીજાને તારી શકે છે, પણ ત્યાં પોતાનામાં સંવિગ્ન-ગીતાર્થતા નથી. જેમ કે જાણકાર પણ ખોટો ડોક્ટર prescription સાચું આપી શકે છે, તેથી દર્દી સાજો થાય છે. છતાં અભવિની તારકતા શાસ્ત્રે ઔપચારિક જ કહી છે; કેમ કે તેનામાં પોતાની જાતને તારવાની પણ ક્ષમતા નથી. તેથી અભવિને તીર્થ બનવાનો કોઈ સવાલ નથી.

સભા : ગીતાર્થ શ્રાવક ગુરુ તરીકે ચાલે ?

સાહેબજી : ગીતાર્થ શ્રાવકને અવસરે consult કરાય-સલાહ લેવાય, પણ ગુરુપદ તો ચારિત્રધરમાં જ છે.

સભા : ગીતાર્થતાના આટલા આગ્રહથી સર્વોપરિતા તો જ્ઞાનની જ થઈ ને ?

સાહેબજી : ના, સર્વોપરિતા ગીતાર્થ ચારિત્રધરની જ આવશે: જો જ્ઞાનની સર્વોપરિતા હોય તો ગીતાર્થ ગૃહસ્થને પણ ગુરુ બનાવાય. પરંતુ તેની ના પાડી. જે પાળતો નથી તેને લોકને ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર નથી. તેના ઉપદેશ અને વાણીમાં અસરકારકતા પણ નહીં હોય. પૈસા પાપ છે, તે બોલતાં પહેલાં મેં (સાધુએ) પૈસા છોડ્યા છે. હું પૈસા રાખીને ફરતો હોઉં અને તમને કહું કે પૈસા પાપ છે, તો તેની અસર કેટલી ? આ શાસનમાં માર્ગદર્શક ગુરુપદ સંવિગ્ન-ગીતાર્થને અનામત છે. જેને પોતાને જ રસ્તો ખબર નથી તેવાના પગ તમે પકડો તો તમારી દશા શું થાય ? એ તો અટવાતો ફરે સાથે તમે પણ અટવાતા ફરો.

સભા : અત્યારે તીર્થસ્વરૂપ સાધુ ખરા ?

સાહેબજી : ૧ ન હોય તો શાસનનો લોપ થઈ જાય. ૨ તરવું હોય તો સૂત્રાર્થના જ્ઞાતા શોધી લાવો.

૧ જા તિત્યં અણુવિત્તી, દુષ્ટ ણિયંઠાણ સંજ્યાણં ચ। ચ઱રો ગુરુઓ માસા, તા પચ્છિત્તસ્સ નિન્હવણે ॥૧૧૦॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય પ્રથમ ઉલ્લાસ શ્લોક ૧૧૦ મૂલ)

૨ એવમુક્તોદાહરણવત् પ્રાયેણ બાહુલ્યેન જના લોકાઃ કાલાનુભાવાદ् વર્તમાનકાલસામર્થ્યાદિહાપિ જૈને મતે સર્વેઽપિ સાધવ:

સદ્ગુરુ સામેથી નહીં કહે કે હું જ સાચો ગુરુ છું.

સભા : એક ગુરુને પ્રકડયા પછી તેમનામાં ક્ષતિ દેખાય તો ?

સાહેબજી : બીજી ક્ષતિ હજારો ચાલે, જે સાધુ મહાપ્રતો શુદ્ધ પાળે છે અને શ્રદ્ધાથી જિનાજ્ઞાને સમર્પિત છે, તેવાના લાખ દોષ પચાવવાની તમારી તૈયારી જોઈએ. ન પચાવો તો તમે અપાત્ર. બધા જ પવિત્ર સાધુઓ ભક્તિપાત્ર છે, તેમાં દસ્તિરાગથી ભેદભાવ રાખશો તો તમને પાપ લાગશે. છતાં તરવું હોય તો સંવિજન-ગીતાર્થ તીર્થને જ સ્વીકારવું રહે. રોગની દવા કરવા માત્ર સજ્જન માણસ ન ચાલે, પણ આરોગ્યશાસ્ત્રનો નિષ્ણાત અવશ્ય જોઈએ. એમ, આત્માના ભાવઆરોગ્યને પામવા શાસ્ત્રજ્ઞ ચિકિત્સક જોઈએ. જે તીર્થને શોધીને શરણે જવા તૈયાર નથી તેનો આ શાસનમાં પ્રવેશ જ નથી. શાસ્ત્રમાં લઘ્યું કે 'મહા તપસ્વી, ત્યાગી, પવિત્ર ચારિત્રને પાળનાર સાધુ પણ ગમે તેટલી આરાધના કરતો હોય, છતાં જો તે સ્વયં ગીતાર્થ નથી કે ગીતાર્થની નિશ્ચાયે નથી, તો તેનું બધું ધર્માનુષ્ઠાન ફોક છે. તો પછી નિશ્ચાશૂન્ય શ્રાવકની તો શું વાત કરવી ! પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લઘ્યું કે,

પાળ વિના જેમ પાણી ન રહે, જીવ વિના જેમ કાયા રે; ગીતાર્થ વિણ તેમ મુનિ ન રહે, જૂઠ કષ્ટની માયા રે.

વિચાર કરો કે આ શાસનમાં તીર્થના શરણનો આગ્રહ કેટલો છે !

સભા : આપ તીર્થને મહત્વ આપો છો, જ્યારે બીજા કુલાચારને મહત્વ આપે છે તેવું નથી લાગતું ?

સાહેબજી : પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લઘ્યું-

શાન, દર્શન, ચરણ ગુણ વિના, જે કરાવે કુલાચાર રે; લૂંટિયા તેણે જગ દેખતાં, કિહાં કરે લોક પોકાર રે.

અર્થાત્ પોતે પવિત્ર ચારિત્ર પાળનાર સાધુ પણ, પાટ ઉપર બેસીને ઉપદેશ દ્વારા લોકોને માત્ર કુલાચારમાં જ જોડે છે, પરંતુ સાચો મોક્ષભાર્ગ નથી સમજાવતા, તે સાધુ વાસ્તવમાં સાધુવેશમાં રહેલા લૂંટારા છે.

સભા : આવા સાધુએ શું લૂંટયું ?

શ્રાવકાશચ નો નૈવ સુન્દરાઃ શાસ્ત્રોક્તાચારસારા વર્તન્તે । કિંત્વનાભોગાદિદોષાચ્છાસ્ત્રપ્રતિકૂલપ્રવૃત્તયઃ । ઇતિ પૂર્વવત् । તસ્માત् કારણાદાજ્ઞાશુદ્ધેષુ સમ્યગધીતજિનાગમાચારવશાત् શુદ્ધિમાગતેષુ સાધુષુ શ્રાવકેષુ પ્રતિબન્ધો બહુમાનઃ કાર્યઃ ॥૧૮૮॥

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ શ્લોક ૮૩૮ ટીકા)

૧ જ્ઞાનાદીનામભાવે સતી ભવતિ વિશિષ્ટાનાં, કિમિત્યાહ - અનર્થક 'સર્વ' નિરવશેષ શિરસ્તુણ્ડમુણ્ડનાદ્યપિ, આદિશબ્દાદ-ભિક્ષાટનાદિપરિગ્રહઃ, કથમનર્થકમિત્યાહ - વિપર્યાત્ કારણાદ્, યથાઽન્યેષાં-ચરકાદીનામિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૯૪૩॥ ન ચ સ્વમતિવિકલ્પેન આગમશૂન્યેન યથા તથા કૃતમિદં-શિરસ્તુણ્ડમુણ્ડનાદિ ફલં દદાતિ સ્વર્ગાપર્વાલક્ષણમ्, અપિચ 'આગમાનુપાતાદ' આગમાનુસારેણ કૃતં દદાતિ, કિમિવેત્યાહ - રોગચિકિત્સાવિધાનવત્, તદેકપ્રમાણત્વાત્ પરલોકસ્યેતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૯૪૪॥ 'ઇય' એવ દ્વારા લિઙ્ગમાત્ર ભિક્ષાટનાદિફલં પ્રાયોऽગીતાર્થાદ્ ગુરોઃ સકાશાદ્ 'યદ' યસ્માદનર્થફલં વિપાકે જાયતે 'તત્' તસ્માદ્વિજ્ઞેય: તીર્થોચ્છેદ એવ 'ભાવેન' પરમાર્થન, મોક્ષલક્ષણતીર્થફલાભાવાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૯૪૫॥ દ્વારમ् ॥

(પંચવસ્તુક શ્લોક ૧૪૩-૧૪૪-૧૪૫ ટીકા)

સાહેબજી : ભગવાને બતાવેલો મોક્ષમાર્ગ સંતાડી રાખ્યો, અને જે તેને પામવા આવે તેમને બીજે ભટકાડી દીધા. તમારે ત્યાં કોઈ માલ લેવા આવે, અને જે માલ લેવા આવ્યો હોય તે માલના બદલે બીજો જ માલ ભટકાડી દો, તો તમે વેપારી તરીકે કેવા કહેવાઓ ?

કુલાચાર બાલ્યાવસ્થામાં સંસ્કારના આધાન માટે હિતકારી છે, પરંતુ સમજવાની ક્ષમતા આવ્યા પછી માર્ગમાં પ્રવેશ કરવો જ જરૂરી છે. તે કરવા તે તે કાળને અનુરૂપ ગીતાર્થ અવશ્ય જોઈએ. કોઈએ કહું કે શાસન તો ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલવાનું છે, તો આટલાં કડક ધારાધોરણથી કેમ ટકશે ? તેનો સચોટ જવાબ આપતાં પૂ. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજાએ સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનમાં કહું કે,

“ શુદ્ધ વ્યવહાર છે ગચ્છ કિરિયા થિતિ, દુઃપ્રસાહ જ્ઞાવ તીરથ કરું છે નીતિઃ

તેહ સંવિજન ગીતાર્થથી સંભવે, અવર એરંડ સમ કોણ જગ લેખવે ?

શાસન તો સંવિજન-ગીતાર્થથી જ ચાલશે, બાકી બીજા ઉજજડ રણમાં એરંડા જેવા છે, જેની કોઈ ડિંગત નથી. જૈનશાસનમાં તીર્થઅવિચ્છિન્તિ માટે આ જ ધોરણ છે. આમાં કોઈ કાળે કોઈ જ બાંધણોડ નથી.

જેમાં લાખો-કરોડોને તારી પાર પમાડવાની શક્તિ છે, જેનું શરણું સ્વીકારો તો ભવસાગરનો અંત અવશ્ય થાય જ, તે જ વ્યક્તિ જીવંત તીર્થસ્વરૂપ છે. તારકતામાં જરા પડા ન્યૂનતા, કચાશ, ઊણાપ ન ચાલે; અને તે હોય તો તે શ્રેષ્ઠ તીર્થ નથી. જેનાં દર્શનથી ભાગ્ય ઉધરી જાય અને જેનું શરણું સ્વીકારો તો અવશ્ય પાર પામો, તે જ વ્યક્તિગત તીર્થ છે. કાં સ્વયં આવા તીર્થ બનો અથવા તીર્થસ્વરૂપ મહાત્માના શરણે જાઓ, તે સિવાય તરવાનો ત્રીજો માર્ગ નથી.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાણમળોવમસુહં ઠવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહાભંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

માત્ર ગુણિયલ-સજ્જન માર્ગદર્શક ન બની શકે, તે માર્ગદર્શા પણ હોવો જરૂરી છે :

ભવચકમાં ભૂલા પડેલા જે જીવો છે તે સૌને ભવસાગરથી પાર પામવા, સંસારરૂપી ગહન અટવીથી બહાર નીકળવા, શરણ માત્ર એક ધર્મતીર્થ જ છે. તે જીવંત ધર્મતીર્થ પાંચ સ્વરૂપે છે. તેમાં વ્યક્તિસ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ જીવંત તીર્થ ગણધરો છે. ત્યારબાદ તેમની અવિચ્છિન્ત પરંપરામાં થનારા સંવિજન-ગીતાર્થો છે. જે વ્યક્તિને ધોર સંસારમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો સ્પષ્ટ ખબર છે, દેખાય છે, માર્ગમાં આવતા આરોહ-અવરોહનો યથાર્થ

જાણકાર છે, આગળ વધીને સંભવિત વિદ્ધાં કે અવરોધોનો પણ જ્ઞાતા છે અને તેના નિરાકરણરૂપ ઉપાયોમાં પણ નિપુણ છે; દુંકમાં સાંગોપાંગ માર્ગદ્રષ્ટા છે, તે જ વ્યક્તિ તારક તીર્થ છે. જેને પોતાને આગળ રસ્તો દેખાતો નથી, માર્ગની જાણકારી શૂન્ય છે, તેવો માણસ બીજાને રસ્તો દેખાડવા જાય તો પોતે પણ અટવાઈ જાય અને બીજાને પણ રખડાવે. અજાણ્યા વિસ્તારમાં ગયા હો અને કોઈ ગામમાં પહોંચવું હોય ત્યારે, રસ્તો પૂછવા તમે ખાલી સજજન માણસની સલાહ લો કે તે વિસ્તારનો જાણકાર હોય તેની સલાહ લો? જેને પોતાને રસ્તાની જાણકારી ન હોય તેવો સજજન અને પરગજુ માણસ પણ, અજાણ્યા વિસ્તારમાં તમને સહાય કરવા તૈયાર હોય, અને ચોક્કસ સ્થળે લઈ જવા તૈયારી બતાવે, તો પણ તમે તેના પર મદાર રાખી જવા તૈયાર થાઓ? કારણ કે તમને ખબર છે કે તે પોતે જ રસ્તાનો જાણકાર નથી, તો અન્યને શું બતાવશે? બાધ્ય જગતમાં પણ બીજાના માર્ગદર્શક બનનારને માર્ગનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે, તેમ આંતર જગતમાં પણ મોક્ષમાર્ગનો નેતા બનનાર અવશ્ય માર્ગદ્રષ્ટા હોવો ધટે. તે જ તારક તીર્થ છે અને મુમુક્ષુને તેનું જ શરણ સ્વીકારવું યોગ્ય છે.

ધોર અટવીમાં ભૂલા પડેલા મહાત્માને નયસાર પૂછે છે કે, તમે ભરબપોરે આવા તડકામાં અટવીમાં કેમ ભમો છો? તો તે મહાત્માઓ જવાબ આપે છે કે અમે રસ્તો ભૂલ્યા છીએ. ત્યારે માર્ગાનુસારી ગુણસંપત્તિ નયસાર કહે છે કે તમે ચિંતા ન કરો. પહેલાં મને બોજનનો લાભ આપો, પછી હું તમને સીધો માર્ગ બતાવીશ. ત્યારબાદ બહુમાનપૂર્વક યોગ્ય સર્વભરા કરી વિદ્યાય વખતે ધર્મચાર્યને કહે છે કે મારી સાથે ચાલો, હું આપને આ અટવીમાંથી માર્ગ પહોંચાડી દઉં. અહીં નયસાર રસ્તે ચડાવવાનો દાવો કરે છે; કેમ કે તે અટવીના રસ્તાઓનો જાણકાર છે, તે પ્રદેશમાં ક્યાંથી કઈ બાજુ પહોંચાય તેની તેને સ્પષ્ટ જાણકારી છે. માત્ર ભક્તિવાળો હોય પણ માર્ગનો અજ્ઞ હોય, અને તેના ભરોસે સાધુઓ દોરવાય તો હજુ પણ અટવાતા જ રહે. તેથી બાધ્ય જગતમાં પણ પાર ઊત્તરવા માર્ગનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. સાધુને રસ્તે ચડાવ્યા પછી પાછા ફરવાના અવસરે નયસારને ધર્મચાર્ય કહે છે કે, આ અટવીમાં ભૂલા પડેલા અમને જાણકાર એવા તેં રસ્તો બતાવ્યો, તેમ સંસારરૂપી અટવીમાં ભૂલા પડેલા તને પાર પામવાનો ભાવમાર્ગ દર્શાવવાની અમને પણ છચ્છા છે. અહીં નયસારને ભાવમાર્ગ દર્શાવવાનો દાવો કરનાર આચાર્ય આંતર જગતના માર્ગદ્રષ્ટા જ છે. તેથી જ પ્રથમ ભવમાં પ્રભુ મહાત્મીરના આત્માને જીવંત તીર્થસ્વરૂપ ધર્મચાર્યના સાક્ષાત્ યોગથી તરવાનો પ્રારંભ થયો છે. જો નયસારને પણ માર્ગદ્રષ્ટા ગુરુ ન મળ્યા હોત તો તરવાનો અવકાશ જ પેદા ન થત.

આ જગતમાં તરવાપાત્ર જીવો અતિ અલ્ય છે, મોટા ભાગે જીવો દૂબવાપાત્ર છે; કારણ કે ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં જીવ રૂઝી-રૂઝીને ગમે તેટલો હેરાન-પરેશાન થાય, સખત માર પડે તો પણ તેને મુમુક્ષુભાવ જાગતો જ નથી. કોઈ વિરલા જીવને જ પાર ઊત્તરવાની મુમુક્ષા જાગે છે. તેવા જે પાત્ર છે તે સર્વ શરણાગતને તારવાની જવાબદીરી તીર્થ લે છે. જેને તરવાની છચ્છા છે તે નક્કી વહેલો મોડો તરવાનો. પણ સંસારમાં મોટા ભાગના જીવો તરતા જ નથી, અનંતકણથી અનંતા જીવો એમ ને એમ રખડે છે; કેમ કે તેમને તરવાની છચ્છા જ નથી. પણ જે જીવો તરવાપાત્ર છે, સાધના કરવા તત્પર છે, છતાં સ્વબળે તરવાની શક્તિ નથી; કારણ કે માર્ગના જાણકાર નથી; તેથી જેઓને પુરુષાર્થ કરવા અન્યની સહાય-આલંબનની જરૂર છે, તેવા જીવોને તારવા માટે તીર્થ છે. જેમ નદી-તળાવ-સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળવાના રસ્તાઓના જાણકાર,

તરવાની કળામાં નિપુણા, સક્ષમ તરવૈયાને કોઈની સલાહ કે સૂચન, સહાયની જરૂર નથી, માત્ર તેણે મધ્યદરિયેથી બહાર નીકળવા હાથ-પગ હલાવીને કાંઠા તરફ સડસડાટ સ્વયં ગતિ કરવાની છે; તેમ તીર્થકરો, સ્વયંબુદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ વગેરે આત્માઓ સ્વયં મોક્ષમાર્ગના જાણકાર સક્ષમ તરવૈયા છે, તેમને અન્યની સહાયની જરૂર નથી. પરંતુ આવા જીવો અતિ અલ્ય સંખ્યામાં હોય છે, બાકીના સર્વ લાયક જીવોને માર્ગદર્શકની, રાહબરની અવશ્ય જરૂર છે. વળી, મોક્ષમાર્ગ તો અવાવરો છે.

સમાન : અવાવરો એટલે ?

સાહેબજી : તદ્દન નવો. જે પથમાં તેમે કદી પથિક બનીને મુસાફરી પૂર્વ કરી નથી, જેને આત્માએ જાણ્યો-પિછાણ્યો નથી, અનુભવ્યો નથી, તેવો આંતર જગતનો સાવ અજાણ્યો રહ્યો છે. વળી ખૂબી એ છે કે આ માર્ગ જ જાય છે તે પહોંચા પછી કોઈને કહેવા આવતા નથી. તેથી અગ્રગામી જાણકાર પથિકો જ નવા આવનારને માર્ગદર્શક બને છે. આવા મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાતા પથિકો એટલે જ સંવિજન-ગીતાર્થો. તેમની સહાય આપણા માટે અનિવાર્ય છે.

સામાન્ય સાધકને આ રસ્તે જવું તે મહાભારત કામ છે; કારણ કે સંપૂર્ણ અગમ-અગોચર માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાનું છે. તેથી તીર્થરૂપ તારકની અવશ્ય જરૂર પડશે. તીર્થના આલંબન વિના તરનારા ૦.૦૦...૦૦૧ ટકો પણ નથી. ગ્રાય: બધા લાયક જીવો તીર્થની સહાયથી જ તરે છે. જે કાળે તીર્થ વિદ્યમાન નથી હોતું તે કાળમાં પાત્ર જીવો પણ ગ્રાય: તરી શકતા નથી. યુગલિકકાળમાં ભરતક્ષેત્રમાં મોક્ષમાર્ગ બંધ હતો. તે સમયે પણ અનેક પાત્ર જીવો હોઈ શકે, પરંતુ સહાયક તીર્થ જ નહોતું, તેથી તરવાની કોઈ સંભાવના નહોતી. ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રમાં થોડોક કાળ જ તીર્થ હોય છે, હંમેશ માટે તીર્થ નથી હોતું, જે કાળે તીર્થ સ્થપાય ત્યારથી આ ક્ષેત્રોમાં મોક્ષમાર્ગ વહે છે; જ્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં કાળ, વાતાવરણ, ભૂમિ ઉત્તમ છે, જીવો પણ પુષ્યશાલી છે અને ઉત્તમ પાત્રો વિપુલ સંખ્યામાં જન્મે છે, તેથી ત્યાં અવિચ્છિન્નપણે તીર્થની પરંપરા ચાલે છે. આમ, વિશ્વમાં એવો કોઈ કાળ નથી કે જે કાળે આ જગતમાં તીર્થ વિદ્યમાન ન હોય. સનાતન ધર્મતીર્થ પ્રવાહરૂપે મહાવિદેહમાં તો કાયમ હોય જ છે. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રો એવાં છે કે જ્યાં અમુક કાળે તીર્થ હોય અને અમુક કાળે તીર્થ વિચ્છેદ થાય. ઋષભદેવ અને અજિતનાથ પરમાત્મા વચ્ચે પચાસ લાખ કરોડ સાગરોપમ કાળ પસાર થયો તો પણ તીર્થ સતત રહ્યું અર્થાત્ તે કાળમાં કોઈપણ લાયક જીવને ભવસાગરથી પાર પામવું હોય તો તેને સાંગ્રોપાંગ રસ્તો દર્શાવી, ઠેઠ મોક્ષ સુધી પહોંચાડે તેવા સંવિજન-ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતો હૃદાત હોય જ. જે આત્માઓ ગુણોના પુંજસ્વરૂપ સક્ષમ તારક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હોય તે તે કાળના જીવંત તીર્થ સમજવા. આવા તીર્થની અવિચ્છિન્ન પરંપરા અજિતનાથ ભગવાન સુધી ચાલી. અજિતનાથ ભગવાનથી સંભવનાથ ભગવાન સુધી પણ શાસન અવિચ્છિન્નપણે ચાલ્યું. આ કમ છેક નવમા ભગવાન સુધી જળવાયો. પરંતુ સુવિધિનાથ અને શીતલનાથ ભગવાન વચ્ચે gap-સમયગાળો પડી ગયો, કારણ તીર્થ વિચ્છેદ પામ્યું. તે કાળમાં જૈન આચાર પાળતા જૈનોના સમૂહમાં તીર્થસ્વરૂપ કોઈ વ્યક્તિ રહી નહીં. લોકમાં ત્યારે દેરાસર, ઉપાશ્રય, યાત્રાનાં તીર્થો આદિ આલંબનો છે, જૈન ધર્મનો અનુયાયી વર્ગ, જૈનોનો સમૂહ પણ છે; પરંતુ કોઈ માર્ગદર્શક સંવિજન-ગીતાર્થ નથી. અને તેની નિશ્ચા વિના ગમે તેટલો ઉત્કટ આચાર પાળનાર સાધુ પણ સાધુ

ન ગણાય, પણ અસંયત જ ગણાય, અને તે અસંયતની તારક ગુરુ તરીકે પૂજા તે તીર્થવિચ્છેદનું લક્ષણ છે. ગીતાર્થનિશ્રા વિના પંચ મહાક્રતના કઠોર પાલનને પણ ‘જુઠ કષ્ટની ભાગ્યા’ કહી. તેથી તીર્થસ્વરૂપ ગીતાર્થનું અનુશાસન સંયત માટે અનિવાર્ય છે, સ્વબળથી તરનારાની વાત જુદી છે. તીર્થવિચ્છેદના કાળમાં પણ કોઈ સ્વયંબુદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈ શકે છે, પરંતુ તે તો ઇસ્પેશિએટ કક્ષાના જીવો છે, જે આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં પૂરેપૂરા સ્વાધીન છે. તેમને કોઈની dependency-પરતંત્રતા નથી.

સભા : આ કાળમાં આવા સ્વયંબુદ્ધાદિ હોઈ શકે ?

સાહેબજી : ન હોઈ શકે. અત્યારે તો શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુની અવશ્ય જરૂર પડે. મારંભમાં સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં રહી વિકાસ સાથે તો સ્વયં ગીતાર્થ જ્ઞાની બની શકે, પણ આલંબન વિના ગીતાર્થતા આ કાળમાં શક્ય નથી.

શાસ્ત્રમાં ગીતાર્થોના પણ જધન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારો કહેલ છે. મહાનિશીથ સૂત્ર સુધી આગમ ભણોલા મર્મજાને જધન્ય ગીતાર્થ કહે છે: વળી, વિસ્તૃત ઉત્સર્ગ-અપવાદથી ભરેલાં બૃહત્કલ્યસૂત્ર-વ્યવહારસૂત્ર આદિ ગંભીર આચારમાર્ગનાં આગમોનો સાંગ્રોપાંગ જ્ઞાતા મધ્યમ ગીતાર્થ કહ્યો છે. જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ ગીતાર્થ તો દ્રવ્યાનુયોગના નિષ્ણાત, સર્વ દર્શનોના જાણકાર અને નયવાદમાં નિપુણાને જ કહ્યા છે. વર્તમાનમાં આ સર્વ category-કક્ષાના ગીતાર્થોને પણ જ્ઞાની બનવા મારંભમાં આલંબનની અવશ્ય જરૂર પડે છે. સંક્ષેપમાં તીર્થની સહાયથી જ તીર્થસ્વરૂપ બનનાર આત્માઓ વિશેષ હોય છે.

જીવંત તીર્થના અભાવે તીર્થવિચ્છેદના પ્રસંગો :

પુંડરિક ગણધરથી જ તીર્થ ચાલુ થયું, તે સુવિધિનાથ ભગવાનના શાસનમાં અંતે વિચ્છેદ પામ્યું. શીતલનાથ ભગવાનના સમયમાં પુનઃ તીર્થની સ્થાપના થઈ, જે લાખો-કરોડો વર્ષ ચાલ્યું, પરંતુ શ્રેયાંસનાથ ભગવાન થયા તે પહેલાં વિચ્છેદ પામ્યું. પાછું શ્રેયાંસનાથ ભગવાને સ્થાપ્યું, વળી, લાખો-કરોડો વર્ષ ચાલ્યું, પાછું વિચ્છેદ પામ્યું. એમ ચોથા આરામાં જ સુવિધિનાથ ભગવાનથી શાંતિનાથ ભગવાનના time spanમાં-સમયગાળામાં વચ્ચે વચ્ચે તીર્થનો વિચ્છેદ થયો; કારણ કે તે તે તીર્થકરના શાસનમાં ધીમે ધીમે શાસ્ત્રજ્ઞાન ઘટ્યું, દસ્તિવાદ-પૂર્વો-અંગો નાશ પામ્યાં. જે જ્ઞાનના ધારણા વિના માર્ગદર્શક ન બની શકાય તે જ્ઞાન નાશ પામ્યું, તેથી પોતે સ્વબળથી તરે અને અનેકને તારે તેવા વ્યક્તિત્વની અવિચ્છિન્ન પરંપરા નાશ પામી. માત્ર જૈનધર્મના થોડા જાણકાર અનુયાયીઓ રહ્યા, જેમાંના કેટલાક સંવિજન-ગીતાર્થતા વિના સૂંઠને ગાંગડે ગાંધીની જેમ, ગુરુ થઈને બેસી ગયા. લોકો પણ થોડું જાણવા મળે એટલે તેમને ગુરુ તરીકે પૂજે. એમ, ધર્મના નામથી જૈનધર્મના અનુયાયીઓનું ટોળું ચાલે; છતાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે ત્યારે તીર્થ નહોતું, તીર્થનો વિચ્છેદ થયો હતો, શાસનમાં તારક વ્યક્તિનો અભાવ હતો. શાસનમાં અવિરત પરંપરારૂપે એવું શાસક વ્યક્તિત્વ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી જ ભાવતીર્થ ટકવાનું. તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિનાં સૂત્ર, અર્થની અવશ્ય જાણકારી જોઈએ જ; કેમ કે તે છભર્યથ છે, અર્થાત્ અપૂર્ણ જ્ઞાની છે. અપૂર્ણ જ્ઞાનીને અગ્રાત પરોક્ષ માર્ગનું પ્રત્યક્ષવત્ત દર્શન કરાવનાર તીર્થકરોની વાણી જ છે. પૂર્ણ જ્ઞાની તીર્થકરોની વાણીનો સાર ગણધરો સંગ્રહે છે, જે સૂત્ર છે; અને તીર્થકરોની

વાણી તે સાક્ષાત્ અર્થ છે. તીર્થકરો કોઈને આધાર કર્યા વિના સ્વયં સત્ય પ્રકાશે છે, તેમને બોલવા સૂત્રની સાખની જરૂર નથી.

સભા : તીર્થકરો પણ સમવસરણમાં “પૂર્વના તીર્થકરો કહી ગયા એ જ હું કહું છું” એમ બોલે છે, તે આધાર ન કહેવાય ?

સાહેબજી : તે સાખરૂપે કથન નથી, માત્ર પૂર્વના તીર્થકરો અને મારા અભિપ્રાયમાં મતભેદ નથી તેમ જણાવવા, પૂર્ણ જાનીઓના જાનની પરસ્પર એકરૂપતા દર્શાવવા પૂરતું વિધાન છે. બાકી કોઈ તીર્થકર બીજા તીર્થકરના વચનનું આવલંબન લઈને બોલતા નથી. સમકક્ષમાં આતું અવલંબન અવમૂલ્યન ગણાય. તમારી દૂંકી બુદ્ધિથી ઉત્તમ પુરુષોને સરખાવવા યોગ્ય નથી. દરેક તીર્થકરનું વચન સ્વતંત્ર છે, તે સ્વયં પ્રમાણભૂત છે, તેઓ આત્મસાક્ષીએ કેવલજ્ઞાનમાં જે તત્ત્વ દેખાય છે તે વાણી દ્વારા વહાવે છે.

સભા : તીર્થકરો બોલે તે જ શાસ્ત્ર છે ?

સાહેબજી : ના, તેઓ બોલે છે તે તો શાસ્ત્ર કરતાં પણ અધિક છે; કેમ કે શાસ્ત્ર એ સૂત્ર છે, તીર્થકરો જે બોલે છે તે અર્થ છે.^૧ સૂત્ર કરતાં અર્થ મહાન છે. અર્થ એ જ આખા જગતનો પરમાર્થ છે, સત્ય છે, તત્ત્વ છે, સાર છે. તે જ અતિશયયુક્ત વાણી દ્વારા તીર્થકરો કહે છે. તેમને શાસ્ત્રની કોઈ આવશ્યકતા નથી. શાસ્ત્ર હંમેશાં છઘસ્થનો વિષય છે. છઘસ્થ જ શાસ્ત્રનું અવલંબન લે, અપૂર્ણ જાની શાસ્ત્રને પકડીને ચાલે.

જીવંત તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિ પણ નિયમા છઘસ્થ, અપૂર્ણ જાની જ હોય; કેમ કે અનુશાસનનો અધિકાર શાસનમાં પ્રશસ્ત કષાયયુક્ત છઘસ્થને સૌંઘ્યો છે. તેથી સૂત્રાર્થનો જ્ઞાતા જ તીર્થ બનેવા લાયક છે. જે જે કાળમાં જે જે શાસ્ત્રજ્ઞાન વિદ્યમાન હોય, તે બધું સાંગોપાંગ પોતાના આત્મામાં જેણો સંકાંત કર્યું હોય, તે વ્યક્તિ જ સાચી શાસક છે. એની પાસે જે શરણ સ્વીકારે તેને તેની લાયકાત પ્રમાણે તે માર્ગ બતાવે; જેમ સારો ડૉક્ટર જુદ્ધ જુદ્ધ ચિલ્નોવાળા રોગ્યુક્ત દર્દી આવે તો સૌને એક દવા ન આપે, પરંતુ રોગ અનુસાર જુદ્ધ જુદ્ધ દવા આપે. આ જોઈને કોઈ દ્યાળુને મન થઈ જાય કે આપણે પણ દવાખાનું ખોલીને દવાના ડબા લઈ બેસી જઈએ, અને બિચારા રોગથી પીડાતા હુઃખીઓના રોગ દૂર કરીએ, આવા ભાવથી તે જે રોગી આવે તેને, કોઈને અમુક કોઈને અમુક એમ દવા આપવાની ચાલુ કરે, તો શું થાય ? એક પદ્ધી એક દર્દીએ ભરવા માંડે. તેથી જે એમ કહે છે કે પવિત્ર અને ગુણીયલ ગુરુ હોય તો શરણ સ્વીકારવામાં શું વાંધો ? તેનો આ માર્ગિક જવાબ છે. કોઈ પરોપકારી, સજ્જન, દ્યાળ વ્યક્તિને દવાખાનામાં ડૉક્ટર તરીકે બેસાડી દો, અને તેની સામે ચિકિત્સા માટે પેશાન્ટની હાર લગાડો તો પરિણામ કેવું આવે ? તેમ સૂત્રાર્થના જ્ઞાન વિના અગીતાર્થ ગુણીયલ ગુરુ કોઈને તપ, કોઈને ત્યાગ, કોઈને ભક્તિ, કોઈને વિનય, કોઈને સ્વાધ્યાય, કોઈને સંયમ ધર્મરૂપે

૧ યદ્વા અર્થાપેક્ષયા અણો: લઘો: પશ્ચાજ્જાતતયા વા અનુ-શબ્દવાચ્યસ્ય યોડભિધેયો યોગો વ્યાપારસ્તત્સમ્બન્ધો વા અણુયોગો અનુયોગો વેતિ। આહ ચઙ્ગઅહવા જમત્યા થોવ-પઢ્છભાવેહિં સુઅમર્ણું તસ્સ। અભિધેયે ચાવારો જોગો તેણ વ સંબંધો ॥

(જમ્બૂદ્ધીપ્રજ્ઞાનિસૂત્ર જ્ઞાનિત્યન્દ્ર વૃત્તિ પૃ.૫)

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ફ્લોક ૧૩૮૬-૧૩૮૭ ટીકા)

બતાવે, પણ ગીતાર્થ ન હોવાથી જે યોગથી એનું કલ્યાણ થવાનું ન હોય તે આપીને તેનો ભાવરોગ મટાડે નહીં. ઉલદું ઘણી વખત વિપરીત યોગ દ્વારા નુકસાન કરે. તેથી જો ગીતાર્થ ગુરુ ન હોય તો ભાવરોગની યોગ્ય ચિકિત્સા શક્ય નથી, અને તેવાનું શરણ સ્વીકારવાથી તરવું શક્ય નથી. તેથી જીવંત તીર્થમય વ્યક્તિત્વ કાયમ ખાતે સંવિજન-ગીતાર્થમાં જ સંકંચ છે. અરે ! આ શાસનમાં ઉપદેશનો અધિકાર જ ગીતાર્થને સુપ્રત કર્યો છે. બીજાને હદ્યમાં પરોપકારની ગમે તેટલી ભાવના હોય તો પણ શાસ્ત્રે મૂંગા રહેવાનું કર્યું છે. અગીતાર્થ મૌન રહે તેમાં તેના આત્માનું પણ કલ્યાણ અને બીજાના આત્માનું પણ કલ્યાણ છે. બાકી તે નેતા બનશે તો સ્વયં મરશે અને બીજાને પણ તુબાડશે. વર્તમાન તીર્થ સુધર્મસ્વામીથી પ્રારંભ થયું, પ્રલુબ્ધ મહાવીરે સ્થાપ્યું તે કભસર ચાલ્યું છે. તેમાં કારણ પ્રાય: પણધર એવા પસંદ કરાય કે જ ઉપલબ્ધ શ્રુતજ્ઞાનના પારગામી હોય, વ્યવહાર-નિષ્યય આદિના જ્ઞાતા હોય, શરણો આવેલાનો યોગ-ક્ષેમ કરવાની તાકાત ધરાવતા હોય, લાખોને તારવા યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવા સમર્થ હોય, જેથી શાસકત્વ ટકી રહે. જેમ નિષ્ણાત ડૉક્ટર પાસે જેવો રોગ અને જેવો દર્દી તે પ્રમાણે દવા અપાય, તેમાં ફેરફાર ન ચાલે; તેમ અહીં આવનાર સર્વ જીવોના ભાવરોગ સરખા નથી, તેથી ઉપચારરૂપે ચિકિત્સા પણ સરખી ન હોય. જેને જેવો રોગ તે પ્રમાણે તેને દવા અપાય. જેને દાનધર્મની જરૂર હોય તેને તપદર્ભ બતાડું તો શું થાય ? શિષ્યોને સ્વાધ્યાયની જરૂર હોય ત્યારે વિનયમાં ગોઠવું અને વિનયની જરૂર હોય ત્યારે સ્વાધ્યાયમાં રડું કરું તે ન ચાલે.

સભા : આ તો વ્યક્તિગત ઉપદેશની વાત થઈ ન ?

સાહેબજી : અનુશાસન તો વ્યક્તિગત જ હોય. સુધર્મસ્વામીને પ્રલુબ્ધે અનુશાસન આપનાર તીર્થ બનાવ્યા અને પછી સક્લ શ્રીસંધને તેમના શરણો સૌંઘ્યો. સૂત્રાર્થના જ્ઞાતા સુધર્મસ્વામીને કોઈની સલાહની જરૂર નથી. તે સ્વયં કોઈને પૂછ્યા વિના અનુશાસન આપી શકે એમ છે. સુધર્મસ્વામીની નિશ્ચામાં પણ જે મુનિઓ ઘડાઈને એવા તૈયાર થયા કે 'કોઈની સલાહ વિના બીજાને અનુશાસન આપી શકે, તેમને તેમણે કર્યું કે તેમે સ્વતંત્ર વિહાર કરો, સ્વભળથી સાધના કરો અને બીજાને તારો. પરંતુ જે તેવા સક્ષમ ન થયા તેમને અનુશાસન આપ્યા કર્યું. તરવું એટલે આત્માની એક ચોક્કસ આંતરિક પ્રક્રિયા છે. પ્રતિદિન તમારા આત્માનું ઉત્થાન થાય તો જ શરણું સ્વીકાર્યાનો મતલબ છે, અને આવા શરણ ગીતાર્થ જ છે. તે જ તરણતારણ છે. તેમના ગ્રાત્યે સમર્પણની પરાકાણ બતાવતાં કર્યું કે 'અગીતાર્થના વચ્ચનથી અમૃત પણ ન પીવું અને ગીતાર્થના વચ્ચનથી હલાહલ જેર પણ ગટગટાવી જું.

૧ ... યસ્ત્વાચાર્યદેશીયો ગુર્વાદેશાત् સાધુગણં ગૃહીત્વા પૃથગ् વિહરતિ સ ગણધરઃ । ...

(આધારાંગસૂત્ર દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ, પ્રથમ ચૂલિકા, દશમો ઉદ્દેશ શીલાંકાચાર્ય ટીકા)

૨ તા જે અવિદિય-પરમત્થે, ગોયમા! ણો ય જે મુણે । તમ્હા તે વિવજ્જેજ્જા, દોગર્ઝ-પંથ-દાયગે । ૧૩૯ । ગીયત્યસ્સ ઉવયોણ, વિસં હલાહલ પિ વા । નિવ્વિકળ્યો પભકખેજ્જા, તકખણા જં સમુદ્ધવે । ૧૪૦ । પરમત્થાઓ વિસં તોસં, અમયરસાયણ ખુ તં । ણિવ્વિકળ્યે ણ સંસારે, મારો વિ સો અમયસ્સમો । ૧૪૧ । અગીયત્યસ્સ વયોણં, અમયં પિ ણ ઘોઢુએ । જેણ અયરામરે હવિયા, જહ કિલાણો મરિજ્જિયા । ૧૪૨ । પરમત્થાઓ ણ તં અમયં, વિસં તં હલાહલ । ણ તેણ અયરામરો હોજ્જા, તકખણા નિહણ વાએ । ૧૪૩ ।

(મહાનિશીથ સૂત્ર ગીયત્થ વિહાર નામ છદ્રમજ્ઞયણ)

સભા : સામાન્ય સાધુ તીર્થસ્વરૂપ બની શકે ?

સાહેબજી : 'હા, મુનિ પણ સૂત્રાર્થનો જ્ઞાતા હોય, ઉભયજ્ઞ હોય તો તે તીર્થસ્વરૂપ જ કહ્યો છે. તે પણ વ્યક્તિરૂપે. ભગવાન હાજર હતા ત્યારે ગણધરો મુખ્ય તીર્થ હતા. તે પછી ગણધરો તેમના પણ્ધરોને તીર્થરૂપે સ્થાપિત કરી ગયા, તે તેમના પણ્ધરને, તે રીતે અવિચિન્હ પરંપરા ચાલે છે. આજ દિવસ સુધીમાં અનેક લાયક જીવો શાસનમાં આવ્યા અને શક્તિ મ્રમાણે ઉપાસના કરી. તે સૌને રસ્તે ચડાવનાર, આગળ આગળનો માર્ગ દર્શાવનાર અને છેક પાર પહોંચાડનાર આવી તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિઓ જ હતી. જેઓ આવાના શરણમાં નથી તે નામથી જ સંધમાં છે, બાકી હકીકતમાં સંધની બહાર છે. આમાં કોઈપણ બાંધછોડ નથી. પથદર્શક પથજ હોવો જ જોઈએ. ચિકિત્સક ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા અવશ્ય જોઈએ. તેમાં કોઈ વિકલ્પ નથી.

સભા : ગણધરોની હયાતિમાં સંધમાં જે જે ઉભયજ્ઞ મુનિ હતા તે બધા તીર્થ સ્વરૂપ ગણાય ?

સાહેબજી : હા, બધા તીર્થસ્વરૂપ ગણાય. હોદ્દો કે પદ વિના પણ સાચું સામર્થ હોય તો તેનો આ શાસનમાં સ્વીકાર છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાણમળોવમસુહં હવનગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વાકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

જે જીવ સ્વપુરુષાર્થ કરવા તૈયાર નથી તેને તીર્થ પણ તારી શકતું નથી :

આ જગતમાં કોઈ પણ જીવને કલ્યાણ કરવું હોય તો સ્વપુરુષાર્થી સાધના કરવી પડે. જે જીવ સાધનાનો પુરુષાર્થ કરવા તૈયાર નથી તેવાને કોઈ તારી શકે નહીં. તમારે કે મારે જેણો પણ તરવું હોય તે બધાએ સ્વપુરુષાર્થની તૈયારી રાખવાની જ છે. જે સક્ષમ સાધક છે, સ્વયં જ્ઞાની, પ્રબુદ્ધ, પ્રાજ્ઞ છે, તેવાને તરવા સ્વપુરુષાર્થ સિવાય કોઈ માર્ગદર્શન કે સહાયની જરૂર નથી. પરંતુ ઘણા સાધકો સ્વપુરુષાર્થ કરવા તૈયાર હોય પણ તેમને માર્ગદર્શન-દિશાસ્યુચનની જરૂર પડે. આ અગાધ સંસારમાં કુલ અનંતી અનંતી જીવરાશિ છે. તેમાંથી જે આત્મકલ્યાણ કરવા કટિબદ્ધ નથી તેને તો ભગવાન પણ ન તારી શકે. હવે આત્મકલ્યાણ કરવા જે કટિબદ્ધ છે તેના પણ બે પ્રકારો પડશે. (૧) માત્ર સ્વપુરુષાર્થી તરનાર, અને (૨)

૧ સન્તિ-વિદ્યન્તે તીર્થાનિ મમેતિ ગમ્યતે, ઉક્તં હિ - “સાધૂનાં દર્શનં શ્રેષ્ઠં, તીર્થભૂતા હિ સાધવઃ । તીર્થ પુનાતિ કાલેન, સદ્યઃ સાધુસમાગમઃ ॥”

(ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રબૃહદ્વર્ત્તિ - હરિકેશીય અધ્યયન પૃ. ૩૭૩, આ. શાન્તિસૂરિ)

અન્યની સહાય્યી પુરુષાર્થ કરી તરનાર. આ બીજા પ્રકારના જીવોને તરવા માટે તીર્થનું શરણું સ્વીકારવું પડે. તીર્થ તારે ખરું પણ સહાયક તરીકે જ તારે. બીજાને તારવા માટે સહાયના મુખ્ય બે પ્રકારો છે. (૧) ઉપદેશાત્મક વાણી અને (૨) સતત સારણા, વારણા આદિરૂપ અનુશાસન. તીર્થકરો પાત્રને ઉપદેશ આપે છે, પણ અનુશાસનની જવાબદારી ગણધરોને સાંપે છે; જ્યારે ગણધરો તીર્થકરોની હાજરીમાં જ ઉપદેશ પણ આપે છે અને અનુશાસન પણ આપે છે. તીર્થ વાણીના માધ્યમથી જ ઉપદેશ અને અનુશાસન દ્વારા તરવા માટે સહાય કરે, પરંતુ તરનારે તરવાનો પુરુષાર્થ તો સ્વયં કરવો જ પડે. ઉત્તમ સદ્ગુરુ, ગણધરો કે તીર્થકર પણ કોઈને સીધા ઉપાડી મોક્ષમાં મૂકી દે, તેવું બનતું નથી. જેમ આરોગ્યશાસ્ત્રનો નિષ્ણાત ચિકિત્સક હોય, આયુર્વેદની ભાષામાં કહીએ તો સાક્ષાત્ ધન્વંતરી હોય, કે જેની સલાહનું અનુસરણ કરવાથી સર્વ સાધ્ય રોગ અવશ્ય મટે, અરે ! મોતના મોંમાં ગયેલા દર્દીના રોગનું નિવારણ કરવાની પણ જેનામાં ચોક્કસ શક્તિ છે, આવો ધન્વંતરી વૈદ્ય પણ જો દર્દી સ્વયં ચિકિત્સા કરવા તૈયાર હોય તો જ તેને નીરોળી કરી શકે. દર્દી ચિકિત્સા જ ન સ્વીકારે તો ધન્વંતરી પણ આરોગ્ય ન આપી શકે. વળી ધન્વંતરી મુખ્યત્વે માર્ગદર્શનરૂપે રોગનિવારણની સલાહ જ આપશો. તે સલાહ પ્રમાણે દર્દીએ જ ઔષધ અને પથ્યનું સેવન અને અપથનો ત્યાગ કરવો પડે. તમે કહો કે ‘વૈદ્ય દવા ખાય, વૈદ્ય ચરી પાણે અને હું સાજો થાઉં.’ તો તેવું કહી બને નહીં. તેમ અહીંયાં પણ સાધનાનો પુરુષાર્થ કરનારને જ તીર્થ તારે.

ગીતાર્થ જ્ઞાની ધર્માચાર્યની ઘ્યાતિ ફેલાવવી તે તીર્થપ્રભાવના છે :

તીર્થકરો ગણધરોને તીર્થ તરીકે સ્થાપે છે, ગણધરો પોતાના ઉત્તમ શિષ્યને ઉત્તરાધિકારી તીર્થ તરીકે સ્થાપે, એમ કભિક અવિચ્છિન્ન પરંપરા ચાલે. તીર્થકરની વાણીમાંથી સારરૂપે સૂત્રાત્મક તત્ત્વ ગણધરોએ ગણધરનામકર્મના ઉદ્યથી ગુંથું છે, જેમાં સમગ્ર કલ્યાણમાર્ગનું જ્ઞાપન કરાવવાની તાકાત છે. તેથી જે બ્યક્તિ તીર્થ બને તેના માટે શરત એ જ છે કે પોતે સ્વયં સૂત્રાર્થના પારગામી હોવા જોઈએ, તેની પાસે પાત્રને માર્ગદર્શન આપવા પૂરેપૂરું સમગ્રતાથી વિશાળ જ્ઞાન જોઈએ. જેની પાસે તેવું પથદર્શક જ્ઞાન નથી, તે શરણે આવેલાને વાણી દ્વારા યથાર્થ ઉપદેશ કે અનુશાસન નહીં આપી શકે, અને તે વિના નબળા જીવોને તારી શકતા નથી. સામાન્ય મુમુક્ષુને ઉપદેશ અને અનુશાસન બને જોઈએ. તે આપનાર અત્યાર સુધીમાં જેટલા ઉત્તમ પુરુષો થયા, તે બધા તીર્થસ્વરૂપ હતા. તેમનો મહિમા ગાતાં લખ્યું કે, આવા તીર્થસ્વરૂપ મહાપુરુષો આવા જગત માટે આશીર્વાદરૂપ છે, ધોર સંસારમાં અટવાયેલ જીવોને દીવાદાંડીની જેમ માર્ગ બતાડનાર તીર્થસ્વરૂપ બ્યક્તિઓ છે, તેમના સ્વિવાય કોઈ સાચો આધાર કે શરણ નથી. જેમણે એમને પકડ્યા છે તે જ તરવાના છે. આવા ઉત્તમ પુરુષો અમૃતની વર્ષા કરનારા પુરુષો છે. ૧ તેમની જેટલી ભક્તિ કરો, જેટલો

૧ તિત્યપ્રભાવગ્રૂપા, જિણે અ તિત્થે અ પજ્જવસિઅ તિ। ઇદ્દી સા વિ ય ણ હવે, અળિચ્છિયતે જાઓ ભણિયાં। ॥૭૫॥

‘તિત્થ’તિ। તીર્થપ્રભાવકસ્ય-શાસ્ત્રાધ્યયનાધ્યાપનાદિના જિનશાસનશલાઘાકારિણો ગણધારિણ: પૂજા, ‘જિને ચ’ શાસ્ત્રસ્વામિનિ ‘તીર્થે ચ’ પ્રવચને પર્યવસિતા શાસ્ત્રગુણેન શલાધ્યમાને આચાર્યેર્થાચ્છાસ્ત્રાસ્ત્રોરપિ શલાધાલાભાદિતિ હેતોરિષ્ટા, સ્વપૂજાયામપિ શાસ્ત્રશાસ્ત્રશલાઘાત્નેષ્યમાણાયાં દોષાભાવાદિતિ। ‘સાપિ ચ’ પૂજા ન ભવેત् ‘અનિશ્ચિતત્વે’ શ્રુતાર્થાપારગત્વે, યતો ભણિતાં સમ્પત્યાદૌ। ॥૭૫॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ શલોક ૭૫ મૂલ-ટીકા)

મહિમા કરો તેટલો ઓછો છે. ^૧ તેમની પૂજા તે તીર્થની પૂજા છે. આવા ગીતાર્થ-શાની પુરુષની જે ભક્તિ કરે તે સમગ્ર ધર્મતીર્થની ભક્તિ કરે છે. ગીતાર્થ-શાની ધર્મગુરુની લોકમાં જેટલી પ્રભાવના કરો તેને તીર્થની, શાસનની, ધર્મની પ્રભાવના કહી છે. પર્યુખણાં પ્રવચનોમાં શ્રાવકનાં અગિયાર વાર્ષિક કર્તવ્યોનું બીજું પ્રવચન આવે છે, તેમાં દશમું કર્તવ્ય તીર્થપ્રભાવના કહું છે. તેનો અર્થ કરતાં લખ્યું કે, વર્ષમાં એક વાર શ્રાવકે તીર્થસ્વરૂપ ગુરુની ભવ્ય નગરપ્રવેશ આદિ દ્વારા પ્રભાવના કરવી; કારણ કે ^૨ તેમના પરિચયથી જ પાત્ર જીવો પ્રતિબોધ અને માર્ગ પામશો, તેમનામાં જ સાચી તારકશક્તિ છે.

સભા : અમને હજુ એવો ઉલ્લાસ કેમ થતો નથી ?

સાહેબજી : કારણ કે તમારા માનસપટ પર અર્થ-કામનો જ અત્યંત પ્રભાવ છે, તેથી ગુણસમુદ્દરયની કિંમત દેખાતી જ નથી. રત્નોના ઢગલાથી પણ ગુણ વધારે મહત્વની ચીજ છે. આન્ત્રિક ગુણો પાસે રત્નના ઢગલા પણ તુચ્છ છે. જેઓ ગુણથી ઉત્તમ છે તે જ આ જગતમાં સાચા શ્રેષ્ઠ પુરુષો છે. જેની પાસે ગુણવૈભવ છે, તે જ સાચા ઐશ્વર્યવાળો છે. ગુણમાં જ સાચી સમૃદ્ધિનું ભાન થાય તો તમારી બુદ્ધિ નિર્ભલ થઈ જાય. સમ્યગુદ્ધિને તો ગુણમાં જ ઐશ્વર્યનું અવશ્ય ભાન થાય. સમકિત આવ્યા પછી ગુણથી ઊંચું કાંઈ દેખાતું નથી. જ્યાં ગુણ દેખાય ત્યાં સમકિતીનું માથું ઝૂકી જાય, ઓવારી જાય.

તીર્થસ્વરૂપ ગુરુ હજારો ગુણોના ભંડાર અને તે તે યુગના યુગપુરુષ હોય :

^૩ વળી તીર્થસ્વરૂપ સદ્ગુરુઓમાં મુખ્ય ગુણ સૂત્રાર્થનું જ્ઞાન છે, પણ તે એક જ ગુણ નથી. તારક બનનારમાં બીજા હજારો ગુણો હોય છે. તેઓ નિઃસ્પૃહી, પરોપકારશીલ, ત્યાગી, ધર્મવિતાર, આદેયવચન, સહિષ્ણુ, શરણો આવેલાના અનેક દોષોને પચાવી શકે તેવા ધીર-ગંભીર, સૌજન્યશીલ આદિ અનેક અદ્વિતીય ગુણોના ભંડાર હોય છે. તારક તીર્થ બનનાર વ્યક્તિ સામાન્ય નથી. તે તે યુગમાં વિશેષ યુગપુરુષ કહી શકાય તેવા ઉત્તમ પુરુષ જ દરેક કાળે તીર્થસ્વરૂપ બને. તેમનાં દર્શન પણ મહાપુણ્યથી થાય, તેમનું સાનિધ્ય તો મહાભાગ્યથી જ મળે. વળી તે મળ્યા પછી તો જે સાચા ગુણગ્રાહી હોય અને સમર્પણપૂર્વક અનુશાસનમાં રહેવા તૈયાર હોય, તેમનું તો કલ્યાણ થઈ જાય, બેડો પાર થઈ જાય.

પ્રભુ મહાવીરના શાસનમાં તીર્થની અવિશ્િન્ન પરંપરા :

તમને કમશઃ તીર્થની અવિશ્િન્ન પરંપરા દેખાવી જોઈએ. પ્રભુ મહાવીરના પ્રથમ પણ્ઠર એવા પંચમ ગણધર સુધર્માસ્ત્વામીથી અત્યાર સુધી શાસનમાં અવિશ્િન્ન તીર્થપરંપરા ચાલી છે અને હજુ બીજા અઢાર

^૧ આયરિયઅણુંકપાએ ગચ્છો અણુંકપિઓ મહાભાગો। ગચ્છાણુંકપયાએ અવ્યોચ્છિતી કયા તિત્યે। ૧૨૭ભા. ॥

(ઓઘનિર્યુક્તિ ભાગ્યગાથા ૧૨૭ આ. દ્રોણાચાર્ય વૃત્તિ)

^૨ તથા પ્રવચનપ્રભાવનતા ચ, સા ચ યથાશક્ત્યા માર્ગદેશનેતિ ૨૦।

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાગ્ય ઝલોક ૧૭૯-૧૮૦-૧૮૧ ટીકા)

^૩ પુરુષવિશે સૂત્રાર્થોભયનિષ્ણાતે તીર્થકલ્પે ગુરો,

(શોંકશક બ્રીજાં, ઝલોક ૧૦, ડ. યશોવિજયજીટીકા)

ભાવતીર્થ - ગીતાર્થ ગુરુ

ઉજારથી વધારે વર્ષો સુધી ચાલશે. ^૧ અંતિમ યુગપ્રધાન શ્રી દુર્પસહસ્રારિ થશે, જેઓ ક્ષાયિક સમકિતના ધણી હશે અને તે કાળમાં જેટણું શાસ્ત્રજ્ઞાન વિદ્યમાન હશે તેના સાંગ્રોપાંગ ધારક ગીતાર્થ હશે. જ્ઞાન ક્રમશઃ ધસાતું જાય છે. પૂર્વે ૧૪ પૂર્વ હતાં તે ભગવાનના છઢા પણ્ધર સુધી રહ્યાં. સ્થૂલભદ્રસ્વામી સૂત્રથી ૧૪ પૂર્વધર અને અર્થથી ૧૦ પૂર્વધર થયા. ત્યારપછી શાસનમાં ૧૦ પૂર્વધરની પરંપરા ચાલી. છેલ્લા ૧૦ પૂર્વધર વજસ્વામી થયા. આ બધા પણ્ધરો શ્રેષ્ઠ તીર્થસ્વરૂપ હતા, શ્રુતકેવલી હતા. તેમની દેશના અમોઘ જ હોય. ગમે તેવો નાસ્તિક જીવ આવે, પણ જો તેનામાં અંશમાત્ર પણ લાયકાત હોય તો તેને માર્ગ ચડાવવાની પૂરેપૂરી ક્ષમતા આવા ગીતાર્થ ગુરુઓમાં અવશ્ય હોય.

પરોપકારનું પ્રધાન સાધન દાદશાંગીરૂપ સમ્યક શ્રુતજ્ઞાન :

સભા : દસપૂર્વીને શ્રુતકેવલી કહેવાય ?

સાહેબજી : જેને સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન છે તે પૂર્ણજ્ઞાની કેવલી કહેવાય, જ્યારે શ્રુતના બળથી વાડી દારા સર્વ વસ્તુઓ પ્રતિપાદન કરી શકે તે શ્રુતકેવલી કહેવાય. આવી ક્ષમતા દસ પૂર્વધર સુધીના શ્રુતજ્ઞાનીઓમાં હોય છે, ^૨ તેથી દસ પૂર્વથી આરંભીને ઉપર સર્વ શ્રુતજ્ઞાનીઓ શ્રુતકેવલી કહેવાય. આમજનતાના બધા પ્રશ્નોનો હાજરાહજૂર જવાબ આપવાની શક્તિ તેમનામાં હોય. અમારી પાસે આવી શક્તિ નથી. મને તમે પૂછો કે ગયા ભવમાં હું ક્યાં હતો ? તો હું ન કહી શકું. બહુ બહુ તો તમારી માનસિક વૃત્તિઓના પરીક્ષણથી અંદાજ કાઢી શકાય કે દેવ, મનુષ્ય, તરીય કે નરક ક્યાંથી આવ્યા હશે. પણ તે અંદાજ અંદાજિત જ્ઞાન છે, સુનિશ્ચિત નથી. હું ભૂત-ભાવિ-વર્તમાનનો ત્રિકાલવેતા નથી. અમારી પાસે એવું શાસ્ત્રજ્ઞાન નથી કે ભૂત-ભવિષ્યના પ્રસંગો કહી શકાય. વળી, અત્યારે તમારા મનમાં કેવા વિકલ્પો ચાલે છે તે પણ હું ચોક્કસ જાહી ન શકું. માત્ર તમારા મુખની રેખા પરથી અંદાજ મેળવું, પણ તે જ્ઞાન અચોક્કસ-અધૂરું છે. જ્યારે શ્રુતકેવલી તો શ્રોતાના મનમાં કેવી ગડભથલ ચાલે છે તે પણ શ્રુતના બળથી નિશ્ચિત જાહી શકે છે.

સભા : બધા શ્રુતકેવલી સર્વ શ્રુતનો પાર પામ્યા હોય ?

સાહેબજી : ના, સર્વશ્રુતનો પાર તો ચૌદપૂર્વી પામ્યા હોય. વળી, ચૌદપૂર્વીમાં પણ ઉત્કષ્ટ ચૌદપૂર્વી ગણધરો છે.

સભા : ગણધરોને પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયનો ઉદ્ય હોય ?

સાહેબજી : હા, હોય. હજુ અભિલાષ્ય ભાવોમાંથી અનંતમા ભાગને જ તેમણે જાણ્યો છે. છતાં વાણીમાં એવી ક્ષમતા છે કે સમજાવવામાં કચાશ કે અધૂરપ ન હોય.

૧ દુર્પસહ જાવ તીરથ કહ્યું છે નીતિ; તેહ સંવિજનગીતાર્થથી સંભવે, અવર એરંડ સમ કોણ જગ લેખવે. ૧૭.

(સિદ્ધાંતવિચાર રહસ્ય ગર્ભિત ઉપ્યુગ ગાથાનું જ્ઞાન દળ ૧૫મી)

૨ ... દ્રવ્યતઃ શ્રુતજ્ઞાની ઉપયુક્તઃ સન્ સર્વદ્રવ્યાણિ જાનાતિ પશ્યતીતિ, અત્રાભિત્રદશપૂર્વધરાદિઃ શ્રુતકેવલી પરિગ્રહૃતે, ...

(નંદીસૂત્ર સૂત્ર ૧૧૯ ટીકા)

सभा : श्रुतना बળथी सामी व्यक्तिना मनोभाव जाणी शकाय ?

साडेबજ्जु : हा, जाणी शकाय. श्रुतना अतिशयने जाणो तो श्रुतनी शक्तिनी तमने खबर पडे.^१ शास्त्रमां श्रुतनी रिद्धि शब्द वापर्यो छे. ज्ञाननुं पण ऐश्वर्य-रिद्धि-सिद्धि छे. अरे ! जैनशास्त्रोमां ज्ञान अने ज्ञानना भेद-प्रभेदोनुं वर्णन करनारा ग्रंथो भेगा करो तो वोल्युमोनां वोल्युमो भराय. सारा निष्ठात जैनेतर पंडिते कहेलुं के, आप के यहाँ ज्ञानका विस्तार बहोत बढ़िया है। ज्ञाननुं स्वरूप, तेना प्रकार, पेटा प्रकार, प्रत्येक ज्ञाननी केटली सीमा, शक्ति वगेरे वांचो तो तमारुं आजनुं विज्ञान जांधुं लागे. वणी, वर्णन तर्कबद्ध छे. ज्ञानना आवा विभाजननी कल्यना पण विज्ञाने नहीं करी होय, छतां तमने ज्ञान के ज्ञानी साथे कोई भत्तब नथी. धर्मना क्षेत्रमां तो ज्ञान अने ज्ञानीने खाली हाथ जोडवा एटली ज तमारी भावना छे; कारण के तमारे तो संसारना क्षेत्रना ज्ञानमां ज पावरधा थवुं छे.

सम्यक् ज्ञान जेम जेम वधे तेम तेम आत्मानी शक्तिओ भीले. केवणज्ञानमां संसारनी सर्व लब्धिओ समाय छे, आत्माना श्रेष्ठ ऐश्वर्यनो तेमां समावेश थई जाय छे; ज्यारे श्रुतज्ञानमां तारवारूप परोपकारनी वात छे.^२ परोपकारमां प्रधानता श्रुतज्ञाननी ज आवे. केवली समग्र जगतने जुआ-जाणो, परंतु तेमने पण परोपकार करवानुं माध्यम तो श्रुतज्ञान ज छे; केम के बीजां सर्व ज्ञानो तो भूंगां छे. भृतिज्ञान के अवधिज्ञानथी जाणेली कोई पण वस्तुनी बीजाने अभिव्यक्ति करवी होय तो सहाय श्रुतज्ञाननी ज लेवी पडे. तेथी परोपकारनुं साधन तो श्रुतज्ञान ज बने. बाकीनां ज्ञान ज्ञानी पासे अनुभूतिरूपे रहे, एटले के जे पाच्यो होय ते ज तेना स्वादने चाझी शके, माझी शके. बीजाने तेनी कांઈ खबर न पडे. बीज बेठा वा खाय. श्रुतज्ञान ए आभा जगतनुं बोधकारक माध्यम छे. पूर्ण ज्ञानी तीर्थकरो पण तत्वनी अभिव्यक्ति वाणी द्वारा ज करे छे. शासनमां आ दृष्टिकोणाथी श्रुतनुं अपार भडत्त्व छे. तेथी ज केवणज्ञानीने गौणा करी उत्कृष्ट श्रुतज्ञानी ऐवा गणाधरोने ज समवसरणमां भुज्य बनाव्या छे; केम के तेमनी पासे वाणीनुं प्रभुत्व, वाणीना अतिशय छे, जेथी तेमनाथी जे परोपकार थशे, कल्याणमार्गनी स्थापना थशे, ते केवलीथी नहीं थाय. तीर्थ तरीके श्रुतनुं भडत्त्व आवशे. १० पूर्वधर वज्रस्वामी हता त्यां सुधी शासनमां जयजयकार स्वाभाविक हतो; केम के तेमनी पासे परोपकार भाटेनी पूर्ण क्षमता छे. शासनमां थयेला भोटा भागना विभाजक विवादो तेमना काणधर्म पछीना छे. ज्यां सुधी आवा नायक बेठा होय त्यां सुधी विवादोनो अवकाश ओछो होय. पछीथी ज्ञान कमशः घटतुं गयुं, छतां आ काणमां जे शास्त्ररूपे विद्यभान ज्ञान छे, तेनो ज्ञाता ज तीर्थस्वरूप बने.

१ तत्र वैक्रियद्विवैक्रियनिर्माणलक्षणा । आदिना जंघाचारणादिलब्धिग्रहः । तथा ज्ञानतपश्चरणसंपदः तत्र ज्ञानसंपच्चतुर्दशपूर्विण एकस्माद्घटादेव्यटादिसहस्रनिर्माणलक्षणा ।

(द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका नवमी बत्रीसी, श्लोक १४ टीका)

२ किञ्च, श्रुतज्ञानमेव परप्रबोधे समर्थम्, मुखरत्वात्; न शेषज्ञानानि, मूकत्वात् । इदमुक्तं भवति-उपदेशोनैव परः प्रबोध्यते, उपदेशश्च शब्देनैव, शब्दश्च कारणे कार्योपचारात् श्रुतज्ञान एवाऽन्तर्भवति, न शेषज्ञानेषु; अतः शब्दात्मकं श्रुतमेव परप्रबोधकम् । तथा, प्रदीप इव श्रुतज्ञानमेव यस्मात् स्व-परस्वरूपप्रकाशकम्, न शेषज्ञानानि । न हि श्रुतज्ञानं विहाय स्वकीयं स्वरूपं, शेषज्ञान-चतुष्टयस्वरूपं चाऽन्यज्ञानं परस्य प्रकाशयितुं शक्नोति ।

(विशेषावश्यकभाष्य श्लोक ८३८-८३९ टीका)

સભા : ૪૫ આગમ કેટલા સમયથી છે ?

સાહેબજી : ભૂતકાળમાં ૪૫ નહીં, પણ ૮૪ આગમો હતાં. તેમનાં નામો પંડિતસૂત્રમાં આવે છે. તે પહેલાં હજારો આગમો હતાં. ભગવાન મહાવીરના ૧૪૦૦૦ શિષ્યો હતા, તે દરેકે એક એક પયમા સ્વરૂપ આગમની રચના કરી છે. તેથી ૧૪૦૦૦ તો પયમારૂપ આગમ હતાં, બીજાં શાસ્ત્રો જુદાં. વર્તમાનમાં આપણો આગમ શબ્દનો પ્રયોગ વધારે કરીએ છીએ, પણ મુખ્ય શુતનો વાચક શાસ્ત્રીય શબ્દ દ્વારાશાંગી છે.

ગણધર ભગવંતો પહેલાં ૧૪ પૂર્વની રચના કરે છે અને પછી દ્વારાશાંગીની રચના કરે છે :

સભા : શુતનો વાચક શબ્દ ૧૪ પૂર્વ નહીં ?

સાહેબજી : દ્વારાશાંગીમાં ૧૪ પૂર્વ આવી જાય છે. બારમા અંગ દાસ્તિવાદના પાંચ વિભાગમાંનો એક વિભાગ ૧૪ પૂર્વ છે. જોકે^૧ ૧૪ પૂર્વોમાંથી જ દ્વારાશાંગીનો જન્મ થયો છે. તીર્થકરોની દેશના સાંભળીને પ્રતિબોધ પામેલા ગણધરો તત્ત્વજ્ઞિશાસ્ત્રથી ગ્રભુને ત્રણ ગ્રન્થ પૂછે છે, જેના ત્રણ વાક્યરૂપે ગ્રભુ જવાબ આપે છે, જે પ્રસિદ્ધ ત્રિપદી છે; જેમાં જગતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને સારરૂપે ગણધરો મેળવે છે. બીજબુદ્ધિના નિધાન ગણધરો તે તત્ત્વ ઉપર બીહાપોહ કરીને સૌ પ્રથમ જે શાસ્ત્રોની રચના કરે છે તે ૧૪ પૂર્વ છે. જેમ કોઈ હિમારતમાં પહેલાં પાયાનું ચણાતીર થાય, ત્યારબાદ આગળ આગળનું બાંધકામ થાય; છતાં પાયો મકાનથી જુદો નથી ગણાતો, પણ હિમારતમાં સમાવિષ્ટ પાયો સમગ્ર મકાનનો આધાર ગણાય છે. તેમ^૨ દ્વારાશાંગીરૂપ હિમારતમાં પાયારૂપ ૧૪ પૂર્વો છે. તેની રચના ગણધરોએ સૌ પ્રથમ કરી, તેથી તે પૂર્વ કહેવાયાં અને દ્વારાશાંગીમાં આવતી સર્વ વાતોનો આધાર ૧૪ પૂર્વોમાં છે. અરે !^૩ જગતમાં એવું કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન નથી, એવું કોઈ શાસ્ત્ર નથી જે ચૌદપૂર્વમાં ન સમાય. કલા-જ્ઞાન-વિજ્ઞાન આદિની સર્વ શાખા-પ્રશાખાઓ ૧૪ પૂર્વમાં સમાઈ જાય છે. દુનિયાની સર્વ ભાષાઓ ૧૪ પૂર્વધર અવશ્ય જાણો. ચૌદપૂર્વી સર્વ કળાના વિશારદ હોય. અત્યારે જેટલી university-યુનિવર્સિટી છે, તેમાં જેટલી faculty-વિદ્યાશાખા છે, જે જે વિષયનું specialization-નિખાતપણું છે, જેટલાં science-વિજ્ઞાન છે, જેટલી (psychology આદિ) logy છે, જેટલા (buddhism આદિ) ism છે, તે બધાનું જ્ઞાન ચૌદપૂર્વીને અવશ્ય હોય. તે ન હોય તો તે ચૌદપૂર્વધર જ ન કહેવાય. સર્વ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન શબ્દ દ્વારા થાય છે, અને શબ્દો અક્ષરોના સંયોજનથી રચાય છે. તે સર્વ અક્ષરોનો સંનિપાત ૧૪ પૂર્વમાં છે. અર્થાત્ અક્ષરસંયોજનથી રચાતાં, જણાવાતાં સર્વ જ્ઞાન ૧૪ પૂર્વમાં અંતર્ગત છે. તેથી દ્વારાશાંગીના અન્ય વિભાગોમાં જે કંઈ પણ જ્ઞાન મુકાયું છે તે સર્વ ૧૪ પૂર્વોમાંથી જ

૧ સ્થાપનામિત્યાદિ, રચનાપેક્ષયા તુ દ્વારદશમઙ્ગાં પ્રથમમ, પૂર્વગતસ્ય પૂર્વ પ્રવચનાત્ પૂર્વ ક્રિયમાણત્વાત્ પૂર્વાણ્યુચ્યન્તે। સ્થાપનામ-ધિકૃત્ય ચ આચાર: પ્રથમમઙ્ગમ્। (નંદીસૂત્ર ટીકોપરિ ટિપ્પણ)

૨ ઉચ્ચતે, જમ્હા તિત્થગરો તિત્થપવત્તણકાલે ગણધરાણં સવ્વસુત્તાધારત્તણતો પુંબં પુંબગયસુત્તત્યં ભાસઇ તમ્હા પુંબ ત્તિ ભાણિયા, (નંદીસૂત્ર ટીકા)

૩ અશોષવિશેષાન્વિતસ્ય સમગ્રવસ્તુસ્તોમસ્ય ભૂતસ્ય-સદ્ભૂતસ્ય વાદઃ-ભણનં યત્રાસૌ 'ભૂતવાદ' દૃષ્ટિવાદોઽભિધીયતે। (નંદીસૂત્ર ટીકોપરિ ટિપ્પણ)

ઉદ્ઘત કરીને મુકાયેલું છે. જેમ આખી દુનિયાનું પાણી મૂળ સોતરૂપે દરિયામાં છે, નદી-તળાવમાં જે પાણી આવશે તે પરંપરાએ દરિયામાંથી જ આવશે; તેમ દ્વારાંગીમાં ગણધરો દ્વારા જે કાંઈ વર્ણન કરાશે, તે મૂળ આધારભૂત ૧૪ પૂર્વોમાંથી જ સંકેપરૂપે ઉદ્ઘત કરીને મુકાશે.

‘૧૪ પૂર્વો શુતનો દરિયો છે. તેનું અવગાહન શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞાસંપત્ત પુરુષ જે કરી શકે. સામાન્ય જીવને તત્ત્વનો બોધ કરવા ૧૪ પૂર્વો સાધન ન બની શકે. તેથી તેવા મંદ પ્રજ્ઞાસંપત્ત જીવોને જિનવાણીનો સંક્ષિપ્ત સાર સમજાવવા, અત્યંત ઉપકારભુદ્ધિથી ગણધરોએ ૧૪ પૂર્વ જ્ઞિતવાયનાં ૧૧ અંગ આદિ શાસ્ત્રો રચ્યાં. ^૩ શાસ્ત્રરચનાના અવસરે ગણધરોની વ્યાપક અનુગ્રહભુદ્ધિ હોય છે. તેમને વદ્યમાં થાય છે કે જિનેશ્વરદેવનું જે તત્ત્વ મને ભયું છે, મેં જેનું સુમધુર પાન કર્યું છે, તે તત્ત્વ સંકેપમાં એવા શબ્દોથી સ્થાપન કરીને મૂકું કે કોઈ પણ લાયક જીવ તેની તેની કક્ષા મુજબ કંઈક સાર પાભી શકે, કલ્યાણ કરી શકે. ^૩ દૃષ્ટિવાદરૂપ બારમું અંગ અને તેમાં ૧૪ પૂર્વો ધૂરંધર પ્રજ્ઞાસંપત્ત વિદ્ધાનોને અનુલક્ષીને રચ્યાં છે. તેથી તે વિદ્ધદ્વ્ભોગ્ય સંસ્કૃત ભાષામાં છે, જ્યારે મંદ પ્રજ્ઞાસંપત્ત જીવોને ઉપકાર કરવા આચારાંગ આદિ જે ૧૧ અંગરૂપ શાસ્ત્ર રચ્યાં છે, તે લોકભાષા ગ્રાફ્ટમાં છે. વાસ્તવમાં ૧૪ પૂર્વમાં ન હોય તેવી કોઈ વાત ૧૧ અંગમાં નથી. ૧૧ અંગમાં જે તત્ત્વ છે તે બધું ૧૪ પૂર્વમાં અવશ્ય છે, પણ ૧૪ પૂર્વમાં જે તત્ત્વ છે તે સમગ્રતાથી ૧૧ અંગમાં નથી; જેમ નદી-તળાવનું પાણી સમુદ્રમાં સમાય છે, પણ સમુદ્રનું પાણી નદી-તળાવમાં સમાતું નથી. આ ઉપમા છે. સંકેપમાં કહું તો સર્વ શુતશાનની આધારશિલ્પા ૧૪ પૂર્વ છે, છતાં ભાત્ર ૧૪ પૂર્વ ગણધરરચિત શાસ્ત્ર નથી, પરંતુ સમગ્ર દ્વારાંગી ગણધરરચિત છે. ૧૪ પૂર્વની રચના પ્રથમ કરી પણ અભ્યાસક્રમમાં છેલ્લે ટોચ. પર મૂક્યું; કેમ કે ભણનાર વિદ્ધાર્થી ગ્રારેભમાં અલ્યજ્ઝ કે અલ્ય શક્તિમાન હોય, તેથી શરૂઆત smooth feedingથી કરવી પડે. કોલેજના અતિમ વર્ગમાં પિરસાતા જ્ઞાનમાં પ્રાથમિક ધોરણોનું જ્ઞાન સમાઈ જ જાય છે, છતાં વિદ્ધાર્થીને સીધો અતિમ કક્ષાના ધોરણનો અભ્યાસક્રમ નથી ભણાવાતો, તેના જેવી આ વાત છે. તાત્પર્ય એટલું જ છે કે દ્વારાંગીનો એક વિભાગ ચૌદ પૂર્વ છે, છતાં સમગ્ર શાસ્ત્રનો મૂળ સોત, ગંગોત્રી ચૌદ પૂર્વ જ છે. ચૌદપૂર્વમાં સર્વ શુત સમાય, ૧૧ અંગમાં સર્વ શુત ન સમાય. તેથી પૂર્વધરો શુતના દરિયા કહેવાય.

૧ આહ-નનુ પ્રથમ પૂર્વાણ્યેવોપનિબધાતિ ગણધર ઇત્યાગમે શ્રૂતે, પૂર્વકરણાદેવ ચૈતાનિ પૂર્વાણ્યભિધીયન્તે, તેષુ ચ નિઃશેષમણ્ય વાડ્યમયમવતરતિ, અતશ્ચતુર્દશપૂર્વાત્મકં દ્વારદ્વારાંગમસ્તુ કિ શોષાઙ્ગગવિરચનેન? અઙ્ગગબાહ્યશુતરચનેનવા? ઇતિ, અત્રોચ્યતે-યદ્યાપિ દૃષ્ટિવાદે સર્વસ્યાપિ વાડ્યમયસ્યાવતારોઽસ્તિ તથાપિ દુર્મેધસાં તદવધારણાદ્યયોગ્યાનાં મન્દમતીનાં તથા શ્રાવકાદીનાં સ્ત્રીણાં ચાનુગ્રહાર્થ વિશેષશ્રુતસ્ય પૂર્વોભ્યો વિભિન્નસ્યાઙ્ગબાહ્ય-શોષાઙ્ગરૂપસ્ય વિરચના કૃતેતિ। સ્ત્રીણાં દૃષ્ટિવાદે અધિકાર એવ નાસ્તિ।

(નંદીસૂત્ર ટીકોપરિ ટિપ્પણ)

૨ યથાભવ્યં વ્યાપકશ્ચાનુગ્રહવિધિ: ઉપકાર્યાત् પ્રત્યુપકારલિપ્સાડ ભાવેન મહતાં પ્રવર્તનાત्। મહાપુરુષપ્રણીતશચાધિકૃતદણ્ડકઃ આદિમુનિભિરહંચ્છિષ્યોગણધરે: પ્રણીતત્વાત्। (લલિતવિસ્તરા ટીકા)

૩ યદિતિ શુતમસ્માભિ: પૂર્વોં સમ્પ્રદાયત: | ચતુર્દશાપિ પૂર્વાણિ સંસ્કૃતાનિ પુરાડભવન्। ૧૧૩। | પ્રજ્ઞાતિશયસાધ્યાનિ તાન્યુચ્છિત્રાનિ કાલત: | અધુનૈકાદશાંગ્યસ્તિ સુધર્મસ્વામિભાષિતા। ૧૧૪। | બાલ-સ્ત્રી-મૂડ-મૂર્ખાદિજનાનુગ્રહણાય સ: | પ્રાકૃતાં તામિહાકાર્ષીદ-નાસ્થાડત્ર કથં હિ વઃ। ૧૧૫। | (પ્રભાચંદ્રસૂરિ કૃત પ્રભાવકચરિત્રે વૃદ્ધવાદિસૂરિ ચરિતમ)

પ્રભુ વીરના શાસનમાં એક પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પર્યત રહ્યું તેમને પણ કલ્પસૂત્રમાં પડ્યાવલીમાં શ્રુતના દરિયા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આવા તીર્થસ્વરૂપ પૂર્વધરોથી ઝળહળતું શાસન ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી રહ્યું. ત્યારબાદ એક પૂર્વ પણ નાશ પામ્યું. ૧૪૪૪ ગ્રંથોના રચયિતા પૂ. હરિભદ્રસૂરિનું જ્ઞાન એક પૂર્વથી થોડું ન્યૂન ગણાય છે. ^૧ એમ કાળને અનુરૂપ તીર્થસ્વરૂપ તારક મહાત્માઓથી આ શાસન ચાલ્યું છે. તીર્થનો મૂળ ઉદેશ પરોપકાર છે, પરોપકારનું શ્રેષ્ઠ સાધન શ્રુતજ્ઞાન છે. તેથી તીર્થમાં શ્રુતની મુખ્યતા અવશ્ય રહે, છતાં સાચા તીર્થસ્વરૂપ જીવંત મહાત્માઓમાં તારક બનવા લાખો ગુણો અનિવાર્ય છે. તેથી ગુણનિધિ, સાક્ષાત્ ગુણની જીવંત મૂર્તિસ્વરૂપ ગુરુ જ તીર્થસ્વરૂપ છે.

ભાવરોગીને ધન્વંતરી તુલ્ય તીર્થરૂપ ગીતાર્થગુરુની અનિવાર્યતા :

આવા તીર્થરૂપ ગુરુને ઓળખીને સર્મખ્યિત થતાં આવડે, અનુશાસન જીલતાં આવડે તેવા જીવોનાં સર્વ દુઃખોનો અંત નિશ્ચિયત છે. જેમ ધન્વંતરી જેવા વૈદ્ય મળે અને તેને શ્રદ્ધાથી અનુસરનાર દર્દી હોય તો નિયમા નીરોગી થઈને બહાર આવે; તેમ અહીં આત્માનું ભાવઆરોગ્ય પામવું છે, તેના માટે તીર્થરૂપ ગુરુ ધન્વંતરી વૈદ્ય છે. વિકાર એ આત્માનો રોગ છે. ચેતન એવા આપણા આત્મામાં કોઈ વિકર્ષ જ ન હોય તો કોઈ ત્રાસ કે દુઃખનો અવકાશ નથી. જીવમાત્રને વિકારો સતત સંતાપ આપે છે. વિકૃતિ એ જ ખરું દુઃખ છે, અને આત્માની ગ્રફૂતિ એ જ સાચું આરોગ્ય છે. પરંતુ તમને તમારા વિકારોનું નિદાન કે યથાર્થ ચિકિત્સા ખબર નથી. તેથી નિપુણ ચિકિત્સક શોધો તો તે તમારા આભિન્દ્રિય દોષોને યથાર્થ ઓળખી લે, અને તેનું ચોક્કસ નિદાન કરીને એવું અક્સીર ઔષધ આપે કે જેથી તમારા સર્વ દોષો મૂળમાંથી નાશ પામવાના ચાલુ થાય. તેથી ભાવઆરોગ્ય પામવા ગીતાર્થ ધન્વંતરીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહેશે જ.

સભા : આત્માના સર્વ રોગોને મટાડ એવી કોઈ એક દવા નથી ?

સાહેબજી : ના, ભૌતિકક્ષેત્રમાં પણ શારીરિક સર્વ રોગોની એક દવા કોઈ શોધાઈ નથી. જો તેવી દવા હોત તો દુનિયામાં ડોક્ટર-વૈદ્ય આદિ ચિકિત્સકોની જરૂર જ ન પડત. એમને ધંધો બંધ કરીને નિવૃત્ત થવું પડત, અને સર્વ રોગની એક જ દવા અહીં મળે છે એવા પાટિયાવાળી માત્ર દુકાનથી જ ચાલત. પરંતુ

૧ એવં તાવદર્થવક્તુર્મંગ્લગલાર્થ વન્દનમભિહિતં, ઇદાર્ની સૂત્રકર્તૃપ્રભૂતીનામપિ પૂજ્યત્વાત् વન્દનમાહ-
વ્યાખ્યા-'એકાદશ' ઇતિ સંખ્યાવાચકઃ શબ્દः, 'अपि': સમુच્ચયે, અનુત્તરજ્ઞાનદર્શનાદિર્ધમર્ગણ ધારયન્તીતિ ગણધરાસ્તાન, પ્રકર્ષણ
પ્રધાના આદૌ વા વાચકાઃ પ્રવાચકાઃ તાન्, કસ્ય?-'પ્રવચનસ્ય' આગમસ્યેત્યર્થઃ, કિં?-વંદામિ, એવં તાવન્મૂલગર્ણધરવન્દન, તથા
'સર્વ' નિરવશોર્ષ, ગણધરા:-આચાર્યાસ્તોષા વંશઃ-પ્રવાહસ્તં, તથા વાચકા-ઉપાધ્યાયાસ્તોષા વંશસ્તં, તથા 'પ્રવચનં ચ' આગમં ચ,
વન્દ ઇતિ યોગઃ। આહ-ઇહ વંશદ્વયસ્ય પ્રવચનસ્ય ચ કથં વન્દ્યતોતિ, ઉચ્યતે, યથા અર્થવક્તા અહન્ વન્દઃ, સૂત્રવક્તારશચ
ગણધરા:, એવં યૈરિદમર્થસૂત્રસ્પં પ્રવચનં આચાર્યાપાધ્યાયેરાનીતં, તદ્દંશોઽપ્યાનયનદ્વારેણોપકારિત્વાત् વન્દ એવેતિ, પ્રવચનં તુ
સાક્ષાદૃત્યૈવોપકારિત્વાદેવ વન્દ્યમિતિ ગાથાર્થ:। ॥૮૨॥

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૮૨ ટીકા)

★ અધુના યૈરવિચ્છેદેન સ્થવિરૈ: ક્રમેણેદંયુગીનાનામાનીતં તદાવલિકાં પ્રતિપાદયત્રાહ-

(નંદીસૂત્ર શલોક ૨૩ ટીકા)

ભૌતિકક્ષેત્રમાં પણ નિષ્ણાતો અને તજજોનો કાફલો જોઈએ છે. વળી, આરોગ્યક્ષેત્રમાં તો ઊંચા નિષ્ણાતોની ભારે માંગ છે. જેમ રોગની જાતિ, દોષની માત્રા, દર્દીની અવસ્થા, તાસીર આદિનો વિચાર કરીને જ ઔષ્ઠધપ્રયોગ હિતકારી છે; તેમ આત્મકલ્યાણના ક્ષેત્રમાં પણ ભાવઆરોગ્યનું કોઈ એક જ ઔષ્ઠ નથી. જો એક જ ઔષ્ઠ હોત તો ઉપદેશ-અનુશાસન માટે ગીતાર્થની જરૂર જ ન પડત.

સભા : નવકારમંત્ર common remedy-બધા માટે સામાન્ય ઉપાય નથી ?

સાહેબજી : ના, ધર્મના ક્ષેત્રમાં કોઈ નાસ્તિક આવે તેને નવકારમંત્ર પકડાવી દો, તો નુકસાન થાય. જેને આત્મા પર જ શ્રદ્ધા નથી, તે પરમાત્માને સદ્ભાવથી નમસ્કાર કેવી રીતે કરવાનો ? તેને તો પહેલાં આત્મા પર શ્રદ્ધા કરાવવી પડશે. જે નક્કી કરવાનું અને convince-ખાતરી કરાવવાનું કામ ગીતાર્થ વિના કોણ કરી શકે ? જેનામાં ચિકિત્સા માટે આવેલ દર્દીનો રોગ અને તેને હિતકારી ઔષ્ઠ નક્કી કરવાની શક્તિ ન હોય છતાં દવાખાનું ખોલીને બેસી જાય, તો દર્દીઓની કેવી દશા થાય ? લાયક નાસ્તિક પણ, ઉપદેશકની અણાઘડતાના કારણે ધર્મ પામ્યા વિના ધર્મના ક્ષેત્રમાંથી પાછો જાય, અથવા ધર્મ અંગે હલકો અભિપ્રાય કે હલકી છાપ લઈને જાય, તો તેના પણ અહિતની જવાબદારી શાસ્ત્રો ઉપદેશક પર મૂકે છે. સમાજમાં પણ દર્દીના રોગની યોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવાથી દર્દી રોગથી રિબાતો રહે, તો ડૉક્ટર ગુનેગાર ગણાય છે.

સભા : ત્યાં આરોગ્યમાં સુધારો-વધારો થાય તો ખબર પડે છે, પણ અહીં ખબર પડતી નથી.

સાહેબજી : જે દર્દી બેભાન અવસ્થામાં હોય તેને પોતાનું દર્દ ઘટયું કે ન ઘટયું તેની ખબર ન પડે. બાકી તો સાવ અભણ ગામડાના ભરવાડ જેવા દર્દીને પણ ચિકિત્સા કર્યા પછી ડૉક્ટર પૂછે કે તમારું દર્દ ઘટયું કે નહીં ? તો ચોક્કસ કહેશે કે હા, ઓછું થયું. વાસ્તવમાં ત્યાં દર્દ સાલે છે એટલે સચિત છો, અહીંયાં દર્દ (ભાવરોગ) સાલતું નથી. રોજ સવારથી સાંજ સુધી કખાયોથી રિબાઓ છો, ચોવીસ કલાક રઘવાયાની જેમ ફરો છો, ક્યાંય ચેન નથી, એ.સી.માં પણ શાંતિથી સૂર્ય શકતા નથી, બહાર ઠંડક છે તો પણ અંદર તાપ ભર્યો છે. આ રોગ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. તમારો આત્મા રોગથી ધેરાયેલો જ છે, સતત રોગથી રિબાઈ રહ્યો છે, તે દીવા જેવું પ્રત્યક્ષ છે. છતાં કહે છે કે મને રોગ ઓછો થયો કે નહીં તેનો ક્યાસ નથી નીકળતો, તો તેનો અર્થ એ કે તમે હજુ આત્માના રોગને સમજવા બેભાન છો. તમને રોગની ખબર જ નથી પડતી, તો ચિકિત્સા શેની કરવાની છે ? કોઈ દર્દી દવાખાને જાય તો ડૉક્ટર પૂછે કે શું complain-ફરિયાદ છે ? ત્યારે એમ કહો કે કોઈ complain નથી, તો ડૉક્ટર દવા કરે કે બહાર કાઢે ?

સભા : complain-ફરિયાદ જ ખબર નથી પડતી.

સાહેબજી : રોગ તમને થયો છે કે ડૉક્ટરને ? જેને દર્દની પીડાનો અનુભવ થતો હોય તેને જ ચિકિત્સકની જરૂર પડે. ભાવરોગથી ત્રાસ્યા જ નથી, ઔષ્ઠધની ખબર પણ નથી અને છચ્છા પણ નથી. ઔષ્ઠ માટે લગભગ અહીં કોઈ આવતા જ નથી. તેથી તીર્થની જીવનમાં કોઈ શોધ નથી. જેને ઔષ્ઠ જ નથી જોઈતું, પરંતુ માત્ર કુતૂહલથી દવાખાનામાં આંટો મારવા જ જવું છે, તેને તો ગમે તે ચિકિત્સકનું ઔષ્ઠધાલય ચાલે, તેમ તમને પણ ભળતા જ ધર્મગુરુ ચાલે; કારણ કે મારા આત્મામાં ભાવઆરોગ્ય ગ્રગટાવે તેવા માર્ગદર્શક

ગુરુ જ મારે જોઈએ તેવી તમને તલપ નથી. જેને એવી તમજા હોય તે જ શરણરૂપે તીર્થને શોધે.

^૧ જે શ્રુતના પારગામી હોય, ઉત્સર્ગ-અપવાદ, નિશ્ચય-વ્યવહાર, સ્વસમય-પરસમય આદિના બોધથી પરિપક્વ હોય; પરોપકારરસિક, ધીર, ગંભીર, ચારિત્રસંપત્તિ, સહિષ્ણુ, ઉદાર હોય; શરણો આવેલાની સો ભૂતોને ગળી જાય અને એની લાયકાત હોય તો અવશ્ય હિત કરે, તેવા ગુરુ જ તીર્થકરની ગેરહાજરીમાં આ જગતમાં શરણરૂપ છે. પ્રભુશાસનમાં ગીતાર્થતાનો અતિ આચ્છ છે. જેને ગીતાર્થોગ્ય શ્રુતજ્ઞાન નથી તેને આચાર્યપદ આપનાર પણ પાપનો ભાગી છે. જેણે આ રીતે પદ લીધું હોય તેને પણ મહાનુક્ષાન છે. શાસ્ત્રો ત્યાં સુધી કહે છે કે, ^૨ ગીતાર્થતાશૂન્ય પદવીધરથી જ તીર્થનો કભિક વિચ્છેદ થાય છે. તેવા આચાર્યની પૂજા એ તીર્થની પૂજા નથી. આ શાસનમાં સત્ય કહેવામાં કોઈ કચાશ રાખી નથી.

છેલ્લે સંક્ષેપમાં બરાબર અવધારણ કરી લો કે તીર્થની અવિચ્છિન્ન પરંપરા જ્યાં સુધી આવા ગીતાર્થ ગુરુ શાસનમાં હોય ત્યાં સુધી જ ચાલે. એમની નિશ્ચાએ જ આખા સંઘને વર્તવાનું છે, બાકીનાને તો સંઘ જ નથી ગણ્યો. આ નિયત પરિભાષાને સમજો તો, તીર્થકરોએ તીર્થ સ્થાપીને અસંખ્ય અસંખ્ય કાળ સુધી લાયક જીવોને જીવંત તારક તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ મળે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવી અર્થાત્ જ્ઞાની ગીતાર્થ ગુરુની અવિચ્છિન્ન પરંપરા ચાલે એવું તંત્ર સ્થાપિત કર્યું.

સભા : જધન્ય ગીતાર્થથી ચાલે ?

સાહેબજી : જે કાળમાં જેટલું શ્રુતજ્ઞાન હોય તેના ધારક ગીતાર્થ કહ્યા. અન્ય કાર્યોમાં જધન્ય ગીતાર્થ ચાલે, પરંતુ ^૩ શાસનની મુખ્ય ધૂરા વહન કરવામાં તો તે કાળના શ્રુતના પારગામી જ આવશ્યક છે. પ્રભુ વીરના શાસનમાં અંતિમ તીર્થસ્વરૂપ દુઃપ્રસહસ્રાદ્ય થશે, તે પણ તે કાળના સંપૂર્ણ શ્રુતના પારગામી હશે.

આવા શ્રુતધરો જ તે તે કાળે શાસનના આધારસ્થંભ છે. તેમની એક એક સલાહ શાસન માટે અત્યંત

૧ સે એં ગચ્છ-તિક્ખેવણ-જોગો, સે એં ગણી, સે એં ગણહરે, સે એં તિત્થે, સે એં તિત્થયરે, સે એં અરહા, સે એં કેવલી, સે એં જિણે,
(મહાનિશીથ સૂત્ર નવણીયસાર નામનું પાંચમું અધ્યયન ફકરો ૧૯)

૨ ભાષા મૃષાન્યથા તુ, પ્રવચનનિન્દા ચ શિષ્યગુણહાનિઃ । તીર્થોચ્છેદશ્ચેતિ, સ્વલ્પાધ્યયને ન યોગ્યત્વમ् ॥૧૩૧॥

(માર્ગપરિશુદ્ધિ)

☆ ‘િતરથા’ અનીદૃશાનુયોગાનુજ્ઞાયાં મૃષાવાદો ગુરોસ્તમનુજાનતઃ, પ્રવચનખિંસા ચ ભવતિ લોકે, તથાભૂતપ્રરૂપકાત, શોષાણામપિ ચ ગુણહાનિઃ સત્ત્રાયકાભાવાત्, તીર્થોચ્છેદશચ ભાવેન તતઃ સમ્પ્રગ્નાનાદ્યપ્રવૃત્તોરિતિ દ્વારગાથાર્થઃ ॥૧૩૩॥

(પંચવસ્તુક શલોક ૯૩૩ ટીકા)

૩ સર્વવધસમર્થન સિહાદિકૂરસત્ત્વવ્યાપાદનક્ષમેણ । પ્રતિપત્રાણુત્રતેન સતા । સિહાદિઃ સિહઃ શરભો વા । ન ઘાતિત ઇતિ । તેન તુ સિહાદિના । ઘાતિતો યુગપ્રધાનોઽનુયોગધર એક એવાચાર્યઃ । સંભવત્યેતદિતિ ॥૧૬૫॥ તત્ત્સત્સમાદાચાર્યઘાતાતીર્થોચ્છેદ: ધનિતમત્યર્થમનર્થ: પ્રભૂતસત્ત્વાનાં દર્શનાદ્યનવાપ્ત્યા મુમુક્ષૂણામ् । યતશૈવેં તત્ત્સમાત् । કથં ન ભવતિ દોષઃ । તેણાં પ્રત્યાખ્યાતપ્રત્યાખ્યાપયિતૃણામ् । ઇહ વિનાશકરણે । નિવૃત્તિવાદિનાં ભવત્યેવેતિ ॥૧૬૬॥

(શ્રાવકપ્રર્જનિ શલોક ૧૬૫-૧૬૬ ટીકા)

કીમતી છે. આવા જ્ઞાનીનો જે નિરર્થક સમય લે, તેને તેમની ઊંચી શક્તિ દ્વારા અનેક જીવોને કલ્યાણ થવાનું હતું તેનો અવરોધ કરવાનું મહાપાપ લાગે. જે અનેકના સભ્યઙ્ક તારનારા છે, જેમની એક એક કાણની કિમત છે, જે મહા ચિંતન દ્વારા જિનવચનનો સૂક્ષ્મ મર્મ તારવીને લાખોને કલ્યાણના કારણ બની શકે તેમ છે, જેમની શક્તિ-પ્રતિભા અનેકને તારવાની છે, તેમનો તમે તમારા સ્વાર્થ ખાતર બિનજરૂરી ઉપયોગ કરો તો તમે શાસનની દૃષ્ટિએ મહા નુકસાનનું કામ કરો છો. તમને તેની કલ્પના પણ નથી. દા.ત. મુંબઈના કોઈ ટોચ કક્ષાના સર્જન કે સ્પેશિયાલીસ્ટ ડૉક્ટરનો તમે કૌદુર્બિક સંબંધને કારણે બિનજરૂરી સમય બગાડો તો તેનાથી અનેક દર્દીઓના જીવનને થતા પારાવાર નુકસાનની જવાબદારી તમારા કપાળે ચોટે છે.

શ્રુતકેવલીની દુર્લભતાનું દષ્ટાંત :

સત્તા : શાસનમાં શ્રુતકેવલી તો ધણા હોય ને ?

સાહેબજી : ધણા એટલે લાઈનબંધ બેઠા હોય એમ ? ચોથા આરામાં પણ સમગ્ર શાસનમાં શ્રુતકેવલી સદ્ય સુલભ ન હતા. ^૧ ઋષભદેવથી આરંભી દરેક તીર્થકરના શાસનમાં શ્રુતજ્ઞાનની રચના પછી ધસાતાં ધસાતાં ચૌદ્ધર્પૂર્વ અને દૃષ્ટિવાદનો વિચ્છેદ થયો છે, એમ ભગવતીસૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે. વળી, શ્રુતકેવલીની દુર્લભતાનો એક પ્રસિદ્ધ દાખલો આપું કે, નમિનાથ ભગવાનનું શાસન વિદ્યમાન છે અને હજુ નેમિકુમાર ગૃહસ્થઅવસ્થામાં છે તે વખતે આખા ભરતક્ષેત્રમાં એક પણ કેવલજ્ઞાની નથી. લાખોની સંખ્યામાં સાધુ-સાધ્યી છે, આરાધક ચતુર્વિધ સંધ છે, જેનોનો વિશાળ સમુદ્ધાય છે; છતાં કેવલજ્ઞાની તો ઠીક ભનઃપર્યવજ્ઞાની, વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની, ચૌદ પૂર્વધર કે દશપૂર્વધર સુધીના જ્ઞાનયુક્ત કોઈ શ્રુતકેવલી પણ હાજર નથી. ચોથો આરો હોતા છતાં પણ આખા ભરતક્ષેત્રમાં કોઈ શ્રુતકેવલી વિદ્યમાન ન હતા. અદ્યાત્રિય જ્ઞાન ધરાવનાર મહાત્મા પણ એકમાત્ર અતિમુક્તમુનિ હતા, જે સંસારી પક્ષે કંસના સગા નાના ભાઈ હતા. તે સમયે એવો જટિલ પ્રશ્ન આવ્યો કે જેનો જવાબ અતીન્દ્રિય જ્ઞાની જ આપી શકે. ત્યારે કહ્યું કે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની તાકાત સમગ્ર ભરતક્ષેત્રમાં એક અતિમુક્તમુનિ જ ધરાવે છે. આ ઉપરથી સમજી શકશો કે ચોથા આરામાં પણ શ્રુતકેવલીઓના ઢગલા નથી હોતા, જ્યારે અત્યારે તો કલિકાલ છે.

બધાં દ્રવ્યતીર્થો-સ્થાવરતીર્થો કરતાં જેંગમતીર્થનો અચિન્ત્ય મહિમા :

^૨ જેંગમ તીર્થ અતિ દુર્લભ છે, છતાં જે હોય તેમનામાં તમે કલ્પના ન કરી શકો એટલો જગતનો

૧ "એએસિ ણ ભંતે ! ચતુરીસાએ તિત્થગરાણ કિ જિણંતરા પણ્ણત્તા? ગોયમા ! તેવીસિં જિણંતરા પણ્ણત્તા ! એએસિ ણ ભંતે ! તેવીસાએ જિણંતરેસુ કરસ કહિં કાલિયસુઅસ્સ વોચ્છેદે પણ્ણત્તે? ગોયમા ! એએસુ ણ તેવીસાએ જિણંતરેસુ પુરિમપછ્છિમએસુ અદૃસુ અદૃસુ જિણંતરેસુ એલ્ય ણ કાલિઅસુઅસ્સ અવ્વોચ્છેદે પણ્ણત્તે, મજ્જિમએસુ સત્તસુ જિણંતરેસુ એલ્ય ણ કાલિયસુઅસ્સ વોચ્છેદે પણ્ણત્તે, સવ્વત્થવિ ણ વોચ્છિને દિંદ્વાદે। (વિચારરત્નાકર ભગવતી વિચારનામા પઢ્યમ તરંગ)

૨ ન કેવલં તીર્થયાત્રાકરણ કિન્તુ 'સંવિગ્નજણન્તિ' સંવિગ્નશ્વચાસૌ જનશચ સંવિગ્નજનઃ સંવેગ ૧ નિર્વદ ૨ ધર્મશ્રદ્ધા ૩ ગુરુસાધ્રમિકશુશ્રૂષા ૪ આલોચના ૫ નિન્દા ૬ ગર્હ ૭ સામાયિક ૮ ચતુર્વિશતિસ્તવ ૯ વન્દન ૧૦ પ્રતિક્રમણ ૧૧ કાયોત્સર્ગ ૧૨

ઉપકાર કરવાની શક્તિ છે. તેમના સમય-શક્તિનો યથાર્થ ઉપયોગ થાય તો જગત ન્યાલ થઈ જાય, અનેક લાયક જીવો તરી જાય. આવા અનેકના ઉપકારી પ્રત્યે ગમે તેવો વ્યવહાર ન થાય. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે તીર્થસ્વરૂપ આચાર્યને કોઈ શ્રાવક સીધો મળવા પણ ન જઈ શકે. સંસારમાં પણ મોટા માણસને મળવા જવું હોય તો કેટલી corridorમાંથી-કેટલા કોઈઓમાંથી પસાર થાઓ ત્યારે તેની નજીક પડુંચી શકો ? અત્યારે ધર્મના ક્ષેત્રમાં આવી વ્યવસ્થા નથી રહી, પણ ભૂતકાળમાં શ્રીસંધમાં આ વ્યવસ્થા હતી જ.

ગીતાર્થ ગુરુને જીવંત તીર્થ કહીને શાસ્ત્રો એ સૂચવે છે કે બધાં દ્રવ્યતીર્થો કરતાં આમનો મહિમા વધારે છે; કારણ કે દ્રવ્યતીર્થો એ સ્થાવરતીર્થો છે અને સ્થાવરતીર્થો કરતાં જંગમતીર્થો મહાન છે. અને સર્વ જંગમતીર્થમાં શ્રેષ્ઠ જંગમતીર્થ શાસનની અનુશાસક વ્યક્તિ જ છે.¹ તેમનાથી જ જગતમાં કલ્યાણમાર્ગ વહન થાય છે અને તેમની પાસે જ તીર્થકરોએ કહેલા તત્ત્વનો માર્ભિક સાર છે. ભવસાગરથી પોતે કેમ તરવું અને બીજાને કેમ પાર પમાડવા તેનું નિપુણ જ્ઞાન તેમનામાં છે. તેમનાં ભક્તિ, સમર્પણ, સાન્નિધ્ય જ મુમુક્ષુને શરણ છે.

સભા : આવા ગીતાર્થ જ્ઞાનીને પણ સંશય હોઈ શકે ?

સાહેબજી : હા, હોઈ શકે. મરંતુ આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં તેમને દ્વિધા, વિમાસણ કે સંશય ન હોય; તેમાં તેઓ સુનિષ્ઠિત હોય. બાકી તો ચૌદ્ધૂર્વધર શુતકેવલીને પણ સંશય થઈ શકે છે. દુનિયામાં અનંત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના પ્રકારો છે, અનંત જ્ઞાય વસ્તુ છે, તેથી કેવલજ્ઞાન ન પ્રગટે ત્યાં સુધી સંશય સંભવિત છે. પણ જે સંશય પોતાના કે અન્યના આત્મકલ્યાણમાં અવરોધક નથી, તેવા સંશયનું કોઈ જોખમ નથી. કોઈ ડૉક્ટરને બાંધકામની (આર્કિટેક્ટ) કળામાં અજ્ઞાન કે સંશય હોય તો તેનાથી તેને ડૉક્ટરી લાઈનમાં કોઈ મુશ્કેલી નડતી નથી. દર્દીને આરોગ્યનું માર્ગદર્શન આપવામાં તે સારો તજજ્ઞ છે જ. તેમ ચૌદ્ધૂર્વધરને કોઈ સંશય હોય તો આધારક લબ્ધિનો ઉપયોગ કરી, મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જઈ, તીર્થકરો પાસે સંશયનું નિરાકરણ કરતા હોય છે;

પ્રત્યાખ્યાન ૧૩ સ્તવસ્તુતિમઙ્ગળ ૧૪ કાલપ્રત્યુપેક્ષણા ૧૫ પ્રાયશિચ્છત્તકરણ ૧૬ ક્ષામણા ૧૭ સ્વાધ્યાય ૧૮ વાચના ૧૯ પરિપ્રચ્છના ૨૦ પરાવર્તના ૨૧ ઽનુન્નેક્ષા ૨૨ ધર્મકથા ૨૩ શ્રુતરાધના ૨૪ એકાગ્રમન:સંનિવેશના ૨૫ સંયમ ૨૬ તપ: ૨૭ વ્યવદાનં ૨૮ સુખાશય ૨૯ અપ્રતિબન્ધતા ૩૦ વિવિકતશયનાસનસેવના ૩૧ વિનિવર્તના ૩૨ સમ્ભોગપ્રત્યાખ્યાન ૩૩ ઉપધિપ્રત્યાખ્યાન ૩૯ ભક્તપ્રત્યાખ્યાન ૪૦ સદ્ભાવપ્રત્યાખ્યાન ૪૧ પ્રતિરૂપતા ૪૨ વૈયાવૃત્ત્ય ૪૩ સર્વગુણસમૂર્પનીતા ૪૪ વીતરાગતા ૪૫ ક્ષાન્તિ ૪૬ મુક્તિ ૪૭ માર્દવ ૪૮ આર્જવ ૪૯ ભાવસત્ય ૫૦ કરણસત્ય ૫૧ યોગસત્ય ૫૨ મનોગુપ્તતા ૫૩ વાગુપ્તતા ૫૪ કાયગુપ્તતા ૫૫ મન:સમાધારણા ૫૬ વાકસમાધારણા ૫૭ કાયસમાધારણા ૫૮ જ્ઞાનસમ્પન્તતા ૫૯ દર્શનસમ્પન્તતા ૬૦ ચારિત્રસમ્પન્તતા ૬૧ શ્રોત્રનિગ્રહ ૬૨ ચક્ષરુનિગ્રહ ૬૩ ઘ્રાણનિગ્રહ ૬૪ જિહ્વાનિગ્રહ ૬૫ સ્પર્શનનિગ્રહ ૬૬ ક્રોધવિજય ૬૭ માનવિજય ૬૮ માયાવિજય ૬૯ લોભવિજય ૭૦ પ્રેમદ્વેષમિથ્યાદર્શનવિજય ૭૧ શૈલેશ્યકર્મતા ૭૨ ઇતિ દ્વાસપ્તતિસ્થાનસેવક: સાધુલોકસ્તેન સહ સ્વયં સદા વા સંસર્ગ:-પરિચ્યો યસ્ય સંસર્ગાતિ ગાથોત્તરાર્દ્ધાર્થ: ॥૪૧॥

(સમ્યક્ત્વસપ્તતિ: શલોક ૪૧ ટીકા)

૧ જે પુરુષોએ લોકોને સર્વ નયે કરીને આશ્રિત એટલે સ્યાદ્વાદગર્ભિત પ્રવચન પ્રકાશિત કર્યું છે અને જેઓના ચિત્તને વિષે આ સર્વનયાશ્રિત પ્રવચન પરિણમેલું છે, તેઓને વારંવાર નમસ્કાર હો. (૩૨-૬) (જ્ઞાનસાર૦ અષ્ટક૦ ૩૨ મું, શલોક ૬ ટ્રો)

તેવી વાત શાસ્ત્રોમાં આવે છે. તેથી છબ્બસ્થને સંશય જ ન થાય તેવું નથી. જ્ઞાનના તો અસંખ્ય પ્રકાર છે. કોઈ પણ વિષયમાં અજ્ઞાન હોય તો સંશય ઉદ્ભબી શકે છે, પણ આત્મકલ્યાણના માર્ગનું અજ્ઞાન જ વિકાસમાં અવરોધક છે. તેને જેણે હટાવીને માર્ગજીતા પ્રગટ કરી છે, તે આત્મા ચોક્કસ તીર્થ બની શકે.

સભા : આત્મકલ્યાણ માટેનું જ્ઞાન શાસ્ત્રોમાં કઈ જગ્યાએ છે ?

સાહેબજી : આ શાખાનું જ્ઞાન સંગ્રહરૂપે યોગંથોમાં છે. તેમાં સાંગોપાંગ મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી યોગંથોનો મહિમા ગાતાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજાએ લઘ્યું કે ‘આ પાટ પર બેસનાર ઉપદેશક બીજાં ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો ભણ્યો હોય, માહિતી અને જ્ઞાનનો દરિયો હોય, પણ જો તેને યોગંથોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ન હોય તો તે આ પાટ પર બેસી ઉપદેશ આપવા ગેરલાયક છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજા કહે છે કે,

યોગંથના ભાવ ન જાડો, જાડો તો ન પ્રકાશો; ફોગટ મોટાઈ મન રાખે, તસ ગુડા દૂરે નાશો.

યોગમાર્ગની આખી શાખા છે, તેમાં અનેક યોગંથોનો અભ્યાસ આવે. આત્મવિદ્યાને પામવાના સાંગોપાંગ ઉપયોગનું તેમાં વર્ણન છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રની શાખા, તર્કશાસ્ત્રની શાખા, ભાષાશાસ્ત્રની શાખા આદિ અન્ય શાખાઓનું જ્ઞાન ઓછું હોય તો ચાલે, પણ ઉપદેશકમાં યોગમાર્ગની જાણકારી, નિપુણતા તો અવશ્ય જોઈએ. આ વિષયમાં અજ્ઞાન હોય તો પોતે સ્વયં તરી નહીં શકે અને બીજાને તારી પણ નહીં શકે.

સભા : ઉપદેશકને દ્રવ્યાનુયોગની શાખાનું જ્ઞાન પણ જોઈએ ને ?

સાહેબજી : ઉત્કૃષ્ટ ઉપદેશક બનનારને દ્રવ્યાનુયોગની શાખાનું જ્ઞાન પણ જોઈએ. દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન ટોચ પર છે. તે એવી શાખા છે કે જે ભણ્યા પછી કોઈ વિષયમાં કચાંશ ન રહે. તે શાખામાં નિષ્ણાત બનનારને દુનિયામાં એવી કોઈ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની શાખા નથી કે જેમાં તે આરપાર ન જઈ શકે.

તમે જીવનમાં નિર્ણય કરો કે તરવા માટે મારે આત્મકલ્યાણને ઉપયોગી જ્ઞાન અનિવાર્ય છે અને તે જાતે હું મેળવી શકું તેમ નથી, તો જાણકાર દ્વારા ready-made-તૈયાર મેળવું. આ સંસારમાં જ્ઞાન ભાડૂતી મળી શકે છે, પણ ચારિત્ર ભાડે મળતું નથી. જ્ઞાનના વિષયમાં ભણવાની મહેનત બીજો કરે, તેનો સાર કે નિયોડ તે શોધે અને સીધેસીધું તેનું ફળ તેની સલાહથી તમે મેળવી શકો. જેમ એક ડૉક્ટર આંખના વિષયમાં નિષ્ણાત છે, આખા જીવનમાં પરિશ્રમ કરીને તેણે આંખના ચિકિત્સાવિજ્ઞાનમાં ઘણું નવું જાણ્યું, શોધ્યું છે, તો તેનું ફળ તમે ફી ચૂકવીને તેની consultancy-sલાહ દ્વારા મેળવી શકો છો. ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પણ બીજાના જ્ઞાનનો લાભ આ રીતે લઈ શકાય છે. હા, નિષ્ણાત બનનારને તે જ્ઞાનનો જેટલો લાભ મળે તેટલો જ લાભ બીજાને કદાચ ન પણ મળે, છતાં વગર ભણે જ્ઞાનનું અમુક ફળ પામી શકાય છે. તેમ ધર્મક્ષેત્રમાં ભલે તમારામાં માર્ગદર્શાપણું નથી, ભવસાગરથી બહાર નીકળવામાં સ્વયં દિશા સૂજતી નથી, જાતે દિશા પકડી શકતા નથી, છતાં તમને જ્ઞાની ગુરુ દિશા બતાવી શકે, માત્ર અનુસરણ કરવાની તમારી તૈયારી જોઈએ. આવા દિગ્દર્શક જ્ઞાની તે જ જીવંત તીર્થ, જે નિયમા ઉભયજ્ઞ હોય.

સભા : ગણધરોને તીર્થવહનનું શું ફળ ?

સાહેબજી : જે ઊંચાં ફળ પામી ચૂક્યા છે, તેમના નવા ફળની ચિંતા તમે શું કરો છો ? તીર્થકરો દીક્ષાના અવસરે ધર્મપ્રભાવના નિભિતે વરસીદાન આપે છે, જે લોકોત્તર અનુકૂળપાદાન છે. તેનું ઉત્તમ ફળ પુષ્પાનુંધીપુષ્પ છે. અહીં શાસ્ત્રમાં પ્રશ્ન કર્યો કે, ભગવાનને નવા પુષ્પાનુંધીપુષ્પની આવશ્યકતા છે માટે વરસીદાન કરે છે ? અથવા તીર્થકરને આ અનુકૂળપાદાનનું ફળ શું ? તેનો જવાબ આપતાં લખ્યું કે, પ્રભુને પુષ્પાનુંધીપુષ્પની પણ જરૂર નથી, અને ફળની અપેક્ષાથી પ્રભુએ અનુકૂળપાદાન કરેલ જ નથી; માત્ર આ તેમનો સ્વ-પરહિતકારી આચાર છે, જે તીર્થકરનામકર્મના ઉદ્યથી ઔચિત્યના આચરણદ્વારા તેઓ કરે છે. અરે ! ભગવાન શાસન સ્થાપે છે તે પણ, ભૂતકાળનું તીર્થકરનામકર્મ વિપાક દ્વારા આ સત્કાર્ય કરાવે છે, તેથી જ કરે છે. તે સિવાય સ્વયં ભગવાનને કોઈ ફળની આવશ્યકતા નથી. તેમ ગણધરો પણ જિનવાણીના સારને અંતર્મૂઢૂર્તમાં પામ્યા છે, અને આ ભવમાં જ સ્વબળે તરી જવાના છે, પણ ગણધરનામકર્મ તેમની પાસે આવી કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તેમને તે ઉત્તમ પ્રવૃત્તિના ફળની સ્વકલ્યાણ માટે કોઈ જરૂર નથી. અરે ! ગણધરો તો મહાન છે જ, પરંતુ તે પછી પણ શાસનમાં તીર્થસ્વરૂપ થયેલા જેટલા આત્માઓ છે, તે સર્વ માર્ગને પામેલા જ છે. તેમના કલ્યાણની કોઈ શંકા નથી. તેમનું કલ્યાણ સુનિશ્ચિત જ છે. કોઈ પૂછે કે પૂ. હારિભદ્રસૂરિ કે પૂ. હેમચંદ્રાચાર્યનું કલ્યાણ થશે ? તો તે તો થઈ જ ગયું છે. આટલું વાવનાર-પમાડનાર કદી દૂબી જવાના નથી, નક્કી તરવાના છે. તે પણ પ્રધાનતાથી સ્વબળે. જે કોઈ તીર્થસ્વરૂપ થયા છે તેમને તેઓ અત્યારે જે સતત્વવૃત્તિ કરે છે તેનાથી એવું પુષ્પ બંધાશે, કે તે ઉદ્યમાં આવશે ત્યારે ફરી નવું પરકલ્યાણનું વિપુલ સત્કાર્ય કરાવશે. જીવંત તીર્થના હાથે જે સત્કાર્યની હારમાળા ચાલે છે, તે પણ પોતાના કલ્યાણ માટે નહીં, મુખ્યત્વે પરકલ્યાણ માટે છે, જે તેમને પૂર્વનું નિરવદ્ધ પુષ્પાનુંધીપુષ્પ કરાવે છે. કોઈક જ એવા અપવાદ બને કે તીર્થસ્વરૂપ થયા પછી પણ ભૂતકાળનું નિકાચિત કર્મ તેમને પદ્ધાડે, છતાં પણ તેમની વહેલા-મોડા તરવાની ગેરેંટી તો નક્કી જ છે.

परिशिष्ट : भावतीर्थ - गीतार्थ गुरु

→ उपदेशपद महाग्रन्थ टीका

→ याणं च पुण सुतित्थे विहिणा सिद्धंतसारसवणेण । नवनवसुयपठणेण गुणणेण पुब्वपठियस्स ॥२७८॥
कालाइविवज्जयवज्जणेण तच्चाणुपेहणेण च ।

श्लोक १४२ टीका

→ तदेव दर्शयति-तीर्थकरप्रवचनश्रुतं तत्र तीर्थकरश्चतुर्वर्णश्रीश्रमणसंघप्रसूतिहेतुः पुरुषविशेषो वृषभादिः, प्रवक्ति वस्तुतत्त्वमिति प्रवचनं संघः, श्रुतं द्वादशाङ्गम्, आचार्यं युगप्रधानं, गणधरं तीर्थकरशिष्यप्रधानशिष्यरूपं, महर्षिकं वैक्रियवादादिलब्धिमन्तमाशातयं-स्तदुत्प्रेक्षितदोषोद्घोषणेनानुचिताचरणेन वाऽवज्ञास्थानमानयन् बहुशोऽनेकधा अनन्त-संसारिको भवति, सम्यक्त्वादिगुणधातकमिथ्यात्वादिकम्र्मोपार्जनेन दूरं सन्मार्गपराङ्गमुखस्य तत्त्वयोपस्थापनाचारणादिति ॥४२३॥३॥

श्लोक ४२३ टीका

→ गुरुतत्त्वविनिश्चय टीका

→ 'एग्यरम्मि'ति । सङ्ख्यातीतानां गच्छाज्ञास्थानानां मध्ये एकतरस्मिन्नपि स्थाने प्रमादतो भग्ने 'विराधकत्वं' जिनाज्ञा-बाह्यत्वं भणितम्, तथा च महानिशीथसूत्रम्- "से भयवं! किं तेसि संखातीताणं गच्छमेराठाणंतराणं अत्थि केइ अन्नयेर ठाणंतरे जे णं उस्सग्गेण वा अवबाएण वा कहिंचि पमायदोसेणं असरई अइक्कमिज्जा? अइक्कंतेण वा आराहगे भविज्जा? गोयमा! णिच्छयओ णत्थि । से भयवं! केण अद्वेण एवं वुच्चइ जहा णं णिच्छयओ णत्थि? गोयमा! तित्थयेरेण ताव तित्थयेर, तित्थे पुण चाउव्वणे समणसंघे, से णं गच्छेसु पडिडिए, गच्छेसुं पि णं सम्मदंसणनाणचरित्ते पडिडिए, ते य सम्मदंसणनाणचरित्ते परमपुज्जाणं पुज्जयरे परमसरन्नाणं सरन्ने परमसेव्वाणं सेव्वयरे, ताइं च जत्थ णं गच्छे अन्नयेरे ठाणे कत्थइ विराहिज्जंति से णं गच्छे सम्मगणासाए उम्मगदेसए, जे णं गच्छे सम्मगणासाए उम्मगदेसए से णं णिच्छयओ चेव अणाराहगे, एतेण अद्वेण गोयमा! एवं वुच्चइ जहा णं संखाईआणं गच्छमेराठाणंतराणं जे णं गच्छे एं अण्णयरं ठाणं अइक्कमिज्जा से णं एंगंतेण चेव अणाराहगे"ति ।

प्रथम उल्लास श्लोक २४ टीका

→ तस्मान्निग्रन्थद्विके-बकुशप्रतिसेवकलक्षणे संयमद्विके च-इत्वरसामायिकच्छेदोपस्थापनीयलक्षणे तीर्थं स्थितं भवतीति प्रतिपत्तव्यम्, तस्मातीर्थस्थित्यन्यथानुपपत्त्या चारित्रं सिद्धम् ।

प्रथम उल्लास श्लोक २०४ टीका

→ किञ्च तस्यां पूजायां स्वीयत्वाभिमानाभावादपि न साभिष्वङ्गत्वमित्याह-

द्वितीय उल्लास श्लोक ७५ टीका

→ तदुक्तम्- "किं अम्ह लक्खणेहिं तवसंजमसुट्टिआण समणाणं । गच्छविवडिणिमित्तं, इच्छिज्जइ सो जहा कुमरो ॥१॥"ति

द्वितीय उल्लास श्लोक ७७-७८ टीका

→ 'इत्तरंति । यावद्द्वयेऽप्येऽनुधावन्ति तावदित्वरसामायिकच्छेदोपस्थापनसंयमावनुधावतः, यावच्चैतौ तावद्द्वौ निर्ग्रन्थावनुधावतस्तद्यथा-बकुशः प्रतिसेवकश्च । यावन्मूलगुणप्रतिसेवना तावत्प्रतिसेवकः, यावदुत्तरगुणप्रतिसेवना तावद्बकुशः, ततो यावत्तीर्थ तावद्बकुशः प्रतिसेवकाश्चानुषष्वजन्तीति नाचारिं प्रसक्तं प्रवचनम् ॥१२॥

प्रथम उल्लास श्लोक ९२ टीका

→ 'गिहिसंघायं'ति । गृहिणां-संसारिणां मातापित्रादीनां सङ्घातं 'हित्वा' परित्यज्य संयमसङ्घातमुपगतः सन् एनमिति वाक्यालङ्कारे ज्ञानचरणसङ्घातं सङ्घातयति स्वात्मनि स्थितं करोति स ज्ञानचरणं सङ्घातयन् भवति सङ्घः, सङ्घातयतीति सङ्घ इतिव्युत्पत्तेः । विपरीतस्तु सङ्घो न भवति ॥१४०॥

द्वितीय उल्लास श्लोक १४० टीका

→ 'दंसणं'ति । दर्शनज्ञानसमग्राः क्रियातश्च हीना अपि शुद्धप्रसूपणागुणाः 'दृढम्' अतिशयेन तीर्थस्य प्रभावका भवन्ति । तीर्थं पुनः सम्पूर्णं चतुर्विधश्रमणसङ्घः, तदुक्तं प्रज्ञप्त्याम्- "तित्थं भंते! तित्थं तित्थये तित्थं? गोयमा! अरहा ताव णियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउब्बण्णे समणसंघे, तंजहा- समणा य समणीओ सावया य साविआओ ।" त्ति । इदानीं तात्त्विकश्रमणानभ्युपगमे च द्विविधसङ्घस्यैव प्रसङ्गः, तात्त्विकश्रावकानभ्युपगमे च मूलत एव तद्विलोपः, सम्यक्त्वस्यापि साधुसमीपे ग्राह्यत्वेन तदभावे तस्याप्यभाव इति सर्वं कल्पनामात्रं स्यादिति न किञ्चिदेतत् ॥१६॥

प्रथम उल्लास श्लोक २०६ टीका

ॐ पंचाशक टीका

→ संपूर्णदशपूर्वधरो हि अमोघवचनत्वाद्वर्मदेशनया भव्योपकारित्वेन तीर्थवृद्धिकारित्वात् प्रतिमादिकल्पं न प्रतिपद्यते ।

पंचाशक० प्रतिमाकल्पप्रकरण पंचाशक श्लोक ५ टीका

ॐ मार्गपरिशुद्धि

→ (१७२) अयमनुयोगी प्राज्ञः, प्रवचनकार्येषु नित्यमुद्युक्तः ॥
योग्येभ्यो व्याख्यानं, दद्यात्सिद्धान्तविधिनैव ॥१४८॥

ॐ पंचवस्तुक टीका

→ 'शिष्याणां'मिति शिष्येषु करोति कथमसौ तथाविधः अज्ञः सन् 'हन्दी' त्युपप्रदर्शने ज्ञानादीनां गुणानां ज्ञानादिगुणानामधिकाधिकसंप्राप्तिं, वृद्धिमित्यर्थः, किम्भूतामित्याह- संसारोच्छेदिनीं सम्प्राप्तिं 'परमां' प्रधानामिति गाथार्थः ॥१४०॥ तथा-'अल्पत्वात्' तुच्छत्वात् कारणात् 'प्रायो' बाहुल्येन, न हि तुच्छेऽसर्तीं गुणसम्पदमारोपयति, तथा हेयादिविवेकविरहतो वाऽपि, हेयोपादेयपरिज्ञानाभावत इत्यर्थः, न ह्यन्यतोऽपि - बहुश्रुतादसौऽज्ञस्तां प्राप्तिं करोति तेषु, कुत इत्याह- 'मिथ्याभिमानाद्' अहमप्याचार्य एव कथं मच्छिष्या अन्यसमीपे शृण्वन्तीत्येवंस्पदिति गाथार्थः ॥१४१॥ ततस्तेऽपिशिष्याः तथाभूता-मूर्खा एव कालेन बहुनापि भवन्ति नियमत एव, विशिष्टसम्पर्काभावात्, शेषाणामपि- अगीतार्थशिष्यसत्त्वानां गुणहानिः 'इय' एवं 'सन्तानेन' प्रवाहेन विज्ञेयेति गाथार्थः ॥१४२॥ द्वारम् ॥

श्लोक १४०-१४२ टीका

→ તત 'આકૃષ્ય' પઠિત્વા નર્દી ભણતિ 'ગુરુ': આચાર્યઃ-અહમસ્ય સાધોરૂપસ્થિતસ્યાનુયોગમ् - ઉક્તલક્ષણમનુજાનામિ 'ક્ષમાશ્રમણાના' પ્રાક્તનત્રષ્ટ્વીણાં હસ્તેન, ન સ્વમનીષિકયેતિ ગાથાર્થઃ । ૧૫૮ ॥ કથમિત્યાહ-'દ્રવ્યગુણપર્યાયૈ': વ્યાખ્યાઙ્ગ-રૂપૈરેષોઽનુજ્ઞાત ઇતિ,

શલોક ૧૫૮-૧૫૯ ટીકા

→ ઇતરથા ઋણ પરમમેતત્, સદાઽપ્રયોગે સુખશીલતયા, અસમ્યાયોગશ્ચાયોગતોઽપ્યપરઃ-પાપીયાન् દ્રષ્ટવ્યઃ,

શલોક ૧૬૧ ટીકા

→ ઇદાનીં સ્વલબ્ધયનુજ્ઞાયા: શ્રુતાયત્તો જાતોઽસિ ત્વમિત્યત્ર વસ્તુનિ-વસ્ત્રાદિલબ્ધ્યાદૌ, તદ્ યથા બહુગુણતં ભવત્યેતદ્વસ્ત્રાદિલબ્ધ્યાદિ તથૈવ કર્ત્તવ્યં, સર્વત્ર સૂત્રાત્ પ્રવર્ત્તિતવ્યમિતિ ગાથાર્થઃ । ૧૨૬૧ ॥

શલોક ૧૨૬૧ ટીકા

→ 'દીક્ષાવયોભ્યાં પ્રાપ્તઃ' ચિરપ્રવ્રજિતઃ પરિણતશચ ધૃતિમાન् સંયમે પિણદૈષળાદિવિજાતા, આદિશબ્દાદ્વસ્ત્રૈષળાદિ-પરિગ્રહઃ, 'પીઠાદિધરઃ' કલ્પપીઠનિર્યુક્તિજ્ઞાતા અનુવર્ત્તકશચ સામાન્યેન યોગ્યઃ, સ્વલબ્ધોરિતિ ગાથાર્થઃ । ૧૨૬ ॥

શલોક ૧૩૨૬ ટીકા

→ અનુયોગગણાનુજ્ઞાયાં કૃતાયાં સત્યાં 'તદનુપાલનમ्' અનુયોગાદિપાલન વિધિના 'યદ્' યસ્માત્તાવત્કરોતિ 'ધીરઃ' ત્રષ્ણિર્યાવદાપતિતઃ ક્રમેણ ચરમકાલ ઇતિ ગાથાર્થઃ । ૧૬૫ ॥

શલોક ૧૩૬૫ ટીકા

જ્ઞાનસાર અષ્ટક ટબો

→ શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાનો લોપ કરવો એ કડવાં ફળ આપનાર છે. સ્વયં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયેલ અને પોતે મારેલામાં વિશેષતા નથી એમ નથી. પરન્તુ એટલી વિશેષતા છે કે સ્વયં મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેમાં પોતાનો દુષ્ટાશય નિમિત્તરૂપ નથી અને પોતે મારે છે તેમાં દુષ્ટાશય નિમિત્તરૂપ છે. તેની પેઠે સ્વયં ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરનારા જીવની અપેક્ષાએ ગુરુને દૂષણ નથી, પરન્તુ અવિધિની પ્રસૂપણાને અવલંબીને શ્રોતા અવિધિમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો ઉન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના પરિણામથી અવશ્ય મહાદૂષણ છે. એ પણ તીર્થ ઉચ્છેદના ભીરુએ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

અષ્ટક૦ ૨૭ મું, શલોક ૮ ટબો

શ્રાવકપ્રરૂપિ ટીકા

→ અતીર્થે સિદ્ધા અતીર્થસિદ્ધાસ્તીર્થાન્તરસિદ્ધા ઇત્યાર્થઃ । શ્રૂયતે ચ-જીણંતરે સાહુવોચ્છેદ ત્તિ । તત્ત્રાપિ જાતિસ્મરણાદિના અવાપ્તાપર્વમાર્ગાઃ સિધ્યાન્તિ એવમ्, મરુદેવીપ્રભૂત્યો વા અતીર્થસિદ્ધાસ્તદા તીર્થસ્યાનુત્પત્રત્વાત् ।

શલોક ૭૬ ટીકા

શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ટીકા સ્તબક-૧૦

→ ભાવનાવિશેષોત્પત્રસકલક્લેશોપરતવ્યાપારવ્યવહારલક્ષણતીર્થપ્રવર્તનસ્વભાવવત्

શલોક ૬૪ ટીકા

⇒ शास्त्रवार्ता समुच्चय टीका स्तबक-११

→ यदि च तीर्थस्य भगवदभिवन्द्यत्वात् प्रथमगणधरस्यापि तीर्थशब्दाभिधेयत्वेन तथात्वाद् न दोषः, तदा चातुर्वर्णश्रमण-संघस्यापि तीर्थशब्दाभिधेयत्वादर्थकाणामपि तत्रान्तर्भावात् तुल्यमेतत्।

श्लोक ५४ टीका

⇒ आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य टीका

→ जीतमिति अवश्यं गणधरैः कर्तव्यमेवेति, तत्रामकर्मादयादिति

श्लोक ९१ टीका

→ व्याख्या- द्वादशाङ्ग आचारादिभेदात् 'जिनाख्यातः' अर्हत्प्रणीतः स्वाध्यायः वाचनानिबन्धनत्वात् इह सूत्रमेव गृह्यते, कथितः 'बुधेः' गणधरादिभिः, य इति गम्यते, 'तं' स्वाध्यायमुपदिशन्ति वाचनारूपेण यस्मात् कारणादुपाध्याया-स्तेनोच्यन्ते, उपेत्याधीयतेऽस्मादित्यन्वर्थोपपत्तेरिति गाथार्थः ॥१९७॥

श्लोक ९१७ टीका

⇒ संबोधप्रकरणम्

→ इकको वि नीईवाई अवलंबन्तो विसुद्धववहारं । सो होइ भावसंघो जिणाण आणं अलंघन्तो ॥२९१॥ तित्यं चाउव्यणो संघो संघो वि इककगो पक्खो । चाउव्यणो वि संघो सायरिओ भण्णए तित्यं ॥२९२॥ ... न विणा तित्यं नियंठेहिं नातित्था य नियंठया । छक्कायसंजमो जाव ताव अणुसज्जणा इङ्हिं ॥३४७॥

गुरुस्वरूप अधिकार मूल

⇒ वैराग्यकल्पलता

→ यथा यथा शिष्यगणैः समेतो, बहुश्रुतः स्याद् बहुसंमतश्च ।

समाधिमार्गप्रतिकूलवृत्तिस्तथा तथा शासनशक्तुरेव ॥१६९॥

प्रथम स्तबक

⇒ परिशिष्ट पर्व

→ ततो दशमपूर्वस्य बहूनि विषमाणि च । अध्येतुं यमकान्यार्यरक्षितर्षिः प्रचक्रमे ॥१०९॥ इतश्च सन्दिदिशतुः पितरावार्यरक्षितम् । नागच्छसि किमद्यापि विस्मृतास्तव किं वयम्? ॥११०॥ त्वं नः करिष्यस्युद्योतमिति ह्यशामकृष्महि । तवानागमने सर्वं पश्यामस्तु तमोमयम् ॥१११॥ एवमाहूयमानोऽपि सन्देशवचनैस्तयोः । यावदध्ययनासक्तो वबले नार्यरक्षितः ॥११२॥ तावत्ताभ्यां तमाह्वातुमनोभ्यां फल्लुरक्षितः । प्राणप्रियोऽनुजस्तस्य प्रैषि निर्बन्धशिक्षया ॥११३॥ (युगमम्) द्रुतं गत्वा च नत्वा च सोऽवादीदार्यरक्षितम् । किमेवं कठिनोऽभूस्त्वमनुक्तण्ठः कुटुम्बके ॥११४॥ वैराग्यपर्शुना च्छिन्नं यद्यपि प्रेमबन्धनम् । तथापि तव कारुण्यमस्ति स्वस्तिनिबन्धनम् ॥११५॥ शोकपड्कनिपन्नोऽस्ति बन्धुर्वर्गश्च साम्रतम् । तदागत्य तमुद्धर्तुं भगवंस्तव साम्रतम् ॥११६॥ इति तेनानुजेनोक्तो गन्तुं तत्रार्यरक्षितः । श्रीवज्रस्वामिनं नत्वा प्रप्रच्छ स्वच्छमानसः ॥११७॥ अधीर्घेति ततस्तेन प्रत्यक्तः स पुनः पठन् । किं तेऽस्मि विस्मृतः फल्लुरक्षितेनेत्य-जल्प्यत ॥११८॥ बान्धवाश्च परिव्रज्यामनोरथरथस्थिताः । न कुत्रापि प्रवर्तन्ते त्वया सारथिना विना ॥११९॥ तदेहि

देह प्रक्रज्यां जगत्पूज्यां स्वगोत्रिणाम् । श्रेयस्यपि सकर्णोऽपि किमद्यापि प्रमाद्यसि? ॥१२०॥ । अथार्यरक्षितः स्माह यदि सत्यमिदं वचः । ततस्त्वं तावदादत्स्व वत्स! सत्त्वहितं ब्रतम् ॥१२१॥ । एवमुक्तस्ततस्तेन श्रद्धनिर्धूतमानसः । सोऽबद्वेहि को हि स्यात्पीयूषस्य पराङ्मुखः ॥१२२॥ । अथार्यरक्षितः प्रीतस्तस्यामृतकिरा गिरा । स्वयं तमनुजग्राह दीक्षया शिक्षयाऽपि च ॥१२३॥ । यातुमुक्तोऽन्यदा फलुरक्षितेनार्यरक्षितः । अधीताशेषयमको गन्तुमूचे पुनर्गुरुम् ॥१२४॥ । प्राग्वन्निवारितस्तेन स खेदादित्यचिन्तयत् । स्वजनाह्वानगुर्वज्ञासङ्कटे पतितोऽस्मि हा ॥१२५॥ । अधीयानः पुनः प्राग्वद्यमकेभ्यः पराजितः । कृताङ्गलिपुटो भूत्वा गुरुन्नत्वा च सोऽब्रवीत् ॥१२६॥ । दशमस्यास्य पूर्वस्य मयाधीतं कियत्प्रभो? । अवशिष्टं कियच्चेति सप्रसादं समादिश ॥१२७॥ । जगाद गुरुरप्येवं स्मितविच्छुरिताधरः । बिन्दुमात्रं त्वयाऽधीतमव्यितुल्यं तु शिष्यते ॥१२८॥ । इति श्रुत्वा गुरोर्वाचमूचिवानार्यरक्षितः । परिश्रान्तोऽहमध्येतुं प्रभुर्नातः परं प्रभो! ॥१२९॥ । शेषमप्यचिरेणापि त्वमागमयसि श्रुतम् । धीमन्नधीष्ठ धीरोऽसि किमकाण्डे विषीदसि? ॥१३०॥ । एवमाश्वासितस्तेन गुरुणा करुणावता । पुनः प्रवृत्तः सोऽध्येतुं भग्नोत्साहोऽपि भक्तिभाक् ॥१३१॥ । (युग्मम्) फलुरक्षितमन्येद्युर्मूर्तिमद्बन्धुवाचिकम् । दर्शयनुत्सुको गन्तुं श्रीवज्रं स पुनर्जगौ ॥१३२॥ । अयमुत्साह्यमानोऽपि हन्त गन्तुमनाः कथम्? । एवं विचिन्तयन्वज्रस्वाम्यभूदुपयोग-भाक् ॥१३३॥ । सोऽथामंस्तेत्यतो यातो नायमायास्यति ध्रुवम् । स्तोकं ममायुर्मय्येव पूर्वं च दशमं स्थितम् ॥१३४॥ । अनुज्ञातस्तस्तेन गमनायार्यरक्षितः । सफलुरक्षितः शीघ्रं पुरं दशपुरं ययौ ॥१३५॥ ।

सर्ग १३ मो

७ विशेषावश्यकभाष्य टीका

→ भावे भावविषयं श्रुतविहितं श्रुतप्रतिपादितं सङ्घस्तीर्थम्, तथा च भगवत्यामुक्तम्, "तित्थं भंते! तित्थं तित्थयरे तित्थं? । गोयमा! अरहा ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउवन्नो संमणसंघो" इति । इह च तीर्थसिद्धौ तारकादयो नियमादक्षिप्यन्त एव । तत्रेह संघे तीर्थे तद्विशेषभूत एव तारकः साधुः, ज्ञान-दर्शन-चारित्रिकं पुनस्तरणम्, तरणीयं तु भवसमुद्रः । इह च तीर्थतारकादीनां परस्परतोऽन्यता, अनन्यता च विवक्षावशातो बोद्धव्या । तत्र सम्यग्दर्शनादिपरिणामात्मकत्वात् संघस्तीर्थम्, तत्रावतीर्णानामवश्यं भवोदधितरणात् । तद्विशेषभूतत्वात् तदन्तर्गत एव साधुस्तरीता, सम्यग्दर्शनाद्यनुष्ठानात् । साधकतमत्वेन तत्करणरूपतामापन्नं ज्ञानादित्रयं तु तरणम् । तरणीयं त्वौदयिकादिभावपरिणामात्मकः संसारसमुद्र इति ॥१०३२॥ ।

श्लोक १०३२ टीका

८ सन्मतिरक्षप्रकरण तृतीय कांड टीका

→ अथ "तित्थपणामं काउं" [आवश्यकनि० समवस० गा० ४५] इत्याद्यागमप्रामाण्यात् प्रथमगणधरस्य 'तीर्थ'शब्दाभिधेयत्वात् तदवन्ध्यत्वं तस्यासिद्धं तर्हि चातुर्वर्ण्यश्रमणसंघस्यापि 'तीर्थ'शब्दवाच्यत्वात् तत्र तु तासामन्तर्भावात् महाब्रतस्थपुरुषावन्ध्यत्वं तासामपि असिद्धम् ।

श्लोक ६५ टीका

● મહાનિશીથ સૂત્ર

→ 'સે ભયવં! કેવતિયં કાલં જાવ એસ આણા પવેઝ્યા?' ગોયમા! જાવ ણ મહાયસે મહાસત્તે મહાણુભાગે સિરિપ્પખે અણગારે। 'સે ભયવં! કેવતિએણ કાલે ણ સે સિરિપ્પખે અણગારે ભવેજ્જા'? | ગોયમા! હોઈ દુરંત-પંત-લક્ખણે અદૃઢુબ્બે રોડે ચંડે પયંડે-ઉગા-પયંડે-દંડે નિમ્મરે નિકિકવે નિગિધણે નિત્તિસે કૂરયર-પાવ-મતી અણારિએ મિચ્છદિદ્વી કક્કી નામ રાયાળે। સે ણ પાવે પાહુડિયં ભમાડિઉ-કામે સિરિ-સમણ-સંઘં કયત્થેજ્જા। જાવ ણ કયત્થે ઇ તાવ ણ ગોયમા! જે કેરે તત્થ સીલહુ મહાણુભાગે અચલિય-સત્તે તવો હણે અણગારે તેસિં ચ પાડિહેરિયં કુજ્જા સોહમ્મે કુલિસપાણી એરાવણગામી સુર-વરિંદે। એવં ચ ગોયમા! દેવિંદ-વંદિએ દિઢુ-પચ્ચાએ ણ સિરિ-સમણ-સંઘે। ણિદ્ધિજ્જા ણ કુણયપાસંડ-ધમ્મે જાવ ણ ગોયમા! એગે અબિઝ્જે અહિંસા-લક્ખણ-ખંતાદિ-દસ-વિહે ધમ્મે, એગે અરહા દેવાહિદેવે, એગે જિણાલાએ, એગે વંદે, પૂએ, દક્ખે સક્કારે સમ્માણે મહાયસે મહાસત્તે મહાણુભાગે દઢ-સીલ-વ્યાનિયમ-ધારએ તવોહણે સાહુ। તત્થ ણ ચંદમિવ સોમલેસે, સૂરિએ ઇવ તવ-તેય-રાસી, પુઢ્વી ઇવ પરીસહોવસગા-સહે, મેસ્ફુમંદર-ધરે ઇવ નિપ્પકંપે ઠિએ અહિંસા-લક્ખણ-ખંતાદિ-દસવિહે ધમ્મે। સે ણ સુસમણ-ગણ-પરિવુદે નિરબ્ધ-ગયણામલ-કોમુઇ-જોગ-જુતે ઇવ ગહ-રિક્ખ-પરિયરિએ ગહવર્દી ચંદે અહિયયરં વિરાએજ્જા, ગોયમા! સે ણ સિરિપ્પખે અણગારે। તા ગોયમા! એવિયં કાલં જાવ એસા આણા પવેઝ્યા। 'સે ભયવં! ઉંડુ' પુછ્છા। ગોયમા! તઓ પરેણ ઉંડુ હાયમાણે કાલ-સમએ તત્થ ણ જે કેરે છ્વકાય-સમારંભ-વિવજ્જી સે ણ ધણ્ણે પુણે વંદે પૂએ નમંસણિજ્જે। સુજીવિયં જીવિયં તેસિં। છી ॥

નવણીયસાર નામનું પાંચમું અધ્યયન ફકરો ૨૦

→ સે ભયવં! સામણે પુછ્છા, જાવ ણ વયાસિ। 'ગોયમા! અત્થેગે જે ણ જોગે અત્થગે જે ણ ણો જોગે। 'સે ભયવં! કે ણ અદૃણં એવં વુચ્ચાઇ જહા ણ અત્થેગે જે ણ નો જોગે? ગોયમા! અત્થેગે જેસિં ણ સામણે પડિકુદ્દે અત્થેગે જેસિં ચ ણ સામણે નો પડિકુદ્દે। એણં અદૃણં એવં વુચ્ચાઇ જહા ણ અત્થેગે જે ણ નો જોગે અત્થેગે જે ણ નો જોગે।

'સે ભયવં! કયરે તે જેસિં ણ સામણે પડિકુદ્દે? કયરે વા તે જેસિં ચ ણ ણો પરિયાએ પડિસેહિએ? ગોયમા! અત્થેગે જે ણ વિરુદ્ધે અત્થેગે જે ણ નો વિરુદ્ધે? જેણં સે વિરુદ્ધે સે ણ પડિસેહિએ, જે ણ ણો વિરુદ્ધે સે ણ નો પડિસેહિએ।

'સે ભયવં! કે ણ સે વિરુદ્ધે કે વા ણ અવિરુદ્ધે?' ગોયમા! જે જેસું દેસેસું દુગુંછણિજ્જે, જે જેસું દેસેસું દુગુંછણિજ્જે, જે જેસું દેસેસું પદિકુદ્દે સે ણ તેસું દેસેસું વિરુદ્ધે। જે ય ણ જેસું દેસેસું ણો દુગુંછણિજ્જે, જે ય ણ જેસું દેસેસું ણો દુગુંછણિજ્જે, જે ય ણ જેસું દેસેસું ણો પડિકુદ્દે, સે ણ તેસું દેસેસું નો વિરુદ્ધે। તત્થ ગોયમા! જે ણ જેસું જેસું દેસેસું વિરુદ્ધે સે ણ નો પવ્વાવએ। જે ણ જેસું જેસું દેસેસું ણો વિરુદ્ધે સે ણ પવ્વાવએ।

[૨૨]

'સે ભયવં! કે કત્થ દેસે વિરુદ્ધે કે વા ણો વિરુદ્ધે?' ગોયમા! જે ણ કેરે પુરિસે ઇ વા, ઇત્થિએ ઇ વા રાગેણ વા, દોસેણ વા, અણુસણેણ વા, કોહેણ વા, લોભેણ વા, અવરાહેણ વા, અણવરાહેણ વા, સમણ વા, માહણ વા, માયરં વા, પિયરં વા, ભાયરં વા, ભિણિં વા, ભાઇણેયં; સું, વા સુયસુયં, વા ધૂયં, વા ણત્તુયં, વા સુણ્ણં, વા જામાઉયં, વા દાઇયં, વા ગોત્તિયં, વા સજાઇયં, વા વિજાઇયં, વા સયણં, વા અસયણં, વા સંબંધિયં, વા અસંબંધિયં, વા સણાહં, વા અસણાહં, વા ઇંડ્રિમંતં, વા અણિંડ્રિમંતં, વા સાએસિયં, વા વિએસિયં, વા આરિયં, વા આણારિયં, વા હણોજ્જ, વા ઉદ્વાવેજ્જ, વા ઉદ્વાવેજ્જ,

वा से णं परियाए अओगे, से णं पावे से णं निंदिए से णं गरहिए से णं दुगुँछिए से णं पडिकुडे से णं पडिसेहिए से णं आवई से णं विग्धे से णं अयसे से णं अकित्ती से णं उम्मगे, से णं आणायारे । एवं रायदुडे एवं तेणे एवं पर-जुवइ-पसत्ते एवं अण्णयरे इ वा केई वसणाभिभूए एवं अयसकिलिडे एवं छुहाणिडे एवं रिणोवद्वाए अविण्णाय-जाइ-कुल-सील सहावे एवं बहु-वाहि-वेयणा-परिगय-सरारे एवं रस-लोलुए एवं बहु-निवे एवं इतिहास-खेड़-कंदप्प-णाह-वाय चच्चरि-सीले एवं बहु-कोऊहले एवं बहु-पोसवगे जाव णं मिच्छद्विद्विपडिणीय-कुलुप्पणे इ वा । से णं गोयमा! जे केई आयरिए इ वा, मयहरए इ वा, गीयत्थे इ वा, अगीयत्थे इ वा, आयरिय-गुण-कलिए इ वा, मयहर-गुण कलिए इ वा, भविस्सायरिए इ वा, भविस्स-मयहरए इ वा, लोभेण वा गारवेण वा दोणहं गाउय-सयाणं अब्भंतरं पव्वावेज्जा, से णं गोयमा! वइक्कमिय-मेरे, से णं पवयण-वोच्छित्तिकारए, से णं तित्थ-वोच्छित्तिकारए, से णं संघ-वोच्छित्ति कारए । से णं वसणाभिभूए से णं अदिडु-परलोग-पच्चवाए से णं अणायार-पवित्ते से णं अकज्जयारी से णं पावे से णं पाव-पावे से णं महा-पाव-पावे से णं गोयमा! अभिगग्हिय-चंड-रुद्द-कूर-मिच्छद्विद्वि ।

'से भयवं! के णं अट्टेणं एवं वुच्चवइ? ।' गोयमा! आयारे मोक्ख-मगे, णो णं अणायारे मोक्खमगे । एएणं अट्टेणं एवं वुच्चवइ ।

नवणीयसार नामनुं पांचमुं अध्ययन फकरो २१-२२

→ सम्यक्त्व प्रकरण - दर्शनशुद्धि प्रकरण

→ एषैव सर्वतीर्थेषु व्यवस्थेत्याहुः :-

सव्वजिणाणां निच्यं बकुसकुसीलेहिं वद्वै तित्थं । नवरं कसायकुसीला अपमत्तजई वि सत्तेण ॥६१॥ [१७५] सर्वजिनानां भरतैरवतविदेहतीर्थकृताम् । नित्यं बकुशकुशीलाभ्यां वर्तते तीर्थम् । पुलाकादीनामल्पत्वात् कदाचित्कत्वाच्य । नवरं केवलमयं विशेषः - सत्त्वेन = कषायसत्तया । अप्रमत्तयतयोऽपि सप्तमगुणस्थानवर्तिनोऽपि कषायकुशीला भण्यन्ते । अत एवंभूताः कषायकुशीला अपि यावत्तीर्थं भवन्तीति भावः ॥६१॥ [१७५] ॥

चतुर्थ साधुतत्त्व विवरण श्लोक ६१, कुल श्लोक १७५

→ बृहत्कल्पसूत्र टीका

→ ... यथा तरक्षः-व्याघ्रविशेषः स पूर्वमस्थानं घाणः पश्चादामिषमपि न रोचयति, एवमस्यापि श्रावकधर्मघाणास्य यतिधर्मो न प्रतिभासते । यत एते दोषा अतो विधिनैव कथनीयम् ॥११४१॥

के पुनर्विधिकथने गुणाः? उच्यते-

तित्थाणुसज्जणाए, आयहियाए परं समुद्धरति । मग्गप्पभावणाए, जइधम्मकहा अओ पढमं ॥११४२॥

यतिधर्मकथा प्रथमतः क्रियमाणा तीर्थस्यानुसज्जनायै भवति, बहूनां जन्तूनां प्रव्रज्याप्रतिपत्तेः । तीर्थानुषज्जना च कृता आत्महिताय जायते । परं च प्रव्रज्याप्रदानेन संसारसागरादसौ समुद्धरति । अत एव मार्गस्य-सम्यगदर्शनादेः प्रभावनायै सा प्रभवति । यत एते गुणा अतो यतिधर्मकथा प्रथमं स्वरूपतो गुणतश्च कर्तव्या । तत्र स्वरूपतो यथा- "खंती य मद्वज्जनव, मुत्ती०" (दशवै० ष० निं० गा० २४८) इत्यादि ।

श्लोक ११४१-११४२ टीका

→ अथ ये यथा भगवतः समवसरणे निषीदन्ति तिष्ठन्ति वा तानभिधित्सुः सङ्ग्रहगाथामाह-
तित्थाऽइसेसंजय, देवी वेमाणियाण समणीओ । भवणवङ्ग-वाणमंतर-जोइसियाणं च देवीओ । ११८५ ॥
'तीर्थं' गणधरस्तस्मिन् उपविष्टे सति अतिशायिनः संयता उपविशन्ति, ततो देव्यो वैमानिकानाम्, ततः श्रमण्यः, तथा
भवनपति-व्यन्तर-ज्योतिष्काणां च देव्य इति । ११८५ ॥

अथैतदेव विवृणोति-

केवलिणो तिउण जिणं, तित्थपणामं च मग्गओ तस्स । मणमाई वि नमंता, वयंति सद्गाण सद्गाणं । ११८६ ॥
केवलिनः पूर्वद्वारेण प्रविश्य जिनं 'त्रिगुणं' त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य 'नमस्तीर्थाय' इति वचसा तीर्थप्रणामं च कृत्वा 'तस्य'
तीर्थस्य-प्रथमगणधररूपस्य शेषगणधराणां च 'मार्गतः' पृष्ठतो दक्षिणपूर्वस्यां निषीदन्ति । तथा "मणमाई वि" ति
मनःपर्यवज्ञानिन आदिशब्दाद् अवधिज्ञानिनः चतुर्दशपूर्विणो दशपूर्विणो नवपूर्विण आमर्षाषध्यादिविधलब्धिमन्तश्च
प्राच्यद्वारेण प्रविश्य भगवन्तं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य च 'नमस्तीर्थाय, नमो गणधरेभ्यः, नमः केवलिभ्यः' इत्यभिधाय
केवलिनां पृष्ठत उपविशन्ति । शेषसंयता अपि प्राचीनद्वारेणैव प्रविश्य भुवनगुरुं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दित्वा च 'नमस्तीर्थाय,
नमो गणभृत्यः, नमः केवलिभ्यः, नमोऽतिशयज्ञानिभ्यः' इति भणित्वा अतिशयिनां पृष्ठतो निषीदन्ति । एवं मनःपर्याय-
ज्ञान्यादयोऽपि नमन्तः सन्तो ब्रजन्ति स्वस्थानं स्वस्थानमिति । तथा वैमानिकानां देव्यः पूर्वद्वारेण प्रविश्य भुनबान्ध्वं
त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य नत्वा च 'नमस्तीर्थाय, नमः सर्वसाधुभ्यः' इत्यभिधाय निरतिशयसाधूनां पृष्ठतस्तिष्ठन्ति न निषीदन्ति ।
श्रमण्योऽपि पौरस्त्यद्वारेण प्रविश्य तीर्थकृतं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च तीर्थस्य साधूनां च नमस्कारं विधाय वैमानिकदेवीनां
पृष्ठतस्तिष्ठन्ति न निषीदन्ति । (ग्रन्थाग्रं ५००० आदितः ९६००) भवनपतिदेव्यो जोतिष्कदेव्यो व्यन्तरदेव्यश्च
दक्षिणात्यद्वारेण प्रविश्य तीर्थकरादीनभिवन्द्य दक्षिणपश्चिमदिभागे यथाक्रममेव तिष्ठन्ति । ११८६ ॥

भवणवङ्ग जोइसिया, बोधव्वा वाणमंतरसुरा य । वेमाणिया य मणुया, पयाहिणं जं च निस्साए । ११८७ ॥

भवनपतयो ज्योतिष्का वानमन्तरसुराश्च एते भगवन्तमभिवन्द्य यथोपन्यासमेव पृष्ठतः पृष्ठत उत्तरपश्चिमे दिग्भागे
तिष्ठन्तीति बोद्धव्याः । वैमानिका देवा मनुष्याः चशब्दाद् मनुष्यस्त्रियश्च प्रदक्षिणां कृत्वा तीर्थकरादीनभिवन्द्योत्तरपूर्व
दिग्भागे यथाक्रममेव तिष्ठन्तीति । "जं च निस्साए" त्ति यः परिवारः 'यं' देवं मनुजं वा 'निश्राय' निश्रां कृत्वा आगतः
तस्यैव पाश्च तिष्ठति । ११८७ ॥

श्लोक ११८५-११८६-११८७ मूल-टीका

માવતીર્થ - દ્વાદશાંગી

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણ, ઠાળમળોવમસુહં ઉવગયાણ ।
કુસમયવિસાસાણ, સાસણ જિણાણ ભવજિણાણ ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

સૂત્રાર્થના ધારક શુરૂ એ પહેલું જીવંતતીર્થ અને ' સનાતન શાશ્વત દ્વાદશાંગી એ બીજું જીવંત તીર્થ :

^૨ પ્રભુએ સ્થાપેલા શાસનથી અનેક જીવો આ ભવસાગરથી ભૂતકાળમાં નિસ્તાર પામ્યા છે, અત્યારે નિસ્તાર પામ્યી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ નિસ્તાર પામશે. લાયક જીવો ત્રણે કાળમાં આ તીર્થનું આદંબન લઈને તરી રહ્યા છે. તેમને આ તારક તીર્થ તરવાનું સાધન બને છે. તે તીર્થનું પ્રથમ જીવંત સ્વરૂપ વિચાર્યુ જેમાં ગણધરો, તેમના પણધરો, તેમની પરંપરામાં થયેલા પ્રભાવક ધર્માચાર્યો ગડાનાયકોની અવિચિન્ન

^૧ ૧૧૮. ઇચ્છેદ્યં દુવાલસંગ ગળિપિડાં ણ કયાઇ ણાડસી ણ કયાઇ ણ ભવતિ ણ કયાઇ ણ ભવિસ્તતિ, ભુવિં ચ ભવતિ ય ભવિસ્તતિ ય, ધુવે ણિઅએ સાસતે અક્ખએ અવ્બએ અવદ્ધિએ ણિચ્ચે । સે જહાણામએ પંચત્યિકાએ ણ કયાતિ ણાડસી ણ કયાતિ ણત્ય ણ કયાઇ ણ ભવિસ્તતિ, ભુવિં ચ ભવતિ ય ભવિસ્તતિ ય, ધુવા ણીયા સાસતા અક્ખયા અવ્બયા અવદ્ધિયા ણિચ્ચા, એવામેવ દુવાલસંગે ગળિપિડગે ણ કયાઇ ણાડસી ણ કયાઇ ણત્ય ણ કયાઇ ણ ભવિસ્તતિ, ભુવિં ચ ભવતિ ય ભવિસ્તતિ ય, ધુવે ણિઅએ સાસતે અક્ખએ અવ્બએ અવદ્ધિએ ણિચ્ચે ।

(નંદીસૂત્રમ् - મૂલ)

^૨ તસ્માત् સદ્વૈદ્યશાલેય, સિદ્ધા જૈનમતસ્થિતિ: । આકાલં નિશ્ચલા પૂતા, દ્વાદશાઙ્ગી સુસંહિતા ॥

દોષચ્છેદકરં લોકે, યત્કિર્જિદ્દ દૃશ્યતે વચ: । તદ્ ગુણાશ્રયભૂતાયામસ્યામેવ પ્રતિષ્ઠિતમ् ॥૧॥

(વૈરાગ્યકલ્પલતા નવમો સ્ત્રબક, શ્લોક ૧૦૩૯-૪૦, વૈરાગ્યરતિ આઠમો સર્ગ, શ્લોક ૧૦૩૭-૩૮)

પરંપરા એ જ તીર્થ છે. વિશ્વના જીવમાત્ર માટે આ વ્યક્તિઓ આશીર્વાદરૂપ છે. તેઓ જીવમાત્રની હિતચિત્તા કરનારા, નિઃસ્વાર્થભાવથી પરકલ્યાણ કરનારા, તે તે કાળે જીવંત તીર્થ હતા. પણ આ વારસો કે આખી પરંપરા છભસ્થોની છે. ભલે તે શ્રેષ્ઠ શ્રુતના ધારક છે, ઉત્તમ જ્ઞાનગુણાથી સંપત્ત છે, પણ છે છભસ્થ અપૂર્ણ જ્ઞાની. તેથી¹ છભસ્થમાત્રને સ્વયં તરવામાં આલંબનરૂપ અને બીજાને તારવાની ક્ષમતા જેનાથી તેમને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી દ્વાદશાંગીને બીજું જીવંત તીર્થ કહ્યું છે. જીવંત તીર્થનાં પાંચ અંગ છે, જે પાંચે પાંચ અંગ ભાવતીર્થ સ્વરૂપ છે. તેમાં પ્રથમ ભાવતીર્થ સૂત્રાર્થના ધારક ગીતાર્થ ગુરુ, જે ઉપદેશ અને અનુશાસનથી અનેક પાત્ર જીવોને તારે છે, તેથી તે તીર્થ છે. આવી તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિને પણ જે તરવાનું આલંબન બને છે, તે દ્વાદશાંગી-પ્રવચન, બીજું ભાવતીર્થ છે, અને તે તેમનાથી પણ મહાતીર્થ છે.

સભા : દ્વાદશાંગી જીવંત તીર્થ છે ?

સાહેબજી : હા, ભાવથી દ્વાદશાંગી જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જે આત્માનો ગુણ છે. પ્રથમ જીવંત તીર્થમાં અનેકને તારનાર ઉત્તમ પુરુષો લીધા. હવે તેઓ જેના બળથી તરે છે અને બીજાને પણ તારે છે તે² શ્રુતજ્ઞાનને બીજા જીવંત તીર્થ સ્વરૂપે લીધું.

૧ દ્વિવિધમનેકદ્વાદશવિધં, મહાવિષયમમિતગમયુક્તમ्। સંસારાર્ણવપાર-ગમનાય દુઃખક્ષયાયાલમ् ॥૧૯॥

(તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર-સંબંધકારિકા-મૂલ)

૨ ગુણસમુદ્રાયોऽનેકપ્રાળિસ્થજ્ઞાનાદિગુણસમૂહः । ‘સંઘો ત્તિ’ સંઘ ઉચ્ચયતે । તસ્ય ચ પ્રવચનં તીર્થમિતિ ચૈતૌ શબ્દૌ । ભવતો વર્તેતે । એકાર્થાવભિત્રાર્થો ।

(પંચાશક પ્રકરણ, પ્રતિષ્ઠાપ્રકરણ પંચાશક, શલોક ૩૯ ટીકા)

★ તીર્થ પ્રવર્તયતિ પ્રવચનમુપદિશતીત્યર્થः ॥૧૯॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર સંબંધકારિકા શલોક ૯ ટીકા - ઉપા. યશોવિજયજી)

★ તિત્થં દુવાલસંગં ... । (ષટ્ક્ખણ્ડાગમ ટીકા (ધવલા) ૧૩, પૃ.૩૬૬)

★ તિત્થયંતિ પુષ્વભણિયં સંઘો જો ણાણા-ચરણસંઘાતો । ઇહ પવયણં પિ તિત્થં તત્તોઽણત્થંતરં જેણ ॥૧૩૮૭॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય મૂલ)

★ ‘તીર્થ’ પ્રાકનિરૂપિતશબ્દાર્થ, તચ્ચ સંઘ ઇત્યુક્તં, ઇહ તુ તદુપયોગાનન્યત્વાત् પ્રવચનં તીર્થમુચ્યતે,

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય, શલોક ૧૩૦ ટીકા)

★ તીર્થયતે સંસારસમુદ્રોઽનેનેતિ તીર્થ-પ્રવચનનું તદાધારત્વાચ્ચ ચર્તુર્વિધઃ શ્રમણસંઘઃ

(એન્દ્ર સ્તુતિ ચર્તુર્વિશિકા શલોક ૧ સ્વોપન વિવરણ)

★ તીર્થયતે સંસાર-સમુદ્રોઽનેનેતિ તીર્થમ्, તચ્ચ સંઘ ઇત્યુક્તમ् । ઇહ તુ તદુપયોગાનન્યત્વાત् પ્રવચનં તીર્થમુચ્યતે ।

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ આ.મલયગિરિ વૃત્તિ ૧૨૭, પૃ.૧૨૯)

★ તીર્થયતેઽનેન સંસારસાગર ઇતિ ‘તીર્થ’ પ્રવચનમ्,

(ગુરુતત્ત્વવિનિશચય ચતુર્થ ઉલ્લાસ શલોક ૬૯ ટીકા)

★ તથા તરન્તિ યેન ભવોદધિમિતિ તીર્થ દ્વાદશાંગેવ, તથાષ્યાધારાધેયયોરભેદવિવક્ષણાત્પ્રવચનનું તીર્થ ચ સંઘ ઉચ્ચત ઇતિ ।

(પંચાશક પ્રકરણ, પ્રતિષ્ઠાપ્રકરણ પંચાશક, શલોક ૩૯ ટીકા)

★ તત્ત્વ ધર્માદિકરણાત્મમસ્યામિ- ‘દુર્ગતિપ્રસૃતાન્ જીવાન્, યસ્માદ્ ધારયતે તતઃ । ધત્તે ચૈતાન્ શુભસ્થાને, તસ્માદ્ ધર્મ ઇતિ

સભા : તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિ તો સ્વયં તરી શકે છે ને ?

સાહેબજી : 'તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિને તરવા અન્ય વ્યક્તિની સહાયની જરૂર નથી, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનની સહાય તો અવશ્ય જરૂરી છે. ઉત્કૃષ્ટ તીર્થસ્વરૂપ ગણધરો પણ ડગલે ને પગલે દ્વાદશાંગીને દૃષ્ટિગોચર કરીને જ ઉપદેશ કે અનુશાસન આપે છે. જેમ ગમે તેટલો નિષ્ણાત ડોક્ટર હોય પણ તેની નિષ્ણાતતાનો પાયો તો આરોગ્યશાસ્ત્ર અને તેના નીતિ-નિયમો વિષયક જ્ઞાન જ રહેવાનું. નિષ્ણાત ડોક્ટરને પણ પોતાની વાતના સમર્થનમાં આરોગ્યશાસ્ત્રનું અવતરણ જ આધાર બનશે. વળી, અપેક્ષાએ વ્યક્તિ કરતાં શાસ્ત્રનું મહત્વ વધારે છે; કેમ કે વ્યક્તિઓ તો બદલાશો પણ શાસ્ત્રો નહીં બદલાય. ^२ શાસનમાં તીર્થસ્વરૂપે લાખો ગીતાર્થ પુરુષો થયા, પણ તે સૌને ગીતાર્થ બનાવનાર અને તેમને કે તેમના થડી બીજાને તરવામાં આધાર બનનાર તો શાસ્ત્રો જ છે. જોકે શાસ્ત્રો શબ્દદેહથી છભસ્થ ગણધરોએ રચ્યાં છે, પ્રજ્ઞા ગણધરોની, શ્રમ-ક્ષયોપશમ પણ ગણધરોનો, છતાં તેની શાસનમાં અપૂર્વ મહત્તા, પૂર્ણ જ્ઞાની તીર્થકરોએ મારેલી મહોરછાપને કારણે છે. તીર્થકરો આ શાસ્ત્રરચનાને પ્રમાણ કરે છે. આમાં જગતનું પરમ સત્ય છે, પરમ તત્ત્વ છે, કલ્યાણનો સાંગ્રોપાંગ માર્ગ છે, તેને

સ્મૃતઃ ॥૧॥' સ ચ દ્વિભેદः-શ્રુતધર્મશર્ચારિત્રધર્મશ્ચ, શ્રુતધર્મેણોહધિકારઃ, તસ્ય ભરતાદિષ્વાદૈ કરણશીલાસ્તીર્થકરા એવાતસ્તેષાં સ્તુતિરુક્તા ..

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાગ્ય-ટીકા શલોક ૧૫૨૩)

☆ 'કેય જિનપ્રવચનોત્પત્તિઃ?' તત્ત્રેહ જિનપ્રવચનં તાવત્ શ્રુતમુચ્યતે, ઇત્યસકૃત્ પ્રસિદ્ધમેવ।

(વિશેષાવશ્યકભાગ્ય શલોક ૧૩૬૫ ટીકા)

☆ શ્રુતધર્મઃ, તીર્થ, માર્ગઃ, પ્રવચનં, પ્રવચનમ्, એતાનિ પ્રવચનૈકાર્થિકાનિ । (વિશેષાવશ્યકભાગ્ય શલોક ૧૩૭૮ ટીકા)

☆ તીર્થતેઽનેનેતિ તીર્થ પૂર્વમેવા�ત્રાયુક્તમ् । કિમ्?, ઇત્યાહ-સંઘઃ । કિંવિશિષ્ટઃ? । જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રગુણસંધાતઃ । ઇહ તુ પ્રવચનમપિ તીર્થમુચ્યતે યસ્માત્, તત્ત: સંધાતાત્ તત્પાત્પરી શ્રુતજ્ઞાનરૂપત્વાદનર્થાન્તરમેવેતિ । ॥૧૩૮૦॥

(વિશેષાવશ્યકભાગ્ય શલોક ૧૩૮૦ ટીકા)

☆ નિપૂર્વાદિણ: સર્વ ગત્યર્થ જ્ઞાનાર્થા ઇતિ ન્યાયતો જ્ઞાનાર્થાદ્ નિતરામીયન્તે યથાસ્થિતસ્વરૂપેણ પરિચ્છિદ્યાન્તે જીવાજીવાદયો ભાવા અનેનેતિ ચરિન્યોર્ણાણોર્યૂતાભ્રેષ્યોऽચ (પાઠ ૩-૩-૩૭) ઇત્યનેન ઘજિ ન્યાય: પ્રમાણમાર્ગઃ । અવતરણી પ્રાણિનોઽનેનાસ્મિન્ત્રિત વા "અબે તૃસ્રોર્ધઙ્ગ" (પાઠ ૩-૩-૧૨૦) અવતારયતીતિ વા કર્તર્યાચિ અવતારસ્તીર્થ, ન્યાયસ્યેતિ કર્મણિ બષ્ટી, તતો ન્યાયસ્યાવતારો ન્યાયાવતાર ઇતિ બષ્ટીતત્પુરુષઃ । અયમભિપ્રાયઃ । યથા તીર્થાપરનામ્નાવતારેણ નદ્યાદિરૂતીર્થયતે, એવમનેનાય્યવતારકલ્પેન શાસ્ત્રેણ ન્યાયામ્ભોધિરૂતીર્થયતે ઇતિ । તસ્ય વિવૃતિ: વિવરણ ક્રિયતે ઇતિ સંબન્ધઃ । (ન્યાયાવતાર ટીપ્પણ)

☆ 'કૃત્વા' વિધાય 'નમસ્કાર' પ્રણામમ्, કેભ્યઃ? ઇત્યાહ-'તીર્થકરેભ્યઃ' તીર્થતે સંસારસમુદ્રોઽનેનેતિ તીર્થ-દ્વાદશાઙ્ગાં પ્રવચનં તદાધારઃ સઙ્ગ્રહો વા, તત્કરણશીલાસ્તીર્થકરાસ્તેભ્યઃ । (બૃહત્કલ્પસૂત્ર શલોક ૧ ટીકા)

૧ ઇદાનીં સ્વલ્બર્યનુજ્ઞાયા: શ્રુતાયતો જાતોઽસિ ત્વમિત્યત્ર વસ્તુનિ-વસ્ત્રાદિલક્ષ્યાદૌ, તદ્ય યથા બહુગુણતરં ભવત્યેતદ્વસ્ત્રાદિલક્ષ્યાદિ તથૈવ કર્તવ્યં, સર્વત્ર સૂત્રાત્ પ્રવર્તિતવ્યમિતિ ગાથાર્થ: ॥૬૧॥

(પંચવસ્તુક શલોક ૧૨૬૧ ટીકા)

૨ મયં જિણાણં સરણ બુહાણ

(કલ્લાણકંદ સ્તુતિ, શલોક ૩)

અનુસરનાર જીવમાત્રનું કલ્યાણ થશે; આવું તીર્થકરોથી પ્રસ્થાપિત હોવાના કારણે, ગણધરો પણ તે સ્વરચિત દ્વાદશાંગીને આદર-માનની નજરે જુએ છે અને આજીવન પોતાની પ્રત્યેક મ્રવૃત્તિમાં તેને જ નજર સામે રાખે છે. જોકે સ્વરચિત શ્રુતજ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્રો તેમના વ્યક્તિત્વ સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે, છતાં છભસ્થ એવા પોતે પણ તેના આધારે સ્વઅનુશાસન કરે છે અને પરઅનુશાસન પણ કરે છે; સ્વયં તરે છે અને બીજા અનેકને પણ તારે છે. તેથી દ્વાદશાંગીને રચનારા એવા ગણધરોથી પણ અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગી મહાન છે. અરે ! તેના પર સત્યતાની મહોરણાપ મારનારા તીર્થકરો કરતાં પણ અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગી મહાન છે.

સભા : તીર્થકરો કરતાં દ્વાદશાંગી મહાન કેવી રીતે ?

સાહેબજી : તીર્થકરો સનાતન નથી, 'જ્યારે દ્વાદશાંગી આ જગતમાં સનાતન-શાશ્વત છે. સૃષ્ટિનાં સર્વ-

૧ અયમિત્યંભૂત: શ્રુતધર્મો વર્દ્ધતાં-વૃદ્ધિમુપયાતુ શાશ્વતઃ-દ્વાર્થાર્થદેશાન્ત્રિત્યઃ, તથા ચોક્તાં-‘દ્વાર્થાર્થદેશાત् ઇત્યેષા દ્વાદશાઙ્ગી ન કદાચિદ् નાસીદિ’ત્યાદિ,

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય, શલોક ૧૫૨૩ ટીકા)

☆ શાશ્વતમાંહિં અનાદિપ્રવાહી પુરુષવ્યાપાર છિ જ. અત એવ-દ્વાદશાંગી પણ અવિચ્છિન્નનાર્થતાયાં શાશ્વત કહી છેં, - "એસા ણં દુવાલસંગી અનુચ્છિતિણયદ્વયાએ સાસયા" ઇતિ સૂત્રાત.

(જેસલમેરદુર્ગોત (બે કાગળો))

☆ નનુ ભગવત્યાદૌ ઋષભદત્તાદય એકાદશાઙ્ગિન: શ્રૂયન્તે, તત્સમ્બસ્થાશચૈકાદશાઙ્ગાન્તઃપાતિનઃ, કથમિદં ઘટતે ? કથં વા દ્વાદશાઙ્ગયા નિત્યત્વં ઘટતે ? | એતચ્છદ્ધકાતદ્ધકાપનોદાય લિખ્યતે-

"કામં દુવાલસંગં, જિણવયણં સાસતં મહાભાગં | સવ્વજ્ઞયણાણિ તથા, સવ્વક્ખરસન્ત્રિવાયા ય ॥૫॥

તહવિ ય કોઈ અત્યો, ઉપ્જ્જતિ તમ્મિ તસ્મિ સમયંમિ | પુષ્ટં ભણિઓઽણુમાંયો ય, હોઇ ઇસિભાસિતેસુ જહા ॥૬॥"

નનુ શાશ્વતમિદં દ્વાદશાઙ્ગમણિ ગણિપિટકમાગમે આર્દ્રકકથાનકં તુ શ્રીવર્દ્ધમાનતીર્થાવસરે તત્કથમસ્ય શાશ્વતત્વમિત્યાશંક્યાહ ॥

"કામમિત્યાદિ" કામમિત્યેતદભ્યુપગમે ઇષ્ટમેવૈતદસ્માકમ્ | તદ્યથા-દ્વાદશાઙ્ગમણિ જિનવચનં નિત્યં શાશ્વતં મહાભાગં-મહાનુભાવમ્, આમર્ણોષધ્યાદિઋદ્ધિસમન્વિતત્વાત્ત્ર કેવલમિદમ્ સર્વાણ્યપ્રથ્યયનાન્યેવંભૂતાનિ । તથા સર્વાક્ષરસન્ત્રિપાતાશચ-મેલાપકા દ્વાર્થાર્થદેશાન્ત્રિત્યા એવેતિ । નનુ મતાનુજ્ઞાનામ નિગ્રહસ્થાનં ભવત ઇત્યાશઙ્ક્યાહ- 'તહવિયઇત્યાદિ' । યદ્યપિ સર્વમપીદં, દ્વાર્થાર્થત: શાશ્વતમ્, તથાઽપિ કોઽપર્યસ્તસ્તમિન્ સમયે તથા ક્ષેત્રે કુતશિચદાર્દકાદે: સકાશાદાવિર્ભાવમાસ્કન્દતિ, સ તેન વ્યપદિશ્યતે । તથા પૂર્વમપ્યસાવર્થો�ન્યમુદ્દિશ્યોક્તો�નુમતશચ ભવતિ, ઋષિભાષિતેષુ ઉત્તરાધ્યયનેષુ યથા । ઇતિ સૂત્રકૃતાઙ્ગદ્વિતીયશ્રુતસ્કન્દ્બષષ્ઠાધ્યયનનિર્યુક્તિ ૨૭૧ પત્રો ૨૪૩ પત્રો ૧૧૦ ॥

(વિચારરત્નાકરસૂત્રકૃતાઙ્ગવિચારનામા દ્વિતીય તરંગ)

☆ જ્ઞાતાધ્યયનેષુ યાનિ આહરણાનિ-દૃષ્ટાન્તાઃ તે હિ કદાચિત્ત એવ ભવેયુર્યો ઋષભાદિભરુપન્યસ્તાઃ, કેચિદન્યથા વા યે પ્રત્યુત્પત્રા ઇતિ । તથા યાનિ ઋષિભાષિતાનિ પ્રકીર્ણકશ્રુતાનિ ચ એતાનિ 'અનિયતાનિ' કદાચિદ્ ભવન્તિ કદાચિત્ત ભવન્તિ; યાનિ ચ ભવન્તિ તાન્યપિ કદાચિત્ત તથાર્થયુક્તાનિ કદાચિદ્ અન્યથાર્થોપેતાનિ । શેષં પુનઃ 'ઉત્સત્રં' પ્રાયેણ નિયતમ્ ॥૨૦૪ ॥

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર શલોક ૨૦૪ ટીકા)

☆ .. નનુ ચ શાશ્વતમિદં દ્વાદશાઙ્ગમણિ ગણિપિટકમ્ આર્દ્રકકથાનકં તુ શ્રીવર્દ્ધમાનતીર્થાવસરે તત્કથમસ્ય શાશ્વતમિત્યાશઙ્ક્યાહ- 'કામ'મિત્યેતદભ્યુપગમે ઇષ્ટમેવૈતદસ્માકં, તદ્યથા-દ્વાદશાઙ્ગમણિ જિનવચનં નિત્યં શાશ્વતં 'મહાભાગ' મહાનુભાવમામર્ણોધ્યાદિ-ઋદ્ધિસમન્વિતત્વાત્ત્ર ન કેવલમિદં સર્વાણ્યપ્રથ્યયનાન્યેવંભૂતાનિ, તથા સર્વાક્ષરસન્ત્રિપાતાશચ-મેલાપકા દ્વાર્થાર્થદેશાન્ત્રિત્યા એવેતિ ।

શાશ્વત તત્ત્વો તેમાં અનાદિથી સુપ્રતિષ્ઠિત છે. શ્રુતની સ્તુતિરૂપે બોલાતા પ્રસિદ્ધ પુક્ખરવરદીવહે સૂત્રમાં આવે છે “લોગો જત્થ પઢ્યદ્વારો જગમિણ તેલુક્કમચ્ચાસુરં” અર્થાત્ દ્વાદશાંગીમાં જોયરૂપે ત્રણ લોક અને સમગ્ર વિશ્વ પ્રસ્થાપિત છે. આ સૂત્રમાં શ્રુતના મહિમાનું વર્ણન કરતાં એક એક અદ્ભુત પદ મૂક્યાં છે. જેમ કે “સિદ્ધે ભો પયઓ” અહો સ્તુતિમાં દ્વાદશાંગીને સ્વયંસિદ્ધ કહે છે, અર્થાત્ જેને સિદ્ધ કરવા તીર્થકરની પણ જરૂર નથી. ^૧ સંસારનું સનાતન શાશ્વત સત્ય દ્વાદશાંગી છે, જે ન્રિકાલાભાવિત તત્ત્વ છે. ^૨ તીર્થકરો પણ તેનું આલંબન લઈને જ તરે છે અને જગતના જીવમાત્ર કલ્યાણના રાહ પર તેનાથી જ ચે છે. ^૩ ગણધરો કે ગીતાર્થ ગુરુના શરણ વગર તર્યાનાં ઉદાહરણો મળશે, પણ દ્વાદશાંગીના શરણ વગર તર્યાનું ઉદાહરણ એક પણ નહીં મળે. અરે ! પ્રત્યેકબુદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધ કે અતીર્થસિદ્ધ મરુદેવામાતા તર્યાં, તે પણ ભાવથી દ્વાદશાંગીનું અનુસરણ કરીને જ તર્યાં છે. દ્વાદશાંગીનો બોધ પામ્યા વિના અને તેને અનુસર્યા વિના તર્યાનો આ જગતમાં એક પણ દાખલો જ નથી. સંક્ષેપમાં વ્યક્તિગત જીવંત તીર્થસ્વરૂપ ગણધર કે ગીતાર્થ ગુરુપરંપરાને પણ આદરણીય, અનુસરણ કરવા લાયક અને કલ્યાણનું કારણ એવું દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવંચન જ વાસ્તવમાં ધર્મતીર્થ છે; કારણ કે તેનામાં જ શ્રેષ્ઠ તારકતા છે.

સભા : દ્વાદશાંગી સનાતન શાશ્વત છે, અને ગણધરો જીવંત તીર્થસ્વરૂપ છે, તો પછી તીર્થકરો દ્વાદશાંગી પર મહોરણાપ કેમ મારે છે ?

સાહેબજી : પૂર્ણ જ્ઞાની તીર્થકરો સૂત્રાત્મક શબ્દદેહરૂપે ગણધરરચિત દ્વાદશાંગી પર મહોરણાપ મારીને દર્શાવે છે કે, આ સંસારના સનાતન શાશ્વત તત્ત્વને સમજવાના સાધનરૂપ આ શબ્દો-સૂત્રો સાચાં છે; પણ તે શાસ્ત્રરૂપ શબ્દોથી કહેવાતા તત્ત્વરૂપ અર્થને તીર્થકરોએ મહોરણાપ નથી મારી, તે તત્ત્વરૂપ અર્થ તો સ્વયંસિદ્ધ

નનુ ચ મતાનુજ્ઞાનામ નિગ્રહસ્થાનં ભવત ઇત્યાશઙ્ક્યાહ-‘જિવિ’ યદ્યપિ સર્વમપીદં દ્વારાર્થતઃ શાશ્વતં તથાડપિ કોડ્યાર્થસ્તમિન્સમયે તથા ક્ષેત્રે ચ કુતશ્ચિદાર્દકાદે: સકાશાદાવિર્ભાવમાસકન્દતિ સ તેને વ્યપદિશ્યતે। તથા પૂર્વમાયસાવર્થોડન્યમુહિશ્યોક્તોડનુમતશ્ચ ભવતિ, ઋષિભાર્ષિતેષૂત્તરાધ્યયનાદિષુ યથેતિ ।

(સૂત્રકૃતાડ્ગસૂત્ર દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ છદું આર્દ્રકાધ્યયન શ્લોક ૧૮૯ શ્રી શીલાડ્કાચાર્ય ટીકા)

૧ ઇતશ્ચાસ્તિ શુદ્ધસત્યવાદી સમસ્તસત્ત્વસંદ્ધાતહિતકારી સર્વભાવસ્વભાવવેદી તયો: કાલપરિણિતકર્મપરિણામયોર્દ્વોનૃપયો: સમસ્તરહસ્યસ્થાનેષ્વત્વન્તભેદજાઃ સિદ્ધાન્તો નામ પરમપુરુષ: ।

(ઉપમિતિ૦ છદ્વો પ્રસ્તાવ)

૨ ‘તપ્યુવ્ચિયા અરહયા’ ઇતિ વચનાતુ,

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

૨, ૩ ધર્માદિકરત્વં ચ વચનાપૌરુષેયત્વનિરાકરણાદેવ વ્યક્તમ्, ઉક્તં ચ-‘ઇણમચ્ચંતવિરુદ્ધં, વયણ ચાપોરુસેઅં ચ [] ત્તિ ।’ નન્વેવમપિ કથં ધર્માદિકરત્વં ભગવતામ્? ‘તપ્યુવ્ચિયા અરહયા’ [આવશ્યકનિર્યક્તૌ ગા. ૫૬૭] ઇતિ વચનાત્ વચનસ્યાનાદિત્વાત્? નૈવમ્, બીજાડ્કુરવત્તદુપપત્તે: બીજાદ્વિ અડ્કુરો ભવતિ, અડ્કુરાચ્ચબીજમિતિ । એવં ભગવતાં પૂર્વજન્મનિ શ્રુતધર્માભ્યાસાતીર્થકરત્વમ्, તીર્થકૃતાં ચ શ્રુતધર્માદિકરત્વમદુષ્ટમેવ । ન ચૈવમપિ વચનપૂર્વકમેવ સર્વજન્ત્વમિતિ નિયમઃ, મરુદેવ્યાદૌ વ્યભિચારાદિતિ વાચ્યમ् । ઇત્થમપિ શબ્દરૂપવચનપૂર્વકત્વનિયમાભાવેડપિ અર્થપરિજ્ઞાન-રૂપવચનપૂર્વકત્વનિયમસ્યાવ્યાહતત્વાદિત્યલં પ્રસંગેન ।

(ધર્મસંગ્રહ૦ શ્લોક ૬૧ ટીકા)

૪. જૈન આગમમાં અનેક સ્થળે લખ્યું છે કે ^૧ દ્વાદશાંગી શબ્દથી અનિત્ય છે, પરંતુ અર્થથી સનાતન શાશ્વત છે. પ્રત્યેક તીર્થકરોના ગણધરો દ્વાદશાંગીને નવો નવો શબ્દદેહ આપે છે, પરંતુ સર્વ ગણધરોની દ્વાદશાંગીમાંથી પ્રગટ થતું તત્ત્વ એક જ હોય છે; જે તત્ત્વ કોઈએ પેદા કર્યું નથી, આ વિશ્વમાં તે કોઈની શોધ કે કોઈનું સર્જન નથી. ^૨ તીર્થકરો પણ જગતના તત્ત્વનું સર્જન કરવા નથી ગયા. તેમણે સત્ય શોધ્યું નથી, પરંતુ જે સત્ય હતું તેને કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શનથી સ્વયં જોયું, જાણ્યું છે અને વાણી દ્વારા લાયક જીવોને તેનો બોધ કરાવ્યો છે. નવ તત્ત્વમાંથી એક પણ તત્ત્વ પ્રભુ મહાવીરે પેદા નથી કર્યું. પ્રભુ વીરે શાસન સ્થાપ્ય તે પહેલાંના અનંતા તીર્થકરોએ પણ આ જ નવ તત્ત્વ બતાવ્યાં છે. દરેક તીર્થકરોના શાસનમાં તત્ત્વ એકરૂપ જ હોય છે. ભૂતકાળના અનંતા તીર્થકરો, ભવિષ્યના અનંતા તીર્થકરો કે વર્તમાનના સર્વ તીર્થકરો વાણી દ્વારા જે તત્ત્વ પીરસે છે, તે સનાતન શાશ્વત છે. તેથી તે તત્ત્વ પર કોઈની મહોરધાપની જરૂર જ નથી. તીર્થકરો તેના પર મહોરધાપ મારતા જ નથી. પરંતુ “ગણધરોએ પોતાના ભસ્તિષ્ઠમાં જે તત્ત્વબોધક સૂત્રો રચ્યાં છે, તે શબ્દાત્મક સૂત્રો પણ શાશ્વત સત્ય તત્ત્વને જ કહેનારાં છે; મેં વાણી દ્વારા અર્થમયં શાશ્વત તત્ત્વ વર્ણાયું, તેને જ સમ્યક્ પ્રતિપાદન કરનારાં આ સૂત્રો છે; માટે તેને ખોટાં ન માનશો.” આમ, શબ્દરૂપ સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગી પર તીર્થકરો સત્યતાની મહોરધાપ મારે છે. બાકી તેના તત્ત્વનું તો કોઈએ સર્જન નથી કર્યું, તે તો સનાતન શાશ્વત જ છે.

જગતનું અર્થરૂપ તત્ત્વ સનાતન શાશ્વત છે, કોઈ ઈશ્વરની પેદાશ નથી :

ધણા ધર્મો કહે છે કે ઈશ્વર દુનિયાના સર્જનહાર છે; પણ જૈનધર્મ તો કહે છે કે તત્ત્વ સનાતન શાશ્વત છે, તેનો કોઈ સર્જક પણ નથી અને વિસર્જક પણ નથી. આ જૈનધર્મની વત્તિ પ્રત્યક્ષથી પણ પુરવાર થાય છે. લાંબી બુદ્ધિ દોડાવ્યા વગર જુઓ તો, જેમ એક ટેબલ છે, તેનું પણ કોઈ મૂળમાંથી સર્જન કે વિસર્જન કરી શકે તેમ નથી. અરે ! આ ટેબલનો એક ખૂણો પણ કરોડો વૈજ્ઞાનિકો ભેગા થઈ મહેનત કરે તો પણ નવો બનાવી શકે તેમ નથી, અને છે તેનો સંપૂર્ણ નાશ કરી શકે તેમ નથી. આ સૃષ્ટિમાં જે છે તે કાયમ માટે છે અને જે નથી તે કાયમ માટે નથી. તેથી નવે નવ તત્ત્વો શાશ્વત છે. તેને સત્યરૂપે તમે સમજશો તો તમારું હિત થશે, નહીં સમજો તો તમે પોતે જ અથડાશો-કુટાશો, બીજો નહીં. જેમ રસ્તામાં ખાડો છે તે સત્યની જેને ખબર હશે

^૧ યદ્યાયેષા દ્વાદશાઙ્ગી ન કદાચિત્ત્રાસીત્તન કદાચિત્ત્ર ભવતિ ન કદાચિત્ત્ર ભવિષ્યતિ અભૂત્વ ભવતિ ચ [નંદીસૂત્રે સૂ.૧૧૮] ઇતિવચનાત્તનિત્યા દ્વાદશાઙ્ગી, તથાયર્થાપેક્ષયા નિત્યત્વં શબ્દાપેક્ષયા તુ સ્વસ્વતીર્થે શ્રુતધર્માદિકરત્વમવિરુદ્ધમ्।

(ધર્મસંગ્રહ૦ શ્લોક ૬૧ ટીકા)

☆ સે કિં તં સાદીયં ઇત્યાદિ। ઇહ પજ્જાતદ્વિતો વોચ્છિત્તિણતો, તસ્સ મતેણ દુવાલસંગં પિ સાદિ સપજ્જવસાણં। કહે? જહા ણરગાદિભવમવેકખાતો જીવો વ્ય। દવ્વદ્વિતો પુણ અવ્વોચ્છિત્તિણતો, તસ્સ મયેણ દુવાલસંગં પિ 'અણાદિ અપજ્જવસાણં ચ' ત્રિકાલવત્થાયી, જહા પંચત્યિકાય વ્ય॥

(નંદીસુત્રં ચૂર્ણિ)

^૨ સોઽજારમરરૂપોऽપિ, સિદ્ધાન્તઃ પરમાર્થતः। લોકે પ્રસિદ્ધમાયાતો, વરિષ્ઠેનૈષ કારિતઃ। ૧૬૦૫। (ઉપમિતિ૦ છઢો પ્રસ્તાવ)

તેનો જ બચાવ શક્ય છે અને ખબર નહીં હોય તે પડશે. આ સંસારનું સત્ય કોઈ ઈશ્વરની પેદાશ નથી, આ સત્ય ત્રિકલાબાધિત અનાદિનું છે. દ્વાદશાંગીમાં આ જગતના સત્ય સિવાય બીજું કંઈ પણ બતાવ્યું નથી. તેથી “અર્થથી દ્વાદશાંગી કદી નહોતી, નહીં હોય કે અત્યારે નથી” તેવું બોલાય નહીં. અર્થથી દ્વાદશાંગી નિત્ય જ છે, એટલે કે જગતનું સત્ય શાશ્વત-નિશ્ચયલ છે. તેનું જ શરણ લઈ તીર્થકરો તીર્થકર બન્યા છે, ગણધરો ગણધર બન્યા છે. જે જગતતારક સત્ય ઉત્તમ પુરુષોને પણ તારે છે તેનાથી ઊંચું તારક તીર્થ બીજું કયું હોઈ શકે? તેથી ^૧ શ્રુતજ્ઞાનમય દ્વાદશાંગી જ ધર્મતીર્થ છે, જે સર્વતારક છે.

ऋષભદેવ ભગવાન દ્વારા ધર્મ સ્થપાયો તે પહેલાં મરુદેવામાતા મોક્ષે ગયાં, ^૨ તેથી તેમણે કાન દ્વારા શાસ્ત્રનો એક શબ્દ પણ સાંભળ્યો નથી, છતાં શાસ્ત્રનું અર્થરૂપ તત્ત્વ સ્વયં સ્કુરણાથી સમજ્ઞને તેને સાંગોપાંગ અનુસરણ કરવા દ્વારા જ તેઓ પણ મોક્ષે ગયાં છે. શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલ ઉત્સર્જ-અપવાદના યથાર્થ જ્ઞાન વગર નિરતિચાર ચારિત્ર પ્રગટે નહીં, પૂર્વરૂપ શાસ્ત્રના જ્ઞાન વિના શુક્લધ્યાન કે ક્ષપકશ્રેષ્ઠી આવે નહીં અને ચૌંદપૂર્વના સંપૂર્ણ બોધ વિના કોઈ જીવ વીતરાગ બને નહીં. તેથી ક્ષયોપશમરૂપે શાસ્ત્રોનાં સર્વ તત્ત્વોનું જ્ઞાન મરુદેવામાતાને પણ પામવું પડે. તે વિના તરણ શક્ય જ નથી. અત્યારે તમારી બુદ્ધિ એટલી મંદ થઈ ગઈ છે કે શાસ્ત્ર શબ્દ બોલીએ એટલે પુસ્તકો જ દેખાવા માંડે છે, પણ જીનશાસનમાં પુસ્તકને શબ્દરૂપ શાસ્ત્રના જ્ઞાનનું સાધન કર્યું છે. વળી, અર્થરૂપ શાસ્ત્ર તો સનાતન છે, જેના જ્ઞાનનું સાધન શબ્દરૂપ શાસ્ત્ર છે. તે સૂત્રરૂપ શાસ્ત્ર દરેક તીર્થકરોના શાસનમાં નવાં-નવાં રચ્યાં. ઋષભદેવ ભગવાનને ૮૪ ગણધરો હતા. તે સૌએ પ્રભુ પાસેથી તત્ત્વ ગ્રહણ કરી, શીધ પોતપોતાના મસ્તિષ્કમાં સૂત્રાત્મક જુદી જુદી ૮૪ દ્વાદશાંગી રચી; જે પરસ્પર શબ્દોથી ભિન્ન હતી, છતાં સૌની દ્વાદશાંગીનો વાચ્યાર્થ એક જ હતો, એક જ તત્ત્વની જુદી જુદી રજૂઆત હતી, જે દરેક ગણધરના પરિવારમાં વાચનારૂપે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવત્તિ, તેથી ઋષભદેવના ૮૪ ગણધરો અને ૮૪ ગણ હતા. જ્યારે પ્રભુ મહાવીરસ્વામીના ૧૧ ગણધર અને ૮ ગણ હતા; કારણ કે પ્રભુના આઈમાનવમા અને દશમા-અગ્નિયારમા એમ બે-બે ગણધરોની દ્વાદશાંગી શબ્દથી પણ સરખી હતી. તેથી તેમના શિષ્ય પરિવારમાં વાચનારૂપે પણ સૂત્રપરંપરા એકસરખી રહી, જે ગણનો અભેદ સૂચયે છે. સંક્ષેપમાં શબ્દરૂપે શાસ્ત્રનું નવસર્જન થાય છે, પરંતુ અર્થરૂપે શાસ્ત્રનું કોઈએ સર્જન કર્યું નથી કે કરશે પણ નહીં.

૧ યદેતદાચારાદિદૃષ્ટિવાદપર્યન્તં દ્વાદશાંગં પરમાગમરૂપં તદાધારભૂતચતુર્વર્ણશ્રીશ્રમણસંઘલક્ષણં વા મન્દિરં

(ઉપમિતિ૦ પ્રથમ પ્રસ્તાવ)

★ ચતુર્વર્ણમહાસંઘપ્રમોદપરકારણમ् । દ્વાદશાંગં પુનજૈન, વચન પુરમુચ્યતે ॥૧૦૧॥

(ઉપમિતિ૦ ચતુર્થ પ્રસ્તાવ)

★ શ્રુતસ્ય ધર્મઃ-સ્વભાવઃ શ્રુતધર્મઃ, બોધસ્વભાવત્વાત् શ્રુતસ્ય ધર્મો બોધોઽભિધીયતે, અથવા જીવપર્યાયત્વાત् શ્રુતસ્ય શ્રુતં ચ તર્દ્વર્મશ્વેતિ સમાસઃ, સુગતિધારણાદ્વા શ્રુતં ધર્મોઽભિધીયતે,

(આવશ્યક નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ઇલોક ૧૩૦ ટીકા)

૨ તથાર્થ-જ્ઞાન-શબ્દરૂપત્વાદધિકૃતવચનસ્ય શબ્દવચનાપેક્ષયા નાવચનપૂર્વકત્વેઽપિ કસ્યચિદ્દોષઃ, મરુદેવ્યાદીનાં તથાશ્રવણાત્, વચનાર્થપ્રતિપત્તિત એવ તેષામપિ તથાત્વસિદ્ધે: તત્ત્વતસ્તત્પૂર્વકત્વમિતિ ।

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

સભા : સુત્રનો એક અક્ષર પણ આધોપાછો કરીએ તો અર્થ બદલાય અને પાપ લાગે એમ કહીએ છીએ, તો દ્વાદશાંગી જુદી જુદી કેમ ?

સાહેબજી : અહીં અર્થ બદલાય તેવા શાબ્દિક તફાવતની વાત નથી. માત્ર શબ્દો જુદા જુદા વાપરે પણ અર્થ એક જ નીકળે તે વાત છે. દા.ત. કોઈ ‘આત્મા’ શબ્દ લખે તેની જગ્યાએ કોઈ ‘ચેતન’ શબ્દ લખે, તો શબ્દમાં ફેરફાર આવ્યો પણ અર્થલેદ નહીં થાય; કારણ ભાષાશાસ્ત્રમાં એક પદાર્થના બોધક અનેક શબ્દો છે. કોઈ વસ્તુ કહે તો કોઈ કપડું કહે; કોઈ પાણી કહે તો કોઈ જળ કહે. તેમ એકનું એક તત્ત્વ કહેવા માત્ર style of expression-રજૂઆતની શૈલી જુદી હોય, પરંતુ interpretation-અર્થઘટન એક જ થાય. અર્થ બદલાઈ જાય તેવો ફેરફાર કોઈ ગણધરનો ન હોય.

સભા : કર્મના ક્ષયોપશમથી દ્વાદશાંગીની રચના થાય કે દ્વાદશાંગીનો બોધ થાય ?

સાહેબજી : દ્વાદશાંગીની રચના કર્મના ઉદ્યથી થાય, જ્યારે દ્વાદશાંગીનો બોધ કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય. ગણધરોને ત્રિપદી દ્વારા સમગ્ર તત્ત્વનો બોધ થયો, તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયકર્મના શ્રેષ્ઠ ક્ષયોપશમનું ફળ છે. આ જ્ઞાન તેમના આત્મામાં પ્રગટ્યું-બોધ થયો, તેને તેઓ પોતે જ પચાવી, માણી શકતા હતા. શબ્દદેહરૂપે સૂત્રાત્મક શાસ્ત્રો ન રચે તો તેમનું જ્ઞાન ભાગી જાય તેમ નહોતું. અરે ! તેમે ભણ્યા પછી પુસ્તકમાં નોંધો નહીં, તો પણ ભૂલી જાઓ. અહીં ગણધરોની જ્ઞાનધારણશક્તિ અને ક્ષયોપશમ એટલા તીવ્ર છે કે તેમને જાણોલું ભૂલી જવાનો પ્રશ્ન નથી. પરંતુ લોકકલ્યાણ અર્થે જાણોલ તત્ત્વને સંક્ષેપ સૂત્રાત્મક શબ્દરૂપે મસ્તિષ્કમાં ગુંધીને મૂક્યાં અને વાચના દ્વારા શિષ્ય-પ્રશિષ્યને પ્રદાન કર્યા, જેનું કારણ ગણધરનામકર્મનો ઉદ્ય છે. ગણધરોએ ગણધરનામકર્મના ઉદ્યથી શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. ^૧ જેમ તીર્થકરો તીર્થકરનામકર્મના ઉદ્યથી જગતના અનુગ્રહ માટે તીર્થની સ્થાપના કરે છે, ^૨ તેમ ગણધરો ગણધરનામકર્મના વિપાકથી પરોપકારહેતુક દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રની રચના કરે છે. આવા શ્રેષ્ઠ પરોપકારની પ્રવૃત્તિ કરવા જે શક્તિ જોઈએ તે ગણધરનામકર્મના ઉદ્યથી મળે છે. આવી પાવન શક્તિ પ્રગટાવવામાં પુષ્ય કારણ છે ત્રિપદી દ્વારા આત્મામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટ્યું તેમાં ક્ષયોપશમ કારણ છે, પરંતુ સારભૂત સૂત્રરૂપે ગુંધીને મૂક્યાં તેમાં ગણધરનામકર્મનો ઉદ્ય કારણ છે. અહીં શાસ્ત્રો રચ્યાં તે શબ્દથી દ્વાદશાંગી કહેવાય. તેમાં નવસર્જન શબ્દોનું છે, અર્થનું નહીં. દા.ત. ઋષભદેવ ભગવાનના ગણધરે રચેલી દ્વાદશાંગીમાં જે છ તત્ત્વ હતાં, તે જ છ તત્ત્વ મહાવીર ભગવાનના ગણધરોએ દ્વાદશાંગીની રચના કરી તેમાં પણ રહેવાનાં. તેમાં છ તત્ત્વમાંથી છ પણ નહીં થઈ જાય કે ૧૧ પણ નહીં થઈ જાય; કેમ કે જૈનધર્મ ગણધરોને કે તીર્થકરોને પણ તત્ત્વસર્જક નથી માનતો, પણ તત્ત્વદર્શક માને છે. બીજા

૧ યદ્ભગવદિભ: સર્વજ્ઞ: સર્વર્દર્શિભિ: પરમર્ષિભિરહદિભસ્તત્વાભાવ્યાત્ પરમશુભસ્ય ચ પ્રવચનપ્રતિષ્ઠાપનફલસ્ય તીર્થકરનામકર્મણોઽનુભાવાદુક્તાં ભગવચ્છિષ્યતૈતિશયવદિભરુત્તમાતિશયવાગુદ્ધિસમ્પત્રેર્ગણધરેર્દ્વં તદઙ્ગપ્રવિષ્ટમ्।

(તત્ત્વાર્થભાષ્ય અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૨૦)

૨ .. તીર્થમિહ ગણધરસ્તસ્ય ધર્મઃ-આચાર: શ્રુતધર્મપ્રદાનલક્ષણસ્તીર્થધર્મ: યદિવા તીર્થ-પ્રવચનં શ્રુતમિત્યર્થસ્તદ્ર્ભર્મઃ-સ્વાધ્યાયઃ..

(ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર સમ્યક્ત્વપરાક્રમઅધ્યયન શલોક ૫૦૯ પદ ૧૯ શાંતિસૂરિ ટીકા)

ધર્મની ફીલોસોફી કરતાં જેન ફીલોસોફીનો મૂળભૂત concept-વિચાર જુદો છે. આપણો ત્યાં ઈશ્વર almighty-સર્વશક્તિમાન નથી, પરંતુ વિશ્વવ્યવસ્થામાં જે ઉત્તમોત્તમ પુરુષ, ગુણસમૃદ્ધ પુરુષ તે ઈશ્વર છે, આખી દુનિયાને ઊંઘીયતી કરી શકે તે ઈશ્વર નથી. ઉલદું જૈનદર્શન કહે છે કે પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને અનુસારે જ સમગ્ર વિશ્વવ્યવસ્થા ચાલે છે. In cosmology cosmic order is supreme, even God has to follow it.-વિશ્વવ્યવસ્થામાં તેના નિયમો સર્વોપરી છે, ઈશ્વરે પણ તેને અનુસરવા પડે. આમ, જો ભગવાનને પણ તત્ત્વનું અનુસરણ કરવું પડે તો બીજાની ક્યાં વાત રહી ? તીર્થકરનો આત્મા પણ ભૂલ કરે તો તેમને પણ વિશ્વવ્યવસ્થામાં સજા છે. ભગવાન મહાવીરના જીવે ભૂલ કરી તો તેઓ પણ સાતમી નરકે ગયા, અને તમે કરશો તો તમે પણ જશો. અહીં બધા માટે નીતિનિયમો સરખા છે, કોઈ લેદભાવ નથી. વિશ્વવ્યવસ્થામાં પાયાના તત્ત્વનું વર્ણન કરવા જે શબ્દરૂપ રજૂઆત કરાય છે, તે સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગી છે.

વ્યક્તિરૂપ તીર્થ કરતાં પણ દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રની મહાનતા :

આ જગતમાં તારક વ્યક્તિને જેમ તીર્થસ્વરૂપ કહી, તેમ વ્યક્તિ કરતાં પણ મહાન એવા પ્રવચનને હવે તીર્થ કહે છે. એટલે કે સર્વતારક પ્રવચન જ તીર્થસ્વરૂપ છે, જે દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો છે. અહીં શાસ્ત્ર શબ્દમાં ‘શાસ્ત્ર’ અને ‘ત્ર’ એમ બે વિભાગ છે. ‘શાસ્ત્ર’ એટલે શાસન અને ‘ત્ર’ એટલે ત્રાણ. જે તમારા પર શાસન કરે, તમને ભર્યાદા-controlમાં રાખે, અને તમારું ત્રાણ એટલે રક્ષણ કરે તે શાસ્ત્ર. ‘જેમાં અનુશાસન અને રક્ષણની શક્તિ છે, તેને શાસ્ત્ર કહેવાય. શરણો ગયેલાનું શાસ્ત્ર અનુશાસન કરે અને રક્ષણ કરે. આ શક્તિ જેનામાં હોય તે જ તારક તીર્થ બની શકે; કેમ કે ભવસાગરથી પાર પામવા મોક્ષમાર્ગમાં નિર્વિદ્ધ પ્રગતિ અર્થે સતત અનુશાસન અને રક્ષણની જરૂર છે, જે બંને કરવાની શક્તિ સમ્યક્ શાસ્ત્રમાં છે. સમ્યક્ શાસ્ત્રવચનનો તેના જ્ઞાતાને સતત કલ્યાણમાર્ગમાં નિયંત્રિત કરે છે અને આત્માને અહિતકારી તત્ત્વોથી પર્યાપ્ત રક્ષણ પૂરું પાડે છે. દ્વાદશાંગીના પ્રત્યેક વચનમાં આવી અમાપ શક્તિ છે, તેથી શાસ્ત્ર જ તીર્થસ્વરૂપ છે.

સભા : શાસ્ત્ર પણ તીર્થ છે, અને શાસ્ત્રજ્ઞ ગુરુ પણ તીર્થ છે, તો તકાવત શું ?

સાહેબજી : શાસ્ત્રજ્ઞ ગુરુ એ વ્યક્તિ થઈ, તેને પણ મહાન બનાવનાર તેમનામાં રહેલાં શાસ્ત્ર છે. તે પોતે પણ તેના બળથી તરે છે અને બીજાને પણ તેના બળથી તારે છે. તે અપેક્ષાએ વ્યક્તિ કરતાં શાસ્ત્ર મહાન છે, જેમ ધર્મચાર્ય કરતાં ધર્મસિદ્ધાસનનું મહત્વ વધારે છે. વ્યવહારમાં સુધર્મસ્વામીની પાટ બોલીએ ત્યારે પાટનું મહત્વ વધારે છે; કેમ કે પણ્ણદર તો આજે આ અને કાલે બીજા છે. વ્યક્તિ બદલાશે પણ ધર્મઆસન બદલાવાનું નથી. તેમ વીરના શાસનમાં કાળક્રમે ગુરુઓ બદલાયા, પણ શાસ્ત્ર તો તે જ છે. જૈનદર્શન નયોથી ભરપૂર છે, એટલે જુદી જુદી અપેક્ષાએ ધર્મતીર્થનું સ્વરૂપ વર્ણવે. એક અપેક્ષાએ વ્યક્તિ પણ જંગમ તીર્થ છે,

૧ શાસનાત્માણશક્તેશચ, બુધે: શાસ્ત્ર નિરુચ્યતે । (અધ્યાત્મોપનિષત્તુ પ્રકરણ, શાસ્ત્રયોગશુદ્ધિ અધિકાર શલોક ૧૨)

☆ તथા શાસ્ત્રયોગશુદ્ધિનેનાસ્માદસ્મિન્ત્રિત વા જ્ઞેયમાત્મનેતિ વા શાસ્ત્ર (આવશ્યક નિર્યક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૧૩૦ ટીકા)

જ્યારે બીજી અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચન જ જેંગમ તીર્થ છે. અહીં બીજા ધર્મતીર્થનું વર્ણન પહેલા ધર્મતીર્થને નકામું સ્થાપિત કરવા માટે નથી, બંનેનું સાપેક્ષ સ્વતંત્ર મૂલ્ય છે. જેમ ગીતાર્થ ગુરુ જીવંત વ્યક્તિ છે, જેનું શરણ સ્વીકારવા માત્રથી જીવો તરે છે; તેમ આત્મામાં રહેલા જીવંત શ્રુતજ્ઞાનને અનુસરવાથી પણ જીવ ચોક્કસ તરે છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાન પણ ભાવતીર્થ છે. વળી, વ્યક્તિગત તીર્થ કરતાં શ્રુતરૂપ તીર્થ મહાન છે, સર્વને અવશ્ય અનુસરવા લાયક છે. દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતજ્ઞાનની તારકતા અતિ વ્યાપક છે. વ્યક્તિરૂપ તીર્થનું શરણ સ્વીકાર્યા વગર કોઈ તરી જાય એવું બને, પરંતુ દ્વાદશાંગીરૂપ તીર્થનું શરણ સ્વીકાર્યા વગર કોઈ તર્યાં નથી અને તરવાના નથી.

^૧ શાસ્ત્ર જ તરવા માટે આખા જગતની આધારશિલા છે. તેનામાં અનુશાસન કરવાની જબરજસ્ત તાકાત છે. અંતરમાં રહેલું સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાન વ્યક્તિને પળે પળે હિતની પ્રેરણા કરે છે. અને અહિતથી બચાવે છે. આત્મામાં રહેલું સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાન કદી પણ અનુશાસન અને રક્ષણની શક્તિથી શૂન્ય હોતું જ નથી. દા.ત. “સર્વ જીવોને હણવા નહીં” એવું શાસ્ત્રાનુસારી શ્રુતજ્ઞાન વ્યક્તિને જીવનમાં અહિસાના આચરણનું અનુશાસન આપશે અને હિસાના અનર્થોથી સુરક્ષિત કરશે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં તારકતા અનુભવસિદ્ધ છે. વળી, સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પણ ત્રિકાલાભાગિત સત્ય જ છે. તેથી આ જગતનું અપારિવર્તનશીલ સત્ય જેમાં સમાયેલું છે, તે જ શાસ્ત્રો છે. આ concept-વિચાર તમારા મગજમાં સ્પષ્ટ હશે તો ઘણી ગેરસમજ અને ગોટાળા નીકળી જશે. ^૨ વર્તમાનમાં ઘણાને મનમાં થાય છે કે શાસ્ત્રો કોણે લખ્યાં ? ક્યારે લખ્યાં તેની ખબર નથી. વળી તેમાં પાછળથી ઘાલમેલ થઈ હોય તો આપણને શું ખબર ? તેથી શાસ્ત્રો પર આંધળો ભરોસો કેમ રખાય ? પણ આવું વિચારનારને ખબર નથી કે જૈનશાસ્ત્રોનું structure-બંધારણ જ એવું છે કે તેના મૂળભૂત તત્ત્વને કોઈ બદલી ન શકે. અરે ! તીર્થકરો સુદ્ધાં તેમાં એક નવા પૈસાભાર પણ ફેરફાર ન કરી શકે. દા.ત. ભગવાન પાર્શ્વનાથ પછી પ્રભુ મહાવીર ૨૫૦ વર્ષ થયા, પરંતુ તેમની પણ તાકાત નથી કે શાસ્ત્રોના તત્ત્વમાં ફેરફાર કરી શકે. વળી, બીજો કોઈ પણ વચ્ચેથી ફેરફાર કરે તો ગોટાળાઓ ચોક્કસ પકડાઈ જ જાય, તેવું સુભૂત શાસ્ત્રોનું માળખું છે. ^૩ મહાનિશીથસૂત્ર-આગમમાં કહું છે કે દ્વાદશાંગી તીર્થકરો માટે પણ અલંઘનીય છે; કેમ

^૧ ઇહ દ્વાદશાઙ્કાંગમાં સૂત્રાર્થોભયભેદેન ત્રિવિધં, દ્વાદશાઙ્કાંગમેવ ચાજા 'આજાપ્યતે જન્તુગણો હિતપ્રવૃત્તા યયા સાડજ્ઞે' તિવ્યુત્પત્તેઃ, તતઃ સાડજ્ઞા ચ ત્રિધા, તદ્વાચ-સૂત્રાજ્ઞા, અર્થાજ્ઞા, તદુભયાજ્ઞા ચ। (ધર્મપરીક્ષા શ્લોક ૪૦ ટીકા)

^૨ યસ્ત્વદાર્ની પ્રમાણાનુપપત્યાદ્યુદ્ભાવયત્રાચારાઙ્કાદિસદ્ભાવમેવ ન સ્વીકુરુતે, સોડતિબાદ્યઃ, સ્વકલૃપ્તસ્થાર્મૂલપ્રવૃત્તા-વન્ધપરમ્પરાશર્કાયા દુર્નિવારત્વાત्, "જો ભણિ નથ્ય ધર્મો...." ઇત્યાદિના મહાપ્રાયશિચ્ચતોપદેશાત્, અસંભાષ્યત્વાચ્ચ તસ્ય।

(શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય૦ સ્ત્રબક-૯, શ્લોક ૪ ટીકા)

^૩ ‘સે ભયવં! કેણ અદેણ એવ કુચ્ચઝ! જહા ણ ગોયમા અણારાહગે’? ગોયમા! ણ ઇમે દુવાલસંગે સુય-નાણે અણપ્પવસિએ અણાઇ-નિહણે સબ્બુયત્થ-પસાહગે અણાઇ-સંસિદ્ધે સે ણ દેવિંદ-વંદ-વંદાણ-અતુલ-બલ-વીરિએસરિય-સત્ત-પરક્કમ-મહાપુરિસાયાર-કંતિ-દિત્તિ- લાવણ્ણ-રૂબ-સોહગગાઇ-સયલ કલા-કલાવ-વિચ્છદુ મંડિયાણ અણંત-ણાણીણ સયં સંબુદ્ધાણ જિણ-વરાણ અણાઇસિદ્ધાણ અણંતાણ કદુમાણ-સમય-સિજ્જમાણાણ અણોસિં ચ આસત્ર-પુરેકખડાણ અણંતાણ સુગહિય-નામ-ધેજ્જાણ મહાયસાણ

કે વિશ્વનાં મૂળભૂત તત્ત્વો, વિશ્વવ્યવસ્થા અને તેના સંચાલનના શાશ્વત વ્યાપક નિયમો એ તીર્થકરોનું પણ સર્જન નથી. ઉલદું તીર્થકરો સ્વયં તેને જીવનમાં અનુસરે છે અને બીજાને અનુસરવાની પ્રેરણા આપે છે. ઈશ્વર પણ વિશ્વવ્યવસ્થાના હિતકારી નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેને પણ તેનું ફળ ભોગવવું પડે, એવો જૈનદર્શનનો દસ્તિકોણ છે. તેથી સર્વ તીર્થકરોએ આદરેલી અને સ્વ-પરના હિતનું એકમાત્ર સાધન ભાવશ્રુતમય દ્વાદશાંગી જ વિશ્વતારક છે, અદ્વિતીય તીર્થ છે.

ભગવંતે કહેલ મુષ્ટિરૂપ (સારભૂત) અર્થાત્મક ત્રિપદી અને ગણધરોએ રચેલ સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગી એ બીજા જીવંત તીર્થરૂપ છે :

સભા : લોકવ્યવહારમાં તો શાસ્ત્ર કરતાં શાસ્ત્ર રજૂ કરનારનું મહત્વ વધારે છે ને ?

સાહેબજી : ત્યાં જડ ગ્રંથરૂપ શાસ્ત્રો લેવાનાં. જૈનધર્મમાં નયવાદ છે, તેથી કોઈ એક શબ્દ લેશો તો તેનો એક જ અર્થ નહીં થાય. Minimum-ઓછામાં ઓછા ચાર અર્થ તો છે જ.

મહાસત્તાણ મહાણભાગાણ તિહુયણોકક-તિલયાણ તેલોકક-નાહાણ જગપવરાણ-જગેકક-બંધૂણ જગ-ગુરુણ સવ્યણ્ણૂણ સવ્ય-દરિસીણ પવર-વર-ધર્મ-તિત્યંકરાણ-અરહંતાણ ભગવંતાણ ભૂયભવ્ય-ભવિસ્સાઈયાણાગય-વદૃમાણ-નિખિલાસેસ-કસિણ-સગુણ-સપજ્જ્ય સવ્યવત્થુવિદિયસબ્બાવાણ અસહાએ પવરે એકકમેકકમગે સે ણ સુત્તાએ અત્થત્તાએ તેસિં પિ ણ જહદ્વિએ ચેવ પણણવણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવાણદુણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ ભાસણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ વાયણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ પરુવણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ વાયરણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ કહણિજ્જે | સે ણ ઇમે દુવાલસંગે ગળિપિડગે તેસિં પિ ણ દેવિવિંદ-વંદાણ નિખિલ-જગ-વિદિય-સદવ્ય-સપજ્જવ-ગડ્ય-આગડ્ય-હાસ-વૃદ્ધ્ય-જીવાઇ-તત્ત્વ-જાવ ણ વત્થુ-સહાવાણ અલંઘણિજ્જે, અણાઇકકમણિજ્જે અણાસાયણિજ્જે અણુમોયણિજ્જે |

(મહાનિશીથસૂત્ર, નવણીયસાર નામનું પાંચમું અધ્યયન, ફકરો - ૨૫)

☆ 'સે ભયં! અતિથ કેરે જેણમિણમો પરમ-ગુરુણ પી અલંઘણિજ્જનું પરમસરણણ ફુડં પયડં-પયડ પયડં પરમ-કલ્લાણાં કસિણ-કમ્પદુ-દુક્ખ-નિંદુવણ પવયણાં. અઝકકમેજ્જ વા, વઝકકમેજ્જ વા લંઘેજ્જવા-ખંડેજ્જ વા, વિરાહેજ્જ વા, આસાએજ્જ વા, સે મનસા વા, વયસા વા, કાયસા વા, જાવ ણ વયાસી-ગોયમા! ણ અણંતેણ કાલેણ પરિવત્તમાળેણ સયય દસ-અછેરગે ભવિસુ | તત્થ ણ અસંખેજ્જે અભવે અસંખેજ્જે મિચ્છાદિદુ અસંખેજ્જે સાસાયણ દવ્બ-લિંગમાસીય સઢત્તાએ ડંભેણ સક્કરિજ્જંતે 'એટ્થે ધ્મિમા' ત્થિ કાઉણ બહવે અદિદુ-કલ્લાણે જઇણ પવયણમબુગરમતિ | તમબુગરામિય રસ-લોલત્તાએ વિસય-લોલત્તાએ દુદ્વંતિંદિય-દોસેણ અણુદિયહ જહદ્વિય મગાં નિંદ્વંતિ, ઉમ્માગાં ચ ઉસ્સપ્યર્યંતિ | તે ય સવ્બે તેણ કાલેણ ઇમ પરમ-ગુરુણ પિ અલંઘણિજ્જ પવયણ જાવ ણ આસાર્યંતિ |

(મહાનિશીથસૂત્ર, નવણીયસાર નામનું પાંચમું અધ્યયન ફકરો ૨૭)

☆ કેવલજ્ઞાનાદપિ જિનાગમ એવ પ્રામાણ્યેનાતિરિચ્યતે | યદાહુ:- "ઓહે સુઅરોવડત્તો, સુઅનાણી જઇણ ગિણહિ અસુદ્ધં | તં કેવલીંવિ ભુંજ્છ, અપમાણ સુઅં ખ્વે ઇહરા ||૧૧||" [પણદનિર્યુક્તી ગા. ૫૨૪]

(ધર્મસંગ્રહ શલોક ૧ ટીકા)

☆ યતનાપૂર્વક ચ્છદ્વસ્થાનીત આહારપ્રહણ કરિં, તે પળિ-શ્રુતવ્યવહાર પ્રામાણ્ય કરી, કેવલવ્યવહાર જ છેં. દ્રવ્યદોષનો દોષ નથી. નહીં તો-સમવસરણમધ્યે શબ્દ: રસ: ગંધ: પ્રવીચારે તે મૈથુનાતિક્રમ હું જાઈ. તે માટે-કવલાહારનિમિત્ત ભિક્ષાવ્યવહાર આગમવ્યવહારીનેં દોષ ન હોઇં. -૧.

(જેસલમેરદુર્ગેત (કે કાગળો))

દા.ત. ચશમાં, થાંબલો, એમ કોઈ પણ શબ્દ લેશો તો તેના ઓછામાં ઓછા ચાર અર્થ તો આવશે જ. પ્રત્યેક શબ્દના ચાર નિક્ષેપા પાડ્યા છે. ચશમાંનો સંબોધક શબ્દ કે લિપિબદ્ધ શબ્દ તે ‘નામચશમાં’ કહેવાય; કારણ કે પ્રત્યેક શબ્દ પોતાનો પણ વાચક છે અર્થાત્ નામનું વાચક પણ નામ છે. તમે ‘ચશમાં’ બોલ્યા, પછી તમને કોઈ પૂછે કે તમે શું બોલ્યા ? તો તમે કહેશો કે હું ‘ચશમાં’ બોલ્યો. આ વાક્યમાં ચશમાંથી ચશમાં શબ્દ અભિપ્રેત છે. એટલે ચશમાં શબ્દનો અર્થ પણ ‘ચશમાં’ એ રૂપ ધ્વનિ થાય.

વળી, કોઈ કાગળ પર ચશમાંનું ચિત્ર દોરેલું છે, તે વખતે તમને કોઈ પૂછે કે આ શું છે ? તો તમે કહેશો કે ‘ચશમાં’ છે. એટલે ચશમાંનું ચિત્ર પણ ચશમાં કહેવાય. જે ‘સ્થાપનાચશમાં’ છે. ટૂંકમાં શબ્દનો વાચક પણ શબ્દ છે અને ચિત્રનો વાચક પણ શબ્દ છે.

વળી, કોઈ કારીગર ચશમાં બનાવવા ઓજારો લઈને બેઠો હોય, અને ચશમાંના partsને-ભાગોને assemble કરી-જોડી રહ્યો હોય, તે વખતે કોઈ પૂછે કે તું શું બનાવે છે ? તો જવાબમાં કહે કે હું ચશમાં બનાવું છું. હજુ ચશમાં તો બન્યાં નથી, પરંતુ તે ચશમાંની પૂર્વ અવસ્થા છે, જેનો વાચક પણ ચશમાં શબ્દ બન્યો. તે.જ રીતે તમારાં ચશમાં હાથમાંથી પડ્યાં અને તૂટી ગયાં, ત્યારે કોઈ તમને પૂછે કે શું તૂટ્યું ? તો તમે કહેશો કે આ ચશમાં તૂટી ગયાં. અથવા તૂટેલા ટૂકડાઓને આ મારાં ચશમાં તૂટ્યાં એમ કહેશો. આ ચશમાંની ઉત્તર અવસ્થા છે, જેનો વાચક પણ ચશમાં શબ્દ બન્યો. કોઈપણ ચશમાંની પૂર્વાવસ્થા અને ઉત્તરાવસ્થા તે ‘દ્રવ્યચશમાં’ છે, જ્યારે મૂળભૂત ચશમાં તે ‘ભાવચશમાં’ છે. દુનિયાના તમામ શબ્દોના સંક્ષેપમાં આ ચાર નિક્ષેપા ઘટે, અને ક્યાંક તો ૧૦-૧૫-૨૫ નિક્ષેપા પણ થાય. આ ભાષાના આધારે અર્થધટનની શૈલી છે.

આગમમાં એક એક શબ્દનાં નિક્ષેપા દ્વારા અર્થધટન કર્યા છે, તે વાંચો તો દંગ થઈ જાઓ. તેમ ‘શાસ્ત્ર’ શબ્દના પણ સંદર્ભથી અનેક અર્થ થાય. પ્રસ્તુતમાં લેખન દ્વારા લિપિબદ્ધ જડ ગ્રંથરૂપ શાસ્ત્ર લો તો તેની અપેક્ષાએ તેને ભષણનાર, વાંચનાર, સમજનાર, સમજાવનાર કે રજૂ કરનાર વ્યક્તિનું મહત્વ અવસ્થ વધારે છે; કારણ કે પુસ્તકરૂપ શાસ્ત્રો જડ સાધન છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ભાવશાસ્ત્ર તો આત્મામાં રહે છે. તત્ત્વથી શાસ્ત્ર શ્રુતજ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે, જે આત્મામાં રહે છે. તે જીવંત શાસ્ત્રનો અત્યારે હું તીર્થસ્વરૂપે મહિમા ગાઉં છું. તીર્થકરોએ વાણી દ્વારા કહેલ દ્વાદશાંગી અર્થજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે પરથી ગણધરોએ સ્વમસ્તિજ્ઝમાં રચેલ દ્વાદશાંગી સૂત્રજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. સૂત્ર અને અર્થ ઉભયનું જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન છે, જે આત્માનો બોધરૂપ ગુણ છે. તે શ્રુતજ્ઞાનને અભિવ્યક્ત કરનારા કે બોધ કરાવનારા ધ્વનિરૂપ જડ શબ્દો પણ અપેક્ષાએ શાસ્ત્ર કહેવાય, અને તેનું લિપિબદ્ધ પુસ્તક પણ અપેક્ષાએ શાસ્ત્ર કહેવાય. છતાં લિપિ કે શબ્દો એ શ્રુતજ્ઞાનનાં જડ સાધન છે. અહીં તો આત્મામાં રહેલા સૂત્રજ્ઞાન કે અર્થજ્ઞાનરૂપ જીવંત શાસ્ત્રની વાત ચાલે છે. તે ભાવશાસ્ત્ર જ તીર્થસ્વરૂપ છે અને તેમાં સમગ્ર વિશ્વને તારનારા સર્વ હિતકારી નીતિનિયમોનો સાંગોપાંગ સંગ્રહ છે. અરે ! ‘આખું વિશ્વ જ તેમાં શૈયરૂપે પ્રતિષ્ઠિત છે. ત્રણ લોક, સચરાચર સૃષ્ટિ, જગતનું સર્વ તત્ત્વ શાસ્ત્રમાં રહેલું છે. તેનાથી બહાર કુંઈ નથી.

૧ લોકનં લોક:= જ્ઞાનમેવ, સ યત્ત્ર પ્રતિષ્ઠિતઃ, તથા જગદિદં જ્ઞેયતયા। કેચિન્મનુષ્ઠલોકમેવ જગન્મન્યન્ત ઇત્યત આહ “ત્રૈલોક્ય મનુષ્યાસુરમ्” આધારાધેયભાવરૂપમિત્યર્થः।
(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

સભા : તો પછી કેવલી કરતાં ગજાધરોએ જ્ઞાનમાં જે જાણું છે તે અનંતમાં ભાગે કેવી રીતે કહ્યું ?

સાહેબજી : તે તફાવત તો વિશદ્ધતા અને સંક્ષિપ્તતાના કારણો છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પણ વિશ્વના સર્વ પદાર્થો છે અને કેવલજ્ઞાનનો વિષય પણ વિશ્વના સર્વ પદાર્થો છે, માત્ર કેવલી પ્રત્યેક પદાર્થના પર્યાયો કેવલજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાની કરતાં અનંતગણા જાણે, તેથી કેવલજ્ઞાનના અનંતમાં ભાગે શ્રુતજ્ઞાન આવે; છતાં ‘આખા વિશ્વમાં એવું કોઈ દ્રવ્ય નથી કે જેનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં ન હોય. માત્ર શાસ્ત્રો વાણી દ્વારા અભિવ્યક્ત કરી શકાય એવા પર્યાયોથી જે તે તે દ્રવ્યનું વર્ણન કરે છે, જ્યારે કેવલી તો વાણીને અગોચર એવા પ્રત્યેક વસ્તુના અનંત પર્યાયોને જુઓ અને જાણો છે, તો પણ તે જાણેલાને કેવલી વાણી દ્વારા સંપૂર્ણ વર્ણન કરી શકતા નથી.

જે એકને જાણો છે તે સર્વને જાણો છે, જે સર્વને જાણો છે તે એકને જાણો છે :

કેવલજ્ઞાનની ક્ષમતા અગાધ છે. તેમાં તો એક દ્રવ્યમાં પૂર્ણ વિશ્વનું જ્ઞાન સમાય છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે “^૧ જે એકને પૂર્ણપણે જાણો છે તે જે સર્વને પૂર્ણપણે જાણો છે, અને જે સર્વને જાણો છે તે જે એકને જાણો છે.” કારણ કે પ્રત્યેક દ્રવ્યનું સમગ્ર વિશ્વ સાથે interconnection-પરસ્પર જોડાણા છે.

સભા : કઈ રીતે ?

સાહેબજી : તમારી બુદ્ધિ જે બહેર મારી જશે, છતાં દિગ્દર્શનરૂપે સમજાવું. દા.ત. આ એક કપડું છે. આ કપડું પહેલાં રૂ હતું, તે પહેલાં જાડ હતું, તે પહેલાં માટી હતું, તે પહેલાં પત્થર હતું, તે પહેલાં અણુ-પરમાણુ હતાં. તેમ કંપિક ભૂતકાળમાં જતાં આ અણુ-પરમાણુ સમગ્ર વિશ્વના જડ દ્રવ્યો અને સર્વ આત્મા સાથે કોઈક ને કોઈક સમયે જુદા જુદા સર્વ મકારે connected-જોડાયેલ હતું. તેથી આ કપડામાં રહેલાં અણુ-પરમાણુની સર્વ અવસ્થાઓને જે સંપૂર્ણપણે જાણો તે જે આ કાપડ દ્રવ્યને સમગ્રતાથી જાણો; જે જાણવા આખા વિશ્વની જાણકારી અનિવાર્ય છે. ટૂંકમાં Whole cosmos is interdependent, interconnected and multi complex-આખું વિશ્વ પરસ્પર આધારિત, પરસ્પર જોડાયેલ અને વિવિધતાઓવાળું છે. વિશ્વની એક વસ્તુને પણ પૂરેપૂરી જાણો તો આખું વિશ્વ અવશ્ય જાણી શકો. આ જૈન શાસ્ત્રોનો દાઢિકોણ ખૂબ જ પારદર્શી અને વેધક છે. વૈજ્ઞાનિકોએ આવું કદી વિચાર્યું નથી.

દ્વાદશાંગીની મહાનતા, તીર્થકરો પણ દ્વાદશાંગીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી :

જે જૈનદ્રવ્યાનુયોગ જાણો તેને તત્ત્વજ્ઞાનની અદ્વિતીયતા સમજાય અને ખાતરી થાય કે આ દુનિયામાં જિનવચનથી શ્રેષ્ઠ કાંઈ જ નથી. તેથી તીર્થસ્વરૂપ આત્માઓ પણ શાસ્ત્રો પાસે નતમસ્તકે ઊભા રહે

૧ જ્ઞેયભાવપ્રદીપં,

(સ્નાતસ્યા સ્તુતિ શલોક ૩)

૨ યત ઉક્તમાચારાઙ્ગે-“જે એં જાણાં, સે સબ્બ જાણાં। જે સબ્બ જાણાં, સે એં જાણાં।” (બદ્ધદર્શન૦ શલોક ૫૫ ટીકા)

છે. ^૧ શ્રીભગવતીજુ સૂત્રના પ્રારંભમાં જ સુધર્માસ્ત્વામીએ દ્વાદશાંગીને નમસ્કાર કર્યો; કેમ કે તેઓ જાણો છે કે આના પ્રભાવે અમે બધા છીએ, આના પ્રભાવે જ આખું જગત છે, આ જ વિશ્વનો આધાર છે, ત્રણ કાળમાં, ત્રણ લોકમાં સર્વજીવોને તારણહાર છે. તમને શ્રુતજ્ઞાનમાં ભક્તિ-બહુમાન કે રસ નથી; કેમ કે તમને શ્રુતજ્ઞાનની સાચી ઓળખાણ નથી. અરે! ^૨ કેવલજ્ઞાન. પામવાનું મુખ્ય સાધન પણ શ્રુતજ્ઞાન જ છે. અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન સર્વ સમ્યગ્ જ્ઞાનોની આદ્ય ગંગોત્રી છે. તીર્થના સ્થાપક, તીર્થના નાયક, તીર્થના માલિક તીર્થકરો પણ દ્વાદશાંગીની આજીનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. ^૩ દ્વાદશાંગીનું બીજું

૧ જિનવાણ્યે નમ ઇત્યાદિ તત્કલ્પનાપિ પરાસ્તા, વાણીનમસ્કારસ્ય 'નમ: શ્રુતદેવતાયૈ' ઇત્યનેનૈવ ગતાર્થત્વાત,

(પ્રતિમાશતક શલોક ૩ ટીકા)

૨ મહારાજપથો મુક્તેશ્વતુર્વર્ણવિરાજિતમ्। દ્વાદશાઙ્ગાં પુનર્જીનં વચનં પુરમુચ્યતે ॥

(વૈરાગ્યરતિ ચોથો સર્ગ, શલોક ૧૨૯૮, વૈરાગ્યકલ્પલતા પાંચમો સ્ત્રબક, શલોક ૧૩૦૬)

૩ પ્રોચ્યન્તેઽનેન, અસ્માત્, અસ્મિન् વા જીવાદય: પદાર્થા ઇતિ પ્રવચનમઃ; અથવા પ્રશબ્દસ્યાઽવ્યયત્વેનાઽનેકાર્થદ્યોતકત્વાત्
પ્રગતં જીવાદિપદાર્થવ્યાપકં, પ્રધાનં, પ્રશસ્તમ, આદૌ વા વચનં પ્રવચનં દ્વાદશાઙ્ગાં ગળિપિટકમઃ;

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧ ટીકા)

☆ પ્રવચનં તીર્થમિતિ ભવન્ત્યેકાર્થિકાઃ, એવમાદયોઽસ્ય શબ્દા ઇતિ,

(પંચવસ્તુક શલોક ૧૧૩૫ ટીકા)

☆ પ્રોચ્યન્તે યેન જીવાદયસ્તત્પ્રવચનમઃ, તત્ત્વ ભક્તિઃ સેવા તદનુધ્યાનપરતા, સંઘભદ્રારકો વા પ્રવચનં પ્રવક્તીતિ ।

(પ્રશમરતિપ્રકરણમ् શલોક ૧૮૧ ટીકા)

☆ તથા પ્રગતં અભિવિધિના જીવાદિષુ પદાર્થેષુ વચનં પ્રાવચનં, (આવશ્યક નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૧૩૦ ટીકા)

☆ જમિહ પગયં પસત્યં પહાણવયણં ચ પવયણં તં ચ । સામત્રં સુયનાણં વિસેસાઓ સુત્તમત્થો ય । ૧૩૬૭ ॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય મૂલ)

☆ અથ પ્રાવચનશબ્દાર્થમાહ-

'પગયાઇ તિ' પૂર્વવત્ પ્રગતાદ્યાર્થોઽત્રાપિ પ્રશબ્દઃ, આડ્ મર્યાદાયામ્, અભિવિધૌ ચ ગૃહ્યાતે । પ્રગતં, પ્રશસ્તં, પ્રધાનમ્, આદૌ વા જીવાદિષ્વભિવિધિ-મર્યાદાભ્યાં વચનં પ્રાવચનમ્, શિવપ્રાપકં વા વચનં પ્રાવચનમુચ્યતે । પ્રવચનશબ્દાર્થસ્તુ પ્રાગેવ ભણિત ઇતિ ।
તદેવમુક્તઃ પ્રવચનૈકાર્થિકવિભાગઃ । ૧૩૮૨ ॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૩૮૨ ટીકા)

☆ .. અત્ર ચાદૌ પૂર્વજીતકલ્પગતાસ્તદ્રૂપા એવ ચતુર્વિશતિગાથાઃ સાન્તિ । તાસાં વ્યાખ્યાઽપિ પ્રાયસ્તદ્રૂપૈવ । તથાહિ-સર્વાણ્યપિ શાસ્ત્રાણિ મંગલાભિધેયપ્રયોજનપ્રતિપાદનપુરઃસરાણ્યેવ પ્રણીયન્તે । વિશેષતો નિશ્શેષકલ્પષકરીષંકષો જીતકલ્પસ્તતસ્તસ્યાદૌ મંગલા-દિપ્રતિપાદિકેયં ગાથા-

કયપવયણપ્રણામો વુચ્છં પચ્છિત્તદાણસંખેવં । જીઅવ્વવહારગયં જીવસ્સ વિસોહેણં પરમં । ૧ ॥

વ્યાખ્યા-પ્રકર્ષેણ-પરસમયાપેક્ષયા યથાવસ્થિતભૂરિભેદપ્રભેદૈરુચ્યન્તે જીવાજીવાદય: પદાર્થા અનેનાઽસ્મિન્ત્રિતિ વા પ્રવચનં-સામાયિકાદિ
બિન્દુસારપર્યન્તં મુખ્યતઃ શ્રુતજ્ઞાનમ્ ઉપચારાત્ તત્ત્રોપયુક્તશ્વતુર્વિધઃ સંઘોઽપિ । કૃતઃ પ્રવચનસ્ય પ્રણામો યેન સ કૃતપ્રવચનપ્રણામોઽહં
વદ્યે પ્રાયશિચ્તદાનસંક્ષેપમ् ॥..

(યતિજિતકલ્પ સૂત્ર શલોક ૧ મૂલ-ટીકા)

નામ પ્રવચન છે. તેનો અર્થ ‘આ જગતનું ઉત્કૃષ્ટ વચન’ એવો છે. અહીં વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વને આવરી લેનાર હોવાથી દ્વાદશાંગી ઉત્કૃષ્ટ વચન કહ્યું છે.

આ દુનિયામાં વચનપ્રયોગ તો ઘણા કરે છે. તમે પણ સવારથી સાંજ સુધી કેટલાંય વચનો બોલો છો, પણ તેમાંથી તત્ત્વની વાત લગભગ ન નીકળે; કારણ કે તમારા મગજમાં તત્ત્વ જ રમતું નથી. ચોર્યાશી લાખ જીવાયોનિમાં બઢું ઓછા ભવો છે કે જ્યાં જીવને વાણીની શક્તિ મળે છે. સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો પાસે પણ તમારા જેવી ભાષા કે વાણીની શક્તિ નથી. અતિ વિકસિત ભવોમાં જ આ મળે છે. મહા પુષ્યથી મળતી અને પરોપકારનું શ્રેષ્ઠ સાધન એવી આ વચનશક્તિ છે. તેના સદ્ગુપ્યોગથી તમે તમારું કલ્યાણ પણ કરી શકો. આવી અમૂલ્ય વચનશક્તિનો આખો ટિવસ કે જીવનભર શું ઉપયોગ કરો છો, તે વિચારવા જેવું છે. તમે નવરા બેઠા હો અને જો કોઈ વાત કરનાર મળે તો આડાઅવળા ગપાટા મારતાં થાકો ?

સભા : સમય ટૂંકો પડે.

સાહેબજી : આ કાળમાં ૭૦-૮૦ વર્ષનું માંડ આયુષ્ય હોય. તેમાં અડધી જિંદગી ખાવા-પીવા-ઉંઘવામાં જાય. બાકીનો ૮૦ ટકા સમય ભોગ-સામગ્રી મેળવવાની મજૂરીમાં કાઢો છો. ત્યારબાદ સિલક રહેલા થોડા સમયનો પણ સદ્ગુપ્યોગ કરવાની તૈયારી નથી. નિરર્થક વેડફી નાંખવામાં કોઈ હિચકિચાટ નથી. તમને તમારી શક્તિનું જ કોઈ મૂલ્ય નથી. જેને પોતાની શક્તિનું મૂલ્ય ન હોય તેને બીજી કોઈ વક્તિ માન-સન્માન ન આપે તો તે વાજબી જ છે. તમને તમારા માટે માન નથી, તો બીજા તમને માન-સન્માન ન આપે કે તમારો આદર-સત્કાર ન કરે તે તમારા માટે proper treatment-યોગ્ય વર્તાવ જ છે. તમને કોઈ ગજાકારે નહીં કે કોઈ તમારી કિમત ઓછી આંકે ત્યારે ધૂંઆપુંઆ થઈ જાઓ છો, પણ મનમાં વિચાર આવે કે, મારા જીવનની જો મને જ કિમત નથી, તો બીજા મારી કિમત કરે તેવો આગછ કેમ ? આ દૃષ્ટિ આવે તો મનુષ્યભવમાં મળેલી બધી જ શક્તિનો ગણીગણીને યોગ્ય ઉપયોગ કરો. શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે મહાપુરુષ તેનું નામ કે જેમના મોઢામાંથી એક પણ નિરૂપયોગી શબ્દ ન નીકળે, હિતકારી હોય એટલું જ બોલે, વિચારીને જ બોલે, વગર વિચાર્ય મશીન ચાલુ ન થઈ જાય. તમારો તો અત્યારે સ્વીચ ચાલુ થયા પછી બંધ કરવી તમને પોતાને પણ મુશ્કેલ પડે છે. આ વાત એટલા માટે કહું છું કે, શાસ્ત્રવચનો મહાધીર-ગંભીર પુરુષોએ કલ્યાણ છે. તેઓ વધારાનો-બિનજરૂરી એક શબ્દ પણ બોલે નહીં. તેનો પ્રત્યેક શબ્દ જગતનું તત્ત્વ અને હિતકારી વાતોને રજૂ કરવા ગુંથાયેલ છે. તમને શાસ્ત્રની મહાન છાપ મનમાં ઊભી થવી જોઈએ. શાસ્ત્રવચનોનો તમારા પર કોઈ પ્રભાવ નથી. શાસ્ત્રને તમે મામૂલી ગ્રંથો માનો છો. વર્તમાનમાં printing-છાપકામનો જમાનો છે, દરરોજ કચરા જેવું સાહિત્ય ગોડાઉનો ભરાય તેટલું બહાર પડે છે. તેની સાથે તમે શાસ્ત્રવચનોને કદી સરખાવતા નહીં, ‘શાસ્ત્રવચન તો તૈલોક્યસાર છે.

૧ ભક્ત્યા નિત્યં પ્રપદ્યે શ્રુતમહમખિલં સર્વલોકૈકસારમ् ॥૩॥

(સ્નાતસ્યા સ્તુતિ ત્રીજો શ્લોક)

સારં પ્રધાનં । યથા સમુદ્ર: શોષજલાશયેભ્ય: સકાશાદુત્કૃષ્ટ: , એવમાગમોડપિ શોષકુતીર્થિકસિદ્ધાન્તેભ્યોડ્યતિરિચ્યતે ઇતિ સાર: તં સારં ।

(સંસારદાવાનલસ્તુતિ શ્લોક - ૩ ટીકા)

જિનવચન પ્રત્યે પૂ. શ્રી હરિભક્રસૂરિજીના ઉદ્ગાર :

પૂ. હરિભક્રસૂરિ કે જેઓ જન્મથી અજૈન છે, રાજમાન્ય મુરોહિત છે, વેદવિજ્ઞાન પારગામી, મહાવિજ્ઞાન બ્રાહ્મણ પંડિત છે; તેમને જૈનધર્મ પ્રત્યે મનમાં એટલો પૂર્વગ્રહ બંધાયેલો હતો કે જૈનધર્મ વેદોને ન માનનાર હોવાથી નાસ્તિકોનો ધર્મ છે આવું કહેતા. જેનું આવું background-પૂર્વવસ્થા છે તે વ્યક્તિ એક મામૂલી નિભિત્તથી જૈનશાસનમાં આવી. જીવનમાં અહીંનાં શાસ્ત્રો વાંચવાનાં ચાલુ કર્યા. પછી તેમને હદ્યથી જિનવચન પ્રત્યે એવું સમર્પણ થયું કે બોલી ઊઠ્યા કે “જો આ જિનવચન અમને ન મળ્યું હોત તો અનાથ એવા અમારું આ સંસારમાં શું થાત ?” કહુર વિરોધીને પણ હદ્યથી ઓગાળી હે, જીવન સમર્પિત કરાવે તેવા જિનવચનમાં સત્યનો રણકાર કેટલો હશે ! જિનવચનથી આ જગતમાં કંઈ મહાન નથી. આ ત્રિકાલાબાધિત તીર્થ છે. અનંત કાળથી ચાલ્યું આવે છે, અનંત કાળ સુધી રહેવાનું છે. ક્ષેત્ર-કાળની સીમા બહાર કાયમનું સનાતન તારક આ તીર્થ છે. અત્યાર સુધીમાં જેટલા તીર્થકરો થયા, ગણધરો થયા, કેવલજ્ઞાની થયા, સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા થયા, અન્યધર્મમાં પણ સાધકો થયા તે સર્વને જો કોઈ તારક બન્યું હોય, જેનું આલંબન લઈને પારે પામ્યા હોય તો તે જ આ પ્રવચનરૂપ તીર્થ છે.

સભા : આ તીર્થનો temporary-થોડો સમય પણ વિશ્છેદ ન થાય ?

સાહેબજી : ના, જગતનું તત્ત્વ કદ્દી વિશ્છેદ ન પામે. પદાર્થવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિશ્વના તત્ત્વને કોઈ વિખેરી શકે તેમ નથી. વાણીથી અભિવિલાય તત્ત્વસ્વરૂપ જ દ્વાદશાંગી છે, જેને અભિવ્યક્ત કરવા સમયે સમયે નવા શબ્દો રચાય છે, પરંતુ અંદરનું હાઈ સનાતન છે. ભાવતીર્થનું સાંગોપાંગ રેખાચિત્ર રજૂ કરવા હું પ્રયત્ન કરું છું, જે સાંભળતાં તેમને ધર્મતીર્થ પ્રત્યેનું અંતરથી બહુમાન વધે.

૧ કથ્ય અમ્હારિસા જીવા દૂસમાદોસદૂસિયા । હા અણાહા કહં હુંતા ન હુંતો જઇ જિણાગમો ॥૮૭॥

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઉવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોકૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

તીર્થકરો પણ પ્રતિદિન શાશ્વત પ્રવચનરૂપ તીર્થને નમસ્કાર કરે છે :

વાણી દ્વારા અર્થરૂપ તત્ત્વને તીર્થકરોએ કહ્યું, પરંતુ કોઈ તીર્થકરનો એવો દાવો નથી કે હું જે તત્ત્વ કહું છું તે તત્ત્વ મેં પેદા કર્યું છે, મારું સર્જન છે, મારી શોધ છે. ઉલટું, બધા જ તીર્થકરો એમ કહે છે કે આ તત્ત્વ સનાતન-શાશ્વત છે. તીર્થકરો ઉપદેશરૂપે વિશ્વવ્યવસ્થાના પાયાના મુખ્ય નિયમો રજૂ કરે છે. તે કોઈના બનાવેલા નથી. વળી, તેમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી. તે અનંતકાળથી જેવા છે તેવા જ હાલમાં પણ છે, અને ભવિષ્યમાં પણ તેવા જ રહેશે. અનંતકાળ પહેલાં પણ આ જ નવ તત્ત્વ અને આ જ મોક્ષમાર્ગ હતો, આ જ આત્મકલ્યાણનાં ધારાધોરણો અને આ જ આરાધનાની સામગ્રી હતી. વળી, ભવિષ્યના અનંતકાળ પછી પણ આમ જ રહેશે, તેમાં મીનમેખ ફેરફાર થવાનો નથી. કોઈ માને કે શાસ્ત્રો પરિવર્તનશીલ છે, શાસ્ત્રોમાં ઘણા મૂળભૂત ફેરફાર થયા છે, તો તે મૂર્ખ છે; કેમ કે દ્વાદશાંગીનું તત્ત્વ સનાતન જ છે. તીર્થકરો પણ માત્ર તેના દર્શક છે. અરે ! ^૧ તીર્થકર કથિત છે માટે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે એવું પણ નથી, શાસ્ત્ર સ્વયં પ્રમાણ છે. માત્ર પ્રમાણ એવા શાસ્ત્રને સર્વજ્ઞ ભગવંતો પ્રમાણરૂપે પૂર્ણ જ્ઞાનથી જાણો છે અને જગત સામે શબ્દો દ્વારા સત્ય તરીકે રજૂ કરે છે, જેને ગાણધર ભગવંતો સૂત્રરૂપે દ્વાદશાંગીમાં ગુંથે છે; અને આ જગતનું સત્ય શબ્દો દ્વારા જેમાં અભિવ્યક્તા કરેલું છે તે શાસ્ત્રો છે. ^૨ સત્ય બોલો કે તત્ત્વ બોલો તે એક જ છે. સમગ્ર ધર્મ સત્યમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે. સૃષ્ટિના પરમાર્થને જેટલું સમજો તેટલું તત્ત્વ સમજાયું કહેવાય, અને જ્યારે તમારો આત્મા સ્વયં હિતકારી તત્ત્વમય બની જાય, ત્યારે સંપૂર્ણ ધર્મરૂપ મોક્ષનું પ્રાગટ્ય થાય. સૃષ્ટિનાં સત્ય અપરિવર્તનશીલ છે. તેમાં કોઈ ગોટાળો, ફેરફાર શક્ય નથી. દા.ત. અનાદિકાળથી જડ એ જડ જ છે અને ચેતન એ ચેતન જ છે.

^૧ નાન્યથા-સર્વજ્ઞમન્તરેણાગમસ્યાર્થોऽતીન્દ્રિયો જ્ઞાતું શક્યતે, તતો નિયતાર્થપ્રદર્શકત્વેન સર્વજ્ઞાદાગમસ્ય પ્રામાણ્યમિષ્યતે ન સાક્ષાત् તત્પ્રણીતત્વેન, તસ્ય કથંચિત્ત્રિત્યતયા અભ્યુપગમાત् । “એસા દુવાલસંગી ન કયાવિ નાસી, ન કયાવિ નતિથિ, ન કયાવિ ન ભવિસસ્હિ, ધુવા નીયા” ઇત્યાદિવચનપ્રામાણ્યાત् । (ધર્મસંગ્રહણી શ્લોક ૫૨૪ ટીકા)

★ શાસનં-દ્વાદશાડ્ગમ્ । તચ્ચ સિદ્ધં-પ્રતિષ્ઠિતમ્ નિશ્ચિતપ્રામાણ્યમિતિ યાવત્ સ્વમહિમૈવ, નાત: પ્રકરણાત् પ્રતિષ્ઠાપ્યમ् ।

(સન્મતિતર્કપ્રકરણ પ્રથમ કાંડ શ્લોક ૧ ટીકા)

^૨ યાવન્તો દેહિનો લોકે, યથાવસ્થિતદૃષ્ટયઃ । તે સર્વોપ્યત્ર વર્તને, તાત્ત્વિકે શુદ્ધદર્શને ॥૧૦૮॥ નિર્નષ્ટમમકારાસ્તે, વિવાદં નૈવ કુર્વતે । અથ કુર્યુસ્તતસોભ્યો, દાતવ્યैવૈકવાક્યતા ॥૧૦૯॥ (ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ ૮)

જડ કદી જડ મટીને ચેતન નથી થતો અને ચેતન કદી ચેતન મટીને જડ નથી થતું. જડના ગુણધર્મ એ કદી ચેતનના ગુણધર્મ બન્યા નથી અને ચેતનના ગુણધર્મ એ કદી જડના ગુણધર્મ બન્યા નથી. પણ તમને જડમાં મારાપણાની બુદ્ધિ છે; તેમાં રાચવું, તેના પર આધિપત્ય જમાવવું, તેને ભોગવવું તેનો તમને રસ છે, તે જ જીવનનું અસત્ય છે. તેને દૂર કરો એટલે આપમેળે શાશ્વત તત્ત્વ તરફ ગતિ ચાલુ થાય. આ નિયમ ત્રૈકાલિક છે. તેને પુરવાર કરવા તીર્થકરોની પણ જરૂર નથી. તીર્થકરો તો લાયક અજ્ઞાની જીવોને દૃષ્ટાંત, યુક્તિ આદિ દ્વારા સુગમતાથી બોધ થાય તે રીતે સનાતન તત્ત્વનું વિવેચન કરે છે. બાકી તત્ત્વભૂત અર્થમય દ્વાદશાંગી તો સ્વયંસિદ્ધ છે. જે આ જગતનું સ્વયંસિદ્ધ સત્ય છે તે તીર્થકરોને પણ પ્રમાણ છે. વાસ્તવમાં તેને સાબિત કરવાની જરૂર જ નથી. માત્ર અબૂજ એવા આપણું અજ્ઞાન દૂર કરવા દાખલા-દલીલની જરૂર છે, તેથી તીર્થકરોએ વાણી દ્વારા અર્થ પ્રરૂપીને અજ્ઞાન ભવિ જીવો પર ઉપકાર કર્યો છે. બાકી સનાતન તત્ત્વમાં જ સર્વ જીવ પ્રત્યેની તારકતા સમાયેલી છે, સર્વ મુમુક્ષુઓનો તે તત્ત્વ જ આદર્શ છે.¹ તીર્થકરો પણ તે તત્ત્વ પાભીને જ તરે છે. તેથી તીર્થકરો પર પણ દ્વાદશાંગીરૂપ તીર્થનું ઝણા છે, જે ઝણસ્વીકારના આશયથી જ પ્રતિદિન તીર્થકરો શાશ્વત પ્રવચનરૂપ તીર્થને નમસ્કાર કરે છે, બાકી ગણધરોનું તેમના પર ઝણા નથી. તેમને તો પ્રતિબોધ કરીને તીર્થસ્વરૂપ બનાવનાર જ તીર્થકરો પોતે છે. હા, ગણધરસ્વરૂપ તીર્થને પાભીને કરોડો જીવો તરવાના. શરણું સ્વીકારનાર અન્ય ભવિ જીવો પર ગણધરોનું અવશ્ય મહાન ઝણા છે, પરંતુ તીર્થપતિ પર તેમનો ઉપકાર કે ઝણાનો અવકાશ જ નથી.

સભા : કોઈ ભવમાં તેમના પર ગણધરોએ ઉપકાર કર્યો હોય તો ?

સાહેબજી : અત્યારે અંતિમ ભવની વાત ચાલે છે. અંતિમ ભવમાં તીર્થકરો ગર્ભાવતારથી મહાસાધક હોય છે, તેમનું શ્રેષ્ઠ જીવદળ છે. છતાં અંતિમ ભવમાં પણ તેમના પર સાધક અવસ્થામાં ભાવશ્રુતમય દ્વાદશાંગીનું અવશ્ય ઝણા છે; કારણ કે દ્વાદશાંગી સનાતન સત્ય છે અને આ સંસારમાં જેને પણ તરવું હોય તેને સનાતન સત્યનું અવલંબન અવશ્ય લેવું પડે.

તીર્થકરો પૂજિતપૂજ્ય વ્યવહારથી ગણધરરૂપ તીર્થને નમસ્કાર કરે છે :

સભા : ગણધરરૂપ તીર્થનો તીર્થકરો પર અંતિમ ભવમાં ઉપકાર નથી, છતાં ગણધરરૂપ તીર્થને તીર્થકરો નમસ્કાર કેમ કરે છે ?

સાહેબજી : તે નમસ્કારના અવસરે આશય જુદ્ધો છે. ત્યાં ઝણસ્વીકાર તરીકે નમસ્કાર નથી, પરંતુ ભવિ લોક સમક્ષ માન્યતા અપાવે છે કે આ મારા શિષ્યો પણ શરણ તરીકે પરમ આદરણીય છે, તેમનામાં ભાવતીર્થ

¹ પ્રધાન, પ્રશસ્તમ, આદૌ વા વચન પ્રવચન દ્વારાદ્ભાગ ગણિપિટકમ; આદિત્વ ચાડસ્ય વિવક્ષિતતીર્થકરાપેક્ષયા દ્રષ્ટવ્યમ, “નમસ્તીર્થાય” ઇતિ વચનાત્ તીર્થકરેણાડપિ તત્ત્વમસ્કરણાદિતિ। **(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શ્લોક ૧ ટીકા)**

☆ ‘તીર્થ’ શ્રુતજ્ઞાન તત્ત્વર્વિકા ‘અર્હતા’ તીર્થકરતા, ન ખલુ ભવાન્તરેષુ શ્રુતાભ્યાસમન્તરેણ ભગવત એવમેવાડ ડર્હન્યલક્ષમીરૂપઢૌકતે। તથા પૂજિતસ્ય પૂજા પૂજિતપૂજા, સા ચ તીર્થસ્ય કૃતા ભવતિ, પૂજિતપૂજકો હિ લોકઃ, તતો યદ્યાં તીર્થ પૂજયામિ તત્ત્વસીર્થકરારસ્યાપિ પૂજ્યમિદમિતિ કૃત્વા લોકોડપિ પૂજયિષ્ટતિ। **(બૃહત્કલ્પસૂત્ર શ્લોક ૧૧૯૪ ટીકા)**

તુલ્ય તારકતા છે. શ્રીસંઘમાં વક્તિરૂપે ગણધરોનું શ્રેષ્ઠ મહત્ત્વ સ્થાપવું છે; તેથી જેમ નવા રાજાને જૂનો રાજા નમે છે, નૂતન આચાર્યને ગુરુઆચાર્ય વંદન કરે છે, તેમ તીર્થકર ગણધરને નમે છે; કેમ કે લોકમાનસમાં પૂજિતપૂજ્યનો વ્યવહાર પ્રયત્નિત છે, પૂજનીય પણ જેને પૂજે તેને સૌ પૂજે. તમે શ્રીમંત-સત્તાધીશના પગમાં પડો, તે શ્રીમંત-સત્તાધીશો પણ જેને જૂકે તેને તમે આપમેળે મોટો માણસ સમજ્ઞ જાઓ. તેમ ગણધરોની તીર્થ તરીકે ઉત્તમ આદેયતા સ્થાપિત કરવા તીર્થકરો તેમને નમે છે. તેથી અભિગમમાં જબરદસ્ત તફાવત છે.

દ્વાદશાંગીરૂપી શાસ્ત્રની મહાનતા, વિશાળતા, ગણતા અને સંક્ષિપ્તતા :

તમને વિશ્વતારક દ્વાદશાંગીની મહત્ત્વા સમજાવી જોઈએ. ^૧ આ જગતમાં જેટલા પણ હિતકારી અને અહિતકારી પદથોડો છે તેનું હિતાહિતરૂપે સમગ્રતાથી જેમાં માર્ગદર્શન છે તેનું નામ શાસ્ત્ર. શાસ્ત્ર શબ્દ જ અનુશાસન અને રક્ષણાનું ભાન કરાવે છે. વ્યુત્પત્તિ જ “શાસન કરે અને ત્રાણ કરે તે શાસ્ત્ર” તેવી છે, જેમ રાજ્ય પ્રજાનું શાસન અને રક્ષણ કરે. તમારી વર્તમાન સરકાર તો શાસન છોડી વેપાર કરે છે, પોતાની મર્યાદા સિવાયની પ્રવૃત્તિમાં માથું મારે છે. પરંતુ અંગ્રેજી government-સરકાર શબ્દ પણ governing-શાસન કરવારનો સૂચક છે. શાસન કરે તે સરકાર(government). જે રાજ્ય પ્રજાનું નીતિઓ દ્વારા અનુશાસન ન કરે અને દુષ્ટો કે દુષ્મનોથી તેની સુરક્ષા ન કરે તે રાજ્ય, રાજ્ય જ નથી. તેમ જેનામાં શાસન અને રક્ષણની તાકાત નથી તે શાસ્ત્ર જ નથી. તે તો ખાલી થોથાં કહેવાય. Printingના-છાપકામના આ યુગમાં નવાં નવાં પુસ્તકોનો કોઈ પાર નથી, પરંતુ તેમાં કોઈમાં શાસ્ત્ર તરીકેની ગુણવત્તા નથી. ^૨ જેમાં સમગ્ર વિશ્વનું શાસન કરવાની તાકાત છે તે સર્વતારક શાસ્ત્રો તીર્થકરોને પણ આદરપત્ર છે, તેમાં કોઈ નવાઈ નથી. અરે ! પૂર્ણ શાસ્ત્રને બાજુએ મૂકો, તેના એક એક વચ્ચનમાં પણ પ્રયંડ અનુશાસન અને ત્રાણની શક્તિ છે, દિશાશૂન્યને દિશા પૂરી પાડવાનું સામર્થ્ય છે. તેને યથાર્થ રીતે સાંભળનાર, જાણનાર, સમજનાર, વિચારનાર, અનુસરણ કરવારને જે અવસ્થય અહિતમાંથી ઉગારે અને હિતના માર્ગ લઈ જાય, તે અનુશાસન. વળી, દુઃખ, સંકલેશ અને દુર્ગતિના સંકટથી નક્કી રક્ષણ કરે, તે ત્રાણ. આવાં સર્વધાર શાસ્ત્રો માટે તમને અત્યંત બહુમાન, પૂજ્યભાવ થવો જોઈએ. તમને શાસ્ત્રોની સાચી ઓળખાણ નથી. આખા જગતને હિતનો માર્ગ-પથ જ દર્શાવે છે તેવાં શાસ્ત્રો માટે ગમે તેમ લખનાર, બોલનાર તો મરી જ જવાના છે. અત્યારે કહે છે કે શાસ્ત્ર જૂના જમાનામાં લખાયાં છે, તેથી તેમાં વર્તમાનયુગની વાતો અને તેના ખુલાસા કે માર્ગદર્શન કેવી રીતે હોય ? પરંતુ

^૧ ‘શાસનસ્ય’ નિખિલહેયોપાદેયભાવવિર્ભાવેન ભાસ્કરકલ્પસ્ય જિનનિરૂપિતવચનરૂપસ્ય

(ધર્મબિન્દુ અધ્યાય ૩, સૂત્ર ૬૭ ટીકા)

★ ભવ્યજનાનાં હેયોપાદેયતત્ત્વપ્રતિપત્તિહેતુભૂતાગમ ... |

(રત્નકરણંદ્રશ્રાવકાચાર ટીકા ૫)

૨ શાસ્ત્રન્તેઽનેન જીવા ઇતિ શાસન-દ્વાદશાઙ્ગં

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યક્તિ એવ ભાષ્ય શલોક ૧૨૧૬ ટીકા)

★ 'શાસ્ત્રયતે જીવાઽજીવાદય: પદાર્થા યથાવસ્થિતત્વેનાનેને'તિ શાસન-દ્વાદશાંગમ્।

(સન્મતિતર્કપ્રકરણ પ્રથમ કાંડ શલોક ૧ ટીકા)

આવું બોલનારને અક્કલ નથી કે 'જેમાં સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનું તત્ત્વરૂપે વર્ણિન આવે, તેમ જ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવસાપેક્ષ ઉત્સર્ગ-અપવાદમય આચારનું વિશ્લેષણ હોય, તે જ સાચાં શાસ્ત્રો કહેવાય. આ વ્યાખ્યાથી શાસ્ત્રને પિછાણારને કદી આવા કુવિકલ્પો થાય જ નહીં.

સભા : પણ શાસ્ત્રમાં વર્ણિન બહુ માંધમ(ગર્ભિત) હોય છે.

સાહેબજી : હા, ચોક્કસ. વિસ્તાર કરવા બેસો તો જિંદગીઓ પૂરી થઈ જાય, ભવોના ભવો સુધી વર્ણિન પતે નહીં. જગતનું તત્ત્વ એટલું વિશાળ છે કે તેને વિસ્તારથી કહેવા બેસો તો મહાકાય ગ્રંથાગારો પણ અતિ નાના પડે. ૧૪ પૂર્વરૂપ શાસ્ત્રોનું કદ ધારું વિશાળ છે. તેના સર્વ શબ્દો લિપિબદ્ધ કરો તો આખું મુંબઈ ભરાઈ જાય, છતાં જગ્યા નાની પડે, એટલો વિશાળ ગ્રંથરાશિ બને. તો પણ તે વર્ણિની દૃષ્ટિએ સંક્ષેપ છે, મિતાક્ષર છે. કદથી વિશાળ ૧૪ પૂર્વો પણ સંક્ષિપ્ત સૂત્રાત્મક છે. તેના એક એક સૂત્રનો અર્થ અનંત ગણો છે: અર્થની અપેક્ષાએ બહુ ઓછા અક્ષરોમાં રચાયેલી રચના છે. અર્થગાંભીર્ય મહાન છે. આ વાત કપોલકલ્પના નથી. પૂર્વાચાર્યાંએ લખ્યું કે^૧ આ જિનવચનમાં એવું એક વચન નથી કે જેના અનંત અર્થ ન થતા હોય: આવું લખનારા આચાર્યાં પોતે જ એક સૂત્રના પાંચ-દશ હજાર અર્થ તો કરી બતાવે. આ ઉપરથી તમે શાસ્ત્રોનું ઊંડાણ કલ્પી શકશો. ^૨ શુતકેવલી પૂજ્ય વાચકવર ઉમાસ્વાતિ મહારાજે દ્વાદશાંગીની ઓળખ આપતાં કહ્યું કે આ પ્રવચન અગાધ સમુદ્ર છે. એનો પાર અમારા જેવા વામણા ડેવી રીતે પામી શકે? તેને પાર પામવાની અમારી શક્તિ નથી; કેમ કે તેના એક એક વચનનો અર્થ નથી-નિક્ષેપા-અનુયોગથી ભરપૂર છે. અમે તો તેની આછી ઓળખ આપી છે. લાયક છુવને ટૂંક પરિચય દ્વારા ભક્તિ-બહુમાન કરાવવા ઈચ્છીએ છીએ. અમે સ્વયં આ પ્રવચનનો પાર પામી ગયા એવો અમારો દાવો નથી." આવું કહેનાર પૂ. ઉમાસ્વાતિજી પોતે, 'નમો અરિહ્ંતાણ' પદનું

૧ ૧૧૯. સે સમાસતો ચउંબિહે પણણતે, તં જહા-દવ્બાઓ ખેત્તાઓ કાલાઓ ભાવાઓ। તત્થ દવ્બાઓ ણં સુયણાણી ઉવઉત્તે સબ્વદ્વાઇ જાણિ પાસિઃ। ખેત્તાઓ ણં સુયણાણી ઉવઉત્તે સબ્વં ખેત્તાં જાણિ પાસિઃ। કાલાઓ ણં સુયણાણી ઉવઉત્તે સબ્વં કાલાં જાણિ પાસિઃ। ભાવાઓ ણં સુયણાણી ઉવઉત્તે સબ્વે ભાવે જાણિ પાસિઃ। (નંદીસૂત્રમ् - મૂલ)

૨ અનન્તગમપર્યાંસ સર્વમેવ જિનાગમે। સૂત્રં યતોऽસ્ય કાર્ત્તસ્યેન વ્યાપ્તાં ક: કર્તુમીશ્વર: ॥૨॥ (લલિતવિસ્તરા ટીકા)

☆ તર્દ્ધ પરમદુર્ગ દુરવગાહમ् અનન્તગમપર્યાયાર્થત્વાત्। તથા ચોક્તામ્-'અનન્તગમપજ્જવં સુત્તમ' ઇતિ। અર્થો હિ અનન્તરૈગમૈ: પર્યાયૈશ્વ યસ્ય સર્વજ્ઞશાસનપુરસ્ય તદનન્તગમપર્યાયાર્થમ्। ગમાઃ સ્યાદસ્તિ સ્યાત્રાસ્તીતિ સપ્ત વિકલ્પાઃ। પર્યાયાસ્તુ પ્રકૃતવસ્ત્વપેક્ષા: સૂત્રપદસ્યૈકસ્યાર્થા બહવઃ। (પ્રશમરતિપ્રકરણમ્ શ્લોક ૩ ટીકા)

૩ એવં તીર્થમહિમાક્ષિપ્તબુદ્ધિરાચાર્યશક્તિમસંભાવયન્નાચાર્યદેશોય: પ્રત્યવતિષ્ઠતે-

(વ્યા.) મહતો ભૂયસઃ, અતિશયેન મહાવિષયસ્ય મહાર્થસ્ય, દુર્ગમો ગ્રન્થભાષ્યયો: પારો નિષ્ઠાઽસ્ય સ તથા તસ્ય, તત્ત્વ વિશિષ્ટાનુપૂર્વીકપદસન્તતિર્ગ્રન્થઃ, તસ્ય મહત્ત્વાદધ્યયનમાત્રેણાપિ દુર્ગમઃ પારઃ, તસ્યૈવાર્થવિવરરં ભાષ્યમ્, તસ્યાપિ નયવાદાનુગમત્વાદશક્યલાભઃ પારઃ। અયં દ્વારા મહતાપિ પુરુષાયુષેણાશક્યો વ્યાવર્ણાયિતુમ્, તદિત્યમસ્ય જિનવચનમહોદધે: પ્રત્યાસં સંઘ્રણ કર્તું ક: શક્તો ન કોऽપીત્યભિપ્રાયઃ। કિં તેઽહં ધારયામીત્વત્ત્રેવ કિમોऽત્રાપલાપે પ્રયોગાત् ॥૨૩॥

(તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર સંબંધકારિકા શ્લોક ૨૩ ટીકા ઉપા. યશોવિજયજી)

નય-નિક્ષેપાથી વિવેચન કરે તો વોલ્યુમો ભરાય તેવી પ્રતિભાસંપત્તિ વ્યક્તિ પર જે શાસ્ત્રની આવી છાયા હોય, તો તમે વિચારો કે દ્વાદશાંગીનું ઊંડાણ-વ્યાપકતા-વિશાળતા-અગાધતા કેટલી હશે ! તેથી મોઘમ વર્ણન કર્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. છતાં સૂચનરૂપે સર્વદ્વય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવસાપેક્ષ સર્વ બાબતોના ખુલાસા શાસ્ત્રોમાં અવશ્ય છે. તે અંગે અમને તો ભણ્યા પછી કોઈ શંકા નથી.

શાસ્ત્રો અંગે સ્પષ્ટ ઘ્યાલ એ રાખવાનો કે તેમાં જે કંધું છે તે કોઈના ફળદ્વય ભેજામાંથી નીકળ્યું નથી. જે વિશ્વનું સત્ય છે તે આમાં બતાવ્યું છે, જે તત્ત્વનો બોધ કરાવી તત્ત્વ પામવાનો રાહ ચીંધે છે, પણ આ કોઈનો મૌલિક ઉન્મેષ કે સ્કુરરણ નથી.

જડલક્ષી વિજ્ઞાન પાસે આત્માના અનુશાસન અને રક્ષણાની કોઈ દાખિલા જ નથી, તે એકમાત્ર દ્વાદશાંગીમાં છે :

તમારા આધુનિક વિજ્ઞાનના પાઠ્યપુસ્તકોમાં લખે કે આ વસ્તુની શોધ આ વૈજ્ઞાનિકે કરી, અર્થાત્ નવા આવિષ્કારનો દાવો હોય. વળી તેની નામના-ઘ્યાતિ તે તે ક્ષેત્રના founding father તરીકે બિરદાવવામાં આવે. જ્યારે જૈનશાસ્ત્રો વિજ્ઞાન કરતાં અનેકગણું જ્ઞાન પીરસતાં હોવા છતાં આવો કોઈ દાવો નથી કરતાં. અહીં તો રચયિતા સ્વયં જ કહે છે કે કુદરતમાં જે સત્ય હતું તે તમે નહોતા જાણતા તેને અમે જ્ઞાન દ્વારા જાણીને જણાવ્યું છે. અહુંકારનો કોઈ અવકાશ નથી. વાસ્તવમાં વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે પણ કોઈ નવી શોધ છે જ નહીં. આધુનિક વિજ્ઞાન સૃષ્ટિના જે સિદ્ધાંતો કહે છે તે આ દુનિયામાં ભૂતકાળમાં પણ હતા જ. માત્ર સામાન્ય લોકોને તેની ખબર ન હતી, તે અનેક પ્રયોગો દ્વારા વૈજ્ઞાનિકોએ જાણીને માનવજીતની અજ્ઞાનતાનું નિરાકરણ કર્યું. બાકી કોઈ નવો આવિષ્કાર નથી. કોઈની તાકાત જ નથી કે આ સંસારમાં નવા તત્ત્વને-સત્યને પેદા કરી શકે. D.t. modern biologyમાં શોધ્યું કે દેહમાં રહેલા કોષ અંતર્ગત DNAાં રીતે function કરે છે. આ વાત વૈજ્ઞાનિકો જ્યારે નહોતા જાણતા ત્યારે પણ DNAનું શરીરમાં functioning તે જ રીતે ચાલતું હતું; માત્ર વૈજ્ઞાનિકોને ખબર નહોતી, જે લાખો પ્રયોગો બાદ મહામહેનતે ખબર પડી. કષાંયથી પ્રેરિત કેવા પોકળ દાવા કરાય છે તેનો આ નમૂનો છે. વૈજ્ઞાનિકોએ આમાં નવું કાંઈ શોધ્યું નથી; માત્ર પહેલાં પોતાનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું, પછી અનેક પ્રકારનાં ભૌતિક વળતરો મેળવી તેના બદલામાં સમાજને માહિતી પૂરી પાડી લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું. તે તે ક્ષેત્રના કહેવાતા માંધાતાઓની પણ આ જ સ્થિતિ છે. તેઓ નહોતા જાણતા તે જાણ્યું. જેમ હમણાં stem cell શોધાયાની જોરશોરથી વાત ચાલે છે. આ cell-કોષ એવી ગુણવત્તા ધરાવે છે કે જેનું બીજા કોષોમાં conversion-રૂપાંતર થઈ શકે. પરંતુ આ માહિતી પહેલાં અજ્ઞાત હતી, તે હાલમાં જાણી, જેને બહુ મોટી break-through-સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. છતાં હજી વિજ્ઞાને એક નવો stem cell જાતે પેદા કર્યો નથી, અને તેમાંથી conversion કરવાની પણ તેની કોઈ શક્તિ નથી, માત્ર વિધવિધ conversionની શરીરમાં થતી પ્રક્રિયાને જાણી. વળી આ જ્ઞાન માત્ર માહિતી છે, જેને જાણ્યા પછી જીવનમાં કલ્યાણની દાખિલા પ્રાપ્ત થાય તેવું કશું નથી; કેમ કે માત્ર જડલક્ષી વિજ્ઞાન પાસે કોઈ સ્વતંત્ર જીવનદાખિલા જ નથી. જેની પાસે

માનવજીતને ચીંધવા લાયક કોઈ જીવનનો આદર્શ કે રાહ નથી તે વિજ્ઞાન કોઈ પણ જીવનું અનુશાસન કે રક્ષણ શું કરે? વિજ્ઞાનને સમર્પિત થનાર જીવો જીવનમાં કાયમ ખાતે દિશાશૂન્ય રખડતા જ રહ્યા, જ્યારે શાસ્ત્રો તો એક એક વાક્યરૂપે પણ અનુશાસન-રક્ષણની ભરપૂર શક્તિ ધરાવે છે. તેથી તે શાસ્ત્રજ્ઞાનની quality-જીત જ જુદી છે. દા.ત. 'નમો અરિહંતાણ' એ શાસ્ત્રવચન પણ તમે સમજો તો તમારા જીવનના હિતની દસ્તિ તમને ચોક્કસપણે આપે અર્થાત્ તમારા આત્માનું અનુશાસન કરે. આ વચનમાં શત્રુઓનો વિનાશ-વિજય કરવાની જીવનદસ્તિ સમાયેલી છે. શત્રુ એટલે જ તમને ત્રાસ આપે તે. વળી સૌથી વધારે ત્રાસ આપનાર આંતરિક ભાવશત્રુઓ જ છે. "તેમને જેણો જીત્યા તેને હું નમસ્કાર કરું છું." અહીં આદર્શ મળ્યો કે જીવનમાં આંતરશત્રુઓનો વિજય કરવા જવો છે. આ અનુશાસન. વળી આંતરશત્રુનો વિજય કરનારમાં, સમર્પિત થનારનું આપમેળે સર્વ સંકલેશો-દૃઢઃખોથી રક્ષણ થાય તેવી ન્રાણશક્તિ પણ પ્રગટ છે. આમ, શાસ્ત્રોમાં વિશ્વજ્ઞાનિક બનવાની નકાર તાકાત છે. સાચો રાજા, પ્રજાજન દુષ્ટતાના માર્ગ જતો હોય તો તેને દંડ આપી મર્યાદાના માર્ગ લાવે, સમગ્ર પ્રજાને ન્યાય-નીતિ-સદાચારની મર્યાદામાં રાખે, વળી નિર્દ્દેશ કે સર્જન પ્રજાજન પર કોઈ અંદરથી કે બહારથી આકભણ કરે તો અવશ્ય રક્ષણ આપે. તેમ આત્મિક દસ્તિએ તે જ કાર્ય સમર્પિત થનારને શાસ્ત્ર કરે છે. જેનામાં આ શક્તિ નથી તેને અમે માત્ર માહિતીઆત્મક જ્ઞાન કહીએ છીએ.

ધણા વૈજ્ઞાનિકો discovery અને inventionનો ભેદ પાડે છે. પરંતુ કહેવાતી inventionમાં પણ અજ્ઞાત સિદ્ધાંતોને માત્ર જાણીને, કોઈ ખોખા જેવા મશીનની નવી શોધખોળનો દાવો કરાતો હોય છે, નવું કશું હોતું નથી. દા.ત. ટેલિફોન. ડબલા આકારનો ટેલિફોન એ તો માળખું છે જે મજૂર કે કારીગર બનાવી આપે છે. પરંતુ તે જે સિદ્ધાંતના આધારે ધ્વનિનું દૂરવર્તી શ્રવણ કરાવે છે તેની જાણકારી જ અતિ મહત્વની છે, તે સિદ્ધાંત જ અતિ મહત્વનો છે. તે ધ્વનિના તરંગોની ગતિનો નિયમ ટેલિફોન શોધાયા પહેલાં પણ આ વિશ્વમાં કાયમ હતો. તે કોઈનું સર્જન નથી, માત્ર વિજ્ઞાન તે જાણતું નહોતું તે જાણીને મશીન દ્વારા કાર્યાન્વિત કર્યું. વળી મશીનમાં પણ ગોઠવાયેલા એક પણ અણુ-પરમાણુનું વૈજ્ઞાનિકોએ મૂળભૂત સર્જન કર્યું નથી. તેમણે તો વિશ્વમાં રહેલાં દ્રવ્યોનું જોડાણ કરીને એક structure-માળખું જ બનાવેલ છે. આ દુનિયામાં જે નથી તેનું સર્જન કોઈ કરી શકે તેમ નથી. તેથી પંચાસ્તિકાયમય જગત શાશ્વત છે અને તેને દર્શાવનાર દ્વાદશાંગી પણ તે રૂપે શાશ્વત છે.

જૈનધર્મ સંપૂર્ણ પદાર્થવિજ્ઞાન ઉપર આધારિત છે, દસ્તિહીન અપૂર્ણ જડ વિજ્ઞાન ઉપર આધારિત નથી :

જૈન ઝીલોસોઝી અનુસાર તો તીર્થકરો પણ નવું સર્જન ન કરી શકે, તો પછી વૈજ્ઞાનિકોની તો શું મજાલ છે? ^૧ ઈશ્વર પણ કુદરતમાં ક્યાંય હસ્તક્ષેપ ન કરે, cosmic orderમાં-વિશ્વવ્યવસ્થામાં ભગવાન પણ

૧ નैતદ્યુક્તમનુગ્રહ્યે તત્સ્વભાવત્વમન્તરા | નાણુः કદાચિદાત્મા સ્યાદેવતાનુગ્રહાદયિ । ૧૫ ॥

(દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા સોલમી, મૂલ શલોક ૫)

★ ન ચૈકૈકત એવેહ કવચિત્કિચ્ચદરીક્ષયતે | તસ્માત્સર્વસ્ય કાર્યસ્ય સામગ્રી જનિકા મતા ॥ ૮૦ ॥

disturbance-હસ્તક્ષેપ ન કરે. આપણો ત્યાં cosmic order જ સુપ્રિમ છે. દુનિયાના કોઈ ધર્મ પદ્ધાર્થવિજ્ઞાનને આટલું મહત્વ નથી આપ્યું. અરે જૈનધર્મમાં તો પદ્ધાર્થવિજ્ઞાનના નિયમનું ઉત્ત્વાંધન કરે એવા કોઈ ચમત્કાર(divinity)નું પણ વર્ણન કે સ્વીકાર નથી. જૈનશાસ્ત્રોમાં આવતી ચમત્કારની વાતો પણ સંપૂર્ણ physics-પદ્ધાર્થવિજ્ઞાનના નિયમને અનુસરીને જ હોય છે. મને એક વૈજ્ઞાનિકે કહેલું કે ધર્મમાં રેશનલ વાતો નથી હોતી, પરંતુ ચમત્કારો વગેરેનું bombastic-ગપગોળા જેવું વર્ણન હોય છે, તેથી અમે ધર્મમાં રસ લેતા નથી. ત્યારે મેં તેમને કહેલું કે તમે નહીં માનતા હો તેટલું physics-પદ્ધાર્થવિજ્ઞાન જૈનધર્મ માને છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં સ્વીકારેલા પ્રત્યેક ચમત્કારનું સ્પષ્ટીકરણ પદ્ધાર્થવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આપી શકાય તેમ છે, અને જે તેની સાથે સુસંગત ન હોય તેવો એક પણ ચમત્કાર જૈનધર્મને મંજૂર નથી. અરે ! ઈશ્વર પણ પદ્ધાર્થવિજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જઈને આ સૃષ્ટિમાં કશું કરી શકે નહીં. શૂન્યમાંથી કોઈ પણ વસ્તુનું સર્જન કરવું એ ઈશ્વરની મર્યાદાની પણ બહાર છે. આપણો ત્યાં તો 'even God has to follow physics' નો નિયમ પ્રવર્ત્ત છે. તમે જૈનધર્મનાં શાસ્ત્રો, ઈશ્વર કે તત્ત્વજ્ઞાનને ઓળખતા નથી. ઈશ્વર જેવા ઈશ્વર પણ જગતનું જે પરમ શાશ્વત તત્ત્વ છે, તેનું અવલંબન લઈને પોતે તરે છે અને વાણી દ્વારા તે તત્ત્વને લોક સમક્ષ અભિવ્યક્ત કરે છે અને તે જ તેમનું ઉત્કૃષ્ટ માર્ગદર્શન છે. બાકી વિશ્વવ્યવસ્થામાં તીર્થકરો કાંઈ આડું-અવળું કરતા નથી. બીજા ધર્મોમાં ઈશ્વર બધે માણું માર્યા કરે, અહીં તો ઈશ્વર નિર્લેપ છે. માત્ર સનાતન તત્ત્વને જાણવું, અનુસરવું, પામવું અને જગતને પમાડવાનો રાહ ચીંઘવો એટલું જ તેમનું કામ છે. તેથી સર્વ તીર્થકરો દ્વાદશાંગીના તત્ત્વને અનુસરીને પોતે તરે છે અને જગતને તારે છે. તેથી તેમના ઉપર પણ દ્વાદશાંગીનું ઝણા છે, તેથી દ્વાદશાંગી ઉત્કૃષ્ટ તારક તીર્થ છે.

સમગ્ર વિશ્વનું હેય-ઉપાદેયરૂપે જેમાં વર્ણન સમાયેલું છે, અર્થાત્ જીવનમાં કઈ વસ્તુ છોડવા જેવી છે અને કઈ વસ્તુ મેળવવા જેવી છે તેનો સર્વાંગી બોધ કરાવે તેવી શબ્દમય રચના તે જ દ્વાદશાંગીરૂપ સૂત્રાત્મક શાસ્ત્રો છે, જેનું અવલંબન લઈને પ્રાય: કરીને આત્મામાં ભાવશુત્રજ્ઞાનરૂપ ભાવશુત્ર પ્રગટે છે, જે પ્રત્યેક જીવને અંતરમાં હિતનું પ્રેરક બને છે. આ વિશ્વની સમગ્ર વસ્તુઓ હેય-ઉપાદેયમાં સમાઈ જાય છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં knowledge is for the sake of knowledge-જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન છે, જ્યારે ધર્મશાસ્ત્રોમાં કોઈપણ બિનઉપયોગી જ્ઞાનની વાત નથી. અહિતથી વિરામ પામવા અને હિતના માર્ગો પ્રયાણ કરવા જ્ઞાન મેળવવાનું છે. જે જાણવાથી તમારા આત્મામાં હિતાહિતની જીવનદૃષ્ટિ ભીલવે તે જ સાચું શાસ્ત્રજ્ઞાન છે. જેમ વ્યવહારમાં આ થાંબલો છે તે જાણવામાત્રથી શું મતલબ ? જો જાણ્યા પછી પણ થાંબલા સાથે આંખો મીંચીને ભટકાવાનું ચાલુ રહે તો તે જાણકારીનો કોઈ અર્થ નથી. ખાડો જાણ્યા પછી તેમાં ન પડે અને સાવધાનીપૂર્વક આગળ પાર પામે

ઇહ—જગતિ, ન ચ—નૈવ, એકેકત એવ નિયત્યાદે:, કવચિત—કવાપિ કિઞ્ચિત—કિમપિ ઘટાદિ, ઈક્ષ્યતે—જાયમાનં પ્રતીયતે। તસ્માદ્ હેતો:, સર્વસ્ય—ઘટાદે: કાર્યસ્ય, સામગ્રી—કથજ્ઞિતદ્વ્યતિરિક્તાડ્વ્યતિરિક્તહેતુસંહતિ:, જનિકા—કાર્યોપધાયિકા, મતા—ઇષ્ટા। પૂર્વ કારણસમુદાયે કાર્યોપધાયકત્વનિયમ: સાધિતઃ, ઇદાર્ની તુ કાર્યે કારણસમુદાયોપાધેયત્વનિયમ ઇતિ તુ તત્ત્વમ्।...

(શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચ્ય સ્તબક - ૨ શલોક ૮૦ મૂલ-ટીકા)

તો જ ખાડો જાણ્યાની ઉપયોગિતા છે. પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાનમાં જીવનનો અંતિમ ઉદેશ પણ નિશ્ચિયત કરવાની તાકાત નથી, ખુદ વૈજ્ઞાનિકો પોતાના માટે પણ જીવન ધ્યેય નક્કી કરી શકતા નથી, દિશાશૂન્ય છે. જીવનના મર્મને જ ન ખોલી શકે તેવા વિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી અભિભૂત થનારા સ્વયં જીવનમાં થાપ ખાઈ રહ્યા છે.

વિજ્ઞાનની અહિતપ્રેરકતા અને દિશાશૂન્યતા :

સભા : વૈજ્ઞાનિકો માનવજીતનું ભલું કરવાનો આદર્શ રાખે છે એમ ઘણા માને છે.

સાહેબજી : જો માનવજીતનું ભલું કરવું હોય તો તેના ભલાની સ્પષ્ટ વાખ્યા કરવી પડે. વિજ્ઞાન માનવજીતને ભૌતિક દૃષ્ટિએ સુખી કરવાનું ધ્યેય ધરાવતું હોય, તો જ શોધખોળો પ્રજાના આરોગ્ય અને જીવનને નુકસાન કરતી હોય, તેનાથી જ તે વ્યાપારિક લાભોને સામે રાખી પ્રજાને કઈ રીતે છેતરી શકે? હું અત્યારે આભિક હિતની વાત નથી કરતો પરંતુ ભૌતિક હિત તો નાસ્તિકે પણ અવશ્ય વિચારવું પડે. સારા સારા વૈજ્ઞાનિકોના જ રીપોર્ટ છે કે કેટલીય દવાઓ પ્રજાના આરોગ્ય માટે ખતરનાક છે, છતાં વ્યાપારિક લાભોને સામે રાખીને નવી શોધખોળોના નામે તેવી દવાઓનું ચલાણ વધારાય છે. અરે! આ ટી.વી. અને computer games-કોમ્પ્યુટર ગેમ્સ આદિથી શારીરિક અને માનસિક કેટલાં નુકસાનો થાય છે તેનો સંશોધિત રીપોર્ટ Times of India છાપામાં એક વૈજ્ઞાનિકે જ આપ્યો હતો. તેમાં ત્યાં સુધી લખ્યું હતું કે કુમળાં બાળકોના વર્તનમાં આના કારણે એવાં પરિવર્તન આવે છે કે જીવનમાં લાગણીઓને કાબૂમાં રાખવાની bearing capacity-સહનશક્તિ તે બાળકોની મૂળમાંથી ઘટી જાય છે. તેથી જીવન દરમિયાન તેમને અનેક સામાજિક પછાટો વધારે જોરદાર રીતે અનુભવવાની આવે. વિચાર કરો, આ ઊગતી નવી પ્રજાનું ભૌતિક દૃષ્ટિએ ભલું છે કે ભારે બૂરું છે? આવી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે એક નહીં પણ અનેક વાતો પ્રશ્નાત્મક છે; અને જે હિત ન પ્રેરે તે જ્ઞાન દિશાશૂન્ય જ કહેવાય. જ્યારે હેય-ઉપાદેયનો સંપૂર્ણ વિવેક કરવાની પ્રયંત શક્તિ ધરાવનાર શાસ્ત્રો આખા જગત માટે આશીર્વાદરૂપ છે. શાસ્ત્ર જગતના પ્રત્યેક જીવના ભલાની ચિંતા કરે છે. ભૌતિક અને આત્મિક બંને હિતની સાચી દૃષ્ટિ આપવાની શાસ્ત્રોમાં ક્ષમતા છે. માહિતીઓની લાયબ્રેરીઓ ઊભી કરવા શાસ્ત્રોની રચના નથી; જીવનને યોગ્ય દિશામાં વાળવું છે, ઘડતર કરીને કાઈક પામવું છે એ આશયથી જ શાસ્ત્રજ્ઞોએ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. તેના પ્રત્યેક પદમાં હેય-ઉપાદેયની વિવેકદૃષ્ટિ ભરેલી જ છે.

સભા : શાસ્ત્રના જ્ઞાન વિના સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય?

સાહેબજી : ના, ન થાય. કોઈએ શાસ્ત્રો શબ્દથી જાણ્યાં ન હોય તો ચાલે, પણ અર્થથી તો અવશ્ય જાણવાં જ પડે, તે વિના ન તરે. તેમાં ધ્યાનિરૂપે-અવાજરૂપે બોલાય છે તે શબ્દરૂપ શાસ્ત્ર, અને પુસ્તકમાં આલેખાયેલ છે તે વિપિરૂપ શાસ્ત્ર, આ ન જાણ્યાં હોય તો ચાલે; પરંતુ સૂત્રાત્મક સંક્રિપ્ત બોધ તે સૂત્રરૂપ શાસ્ત્ર, અને રહસ્યરૂપ સૂક્ષ્મ તત્ત્વનો બોધ તે અર્થરૂપ શાસ્ત્ર, આ બંને બોધરૂપ શાસ્ત્રો શુત્રજ્ઞાનમય છે, અને તેના વિના કદી કોઈના સર્વ કર્મનો ક્ષય થયો નથી અને થશે પણ નહીં.

શાસ્ત્રોની આજીવન શરણભૂતતા :

દુનિયાનું સત્ય તમારા ફળદ્વાપ ભેજામાંથી સ્વતઃ નીકળતું હોય તો જ્ઞાનીઓને તમને એક વાક્યનો પણ ઉપદેશ આપવો નથી. પણ આપણને તત્ત્વ સ્વયં સ્કુરે તેમ નથી. જ્ઞાની પુરુષોના વચનોના આધારે તે સાંભળીશું, વાંચીશું, વિચારીશું અને સમજીશું તો જ અજ્ઞાનનાં પડલો દૂર થશે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, છતાં શાસ્ત્રોને બિનજરૂરી માને તે મહામૂર્ખ છે. અરે ! ઉત્તમ પુરુષોને પણ શાસ્ત્ર સર્વસ્વ છે, આધાર છે, શરણ છે.

^૧ ગણધર શબ્દનો શાસ્ત્રમાં અર્થ કરતાં કહ્યું કે જેની પાસે દ્વાદશાંગીરૂપ ગણિપિટક છે તે ગણધર. અર્થાત્ ગણાને ધારણ કરનાર ગણીને પણ સર્વસ્વ, કીમતીમાં કીમતી, સારમાં સાર કોઈ અમૂલ્ય વસ્તુ હોય તો તે રત્નોની પેટી (પિટક) સ્વરૂપ દ્વાદશાંગી છે. ^૨ તીર્થકરોના પદ્ધત શિષ્ય ગણધરો પણ જે શાસ્ત્રોને સર્વસ્વ, પ્રાણતુલ્ય, જવેરાતયુક્ત તિજોરી સમાન સાચવવા લાયક માને તે દ્વાદશાંગી અન્ય સાધકોનો આધાર કે શરણ હોય તેમાં નવાઈ શું? મહાપ્રજ્ઞાસંપત્ત ગણધરો પણ શાસ્ત્રોને પોતાના જીવનની મુખ્ય મૂડી સમજતા હોય તો તે શાસ્ત્રો આપણા માટે અવશ્ય ઉત્કૃષ્ટ મૂડી ગણાય. આપણાને આજીવન શાસ્ત્ર જ શરણ છે. જે શાસ્ત્રોને શરણ ન માને તે તરવાનો જ નથી. ગમે તેટલી સાધના કરે તો પણ તેની સાધના ૧૦૦ % નકામી છે. ઉલટું તેના જીવનમાં શાસ્ત્રનો અનાદર-ઉપેક્ષા છે તે જ મહાપાપ છે, જે તેને ઘોર સંસારમાં અવશ્ય દુબાડશે. દ્વાદશાંગીથી અનંતા તર્યા તેમ અનંતા દૂષ્યા પણ છે. ઉપાસના-અનુસરણ કરનાર તર્યા, આશાતના-અનાદર કરનાર દૂષ્યા. વિશ્વમાં તરવા-દૂષવાનો પણ આ સનાતન માર્ગ છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં હવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતક પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

વિજ્ઞાન રોજ બદલાતું રહે છે જ્યારે ધર્મશાસ્ત્રો સદા સ્થિર છે :

પ્રભુની વાણીને પામીને ગણધરો શબ્દમય જે દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે, જેની વાચના દ્વારા અવિચિન્હ

^૧ ગણિશબ્દ: પરિચ્છેદવચનઃ, તથા ચોક્તમ- આયારમ્ભિ અહીએ જં ણાતો હોઇ સમણધમ્મો ડા. તમ્હા આયારધરો ભન્તિ પઢમં ગણિદ્વાણં ॥૧॥ [આચારાઙ્ગાનિર્યક્તિ ગા. ૧૦] પરિચ્છેદસ્થાનમિત્યર્થ: તત્સચ પરિચ્છેદસમ્હો ગણિપિટકમ्,

(નંદીસૂત્ર૦ સૂત્ર ૭૧ ટીકા)

^૨ ‘ગણિપિટક’ ગણધરસર્વસ્વભૂતં લોકોત્તરશ્રુતમિત્યર્થ:

(શ્રાવકધર્મવિધિ પ્રકારણ શ્લોક ૫૨ ટીકા)

પરંપરા શાસનમાં ચાલ્યા કરે છે, તે દ્વાદશાંગીના અવલંબનથી અસંખ્ય અસંખ્ય જીવો તરે છે અને ગણધરો કે તીર્થકરોની ગેરહાજરીમાં પણ આ દ્વાદશાંગીના આધારે મોક્ષમાર્ગ વહેતો રહે છે. અન્તં કાળથી દરેક તીર્થકરોના શાસનમાં આ ક્રમે તારક તત્ત્વ ટકી રહ્યું છે. દ્વાદશાંગી વિનાનું કોઈ તીર્થકરોનું શાસન હતું નહીં, તેથી દ્વાદશાંગીનો પ્રવાહ અવિરત છે. વળી, શબ્દરચનાનો તફાવત રચયિતા ગણધરના ભેદથી હોઈ શકે, પરંતુ અર્થમાં તો કોઈ ફેરફાર ન જ હોય. ભાવાર્થ એ છે કે જૈનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ત્રિકાળાબાધિત છે. તેમાં કાળાંતરે પણ કોઈ પરિવર્તનને અવકાશ નથી; કેમ કે વિશ્વનું મૂળભૂત તત્ત્વ કદી પલટાતું નથી. અન્તંકાળ પહેલાં ધર્મના જે સિદ્ધાંતો હતા તે સિદ્ધાંતો આજે છે અને ભવિષ્યમાં અન્તંકાળ પછી પણ આ જ સિદ્ધાંતો રહેશે. જેને આ વાત સમજાઈ જાય તે કદી બોલે નહીં કે ધર્મ સમય પ્રમાણે ફર્યા કરે અને ધર્મના તત્ત્વમાં પણ અવસરે ફેરફાર કરી શકાય. ધર્મના સિદ્ધાંતો કોઈની પેદાશ નથી, તે તો સ્વયંસિદ્ધ સનાતન છે. આ દૃષ્ટિકોણથી તમે ધર્મશાસ્ત્રોને વિચારશો તો અહોભાવ થશે. આધુનિક વિજ્ઞાનમાં કોઈ પણ સિદ્ધાંત સ્થિર નથી. તેમાં આજે જે સિદ્ધાંત સાચો પુરવાર થયેલો ગણાય તે જ કાલે ખોટો ઠરે. ફરી નવો સિદ્ધાંત રજૂ કરે. વળી એક સિદ્ધાંત અનુસાર પણ જાતજાતની theory અને hypothesis પ્રસ્તુત કરે, જેને અનુસરનાર કોઈ સ્થિર નિર્ણય કરી ન શકે. છતાં ગર્વ સાથે કહે કે science is everchanging - વિજ્ઞાન નિત્ય બદલાતું રહે છે, વિજ્ઞાન હજુ સત્યને શોધી રહ્યું છે, It is under reseacrh. હવે જે સ્વયં નિર્ણાત નથી પણ નિર્ણય માટે ફાંઝાં મારે છે તેવાને અપનાવી જીવન સમર્પિત કરો તો તમારું શું થાય ? જ્યારે ધર્મશાસ્ત્રો પૂર્ણસત્યને પામી ચૂકેલા જ્ઞાનીઓના વચનસ્વરૂપ છે. તેથી તેના સિદ્ધાંતો કદી ફરવાના નથી.

સભા : દેશકાળ પ્રમાણે ફેરફાર થાય ને ?

સાહેબજી : ના, દેશકાળ અનુસારે વ્યવહારરૂપે આચારમાં થોડો ફેરફાર થાય, પણ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તો કાયમ તે જ રહે.

પ્રવચનનું મૂળ ત્રિપદી, જે અન્તંકાળ પહેલાં હતી તે જ અત્યારે છે અને અનંતા કાળ પછી પણ તે જ રહેશે :

જેમ કે, અન્તં કાળ પહેલાં જે તીર્થકર હતા તેમણે પોતાના પણ શિષ્ય ગણધરોને સર્વ શાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતરૂપે જે ત્રિપદી આપી હતી, તે જ ત્રિપદી ઋષભદેવે પુંડરીકસ્વામી આદિને આપી; અને તેની તે જ ત્રિપદી મહાવીરસ્વામીએ ગૌતમ આદિ ગણધરોને આપી. ત્રિપદીમાં આખી વિશ્વવ્યવસ્થાના પાયાનો સિદ્ધાંત આવી જાય છે અને તેને પ્રવચનમાતા કહે છે; કેમ કે તેમાંથી આખું પ્રવચન જન્મ્યું છે. સમગ્ર પ્રવચનનાં સર્વ તત્ત્વો જેમાંથી નિર્ગમ પાય્યાં તે ત્રિપદી પ્રવચનની મુખ્ય આધારશિલા છે. આ ત્રિપદીમાં સંકેપમાં સંગ્રહીત સિદ્ધાંત એ છે કે, “આખું વિશ્વ સદા ઉત્પત્ત થાય છે, સદા નાશ પામે છે અને છતાં સતત સનાતન-શાશ્વત છે.” પ્રતિક્ષણ વિશ્વનું સર્જન પણ ચાલુ છે, વિસર્જન પણ ચાલુ છે, છતાં પણ વિશ્વ કાયમનું છે. તમને બુદ્ધિથી વિરોધાભાસ લાગશે, પણ જગતનું આ પરમ સત્ય છે. આ ત્રિપદીમાં જૈનશાસ્ત્રોના સર્વ સિદ્ધાંતો સંકેપમાં સમાઈ જાય છે. અરે ! દુનિયાની બધી ફીલોસોફીઓ પણ તેમાં અંતર્નિહિત છે. જેટલાં દર્શનો છે તે

પ્રત્યેકનું તત્ત્વજ્ઞાન બીજરૂપે ત્રિપદીમાં જોડાયેલું છે. આ ત્રિપદી કદી બદલાવાની નથી. કોઈ તીર્થકર આના બદલે બીજા શબ્દો કહેવાના નથી. Universal truth-વैશ્વિક સત્યરૂપ સિદ્ધાંતો અનાદિના છે. તેમાં અંશમાત્ર ફેરફાર શક્ય નથી. ત્રિપદીમાં કહેલું સઘન તત્ત્વ અને એના વિસ્તાર સ્વરૂપ જૈનશાસ્ત્રો, જેને દાસ્તિકોષરૂપે સમજાઈ જાય તેને જિનવચન પ્રત્યે કદી શંકા-કુશંકાનો અવકાશ જ નથી. તે તો વિચારે કે સિદ્ધાંત ત્રિકાળાબાધિત છે, સત્ય આ જ છે અને કાયમ માટે આ જ રહેવાનું છે.

વિશ્વ ઉત્પત્તિ થાય છે, નાશ પામે છે અને ધૂવ છે :

માત્ર ત્રિપદીમાં રહેલા સિદ્ધાંતની સત્યતા ટૂંકમાં વિચારીએ તો સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પત્તિ થાય છે અને નાશ પામે છે તે તો પ્રત્યક્ષ છે. દુનિયામાં રોજ કાંઈ ને કાંઈ ઉત્પત્તિ થાય છે અને કાંઈ ને કાંઈ નાશ પામે છે. કોઈ જન્મે છે, કોઈ મરે છે; મકાન ઉભું થયું, નાશ પામ્યું; એટલે ઉત્પત્તિ-વિનાશ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તમારા પરિચયમાં આવતી દરેક વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ દેખાશે. ઉત્પત્તિ એટલે પર્યાપ્તિકન્યથી નવસર્જન કહેવાય. પણ ખૂબી એ છે કે શૂન્યમાંથી કોઈ વસ્તુનું સર્જન નથી થતું. તેથી કોઈ મૂળભૂત સર્જન નથી. જેની ઉત્પત્તિ દેખાય છે તે બીજી કોઈ વસ્તુમાંથી અવશ્ય પેદા થયું હશે. Out of nothing, anything can not be produced. (શૂન્યમાંથી કાંઈ પણ બનાવી શકતું નથી.) વળી જેનો નાશ થાય છે તેનું પણ સંપૂર્ણ વિસર્જન થતું નથી. કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વનું મૂળમાંથી નાબૂદીકરણ શક્ય નથી. જેમ કે કપડાને બાળશો તો અંતે રાખ રહેશે અર્થાત્ કોઈ ને કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વરૂપે કાયમ રહે જ છે, ઉત્પત્તિ અને નાશ દ્વારા માત્ર વસ્તુનું રૂપાંતરણ જ થાય છે. માટીના પિંડમાંથી ઘડો બન્યો કે ઘડામાંથી ઠીકરાં બન્યાં તો તે અવસરે માટીનું અસ્તિત્વ તો કોઈ ને કોઈ રૂપે રહ્યું જ. માત્ર પિંડમાંથી ઘડાની ઉત્પત્તિ અને ઘડામાંથી ઠીકરાની ઉત્પત્તિ થઈ, તે જ રીતે પહેલાં પિંડનો નાશ, પછી ઘડાનો નાશ થયો; છતાં માટીરૂપે દ્રવ્ય તો ધૂવ જ રહ્યું. દુનિયાના લાખ વૈજ્ઞાનિકો ભેગા કરો અને કહો કે આ માટીનો એક અણુ વિશ્વમાંથી સંપૂર્ણ નેસ્તનાભૂદ કરી આપો, તો તે વૈજ્ઞાનિકોની પણ તાકાત નથી. આ જ બતાવે છે કે ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ વિશ્વ પણ મૂળભૂતરૂપે ધૂવ છે. દરેક વસ્તુમાં ત્રિપદીનું માર્મિક સત્ય સમાયેલું જ છે. કપડું તાંત્રણમાંથી પેદા થયું, તાંત્રણ રૂમાંથી પેદા થયા, રૂ ઝાડમાંથી પેદા થયું, ઝાડ માટીમાંથી પેદા થયું, માટી રેતીમાંથી પેદા થઈ, રેતી પત્થરમાંથી પેદા થઈ, પત્થર તેના અણુમાંથી બન્યો, એમ સર્જન કોઈને કોઈ હ્યાત વસ્તુમાંથી જ થાય છે. આના ઊલટા કમે વિસર્જન વિચારો તો તેમાં પણ કોઈ દ્રવ્યની હ્યાત અવશ્ય રહેશે. તેથી દ્રવ્યરૂપે સમગ્ર વિશ્વ કાયમનું હતું અને કાયમ રહેશે; પર્યાપ્તરૂપે તેની અવસ્થાઓ બદલાયા કરશે, ઉત્પત્તિ, નાશ એ માત્ર change of manifestation-અવસ્થાંતર છે.

ત્રિપદી સ્યાદ્વરૂપ સિદ્ધાંતનો અર્ક છે અને તેની ફલશુદ્ધિ દ્વાદશાંગી છે :

સર્વ દર્શનોમાં ફેલાયેલી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રત્યેક વિચારધારાઓનું સઘન બીજ આ ત્રિપદીમાં છે, જે તર્કબદ્ધ રીતે નયોના દાસ્તિકોષાથી જૈનશાસ્ત્રોમાં રજૂ કરેલ છે. આ તથને સર્વનયવિશારદ પ્રત્યક્ષતુલ્ય જોઈ શકે. તીર્થકરોએ ગણધરોને ત્રણ પદમાં વિશ્વવ્યાપી સત્ય સમજાવ્યું છે અને તેનાથી જ દ્વાદશાંગીરૂપ સમસ્ત શુતનો

વિસ્તાર જન્મ્યો છે. તીર્થકરની વાણીના મુખ્ય બે વિભાગ છે, (૧) દ્રવ્યાર્થિકનય અને (૨) પર્યાર્થિકનય, જેનું combination-જોડાણ ત્રિપદીમાં છે. જિનવચનના સર્વ સિદ્ધાંતો આ બે નયોમાં સમાઈ જાય છે. દ્રવ્યાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ વિશ્વ સ્થિર છે-ધૂવ છે. વિશ્વમાં કશું ઉત્પત્ત થતું નથી, નાશ પામતું નથી. પર્યાર્થાસ્તિકનયથી સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પત્તિ-નાશમય છે, કશું સ્થિર નથી. આ વિરોધાભાસી નયોના દૃષ્ટિકોણનો સત્ય આધારિત સમન્વય ત્રિપદીમાં છે. તેથી ત્રિપદી સ્યાદ્વાદૃપ સિદ્ધાંતનો અર્ક છે. સમગ્ર વિશ્વ આ પદ્ધાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતથી જ સંચાલિત છે. તેનું ઉત્ખંધન કે break-down-ભંગાણ ક્યાંય શક્ય જ નથી. ત્રણ કાળમાં, ત્રણ લોકમાં અભાધિત, સર્વવ્યાપી, સુનિશ્ચિત સ્થિર સિદ્ધાંત છે. અર્થમય તીર્થકરની વાણીનો આથી જ અપાર મહિમા છે કે ગણધરોને સર્વતત્ત્વનો નિયોડ ત્રણ પદમાં જ આપી શકે છે અને તે ત્રણ પદના બોધની જ ફલશુદ્ધિ દ્વાદશાંગી છે. આ 'દ્વાદશાંગીને અનાદિ, અનંત, ધૂવ, નિયત, શાશ્વત, અક્ષય, અવ્યય, અવસ્થિત અને નિત્ય કહેલ છે. આ પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ જુદો જુદો છે અને તે સર્વ અર્થો ત્રિપદીમાં પણ સુસંગત છે. જેમ અનાદિ એટલે જેનો પ્રારંભ નથી, ત્રિપદી કે દ્વાદશાંગીના કહેવાયેલા તત્ત્વનો આ દુનિયામાં ક્યારેય પ્રારંભ નથી. વળી અનંત એટલે જેનો અંત નથી, ત્રિપદી કે શાસ્ત્રકથિત તત્ત્વનો આ વિશ્વમાં કદી અંત પણ નથી. એ જ રીતે અક્ષય એટલે અખૂટ. જેમ ગંગાનો જળપ્રવાહ કદી ક્ષય નથી પામતો, પણ સતત વહે છે, તેમ ત્રિપદી કે

૧ ૧૧૬. ણ કતાઇ ણાડુસીત્યાદિ । ત્રિકાલે નાસ્તિત્વભાવપ્રતિષેધકં સૂત્રમ् । 'ભુવિ' ચ ઇત્યાદિ ત્રિકાલે અસ્તિત્વભાવપ્રતિપાદકં સૂત્રમ् । ત્રિકાલભાવિત્તણતો ચેવ અચલભાવત્વાદ ધૂવં મેર્વાદિવત् । ધૂવત્તણતો ચેવ જીવાદિણવપદત્યેસુ નિયુક્તં નિયતં જહા લોકવચનં પંચાસ્તિકાયેષ્વિવ । ણિયતત્તણતો ચેવ 'સાસતં' શશ્વદ્ ભવતીતિ શાશ્વતમ્, પ્રતિસમયા-ડવલિક-મુહૂર્ત-દિનાદિષ્વિવ કાલः । સાસતત્તણતો ચેવ વાયણાદિસુ 'અક્ષયં' નાસ્ય ક્ષયો અક્ષયમ્, ગંગા-સિંધુપ્રવાહેષ્વપિ પૌણ્ડરીકહદવત् । અક્ષયયત્તણતો ચેવ 'અવ્યયં' નાસ્ય વ્યયો અવ્યયમ્, માનુષોત્તરાદ બહિસમુદ્રવત् । અવ્યયત્તણતો ચેવ સ્વપ્રમાળો અવદ્ધિતં જંબૂદ્વીપાદિવત् । અવદ્ધિતત્તણતો ચેવ સવ્વહા ચિંતિજ્જમાણં 'નિચ્ચં' આકાશવદ્ અવિનાશીત્યર્થઃ । અહવા એતે ધૂવાદિયા એણદ્વિતા । ચોદક આહ-ઇચ્ચેયેં દુવાલસંગં ધૂવાદિપદપરૂવિતં કિમાણાગેજ્જં દિદુંતતો વા સજ્જં? આચાર્યાડહ-જમ્હા જિણા અણણનાવાદિણો તમ્હા તેસિં વયણ સવ્વં આણાતે ચેવ ગજ્જં, કહિંચિ દિદુંતતો વિ ગજ્જં । ઇહ દુવાલસંગસ્સ ધૂવાદિપરૂવિતત્યસ્સ સાધકો ઇમો દિદુંતો-'સે જહાનામતે' ત્યાદિ કંઠં ॥

(નંદીસૂત્ર ચૂર્ણ)

૧૧૮. ઇચ્ચેયમિત્યાદિ । ઇત્યેતદ્ દ્વાદશાડ્ગં ગળિપિટકં ન તદાચિન્નાસીદ્ અનાદિત્વાત્, ન કદાચિત્ત્ર ભવતિ સદૈવ ભાવાતુ, ન કદાચિત્ત્ર ભવિષ્યતિ અપર્યવસિતત્વાત્ । કિંતર્હ? "ભુવિ ચે" ત્યાદિ, અભૂદ્ ભરતિ ભવિષ્યતિ ચ । તત્શચેદ્ ત્રિકાલભાવિત્વાદચલત્વાદ ધૂવમ્, મેર્વાદિવત् । ધૂવત્વાદેવ નિયતમ્, પંચાસ્તિકાયેષુ લોકવચનવત् । નિયતત્વાદેવ શાશ્વતમ્, સમયા-ડવલિકાદિષુ કાલવદ્ । શાશ્વતત્વાદેવ વાચનાદિપ્રદાનેડ્યક્ષયમ્, ગંગા-સિંધુપ્રવાહેડ્પિ પૌણ્ડરીકહદવત् । અક્ષયત્વાદેવાવ્યયમ્, માનુષોત્તરાદ બહિ: સમુદ્રવત् । અવ્યયત્વાદેવ સ્વપ્રમાળેડવસ્થિતમ્, જંબૂદ્વીપાદિવત् । અવસ્થિતત્વાદેવ નિત્યમ્, આકાશવત् । સામ્પ્રતં દૃષ્ટાન્તમાહ-“સે જહાનામએ” ત્યાદિ, તદ્ યથાનામ 'પંચાસ્તિકાયાદયઃ' ધર્માસ્તિકાયાદયઃ ન કદાચિન્નાસન્ ન કદાચિત્ત્ર ભવિષ્યન્તિ, અભૂવન્ ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ચ । “ધૂવે” ઇત્યાદિ પૂર્વવત् । “એવામેવે” ત્યાદિ નિગમનં નિગદસિદ્ધમેવ ॥

(નંદીસૂત્ર ટીકા)

દ્વાદશાંગીનું તત્ત્વ પણ વાણી દ્વારા વિવેચન કર્યા જ કરીએ તો પણ જેનું અર્થમય તત્ત્વ ખૂટે જ નહીં. આ રીતે પ્રત્યેક વિશેષજ્ઞનો અર્થ દર્શાવી દ્વાદશાંગીનો મહિમા ગાયો છે.

સાચાં શાસ્ત્રો હંમેશાં દૃષ્ટ-ઇષ્ટથી અવિરોધી હોય :

‘શાસ્ત્રો પર શંકા-કુશંકા કરનારને એ જ ખબર નથી કે જૈન આગમોમાં સાચાં શાસ્ત્રોની કસોટી દર્શાવતાં જ કહ્યું કે, જે પ્રત્યક્ષ અને તર્કથી અવિરુદ્ધ હોય તે જ સમ્યગ્ર શાસ્ત્ર. તમારા જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવ સાથે સંગત ન થાય, પરંતુ વિરોધાભાસ ઊભો થાય એવી શાસ્ત્રની વાત ન હોય. તે જ રીતે જે પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી, પણ તર્કગમ્ય-બુદ્ધિગમ્ય છે, તેમાં તર્કથી ખોટું સિદ્ધ થાય તેવી વાત સુશાસ્ત્રમાં ન હોય. આ શાસ્ત્રની નક્કરતાની કસોટી છે. પૂ. હરિભદ્રસૂરિએ તો ત્યાં સુધી લઘું કે “જે શાસ્ત્રો પ્રત્યક્ષ અને તર્કથી વિરુદ્ધ વાત કરનારાં છે તે શાસ્ત્રને શાસ્ત્ર તરીકે ન સ્વીકારો, પરંતુ તેને ઉપાડીને બાજુ પર મૂકી દો.” આ પરથી તમે સમજી શક્ષણો કે જૈનશાસ્ત્રોમાં તર્કસિદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ વાતોનો કેટલો આચાહ છે ! અરે ! તીર્થકરોએ કહેલ ત્રિપદી પણ કેટલી તર્ક અને પ્રત્યક્ષ આધારિત છે ! તમે વિજ્ઞાનની પ્રત્યેક વસ્તુના અસ્તિત્વનો વિચાર ચાલુ કરો તો આપમેળે સમજશે કે, આ દુનિયામાં કોઈ પણ પદાર્થ તીર્થકરના વચ્ચનથી વિરુદ્ધ વર્તતો નથી. સર્વ પદાર્થોમાં ત્રિપદીનો સિદ્ધાંત વણાયેલો છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે પણ વિશ્વવ્યાપી નિયમ-universal law તેને કહેવાય છે, જે દરેક કાળમાં દરેક ક્ષેત્રમાં apply થાય-લાગુ પડે. વર્તમાન હોય, ભવિષ્ય હોય કે ભૂતકાળ હોય; જમીન પર હોય, પાણીમાં હોય કે હવામાં હોય; સ્થૂલ દ્રવ્ય હોય કે સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય હોય; સૌને લાગુ પડે તેવો નિયમ તે universal law-વિશ્વવ્યાપી સિદ્ધાંત. દા.ત. અહીં પાણી ૧૦૦ ડિગ્રી ટેમ્પરેચરે ઉકળે છે, જ્યારે ઓદ્ધા-વધારે દ્વાણવાળા વાતાવરણમાં ૧૦૦ ડિગ્રી ટેમ્પરેચરે જ પાણી ઉકળતું નથી. તેથી ૧૦૦ ડિગ્રી ટેમ્પરેચરે પાણી ઉકળે તે નિયમ વિશ્વવ્યાપી નથી, દ્વાણ ફરતાં ફરે છે. જે સર્વદા સાર્વત્રિક નિયમ હોય તેને જ વિજ્ઞાન પણ સનાતન નિયમ કહે છે. Law of gravity-ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને વૈજ્ઞાનિકો આવો સિદ્ધાંત કહે છે. જોકે તે પુરવાર કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. જ્યારે ત્રિપદીમાં કહેલો સિદ્ધાંત તો તર્ક આધારિત અને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં અવલોકનથી ખાતરી કરી શકાય છે. તેથી દૃષ્ટ-ઇષ્ટઅવિરુદ્ધ શાસ્ત્ર જ આદરણીય છે; કેમ કે તે જ સત્યાનિરૂપક છે. તેથી તેવાં શાસ્ત્રોનો અપલાપ કરનાર સત્યનો જ અપલાપ કરે છે અને અસત્યને શરારો જઈ જીવનમાં અનર્થની પરંપરા પામે છે.

કાર્યકારણના અટલ સિદ્ધાંતથી વિશ્વ અનાદિ અનંત સાબિત થાય છે :

સભા : આપ કહો છો કે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ અને તર્ક અવિરોધી વાતને કહે તે શાસ્ત્રવચ્ચનને જ માનવું, તો જૈનશાસ્ત્રોએ અનાદિ અનંત વિશ્વ માન્ય તેમાં તર્ક શું ?

૧ આગમતત્ત્વં જોયેં તહૂટેષ્ટાવિરુદ્ધવાક્યતથા | ઉત્સર્ગાદિસમવિતમલમૈદમ્પર્યશુદ્ધં ચ ।૧૦॥ (ષોડશક પહેલું, મૂલ)

☆ આગમો હિ ણામ કેવલણાણપુરસ્સરો પાએણ અણિદિયત્વવિસાઓ અચિત્તિયસહાઓ જુત્તિગોયરાદીદો ॥

(ષટ્ક્ખણ્ડાગમ ટીકા (ધવલા) ૬,પૃ.૧૫૧)

સાહેબજી : તે સમજવા તમારે તમારી બુદ્ધિ લંબાવવાની જરૂર છે. કોઈ ધર્મ ઈડામાંથી વિશ્વનો જન્મ થયો એમ કહ્યું, કોઈએ અંધકારમાંથી વિશ્વનો જન્મ થયો એમ કહ્યું, કોઈએ ઈશ્વરમાંથી સૃષ્ટિનો જન્મ થયો એમ માન્યું; આવી અનેક આડીઅવળી કલ્પનાઓ કરી છે. આધુનિક વિજ્ઞાન પણ Big Bangમાંથી વર્તમાન વિશ્વનું સર્જન માને છે, જ્યારે જૈનર્ધર્મ અત્યંત પ્રત્યક્ષ આધારિત અને તર્કવાદી છે. તેનો જગ્બર પુરાવો આ છે કે, ભગવાને સૃષ્ટિ તમારી સામે જેવી દેખાય છે અને જે નિયમોના આધારે તેનું સંચાલન પ્રત્યક્ષ છે તેને સ્વીકારવાનો આગ્રહ રાખ્યો, પરંતુ કોઈ કુકલ્પનાને અવકાશ ન આપ્યો. વિશ્વમાં કોઈ પણ ઘટના તેનાં ચોક્કસ કારણો વિના બનતી નથી. બાપ વિના દીકરો પેદા નથી થતો, બીજ વિના ઝડપ પેદા નથી થતું, માટી વિના ઘડો પેદા નથી થતો, જે પ્રત્યક્ષ છે. તેથી દીકરાની પૂર્વ બાપ અવશ્ય માનવો પડશો, જે સ્વયં પણ બાપ વિના પેદા ન જ થઈ શકે. તેથી કાર્ય-કારણના અતૂટ સિદ્ધાંતના બળો વિશ્વ જેવું દેખાય છે તેવું અનાદિ-અનાંત માન્યા સિવાય દ્શૂટકો નથી. આને સમજવા વિસ્તારરૂપે પ્રત્યક્ષ આધારિત હજારો તર્ક શાસ્ત્રમાં આપેલ છે. તેથી વિશ્વ અનાદિ-અનાંત છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. માત્ર તે પર્યાયની અપેક્ષાએ પરિવર્તનશીલ છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અપરિવર્તનશીલ છે. આ મહાન સત્ય જે મર્મરૂપે સમજી શકે તેને ત્રિપદીનું રહસ્ય ખૂલે. વિશ્વવ્યવસ્થામાં કાર્ય-કારણનો સિદ્ધાંત તો એટલો અટલ છે કે તેમાં કોઈ ફેરફાર ન કરી શકે. જે મ કેરીના ગોટલામાંથી કેરી મેળવવી હોય તો એકલા ગોટલાથી પણ નહીં બને અને એકલી જમીન કે પાણી કે હવા પણ આંબો પેદા કરી નહીં શકે. તેથી ઉપાદાનકારણ અને નિભિતકારણનું યોગ્ય રીતે સંયોજન અનિવાર્ય છે. એકલા ઉપાદાનથી ફળ નીપજ્યાનો કે એકલા નિભિતથી ફળ નીપજ્યાનો હજુ સુધી દુનિયામાં દાખલો નથી. તીર્થકરોએ પણ આ નિયમો સર્જયા નથી, માત્ર જાણીને દર્શાવ્યા છે. વિશ્વવ્યવસ્થાના હિતકારી નિયમોને સમજીને તેનું અનુસરણ કરવું તે જ ધર્મ છે, તે જ તીર્થકરો સ્વયં જાણીને વિશ્વને જણાવે છે, તે જ ધર્માપદેશ છે.

જીવંત તીર્થને પણ માર્ગદર્શક દ્વાદશાંગી મહાજીવંત તીર્થ છે :

તમે કહેશો કે આ દુનિયા કેમ ચાલે છે તેની મારે શું નિસ્બત ? મને તો મન ફાવે તેમ જીવવામાં રસ છે. તો તમે ભૂલો છો. તેમ કરવાથી તમે જ દુઃખી થશો. ‘આગ બાળો’ એ નિયમ સૌને લાગુ પડે, પછી તે નિયમ તમે જાણો કે ન જાણો તેની સાથે નિસ્બત નથી. તેથી ન જાણનારને બળવાનું જોખમ વધારે છે, જાણીને દૂર રહેનાર સલામત છે. તેમ તીર્થકરો કહે છે કે, સૃષ્ટિનાં સત્યો મેં જાણ્યાં છે, તમને હિતકારી સત્ય કહું છું. સાંભળશો, સમજશો, અનુસરશો તો તમારું કલ્યાણ થશો, નહીં તો તમે જ રખડશો, ભગવાનને કોઈ તકલીફ નથી. ધર્મ શાશ્વત સત્યોના આધારે જ પ્રેરણા આપે છે; કેમ કે દ્વાદશાંગી અર્થથી સનાતન છે. દ્વાદશાંગીનાં અન્ય સૂત્રો શબ્દથી બદલાય છે, પરંતુ નમસ્કાર મહામંત્ર, કરેમિ ભંતે સામાયિક સૂત્ર, ત્રિપદી, વગેરે શબ્દ અને અર્થ બંનેથી સનાતન, શાશ્વત છે; કારણ કે જીવનમાં સામાયિકધર્મ પામવો હોય તો કરેમિ ભંતે સૂત્ર પ્રતિજ્ઞારૂપે જોઈએ. આનાથી ઢૂંકું, આટલા ઊંડા અર્થવાણું બીજું સૂત્ર કોઈ બનાવી ન શકે. તેમાં સામાયિક માટે જે ચોક્કસ પ્રતિજ્ઞા જરૂરી છે તેને યોગ્ય સુખદ્વારા શબ્દો છે. આમાં કાનો માત્ર પણ ઓછો કરી શકાય તેમ નથી. અરે, તીર્થકરો સ્વયં દીક્ષા લે ત્યારે પ્રત્યેક તીર્થકર પણ પ્રતિજ્ઞારૂપે કરેમિ સામાયિક ધર્મરૂપ

પ્રવર્જયાને સ્વીકારે છે. તેથી આ સૂત્ર શબ્દથી પણ શાશ્વત અને અર્થથી પણ શાશ્વત છે. આવાં સૂત્રો સર્વ તીર્થકરોના શાસનમાં મહામહિમાવંત અને પ્રમાણભૂત સૂત્રો છે. પરંતુ તે સિવાયનાં વિશાળ બાર અંગાત્મક સૂત્રો છે, જે સર્વ શબ્દથી શાશ્વત નથી, અર્થથી શાશ્વત છે.

દ્વાદશાંગીની ઓળખાણ આપતાં લખ્યું કે “‘આ દ્વાદશાંગીનું આદિ સૂત્ર સામાયિકસૂત્ર છે અને અંતિમ સૂત્ર બિંદુસાર નામનું ચૌદમું પૂર્વ છે.’” તેથી દ્વાદશાંગી શબ્દ દ્વારા સામાયિકથી માંડીને બિંદુસાર સુધીનાં સૂત્રો આવે, જે કદરૂપે કરોડો-કરોડો ગ્રંથ પ્રમાણ થાય. ^૨ આટલી વિશાળ કદરાશી છતાં દ્વાદશાંગીને ભિતાકશી કહી છે; કારણ કે તેનો વિવેચનરૂપ અર્થ તો તેના કરતાં અનંતગણો વિશાળ છે. આ સામાયિકથી માંડીને બિંદુસાર પર્યત દ્વાદશાંગીને ગણધરો પોતાના જીવનનું સર્વસ્વ, પ્રાણ માને છે. ^૩ આ શાસનમાં જે જે જીવંત તીર્થરૂપ વ્યક્તિઓ થશે તે સર્વની આંખ, આધાર, શરણ, પ્રાણ, જીવનદાસ્તિ આ દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્ર જ છે. તેથી જીવંત તીર્થને માર્ગદર્શક એવી દ્વાદશાંગી મહાજીવંત તીર્થ છે.

દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રોની સફળતા હિતાહિતની પ્રેરણા આપવામાં છે :

વળી ^૪ આ દ્વાદશાંગી મોહનો પરમ શત્રુ છે. મોહના વર્યસ્વ નીચે રહેલા જીવોને તેના પંજામાંથી કાયમ ખાતે છોડાવવા તે જ તેનું કામ છે. સમગ્ર જીવોને સંતાપદ્યક એવા મોહનાશ જ મુખ્ય ઉપાય છે અને તે કરવા માટે જીવનદાસ્તિ આપનાર દ્વાદશાંગી છે. દ્વાદશાંગીના પ્રત્યેક વચનમાં મોહવિરોધી તત્ત્વ ભરેલું છે. તેથી જ તેનું શરણ ન સ્વીકારનાર કઢી તરે નહીં. વળી તેનું શ્રીદ્વાથી શરણ સ્વીકારનારને દ્વાદશાંગીનું પ્રત્યેક વચન મોહનાશની સતત પ્રેરણા આપ્યા કરે છે. પ્રત્યેક જિનવચનમાં સંવેગ-નિર્વદ્ધ પ્રગટાવવાની તીવ્ર શક્તિ છે. જે અસારને અસાર બતાવે, સારને સાર બતાવે, સતત હિતની અંતરમાં પ્રેરણા આપ્યા કરે તે શાસ્ત્રો દર્પણ જેવાં છે. તે સમગ્ર વિશ્વનું અતિ સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે. જે જેવું છે તેવું દર્શાવી તેનો વિવેક પ્રેરે છે. તેના શરણ વિના તીર્થકરોનો પણ ઉદ્ઘાર નથી થયો તો મારો અને તમારો તો ઉદ્ઘાર ક્યાંથી થવાનો? વળી અત્યારે દ્વાદશાંગી પરિપૂર્ણ ઉપલબ્ધ

૧ ‘શ્રુતસ્ય’તિ—પ્રવચનસ્ય સામાયિકાદિચતુર્દશાયુર્વર્પર્યન્તસ્ય,

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

☆ ‘શ્રુતસ્ય’તિ પ્રવચનસ્ય સામાયિકાર્દ્વિન્દુસારપર્યન્તસ્ય

(ધર્મસંગ્રહ શલોક ૬૧ ટીકા)

૨ બદ્વયર્થમલ્યાક્ષરમેવ હિ સૂત્રમામનન્તિ । અત એવોકતમ્- ‘સબ્વર્ણિણ જઇ હુજ્જ વાલુયા સબ્વઉદહિજં તોયં । ઇત્નો અણંતગુણિઓ, અત્યો ઇક્કરસ્સ સુત્તસ્સ ॥’ ઇતિ । તદેવમત્રાર્થપેક્ષમક્ષરાણાં મિતત્વમ्, અન્યથા તુ બહુહસ્તપ્રમાણમષીપુઙ્જલેખ્યત્વાભિધાનન્ત તદુપરપતિઃ ।

(એન્દ્ર સ્તુતિ ચતુર્ંશિકા સ્વોપ્ન વિવરણ શલોક ૩)

૩ પુરાસ્થિતાનિવોર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્લોકવિવર્તિનઃ । સર્વાન્ ભાવાનવેક્ષન્તે, જ્ઞાનિન: શાસ્ત્રચક્ષુષા ॥૨॥ (જાનસાર૦ અષ્ટક ૨૪)

૪ જગન્મહામોહનિદ્રાપ્રત્યુષસમયોપમમ् । મુનિસુત્રતનાથસ્ય દેશનાવચનં સ્તુમઃ ॥૨૨॥

(સકલાર્હત્ સ્તોત્ર)

☆ પ્રશમકારિ પ્રવચનં શાસનં દ્વાદશાઙ્ગમાચારાદિદૃષ્ટિવાદપર્યન્તમ्, તચ્ચ રત્નાકરવદનેકાશર્ચયનિધાનમ्,

(પ્રશમરતિપ્રકરણમ् શલોક ૨ ટીકા)

નથી, તેથી તેને વળગીને કેમ જિવાય ?, એવી વિમાસણ કરવા જેવી નથી; કારણ કે જે બચ્યું છે તે પણ આપણા માટે પર્યાપ્ત છે. વર્તમાન ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રોનું કદ પણ એટલું વિશાળ છે કે તેને વાંચતાં-વિચારતાં-સમજતાં પણ ભવ પૂરો થઈ જાય તેમ છે. વળી દ્વાદશાંગીના એક વચનમાં પણ સંપૂર્ણ જીવનદિની આપીને પાર પમાડવાની તાકાત છે. તેથી વર્તમાન ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રો પણ રક્ષકશક્તિ યુક્ત જ છે.

સભા : ગીતાર્થ ગુરુનું શરણ સ્વીકાર્ય વિના માત્ર શાસ્ત્રનું શરણ સ્વીકારીએ તો ?

સાહેબજી : તમે ભૂલ્યા. ગીતાર્થ ગુરુ વિના શુતક્ષાનમય શાસ્ત્રોની સમ્યગ્ પ્રાપ્તિ પ્રાય: અશક્ય છે. પ્રાથમિક દશામાં સર્વ જીવોને શાસ્ત્રના તત્ત્વ સુધી પહોંચાડનાર સેતુ ગીતાર્થ ગુરુઓ જ છે. તેથી ગીતાર્થ ગુરુને પ્રથમ જીવંત તીર્થ ગણ્યા અને ત્યાર બાદ શાસ્ત્રોને તીર્થ તરીકે વર્ણવ્યાં. તીર્થકરોની વાણી દ્વારા પણ પ્રતિબોધ પામેલા જીવોને તીર્થકરો દીક્ષા આપીને ગણધરોના શરણો સૌંપે છે; કારણ કે જીવંત જ્ઞાની ગુરુસ્વરૂપ તીર્થ જ દરેક કાળમાં પ્રથમ તરવાનું સાધન છે. માત્ર દ્વાદશાંગી તેનાથી મહાન તીર્થ એ અંશમાં જ કહીએ છીએ કે, ગુરુસ્વરૂપ તીર્થમાં રહેલી તારકતા પણ આ દ્વાદશાંગીના પ્રભાવે છે, બાકી દ્વાદશાંગીના મહિમાથી પ્રથમ ગીતાર્થ ગુરુરૂપ તીર્થ નિરૂપયોગી બનતું નથી.

શાસ્ત્ર સર્વકાળે સર્વવ્યાપી છે, તેથી સાધક તમામ વિષયો તેના આધારે જ મૂલાં : તે કહે તે જ તેને પ્રમાણઃ

પૂજ્ય હરિભરસૂરિએ લઘ્યું કે જેને શાસ્ત્રોનું બહુમાન નથી, શાસ્ત્ર પ્રત્યે ભક્તિ નથી તેવો જીવ ગમે તેટલી સાધના કરે તો પણ તરવા માટે લાયક નથી. આજે આપણે ત્યાં કેટલાક કહે છે કે શાસ્ત્ર out-dated-કાલગ્રસ્ત થઈ ગયાં છે. પણ તેવું બોલનારનું મગજ સરી ગયું છે. ત્રણોય કાળમાં શાસ્ત્ર અધતન જ છે; કેમ કે તે ન્રિકાલવ્યાપી છે. અમારા જીવનમાં કોઈપણ વાત આવે તો અમે શાસ્ત્રને જ પ્રમાણભૂત ગણીએ. વર્તમાનમાં દેશમાં democracy for the people, by the people, of the people કહેવાય છે. છતાં તમારી democracyમાં પણ સુપ્રીમ કોર્ટના જજો કહે છે કે constitution is supreme, people's will is not supreme.-બંધારણ મુખ્ય છે, લોકોની હચ્છા મુખ્ય નથી. તેમ જૈનશાસનમાં પણ �constitution is supreme. તેને કોઈ challenge ન કરી શકે. તીર્થકરો પણ દ્વાદશાંગીનું ઉત્ત્વાંધન ન કરી શકે, તો બીજાની ક્યાં વાત ? આવાં શાસ્ત્રો માટે જે એલફેલ બોલે, લખે, માને, વિચારે તેવા માણસનું અહીં કામ નથી. અમે તો દુનિયાની કોઈ પણ વાત આવે તો તેનું વિશ્વેષણ શાસ્ત્રદિનિથી જ કરીશું, પછી તે આધુનિક વિજ્ઞાન હોય, અર્થશાસ્ત્ર હોય, સમાજશાસ્ત્ર હોય, રાજનીતિ હોય કે બીજી કોઈ પણ વાત હોય. કોઈ કહે કે politics-રાજકારણનો શાસ્ત્રમાં વિચાર-વિર્ભાગ નથી. તો તે ભૂલે છે. ^૧ શાસ્ત્રો સર્વવ્યાપી છે, સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-

૧ ૧૯૭. તં ચ દુવાલસંગસુતં ચતુબ્ધિં દવ્બાદિ। અભિણદસપુલ્વાદિયાણ જાવ સુતનાળને કેવલી તે પદુચ્ચ ભણિતાં। દવ્બતો ણં સુતનાળી સુતનાળોનો બ્રયુતો સુત્તવિણ્ણતીએ સવ્વદવ્બાદિં જાણતિ પાસતિ ય। ણણુ પાસઇ ત્ત વિરોહો? ઉચ્ચતે-જમ્હા અદિદ્વાણ વિ મેરુમાદિયાણ સુતણાણપાસણતાએ આગારમાલિહઙ્ગ, ણ યાદિદું લિખિડ, પણણવણાએ ય ભણિતા સુતણાણપાસણત ત્ત, ણ વિરોધો।

ભાવને આવરી લેનારાં છે. આ દુનિયામાં એવો કોઈ પણ વિષય નથી કે જે શાસ્ત્રમાં સૂચકરૂપે ન હોય. પત્રવણાસૂત્રમાં આવે છે કે જે ટલા પણ શ્રુતકેવળી છે તે છન્નસ્થ હોવા છતાં આ જગતના સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને શ્રુતના બળથી પ્રત્યક્ષ જોનારા છે. અહીં શ્રુતકેવળી સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના માત્ર જાણકાર જ નહીં, પણ પ્રત્યક્ષ જોનાર છે તેવું કહ્યું, તેનો ખુલાસો આપતાં જણાવ્યું કે, શ્રુતથી જાણેલું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જેવું સચોટ હોય છે, તેથી અમે તેને પ્રત્યક્ષ જ કહીએ છીએ. વિચાર કરો, શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ કેવી વેધકતા હશે ! ગણધરો માટે જે સર્વસ્વ મૂડીરૂપ ગણિપિટક બને તે શ્રુતમાં કચાશ ક્યાંથી હોય ! તેમાં સમસ્ત અનુશાસન માટેના નીતિ-નિયમો, માર્ગદર્શન, સાધન-સામગ્રી બધું જ સમાય. તેથી શાસ્ત્ર એ જ અમારી જીવનદસ્તિ છે. તમને શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ હોય તો સમજ લેવાનું કે મારે અને તમારે કાયમનો વિરોધ છે. તમે શાસ્ત્રના ઉપાસક બનવા તૈયાર હો તો જ તમને અમારી વાત ગમશે. કોઈપણ કાંઈ નવી વાત કરે તો અમે ચોક્કસ પૂછીએ કે શાસ્ત્રમાં આ વાત ક્યાં છે ? જો શાસ્ત્રમાં ન હોય તેવી વાત કરે તો અમે કહીએ કે તારી વાત તારી પાસે રાખ. હું કંઈ તારો અનુયાયી નથી. વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રોમાં પણ વિશ્વના ત્રિકાલાબાધિત સિદ્ધાંતોનું વર્ણન આવે છે, તેમ જ તે તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અનુસાર ઉત્સર્જ-અપવાદમય આચારનું પણ વર્ણન છે જ. તેથી આ શાસ્ત્રો કોઈ કાળે out-dated-કાલગ્રસ્ત ન જ થાય. જેને out-dated-કાલગ્રસ્ત લાગે તેનું માથું જ out-dated-કાલગ્રસ્ત થઈ ગયું છે.

સૂત્ર-અર્થ તત્ત્વ કરી સદઃષું :

મુહુપત્તિના બોલમાં તમારે પણ બોલવાનું છે કે સૂત્ર-અર્થ તત્ત્વ કરી સદઃષું અર્થાત્ જે ટલાં ગણધરરચિત સૂત્રો છે અને તીર્થકરકથિત અર્થો છે તે સર્વની હું તત્ત્વ તરીકે શ્રદ્ધા કરું છું અર્થાત્ આ દુનિયામાં જે કાંઈ પણ સત્ય છે તે આ સૂત્ર-અર્થમાં સમાય છે, તેનાથી વિલઘ બધું અસત્ય છે. તમને આવી પાડી શ્રદ્ધા છે ? કે પછી મુહુપત્તિ ખાલી આમથી તેમ ફેરવો છો ? પ્રથમ બોલમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરાવે છે કે આ વિશ્વમાં મને સૂત્ર-અર્થ પર જ શ્રદ્ધા છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વાત આવે તો તમને મનથી મંજૂર ન થવી જોઈએ. આર્થિક

આરતો પુણ જે સુતનાણી તે સવ્વદવ્વનાણ-પાસણતાસુ ભઇતા। સા ય ભયણા મતિવિસેસતો જાણિતવ્વા। એવં ખેત્ત-કાલ-ભાવેસુ વિ [જે૦ ૨૨૩ દ્વિ૦] ભાણિતવ્વા ॥ (નંદીસુનું ચૂર્ણ)

★ ૧૧૯. "સે સમાસઓ" ઇત્યાદિ। 'તદ' દ્વાદશાઙ્ગાં સમાસતશતરૂર્વિધં પ્રજ્ઞપત્મિત્યાદિ પ્રાયો ગતાર્થમેવ। નવરમ-દ્રવ્યતઃ શ્રુત-જ્ઞાની ઉપયુક્તઃ સન્ સર્વદ્રવ્યાણિ જાનાતિ પશ્યતીતિ, અત્રાભિન્દશપૂર્વધરાદિ: શ્રુતકેવળી પરિગૃહ્યતે, તદારતો ભજના, સા પુનર્મતિવિશેષતો જ્ઞાતવ્યોતિ । અત્રાહ-નનુ પશ્યતીતિ કથમ્? કથજ્વન સકલગોચરદર્શનાયોગાતુ, અત્રોચ્યતે, પ્રજ્ઞાપનાયાં શ્રુતજ્ઞા-નપશ્યત્તાયા: પ્રતિપાદિતત્વાત્, અનુત્તરવિમાનાદીનાં ચાડિલેખ્યકરણાત્, સર્વથા ચાદૃષ્ટસ્યાડિલેખ્યકરણાનુપપત્તે: । એવં ક્ષેત્રાદિષ્ટ્રી ભાવનીયમિતિ । અન્યે તુ "ન પશ્યતિ" ઇત્યભિદધથતિ ॥ (નંદીસૂત્ર૦ સૂત્ર ૧૧ ટીકા)

★ અઙ્ગતિ ગચ્છતિ વ્યાપોતિ ત્રિકાલગોચરાશેષદ્રવ્ય-પર્યાયાનિત્યઙ્ગશબ્દનિષ્પત્તે: । (ષટ્ખણ્ડાગમ ટીકા (ધવલા)૧, પૃ.૧૧૪)

★ મહાન् વિષય: સર્વદ્રવ્યાડિસર્વપર્યાયલક્ષણો યસ્ય તત્ત્વા, (તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર-સંબંધકારિકા શલોક ૧૧ ટીકા)

ક્ષેત્રમાં પણ શાસ્ત્રાનુસારી વાતની જ સત્ય તરીકે શ્રદ્ધા જોઈએ.

સભા : રાજકીય ક્ષેત્ર કે આર્થિક ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રાનુસારી શું હોઈ શકે ?

સાહેબજી : દા.ત. શાસ્ત્રો કહે છે કે રાજ્ય પ્રજા પ્રત્યેની ન્યાય-સુરક્ષા આદિની ફરજ અદા કરતું હોય તો તેને પ્રજા પાસેથી ટેક્ષ-વેરો લેવાનો ચોક્કસ અધિકાર છે. ગમે તેવું સુરાજ્ય હોય તો પણ સત્તાધીશ પ્રજાને ન્યાય કે સુરક્ષા મફતમાં ન આપી શકે. તેથી ખર્ચ કાઢવા સમાચિના હિતના ઉદેશથી રાજ્ય પ્રજા પાસેથી અધાર ટકા વેરો લઈ શકે છે. આ રાજ્યવ્યવસ્થા ઋઘભદેવ ભગવાને સ્થાપી છે. પરંતુ વર્તમાન રાજ્ય તમારી પાસેથી ૭૦-૭૦ ટકા વેરો લે, તો અમે કહીએ કે તે પ્રજાને લૂંટે છે. અહીં કોઈ રાજ્યના કરગ્રહણના અધિકારને માન્ય ન કરે તો તે પણ જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ, શાસ્ત્રને અમાન્ય વાત થઈ. તે જ રીતે વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં પણ ધર્મશાસ્ત્ર અનેક ઉચ્ચિત વાતો જણાવે છે, જે શાસ્ત્રને સમર્પિત થનારાએ અવશ્ય સદ્ગ્રહણ કરવી પડે. માત્ર મોઢેથી બોલ બોલી જવો પર્યાપ્ત નથી. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રનું માર્ગદર્શન યોગ્ય જ હશે, તેથી સૂત્ર-અર્થ જ પ્રમાણ છે. તેમાં જ આખા સંસારનું હિતકારી તત્ત્વ સમાયેલું છે, તેવી તમારી પાકી શ્રદ્ધા જોઈએ. તો જ મુહુપત્તિના પડિલેહણનો પહેલો બોલ સાચો થશે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાણમળોવમસુહં ડ્રવનયાણં ।

કૃસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ભવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

જીવનમાં ઉભત દસ્તિ, તેને અનુરૂપ આચાર અને તે બંને સંગત થાય તેવા સિદ્ધાંત દ્વાદશાંગી જ આપી શકે છે :

ભવયક્તમાં ભમતાં જીવોને વ્યક્તિરૂપે તારક અને શરણ તીર્થ ગીતાર્થ જ્ઞાની ગુરુભગવંતો છે. તે ગીતાર્થ જ્ઞાની ગુરુભગવંતોને પણ દસ્તિરૂપ તારક અને શરણ તીર્થ દ્વાદશાંગી છે. તેથી દ્વાદશાંગી સર્વોપરી તીર્થ છે. લિપિરૂપ શાસ્ત્ર જડ છે, શબ્દરૂપ (વચનરૂપ) શાસ્ત્ર પણ જડ છે, છતાં લિપિ કરતાં વચનરૂપ ઉચ્ચારણ વધારે અસરકારક છે અને તેના કરતાં પણ આત્મામાં રહેલ શુત્જ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્રનું મહત્વ વધારે છે; કારણ કે તે વેધક, અસરકારક અને જીવંત છે. તે શુત્જ્ઞાનમય શાસ્ત્રના પણ બે પ્રકારો છે. (૧) સૂત્રજ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્ર અને (૨) અર્થજ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્ર. સૂત્રજ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્ર કરતાં અર્થજ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્ર વધારે ચિયાતું છે; કારણ કે તે સનાતન-શાશ્વત છે, વળી તીર્થકરકથિત છે; જ્યારે સૂત્રજ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્ર પરિવર્તનશીલ છે અને ગણધરકથિત

છે. છભસ્થ ગણધરો કરતાં તીર્થકરોની પ્રમાણભૂતતા વધારે છે, તેથી સૂત્રમય શાસ્ત્ર કરતાં અર્થમય શાસ્ત્ર મહાન છે. અર્થનું જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન છે. જે અર્થનું જ્ઞાન પાભ્યો તે શ્રુતના ઐંપર્યને (રહસ્યને) પાભ્યો. શાસ્ત્રમાં આચાર્યને અર્થના વેતા કહ્યા છે, ખાલી સૂત્રના જાણકારને આચાર્ય ન કહેવાય. સૂત્રજ્ઞાન ધરાવનાર ઉપાધ્યાય છે, અર્થજ્ઞાન ધરાવનાર આચાર્ય છે. ભાવાચાર્યની નવ પ્રકારે તીર્થકર સાથે તુલના કરી છે. તીર્થકરની ગેરહાજરીમાં આચાર્યને તીર્થકર સમાન કહ્યા. તીર્થકરની જવાબદારી તે આચાર્યની જવાબદારી કહી. તીર્થકરની હાજરીમાં ગણધરો સૂત્રની વાચના આપે, તેમ ઉપાધ્યાય સૂત્રજ્ઞાન પ્રદાન કરે. તીર્થકરો સ્વયં દેશનામાં અર્થમય તત્ત્વનો પ્રબોધ કરે, તેમ આચાર્યાં અર્થનો જ ઉપદેશ આપે. આ શક્તિ ભાવાચાર્યમાં અવશ્ય હોય. શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના આચાર્ય કહ્યા છે. નામાચાર્ય, સ્થાપનાચાર્ય, દ્રવ્યાચાર્ય અને ભાવાચાર્ય. ભાવાચાર્ય તીર્થકર તુલ્ય છે; કારણ કે તે અર્થમય દ્વાદશાંગીના ધારક છે. અર્થજ્ઞાન સર્વોપરી છે, વિષયરૂપે સનાતન-શાશ્વત છે. પ્રત્યેક તીર્થકરોના શાસનમાં સૂત્રરૂપે બદલાતી દ્વાદશાંગી ધ્રુવ અર્થનું જ્ઞાન કરાવવા માધ્યમ છે. ^૧ પ્રાય: સૂત્રજ્ઞાન પામીને જ અર્થજ્ઞાન તરફ જઈ શકાય. જે સૂત્ર-અર્થમય શાસ્ત્ર સમાન આ જગતમાં પરમ સત્યને પામવાનું બીજું કોઈ સાધન નથી. સમગ્ર કલ્યાણકારી તત્ત્વ કે કલ્યાણનો માર્ગ દિશાસૂચનરૂપે તેમાં જ સમાયેલો છે. તેના અવલંબન વિના સાચી દિશા બતાવનાર કોઈ નથી.

શાસ્ત્રનું કામ તમને જીવનમાં ઉત્ત્રત દર્શિ આપવી, તેને પામવાનો આચારમાર્ગ પૂરો પાડવો, તેમ જ તેની આધારશિલાદૃપ સિદ્ધાંતો સમજાવવા તે છે. કોઈ પણ વચ્ચન સર્વજ્ઞાનું (પૂર્ણજ્ઞાનીનું) છે કે નહિ તેની ખાતરી આ પરીક્ષા જ છે. જે શાસ્ત્રવચ્ચનમાંથી સાચો આદર્શ ઉદ્ભવતો હોય, વળી તે આદર્શને જીવનમાં ચરિતાર્થ કરે તેવો આચારમાર્ગ જેમાં દર્શાવ્યો હોય, અને તેને અનુરૂપ જ પદાર્થવિજ્ઞાન ફલિત થતું હોય તે શાસ્ત્રવચ્ચન નિયમથી સાચું. તેમાં એકાંતે કલ્યાણકારિતા છે જ. ^૨ જૈનશાસ્ત્રોમાં કોઈ પણ વચ્ચન લેશો તો તેમાં અવશ્યપણે ઉત્ત્રત આદર્શ, તેની સાધક કિયા અને તેને અનુરૂપ પાયાનો સિદ્ધાંત અવશ્ય ફલિત થતો હોય છે. દા.ત. “કરેમિ ભંતે

^૧ ‘(ષિચ્)ષિચ ક્ષરणે’ સિદ્ધાંતિ ક્ષરતિ યસ્માદર્થાન्, તતો નિરુક્તવિધિના સૂત્રમ्। અથવા, નિરુક્તવિધિનેવ સૂચયતિ, સ્વવત્તિ વાડર્થાનીતિ સૂત્રમ्। શ્રૂયત ઇતિ વા સૂત્રમ्। સીવ્યતે વિશિષ્ટઘટનામાનીયત ઇતિ વા સૂત્રમ्। સરતિ વાડર્થમનુગચ્છતિ યસ્માત् તત્ત: સૂત્રમિતિ। ॥૧૩૬૮॥ । તથા-

અર્થવ્યાખ્યાનતો યાવદ્યાપ્યવિવૃતં તાવત् સૂત્રં સુપ્તમિવ સુપ્તમુચ્યતે, પ્રાકૃતશૈલ્યા ચ ‘સુત્ત’ ઇતિ। અથવા, સુસ્થિતત્વાત् પ્રમાણાબાધિતત્વાત्, વ્યાપિતત્વાચ્ય (સૂક્તં)સૂત્રમ्, પ્રાકૃતત્વાદેવ ચ ‘સુત્ત’। ...

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૩૬૮-૧૩૬૯ ટીકા)

^૨ ‘શ્રુતસ્યે’તિ=પ્રવચનસ્ય સામાયિકાદિચતુર્દશપૂર્વપર્યન્તસ્ય, ‘ભગવતઃ’=સમગ્રેશ્વર્યાદિયુક્તસ્ય। સિ(શ)દ્વાત્બેન સમગ્રેશ્વર્યા-દિયોગ:। ન હ્યતો વિધિપ્રવૃત્તઃ ફલેન વચ્ચ્યતે; વ્યાપ્તાશચ સર્વે(પ્રો ર્વ) પ્રવાદા એતેન; વિધિપ્રતિષેધાડનુષ્ઠાનપદાર્થાવિરોધેન ચ વર્તતે।

(૧) ‘સ્વર્ગકેવલાર્થિના તપોધ્યાનાદિ કર્તવ્યમ्, સર્વે જીવા ન હન્તવ્યા’ ઇતિવચ્ચનાત્; (૨) ‘સમિતિગુપ્તિશુદ્ધા ક્રિયા અસપલો યોગ’ ઇતિવચ્ચનાત્; (૩) ‘ઉત્પાદવિગમધૌબ્યયુક્તં સત્ત, એકદ્રવ્યમનન્તપર્યાયમર્થ’ ઇતિવચ્ચનાર્દિતિ। (લલિતવિસ્તરા ટીકા)

સામાજિક સાવજજ જોગં પચ્યકખામિ” આ પ્રાથમિક સૂત્રમાં પણ સમતાનો આદર્શ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સર્વ સંકલેશ-પાપવિરામની કિયા અને તેને અનુરૂપ પરિવર્તનશીલ આત્મતત્ત્વનો સિદ્ધાંત ચોક્કસપણે ફલિત થાય છે. આ ત્રણે ખૂબીથી યુક્ત વચન જ સર્વજ્ઞનું વચન સમજવું. ત્રણમાંથી એક પણ ખાખીવાળું હોય તો તે વચન ચોક્કસપણે સર્વજ્ઞનું વચન નથી જ. તેવાં આદર્શ, આચાર અને સિદ્ધાંતમાં પરસ્પર વિરોધાભાસી વચનો નિયમથી અપૂર્ણ જ્ઞાનીનાં જ હોય. તેવાં કહેવાતાં શાસ્ત્રોને સમર્પિત થશો તો તમારે કલ્યાણ નહીં થાય, વાસ્તવમાં તે શાસ્ત્રવચન જ નથી.

ભૌતિક ક્ષેત્રે પણ ધ્યેય, કિયા અને સિદ્ધાંતની સુસંગતતા અનિવાર્ય :

ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પણ વિરોધાભાસી વાતોનો કોઈ મતલબ નથી હોતો; કારણ કે તેમાં ફળદાયકતા જ નથી હોતી. વ્યવહારમાં પણ ધ્યેયને અનુરૂપ સિદ્ધાંત આધારિત કિયાથી જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંસારના ક્ષેત્રે તમને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં સફળતા જોઈતી હોય તો પહેલાં ધ્યેય નક્કી કરવું પડે. વગર ધ્યેય નક્કી કર્યે પ્રવૃત્તિ કરો તો ખૂબીભી ગણાય. વળી ધ્યેય પણ સાચું જોઈએ. ત્યાર બાદ તેને અનુરૂપ કિયા પણ કરવી પડે. છતાં સિદ્ધાંત જ મૂળમાંથી ખોટો હોય તો ધ્યેયને અનુરૂપ કિયાથી પણ લાભ ન મળે. આ ત્રણે એક બીજા સાથે match-સંગત થાય તો જ ફળપ્રાપ્તિ સંભવે. દા.ત. આ આધુનિક વિમાનો છે જે રોજ પ્રવાસીઓને લઈને આકાશમાં ઊડે છે. આ વિમાનની શોધ શરૂઆતમાં રોબર્ટ ભાઈઓએ કરી તેમ કહેવાય છે. તો શોધખોળ કરનારના મનમાં પહેલાં આદર્શ તો હશે જ. વગર ધ્યેયે કંઈ મહેનત કરવા મંડી પડ્યા ન હોય. તેમના મનમાં ધ્યેય હશે કે અમારે એવું સાધન બનાવવું છે જે આકાશમાં ઊડે. અર્થાત્ આકાશમાં ઉડાયન કરે તેવું સાધન બનાવવાનું તેમનું ધ્યેય. પરંતુ તે ધ્યેયને હંસસલ કરે તેવું વિમાનનું માળખું બનાવવાની કિયા કરવી પડે. જો વિમાનનું body-માળખું જ આકાશમાં ઊડવાના બદલે નીચે પટકાય તેવું બનાવે તો તે ન ચાલે. તેથી ધ્યેયને અનુરૂપ કિયા જોઈએ. કોઈ પણ માણસ ધ્યેયને અનુરૂપ કિયા કરે તો તે ફળ મેળવે, પરંતુ ધ્યેયથી વિરુદ્ધ કિયા કરે તો ફળ ન મળે. વળી, જો તે રોબર્ટ ભાઈઓને aeromatic-એરોમેટિકનો સિદ્ધાંત જ્યાલમાં ન હોય કે તેને અનુસરે નહીં તો બધી જ મહેનત અંતે ફોક જાય. જે સાધન આકાશમાં ઉડાડવું હોય તે સાધનને હવાથી હલકું બનાવવું પડે. હવાથી જેની ઘનતા ઓછી હોય તે જ વસ્તુ હવામાં ઉપર રહી શકે, તે સિવાય નીચે પડી જાય. પછી તે સાધન કદમાં ગમે તેટલું નાનું હોય કે મોટું હોય પણ તેને હવામાં ઉડાડવું હોય તો આ સિદ્ધાંત સર્વત્ર જાળવી રાખવો જ પડે. વળી, હવા પોતાનાથી હલકી વસ્તુને ઉપર ધારણ કરે તે સિદ્ધાંત જ ખોટો હોય તો વિમાનો કદી ઊરી ન શકે. તેથી ધ્યેય, કિયા અને સિદ્ધાંત પરસ્પર સુસંગત હોવાં જોઈએ, તો જ ફળપ્રાપ્તિ શક્ય છે.

સામાયિકસૂત્ર આદર્શ, આચાર અને સિદ્ધાંત ત્રણેયથી શ્રેષ્ઠ અને અવિરોધી સૂત્ર છે :

વળી, જે વચન આદર્શવિહોણું છે અથવા આચારનું પ્રેરક નથી કે સિદ્ધાંતશૂન્ય છે, તે વચન અવશ્ય અધૂરું છે. તેને જ્ઞાનીનું વચન કહેવું યોગ્ય જ નથી. ઉપરાંત જ્યાં ત્રણમાંથી કોઈનો પરસ્પર વિરોધ હોય તે

વચન પણ અધ્યૂરા જ્ઞાનની નિશાની છે. તેને અનુસરવાથી કે સમર્પિત થવાથી નિષ્ફળતા જ મળે, કલ્યાણ ન થાય. તેથી જે વચન આદર્શ, આચાર અને સિદ્ધાંતથી અવિરોધી તેમ જ ત્રણોયનું યથાર્થ બોધક હોય તે જ વચન સર્વજ્ઞવચન છે. ગમે ત્યાં રહેલું આવું વચન તત્ત્વથી પૂર્જાનીનું જ વચન છે. તેને અનુસરવામાં ચોક્કસ કલ્યાણ સમાચેલું છે. જેમ સામાયિકસૂત્ર દ્વાદશાંગીનું પ્રથમ સૂત્ર છે, તીર્થકરો પણ દીક્ષાગ્રહણ અવસરે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થવા આ સૂત્ર બોલે છે. તે સૂત્રમાં આત્મામાં સમત્વનો આય કરવાનું ધ્યેય બતાવેલ છે. આખું જગત કખાય-કલેશ-વિકારોથી ત્રસ્ત છે, દુઃખી છે, રાગ-દ્વેષરૂપી વિષમતાથી ભરપૂર છે. તે વૈષમ્યના દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ નિર્વિકારી સમતાના સુખને પામવાના ધ્યેયથી સમનો આય દર્શાવ્યો છે, જે આદર્શ તરીકે ઉત્તમ છે. પરંતુ આદર્શથી વિરુદ્ધ કિયા-આચાર દર્શાવ્યો હોય તો ધ્યેયપ્રાપ્તિ શક્ય ન બને. સામાયિકમાં ધાંધલ-ધમાલ, હસી-મજાક, ગીત-નૃત્ય-સંગીત, ટેસથી ખાવું-પીવું આદિ કિયાઓ હોય તો તે ધ્યેયવિરુદ્ધ કિયા છે. કારણ કે તેનાથી તમારા રાગ-દ્વેષ-વિકારો-મોહ-આસક્તિ વગેરેની પુષ્ટિ થાય છે. પરંતુ સામાયિકના અનુષ્ઠાનમાં તો સર્વ સાવધ-પાપપોષક કિયાઓનો ત્યાગ દર્શાવ્યો છે અર્થાત્ એક પણ ઇન્દ્રિયના વિકારો કે રાગ-દ્વેષને પોષે તેવું વર્તન નથી. તેથી ધ્યેયને અનુરૂપ કિયા છે. હવે પદ્ધાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની હાજે જો આત્મા અપરિવર્તનશીલ જ હોય, તો વિકારયુક્ત આત્મા કદી પણ રાગ-દ્વેષવિરોધી આચારના પાલનથી નિર્વિકારી બની સમતા ન જ પામી શકે. તેથી ઉત્તમ આચાર પાળવાનો પણ કોઈ મતલબ રહેતો નથી. તેથી સિદ્ધાંતરૂપે આત્મા પરિવર્તનશીલ છે તે અવશ્ય સ્થાપિત કરવું પડે, જે આ સૂત્રમાં ‘કરેમિ’ અને ‘પદ્ધ્યકખામિ’ રૂપ કિયાવાચક શબ્દો દ્વારા સ્પષ્ટ અભિવ્યક્ત થાય છે. તેથી આદર્શ, આચાર અને સિદ્ધાંત ત્રણોયથી શ્રેષ્ઠ અને અવિરોધી આ સૂત્ર છે, જે તેમાં રહેલી તારકતાનો નક્કર પુરાવો છે. આવા નિષ્ઠિત શુભ ફળદાયી શાસ્ત્રોને સમર્પિત થનાર કલ્યાણ પામે જ. પૂર્જાનીના વચનોની ગુણવત્તાનું આ નિયત ધોરણ છે.

દ્વાદશાંગીના એક એક વચનથી અનંતા મોક્ષે ગયા છે :

જૈનશાસ્ત્રોમાં એવું કોઈ સૂત્ર નહીં મળે કે જેમાં આદર્શ અભિવ્યક્ત ન થતો હોય. જે જ્ઞાન તમારા જીવનમાં આદર્શ ન બતાવે તે ખાલી બોજે છે. બુદ્ધિની કસરત કરવા જ્ઞાન મેળવવાનું નથી, પણ જીવનમાં સાચો રાહ, સાચી દૃષ્ટિ મેળવવા જ્ઞાન સાધન છે. જેને દૃષ્ટિ પામવી હોય તેને આદર્શાની અવશ્ય જરૂર પડશે. ધર્મ પહેલાં તમારી જાતની વાત કરે. તમારે જીવનમાં શું પામવું છે, આદર્શ-ધ્યેય તરીકે તમારે શું પામવા જેવું છે તે શાસ્ત્ર સૂચવે છે. તમને તમારી જાતની વાતમાં રસ ન હોય અને ગામની પંચાતમાં રસ હોય તો શાસ્ત્રોના આદર્શો નહીં ગમે. ‘પૂર્વધર પૂ. શ્રી જિનભરગણિક્ષમાશ્રમણો લખ્યું કે જૈનશાસ્ત્રનું એક પણ વચન એવું નથી કે જે સંવેગ પેદા ન કરે અર્થાત્ મુક્તિનો આદર્શ ન દર્શાવે તેવું કોઈ શાસ્ત્રવચન નથી. જૈનશાસ્ત્રના પદે પદે સંવેગ ભર્યો છે. જેને સંવેગ ન ગમે તેને આ શાસ્ત્ર કદી ગમવાનાં નથી. તે આ શાસ્ત્ર વાંચે-ભણો તો પણ તેને માટે

૧ એકમિ વિ જમિ એ સંવેગ કુણાં (વીતરાગ)વીયરાયમએ। સો તેણ મોહજાલં છિંદિં અજ્ઞાપ્પાંગોણ્ણં ॥૩૦૨૧॥

નકામાં. તમને એકદમ સ્પષ્ટ દસ્તિ પ્રગટવી જોઈએ કે મારા આત્મામાં જે દુઃખ-સંતાપ છે તેનાથી મારે મુક્ત થવું જ છે, પૂર્ણ સુખી થવું જ છે. આવા અભિલાષુકને શાસ્ત્ર મોક્ષનું સ્પષ્ટ ધ્યેય બતાવે છે. તમે સ્વયં ધ્યેયને સ્પષ્ટ ન કરી શકો તો તેને શાસ્ત્રો દિગ્દર્શક બની સ્પષ્ટ કરે છે. જે દિશા બતાવે, આદર્શ બતાવે તે શાસ્ત્ર પ્રાથમિક ગુણવત્તાયુક્ત સમજવાં. આવાં પણ વચનો આચાર બતાવવામાં અધૂરાપણું રાખે તો ધ્યેય સુધી ન પહોંચાડી શકે. અરે ! કદાચ આચાર પણ બરાબર જણાવે, પણ સિદ્ધાંતો ઉલટા હોય તો તેમાં પણ પૂર્ણ તારકતા ન સંભવે. જેને શરણા સ્વીકારી તરવું છે તેને આ ત્રણ ગુણવત્તાયુક્ત શાસ્ત્ર જ આધાર છે, તે જ સમ્યક્ તીર્થ છે. દ્વાદશાંગીના એક એક વચનમાં આ ગુણવત્તા છે. 'પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિ મહારાજે કહું કે એક એક જિનવચનથી અનંતા મોક્ષે ગયા છે. 'નમો અરિહંતાણ' પદ સાંભળીને પણ અનંતા જીવો મોક્ષે ગયા છે. પ્રત્યેક જિનવચનમાં અપાર તારકશક્તિ છે. એક એક જિનવચન તીર્થસ્વરૂપ જ છે. દરેક વચન આ સૂચિના નક્કર સત્યને કલ્યાણકારી દસ્તિકોણથી રજૂ કરે છે. જેને દ્વાદશાંગીના પદે પદે આદર્શ, આચાર અને સિદ્ધાંતની સમાન્વિતતા દેખાય તે સર્વજીવચનના હાઈને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે.

સભા : અમને તો માત્ર શ્રદ્ધા છે.

સાહેબજી : અખતરો કરીએ એટલે ખબર પડે કે કેટલી શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધાનો આકાર-સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહું કે તમેવ સચ્ચં નિસ્સંકં જં જિણેહિં પવેદ્યં આ જગતમાં તે જ સત્ય છે, તે જ તત્ત્વ છે જે જિનેશ્વરદેવોએ કહું છે. આમાં મીનમેખ ફેર ન ચાલે, બીજા કોઈની વિચારધારાનો પ્રભાવ કે તમારું દોઢ-ડહાપણ તેમાં ન રખાય. ઘણા શાસ્ત્રની વાતોમાં કહે કે આ કંઈ બેસતું નથી, માની શકાય તેમ નથી, આમાં વિશ્વાસ ઊભો થતો નથી. આવો બબડાટ ન ચાલે. હા, શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞનું વચન છે કે અસર્વજ્ઞનું વચન છે તે નક્કી કરવા તેની ચકાસણીમાં કોઈ કમીના-ખામી રાખવાની નથી. અમે એવું નથી કહેતા કે તમે આલતુ-ફાલતુનું વચન પણ સ્વીકારો. ગમે તેવા માણસના વચનને સ્વીકારવાથી આપણું કલ્યાણ નહીં થાય. હંગધડા વગરનાં વચનો પર આર્થા રાખવાથી, વિશ્વાસ રાખવાથી જીવનમાં ભટકાઈ જવાનું આવે. અંધશ્રદ્ધાને જૈનશાસનમાં સ્થાન નથી. ઊલટું તેની તો આપણાં શાસ્ત્રોમાં નિંદા છે. અંધશ્રદ્ધાનો આગ્રહ નથી, પણ પૂર્ણજ્ઞાનીના વચનની ખાતરી થયા પછી શ્રદ્ધામાં કોઈ કમીના ન ચાલે. કોઈ ધર્મશાસ્ત્રો નાગદેવતા, ગાયદેવતા, પૃથ્વીદેવતા, અનિદેવતા, પાણીદેવતા કહે એટલે માની લેવાનું નથી. આ બધાં તો અભૂત માણીઓ કે અશક્ત જીવજ્ઞતુઓ છે. ગમે તેને ભગવાન કે પૂજ્ય માનવા તે શ્રદ્ધાનો કોઈ મતલબ નથી. કોઈ થાંભલામાં, ભીતમાં કે પથરામાં પણ પૂજ્યતા માને, પરંતુ તે અંધશ્રદ્ધાનો જ એક પ્રકાર છે. જૈનશાસ્ત્ર કહે છે કે તત્ત્વને સમજો, વિચારો, નિષ્ઠિત કરો; ^૧ તત્ત્વની શ્રદ્ધા એ જ સમ્યક્ત્વ છે, આંધળો વિશ્વાસ એ સમકિત નથી. સમકિત પામવા શ્રદ્ધાગુણ વિકસાવવો પડે. સમ્યગ્દર્શન શ્રદ્ધા સાથે જોડાયેલું છે. જેનામાં ૧૦૦% તત્ત્વની શ્રદ્ધા છે તેનામાં જ સમકિત આવે. પણ અંધશ્રદ્ધા કે વિપરીત શ્રદ્ધા કરશો તો ભિથ્યાત્વ વધશે. ગમે ત્યાં શ્રદ્ધા કરવાથી ભિથ્યાત્વ જ દફ થાય છે. સમ્યગ્દર્શન

૧ એકમપિ તુ જિનવચના-દ્વારા નિર્ધારિત પદે ભવતિ। શ્રુયન્તે ચાનન્તાઃ, સામાયિકમાત્રપદસિદ્ધાઃ ॥૨૭॥

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર આદ્યકારિકા મૂલ)

૨ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ् ॥૩॥

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રથમ અધ્યાય)

પામવા શ્રદ્ધા તત્ત્વ પર રાખવાની છે. તત્ત્વ એટલે સંસારનું પરમ સત્ય. આ સંસારનાં જે ટલાં પારમાર્થિક સત્યો છે તે સર્વ પર તમને શ્રદ્ધા થશે, વિશ્વાસ બેસશે, સચોટ ખાતરી-નિર્જિય થશે તો જ તે શ્રદ્ધા સાચી સમજવી. બાકી ખાલી વાતોનો કોઈ મતલબ નથી. સમ્યકું શ્રદ્ધા આવે એટલે વિચારસરણી બદલાયા વગર રહે નહીં.

દ્વાદશાંગીનું દરેક વચન પણ સ્વતંત્ર તારકશક્તિ ધરાવે છે :

^૧ અત્યારે તો તમને દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રોનો મહિમા સમજાવું છું. પ્રત્યેક જિનવચનમાં પૂર્ણજ્ઞાનીના જ્ઞાનની પૂર્ણતાની છાંટ છે, જેને પારખવા અવિરોધી આદર્શ, આચાર અને સિદ્ધાંતની કસોટી કહી છે. પ્રત્યેક જિનવચનમાં આખા જગતને તારવાની તાકાત છે. તમને વિશ્વાસ જોઈએ કે જે જગતતારક છે તે મારા આત્માને પણ અવશ્ય તારશે, વહેલા-મોડા ગમે ત્યારે તરીશ તો આનાથી જ તરીશ. “સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીમાં જ તારકતા છે અને અધૂરી દ્વાદશાંગી આપણને તારી ન શકે, હાલનાં શાસ્ત્રો તો અપૂર્ણ છે, તેને પૂર્ણ આધાર કરી રીતે મનાય ?” તેવો ભ્રમ રખે કરતા. પ્રત્યેક જિનવચનમાં સાંગોપાંગ કલ્યાણમાર્ગ દર્શાવવાની તાકાત છે. દ્વાદશાંગીનાં ત્રુટક વચનો પણ સ્વતંત્ર તારકશક્તિ ધરાવે છે. તીર્થકરના દરેક વચનમાં અનુયાયીને છેક મોક્ષ સુધી પહોંચાડવાની ક્ષમતા છે; કારણ કે સર્વ વચનો સાચો આદર્શ, આચારસંહિતા અને સિદ્ધાંતોથી ભરપૂર છે. એક વચન જે રાહ બતાવે તેનું યથાર્થ પાલન કરનાર પણ ચોક્કસ પાર પામે. ^૨ ભગવાનનું કોઈ વચન બીજા વચન સાથે વિરોધાભાસી નથી, પણ પ્રત્યેક વચન એકબીજાનાં પૂરક અને સમન્વયશાળી છે. એકને પણ બરાબર વળગીને ચાલો તો તમારી બુદ્ધિ કુશઃ નિર્મળ થાય, સર્વ વચનની શ્રદ્ધા-રૂચિ-સમજજ્ઞા આપમેળે ભાવિમાં પ્રગટે. જેનાં ધ્યેય, ડિયા અને સિદ્ધાંતમાં અવિરોધિતા હોય તે નિષ્ઠિત ફળદાયી જ હોય. અધ્યાત્મના માર્ગમાં આવાં વચનો જ સાધકને રાહબર(guide) છે.

^૩ મહામહિમાશાળી દ્વાદશાંગીમાં દુનિયાની તમામ ફિલોસોફીનાં મૂળ છે :

આ દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રનો મહિમા ગમે તેટલો ગાઈએ તો ઓછો છે. તમે દેવવંદન, પ્રતિકમણ આદિ

^૧ એકમિ વિ જમ્મિ પણ સંવેંગ કુણિ (વીતરાગ)વીયરાયમએ। સો તેણ મોહજાલં છિદ્દ અજ્ઞાપ્ય ઓગેણં ॥૩૦૨૧॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-૨)

☆ એકસ્મિન્નિપિ યત્ત વીતરાગોક્તે પદે સતિ જીવઃ સંવેંગ ગચ્છતિ, ‘યેન ચ પદેન વિરાગત્વં ભવતિ નિર્વદમુપૈતિ, તત્તત્ત્વૈકમણ્ય પદં સમરસ્તમોહજાલોચ્છેદહેતુન્વાત् સંપૂર્ણદ્વારદશાઙ્ગરૂપં જ્ઞાનમેવ ભવતિ, તત્કાર્યકર્તૃન્વાત्, કિં પુનરનેકપદાત્મકો નમસ્કાર: સંપૂર્ણદ્વારદશાઙ્ગજ્ઞાનાં ન ભવિષ્યતિ?’ ઇત્યનયા ભડ્ગ્યા નમસ્કારસ્ય દ્વારદશાઙ્ગરૂપતાં સાધ્યન્નાહ-

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શ્લોક ૩૦૨૦-૩૦૨૧-૩૦૨૨ ટીકા)

૨ પૂર્વાપરવિરુદ્ધાદેવ્યપેતો દોષસંહતે: | દ્યોતક: સર્વભાવાનામાપ્તવ્યાહતિરાગમઃ ॥

(ષટ્ખણ્ડાગમ ટીકા (ધવલા) ૩,પૃ.૧૨ વ ૧૨૩ ત.)

૩ સ્ફુરન્તિ સર્વે તવ દર્શને નયાઃ, પૃથગ્ નયેષુ પ્રથતે ન તત્પુનઃ । કણા ન રાશૌ કિમુ કુર્વતે સ્થિતિં, કણેષુ રાશિસ્તુ પૃથગ્ ન વર્તતે ॥૮૩॥

(શંખેશ્વરપાર્વત્નાથસ્તોત્ર-ઉપે. છન્દ (સ્તોત્રાવલી)

કિયામાં પુકખરવરદીવહે સૂત્ર બોલો છો, તેનો ભાવાર્થ વાંચો તો ખબર પડશે કે જૈનશાસનમાં શ્રુતનું કેટલું મહત્વ છે ! ‘સુઅસ્સ ભગવાઓ’ કહીને શ્રુતને ‘ભગવાન’ શબ્દથી સંબોધે છે. સંસારનું શ્રેષ્ઠ ઐશ્વર્ય આ દ્વાદશાંગીમાં સમાયેલું છે. અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કળા, વિદ્યા, મંત્ર, લભ્યાઓ શ્રુતમાં અંતર્નિહિત છે. શ્રુતકેવલીઓને તે સમગ્ર ઐશ્વર્ય, શક્તિ પ્રાપ્ત હોય છે. વળી, દુનિયાનાં સર્વ સત્યો આમાં સમાયેલાં છે. તમામ ફીલોસોફીઓ દસ્તિવાદમાંથી નીકળી છે. જેમ સમુક્રમાંથી જ આખી દુનિયામાં પાણી ફેલાયેલું છે, તે જ સર્વ જળનો મૂળ સ્વોત છે, તેમ આ દુનિયાની સર્વ વિચારધારાઓ-તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂળ આ દ્વાદશાંગી છે. આ વાત boasting-બડાઈ નથી. વર્તમાનમાં પણ જૈનદર્શન સાંગેપાંગ ભષો તેને અવશ્ય ખાતરી થાય. વિશ્વમાં વિદ્યમાન એવી કોઈ ફીલોસોફી નથી કે જેના સિદ્ધાંતને અમે ઉપલબ્ધ જૈન આગમમાંથી reference-ઉલ્લેખ સાથે બતાવી ન શકીએ. જોકે હાલનાં ૪૫ આગમો સંપૂર્ણ નથી, દ્વાદશાંગી કરતાં ઘણું નાનું કદ છે. મોટા ભાગનું નાશ પામ્યું; કેમ કે મગજમાં ધારણા કરવાની કોઈની ક્ષમતા નહોતી. છતાં જે શ્રુતજ્ઞાન રહ્યું છે તેમાં પણ અમે દાવા સાથે કહી શકીએ કે, વર્તમાન દુનિયાની કોઈપણ ફીલોસોફી તમે લઈ આવો, તેનું મૂળ જિનાગમમાંથી ચોક્કસ બતાવી શકાય. તેથી કહીએ છીએ કે સર્વ દર્શનો જિનાગમમાંથી નીકળ્યાં છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું કે “સર્વ દર્શન તણું મૂલ તુજ શાસનમ્ભ, તેણે તે એક સુવિવેક થુણીએ.” એક જૈનદર્શન સમજો એટલે સર્વ દર્શનનો અવશ્ય બોધ થઈ જાય. આવા મહાન વિદ્બાનને પાકી શ્રદ્ધા છે કે સર્વ વિચારધારા-તત્ત્વ આ દ્વાદશાંગીમાંથી નિર્ગમ પામ્યું છે. તમને આવી શ્રદ્ધા ક્યારે થશે ખબર નથી. જગતના સર્વ તત્ત્વને વ્યાપીને રહેલું આ શ્રુત છે, અતિશય ઐશ્વર્યયુક્ત છે, અનેક પ્રકારની ભૌતિક અને આત્મિક રિદ્ધિ-સિદ્ધિ અભિનાનમાં સમાયેલી છે. “ત્રણ લોક તેમાં હૈયર્પે પ્રતિષ્ઠિત છે, તે દેવો અને દાનવોથી પણ પૂજાયેલ છે, જીવમાત્રનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ કરવાની તેમાં શક્તિ છે.” આ સંસારનું અમૃત કહો તો અમૃત, સાર કહો તો સાર, આનંદદાયી તત્ત્વ કહો તો આનંદદાયી તત્ત્વ તે જિનવચનમાં જ છે. જેને આમાં રસ પડી જાય તેનો તો ભવ સુધરી જ જાય. પ્રત્યેક આગમમાં એટલું ઊંડું જ્ઞાન છે કે તેને શરાણ તરીકે સ્વીકારીને અનુસરનારને આ લોકમાં પણ કોઈ ચિંતા નથી, ગમે તે સંયોગોમાં સમાધિ એની હથેળીમાં જ છે. અંતરમાં પરિણામ પામેલું શ્રુત જ અવસરે સ્વહિતચિત્તા કરાવશે. પ્રતિક્ષણ સત્તની પ્રેરણા આપવી તે જ શાસ્ત્રનું કામ છે.

દ્વાદશાંગી સાચું અમૃત છે, જીવનમાં સાચી સુખ-શાંતિ આપે, મરતાં સમાધિ આપે અને પરભવમાં પણ સાથે આવે :

બાધ્ય જગતથી ગમે તેટલા દાઝેલા હશો તો પણ તમને અંતરમાં સાચાં સુખ-શાંતિ આ જ્ઞાન જ આપશે. આ જગતમાં જસ્યગ્ર જ્ઞાન સિવાય કોઈ શાંતિ આપી શકે તેમ નથી. આ જ જીવનની ખરી મૂડી છે. જેટલું મેળવ્યું હશો એટલું આ ભવમાં પણ મરતાં સુધી અવશ્ય કામ લાગશે. જીવતાં સમાધિ, મરતાં સમાધિ અને પરભવમાં પણ સમાધિ આપશે. મિથ્યાજ્ઞાન ભણવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બંધાય. જેમ જેમ મિથ્યાજ્ઞાન ભણો તેમ તેમ ભવાંતરમાં વધારે મૂર્ખ થવાના. અજ્ઞાનથી જ્ઞાનાવરણીય નથી બંધાતું, સર્વ જ્ઞાનાવરણીય કર્મો મિથ્યાજ્ઞાનથી જ બંધાય છે. ભૂતકાળમાં મિથ્યાજ્ઞાનથી બાંધેલાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોને તોડવાનું સાધન પણ સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન જેમ જેમ ભાગશો તેમ તેમ જુનાં જ્ઞાનાવરણીય તૂટશે અને નવાં નહીં બંધાય. વળી, સમ્યગ્જ્ઞાન તો પરભવમાં પણ સાથે આવશે. સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન ગુણ જન્માંતર અનુગામી છે, જીવ પરલોકમાં તેની સાથે લઈ જઈ શકે છે. સમ્યક્યારિત્ર ગુણ આ બે ગુણ કરતાં મહાન છે, છતાં તે જન્માંતર અનુગામી નથી. દ્વયચારિત્ર કે ભાવચારિત્ર બેમાંથી એક પણ જન્માંતરમાં સાથે લઈ જઈ શકતું નથી, માત્ર ચારિત્રના સંસ્કાર જ પરભવમાં સાથે આવે. જ્યારે દર્શનગુણ અને જ્ઞાનગુણને as it is-જેવા છે તેવા સાથે લઈ જવા હોય તો લઈ જઈ શકાય છે. તીર્થકરો માના પેટમાં અવતાર લે ત્યારે આગલા ભવનાં દર્શન-જ્ઞાન સાથે લઈને જન્મે છે. તેથી જ્ઞાનગુણનું જીવનમાં ઘૂંઠન જન્મ જન્મ હિતકારી અને કાયમી મૂડી છે.

જેને વૈરાય ન ગમે તેને શાસ્ત્રવચન પરિણામ પામતું નથી :

‘ દ્વાદશાંગીના પ્રત્યેક વચનમાં અંતિમ આદર્શ મોક્ષ સમાપેલો છે અને અવાંતર ધ્યેય ક્ષમા, વિનય આદિ ગુણો છે. સર્વગુણમય મોક્ષને પામવા ગુણરૂપી અવાંતર ધ્યેય સુસંગત જ છે. જિનવાણી સંવેગ, નિર્વેદથી ભરપૂર છે. સંવેગ એટલે મુક્તિની અભિલાષા અને નિર્વેદ એટલે સંસારનો વિરાગ. આ બંને પેદા ન થાય ત્યાં સુધી શાસ્ત્રોમાં રસ ન પડે. શાસ્ત્ર વૈરાયનો દરિયો છે; કરણ કે તેને ઉપદેશનારા જિનેશ્વરો સ્વયં વીતરાગ છે. વિરાગ એ જ વીતરાગતાનું સાધન છે. તીર્થકરોની દેશના વૈરાયરસથી ભરપૂર હોય છે. જેને વૈરાય ન ગમે તેને સંવેગ ન પ્રગટે અને તે વિના શાસ્ત્રો વાંચે, ભષે, વિચારે, બોલે, સાંભળે કે ઉપદેશે પણ અંતરને સ્પર્શો નહીં. જેનું અંત:કરણ વૈરાયથી ભાવિત છે તેને જ શાસ્ત્રવચન પરિણામ પામે.

એક એક જિનવચન પણ તીર્થસ્વરૂપ છે :

પ્રત્યેક શાસ્ત્રવચન તારકશક્તિ ધરાવે છે. અરે ! સમગ્ર દ્વાદશાંગી નહીં, દ્વાદશાંગીનું એક વચન પણ તીર્થ છે. આ જ દ્વાદશાંગીના પ્રારંભિક સૂત્રરૂપ નવકાર માટે પૂજ્ય વીરવિજયજી મહારાજાએ લખ્યું કે “અડસઠ અક્ષર એના જોણો, અડસઠ. તીર્થ સાર.” અર્થાત્ નવકારનો એક એક અક્ષર પણ તીર્થસ્વરૂપ છે. વાક્યો કે શબ્દો તો તીર્થ છે જ, પણ એક એક અક્ષર પણ સ્વતંત્ર તીર્થ છે. ગંભીર સૂત્રોના વિવેચન અવસરે વાક્યનો

૧ અરહંતનમોક્કારો એવં ખલુ વળણાઓ મહત્વો તિ। જો મરણમિ ઉવગે અભિક્ખણ કીરદ બહુસો ॥૩૦૧૫॥ જલણાઇભએ સેસં મોતું પગરણ મહામોલલાં જુથિ વાતિભએ ધેષ્ય અમોહમત્ય જહ તહેહ ॥૩૦૧૬॥ મોતું પિ બારસંગ મરણાઇભએસુ કીરએ જમ્હા અરહંતનમોક્કારો તમ્હા સો બારસંગત્યો ॥૩૦૧૭॥ સંબ્ધ પિ બારસંગ પરિણામવિસુદ્ધિહેતમિત્તાં । તક્કારણભાવાઓ કહું ન તયત્યો નમોક્કારો? ॥૩૦૧૮॥ ન હુતમ્મિ દેસકાલે સક્કો બારસવિહો સુયક્ખંધો । સંબ્ધો (ય વિચિત્રેત) અણુચિતેતં ધંતં પિ સમત્ય(ચિતેણ)ચિતેણ ॥૩૦૧૯॥ એગમિ વિ જમ્મિ પણ સંવેગ કુણિ (વીતરાગ)વીયરાયમએ । તં તસ્સ હોઇ નાણ જેણ વિરાગત્તણમુવેઝ ॥૩૦૨૦॥ એકમિ વિ જમ્મિ પણ સંવેગ કુણિ (વીતરાગ)વીયરાયમએ । સો તેણ મોહજાલં છિંદિ અજ્ઞાપ્તાંગેણ ॥૩૦૨૧॥ વવહારાઓ મરણે તં પયમેકં મયં (નમો)નમુક્કારો । અન્ન પિ નિચ્છયાઓ તં ચેવ ય બારસંગત્યો ॥૩૦૨૨॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય મૂલ)

અર્થ, શબ્દનો અર્થ અને વર્ણનો સ્વતંત્ર અર્થ સમજાવે છે. સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ઊંડાણ ઘણું હોય છે. દા.ત. ૧ ‘મિથ્યા મિ દુક્કડં’ વાક્ય, તેના શબ્દો અને તેના અક્ષરો, તેના પેટા શબ્દો અને તેના અક્ષરોનો પણ સ્વતંત્ર અર્થ દર્શાવ્યો છે. તેથી સૂત્રાત્મક શાસ્ત્રમાં વપરાયેલા અક્ષરો પણ અર્થગાંભીર્ય યુક્ત છે. આવાં એક એક જિનવચન તીર્થસ્વરૂપ છે. તેથી સમગ્ર દ્વાદશાંગી તો નિર્વિવાદ તીર્થ સિદ્ધ જ છે.

શ્રીસંધમાં આધિપત્યનો માપદંડ સૂત્રાર્થનું કંમિક જ્ઞાન છે :

^૨ દ્વાદશાંગી માટે બીજો શબ્દ ‘પ્રવચન’ વપરાય છે. આ ‘પ્રવચન’ શબ્દ ‘પ્ર’ અને ‘વચન’ એમ બે શબ્દોમાંથી બનેલો છે. ‘પ્ર’ એ પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં વપરાતો અવ્યય છે. ‘વચન’ એટલે વાક્ય, વાણીરૂપ વિધાન. ^૩ આ જગતમાં જે ઉત્કૃષ્ટ વચન છે તે પ્રવચન. સંસારના સમગ્ર તત્ત્વને પોતાનામાં અર્થરૂપે આવરી લે તેવાં સાંગોપાંગ તત્ત્વદર્શક વચન તે પ્રવચન. ^૪ જેનું અતિ સંકિપ્ત રૂપ ત્રિપદી છે અને સૂત્રાત્મક વિસ્તાર તે સૂત્રમય દ્વાદશાંગી છે અને તેનો વિશ્વવ્યાપી અર્થાત્મક વિસ્તાર તે અર્થમય દ્વાદશાંગી છે. સૂત્ર અને અર્થ બંને મહાન છે, બંનેમાં તારકતા નિષ્ઠ્યિત છે, છતાં સૂત્ર કરતાં અર્થ અધિક મહાન છે. સૂત્રમાં પણ authenticity-પ્રમાણભૂતતાનો ઉત્તરોત્તર કમ છે. ^૫ ભૂતકાળમાં ૮૮ આગમો હતાં. તેમાં પહેલા આગમ કરતાં બીજું આગમ,

૧ મિ ત્તિ મિતુમદ્વત્તે છત્તિય દોસાણ છાયણે હોઇ । મિ ત્તિ ય મેરાઇઠિઓ દુત્તિ દુગંછામિ અપ્યાણી ॥૨૪॥ કત્તિ કડં મે પાવં ડત્તિ ય ડેવેમિ તં ઉવસમેણ । એસો મિચ્છાદુક્કડપયકખરત્થો સમાસેણ ॥૨૫॥ (સામાચારીપ્રકરણ મૂલ)

૨ પ્રકૃષ્ટં પ્રશસ્તં વા વચન પ્રવચન દ્વાદશાંગી, (પંચાશક પ્રકરણ, પ્રતિષ્ઠાપ્રકરણ પંચાશક શ્લોક ૩૯ ટીકા)

૩ પ્રકર્ષણ નામાદિભર્નયપ્રમાણનિર્દેશાદિભિશ્ચ જીવાદયોર્થા ઉચ્ચન્તેર્થા નેન તત્પ્રવચનન્ત્રમ् ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર-વ્યાખ્યા-યશોવિજયજી)

☆ પ્રગતં પ્રશસ્તં પ્રધાનમાદૌ વા વચન પ્રવચન-દ્વાદશાંગં ગણિપિટકં (આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવ ભાષ્ય શ્લોક ૧૦ ટીકા)

૪ અથવાર્થા ત્રિપદીરૂપૈવ જૈની ગીર્ગાદ્યા, તસ્યાશ્ચોભયથાર્થપિ મિતાક્ષરત્વમેવ ।

(એન્દ્ર સ્તુતિ ચતુર્વિંશિકા સ્વોપ્રજ વિવરણ શ્લોક ૩)

૫ અર્થાત् તત્ત્વાવલિકયા મણલિકયા ઘોટકકણદ્વયનેન ચ સૂત્રં ભાષમાણે સામાયિકાદીનિ યાવદદ્વાશીતિસૂત્રાણિ ઉપર્યુપરિ બલિકાનિ ભવન્તિ । (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ઉલ્લાસ ૨, શ્લોક ૨૧૦ ટીકા)

☆ ‘અત્થા વિ’ત્તિ અર્થા અપિ ‘એવ’ સૂત્રોક્તક્રમેણૈવ બલિકાઃ, તથાહિ-એક એકસ્ય પાશ્વે આવશ્યકાર્થમધીતે, આવશ્યકાર્થવાચનાચાર્યઃ પુનરાવશ્યકાર્થપ્રતિપૃછ્છકસ્ય સમીપે દશવૈકાલિકાર્થમધીતે દશવૈકાલિકાર્થવાચનાચાર્યસ્યાભાવ્યં તત્ ક્ષેત્રમ્, એવ તાવદ્વાચ્યં યાવદદ્વાશીતિસૂત્રાર્થઃ । નવરં છેદસૂત્રાર્થ મુક્ત્વાર્થાચાર્યાણમુપરિ ખલુ છેદસૂત્રાર્થાચાર્યો વક્તવ્યઃ, તથાહિ-એક એકસ્ય પાશ્વે દૃષ્ટિવાદગતાનામષ્ટાશીતિસૂત્રાણાર્થમધીતે, અષ્ટાશીતિસૂત્રાર્થવાચનાચાર્યઃ પુનરષ્ટાશીતિસૂત્રાર્થપ્રતીચ્છકસ્ય પાશ્વે છેદસૂત્રાર્થમધીતે છેદસૂત્રાર્થવાચનાચાર્યસ્યાભાવ્યં તત્ ક્ષેત્રમ્ । ‘મિશ્રેર્થપિ’ સૂત્રાર્થભયરૂપે એષ એવ ‘ગમ’ પ્રકાર: પૂર્વગત પૂર્વસ્માદ્ બલિકમ્ । અત્ર પૂર્વશબ્દેન અર્થ ઉચ્ચતે, ભગવતા ઉક્તત્વેન સૂત્રાપેક્ષયા તસ્ય પૂર્વત્વાત्, સ ચ પ્રકરણાદદ્વાશીતિસૂત્રાર્થપર્યન્તો ગૃહ્યતે, તાવત્પર્યન્તો હિ સૂત્રાર્થો બલિયાન્ । એક એકસ્ય પાશ્વે આવશ્યકસૂત્રમધીતે તસ્ય સમીપે પુનઃ સૂત્રવાચનાચાર્ય

બીજા કરતાં ત્રીજું, ત્રીજા કરતાં ચોથું એમ કમશઃ પ્રમાણભૂતતા અધિક છે. આ વાતને સમજાવવા શાસ્ત્રમાં દલીલ આપી. ધારો કે એક સાધુ પ્રથમ સૂત્ર આચારાંગની વાચના આપે છે અને બીજા સાધુ બીજા સૂત્ર સૂયગડાંગની વાચના આપે છે. તેવા બંને મહાત્મા વિહાર કરીને એક જ ક્ષેત્રમાં આવ્યા, તો તે ક્ષેત્રની માલિકી બીજા સૂત્રની વાચના આપનાર સાધુની ગડાય; કેમ કે તે ઊંચું આગમ ભણાવે છે. તે રીતે કમશઃ ૮૮ આગમની સૂત્રરૂપે વાચના આપનાર અને ત્યારબાદ તેના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરનારને ઉત્તરોત્તર ચઠિયાતા કર્યા. તે અદ્યાત્મિક આગમના અર્થજ્ઞાતા કરતાં છેદસૂત્રના ધારકને શ્રેષ્ઠ કર્યા.^૧ જે ગ્રાયાશ્રિત શાસ્ત્રો છે, તે અતિગંભીર ઉત્સર્ગ-અપવાદથી ભરેલાં છે, જેમાં દુનિયાનાં સર્વ પાપો અને તેના શુદ્ધિકરણના ઉપાય દર્શાવ્યા છે, જે પચાવવાં જેર કરતાં પણ વધારે અધરાં છે.^૨ આવાં છેદસૂત્ર ભણાવનાર સાધુ અદ્યાત્મિક આગમના અર્થજ્ઞાતા કરતાં ઊંચા. તેનાથી તે છેદસૂત્રના અર્થ ભણાવનાર ઊંચા. તેનાથી કમશઃ ચૌદ્ધર્ય સૂત્રમય ભણાવનાર ઊંચા. તેનાથી કમશઃ ચૌદ્ધર્યનો અર્થ ભણાવનાર ઊંચા; કારણ કે^૩ સર્વ શાસ્ત્રોમાં શિરમોર શાસ્ત્ર દૃષ્ટિવાદ અંતર્ગત ચૌદ્ધર્ય છે. તેમાંથી જ સંક્ષેપ અવતારરૂપે સર્વ શાસ્ત્રો નીકળ્યાં છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં જે છે તે ચૌદ્ધર્યમાં અવશ્ય આવે અને ચૌદ્ધર્યમાં જે છે તે અન્ય શાસ્ત્રોમાં ન પણ આવે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે અમે બધા પંચમ ગડાધર સુધર્માસ્વામીના સંતાન સાધુ છીએ, છતાં શ્રી સંધમાં આધિપત્ય, વર્થસ્વ, અધિકારની-અધિકતાનો માપદંડ, સૂત્ર અને તેના અર્થનું કંમિક જ્ઞાન છે. ઉત્તરોત્તર ઊંચાં

આવશ્યકાર્થમધીતે આવશ્યકાર્થવાચનાચાર્યસ્યાભવતિ, એવં તાવદ્ ભાવનીયં યાવદદ્વાશીતિસૂત્રાર્થવાચનાચાર્ય ઇતિ। તાવત્પર્યન્તાચ્ચાર્થાત્પૂર્વગતં બલિયઃ, તાવત્પર્યન્તાત્સૂત્રાત્તુ સુતરાં તદ્ બલીય ઇતિ દ્રષ્ટબ્યમ्। તથાહિ-એક એકસ્ય પાશ્ર્વે આવશ્યકસ્ય સૂત્રમર્થ તદુભયં વાડધીતે તસ્ય સમીપે પુનરાવશ્યકસૂત્રાર્થતદુભયવાચનાચાર્યઃ પૂર્વગતં સૂત્રમધીતે પૂર્વગતસૂત્રવાચનાચાર્યસ્યાભવતિ, એવં તાવદ્વાચ્યં યાવદદ્વાશીતિસૂત્રાણિ। પૂર્વગતસૂત્રાચ્ચ પૂર્વગતાર્થો બલીયાનિતિ ॥૨૧૧॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ઉલ્લાસ ૨, શલોક ૨૧૧ ટીકા)

૧ અથ કસ્પોચ્છેષાર્થભ્યશ્છેદસૂત્રાર્થો બલીયાન્? ઇત્યાહ-

‘જમ્હા ઉ’ત્તિ । યસ્માત् ‘સ્ખલિતચરણસ્ય’ આપન્નચારિત્રદોષસ્ય છેદસૂત્રાર્થેન શોધિભર્વવતિ તસ્માત્પૂર્વગતમર્થ મુક્ત્વા શેષાત્ સર્વસ્માદપર્યાચ્છેદશ્રુતાર્થો બલીયાનિતિ ॥૨૧૪ ॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ઉલ્લાસ ૨, શલોક ૨૧૪ ટીકા)

૨ નવરં છેદસૂત્રાર્થ મુક્ત્વાડ ર્થાચાર્યાણમુપરિ ખલુ છેદસૂત્રાર્થાચાર્યો વક્તવ્યઃ, તથાહિ-એક એકસ્ય પાશ્ર્વે દૃષ્ટિવાદગતાનામદ્ધાશીતિ-સૂત્રાણામર્થમધીતે, અદ્ધાશીતિસૂત્રાર્થવાચનાચાર્યઃ પુનરદ્વાશીતિસૂત્રાર્થપ્રતીચ્છકસ્ય પાશ્ર્વે છેદસૂત્રાર્થમધીતે છેદસૂત્રાર્થવાચના-ચાર્યસ્યાભાવ્યં તત્ ક્ષેત્રમ् ।

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ઉલ્લાસ ૨, શલોક ૨૧૧ ટીકા)

૩ અથ કુતો હેતો: શેષાત્ સૂત્રાદર્થાચ્ચ પૂર્વગતં સૂત્રં બલીયઃ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ-

‘પરિકમ્પોહિ ય’ત્તિ । દૃષ્ટિવાદ: પઢ્યપ્રસ્થાનઃ, તદ્યાથ-પરિકર્માણિ ૧ સૂત્રાણિ ૨ પૂર્વગતં ૩ અનુયોગઃ ૪ ચૂલિકા ૫ ચેતિ । તત્ત્ર ‘પરિકર્માભિઃ’ સિદ્ધિશ્રેણિકાપ્રભૃતિભિઃ ‘સૂત્રૈશ્ચ’ અદ્ધાશીતિસઙ્ખ્યાર્થા યે સૂચિતાસ્તોષાં સર્વેષામપ્યન્યેષાં ચ ‘ઉપરિ’ પૂર્વેષુ ‘વિભાષા ભવતિ’ અનેકપ્રકારં તે તત્ત્ર ભાષ્યન્ત ઇત્યર્થઃ, તેન કારણે પૂર્વગતં સૂત્રં બલિકમ् ॥૨૧૨ ॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ઉલ્લાસ ૨, શલોક ૨૧૨ ટીકા)

શાસ્ત્ર કે તેના અર્થને ભણાવનાર તે ક્ષેત્ર કે સંઘનો સ્વામી થાય અર્થાત् તે ક્ષેત્રમાં કોઈને દીક્ષા લેવાનો ભાવ થાય તો તેને શિષ્ય કરવાનો અધિકાર પણ તે તે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતાનો જ થાય. જિનશાસનમાં સૂત્રાર્થજ્ઞાનની જ કમશઃ સર્વોપરિતા સ્થાપિત કરેલ છે. આ પરથી શાસનમાં શ્રુતજ્ઞાનનું મહત્વ સમજું શકાશે.

સૂત્રમય દ્વાદશાંગી મહામહિમાવંત છે તો અર્થમય દ્વાદશાંગીની મહાનતા વર્ણનાતીત છે :

૧ વળી, સૂત્રમય દ્વાદશાંગી કરતાં અર્થમય દ્વાદશાંગીની પ્રમાણભૂતતા પણ વધારે સ્થાપિત થાય છે. ૨ સૂત્રમય દ્વાદશાંગીનું કદ મોટું છે છતાં અર્થમય દ્વાદશાંગીનું કદ તેનાં કરતાં કંઈગણું મોટું છે. ૩ તીર્થકરો સમવસરણમાં સૂત્રનો આધાર લીધા વિના વાણીથી તત્ત્વ સમજાવે છે. તેમની વાણીને શાસ્ત્રમાં બીજુરૂપ વાણી કહી છે. જેમ એક બીજમાં અનંત ફળ પેદા કરવાની તાકાત છે, એક ઘઉંનો દાણો સામગ્રી મળતાં શુંખલાડુપે અનંત ઘઉં પેદા કરી શકે છે; તેમ તીર્થકરની વાણી તત્ત્વના બીજુરૂપ છે, જેમાંથી વિવેચન કરીએ તો પાર વિનાનું તત્ત્વ નીકળ્યા જ કરે. આવી ગંભીર વાણીનો સંપૂર્ણ હાઈ જાણીને ગણધરોએ દ્વાદશાંગી-૧૪ પૂર્વો રચ્યાં. તીર્થકરોનો ઉપદેશ અર્થમય કહ્યો અને ગણધરોનો ઉપદેશ સૂત્રમય કહ્યો છે. અહીં પ્રશ્ન કર્યો કે ૪ ભગવાન પણ શબ્દ દ્વારા જ ઉપદેશ આપે છે અને ગણધરો પણ શબ્દ દ્વારા જ ઉપદેશ આપે છે તો ફર શું ?

૧ યેન કારણેન પૂર્વગતસૂત્રાદર્થો બલીવાન્ તદભિધિત્સુરાહ-

‘તિત્થગર’ત્તિ । અર્થ: ખલુ તીર્થકરસ્થાનમ્, તસ્ય તેનાભિહિતત્વાત् । સૂત્રં તુ ગણધરસ્થાનમ્, તસ્ય તૈર્દૃષ્યત્વાત् । અર્થેન ચ યસ્માત્સૂત્રં ‘વ્યાજ્યતે’ પ્રકટીક્રિયતે તસ્માત् ‘સः’ અર્થ: સૂત્રાદ् બલવાન् ॥૧૩॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ઉલ્લાસ ૨, શલોક ૨૧૩ ટીકા)

☆ ‘પ્રવચનશ્રુતયોશચ’ પ્રવચનમ્- અર્થ: શ્રુતં તુ સૂત્રમેવ,

(પંચવસ્તુક શલોક ૧૦૩ ટીકા)

૨ યત્ સૂત્રસ્ય નિજેનાભિધેયેનાર્થનાનુયોજનં સંબન્ધનં સોઽનુયોગઃ । અથવા, યોગો વ્યાપાર ઉચ્યતે । તત્શચાનુરૂપો�નુકૂલો વા યોગઃ સૂત્રસ્ય નિજેઽભિધેયે વ્યાપારઃ, યથા ઘટશબ્દેન ઘટોઽભિધીયત ઇત્યનુયોગઃ । અથવા, સૂત્રમણુ ઇત્યુચ્યતે । કુતઃ? । યસ્માદર્થસ્યાનન્તત્વાત् તદપેક્ષયા સૂત્રમણુ । અથવા, “ઉપન્નેઇ વા” ઇત્યાદિતીર્થકરોક્તાર્થાત् પશ્ચાદેવ ગણધરાઃ સૂત્રં કુર્વન્તિ, ઇતરકવયોઽપ્ર્યર્થ હદ્યે નિવેશ્ય તત્ત્વાત્: કાવ્યં કુર્વન્તિ, ઇત્યેવમર્થાત્ પશ્ચાદેવ ભવનાત્ સૂત્રમણુ વ્યપદિશ્યતે । તત્સ્તસ્યાણો: સૂત્રસ્યાભિધેયે વ્યાપારો યોગોઽનુયોગઃ । તેન વાઽણુના સૂત્રેણ સહાભિધેયસ્ય યોગઃ સંબન્ધોઽણુયોગઃ ॥ । ઇતિ ગાથાદ્વયાર્થઃ ॥૧૩૮૬॥ ॥૧૩૮૭॥ ।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૩૮૬-૧૩૮૭ ટીકા)

૩ ઇહોપચારાદર્થપ્રત્યાયનહેતુત્વાચ્છબ્દ એવ ખલ્વર્થોઽત્ત્ર, તત્ત: શબ્દમેવાર્થપ્રત્યાયકર્મહન્ ભાષતે, ન તુ સાક્ષાદર્થમ્, તસ્યાશબ્દરૂપત્વનાભિલપિતુમશક્યત્વાત् । ગણભૃતોઽપિ ચ શબ્દાત્મકમેવ શ્રુતં ગ્રથન્તિ ‘નિપુણ’ સુક્ષમં બદ્વિર્થં વા । તર્યુભ્યો: કઃ પ્રતિવિશેષઃ? ઇતિ ચેતુ, ઉચ્યતે-સ હિ ભગવાન્ વિશિષ્ટમતિસમ્પ્રગણધરાપેક્ષયા પ્રભૂતાર્થમર્થમાત્રં સ્વલ્પમેવાભિધત્તે, બીજમાત્રતયા, ન ત્વિતરજનસાધારણં ગ્રન્થરાશિમિતિ, પ્રભૂતાર્થતીર્થકરભાષિતસ્ય ગણધરૈર્વિસ્તીર્ણતયા સૂત્રકરણમિતિ વિશેષ ઇતિ ગાથાર્થઃ । ।

(નંદીસૂત્ર ટીકોપરિ ટિપ્પણ)

૪ આહ-તીર્થકરભાષિતાન્યેવ સૂત્રં, ગણધરસૂત્રીકરણે તુ કો વિશેષ ઇતિ, ઉચ્યતે, સ હિ ભગવાન્ વિશિષ્ટમતિસંપ્રગણધરાપેક્ષયા

તો સૂત્રાત્મકતા અને અર્થાત્મકતારૂપ તફાવત કેમ ? તેનો જવાબ આપતાં કહું કે તીર્થકરો બીજરૂપે બોલે છે અને ગણધરો તે વાત લોકને સરળતાથી સમજાવવા વિશાળ કદવાળા ગ્રંથરાશિરૂપે કહે છે. સૂત્રમાં તત્ત્વ ઓછું છે, શબ્દરૂપે વર્ણનાત્મક વિસ્તાર વધારે છે; કેમ કે તીર્થકરો બીજરૂપે જે શબ્દો બોલે છે તે એક એક શબ્દમાં જે અપાર તત્ત્વ બર્યું છે, તે અપેક્ષાએ ગણધરરચિત સૂત્રમાં તત્ત્વ ઓછું છે. છતાં અમારા જેવા મંદબુદ્ધિની અપેક્ષાએ એક સૂત્રમાં પણ અનંતા અર્થ છે. માત્ર તીર્થકરની વાણીમાં જે ટલા તત્ત્વરૂપ અર્થ છે, તેના કરતાં ગણધરરચિત સૂત્રમાં અર્થ ઓછો છે, શબ્દ વધારે છે. વળી, ગણધરરચિત સૂત્રમાં જે અર્થ છે તે પણ તીર્થકરની અર્થમય વાણીની ફલશુદ્ધિ જ છે. તેથી સૂત્રમય દ્વાદશાંગી કરતાં અર્થમય દ્વાદશાંગી અતિશય મહાન છે. ટૂંકમાં, ગણધરરચિત સૂત્રમય દ્વાદશાંગીના જે ટલા શબ્દો લ્યો, તેટલા જ શબ્દોના કદવાળી તીર્થકરની વાણીમાં કંઈગણો તત્ત્વરૂપ અર્થ નીકળે. આ બીજરૂપ વાણી તે તીર્થકરોનો અતિશય છે, અને 'તેના હાઈને સૂત્રરૂપે તત્કાળ શબ્દદેહ પ્રદાન કરવો તે ગણધરોનો અતિશય છે. બંનેનું કામ જગદુદ્ધારનું જ છે છતાં બંનેની પરોપકારશક્તિ જુદી છે. તીર્થકરોની ઉત્કૃષ્ટ પરોપકારની ભાવના તેમનામાં ઉત્કૃષ્ટ પરોપકારની શક્તિ પ્રગતાવે છે. તે અપેક્ષાએ ગણધરોની પરોપકારશક્તિ ન્યૂન છે છતાં તે પણ મામૂલી નથી. તીર્થકરો પછી next-તરતનું પરોપકારનું સામર્થ્ય ગણધરોનું જ છે. પૂર્ણજ્ઞાની કેવલી જે પરોપકાર ન કરી શકે તે ગણધરો કરી શકે. તીર્થકરોની દેશનાના રહ્યસ્યને સૂત્રાત્મક સંગ્રહિત કરીને વારસારૂપે પ્રદાન કરનારા ગણધરો જ છે, તે જ તેમનો શાસનમાં અનન્ય ઉપકાર છે. તીર્થકરો, ગણધરો બધા કાલક્રમે આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મોક્ષે જવાના. પૂર્ણ સાધકો આ ધરાતલ પર કાયમ માટે કોઈ હયાત નથી રહેવાના, પરંતુ વારસારૂપે આપવા રચાયેલાં સૂત્રો જ અવિચિન્ન તારક બને છે. સાક્ષાત્ તીર્થકરની વાણીથી જે ટલા સાધકો ન તરે એટલા આ વારસારૂપ સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગીથી તરે છે. તેથી સૂત્રમય દ્વાદશાંગી પણ તીર્થ છે, મહામહિમાવંત છે; અને અર્થમય દ્વાદશાંગી તો તેનો પણ મૂળ ખોત છે, તેથી તેની મહાનતા તો વર્ણનાતીત છે.² આ સૂત્રમય-અર્થમય ઉભય

પ્રભૂતાર્થમર્થમાત્રં સ્વલ્પમેવ અભિધત્તે, ન ત્વિતરજનસાધારણં ગ્રન્થરાશિમિતિ, અત આહ-
ગાથેયેં પ્રાયો નિગદસિદ્ધૈવ, ચાલનાપ્રત્યવસ્થાનમાત્રં ત્વભિધીયતે-કણિકદાહ-અર્થોડનભિલાયઃ, તસ્ય અશબ્દરૂપત્વાત्, અતસ્તં
કથમસૌ ભાષત ઇતિ, ઉચ્ચતે, શબ્દ એવ અર્થપ્રત્યાયનકાર્યત્વાદ્ ઉપચારતઃ ખલુ અર્થ ઇતિ, યથા આચારવચનત્વાદ્ આચાર
ઇત્યાદિ, 'નિપુણાં' સૂક્ષ્મં બહુવર્થ ચ, નિયતગુણં વા નિગુણં, સત્ત્રિહિતાશેષસૂત્રગુણમિત્યાવત્, પાઠાન્તરં વા 'ગણહરા નિપુણા નિગુણા
વા' ॥૧૨॥

(આવશ્યક નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૧૨ ટીકા)

૧ અર્થશબ્દરસ્યાર્થમાહ-યઃ સૂત્રસ્યાભિપ્રાયઃ સોડર્થોડભિધીયતે યસ્માર્દ્યતે ગમ્યત ઇત્યર્થઃ ॥૧૩૬૯॥

(વિશોષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૩૬૯ ટીકા)

૨ તેણ ઇમસ્સ ભવ્ય-સત્તસ્સ મણગસ્સ તત્ત-પરિન્નાણ ભવત ત્ત કાઊણ જાવ ણ દસવેયાલિય-સુયકબંધં ણિજ્જુહેજ્જા। તેં ચ
વોચ્છિણ્ણેણ તબકાલ-દુવાલસંગેણ ગળિપિડગેણ જાવ ણ દૂસમાએ પરિયંતે દુષ્પસહે તાવ ણ સુત્તત્યેણ વાએજ્જા। સે ય સયલાગમ-
નિસ્સંદં દસવેયાલિય-સુયકબંધં સુત્તાઓ અજ્જીહીય ગોયમા! સે ણ દુષ્પસહે અણગારે તાઓ તસ્સ ણ દસવેયાલિય-
સુત્તસાણુગયત્યાણુસારેણ તહા ચેવ પવત્તેજ્જા, ણો ણ સચ્છંદ્યારી ભવેજ્જા। તત્થ ય દસવેયાલિય-સુયકબંધે તકકાલમિણમો

દ્વાદશાંગી જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી પર વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી તીર્થ છે. અરે ! તેના સંક્ષેપમાં સાંગોપાંગ સારદ્રૂપ દશવૈકલિકસૂત્ર અને તેનો અર્થ ભાવથી વિદ્યમાન રહેશે ત્યાં સુધી જ પ્રભુ વીરનું શાસન ટકશે. અંતિમ ગીતાર્થ દુષ્પસહસૂરિજી પણ તે શાસ્ત્રના સૂત્રાર્થના અનુસરણથી જ સ્વ-પરનું કલ્યાણ કરશે. તેથી દ્વાદશાંગીના સારની હ્યાતી વિના તીર્થ સંભવે નહિ.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઉવગયાણં ।
કુસમયાવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૭॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવાં આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

પ્રત્યેક જિનવચન સમિતિ-ગુપ્તિરૂપ અને ત્રિપદીમય છે :

સંસારથી પાર પમાઉનાર તારક તીર્થની જે ત્રણ વિશેષતા છે, તે ત્રણો દ્વાદશાંગીમાં સુસંગત છે. (૧) કષાયના તાપથી તપેલા જીવોના તાપનું શમન કરવાની દ્વાદશાંગીમાં પ્રયંડ તાકાત છે. (૨) વળી, તેને અનુસરનારના કર્મરૂપી ભાવમલનું પણ તે અવશ્ય પ્રકાલન કરે છે અને (૩) અંતરમાં પરિશાલન પામેલ દ્વાદશાંગીનું વચન તૃષ્ણાઓને પણ ઉચ્છેદીને તૃપ્તિનું પ્રદાન કરે જ છે. આવી જીવંત તીર્થની ગુણવત્તા ધરાવનાર દ્વાદશાંગી વિશાળ છે. તેનો દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ સંક્ષેપ ત્રિપદીમાં છે અને ^૧ચરણકરણાનુયોગની દૃષ્ટિએ સંક્ષેપ અષ્ટપ્રવચનમાતા કે સામાયિકસૂત્રમાં છે. આચારની અપેક્ષાએ સમગ્ર દ્વાદશાંગીનો સાર સમિતિ-

દુવાલસંગે સુયક્ષમંધે પદદ્વિએ ભવેજજા । એણં અદેણ એવં વુચ્ચાઇ જહા તહા વિ ણ ગોયમા! તે એવં ગચ્છ-વબત્થં નો વિલંઘિસુ ।

(મહાનિશીથ સૂત્ર નવણીયસાર નામનું પાંચમું અધ્યયન ફકરો ૧૨)

૧ જિનાખ્યાતં માતમ્ ઉત્તરત્ર તુશબ્દસ્વૈવકારાર્થસ્ય ભિત્રક્રમત્વાત् ‘માતમેવ’ અન્તર્ભૂતમેવ ‘યત્ર’ ઇતિ યાસુ ‘પ્રવચનમ્’ આગમઃ, તથાહિ-ઇર્યાસમિતૌ પ્રાણાતિપાતવિરમણવતમવતરતિ, તદ્વત્તિકલ્પાનિ ચ શોષવ્રતાનિ તત્ત્રેવાન્તર્ભાવમુપયાન્તિ, તેષુ ચ ન તદસ્તિ યત્ત્ર સમવતરતિ, યત ઉક્તમ્-‘પઢ્મર્મિ સંવ્યજીવા બીએ ચરિમે ય સવ્વદવ્વાઇં । સેસા મહબ્યા ખલુ તદેકદેસેણ ણાયવ્બા ॥૧૧॥’ ઇત્યર્થતઃ સર્વમપિ પ્રવચનમિહ માતમુચ્યતે, ભાષાસમિતિસ્તુ સાવદ્યવચનપરિહારતો નિરવદ્યવચોભાષણાત્મિકા તથા ચ વચનપર્યાયઃ સકલોઽપ્યાક્ષિપ્ત એવ, ન ચ તદ્બહિભૂતં દ્વાદશાઙ્ગમસ્તિ, એવમેષણાસમિત્યાદિષ્વપિ સ્વધિયા ભાવનીયં, યદ્વા સર્વા અધ્યમુશચારિત્રરૂપાઃ, જ્ઞાનદર્શનાવિનાભાવિ ચ ચારિત્રં, ન ચૈતત્રયાતિરિક્તમન્યદર્થતો દ્વાદશાઙ્ગમિતિ સર્વાસ્વષ્ટેતાસુ પ્રવચન માતમુચ્યતે, (ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વૃત્તિ - શાંતિસૂરિ, પ્રવચનમાતા નામનું ચોવીશમું અધ્યયન, શ્લોક ૪૫૯ ટીકા)
☆ ... પવયણસ્સ સારો છજ્જીવનિકાયસંજમં ઉવએસિઅં... (પાક્ષિકસૂત્ર)

ગુપ્તિ કે સામાયિકધર્મ છે અને સિદ્ધાંતની અપેક્ષાએ સમગ્ર દ્વાદશાંગીનો સાર ઉત્પાદ-વ્યા-ધૌબૃત્પ પૂર્ણ અસ્તિત્વ છે. આ સામાયિકસૂત્ર કે ત્રિપદીનો ઉત્કૃષ્ટ વિસ્તાર તે જ ચૌદ્ધૂર્વ છે. ચૌદ્ધૂર્વમાં વિધવિધ વિષયોનો વિસ્તાર છે, અતિલ ઊંડાણ છે, પરંતુ અંતિમ લક્ષ્ય તો પ્રત્યેક વચ્ચનનું મોક્ષ જ છે. પ્રત્યેક વચ્ચનમાંથી ફલિત થતો આચાર સમિતિ-ગુપ્તિ જ છે અને પ્રત્યેક વચ્ચનમાંથી અર્કડ્રપે ઉદ્ભવતો સિદ્ધાંત ત્રિપદીર્પ જ છે. 'જિનવચ્ચનો સમગ્ર શ્રુતસાગર આ આર્દ્ધ, આચાર અને સિદ્ધાંતથી સદાકાળ માટે નિયંત્રિત જ છે. તેથી અહિંસા એ અનુષ્ઠાનરૂપે શાશ્વત ધર્મ છે અને સ્યાદ્વાદ એ તત્ત્વરૂપે શાશ્વત ધર્મ છે.

દ્વાદશાંગી સમ્યક્શુત છે, છતાં પાત્રને જ સમ્યક્શુતપણો પરિણામે અને અપાત્રને મિથ્યાશુતપણો પરિણામે છે :

^૨ આવી તારક દ્વાદશાંગી પણ પાત્ર જીવને જ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપે પરિણામે, પરંતુ અપાત્રના હાથમાં આવે તો મિથ્યાજ્ઞાનમાં પરિણામે. તેથી શ્રુતમય પવિત્ર દ્વાદશાંગીની તારકતાનો આધાર પણ ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિની પાત્રતા-અપાત્રતા પર છે. પાત્ર વ્યક્તિને શાસ્ત્રવચ્ચન સમ્યગ્જ્ઞાન બને, અપાત્રને મિથ્યાજ્ઞાન બને. અંતે તો જાણાનાર વ્યક્તિ પર જ સમ્યગ્જ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાનનો લેદ પડે છે. ભગવાનની વાણી અનેક જીવોએ સાંભળી. મિથ્યાદૃષ્ટિ-પાખંડીઓને તે જ વાણી ઊંઘા સ્વરૂપે પરિણામી, આસત્રભવિ જીવોને તે સમ્યગ્રૂપે પરિણામી. દુનિયાની તમામ ઝીલોસોઝી તે તે દર્શનરૂપે જિનવાણીમાંથી જ નીકળી છે. જ્યાં તે વિપરીતરૂપે પરિણામી ત્યાં તે મિથ્યાજ્ઞાન બની અને જ્યાં સમ્યગ્રૂપે પરિણામી ત્યાં તે સમ્યગ્જ્ઞાન બની. હાલના જૈન આગમોમાં મળતા સિદ્ધાંતરૂપ પાઠોના આધારે કહી શકાય કે, તે તે દર્શનોની ઝીલોસોઝી જૈન આગમમાં તે તે નય અનુસારી

☆ તત્ત્વ સંક્ષેપવદ્ય યથા સામાયિકસૂત્રમ्, વિસ્તરવદ્ય યથા ચતુર્દશ પૂર્વાણિ । (વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ઇલોક ૩૨૦૧ ટીકા)

૧ જં પુણ સમય-સારં પરં-ઇમં સવ્બળ્ણ-વચ્ચણ તં દૂર-સુદૂરયરેણ ઉજ્જિવ્યંતિ, તં જહા-'સબ્બે જીવા સબ્બે પાણા, સબ્બે ભૂયા, સબ્બે સત્તા ણ હંતબ્બા ણ અજ્જાવેયબ્બા, ણ પરિયાવેયબ્બા, ણ પરિઘેતબ્બા, ણ વિરાહેયબ્બા, ણ કિલામેયબ્બા, ણ ઉદ્વેયબ્બા જે કેંદ્ર સુહુમા જે કેંદ્ર બાયરા જે કેંદ્ર તસા, જે કેંદ્ર થાવરા, જે કેંદ્ર પંજ્જતા, જે કેંદ્ર અપંજતા જે કેંદ્ર એંગેદિયા, જે કેંદ્ર બેંદિદિયા, જે કેંદ્ર તેંદિદિયા, જે કેંદ્ર ચરુરિદિયા, જે કેંદ્ર પંચેદિયા તિવિહં તિવિહેણ મણેણ વાયાએ કાણેણ, જં પુણ ગોયમા! મેહુણ તં એગંતેણ ૩, ણિછ્યાઓ ૩, બાઢં ૩ તહા આઉં-તેઉં-સમારંભ ચ સવ્બહા સવ્બપ્યારોહિ ણ સયય વિવજેજ્જા મુણીતિ । એસ ધર્મે ધૂવે સાસાર ણીરએ સમેચ્ચ લોગં ખેયણ્ણૂહિં પવેઝયં તિ ॥૭॥ (મહાનિશીથ સૂત્ર નવણીયસાર નામનું પાંચમું અધ્યયન ફકરો ૨૯)

૨ અહવા એતં ચેવ દુવાલસંગાદિ સામિણ સંબદ્ધ ભયણિજ્જં સમ્મસુતં મિછ્છસુતં વા ઉચ્ચતે-સમ્મદિદ્વિસ્સ સમ્મસુતં, મિછ્છદિદ્વિસ્સ મિછ્છસુતં । (નંદીસુત્તં ચૂર્ણિ)

☆ ઇં સર્વમેવ દ્રવ્યાસ્તિકનયમતેન તદભિધેયપંજ્ચાસ્તિકાયભાવવત્ત્રિત્યં સત્ત્સ્વામ્યસમ્બન્ધચિન્તાયાં સૂત્રાર્થોભયરૂપં સમ્યક્ષુતમેવ ભવતિ । સ્વામિસમ્બન્ધચિન્તાયાં તુ ભાજ્યમ्, સ્વામિપરિણામવિશેષાત્, કદાચિત્ત્સમ્યક્ષુતં કદાચિદ્વ વિપર્યયઃ ।

(નંદીસૂત્ર૦ સૂત્ર ૭૧ ટીકા)

ઉદ્ભવી છે. પ્રત્યેક દર્શન કોઈ નયના આધારે પ્રગટ્યું છે. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અધ્યાત્મસાર ગ્રંથમાં આ વાતનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે -

बौद्धानामृजुसूत्रतो मतमभूद्वेदान्तिनां सङ्ग्रहात् ।

साङ्ख्यानां तत एव नैगमनयाद् योगश्च वैशेषिकाः ॥

शब्दब्रह्मविदोऽपि शब्दनयतः सर्वैर्नयैर्गुण्यिता ।

जैनी दृष्टिरितीहसारतरता प्रत्यक्षमुद्दीक्ष्यते ॥૬ ॥

॥ જિનમતસ્તુતિઅધિકાર ॥

ગાથાર્થ : બૌદ્ધધર્મ ઋજુસૂત્રનયમાંથી, વેદાંતદર્શન અને સાંખ્યદર્શન સંગ્રહનયમાંથી, યોગદર્શન અને વैશેષિકદર્શન નૈગમનયમાંથી અને શબ્દબ્રહ્મવિદોનું દર્શન શબ્દનયમાંથી નીકળ્યું છે. જ્યારે સર્વ નયોથી ગુંથાયેલી જૈનદર્શનની દૃષ્ટિ આ બધાં દર્શનોમાં શ્રેષ્ઠ સારયુક્ત છે, જે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ॥૬॥

મહાપ્રજ્ઞાસંપત્ત ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજીને સર્વ દર્શનોનો સ્વોત જિનશાસન છે તે વાત પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જણાય છે. આ વિધાન પરથી દ્વાદશાંગી સર્વ ફીલોસોફીનું ઉદ્ગમસ્થાન છે તે વાતની મજબૂતાઈ વિચારી શકશો.

સમાન : અનાર્થ દર્શનો શેમાંથી નીકળ્યાં છે ?

સાહેબજી : તે પણ તે તે નયોના ત્રુટક અંશોમાંથી જ નીકળ્યાં છે; કારણ કે ત્યાં પણ આત્મા, પરલોક, પુષ્ય-પાપ આદિ તત્ત્વની વાત સ્થૂલથી આવે જ છે. પણ તેમાં મોક્ષલક્ષિતા નથી, બાકી તો નાસ્તિકની ફીલોસોફી પણ નયમાંથી જ નીકળી છે એમ જૈનશાસ્ત્રો કહે છે. આથી^૧ દ્વાદશાંગી સર્વનયગર્ભિત છે. તે તે નયોનો વિપરીત વિસ્તાર જ ભિથ્યાધર્મ છે અને તેનો સમ્યક્ સમન્વય જૈનશાસન છે.

^૨ દ્વાદશાંગીની વ્યાપકતા એવી છે કે તેમાં આખો સંસારમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગ પણ સમગ્રતાથી વર્ણવાયેલો છે. આલોક અને પરલોકનાં સુખનાં સાધન, તેમ મોક્ષસુખના ઉપાયો પણ દ્વાદશાંગીમાં વર્ણવેલ છે. ભૌતિક અને આત્મિક સર્વ વસ્તુઓનું વિવેચન તેમાં છે.

૧ મિથ્યાત્વવાસનાનિર્મૂલનક્ષમજાહનવીજલનિર્મલપરસ્પરવિરાશોધલેશાર્વજિતસપ્તનયવિશુદ્ધદ્વાદશાંગીપ્રણયન

(આધ્યાત્મિકમત પરીક્ષા શલોક ૨ ટીકા)

૨ અથવા વૈષયિકાણાં સુખાનાં મુક્તિસુખસ્ય ચ સર્વેણાં સુખાનાં મૂલબીજં જિનશાસનમ् । સર્વે ચ તે^૩ર્થાશ્ચ સર્વાર્થાઃ પञ્ચાસ્તિકાયાઃ સસમયાઃ સર્વેષુ સર્વાર્થેષુ યો વિનિશ્ચયઃ પરિચ્છેદઃ એવં સંસારસ્થિતિઘટના મુક્તિમાર્ગશ્વેતિ તં પ્રકાશયતિ પ્રતિપાદયતિ જૈનમેવ શાસનમ् ।

(પ્રશસ્તમરતિપ્રકરણમ् શલોક ૩૧૩ ટીકા)

૧ દ્વાદશાંગીની આરાધનાથી અનંતા તર્યા, આશાતનાથી અનંતા દૂષ્યા :

દ્વાદશાંગીનો હિતકારી અને અહિતકારી બંને ઉપયોગ શક્ય છે. તેથી જ અપાત્રને શાસ્ત્રો અહિતકારી બને છે. ૨ દ્વાદશાંગીને પામીને જ અનંતા જીવો તર્યા છે, અનંતા દૂષ્યા છે. તરનારાઓએ સદૃપ્યોગ કર્યો, દૂબનારાઓએ દુરૂપ્યોગ કર્યો. જ્ઞાન એ જબરજસ્ત શક્તિ છે. તેનો સદૃપ્યોગ-દુરૂપ્યોગ બંને થઈ શકે છે. શક્તિ સ્વ-પરના હિતમાં વપરાય તે સદૃપ્યોગ, સ્વ-પરના અહિતમાં વપરાય તે દુરૂપ્યોગ. આ દુનિયાનો

૧ આધુનિકા: પણ્ડમમન્યા: કેવન 'ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગ' ઇત્યાદિસૂત્ર દર્શયન્તો જમાલેરનન્તભવત્વં નિશ્ચિનવતે, અનેન ચ તેષામેતત્સૂત્રતાત્પર્યાનવબોધો નિશ્ચિયતે, તથા હિ યદ્યપ્યત્ર ટિકાયાં ચાતુરન્તસંસારકાન્તારભ્રમણે જમાલિદૃષ્ટાન્તીકૃતોઽસ્તિ તથાઽપિ એકદેશેનૈવાઽયં દૃષ્ટાન્તો, ન હિ દૃષ્ટાન્તદાર્ષાન્તિકયો: સર્વાત્મના તુલ્યત્વમ्, મુખમાહ્લાદકારિચન્દ્રવદિત્યાદિવત્તેન ચ સંસારભ્રમણે એવ જમાલિદૃષ્ટાન્તો ન તુ ચાતુરન્તસંસારકાન્તારે, સંસારભ્રમણં ચ જમાલો: પઞ્ચદશભર્ભવૈ: સંપન્તમેવ, યદિ ચ દૃષ્ટાન્તસ્યૈકદેશત્વાનઙ્ગીકારેણ સર્વાત્મના જમાલિદૃષ્ટાન્તસ્તર્હિ ભગવત્યા સહ વિરોધઃ સંપનીપદ્યતે। યથા અત્ર ચાતુરન્તસંસારકાન્તારભ્રમણમુક્તં તત્ત્ર તુ જમાલો: 'ચત્તારિ પંચ દેવમણુયતિરિક્ખજોળિયભવગ્રહણાિ' ઇત્યાદિના ગતિત્રય એવ પઞ્ચદશાનમેવ ભવાનામુકતત્વાદિત્યલં વ્યાસેન, અનેન સૂત્રેણ નૈવાનત્ભવત્વં નિર્ણતં શક્યમિતિ। સૂત્ર ચ યથા-'ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગ ગણિપિદગં પડુપ્રને કાલે પરિત્તા જીવા આણાએ વિરાહિતા ચાઉરંતસંસારકંતારં અણુપરિયદૃષ્ટિસુ. ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગ ગણિપિદગં અણાગએ કાલે અણંતા જીવા આણાએ વિરાહિતા ચાઉરંતસંસારકંતારં અણુપરિયદૃષ્ટિસુંતિ। ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગ ગણિપિદગં અતીતે કાલે અણંતા જીવા આણાએ આરાહિતા ચાઉરંતસંસાર બિતિવિંસુ। એવં પડુપ્રનેવિ અણાગએવિ િત્તિ," વૃત્તિર્યથા-સાંપ્રતં દ્વાદશાઙ્ગવિરાધનાનિષ્ઠન્ન ત્રૈકાલિકં ફલમુપર્દર્શયન્ના-િચ્છેઇયમિત્યાદિ' ઇત્યેતદ્વાદશાઙ્ગં ગણિપિટકમતીતે કાલે અનન્તા જીવા આજ્ઞાયા વિરાધ્ય ચ(ચા?)તુરંતસંસારકાન્તારં 'અણુપરિયદૃષ્ટિસુ'તિ અનુપરિવૃત્તવન્તા:। ઇદં હિ દ્વાદશાઙ્ગં સૂત્રાર્થોભયભેદેન ત્રિવિધમ્, તત્શચાજ્યા સૂત્રાજ્યા અભિનિવેશતોઽન્યથા પાઠદિલક્ષણયા અતીતે કાલે અનન્તા જીવાશચ(ચા?)તુરંતં સંસારકાન્તારં નરકતિર્યગનરામરાવિંવિધવૃક્ષજાલદુસ્તરં ભવાટવીગહનમિત્યર્થઃ, અનુપરાવૃત્તવન્તો જમાલિવત્તુ. અર્થજ્ઞયા પુનરભિનિવેશતોઽન્યથા પ્રસૂપણાદિલક્ષણયા ગોષ્ટામાહિલાદિવત્તુ. ઉભયાજ્યા પુનઃ પંચવિધાચારપરિજ્ઞાનકરણોદ્યતગુર્વાદેશારન્યથાકરણલક્ષણયા ગુરુપ્રત્યનીકદ્રવ્યલિઙ્ગધાર્યનેકશ્રમણવત્ત સૂત્રાર્થોભર્યૈવિરાધ્યેત્યર્થઃ। અથવા દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાપેક્ષમાગમોક્તાનુષ્ટાનમેવાજા તયા તદકરણેનેત્યર્થઃ। 'ઇચ્છેઇયમિત્યાદિ ગતાર્થમેવ, નવરં 'પરિત્તા જીવા' ઇતિ। સંખ્યેયા જીવા વર્તમાનવિશિષ્ટવિરાધકમનુષ્યજીવાનાં સંખ્યેયત્વાત્ 'અણુપરિયદૃષ્ટિ'ત્તિ અનુપરાવર્તન્તે ભ્રમન્તીત્યર્થઃ 'ઇચ્છેઇયમિત્યાદિ ઇદમપિ ભાવિતાર્થમેવ નવરં 'અણુપરિયદૃષ્ટિસુંતિ' ત્તિ અનુપરાવર્તિષ્ઠન્તિ-પર્યટિવ્યન્તીત્યર્થઃ। 'ઇચ્છેઇયમિત્યાદિ' કંથં નવરં 'બિર્ઝવિંસુ'ત્તિ વ્યતિવ્રાજિતવન્તા: ચતુર્ગતિકસંસારોલ્લઙ્ઘનેન મુક્તિમવાપ્તા ઇત્યર્થઃ। એવં પ્રત્યુત્પન્તેઽપિ, નવરં અયં વિશેષઃ। 'બિર્ઝવિંસુ'ત્તિ, વ્યતિવ્રાજિત વ્યતિક્રામન્તીત્યર્થઃ। અનાગતેઽથેવ, નવરં 'બીઝવિંસુંતિ'ત્તિ વ્યતિવ્રાજિષ્ઠન્તિ વ્યતિક્રમિષ્યન્તીત્યર્થઃ। ઇતિ સમવાયાઙ્ગે ૮૫ પ્રતૌ ૭૦ પત્રે ॥૬॥

(વિચારરલ્લાકર સમવાયાઙ્ગવિચારનામા ચતુર્થ તરંગ)

૨ ઇત્યેતદ્વાદશાઙ્ગં ગણિપિટકં અતીતકાલેઽન્તા જીવા આજ્ઞાયા આરાધ્ય ચતુરન્તં સંસારકાન્તારં "વિતિવિંસુ" ત્તિ વ્યતિક્રાન્તવન્તા:, ચતુર્ગતિકસંસારોલ્લઙ્ઘનેન મુક્તિમવાપ્તા ઇત્યર્થઃ। (નંદીસૂત્રો સૂત્ર ૧૧૭ ટીકા)

એવો કોઈ વિષય નથી કે જે દૃષ્ટિવાદમાં ન હોય. અત્યારે તમારી યુનિવર્સિટીઓમાં જે પણ વિષયો ભજાવાય છે તે સર્વ દ્વાદશાંગીમાં અવશ્ય હોય. ચૌદ્ધરૂવને સર્વાક્ષરસંનિપાતી કહ્યાં છે. અક્ષરોના સંયોજનથી જે ટલી રચના થાય તે તમામ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની શાખાઓ દ્વાદશાંગીમાં છે. જ્ઞાનરૂપ શક્તિની અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગી ખજાનો છે. જે મ જે મ શાસ્ત્ર ભજો તે મ તેમ તેની પ્રતિભા, જ્ઞાનકારી, બુદ્ધિ આદિ વધે; પણ તેનો સદૃપ્યોગ કરે તો તરે, નહીંતર પોતે પણ ઇથે અને અનેકને દુબાડે. તારક તીર્થ મળે એટલે તરી જ જવાના તેવું નથી. જે તેનું ભાવથી શરણ સ્વીકારી વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરે તે તરે, અને ઊલટું કરે તે ઇથે. નંદીસૂત્રમાં લખ્યું કે 'આ જ દ્વાદશાંગીની આશાતના કરનાર ભૂતકાળમાં અનંતા જીવો રખડ્યા છે, વર્તમાનમાં રખે છે અને ભવિષ્યમાં અનંતા જીવો રખડવાના છે.' ^૧ જગતના પરમ સત્યને કહેનાર એવી દ્વાદશાંગીના સૂત્રને ન માને, તેની આશાતના-અવહેલના કરે, તેના સિદ્ધાંતોનો જાણીબુઝીને અપલાપ કરે, ^૨ તેના એક પણ સૂત્ર-શષ્ટ-વાર્ણમાં

^૧ સા ય આણા ઇમા- 'ઇચ્ચેયં દુવાલસંગ ગળિપિડગં આણાએ વિરાહેતા'। સેસં પૂર્વવત્ત. પદુપ્યણ-અણાગતેસુ વિ સુતેસુ એવં ચેવ વત્તવ્બ, ણવરં પદુપ્યણે કાલે પરિત્તા જીવા ઇતિ, અણંતા અસંહેજ્જા ય[જે૦ ૨૨૩ પ્ર૦] ણ ભવંતિ, સળિમળણુયાણં સંખેજ્જતતનતો ॥

(નંદીસૂત્ર ચ્રીંગ)

ઇચ્ચેઇયં દુવાલસંગ ગળિપિડગં અતીતકાલે અણંતા જીવા આણાએ વિરાહેતા ચાઉરંતસંસારકંતારં અણુપરિયદ્વિસુ ઇચ્ચેઇયં દુવાલસંગ ગળિપિડગં પદુપ્યણે કાલે પરિત્તા જીવા આણાએ વિરાહેતા ચાઉરંતસંસારકંતારં અણુપરિયદ્વંતિ ઇચ્ચેઇયં દુવાલસંગ ગળિપિડગં અણાગાએ કાલે અણંતા જીવા આણાએ વિરાહેતા ચાઉરંતસંસારકંતારં અણુપરિયદ્વિસંતિ,

(સમવાયાંગસૂત્ર સૂત્ર ૧૪૮)

૨ તદેવ દર્શયતિ-તીર્થકરપ્રવચનશ્રુતં તત્ત્વ તીર્થકરશચતુર્વર્ણશ્રીશ્રમણસંઘપ્રસૂતિહેતુ: પુરુષવિશેષો વૃષભાદિ: પ્રવક્તિ વસ્તુતત્ત્વમિતિ પ્રવચનં સંઘઃ, શ્રુતં દ્વાદશાઙ્ગમ्, આચાર્ય યુગપ્રધાનં, ગણધરં તીર્થકરશિષ્યપ્રધાનશિષ્યરૂપં, મહર્દ્ધિકં વૈક્રિયવાદાદિલભિમન્ત-માશાતયંસ્તદુત્પ્રેક્ષિતદોષોદ્ઘોષણેનાનુચિતાચરણેન વાડવજાસ્થાનમાનયન् બહુશોડનેકધા અનન્તસંસારિકો ભવતિ, સમ્યક્ત્વાદિગુણધાતકમિથ્યાત્વાદિકમ્રોપાર્જનેન દૂરં સન્માર્ગપરાડ્મુખસ્ય તત્ત્વયોપસ્થાપનાચારણાદિતિ ॥૪૨૩ ॥૩ ॥

(ઉપદેશપદ શલોક ૪૨૩ ટીકા)

૩ [૨૫]

'સે ભયવં! જે ણ કેઇ અમુણિય-સમય-સબ્બાવે હોત્થા વિહિએ, ઇ વા અવિહિએ, ઇ વા કસ્સ ય ગચ્છાયારસ્સ ય મંડલિ-ધમ્મસ્સ વા છતીસિદ્ધિવિહસ્સ ણ સપ્પભેય-નાણ-દંસણ-ચરિત્ત-તવ-વીરિયાયારસ્સ વા, મણસા વા, વાયાએ વા, કહિં ચિ અણણયરે ઠાણે કેરે ગચ્છાહિવર્ઝ આયરિએ, ઇ વા અંતો વિસુદ્ધ, પરિણામે વિ હોત્થા-ણં અસર્ઝ ચુક્કેજ્જ વા, ખલેજ્જ વા, પરુવેમાણે વા અણુદ્દેમાણે વા, સે ણ આરાહગે ઉયાહુ અણારાહગે'?' ગોયમા! અણારાહગે।

'સે ભયવં! કેણ અદ્દેણ એવં વુચ્છિ! જહા ણ ગોયમા અણારાહગે'?' ગોયમા! ણ ઇમે દુવાલસંગે સુય-નાણે અણપ્યવસિએ અણાદિનિહણે સબ્બૂયત્થ-પસાહગે અણાદિ-સંસિદ્ધે સે ણ દેવિંદ-વંદ-વંદાર્ણ-અતુલ-બલ-વીરિએસરિય-સત્ત-પરક્કમ-મહાપુરિસાયાર-કંતિ-દિત્ત-લાવણ્ણ-રૂબ-સોહગગાઇ-સયલ કલા-કલાવ-વિચ્છદુ મંડિયાણં અણંત-ણાણીણં સયં સંબુદ્ધાણં જિણ-વરારણ અણાદિસિદ્ધાણં અણંતારણ વદૃમાણ-સમય-સિજ્જમાણાણં અણ્ણેસિં ચ આસત્ર-પુરેકખડાણં અણંતારણ સુગાહિય-નામ-ધેજ્જાણં મહાયસારણ મહાસત્તારણ મહાણુભાગાણ તિહુયણેકક-તિલયાણ તેલોકક-નાહાણ જગપવરારણ-જગેકક-બંધૂણ જગ-ગુરૂણ સવ્વણૂણ સવ્વ-દરિસીણ પવર-

કેરફાર કરે તો તેનું ફળ ઘોર સંસાર અને મહામિથ્યાત્વ છે. આ વાત તમને સમજાવી જોઈએ. આ સંસારમાં પરમ સત્ય સમજાવનાર સાધન બહુ જ ઓછાં છે. લાયક જીવને સાચો રાહ ચીધનારાં શાસ્ત્રો જ છે. જે એને ઊલટાં-સુલટાં કરે, તેની અવહેલના કરે, તેના વક્તવ્યને આધાત પહોંચાડે, તે જીવ માત્ર પોતાના જ આત્માને નુકસાન કરે છે તેવું નથી, પણ અનેક ભાવિ પાત્ર જીવોના કલ્યાણને રૂધે છે. શાસ્ત્રનું એક વચન શબ્દ કે અર્થથી કેરવી નાંખે કે જેનાથી તેના તત્ત્વમાં ગોટાઓ થઈ જાય, તેનું મહાપાપ તે કેરફાર કરનારને લાગે; કારણ કે આ શાસ્ત્ર હજારો પેઢી સુધી પાત્ર જીવને સન્માર્ગનો બોધ કરવાનું હતું તેને તેણે અટકાવ્યું.

ભવભીરુ આત્મા જેની ખાતરી ન હોય તેવું વચન ઉચ્ચારે નહિ :

સભા : સમજાવવામાં ભૂલ કરે તેને કેવું પાપ લાગે ?

સાહેબજી : સમજાવવામાં, ભષાવવામાં, વિચારવામાં ભૂલ કરે તે સૌને અણસમજથી ભૂલો થાય તો પણ પોતાને અને બીજા અનેકને નુકસાન થાય. આવા દોષથી બચવા જીવનમાં એક પ્રતિશા રાખવી કે જેટલું સચોટ સમજાય એટલું જ બોલવું, અને જેમાં ખાતરી ન હોય ત્યાં દોઢદહાપણ ન કરવું.

સભા : આણીબૂજીને દોઢદહાપણ કરે તો ?

વર-ધ્રમ-તિત્યંકરાણ અરહંતાણ ભગવંતાણ ભૂયભવ્વ-ભવિસસાઈયાણાગય-વદૃમાણ-નિખિલાસેસ-કસિણ-સગુણ-સપજ્જય સવ્વવત્યુવિદિયસબ્બાવાણ અસહાએ પવરે એકકમેકકમગે સે ણ સુતતાએ અત્યત્તાએ ગંથત્તાએ તેસિં પિ ણ જહદ્વિએ ચેવ પણણવણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવાણુદ્વણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ ભાસણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ વાયણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ પરુવણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ વાયરણિજ્જે, જહદ્વિએ ચેવ કહણિજ્જે । સે ણ ઇમે દુવાલસંગે ગળિપિડગે તેસિં પિ ણ દેવિવિંદ-વંદાણ નિખિલ-જગ-વિદિય-સદવ્વ-સપજ્જવ-ગઝ-આગઝ-હાસ-વુંધુ-જીવાઝ-તત્ત-જાવ ણ વત્થુ-સહાવાણ અલંઘણિજ્જે, અણાઝકમળણિજ્જે અણાસાયણિજ્જે અણુમોયણિજ્જે ।

[૨૬]

તહા ચેવ ઇમે દુવાલસંગે સુયણાણ સવ્વ-જગ-જીવ-પાણ-ભૂય-સત્તાણ એગંતેણ હિએ સુહે ખેમે નીસેસિએ આણુગામિએ પારગામિએ પસલ્યે મહત્યે મહાણુણે મહાણુભાવે મહાપુરિસાણચિન્તે પરમારિસિદેસિએ દુકુખકુખ્યાએ મોકુખ્યાએ સંસારુત્તારણાએ તિ કદૃ ઉવસંપજ્જિત્તાણ વિહરિસુ કિમુત-મળ્ણેસિં? તિ તા ગોયમા! જે ણ કેદ અમુણિય-સમય-સબ્બાવે ઇ વા વિઝ્ય-સમય-સારે ઇ વા, વિહિએ ઇ વા, અવિહીએ ઇ વા, ગચ્છાહિવર્ઝ વા, આયરિએ ઇ વા, અંતો વિસુદ્ધ-પરિણામે વિ, હોત્થા ગચ્છાયારં મંડલિ-ધ્મમા છત્તીસઝિવિહ આયારાદિ જાવ ણ અણણયરસ્સ વા આવસ્સગાઇ કરણિજ્જસ્સ ણ પવયણ-સારસ્સ અસતી ચુક્કેજ્જ, વા ખલેજ્જ વા, તે ણ ઇમે દુવાલસંગે સુયણાણ અન્નહાં પયરેજ્જા જે ણ ઇમે દુવાલસંગ-સુય-નાણ-નિબદ્ધંતરોવગયં એકક પયકુખરમવિ અણણહા પયરે સે ણ ઉમ્મગે પયંસેજ્જા । જે ણ ઉમ્મગે પયંસે સે ણ અણારાહગે ભવેજ્જા । તા એણં અદેણં એવં વુચ્ચઝ જહા ણ ગોયમા! એગંતેણ અણારાહગે । છ ॥

(મહાનિશીથસૂત્ર નવર્ણીયસાર અધ્યયન, ફકરા ૨૫, ૨૬)

☆ ... જહા ણ જે ભિકુખુ દુવાલસંગસ્સ ણ સુયણાણસ્સ અસર્ઝ ચુકુકુખલિયપમાયાસંકાદી-સભયતેણ પયકુખરમત્તા-બિંદુમવિ એકક પઓવેજ્જા અણણહા વા પણવેજ્જા, સંદિદ્ધ વા સુતત્યં વકુખાણેજ્જા । અવિહીએ અઓગરસ્સ વા વકુખાણેજ્જા । સે ભિકુખુ અણંતસંસારી ભવેજ્જા ।...

(મહાનિશીથસૂત્ર નવર્ણીયસાર અધ્યયન, ફકરા ૩૩)

સાહેબજી : જાણીબૂજીને આગમાં ફૂદે તે નક્કી મરવાનો છે. સંસારનાં બધાં સત્યો આપણો સમજું ગયા છીએ તેવું નથી. આપણી બુદ્ધિ બિંદુ જેટલું જ્ઞાન માંડ ગ્રહણ કરી શકે છે. આપણને જેટલું જ્ઞાન છે તેના કરતાં અનંત ગણું અજ્ઞાન છે. છતાં મગજમાં ખોટી રાઈ રાખીએ તેનો કોઈ મતલબ નથી. એક નિર્ણય રાખવો કે મને સ્વયં તત્ત્વ સ્કુરતું નથી. તેને જાણવા-વિચારવા-સમજવા મારે પૂર્ણજ્ઞાનીના વચનનું અવલંબન લેવું પડે છે. તેનાથી કાંઈક થોડું સમજ શકું છું. તેમાં જેટલું ખાતરીપૂર્વક સમજાય એટલું બોલવું, જ્યાં ન સમજાય તો કહેવું કે હું જાણતો નથી. બધું જ જાણું છું તેવો દાવો કરી રાખવો નહીં. આવા જીવને કદાચ અજ્ઞાનતાથી ભૂલચૂકરુપે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ બોલાઈ જાય તો પણ મોટું નુકસાન ન થાય; કેમ કે તે સમજાય તો ભૂલમાંથી પાછો ફરવા તૈયાર છે, પોતાની વાત બીજાને ઠોકી બેસાડવાનો સ્વભાવ નથી. પ્રાય: તેનાથી ખોટો માર્ગ ચાલવાની શક્યતા ઓછી છે. પણ જે પોતાની વાતને મારી-મચડીને સાચી કરે, શાસ્ત્રવચન સમજે નહીં, સમજે તો પણ twist કરે-મરડે, તે ચોક્કસ મરવાનો છે; કેમ કે તીર્થકર અને તીર્થકરે સ્થાપેલા માર્ગ દ્વારા જ જગતમાં એકમાત્ર સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં વિચ્છેદ-અંતરાય કરનાર, ખોટો બુદ્ધિભેદ કરી લોકોને ભૂમમાં નાંખનાર, પોતે તરતો નથી અને બીજાને તરવા દેતો નથી; ઊલંઘું તરવા આવેલા જીવને ટાંટિયા ખેંચીને પછાડનાર છે. આવા જીવોને શાસ્ત્રો જ દુભવાનું સાધન બને છે, ઘોર સંસારવૃદ્ધિનું કારણ બને છે. તારક તીર્થસ્વરૂપ દ્વાદશાંગીની આશાતના મહાપાપ છે. અરે ! એક જીવને પણ સારો કલ્યાણનો માર્ગ બતાવવા જેવો શ્રેષ્ઠ કોઈ પરોપકાર નથી. તેમ એક જીવને સાચા કલ્યાણના માર્ગથી રખડાવો કે વંચિત કરવો તે પણ મહાપાપ છે. તો અસંખ્યને સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિનું સાધન એવી દ્વાદશાંગીને સૂત્ર-અર્થથી વિકૃત કરી, પરંપરાએ અનેક પાત્ર જીવોને સન્માર્ગથી વંચિત કરવા, તેના જેવું મહાપાપ કોઈ નથી. પૂ. આનંદધનજી મહારાજાએ ચૌદમા અનંતનાથસ્વામીના સ્તવનમાં લખ્યું કે

પાપ નહીં કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસ્યું, ધર્મ નહીં કોઈ જગ સૂત્ર સરીઓ.

મહાપાપ અંગેની તમારી સમજાણ કરતાં આનંદધનજી મહારાજનો અભિપ્રાય જુદો છે. તમારી બુદ્ધિમાં ઘોર પાપી તરીકે ગુંડા-બદમાશ-ચોર-લૂંટારા-ખૂનીઓ-વ્યલિચારીઓ-કસાઈઓ-વ્યસનીઓ આવે છે. તમને આવાં ફૂર કર્મ કરનાર મહા દુષ્ટ લાગે. જ્યારે આનંદધનજી મહારાજ કહે છે કે આ દુનિયામાં ઉત્સૂત્રભાષણથી મોટું કોઈ પાપ નથી. ઉપર કહ્યાં તે બધાં પાપને નાનાં બનાવી આપે કે વટાવી જાય તેવું મહાપાપ ઉત્સૂત્રભાષણને કર્યું. વળી, ધર્મશાસ્ત્ર અનુસારી ઉપદેશને શ્રેષ્ઠ કહ્યો. આ દુનિયામાં જીવમાત્રને કલ્યાણનો સાચો માર્ગ બતાવે તે રીતે જિનવચન સમજાવવું તેનાથી ઊંચો કોઈ ધર્મ નથી. આ આનંદધનજી મહારાજનો અભિપ્રાય તમારી બુદ્ધિમાં બેસી જાય તો તમારા જીવનમાં દસ્તિકોણ ફરી જાય, જીવનમાં જિનવચનથી વિરુદ્ધ ન બોલાય તેની અત્યંત સાવધાની આપમેળે આવી જાય. જિનવચનથી વિરુદ્ધ એક વચન પણ બોલવું તે મહા અપરાધ છે. તેથી ગમે તેવા ધૂરેધર જ્ઞાની હોય પણ એક સૂત્રનો અપલાપ કરે તો તેમને જૈનસંધની બહાર મૂક્યાના દાખલા છે. દ્વાદશાંગી સૂત્ર, અર્થ અને તદુભવરૂપ કહી છે. આખું સૂત્રમય દ્વાદશાંગીનું કદ તે સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગી છે. તેમાંથી એક પણ સૂત્રનો અસ્વીકાર કરે તો તેણે સૂત્રરૂપ દ્વાદશાંગીનો અપલાપ કર્યો કહેવાય કોઈ સૂત્ર સ્વીકારે, પણ તેનો અર્થ ન સ્વીકારે તો તેણે અર્થરૂપ દ્વાદશાંગીનો અપલાપ કર્યો કહેવાય. અને જે સૂત્ર-અર્થ

बनेने न स्वीकारे तेषो तदुभयरुप द्वादशांगीनो अपवाप कर्या कहेवाय. तमे ज्ञानाचारना अतिचारमां बोलो हो के “सूत्र-अर्थ-तदुभय कूडां कह्यां.”

दरेक वस्तु सापेक्ष ज छे, कोई पण वस्तु निरपेक्ष नथी, निरपेक्षमात्र असत्य छे :

सभा : कोई पण वातमां ‘प्रायः करीने आम छे’ ऐवुं बोलीअे तो बची जवाय ने ?

साहेबज्ञ : तमारामां असत्यनो आग्रह न होय तो बचाय. बाकी तो १ तमे जैनशासन समज्या हो, तीर्थकरोनो स्याद्वाद सिद्धांत हृदयमां उतर्या होय, तो प्रायः शब्द बोलो के न बोलो पण स्याद्वादीनुं प्रत्येक विधान अनेकांतदृष्टिवाणुं ज होय. तीर्थकरोनो भूणभूत सिद्धांत अनेकांतवाद छे. दुनियानां बीजां बधां दर्शनो एकांतवादी छे. जैनदर्शन ४ एक ऐवुं छे के जेनो सिद्धांत संपूर्ण अनेकांतदृष्टिथी छवायेलो छे अर्थात् सर्व वस्तुमां अनेकांतवाद छे. आ शासनमां एक पण वात एकांतथी करवानी छे ज नहीं; कारण के Everything is relative, nothing is absolute-दरेक वस्तु सापेक्ष छे, कोई पण वस्तु निरपेक्ष नथी. निरपेक्षमात्र असत्य छे, सत्य सापेक्ष ज छे. शास्त्रमां लघ्युं के जैनशासनमां सम्यग् उपासक साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविका कोई पण होय, ते गमे त्यारे गमे ते विधान करे, तेमां प्रायः शब्द बोले के न बोले, पण तेना मनमां हुं अपेक्षाअे ज आ बोलुं छुं, ते समज पडी ज हीय छे. जो निरपेक्षपणो बोले तो तेने असत्यभाषणानुं पाप लागे. जैनमात्रनी ओणभाषा ए छे के ते अवश्य अनेकांतवादी होय, एकांतवादी न ज होय. तमारामां साच्यु जैनत्व होय तो तमारी प्रत्येक विचारधारामां सापेक्षता होय ज. अरे ! लोकव्यवहारमां पण कोई वस्तुनुं विधान एकांतथी करो तो सत्य नहीं बने. दा.त. “आ माणस ज छे,” ऐवुं तमे निरपेक्षपणो नहीं बोली शको, अने जो बोलशो तो ते असत्य थर्छ जशे; केम के आ व्यक्ति अत्यारे माणस छे पण आगला भवमां तिर्यच-देव-नरक-मनुष्य गमे त्यांथी आवेलो होय, एटले वर्तमानभवनी अपेक्षाअे ज ते मनुष्य छे. वली, आ भवमां कदाच आकारथी माणस होय पण गुणथी तेनामां माणसार्थ न पण होय. उलटुं, गुणथी तो ते पाशवी वृत्तिवाणो जनावरतुल्य पंषा होई शके. तेथी आवा सामान्य विधानमां पण अपेक्षा तो गर्भित राखवी ज पडशे.

सभा : वाढीमां ‘ज’कार क्यांय वपराय ज नहीं ?

साहेबज्ञ : अरे ! ‘ज’कार साथे वांधो नथी, निरपेक्षता साथे विरोध छे. सापेक्षपणो ‘ज’कार बोलो तो पण सत्य ज छे.

जैनदर्शननी सापेक्षता सार्वनिक छे, आठन्स्टाइननी त्रिण बाबतनी सापेक्षतामां पण प्रश्नो निरुत्तर छे :

आ दुनियामां निरपेक्ष होय छतां सत्य होय तेवुं एक वाक्य बतावो, निरपेक्ष सत्य साबित करो, तो अमे विचारीअे के तीर्थकरना सिद्धांत करतां तमे नवुं लाव्या. आ समग्र सृष्टिना प्रत्येक पदार्थोमां सापेक्षता

१ “सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात् प्रतीयते । यथैवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः” ॥१॥

સમાયેલી છે. અસ્તિત્વમાત્ર સાપેક્ષ છે. આ દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુ નિરપેક્ષ અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી. જે સાપેક્ષ છે તે બધું સત્ય છે એવું નથી કહું, પણ જે સત્ય છે તે બધું સાપેક્ષ જ છે. આ દુનિયામાં નિરપેક્ષ કદી સત્ય હોય તેવું બને જ નહીં. નિરપેક્ષ સત્યનો એક પણ દાખલો આપી શકાય તેમ નથી. જૈનદર્શન અનુસારે સાપેક્ષતા universal-સાર્વત્રિક છે.

જ્યારે આઈન્સ્ટાઇનની સાપેક્ષતા ત્રણ વસ્તુમાં જ છે. (૧) space, (૨) time અને (૩) motion. (અવકાશ, સમય અને ગતિ.) તેમાં પણ હવે તો કેટલાય વિરોધાભાસો ઊભા થયા છે. ઉચ્ચ કક્ષાના વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે આ થિયરીમાં ગોટાળા છે. આજથી આઈ વર્ષ પહેલાં મારે સારા relativityના expert સાથે sitting થયેલું-સાપેક્ષતા સિદ્ધાંતના નિષ્ઠાત સાથે વાતાવાપ થયેલો. તેમાં તેમણે કહેલ કે આ આઈન્સ્ટાઇનની થિયરીની પૂર્વધારણાનો નિયમ એ છે કે, કોઈ પણ પદાર્થની ગતિ પ્રકાશની ગતિથી વધારે ન હોય. પ્રકાશ એક સેકન્ડમાં એક લાખ ૮૮ હજાર માઈલની ગતિ કરે છે. મેં પૂર્બયું કે આ માનવાનો આધાર શું? તો કહેલ કે આનાથી આગળની ગતિ ઉપલબ્ધ નથી, માટે ઉત્કૃષ્ટ ગતિ આટલી છે તેમ માનીને થિયરી ચાલે છે. મેં કહું કે તમારી પાસે માપવાનાં સાધનો ઓછી ક્ષમતાવાળાં હોય તેથી પ્રકાશથી તીવ્ર ગતિ માપી ન શકો તેવું બને, પરંતુ તેથી વિશ્વમાં તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ ગતિ અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી તેમ માનો તો તે બ્રમ ન કહેવાય? જૈનશાસ્ત્રો તો આના કરતાં વધારે ગતિ સ્વીકારે છે, અને અમને તો વિશ્વાસ છે કે વધારે ગતિ માનવી જ પડે. હવે આટલાં વર્ષો પછી વર્તમાનમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિ પામેલ હાઉકિન્સે સ્પષ્ટ લઘું કે આના કરતાં વધારે ગતિ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી પ્રકાશની ગતિને ઉત્કૃષ્ટ ગતિ માનવી તે બ્રમ છે. વિજ્ઞાનમાં અગડમ્-બગડમ્ ચાલ્યા જ કરે, છતાં વાતો રૂઆબ સાથે કરે.

વિશ્વમાં તીર્થકરોએ જે સિદ્ધાંતો આપ્યા છે તે હજારો વર્ષ પછી પણ સુધારા-વધારા વગર સત્યતાની ઝાંખી કરાવે છે. આજે પણ જૈનસાપેક્ષવાદ સમજે-વિચારે તો તાજજુબ થઈ જાય તેવી તેમાં વાતો છે. સર્વ વિધાનો નયસાપેક્ષ જ હોઈ શકે, તે વાતને જૈનશાસ્ત્રોએ લાખો તર્ક આપીને સાબિત કરી છે. સામાન્ય ભાષાપ્રયોગ પણ સાપેક્ષ હોય તો જ સત્ય બને. દા.ત. આ કપડું છે પણ તે રૂમાંથી બનેલ છે, ઊનમાંથી નહીં; અર્થાત્ સુતરની અપેક્ષાએ તે કપડું છે પણ ઊનની અપેક્ષાએ તે કપડું નથી. એમ, એક માણસ અહીં છે અર્થાત્ તે બીજે નથી. વર્તમાનમાં પણ તે માણસનું એક જગ્યાએ અસ્તિત્વ છે, તો બીજી જગ્યાએ અસ્તિત્વ નથી. આમ, અસ્તિત્વમાત્રમાં સાપેક્ષતા સમાયેલી જ છે, કોઈ વસ્તુ એકાંતે સાબિત ન કરી શકાય. તમે કહો કે આ માણસ નિષ્ઠાત-જાણકાર છે, તો તે પણ કોઈ વિષયની અપેક્ષાએ હશે. જેમ ડૉક્ટર medical scienceમાં-ઔષધશાસ્ત્રમાં જાણકાર છે પણ કાયદાશાસ્ત્રમાં અનિષ્ઠાત છે. વળી, નિષ્ઠાત ડૉક્ટર પણ ગળાનો છે, આંખનો નથી. અર્થાત્ પ્રત્યેક વિધાનમાં સાપેક્ષતા જોડવી જ પડે. એકાંતથી ગ્રસ્ત બુદ્ધિ જે વિધાન કરે તે મિથ્યા જ હોય. અનેકાંતદસ્તિમાં સમ્યક્ત્વ છે, એકાંતદસ્તિમાં મિથ્યાત્વ છે; અનેકાંત સમ્યક્ત્વનું બીજ છે, એકાંત મિથ્યાત્વનું બીજ છે. સર્વ કદાગ્રહનો નાશ કરનાર અનેકાંતદસ્તિ છે.

મરીચિનું ઉત્સૂત્રભાષણ ઉત્કટ ભાવથી હોત તો અનંત ચોવીસી સંસાર વધી જાત :

સભા : મરીચિએ અનેકાંતથી વિધાન કર્યું તો પણ મિથ્યાત્વ કેમ લાગ્યું ?

સાહેબજી : અનેકાંતમાં પણ વિધાન સમ્યગું અપેક્ષાપૂર્વકનું જોઈએ. અહીં કપિલે જે સંદર્ભથી પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે સંદર્ભની અપેક્ષાએ મરીચિએ જુડો જવાબ આપ્યો છે, તેથી મિથ્યાવચન થયું.¹ કપિલ આકર્ષાઈને મરીચિ પાસે આવ્યો છે; કારણ કે તેણે જોયું કે હજારો સાધુ સરેદ વસ્ત્રમાં છે, જ્યારે આ મરીચિ નેપથ્ય(વેષ)થી જુદા પડે છે. તેથી તેને જાણવાની આતુરતા થઈ છે. એટલે મરીચિને પૂછે છે કે “સાધુઓ કરતાં વેષ અને આચારથી જુદા એવા તમારી પાસે કોઈ ધર્મ નથી ?” તે વખતે બાલ જીવ એવા કપિલે વેષ અને આચારના દૃષ્ટિકોણથી જિજ્ઞાસારૂપે પ્રશ્ન કર્યો છે, જે વિચક્ષણ મરીચિ જાણે છે. છતાં શિષ્યના લોભથી ખોટો જવાબ આપ્યો છે. પોતે ઊભા કરેલા વેષ કે આચારમાં સ્વતંત્ર ધર્મ ન હોવા છતાં મારી પાસે પણ ધર્મ છે તેમ કહ્યું, જે પ્રત્યક્ષ અસત્ય વચન થયું. મરીચિ પાસે ઋષભદેવ પ્રરૂપેલ બારવ્રતમય શ્રાવકચારરૂપ ધર્મ છે, પરંતુ જવાબમાં તે સંદર્ભ ન હતો, તેથી મિથ્યાવચન છે. વળી, સાપેક્ષ બધું સત્ય નથી, પણ જે સત્ય છે તે અવશ્ય સાપેક્ષ છે. જેમ કોઈ માણસ પૂછે કે આ શું છે ? તે વખતે બારીને થાંભલો કહે તો તે સત્ય કહેવાય કે અસત્ય ?

સભા : ભવિષ્યમાં બારીના પરમાણુ થાંભલારૂપે બની શકે ને ?

સાહેબજી : પણ પેલો પ્રશ્નકાર વર્તમાનમાં શું છે તે પૂછે છે. તેને અત્યારની જિજ્ઞાસા છે, ભવિષ્યની નહીં. જે સંદર્ભથી પૂછે તે સંદર્ભથી સાચો જવાબ આપવો જોઈએ. સાપેક્ષતાના નામે સંદર્ભથી વિરુદ્ધ કોઈને ગેરમાર્ગ દોરાય નહીં.

મરીચિનાં ભગવાં કપડામાં કોઈ ધર્મ નહોતો. ઋષભદેવ ભગવાને કહેલ શ્રાવકધર્મ તો મરીચિ જે બાર વ્રત પાળતા હતા તે રૂપે હતો, અને તે પ્રભુએ કહેલો જ ધર્મ હતો, બીજો ન હતો. “પ્રભુએ કહેલ સાધુધર્મ

¹ અન્યદા સ્વામિનઃ પાદપદ્માન્તે દૂરભવ્યકઃ । કુતોઽપિ કપિલો નામ, રાજપુત્ર: સમાયયૌ ॥૩૧॥ વિશ્વોપકારકરણપ્રાવૃષેણ્ય-પયોમુચ: । કુર્વતો દેશનાં ભર્તુર્ધમસ્તેન ચ શુશ્વરે ॥૪૦॥ જયોત્સ્નેવ ચક્રવાકાયોલૂકાયેવ દિવામુખમ् । પ્રક્ષીણભાગધેયા, રોગિતાયેવ ભેષજમ् ॥૪૧॥ શીતલં વાતલાયેવ, છાગાયેવ ઘનાગમઃ । સ ધર્મઃ સ્વામિગદિતો, રૂલુચે કપિલાય ન ॥૪૨॥ [યુગમમ्] ધર્માન્તરં તુ શુશ્રૂષઃ, ક્ષિપન् દૃષ્ટિમિતસ્તતઃ । પ્રેક્ષાજ્ચક્રે મરીચિં સ, સ્વામિશિષ્યવિલક્ષણમ् ॥૪૩॥ મરીચિ સ્વામિતઃ સોઽગાદ્, ધર્માન્તરજિઘૃક્ષયા । મહેભ્યાદ્વાદ્, દરિદ્રાદ્વિમિવ ક્રાયકબાલક: ॥૪૪॥ ધર્મ તેનાઽનુયુક્તસ્તુ, મરીચિરિદમભ્યધાત् । નેહાઽસ્તિ ધર્મો ધર્માર્થી, યદિ તત્ સ્વામિનં શ્રય ॥૪૫॥ ઋષભસ્વામિનઃ પાદાભ્રણ ભૂયો જગામ સઃ । પુનરાકર્ણયામાસ, ધર્મ તત્ તથૈવ તમ ॥૪૬॥ સ્વકર્મદૂષિતાયાઽસ્મે, સ્વામિધર્મોઽરુચન્ત હિ । ચાતકસ્ય વરાકસ્ય, સમ્પૂર્ણસરસાઽપિ કિમ्? ॥૪૭॥ મરીચિમાયયૌ ભૂયઃ, સ ઇત્યૂચ ચ કિં તવ? । યોઽપિ સોઽપિન ધર્મોઽસ્તિ, નિર્ધર્મ કિં વ્રતં ભવેત? ॥૪૮॥ મરીચિશિચન્તયામાસાઽનુરૂપઃ કોઽપ્યં મમ । અહો ! દૈવાદ્યં જર્ણે, યોગ: સદૃશયોશ્વિરાત् ॥૪૯॥ સહાયો નિઃસહાયસ્ય, મમાઽસ્તિવતિ વિચિન્ત્ય સઃ । તત્ત્રાઽપિ ધર્મોઽસ્ત્યત્રાઽપિ, ધર્મોઽસ્ત્યેવમભાષત ॥૫૦॥ દુર્ભાષિતેન તેનૈકેનાઽધ્યુપાર્જયદુલ્બણમ् । અભ્યિકોટીકોટિમાનં, મરીચિર્ભવમાત્મનઃ ॥૫૧॥ અદીક્ષયત્ સ કપિલં, સ્વસહાયં ચકાર ચ । પરિન્નાજકપાખંડ, તત્: પ્રભૂતિ ચાઽભવત् ॥૫૨॥

સાધુઓ પાળે છે અને શ્રાવકધર્મ તેમના શ્રાવકો પાળે છે. મારી પાસે તે સિવાય કોઈ સ્વતંત્ર ધર્મ નથી. આ ભગવા વેષમાં ધર્મતત્ત્વ સમાયેલ નથી.” એમ મરીચિએ સ્પષ્ટ કપિલને કહેવું પડે. મરીચિ આખા સમવસરણમાં એક variety-વિશેષતા છે. ભગવાં વસ્ત્ર, કમંડલ, છત્ર, ચાકડી, સોનાની જનોઈ ધારણ કરેલ છે. વળી, મરીચિ પ્રબળ પુષ્યશાળી છે. તેથી જન્મકાળથી જ તેજનાં કિરણોના પુંજ જેવું તેજસ્વી રૂપસંપત્ર શરીર મળેલ છે. જ્ઞાનપ્રતિભાનો પણ પાર નથી. પ્રયંડ પુષ્યશાળી રાજપુત્ર છે. તેમણે ઉપદેશ દ્વારા હજારોને પ્રભાવિત કરી દીક્ષા અપાવી છે. અનેકને ઋષભદેવ ભગવાનના શિષ્ય બનાવ્યા છે. મરીચિની personality-વ્યક્તિત્વ એવી છે કે ભલભલા અંજાઈ જાય. કપિલ પણ રાજકુમાર છે. તેને વૈરાગ્યથી નીતરતી, સંવેગમય જિનવાણી ફાવી નથી, એ અપેક્ષાએ ભારેકર્મી જીવ છે. તેની નજર મરીચિ પર ગઈ. પરંતુ મરીચિએ ફરી તેને જિનવાણી સાંભળવા મોકલ્યો. પણ તેને કંઈ ઉપદેશ પરિણામ પામ્યો નહીં, એટલે પાછો મરીચિ પાસે આવ્યો. શ્રોતા તરીકે કપિલ રાજકુમાર છે, જિજાસુ છે. વળી, તમારી જેમ વાતો કરીને ઘર ભેગો થાય તેવો નહીં પરંતુ રાજપાટ છોડીને સંન્યાસ લેવા તૈયાર થશે. એટલે એમ ને એમ માત્ર કુતૂહલથી નથી આવ્યો, પણ ધર્મ સમજવા, ધર્મ પામવા આવ્યો છે. માત્ર તે સૂક્ષ્મ આચાર કે ઊંડા તત્ત્વને સમજી શકે તેવો પ્રાજ્ઞ જિજાસુ નથી. તેથી પાછો આવીને મરીચિને કહે છે કે મને તમારા મતમાં રસ છે. મરીચિ સમજી ગયા કે આ મારા માટે યોગ્ય વ્યક્તિ છે. છતાં સાધુઓ પાસે શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે તેમ મરીચિ કહે છે. તેથી કંટાળીને કપિલ પૂછે છે કે “ત્યાં ધર્મ છે તો તમારી પાસે ધર્મ જ નથી ?” એટલે મુંજાયેલા મરીચિએ લોભથી વિધાન કર્યું કે “અહીં પણ ધર્મ છે.” આ વિધાનમાં અહીં શબ્દની સ્પષ્ટતા નથી કરી કે “મારી પાસે શ્રાવકધર્મ છે જે ઋષભદેવ ભગવાને કહેલ છે, તે સિવાય નવો ધર્મ મારી પાસે નથી.”

સભા : એવું કહ્યું નહીં પણ એમની બુદ્ધિમાં તો હશે ને ?

સાહેબજી : ધરાકને છેતરવા ખોટા ભાવ કહે અને પછી દાવો કરે કે મારી બુદ્ધિમાં સાચો ભાવ હતો એટલે મેં છેતર્યા ન ગણાય, તો ચાલે ? ખબર હોવા છતાં સામેવાળાને છેતરે તે ધૂતારો જ ગણાય. સાચું જાણવા છતાં સ્વાર્થથી ખોટું કહે તે અસત્ય જ છે. વળી, ^૧ અહીં તો જીવન સમર્પિત કરીને શરણો આવનાર છે, તેને ગેરમાર્ગ દોરી જીવનભરનો વિશ્વાસધાત કર્યો, જે મહાપાપ જ ગણાય. કસાઈ બકરાં કાપે તેના કરતાં શરણો આવેલાનું ગુરુ આ રીતે કાટલું કાઢે તો કસાઈ કરતાં તેને વધારે પાપ લાગે. અહીં કપિલ બાળ જીવ છે છતાં જિજાસાથી

૧ સ્વયમક્રિયાપ્રવૃત્તં જીવમપેક્ષ્ય ગુરોન્દૂષણમ्, તદીયાવિધિપ્રરૂપણમવલમ્બ્ય શ્રોતુરવિધિપ્રવૃત્તૌ ચ તસ્યોન્માર્ગપ્રવર્તનપરિણામાદવશયં મહાદૂષણમેવ, તથા ચ શ્રુતકેવલિનો વચનમ्- “જહ સરણમુવગયાણ, જીવાણ સિરો નિકિંત જો ત। એવં આયરિઓ વિ હુ, ઉસ્સુતં પણણવેંતો ય” [ઉપદેશમાલા-૫૧૮]।

(યોગવિશિકા શલોક ૧૫ ટીકા)

ન કેવલં પ્રત્રાજયન્ વિતરં પ્રરૂપયત્તીત્યાહ-

‘જહ’ ગાહા, યથા શરણં ભયાર્તપ્રાણલક્ષણમ्, ઉપગતાનામભ્યુપગતાનાં જીવાનાં દેહિનાં નિકૃન્તિ શિરાંસિ મસ્તકાનિ યસ્તુ સ તથા દુર્ગતાવાત્માનં ક્ષિપતીતિ વર્તતે, એવમનેનૈવોપમાનેનાચાર્યોઽપિ ગુરુરપ્યાસ્તામપરઃ, હુરલંકારે, ઉત્સૂત્રમાગમાદુત્તીર્ણ પ્રજા-પયન્ પ્રરૂપયન્, તુ શબ્દાદાચરંશ્ચ તાન્ આત્માનં ચ દુર્ગતૌ ક્ષિપતીતિ ॥૫૧૮॥

(ઉપદેશમાલા શલોક ૫૧૮ ટીકા)

ધર્મ સમજવા અને ધર્મ આચરવા આવ્યો છે. ખાલી વાતો કરવા આવ્યો નથી. તેને વિશ્વાસ બેસે તો સંસારના રાજૈભવ-ભોગ બધું છોડી શરણ સ્વીકારવા તૈયાર છે. આવાનો વિશ્વાસધાત સત્યના જ્ઞાણકારથી ન જ કરાય. આમાં શરણે આવેલાનું કાસળ નીકળે છે. વળી, ઉન્માર્ગનો વંશવેલો કેવો વધે છે તેનું 'આ અજોડ દૃષ્ટાંત છે. ભગવાન ઋષભદેવના પૌત્રથી જ નવા દર્શનનું બીજ રોપાયું. અસંખ્ય વર્ષનાં વહાણાં વાયાં તો પણ આજે સાંખ્યદર્શન પ્રવર્તી રહ્યું છે. અસંખ્ય વર્ષમાં સાંખ્યદર્શનના અસંખ્ય સાધુ થયા હશે, તે સર્વને અવળા માર્ગ ચડાવવાનું મરીયિ જ આધ નિમિત બન્યા. છતાં મરીયિ ઉત્કટ ઉત્સૂત્રભાષણના પરિણામવાળા ન હતા. પછી પણ ઉન્માર્ગ પ્રવર્તન અંગે થોડા સાવધાન હતા. તેમણે કપિલને દીક્ષા આપી પણ જાણે છે કે આ બાલ જીવ છે, તેને વેષ અને આચારમાં જ ધર્મબુદ્ધિ છે. તેથી તેને વેષ પકડાવી દીધો. જીવનમાં થોડા સંન્યાસીના સ્થૂલ આચાર બતાવ્યા. પરંતુ પોતાના મતના ઊડા સિદ્ધાંતો કે તત્ત્વજ્ઞાન કશું સમજાવ્યું નહીં; કારણ કે મરીયિને ખબર છે કે જો કપિલને તત્ત્વ સમજાવવું હોય તો મારે આખી જિંદગી ભગવાનના સિદ્ધાંત વિરુદ્ધના સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવા પડે. જે માર્ગથી પઢ્યા પછી પણ મરીયિને બુહુ પસંદ નહોતું. એટલે ગુરુ એવા મરીયિએ કપિલને અખૂઝ રાખ્યો. આવા બાલબુદ્ધિ શિષ્ય સાથે વર્ષો સુધી પવિત્ર આચારમય જીવન જીવી, મૃત્યુ પામી, મરીયિ પાંચમા દેવલોકમાં ગયા. કપિલને પણ આસુરી નામનો એક શિષ્ય થયો છે અને તેની સાથે સંન્યાસના મરીયિએ બતાવેલા આચાર પાળતો વિચરે છે. કપિલ જીવનભર ગુરુને સમર્પિત હતો, એટલે ગુરુ જે આચાર બતાવી ગયા તે તપ, ત્યાગ, બ્રહ્મયર્થ આદિના યથાર્થ આચાર પાણી મરીને તે પણ પાંચમા દેવલોકમાં ગયો. પવિત્ર જીવનથી પુષ્ય બાંધ્યું છે, પરંતુ કપિલને ભગવા વેષ પર એટલી પ્રીતિ બંધાઈ કે દેવલોકમાં ગયા પછી પણ આ આપણો મત ફેલાય તો સારું એવી બુદ્ધિ છે. તેથી મનુષ્યલોકમાં આવીને પોતાના શિષ્ય આસુરીને સિદ્ધાંત ભણાવવાનું ચાલુ કર્યું. એટલે સાંખ્યદર્શનનો philosophical groundwork-ફીલોસોફીનો પાયો આસુરીથી ફેલાયો. કોઈ પણ ધર્મ, મજબૂત તત્ત્વજ્ઞાની વિચારધારથી જ પ્રભાવશાળી બને છે. સાંખ્યદર્શનનો આવો

૧ અમુમેવાર્થ પ્રતિપાદ્યન્નાહ-

પ્રથમગાથાગમનિકા-'દુર્ભાષિતેનૈકેન' ઉક્તલક્ષણેન મરીચિર્દુઃખસાગરં પ્રાપ્તઃ ભ્રાન્તઃ કોટીનાં કોટી કોટીકોટી તાં, કેષામિત્યાહ- 'સાગરસરિનામધેજ્જાણંતિ' સાગરસરુશનામધેયાનાં, સાગરોપમાણામિતિ ગાથાર્થઃ । દ્વિતીયગાથાગમનિકા-'તન્મૂલં' દુર્ભાષિતમૂલં સંસારઃ સંજાતઃ, તથા સ એવ નીચેરોત્ત્રાં ચ કૃતવાન्-નિષ્પાદિતવાન् 'ત્રિપદ્યાં' પ્રાગ્વ્યાર્વણિતસ્વરૂપાયામિતિ । 'અપદિકંતો બંધેત્તિ' સ મરીચિ: ચતુરશીતિપૂર્વશતસહસ્રાણિ સર્વાયુષ્કમનુપાલ્ય તસ્માત् દુર્ભાષિતાત् ગર્વાચ્ચ 'અપ્રતિક્રાન્તઃ' અનિવૃત્તઃ બ્રહ્મલોકે દશસાગરોપમસ્થિતઃ દેવઃ સંજાત ઇતિ । કપિલોઽપિ ગ્રન્થાર્થપરિજ્ઞાનશૂન્ય એવ તર્દ્ધાંતક્રિયારતો વિજાહાર, આસુરિનામા ચ શિષ્યોઽનેન પ્રત્રાજિત ઇતિ, તસ્ય સ્વાચારમાત્રં દિદેશ, એવમન્યાનપિ શિષ્યાન્ સ ગૃહીત્વા શિષ્યપ્રવચનાનુરાગતત્પરો મૃત્વા બ્રહ્મલોક એવોત્પત્રઃ, સ હૃત્પત્તિસમનત્તરમેવ અવધિં પ્રયુક્તવાન્-કિ મયા હૃતં વા? ઇષ્ટં વા? દાનં વા દત્ત? યેનૈષા દિવ્યા દેવર્દ્ધિ: પ્રાપ્તોતિ, સ્વં પૂર્વભવં વિજ્ઞાય ચિન્તયામાસ-મમહિ શિષ્યો ન કિચ્ચિદ્વેતિ, તત્ત્વય ઉપદિશામિ તત્ત્વમિતિ, તર૸ૈ આકાશસ્થપજ્ઞવર્ણમણ્ડલકસ્થ: તત્ત્વં જગાદ, આહ ચ-'કપિલો અંતદ્વિઓ કહે' કપિલ: અન્તર્હિતઃ કથિતવાન્, કિમ્? -અવ્યક્તાત્ વ્યક્તં પ્રભવતિ, તત: ષષ્ઠિતત્ત્રં જાતં, તથા ચાહુસ્તન્મતાનુસારિણઃ- "પ્રકૃતેર્મહાંસ્તતોઽહઙ્કારસ્તસ્માદ્ગણશ્વં ષોડશકઃ । તસ્માદપિ ષોડશકાત્ પજ્ઞભ્યઃ પજ્ઞ ભૂતાનિ ॥૧૧॥" ઇત્યાદિ, અલં વિસ્તરેણ, પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૪૩૮-૪૩૯॥

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય શલોક ૪૩૮-૪૩૯ ટીકા)

નકર પાયો મરીચિની ત્રીજી પેઢીએ કપિલદેવ દ્વારા મંડાયો. હવે આ આસુરી લોકોમાં પોતાનો મત ફેલાવે છે. વળી, તેને ગુરુ એવા દેવની સહાય છે, તેથી ચમત્કારો પણ કરી શકે છે. જોતજોતામાં ટોળું જમા થઈ ગયું. અહીં મરીચિએ ઉત્સૂત્રભાષ્ણ કર્યું તે વખતે ઉન્માર્ગનો ઉત્કટ પરિણામ મરીચિમાં નથી, તેથી જ તેમનો સંસાર માત્ર એક કોટાકોટી સાગરોપમ જ વધ્યો, જે શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ ઉત્સૂત્રભાષ્ણરૂપ મહાપાપનું નાનું ફળ ગણાય. જો તેમનામાં ઉત્કટ તીવ્ર ભાવ હોત તો અનંત ચોવીસી સુધી બટકી શકાય તેવું ભારે કર્મ મરીચિને અવશ્ય બંધાઈ જાત. પરંતુ મરીચિમાં જિનશાસનના સિદ્ધાંત વિરલ્દ્ધ બોલવાની પ્રબળ તમના ન હતી.

સભા : પરંપરા ચાલી ને ?

સાહેબજી : પરંપરા ચોક્કસ ચાલી, પણ મરીચિ, કપિલ, આસુરી ત્રણોને જેનો જેવો ભાવ તેવાં કર્મ બંધાયાં. ઉત્સૂત્રભાષ્ણમાં પણ ઉચ્ચ ભાવ વિના ઉચ્ચ કર્મ ન બંધાય.

દ્વાદશાંગીના વચનનો અપલાપ મહાઅપરાધ છે :

તીર્થકરનો આત્મા પણ પડે તો તેના કેવા હાલ થાય તેનો આ નમૂનો છે. તમારા મનમાં સમજાવું જોઈએ કે માંધાતા પણ દ્વાદશાંગીની આશાતના કરે તો કેવો વિપાક મળે ! સંસારનું પૂર્ણ સત્ય જેમાંથી જગતને મળવાનું છે તે દ્વાદશાંગીના વચનનો અપલાપ કરવાથી જગતમાં સન્માર્ગનો અવરોધ થાય છે, જે મહાઅપરાધ છે. કર્મસત્તાનો નિયમ છે કે જેવું પાપ તેવી penalty-દંડ છે, અપરાધ પ્રમાણે સજા છે. નાની ભૂલની મોટી સજા અને મોટી ભૂલની નાની સજા તેવું નથી. મરીચિને પણ તેના અપરાધ પ્રમાણે જ સજા થઈ છે.

શાસ્ત્રની સૂત્રથી કે અર્થથી કે તદ્દુભયથી આશાતના એ મહાપાપ છે, અને જોખમકારક છે :

દ્વાદશાંગીની સૂત્રથી, અર્થથી કે તદ્દુભયથી આશાતના એ મહાપાપ છે.

(૧) ^૧ શાસ્ત્રનું એક પણ સૂત્ર તમે as it is-જેમ છે તેમ ન સ્વીકારો તો, ને તેનો અપલાપ કરો કે અશ્વા કરો તો, તમને સૂત્રથી શાસ્ત્રની આશાતના લાગે : દા.ત. જમાલિ, તેમણે સૂત્રથી દ્વાદશાંગીનો અપલાપ કર્યો છે. તીર્થકરોએ વાણી દ્વારા અર્થથી કહેલા અને ગણધરોએ ગુંથેલા મૂળ સૂત્રનો તેમણે અપલાપ કર્યો, તેનાથી વિરલ્દ્ધ મિથ્યામતની સ્થાપના કરી. દ્વાદશાંગીનું ‘કડેમાળે કડે’ સૂત્ર તેમણે અસત્ય જાહેર કર્યું. દ્વાદશાંગીનાં અન્ય સૂત્રો માનતા હોવા છતાં તે સૂત્રરૂપ અંશના અસ્વીકાર દ્વારા તેમણે દ્વાદશાંગીની સૂત્રથી આશાતના કરી.

(૨) ^૨ દ્વાદશાંગીનાં બધાં સૂત્રો as it is-જેમ છે તેમ સ્વીકારે, તેના વાક્ય શબ્દ કે વર્ણમાં અંશમાત્ર પણ

૧ અહવા જં અથતો દુવાલસંગં ગળિપિડગં તં સુત્તતો અભિળિવેસેણ અણણહા પઢંતો તાએ સુત્તાણાએ અત્યં વિરાહેત્તા તીતે કાલે અણંતા જીવા સંસારં ભમિતપુબ્વા જમાલિવત्। (નંદીસુત્તં ચૂર્ણિ)

૨ ઇદાંિં એતેસિં વિરાહણ ચિત્તિજ્જતિ-જં સુત્તતો દુવાલસંગં ગળિપિડગં તં અથતો અભિનિવેસેણ અણણહા પણવેંતો તાએ અત્યાણાએ સુત્ત વિરાહેત્તા તીતે કાલે અણંતા જીવા સંસારં ભમિતપુબ્વા, ગોડ્ધામાહિલવત्। (નંદીસુત્તં ચૂર્ણિ)

૧,૨ ઇદં હિ દ્વાદશાંગીં સૂત્રાર્થોભયમેદેન ત્રિવિધમ્, તતશ્ચ ‘આજ્ઞયા’ સૂત્રાજ્ઞયાઽભિનિવેશતોऽન્યથાપાઠાદિલક્ષણયા વિરાધ્ય

ફેરફાર ન કરે, છતાં જો કોઈ સૂત્રના અર્થમાં ગોટાળો કરે તો તે અર્થથી દ્વાદશાંગીની આશાતના છે : દા.ત. આર્થરક્ષિતસૂચિના શિષ્ય ગોષ્ઠા માહિલ નામના નિદનવ. આ નિદનવ એવા છે કે જેઓ સઘણાં સૂત્રો સ્વીકારે છે, પણ કર્મબંધના સ્વરૂપ અંગેના સૂત્રનું અર્થઘટન પોતાની રીતે કરે છે. તે નિમિત્તથી ગુરુભાઈ સાથે વિવાદ કર્યો છે. તેમને આત્મા જડ કર્મોના રજકણોથી બંધાય અને તેના ફળસ્વરૂપે આત્મગુણોનો અવરોધ થાય તેમાં કોઈ વિવાદ નથી. પરંતુ શાસ્ત્રમાં કર્મને આવરણ કહ્યું છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે પેટા બેદો દર્શાવ્યા છે. તેમાં ‘આવરણ’ શબ્દનું વિવેચન તેમણો, દીવાના પ્રકાશને પડદો આજુબાજુ વીંટળાઈને અવરોધ કરે, તેમ કર્માં આત્માની આજુબાજુ વીંટળાઈને માત્ર ગુણોનો અવરોધ કરે છે, પરંતુ આત્માના પ્રદેશોને કર્મ ચોંટતું નથી, તેવું કર્યું. હકીકતમાં આત્માના અત્યંત મધ્ય ભાગમાં રહેલા આઠ રૂચક પ્રદેશોને છોડીને એવો કોઈ પ્રદેશ નથી કે જેના ઉપર અનંતાં કર્મનાં રજકણો ઓતપ્રોતરૂપે ચોંટવાં નથી. છતાં ગોષ્ઠા માહિલે એ શાસ્ત્રીય અર્થને નામંજૂર કરી, સૂત્રના અર્થને મરડીને વિપરીત અર્થ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગોષ્ઠા માહિલે કરેલા અર્થ પ્રમાણો તમામ આત્મપ્રદેશો અંદર શુદ્ધ જ છે; માત્ર શરીર પર કપું ઢંકાય, તેમ આત્મા કર્મથી ઢંકાયેલો છે. આ અર્થઘટનમાં તમારા આત્મામાં રહેલું કેવલજ્ઞાન ભલે બહાર ન પથરાય, પણ અંદર તો સ્વની અનુભૂતિ ચાલુ જ રહે, જે પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે. દીવાની આજુબાજુ પડદો કરો તો પ્રકાશ બહાર ન આવે પણ અંદર તો અવશ્ય રેલાય, તેમ કેવલજ્ઞાન કે આંતરિક શુદ્ધિનો અનુભવ તો જેવો છે તેવો રહેવો જોઈએ, જે બનતું નથી. તેથી આત્મા તો અંદરમાં પણ છેક પ્રદેશો-પ્રદેશો કર્મરજરૂપી મલથી એકમેક થયેલ છે, જે અશુદ્ધિથી ગુણો સ્વાનુભૂતિમાં પણ પ્રગટતા નથી. એટલે કર્મ બાધ્ય આવરણરૂપે નહીં પરંતુ અંદરમાં પ્રદેશો-પ્રદેશો મેલ કે અવરોધરૂપે ગાઢ જામેલું છે. આ અર્થ એમના ગુરુભાઈ દુર્ભલિકપુષ્યમિત્ર, જેઓ તેમનાથી વધારે વિદ્ધાન-જ્ઞાની તેમજ ગુરુએ પહૃથર તરીકે સ્થાપ્યા હતા, તેમણે સમજાયો. સાથે “ગુરુ મહારાજે પણ વાચનાના અવસરે આ સૂત્રનો અર્થ તમે કરો છો તેવો નહીં પરંતુ આવો કહ્યો છે” એમ જણાવી તર્ક અનુસારી ચર્ચા પણ કરી. છતાં ગોષ્ઠા માહિલ સાચો અર્થ સ્વીકારતા નથી, તેથી તેમણે દ્વાદશાંગીના એક સૂત્રના અર્થનો અપલાપ કર્યો. આ અર્થથી દ્વાદશાંગીની આશાતના ગણાય.

સભા : જમાલિએ પણ અર્થ બોટો કહ્યો તેથી નવો મત થયો ને ? તો તેને અર્થની આશાતના કેમ ન કહેવાય ?

સાહેબજી : જમાલિએ પહેલાં ‘કંડેમાળો કંડે’ સૂત્રનો અસ્વીકાર કર્યો. ત્યારબાદ તે સૂત્રના અર્થનું ખંડન કર્યું. એટલે સૂત્રના અપલાપ દ્વારા સમગ્ર દ્વાદશાંગીની આશાતના થઈ. જ્યારે ગોષ્ઠા માહિલ વડે પ્રથમ સૂત્રનો સ્વીકાર કરીને જ તેના વિપરીત અર્થઘટન દ્વારા સીધો સમ્યગ્ અર્થનો જ અપલાપ કરાયો. તેથી તેણે અર્થના અપલાપ દ્વારા સમગ્ર દ્વાદશાંગીની આશાતના કરી કહેવાય. દા.ત. ભગવાને સૂષ્પ્ઠિમાં કુલ આત્મા અનંતા

અતીતકાલે અનન્તા જીવા : ‘ચતુરન્ત સંસારકાન્તાર’ નારક-તિર્યઙ્-નરા-દમરવિવિધવૃક્ષજાલદુસ્તરં ભવાટવીગહનમિત્યર્થઃ, અનુપરાવૃત્તા આસન્ જમાલિવત્; અર્થાજ્ઞયા પુનરભિનવેશતોઽન્યથાપ્રસ્ફુણાદિલક્ષણયા ગોષ્ઠામાહિલવત्,

(નંદીસૂત્ર૦ સૂત્ર ૧૧૬ ટીકા)

કહ્યા છે. અહીં કોઈ અશ્રદ્ધાળું કહે કે હું આ માનતો નથી. આત્માની સંખ્યાને ગણવા કોણ ગયું છે? જ્ઞાની પણ ગણી ન શકે તેને જ અનંત કહેવાય છે. તેથી સમગ્ર જીવોની સંખ્યા કેવી રીતે નક્કી થાય? તો આવું બોલનારે સૂત્રનો અસ્વીકાર કર્યો કહેવાય. જ્યારે બીજો કોઈ આત્મા અનંત છે તે વાત સત્ય સ્વીકારે, પરંતુ અનંત શર્ષણો અર્થ એવો કરે કે જેમાં તેની મનધડત અનંતની સંખ્યા આવે, પરંતુ શાસ્ત્રકારોને અભિપ્રેત અનંત સંખ્યાનું પ્રમાણ ન સ્વીકારે. તો તેણે અર્થનો અપલાપ કર્યો કહેવાય.

(૩) ^૧ સૂત્ર અને અર્થ બંનેનો અપલાપ કરે તે દ્વાદશાંગીની તદુભયથી આશાતના કરનાર કહેવાય :

સભા : તદુભયથી આશાતનાનું દાખાંત શું?

સાહેબજી : તમને ભારે પડશે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે નિઃસ્વાર્થભાવે સદ્ગુરુ, શરણમાં રહેલ સાધુ કે શ્રાવકને હિતાહિતનું સમ્યગ્ જ્ઞાન આપી હિત માટે અનુશાસનરૂપે આજ્ઞા કરે, અને તે ન માને, તો તેવો જીવ દ્વાદશાંગીનો તદુભયથી વિરાધક ગણાય; કારણ કે સૂત્રરૂપ શાસ્ત્ર અને તેના સમ્યગ્ અર્થને લક્ષમાં રાખીને જ સદ્ગુરુ અનુશાસન આપે, જે ન સ્વીકારવામાં જ્ઞાની ગુરુના મનમાં રહેલા તે તે સૂત્ર અને તેના અર્થનો અવશ્ય શિષ્ય દ્વારા અનાદર-અપલાપ થાય. આ સૂત્ર-અર્થ ઉભયની આશાતના કહી. ટૂંકમાં એક પણ સૂત્રની, એક પણ અર્થની કે તદુભયની (બંનેની) વિરાધના કરનાર દ્વાદશાંગીની આશાતના દ્વારા મહાપાપનો ભાગીદાર થાય. જીવનમાં જિનવચન વિરુદ્ધ બોલવું, વિચારવું, માનવું આત્મા માટે અતિજોખમકારક છે, તેમ નિશ્ચય થશો જોઈએ.

સભા : ગુરુ ગજા બહારની આજ્ઞા કરે તો ?

સાહેબજી : સાચા ગીતાર્થ ગુરુને તમારી શક્તિની range-મર્યાદા અવશ્ય ખબર હોય. અહીં અણાધડ ગુરુની વાત નથી. ભગવાને યથાશક્તિની જ આજ્ઞા કરવાનું કહ્યું છે.

^૧ અહવા આણં તિ-પંચવિહાયારાયરણસીલસ્સ ગુરુણો હિતોવદેસવયણં આણા, તમણધા આયારંતેણ ગળિપિડં વિરાધિતં ભવતિ, એવં તીએ કાલે અણાંતા જીવા સંસારં ભમિતપુબ્બા,

(નંદીસુત્તં ચૂર્ણિ)

★ ઉભયાજ્ઞયા પુનઃ પञ્ચવિહાચારપરિજ્ઞાનકરણોદ્યતગુર્વાર્દેશાદિલક્ષણયા ગુરુપ્રત્યનીકદ્રવ્યલિઙ્ગગધાર્યનેકશ્રમણવત्,

(નંદીસુત્ત ટીકા)

સિદ્ધં સિદ્ધત્યાણ, ઠાગમળોવમસુહ ઉવગયાણ ।
કુસમયવિસાસણ, સાસણ જિણાણ અવજિણાણ ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

તીર્થકરોએ દેશના દ્વારા ઉપકાર કરતાં કંઈ ગણો ઉપકાર, ગણધર અને દ્વાદશાંગીરૂપી જીવંત તીર્થની સ્થાપના દ્વારા કર્યો :

તીર્થપ્રવર્તનનું કારણ તીર્થકરોનું અતિશય પુણ્ય છે, જે મહાપુણ્યના પ્રભાવે તેમને પ્રથમ દેશનાના અંતે જ ઉત્કટ પ્રજ્ઞાસંપત્ત પદ્ધર શિષ્યો મળે છે; જેઓ તીર્થકરોની અર્થમય વાણીના સારને પામી સર્વ શાસ્ત્રોની તત્કાલ રચના કરે છે, જેથી તારક તીર્થસ્વરૂપ જીવંત વ્યક્તિ પણ તૈયાર થઈ અને તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિઓને પણ આલંબન બને એવું શ્રેષ્ઠ તીર્થમય દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચન પણ પ્રગટી ગયું. તીર્થકરો કે ગણધરો પોતાના સમગ્ર જીવનમાં ઉપદેશ દ્વારા જેટલા જીવોને પ્રતિબોધ કરે છે, તેના કરતાં કંઈ ગણા જીવો શાસ્ત્રરૂપ તીર્થનું આલંબન લઈને તરે છે. શાસ્ત્રથી જ તીર્થ અવિચ્છિન્ન બને છે. તીર્થકરો કે ગણધરોમાં તારવાની શક્તિ ઓછી નથી, તેઓ શરણાગત આખા જગતને તારી શકે તેવી ક્ષમતા ધરાવે છે, પણ તીર્થકરો અથવા ગણધરો યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો નથી. દેહમાત્ર ભરણધર્મા-નાશધર્મા સ્વભાવવાળો છે. દેહધારી તીર્થકર આ પૃથ્વી પર સદેહ કાયમ કદી રહે નહીં. તેમનું પણ આયુષ્કર્મ પૂરું થાય એટલે નિર્વાણ પામીને મોક્ષે જાય. ગણધરો માટે પણ તેમ જ બને. તેથી દ્વાદશાંગીમય પ્રવચનરૂપ તીર્થ ન હોય તો પાત્ર જીવોને તરવા માટે અવિચ્છિન્ન માર્ગ ન રહે. તીર્થકરો કે ગણધરો પોતાના હ્યાતીકાળમાં જગ્ઘદુદ્ધારની મ્રવૃત્તિ કરી શકે, તેમનામાં પાત્રને તારવાની પ્રચંડ શક્તિ છે; પરંતુ તે આજીવન પૂરતું જ બને. જ્યાં સુધી આયુષ્ય છે, દેહ છે ત્યાં સુધી ઉપકાર થાય, દેહના વિલય સાથે પરોપકારનું કાર્ય અટકી જાય. તેવું ન બને તે માટે તીર્થકરો વારસારૂપે આ દ્વાદશાંગી પ્રદાન કરી ગયા કે જેના પ્રભાવે અસંખ્ય જીવો તરી શકે. ઋષભદેવ ભગવાને સ્થાપેલા પ્રવચનરૂપ તીર્થના-સાક્ષાત્ સાન્નિધ્યથી આ અવસર્પણીમાં અસંખ્ય જીવો તર્યા અને પરંપરાએ તો અનંતા જીવો તર્યા. પરંપરા એટલે તે તીર્થમાં કોઈ જીવ સીધો મોક્ષે ન ગયો, પરંતુ તેમના શાસનની દ્વાદશાંગીના અવલંબનથી સમક્રિત આદિ પાભ્યો; જે ભવિષ્યમાં ઊંચી સાધના કરી, તીર્થકર આદિ થઈ બીજા અસંખ્યને તારનાર બને. ઋષભદેવ પ્રભુના તીર્થમાં જ સાધના કરી સીધા મોક્ષે જનાર જીવો તે તીર્થથી સાક્ષાત્ તર્યા કહેવાય; જ્યારે તે તીર્થમાં અધ્યાત્મનો પ્રારંભ કરી ભવિષ્યમાં અનેક જીવોને તારીને તરે, તો તે તરનાર અનેક જીવો ઋષભદેવ પ્રભુના તીર્થથી પરંપરાએ તર્યા કહેવાય. અપેક્ષાએ તીર્થકરો કરતાં તીર્થમાં તારકશક્તિ વધારે છે. તેથી તીર્થપ્રવર્તન નાનોસૂનો ઉપકાર નથી; કેમ કે તે તો જેને ભવસાગરથી પાર પામવું છે, તરવું છે, તેને ભાવિમાં માર્ગ મળ્યા જ કરે તેવી સુબદ્ધ વ્યવસ્થાની દીર્ઘકાલિન સ્થાપના છે. તીર્થકરો તારવાનું શ્રેષ્ઠ સામર્થ્ય ધરાવે છે, પરંતુ તેમને

સાક્ષાત્કાર કરવામાં ક્ષેત્ર અને કાળની મર્યાદા આડે આવે છે; કારણ કે આયુષ્ય અને વિચરણક્ષેત્ર મર્યાદિત જ રહેવાનું. દા.ત. ઋષભદેવ ભગવાનનું ૮૪ લાખ પૂર્વનું વિશાળ આયુષ્ય હતું. તેઓ કેવલી અવસ્થામાં એક હજાર વર્ષ ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ વિચર્યા. તેટલા કાળમાં જેટલા પાત્ર જીવો તેમના વિચરણક્ષેત્રમાં સંપર્કમાં આવ્યા, તેમને તેમણે તાર્યા; પરંતુ તે સિવાયના દૂરના સ્થળ-કાળવર્તી પાત્ર જીવો ઉગારવાના રહી જ જશે. તીર્થકરોની તાર્કશક્તિમાં મર્યાદા નથી, તેમની શક્તિ તો અધિનાય છે, તેમના પુણ્યપ્રભાવ-સામર્થ્યનો પાર નથી, પણ ક્ષેત્ર-કાળ સીમિત છે. અરે ! પ્રભુ મહાવીર તો ત્રીસ વર્ષ જ કેવલી અવસ્થામાં વિચર્યા. તેથી તીર્થકરોને સાક્ષાત્કારની મર્યાદા છે, પરંતુ તીર્થપ્રવર્તન દ્વારા સાક્ષાત્કાર અસંખ્ય અને પરંપરાએ અનંતા જીવોને પણ ઉગારી શકાય છે. તેથી જ અપેક્ષાએ દેશના કરતાં તીર્થપ્રવર્તન તીર્થકરોનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપકાર છે.

ભગવાનને તીર્થ પ્રવર્તાવવાની લોકાંતિક દેવોની પ્રાર્થના :

ગૃહસ્થ અવસ્થામાં રહેલા તીર્થકરોને લોકાંતિક દેવો દેવલોકમાંથી આવીને આજ્ઞાપૂર્વક વિનંતી કરે છે કે “હે પ્રભુ ! સમય પાક્યો છે, હવે આપ તીર્થ પ્રવર્તાવવા દીક્ષા લો.” અહીં લોકાંતિક દેવોનો કહેવાનો ભાવ એ છે કે “હે પ્રભુ ! આપ દીક્ષા લો કે ન લો, આપનું કલ્યાણ તો નક્કી જ છે. તમારી સાધના તો તમારા હાથમાં જ છે. તમને તરવા કોઈની સહાયની જરૂર નથી, માર્ગદર્શનની પણ જરૂર નથી. માત્ર અમારા જીવા ભવિ જીવોના ઉપકાર માટે તીર્થ પ્રવર્તાવવા આપ સંયમ સ્વીકારો.” વિનંતીમાં અંતરનો ભાવ એ છે કે અમારા ઉપર અને આખા જગત ઉપર અનહદ ઉપકાર કરવાની આપનામાં ક્ષમતા છે, તે કરવાનો સમય આવ્યો છે, માટે આપ કટિબદ્ધ થાઓ. બીજા બધા ઉપકાર આની પાસે નાના છે. આ જ શ્રેષ્ઠ-મહાન ઉપકાર છે. નવ લોકાંતિક દેવો સમુદ્રાંદ્રિ, આસત્રભવિ, એકાવતારી જીવો હોય છે. તેઓ શાસનના એટલા રસિયા હોય છે કે તેમને જગતમાં ધર્મ પ્રવર્તે, લાયક જીવ ધર્મમાર્ગમાં કમસર ઉત્તેતિ કરે અને પૂર્ણસુખને પામે તેવી તીવ્ર અભિલાષા હોય છે. તેથી ઉત્સ્વિસ્ત થઈને ભગવાન પાસે વિનંતી કરવા આવે છે. વળી, આ તેમનો સમ્યગ્ આચાર પણ છે.

દ્વાદશાંગીની મહાનતા સમજ તેની માત્ર શ્રદ્ધા અને બહુમાનથી પણ તમે ઘણી આશાતનાથી બચી શકો છો અને પરિણામે દુર્ગતિથી બચી શકો છો :

તીર્થકરોએ સમગ્ર તત્ત્વના અર્કડ્રૂપ ત્રિપદી ગણધરોને આપી જેમાંથી સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગીની રચના થઈ. આ સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગી પણ જ્યાં સુધી વિદ્યમાન છે, ત્યાં સુધી અનેક જીવોને તારે છે. તે તરનાર જીવોની સંખ્યા સાક્ષાત્કાર તીર્થકરની વાણીથી તરનાર જીવો કરતાં અધિક હોય છે; અને અર્થાત્મક દ્વાદશાંગી તો સનાતન શાશ્વત હોવાથી સદાકાળ તારક જ છે. ^૧આ દ્વાદશાંગીમાં સર્વ તત્ત્વ અને સર્વ દર્શન સમાતાં હોવાથી તેને

^૧ (વ્યા.) ગ્રન્થાર્થત્વાદિ। ગ્રન્થેઽર્થ વચને ચ પદુશબ્દः પ્રત્યેકं યોજનીયः, સન્તિ હિ કેચિદ् યथાધીતગ્રન્થપટવો નાર્થપટવઃ, કેચિચ્ચાનધીતગ્રન્થા અપ્રથેપટવઃ। અન્યે�નધિગતગ્રન્થાર્થા અપિ સ્વવિકલ્પિતવચનપટવો�તો વિશેષયતિ ત્રિષ્પણિ યે પટવઃ, એવંવિધા અપિ નોદાસીનાઃ પ્રયત્નવન્તો વિજિગીષોદ્યતાઃ, અથ ચ નિપુણા ન્યાયકુશલાઃ, એતાદૃશેરપિ અન્યૈર્વાદિભિસ્તિર્થાન્તરીયૈર-

ज्ञाणनार-भज्ञनारमां अजोड विद्वता आवे. जे द्वादशांगीनो पारंगत भने तेने आ जगतमां श्रुतशानथी कोई पहँची न शके. भूतकाणमां श्रुतकेवली बनाय तेटलुं श्रुतशान हतुं. अत्यारे श्रुतकेवली बनी शकाय तेटलुं श्रुतशान विधमान नथी. तो पण वर्तमानमां जे श्रुतशान हाजर छे, तेने पण जे भराभर जाणो-भाषो तो ते आ युगनो अजोड वाढी अवश्य बनी शके. जे वर्तमान श्रुतनो धारक छे, तेने पण हुनियानां कोई दर्शन चर्चा के वादमां न पहँची शके ऐवो अजेय वाढी बने. ^१ जैनदर्शननुं मागधु अने तत्त्वज्ञान जे ऐवुं छे के तेमां नयअपेक्षाए ते ते दर्शनोना सिद्धांत अने तेनी तार्किक रजूआत आवी जे जाय. अरे! घण्ठी वभत ते दर्शनना विद्वानने तेनी डिलोसोझीनी जे टली खबर न होय ऐटली सर्वनयसमन्वययुक्त द्वादशांगीना जाणकारने खबर होय.

हुं भषातो हतो त्यारे बनारस युनिवर्सिटीना वाईस चान्सेलर अने वेदांताचार्य अमने शास्त्रवार्तासमुच्चय नामनो ग्रंथ भषावता. तेनी टीकामां पू. उपाध्यायज्ञ महाराजाए वेदांतदर्शननुं उंडाडाथी वर्डीन कर्युं छे तेनी सभीक्षा चालु थई, तो पेला अध्यापक भने कहे के, वेदांतमां आटला पेटा भत अने प्रत्येकनी आटली दलीलो तो अमे पण सांभणी के वांची नथी. ते धुरंधर वेदांताचार्य गणाय. काशीमां ए वभते अमनो समोवउयो कोई विद्वान न हतो. तमे विचार करो, आटली दलीलो, पू. उपाध्यायज्ञ महाराज क्यांथी लाव्या? तो नयवाद्धी भरपूर जैन आगम भण्या ऐटले. जिनागम भर्थी भषो तेनामां सर्व नयोनी जाणकारी अवश्य आवे. जे सर्व नयोने जाणो तेने हुनियानुं कोई दर्शन ऐवुं नथी, कोई विचारधारा ऐवी नथी के जेनी ते सम्फू सभालोयना के सभीक्षा न करी शके. तेना भंडननी पण जड्बेसलाक दलीलो आपी शके अने तेना भंडननी पण जड्बेसलाक दलीलो आपी शके. तेने स्पष्ट खबर होय के आ दर्शननो स्थापक आ जे तर्क होय. अमे जैनशास्त्रो भराभर भषीओ तो आ हुनियाना सर्व भतो-विचारधाराओने अवश्य साची टक्कर आपी शकीओ. जो न आपी शकीओ तो तेमां अभारा भण्यानी कचाश, शास्त्रोनी नहीं; कारण के जिनागमविशारदमां सर्व भतोना स्थापन अने उत्थापननी अजोड शक्ति होय छे. ^२ स्पाद्वाद ओ सुदर्शनयक्त छे, जे सर्वदर्शनोने धोग्य रीते परास्त करवानी ताकात धरावे छे. तेनो वेता जगतना सर्व वाढीओना भद्दने दूर करी शके. श्रुतनी स्तवना करतां

नभिभवनीयम्, कैः किमिव, सर्वतेजोभिर्मणिप्रदीपादिभिर्भास्कर इव।

(तत्त्वार्थाधिगमसूत्र संबंधकारिका श्लोक २० उपा. यशोविजयजी टीका)

☆ भव्यजनानों हेयोपादेयतत्त्वप्रतिपत्तिहेतुभूतागम ...।

(रत्नकरण्डश्रावकाचार टीका ५)

१ द्वादशाङ्गस्य विधिनिषेधविधया स्वसमयपरसमयप्रज्ञापनाविधया वा शुभाशुभसर्वप्रवादमूलत्वे दोषाभावात्।

(धर्नपरीक्षा श्लोक २४ टीका)

२ स्फुरन्ति सर्वं तव दर्शने नयाः, पृथग् नयेषु प्रथते न तत् पुनः। कणा न राशो किम् कृवते स्थितिं, कणेषु राशिस्तु पृथग् न वर्तते॥८३॥ स्वतः प्रवृत्तैर्जिन! दर्शनस्य ते, मतान्तरैश्चेत् क्रियते पराक्रिया। तदा स्फुलिङ्गमहतो हविर्भूजः, कथं न तेजः प्रसरत् पिधीयते?॥८४॥ स्फुरन्त्रयावर्तमभङ्गभङ्गतरङ्गमुद्यत्पदरत्नपूर्णम्। महानुयोगहदिनीनिपातं, भजामि ते

લખ્યું કે ‘પણાસિયાસેસકુવાઇટાફાય્’. દ્વાદશાંગીમાં માત્ર ખંડનશક્તિ જ છે એવું નથી, ખંડનશક્તિ પણ અદ્વિતીય છે. દુનિયામાં એવા કોઈ ભત કે વિચારધારાઓ નથી જેનું સ્યાદ્વાદી નયસાપેક્ષપણે સમર્થન, સ્થાપન ન કરી શકે અર્થાત્ કે તે ધર્મ, ભત, સંપ્રદાયવાળા પોતાની માન્યતાનું જે ટલું સચોટ નિરૂપણ ન કરી શકે તેટલું સચોટ નિરૂપણ સ્યાદ્વાદનો સમ્યગ્ જાણકાર કરી શકે. તેથી જ ‘સ્યાદ્વાદમય શુત વિશ્વિજ્યી છે અને તેનો વેતા પણ આપમેળે વિશ્વનો અજોડ વાદી બની શકે. શુતની યશોગાથા ગાતાં કહું છે કે “ધર્મો વઢું સાસારો વિજયાઓ ધર્મભૂતાર વઢું.”^૧ જગતના સર્વ ભતો પર વિજય દ્વારા આ શુત જણકે છે. તમે શાસ્ત્રો સ્વયં ભણવાના નથી, પરંતુ તમને તેનું સાચું બહુમાન થાય તો પણ તેની વિરુદ્ધ વિચારવા, બોલવા કે માનવાની ભૂલથી વિરામ પામો. તમે અજ્ઞાતાં જિનવચનવિરુદ્ધ ઘણું વિચારો-બોલો-માનો તેવું તમારું હાલનું માનસ છે. તેને ટાળવા શુત પ્રત્યેનું અનન્ય બહુમાન એ જ એક તમારે માટે બચવાનો ઉપાય છે.

અનાર્ય વિચારો શાસ્ત્રનાં પાયાના સત્યોના સદહણા-બહુમાનમાં કુઠારાધાત છે :

આ જિનવચન પરમ સત્ય છે તેવા માનસિક સ્વીકાર માટે જ ‘સૂત્ર, અર્થ, તત્ત્વ કરી સદહું’ એમ મુહુપત્તિના બોલમાં તમને બોલાવીએ છીએ. વળી અતિચારમાં પણ “મતિજ્ઞાન, શુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન કેવલજ્ઞાનતણી અસદહણા-આશાતના ક્રીધી” અર્થાત્ આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી એક પણ જ્ઞાન કે તેમાં ભાષિત થતા સમ્યગ્ અર્થ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા-આશાતના કરવી તે અતિચાર છે. તેની વિરુદ્ધ વિચાર કરવો,

શાસનરત્નરાશિમ् ॥૮૫॥ તવોપદેશં સમવાય્ યસ્માદ्, વિલીનમોહા: સુખિનો ભવામ: । નિત્યં તમોરાહુસુર્દર્શનાય, નમોઽસ્તુ તસ્મે તવ દર્શનાય ॥૮૬॥ ન નામ હિંસાકલુષત્વમુચ્ચૈ:, શ્રુતં ન ચાનાપ્તવિર્નિર્મિતત્વમ् । પરિગ્રહો નો નિયમોજ્ઞિતાનામતો ન દોષસ્તવ દર્શનેઽસ્તિ ॥૮૭॥

(શાંખેશ્વરપાર્વનાથસ્તોત્ર-ઉપે. છન્દ (સ્તોત્રાવલી)

૧ શ્રુતધર્મો વર્ધતાં-વૃદ્ધિમુપયાતુ, શાશ્વતમ્ ઇતિ ક્રિયાવિશેષણમેતત્ શાશ્વતં વર્દ્ધતામિત્યપ્રચ્યુત્યેતિ ભાવના વિજયતો (પ્ર૦ વિજયતામ्) અનર્થપ્રવૃત્તપરપ્રવાદિવિજયેનેતિ હૃદયમ् ।

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

☆ 'ધર્મઃ' શ્રુતધર્મો 'વર્દ્ધતાં' વૃદ્ધિમુપયાતુ, શાશ્વતમિતિ ક્રિયાવિશેષણ શાશ્વતમપ્રચ્યુત્યા, વર્દ્ધતામિતિ, 'વિજયતઃ' પરપ્રવાદિવિજયેન, 'ધર્મોત્તરં' ચારિત્રધર્મોત્તરં ચારિત્રધર્મપ્રાધાન્યં યથા સ્યાદિત્યર્થઃ । 'વર્દ્ધતાં' પુનવૃદ્ધિભિધાનં મોક્ષાર્થિના પ્રત્યહં જ્ઞાનવૃદ્ધિ: કાર્યેતિ પ્રદર્શનાર્થમ् । તથા ચ તીર્થકરનામકર્મહેતૂન્ પ્રતિપાદયતોક્તમ્ ।

"અપુષ્વનાણગહણે" [આવશ્યકનિર્યુક્તી ૧૮૧] ઇતિ । પ્રણિધાનમેતન્મોક્ષબીજકલ્પં પરમાર્થતોઽનાશંસારૂપમેવેતિ પ્રણિધાનં કૃત્વા શ્રુતસ્યૈવ વન્દનાદ્યાર્થ કાયોત્તસ્ગાર્થં પઠતિ પઠતિ વા- "સુઅસ્સ ભગવતો કરોમિ કાઉસ્સગમિત્યાદિ વોસિરામીતિ યાવત् ।" અર્થ: પૂર્વવત્, નવરં-'શ્રુતસ્યૈતિ પ્રવચનસ્ય સામાયિકાર્દેબિન્દુસારપર્યન્તસ્ય 'ભગવતો' યશોમાહાત્મ્યાદિયુક્તસ્ય । તતઃ કાયોત્તસ્ગાર્થન્, પૂર્વવત્પારાયિત્વા શ્રુતસ્ય સ્તુતિં પઠતિ ।

(ધર્મસંગ્રહ શ્લોક ૬૧ ટીકા)

☆ 'પરતીર્થિકગ્રહપ્રભાનાશકસ્ય' ઇહ પરતીર્થિકાઃ-કપિલ-કણભક્ષા-દક્ષ-પાદાદિમતાવલમ્બિનઃ ત એવ ગ્રહાસ્તેષાં પ્રભા-એકદર્દ્યા-જ્ઞાનલક્ષણા તાં નાશયતિ-અનન્તનયસઙ્કુલપ્રવચનસમુત્થજ્ઞાનાલોકેન અપનયતીતિ સમાસસ્તસ્ય ।

(નંદીસૂત્ર૦ શ્લોક ૧૦ ટીકા)

૨ હેતુયુક્તદૃષ્ટાન્તકૃતદુષ્ટશાસનશાસને શ્રીમજ્જિનશાસને

(સમ્યક્ત્વસપ્તતિઃ શ્લોક ૧ ટીકા)

વર્તન કરવું, વાણી ઉચ્ચારવી આ બધું પાપબંધનું જ કારણ છે. અરે! શુતમાં કહેલ સર્વ વસ્તુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા આવી જાય તો પડા કલ્યાણનો નક્કર પાયો મંડાઈ જાય. પુષ્યથી અતિ દુર્લભ જિનવચન મળ્યું છે, તો તેને પામીને તેની વિરુદ્ધની વિચારધારાઓને તિલાંજલિ આપવામાં જ કલ્યાણ છે. વિકસિત એવા મનુષ્ય આદિ ભવોમાં જ દ્વાદશાંગીની ઉત્તમ આરાધના કરવાની કે ઘોર આશાતના કરવાની chances-તકો છે. એકેન્દ્રિય આદિ ભવોમાં તો આરાધના-આશાતનાની કોઈ પ્રબળ શક્તિ છે જ નહીં. શક્તિ વિનાના નબળા ભવોમાં તો બીજું કાંઈ કરવાનું છે જ નહીં. સબળા જીવો ઘોકા મારે તો ખાવાના, વગર વાંકે ખાંધે જ રાખવાના. બધા મારે, પીસે, છતાં મજબૂરીથી સહન કરે જ રાખવાનું. શક્તિસંપત્ત ભવમાં જ સત્કર્મ-કુકર્મ કરવાની તીવ્ર શક્તિઓ મળે. આવા ભવમાં મૂર્ખ-અજ્ઞાની-મિથ્યાદાસ્ત્રિ જીવ દ્વાદશાંગીની ઘોર આશાતના કરી દૂબે. પાત્ર જીવ સદહણા-ઉપાસના કરી તરે. દ્વાદશાંગીના કોઈ પણ વચન સાંથે વૈચારિક વિરોધ પણ જોખમી છે એમ તમને લાગવું જોઈએ.

દા.ત. અત્યારે જેનોમાં કેટલાય medical line-દાકતરી શાખામાં ભણીને ડૉક્ટરો થાય છે. ત્યાં જીવવિજ્ઞાન-biology જ એવું ભણાવે છે કે તે ભણારને આત્મા આદિની શ્રદ્ધા જ તૂટી જાય. મોટે ભાગે નાસ્તિક જ બને. વળી, અબ્ધિને natural instinct-કુદરતી વૃત્તિ સમજાવે. આ તો સૃષ્ટિનો કમ છે, એક biological demand છે, આવું જેના મગજમાં fit થઈ જાય તેને જીવનમાં બ્રહ્મચર્ય નિરૂપયોગી દમન લાગે, અકુદરતી જીવન લાગે. દુનિયાના અનેક ધર્મોના સંન્યાસીઓ બ્રહ્મચર્ય પાળવું તે મહાન ગુણ છે, તે કેળવવા જેવો આચાર છે, તેનાથી આત્માનું સત્ત્વ, શક્તિ વગરે ભીલે, શરીરબળ-મનોબળ પણ દૃઢ થાય તેમ માનીને પાળે છે કે સમાજને પાળવાની પ્રેરણા આપે છે. તે બધી વાતો તેને માટે હાસ્યાસ્પદ ગણાય. આવાં મહાઅસત્યો જેના મનમાં સ્થિર થઈ જાય તેને તીર્થકરો-ગણધરો-મહામુનિઓ-પવિત્ર શ્રાવક-શ્રાવિકાનાં શીલવંત જીવન નકામાં લાગે; કારણ કે બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ જ ન રહ્યો. જો વાસના કુદરતી હોય તો સાધકોએ બ્રહ્મચારી થવા જીવનમાં જે ભૌગોવસનાનો ત્યાગ કર્યો, સદાચાર પાળ્યો, ઇન્દ્રિયોનો વિજય કર્યો, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કર્યો તે બધું નકામું થાય. આવા વિપરીત વિચારો જેના મગજમાં હોય તેને દ્વાદશાંગી સાથે અવશ્ય અશ્રદ્ધા, અબહુમાન, વૈચારિક વિરોધ, આશાતના હોય જ.

દ્વાદશાંગી ઉપર સદહણા-બહુમાન માટે પહેલાં તો પાંચે ઇન્દ્રિયોને પહેલાં નંબરની દુશ્મન માનવી પડશે:

તમને કોઈ પૂછે કે પાંચે ઇન્દ્રિયોને તમે મોજમજાનું સાધન માનો છો કે સાધનાનું સાધન? ઇન્દ્રિયો મોજમજા કરવા માટે મળે છે, જીવનમાં જેટલી ઇન્દ્રિયોની મોજમજા મળે તેટલું જીવન સાર્થક, તેવું તો તમે નથી માનતા ને?

સભા : ઇન્દ્રિયો તો પુષ્યપસાયે મળી છે.

સાહેભજી : હા, પુષ્યથી મળી છે, પરંતુ પુષ્ય ઇન્દ્રિયોના વિકાર-વાસનાના સેવનથી નથી બંધાયું, ઇન્દ્રિયોના સંયમથી બંધાયું છે. જેણે પડા શક્તિનો સદ્ધુપયોગ કર્યો તેને તે શક્તિ મળે તેવું પુષ્ય બંધાયું. તમે ઇન્દ્રિયોને શક્તિ કહો તો મને વાંધો નથી. ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં એક એક ઇન્દ્રિયરૂપ શક્તિ અનંતી

પુષ્યરાશિથી મળે છે. તમને પાંચે ઇન્દ્રિયો મળી છે. અત્યારે પુષ્ય ઘણું છે, પણ આ શક્તિ વિકાર-વાસનાને પોખવા મળી છે, એવું તમારી બુદ્ધિમાં હોય તો તે મિથ્યાત્વ છે, દ્વાદશાંગીની આશાતના છે; કારણ કે તમને મળેલી શક્તિ તમારા કે બીજાના આત્માને દુઃખ-સંતાપ આપવા માટે નથી.

ઇન્દ્રિયો સુખનું સાધન છે તેવું તમારું માનસ હોય તો તે મૂળથી જ ભ્રમ છે. આ તમારી ઉંઘી માન્યતા નહીં ટણે ત્યાં સુધી આત્મકલ્યાણ નહીં થાય. જીવનના પરમાર્થ સમજવા બુદ્ધિ કસવી પડે. તમે ઇન્દ્રિયોને શક્તિ તરીકે વિચારો તો તેમાં શાસ્ત્રોને કોઈ વાંધો નથી. ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો સફુપ્યયોગ કરી સાધના કરનાર આત્મિક ગુહોનો વિકાસ કરી શકે છે, પણ સુખ તો આત્માના ગુહોથી જ મળશે. ઇન્દ્રિયો સાધનામાં સહાયક બની શકે, ઇન્દ્રિયોથી આત્માનું સુખ ન મળે. ઇન્દ્રિયોનો મૂળ સ્વભાવ તો તમને બાધ્ય-જડદુનિયામાં ખેંચી જવું તે છે. ઇન્દ્રિયોમાં સતત ભોગની તરસ છે. નવા નવા ભોગની urge-demand-તૃષ્ણા-માંગ ઇન્દ્રિયોમાં પેદા થાય છે. વિષયોની તૃષ્ણાની ભરમાર પેદા કરવી તે ઇન્દ્રિયોનું કામ છે. જીભમાં ચોવીસે કલાક સ્વાદની ડીમાંડ છે. તે તમને શાંતિથી-જંપીને બેસવા ન હે. ચોવીસે કલાક pinching-દબાણ કર્યા જ કરે. ભરપેટ માલપાણી ખાધા પછી પેટ કહે હવે નહીં, તો પણ જીભ કહે કે નવો સ્વાદ આપો. તેથી તમે મોઢામાં પાન નાંખો. તે પૂરું થાય એટલે માવો-મસાલો-ચીંગમ એમ ચાલ્યા જ કરે. ખરજવું થયું હોય તેને ચોવીસે કલાક ચળ આવ્યા જ કરે, તેમ ચોવીસે કલાક ઇન્દ્રિયોની ભોગતૃષ્ણાની ચળ ચાલ્યા જ કરે. ચોવીસે કલાક ઇન્દ્રિયોને નવા નવા ભોગ આપો તો પણ તે ધરાશે નહીં. સતત ઇન્દ્રિયો તરસરૂપે વ્યથા આપે છે. તમે જીવનમાં આજ દિવસ સુધી ઇન્દ્રિયોથી સતત ભારે સંતાપ અનુભવ્યો છે. જો તેવું ન હોત તો ભગવાન બ્રહ્મચર્ય કે ઇન્દ્રિયોના સંયમનો આદર્શ ન બતાવત. પ્રત્યેક તીર્થકરે આ જ આદર્શ બતાવ્યો છે. આ કાયમનાં સિદ્ધ થયેલાં સત્યો છે. દરેક ધર્મમાં ઇન્દ્રિયોના સંયમની પ્રેરણા-ઉપદેશ છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં તો ઇન્દ્રિયોને મોહની દૂતી, આત્માની એક નંબરની શત્રુ કહી છે; જે જીવતાં તમને તૃષ્ણાઓનો સતત તાપ આપે છે અને તમારે ન જવું હોય તો પણ ટાંટિયા ખેંચીને દુર્ગતિમાં લઈ જવાની પ્રબળ શક્તિ ધરાવે છે. ઇન્દ્રિયોને ભારે પરવશ પડેલા જીવો સીધા નરકમાં ઘકેલાય છે.

આ દ્વાદશાંગીના ઉપદેશ સાથે તમારે માનસિક વિરોધ હોય તો દ્વાદશાંગી પ્રત્યે તમને અશ્રદ્ધા નક્કી છે. તમારા મનમાં જ્યાં જ્યાં આવી અશ્રદ્ધાની સંભાવના હોય ત્યાં ત્યાં સંશોધન કરી તેનું નિરાકરણ કરવું જરૂરી છે. તે સિવાય સર્વજ્ઞ વચનો પ્રત્યે ઓઘથી શ્રદ્ધા પણ નહીં ઘટે. વિસ્તૃત શ્રદ્ધા અને સમજણ તો ગીતાર્થ જ્ઞાની પુરુષને જ હોય છે, પણ તમે ઓઘથી શ્રદ્ધા કેળવો તો પણ ધન્ય બની જાઓ.

ભાવતીર્થ - દ્વાદશાંગી સંપૂર્ણ

परिशिष्ट : भावतीर्थ - द्वादशांगी

अध्यात्मसार

यत्रानर्पितमादधाति गुणतां मुख्यं तु वस्त्वर्पितं, तात्पर्यानवलम्बनेन तु भवेद् बोधः स्फुटं लौकिकः । सम्पूर्णं त्वव्भासते कृतधियां कृत्स्नाद्विवक्षाक्रमात्, तां लोकोत्तरभंगपद्धतिमर्यां स्याद्वादमुद्रां स्तुमः ॥११॥

जिनमतस्तुति अधिकार

ललितविस्तरा टीका

‘श्रुतज्ञानस्य स्तुतिः प्रस्तुता, कोऽवसरस्तीर्थकृतां? येनोच्यते, धर्मादिकरान् नमस्यामी’ ति । उच्यते, श्रुतज्ञानस्य तत्प्रभवत्वात् अन्यथा तदयोगात् । पितृभूतत्वेनावसर एषामिति ।

(ल०) भवति च विशिष्टक्षयोपशमादितो मार्गानुसारिबुद्धेवचनमन्तरेणापि तदर्थप्रतिपत्तिः, क्वचित् तथादर्शनात्, संवादसिद्धेः । एवं च व्यक्त्यपेक्षया नाऽनादिशुद्धवादापत्तिः, सर्वस्य तथा तत्पूर्वकत्वात्; प्रवाहतस्त्विष्ठत एव; इति न ममापि तत्त्वतोऽपौरुषेयमेव वचनमिति प्रपञ्चितमेतदन्यत्रेति नेह प्रयासः ।

गुरुतत्त्वविनिश्चय टीका

तीर्थेऽनेन संसारसागर इति ‘तीर्थं’ प्रवचनम्, तदाधारत्वाच्च चर्तुर्विधः श्रमणसङ्घोऽपि तीर्थमुच्यते, तत इदमाह-चतुर्वर्णो सङ्घे स्थापिते सति तीर्थं भवति ।

चतुर्थ उल्लास श्लोक ६९ टीका

नंदीसुत्तं चूर्णि

इहंगगतं आयारादि, अणंगगतं च आवस्सगादि । एतं सब्बं दब्बद्वितणयमतेण सामिणा असंबद्धं पंचत्थिकाया इव णिच्चं सम्मसुतं भण्णति ।

गणहरंकतमंगगतं जं कत थेरेहिं बाहिरं तं च । णियतं वंगपविद्वं अणियत सुत बाहिरं भण्णितं ॥१॥

इच्छेयं दुवालसंगं गणिपिडगं तीते काले अणंता जीवा आणाए विराहेत्ता इत्यादि । ‘दुवालसंगं गणिपिडगं’ ति तिविहं पण्णतं-सुत्ततो अत्थतो तदुभयतो य । एमेव आणा तिविहा-सुत्ताणा अत्थाणा तदुभयआणा य एवं एगद्विता तहा वि अभिधाणतो विसेसो कज्जति-यदा आज्ञाप्यते एभिः तदा आज्ञा भवति, तंतुपटव्यपदेशवत् । आज्ञाप्यते यया हितोपदेशत्वेन सा आज्ञा इति । इदाणिं एतेसिं विराहणा चिंतिज्जति-जं सुत्ततो दुवालसंगं गणिपिडगं तं अत्थतो अभिनिवेसेण अण्णहा पण्णवेतो ताए अत्थाणा ए सुतं विराहेत्ता तीते काले अणंता जीवा संसारं भमितपुव्वा, गोद्वामाहिलवत् । अहवा जं अत्थतो दुवालसंगं गणिपिडगं तं सुत्ततो अभिनिवेसेण अण्णहा पढंतो ताए सुत्ताणा ए अत्थं विराहेत्ता तीते काले अणंता जीवा संसारं भमितपुव्वा जमालिवत् । अहवा आणं ति-पंचविहायारायरणसीलस्स गुरुणो हितोवदेसवयणं आणा, तमण्णधा आयारंतेण गणिपिडगं विराधितं भवति, एवं तीए काले अणंता जीवा संसारं भमितपुव्वा, एसो अक्खरसमो अत्थो । इमो अणक्खरसमो-आणाए विराधेत्ता इति जहा छायाए भुंजित्ता गतो, णो छायाए करणभूयाए भुंजित्ता, किंतु च्छायायां भुक्त्वा गतेति, एवं आज्ञायां विराधनं कृत्वा । सा य आणा इमा-‘इच्छेयं दुवालसंगं गणिपिडगं

आणाए विराहेता'। सेसं पूर्ववत्। पदुप्पण-अणागतेसु वि सुत्तेसु एवं चेव वत्तव्यं, णवरं पदुप्पणे काले परित्ता जीवा इति, अणंता अंसखेज्जा य[जे० २२३ प्र०] ण भवंति, सण्णिमणुयाणं संखेज्जत्तणतो ॥

○ नंदीसूत्र टीका

→ ... ओघश्रुतमहंदुपदेशानुसारि ...

सूत्र ७९ टीका

→ व्याख्या-आगमनमागमः, आडो अभिविधि-मर्यादार्थत्वाद् अभिविधिना मर्यादया वा गमः-परिच्छेद आगमः। स च केवलमत्यवधिलक्षणोऽपि भवति

श्लोक ८४ टीका

→ उच्यते, जम्हा तित्थगरो तित्थपवत्तणकाले गणधराणं सब्बसुत्ताधारत्तणतो पुव्वं पुव्वगयसुत्तत्वं भासइ तम्हा पुव्वं त्ति भणिया, गणधरा पुण सुत्तरयणं करेन्ता आयारादिकमेण रएंति ठवेंति य। अन्नायरियमतेणं पुण पुव्वगयसुत्तत्यो पुव्वं अरहया भासिओ, गणधरेहि वि पुव्वगयसुयं चेव पुव्वं रझ्यं, पच्छा आयारादि।

सूत्र १०९ टीका

○ नंदीसूत्र टीकोपरि टिप्पण

→ अशेषविशेषान्वितस्य समग्रवस्तुस्तोमस्य भूतस्य-सद्भूतस्य वादः-भणनं यत्रासौ 'भूतवादः' दृष्टिवादोऽभिधीयते।

→ आह-ननु प्रथमं पूर्वाण्येवोपनिबध्नाति गणधर इत्यागमे श्रूयते, पूर्वकरणादेव चैतानि पूर्वाण्यभिधीयन्ते, तेषु च निःशेषमपि वाङ्मयमवतरति, अतश्चतुर्दशपूर्वात्मकं द्वादशमेवाङ्गमस्तु किं शेषाङ्गविरचनेन? अङ्गबाह्यश्रुतरचनेन वा? इति, अत्रोच्यते-यद्यपि दृष्टिवादे सर्वस्यापि वाङ्मयस्यावतारोऽस्ति तथापि दुर्मधसां तदवधारणाद्ययोग्यानां मन्दमतीनां तथा श्रावकादीनां स्त्रीणां चानुग्रहार्थं विशेषश्रुतस्य पूर्वेभ्यो विभिन्नस्याङ्गबाह्य-शेषाङ्गरूपस्य विरचना कृतेति। स्त्रीणां दृष्टिवादे अधिकार एव नास्ति।

→ पं. ३०. गणहरकय० गाहा, अङ्गा-ऽनङ्गप्रविष्टश्रुतयोरिदं नानात्वम्। किम्? इत्याह-गणधराः-गौतमस्वाम्यादयः तत्कृतं श्रुतं द्वादशाङ्गरूपमङ्गप्रविष्टमुच्यते। स्थविराः-भद्रबाहुस्वाम्यादयस्तैः 'यत् कृतं' यद् दृव्यं श्रुतमावश्यक-निर्युक्त्यादिकं तद् 'अङ्गबाह्यम्' अनङ्गप्रविष्टमुच्यते। द्वितीयं भेदकारणमाह-निययमित्यादि, सर्वतीर्थकरतीर्थेषु 'नियतं' निश्चयभावि यत् श्रुतं तदङ्गप्रविष्टमुच्यते, द्वादशाङ्गमित्यर्थः। यत् पुनः 'अनियतम्' अनिश्चयभावि प्रकीर्णकादिकं श्रुतं तदङ्गबाह्यं भणितम्।

→ स्थापनामित्यादि, रचनापेक्षया तु द्वादशमङ्गं प्रथमम्, पूर्वगतस्य पूर्वं प्रवचनात् पूर्वं क्रियमाणत्वात् पूर्वाण्युच्यन्ते। स्थापनामधिकृत्य च आचारः प्रथममङ्गम्।

○ मार्गपरिशुद्धि

→ ऐन्द्रश्रोणिनताय, प्रथमाननयप्रमाणरूपाय ॥ भूतार्थभासनाय, त्रिजगद्गुरुशासनाय नमः ॥१॥

दशवैकालिक निर्युक्ति-टीका

दृष्टिवादश्च-श्रोत्रपेक्षया सूक्ष्मजीवादिभावकथनं,

तृतीय अध्ययन - श्लोक १९५ टीका

तत्त्वार्थाधिगम सूत्र-संबंधकारिका-टीका

(व्य.) ग्रन्थार्थेऽर्थे वचने च पटुशब्दः प्रत्येकं योजनीयः, सन्ति हि केचिद् यथाधीतग्रन्थपटवो नार्थपटवः, केचिच्चानधीतग्रन्था अप्यर्थपटवः। अन्येऽनधिगतग्रन्थार्था अपि स्वविकल्पितवचनपटवोऽतो विशेषयति त्रिष्वपि ये पटवः; एवंविधा अपि नोदासीनाः प्रयत्नवन्तो विजिगीषोद्यताः, अथ च निपुणा न्यायकुशलाः, एतादृशैरपि अन्यैवादिभिस्तीर्थान्तरीयैरनभिभवनीयम्, कैः किमिव, सर्वतेजोभिर्मणिप्रदीपादिभिर्भास्कर इव। यद्यप्युपमानपदस्योपमेय-पदसमानविभक्तिकत्वाद् भास्करमित्यस्य प्रसङ्गः, तथाप्यार्थत्वादित्थं प्रयोगः, यद्वा यदेतादृशं तीर्थं तद्वेशयामास इति यत्तदृश्यां संस्कारो विधेयः॥२०॥

श्लोक २० टीका

प्रशमरतिप्रकरणम् टीका

सर्वमेव सुखं सर्वसुखं द्वुःखलेशाकलडिकं मुक्तिसुखम् तस्य मूलमाद्यं प्रथमं बीजमहच्छासनम्। अथवा वैषयिकाणां सुखानां मुक्तिसुखस्य च सर्वेषां सुखानां मूलबीजं जिनशासनम्। सर्वे च तेऽर्थाश्च सर्वार्थाः पञ्चास्तिकायाः ससमयाः सर्वेषु सर्वार्थेषु यो निश्चयः परिच्छेदः एवं संसारस्थितिघटना मुक्तिमार्गश्चेति तं प्रकाशयति प्रतिपादयति जैनमेव शासनम्। सर्वे च ते गुणाश्च सर्वगुणाः। सर्वगुणानां सिद्धिर्निष्पत्तिः सर्वगुणसिद्धिः। साध्यते येन धनेन तच्च धनमिदमेव प्रवचनम्। अतः सर्वगुणसिद्धिसाधनधनमहच्छासनं द्रव्यपर्यायनयप्रपञ्चात्मकमन्यशासनन्याभावेन जयति॥३१३॥

श्लोक ३१३ टीका

तत्त्वार्थभाष्य

गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वत्यन्तविशुद्धागमैः परमप्रकृष्टवाङ्मतिबुद्धिशक्तिभिराचार्यैः कालसंहननायुर्दोषादल्प-शक्तीनां शिष्याणामनुग्रहाय यत् प्रोक्तं तदङ्गबाह्यमिति।

अध्याय १ सूत्र २०

तत्त्वार्थवार्तिक

अङ्गप्रविष्टमाचारादिद्वादशमेदं बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तगणधरानुस्मृतग्रन्थरचनम्॥१२॥ भगवदहत्सर्वज्ञ-हिमवन्निर्गतवागङ्गाऽर्थ-विमलसलिलप्रक्षालितान्तकरणैः बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तौर्गणधरैरनुस्मृतग्रन्थरचनम् आचारादिद्वादशविधमङ्गप्रविष्टमित्युच्यते।

अध्याय १ सूत्र २०, पृ.७२

आरातीयाचार्य-कृताङ्गार्थप्रत्यासत्ररूपमङ्गबाह्यम्॥१३॥ यद् गणधरशिष्य-प्रशिष्यैराचारातीयैरधिगत-श्रुतार्थतत्त्वैः कालदोषादल्पमेधायुर्बलानां प्राणिनामनुग्रहार्थमुपनिबद्धं संक्षिप्ताङ्गार्थवचनविन्यासं तदङ्गबाह्यम्।

अध्याय १ सूत्र २०, पृ.७८

⇨ धर्मपरीक्षा मूल

→ तित्युच्छे ओ व्व मओ सुन्तुच्छे ओवि हंदि उम्मग्गो। संसारे अ अणंतो भयणिज्जो तत्थ भाववसा ॥५॥

⇨ आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य मूल

→ एगद्वियाणि तिणिं उ पवयण सुत्तं तहेव अत्थो अ। इकिकक्स्स य इत्तो नामा एगद्विआ पंच ॥१२९॥ सुय धम्म तित्थ मग्गो पावयणं पवयणं च एगद्वा। सुत्तं तंतं गंथो पाढो सत्थं च एगद्वा ॥१३०॥ अणुओगो य नियोगो भास विभासा य वत्तियं चेव। अणुओगस्स उ एए नामा एगद्विआ पंच ॥१३१॥

⇨ आवश्यक निर्युक्ति एवं भाष्य टीका

→ अर्हद्वचनत्वात् प्रवचनस्य, ... इह च प्रवचनं सामान्यश्रुतज्ञानं, सूत्रार्थौ तु तद्विशेषाविति, आह-सूत्रार्थयोः प्रवचनेन सहैकार्थता युक्ता, तद्विशेषत्वात्, सूत्रार्थयोस्तु परस्परविभिन्नत्वात् न युज्यते, तथा च सूत्रं व्याख्येयं अर्थस्तु तद्व्याख्यानमिति, अथवा त्रयाणामप्येषां भिन्नार्थतैव युज्यते, प्रत्येकमेकार्थिकविभागसद्भावात्, अन्यथा एकार्थिकत्वे सति भेदेनैकार्थिकाभिधानमयुक्तमिति, अत्रोच्यते, यथा हि मुकुलविकसितयोः पद्मविशेषयोः संकोचविकासपर्यायभेदेऽपि कमलसामान्यतयाऽभेदः, एवं सूत्रार्थयोरपि प्रवचनापेक्षया परस्परतस्चेति, तथाहि-अविवृतं मुकुलतुल्यं सूत्रं, तदेव विवृतं प्रबोधितं विकचकत्प्यमर्थः, प्रवचनं चोभयमपीति, यथा चैषामेकार्थिकविभाग उपलभ्यते-कमलमरविन्दं पड़कजमित्यादि पद्मैकार्थिकानि, तथा कुड्मलं वृत्तं संकुचितमित्यादि मुकुलैकार्थिकानि, तथा विकचं फुल्लं विबुद्धमित्यादि विकसितैकार्थिकानि, तथा प्रवचनसूत्रार्थानामपि पद्ममुकुलविकसितकल्पाना-मेकार्थिकविभागोऽविरुद्धः। ... सामान्य-विशेषरूपत्वात्रप्रवचनस्य, सूत्रार्थयोरपि प्रवचनविशेषरूपत्वेन प्रवचनत्वोपपत्तेः।

श्लोक १२९ टीका

→ ... सूचनात् सूत्रं, ... तन्यतेऽनेनास्मादस्मिन्निति वा अर्थ इति तन्वं, ...

श्लोक १३० टीका

→ प्रवचनं-श्रुतज्ञानं तदुपयोगानन्यत्वाद्वा सङ्घ इति ३।

श्लोक १७९-१८०-१८१ टीका

→ द्वादशाङ्ग आचारादिभेदात् 'जिनाख्यातः' अर्हत्प्रणीतः स्वाध्यायः वाचनानिबन्धनत्वात् इह सूत्रमेव गृह्णते,

श्लोक ९९७ टीका

→ ... विजयतां कर्मपरप्रवादिविजयेनेति हृदयं, ...

श्लोक १५२३ टीका

⇨ धर्मसंग्रह टीका

→ एवं चारित्राद्याचाराणां शुद्धिं विधाय सकलधर्मानुष्ठानस्य श्रुतहेतुकत्वात् तस्य समृद्ध्यर्थं 'सुअदेवयाए करेमि काउस्सागं अन्नत्थे' त्यादि च पठित्वा श्रुताधिष्ठातृदेवतायाः स्मर्तुः कर्मक्षयहेतुत्वेन श्रुतदेवताकायोत्सर्गं कुर्यात्। तत्र च नमस्कारं चिन्तयति। देवताद्याराधनस्य स्वल्पयत्साध्यत्वेनाष्टोच्छ्रवासमान एवायं कायोत्सर्गं इत्यादि हेतुः सम्भाव्यः।

श्लोक ६५ टीका

२ विशेषावश्यकभाष्य टीका

→ प्रोच्यन्तेऽनेन, अस्मात् अस्मिन् वा जीवादयः पदार्था इति प्रवचनम्; अथवा प्रशब्दस्याऽव्ययत्वेनाऽनेकार्थद्योतकत्वात् प्रगतं जीवादिपदार्थव्यापकं, प्रधानं, प्रशस्तम्, आदौ वा वचनं प्रवचनं द्वादशाङ्गां गणिपिटकम्; आदित्वं चाऽस्य विवक्षित-तीर्थकरापेक्ष्या द्रष्टव्यम्, "नमस्तीर्थाय" इति वचनात् तीर्थकरेणाऽपि तत्रमस्करणादिति। अथवा जीवादितत्त्वं प्रवक्तीति प्रवचनमिति व्युत्पत्तेद्वादशाङ्गम्, गणिपिटकोपयोगानन्यत्वाद् वा चतुर्विधश्री-श्रमणसङ्घोऽपि प्रवचनमुच्यते।

श्लोक - १ टीका

→ एकोऽर्थो येषां तान्येकार्थिकानि त्रीण्येव। कानि पुनस्तानि?, प्रवचनमुक्तार्थम्, वक्ष्यमाणार्थं च, सामान्येन श्रुतज्ञानम्। सूचनात् सूत्रं, तद्विशेष एव। अर्यत इत्यर्थः, अयमपि तद्विशेष एव। एषां च प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां मध्य एकैकस्य प्रत्येकमेकार्थिकानि पञ्च पञ्च नामानि भवन्ति ।। इति निर्युक्तिगाथार्थः।।१३६६।।

श्लोक १३६६ टीका

→ ननु प्रवचनेन सह सूत्रा-ऽर्थयोरेकार्थता युक्ता, तद्विशेषत्वात्। तयोः सूत्रार्थयोः पुनः परस्परत एकार्थता न युज्यते, तयोरत्यन्तभेदात्; तथाहि-व्याख्येयं सूत्रम्, तद्व्याख्यानं चार्थ इति महान् भेदः। अथवा, त्रयाणामयेषां प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां भिन्नार्थतैव युज्यते। 'न च त्ति' न पुनः 'एकार्थता' इति शेषः, विभागाद् भिन्नविषयत्वात्। सामान्यविषयं हि प्रवचनम्, विशेषविषयौ च सूत्रार्थो, इति कथं तेषामेकार्थता?। न हि मृद्-घट-शरावादीनामेकार्थता युक्तिमती। इतरथायद्योकार्थान्येतानि त्रीण्यपि, तर्हि 'एकेककस्स य एत्तो नामा एगद्विया पञ्च' इत्यनेन यान्येकैकस्य पञ्च पञ्चैकार्थिकान्यभिधास्यन्ते, तानि न युज्यन्ते एव। न हीन्द्र-शक्र-पुरन्दरादिशब्दानामेकार्थानामपि पुनरपि प्रत्येकमेकार्थिकान्युपपद्यन्ते इति।।१३७०।।१३७१।।

अत्र प्रतिविधानमाह-

यथेह मुकुलं, फुल्लमिति च, एतयोः संकोच-विकाशरूपतया भेदः, सामान्यार्थतया चाभेदः कमलमिति। न चैषां पुनः प्रत्येकमेकार्थिकानि न युज्यन्ते, किन्तु श्रूयन्ते एव प्रत्येकं तदेकार्थिकानि, तद्यथा-आद्यस्य मुकुलं, कुड्मलं, कोरकं, जालकं, कलिका, वृन्तमित्यादिः; द्वितीयस्य तु फुल्लं, विकोचं, (विकोशं)विकाशं, विकसितम्, उन्मीलितम्, उन्मिषितं, स्मितम्, उन्निदं, विजृम्भितं, हसितम्, उद्बुद्धं, व्याकोशमित्यादि। तृतीयस्य कमलं, पद्मम्, अरविन्दं, पड्कजं, सरोजमित्यादि। तथेहाऽप्यविवृतार्थतो मुकुलकल्पं सूत्रमुच्यते, तदेव बोधकाले व्याख्यानकाले विवृतं सत् समुत्फुल्लकमलकल्पमर्थोऽभिधीयते। विशेषरूपतया च किञ्चिन्मात्रमनयोर्भेदः, सामान्यरूपतया त्वेकत्वं ज्ञेयं प्रवचनं श्रुतज्ञानमिति। न चैषां प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानामेकार्थिकानि न युज्यन्ते 'सुयधम्म तित्थ' इत्यादिनाऽनन्तरमेवाभिधास्यमानत्वादिति।।१३७२।।१३७३।।

श्लोक १३७०-१३७१-१३७२-१३७३ टीका

→ एवं प्रस्तुतयोः सूत्रा-ऽर्थयोरपि विवक्षयैकार्थतादयो भावनीयाः, तथाहि-प्रवचनलक्षण एकस्मिन्नर्थे द्वयोरपि सूत्राऽर्थयोर्वृत्तत्वादेकार्थता; सूत्रस्य वाचकत्वात्, अर्थस्य तु वाच्यत्वाद् भिन्नार्थता। 'पवयणमुभयं च तयं ति' तच्च

सूत्रा-१र्थयोरुभयमपि प्रवचनमुच्यते । त्रिकं चैतत् सूत्रा-१र्थ-प्रवचनलक्षणं विष्वक् पृथग् बहुपर्यायं बह्वेकार्थिकम्, तथा च वक्ष्यति-'सुयथम्म तित्थ मगगो' इत्यादि ॥१३७४ ॥१३७५ ॥

श्लोक १३७४-१३७५ टीका

→ ... सूत्रं, तन्नं, ग्रन्थः, पाठः, शास्त्रं च, इत्येतानि सूत्रैकार्थिकानि ॥

श्लोक १३७८ टीका

→ अथार्थैकार्थिकानि वक्तव्यानि, तत्राऽर्थः, व्याख्यानम्, अनुयोग इत्यनर्थान्तरम्, इत्यनुयोगैकार्थिकान्याह-अनुयोगः, नियोगः, भाषा, विभाषा, वार्तिकम्, इति पञ्चानुयोगैकार्थिकानि ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१३८५ ॥

श्लोक १३८५ टीका

२ परिशिष्ट पर्व

→ इतश्च तस्मिन्दुष्काले कराले कालरात्रिवत् । निर्वाहार्थं साधुसङ्घस्तीरं नीरनिधेययौ ॥५५ ॥ अगुण्यमानं तु तदा साधुनां विस्मृतं श्रुतम् । अनभ्यसनतो नश्यत्यधीतं धीमतामपि ॥५६ ॥ सङ्घोऽथ पाटलीपुत्रे दुष्कालान्तेऽखिलोऽमिलत् । यदडगाध्ययनोद्देशाद्यासीद्यस्य तदाददे ॥५७ ॥ ततश्चैकादशाड्गानि श्रीसङ्घोऽमेलयत्तदा । दृष्टिवादनिमित्तं च तस्थौ किंचिद्विचिन्तयन् ॥५८ ॥ नेपालदेशमार्गस्थं भद्रबाहुं च पूर्विणम् । ज्ञात्वा सङ्घः समाहवातुं ततः प्रैषीन्मुनिद्वयम् ॥५९ ॥ गत्वा नत्वा मुनी तौ तमित्यूचाते कृताञ्जली । समादिशति वः सङ्घस्तत्रागमनहतवे ॥६० ॥ सोऽप्युवाच महाप्राणं ध्यानमारब्धमस्ति यत् । साध्यं द्वादशभिर्वर्णनार्गमिष्याम्यहं ततः ॥६१ ॥ महाप्राणे हि निष्पत्रे कार्ये कस्मिंश्चिदागते । सर्वपूर्वाणि गुण्यन्ते सूत्रार्थाभ्यां मुहूर्ततः ॥६२ ॥ तद्वचस्तौ मुनी गत्वा सङ्घस्याशंसतामथ । सङ्घोऽप्यपरमाहूयादिदेशोति मुनिद्वयम् ॥६३ ॥ गत्वा वाच्यः स आचार्यो यः श्रीसङ्घस्य शासनम् । न करोति भवेत्स्य दण्डः क इति शंस नः ॥६४ ॥ सङ्घबाह्यः स कर्तव्यं इति वक्ति यदा स तु । तर्हि तदण्डयोग्योऽसीत्याचार्यो वाच्य उच्चकैः ॥६५ ॥ तांश्यां गत्वा तथैवोक्त आचार्योऽप्येवमूचिवान् । मैवं करोतु भगवान्सङ्घः किं तु करोत्वदः ॥६६ ॥ मयि प्रसादं कुर्वाणः श्रीसङ्घः प्राहिणोत्तिव्ह । शिष्यान्मेधाविनस्तेष्यः सप्त दास्यामि वाचनाः ॥६७ ॥ तत्रैकां वाचनां दास्ये भिक्षाचर्यात आगतः । तिसृषु कालवेलासु तिसोऽन्या वाचनास्तथा ॥६८ ॥ सायाहनप्रतिक्रमणे जाते तिसोऽपराः पुनः । सेत्यत्येवं सङ्घकार्यं मत्कार्यस्याविबाधया ॥६९ ॥ ताभ्यामेत्य तथाऽख्याते श्रीसंघोऽपि प्रसादभाक् । प्राहिणोत्थूलभद्रादिसाधुपञ्चशर्तो ततः ॥७० ॥ तान्सूरीर्वाचयामास तेऽप्यल्पा वाचना इति । उद्भज्येयुर्निंजं स्थानं स्थूलभद्रस्त्ववास्थित ॥७१ ॥

सर्ग नवमो

→ ततो दशमपूर्वस्य बहूनि विषमाणि च । अध्येतुं यमकान्यार्यरक्षितर्षिः प्रचक्रमे ॥१०९ ॥ इतश्च सन्दिदिशतुः पितरावार्यरक्षितम् । नागच्छसि किमद्यपि विस्मृतास्तव किं वयम्? ॥११० ॥ त्वं नः करिष्यस्युद्योतमिति ह्याशामकृष्णहि । तवानागमने सर्वं पश्यामस्तु तमोमयम् ॥१११ ॥ एवमाहूयमानोऽपि सन्देशवचनैस्तयोः । यावदध्ययनासक्तो ववले नार्यरक्षितः ॥११२ ॥ तावत्ताभ्यां तमाहवातुमनोभ्यां फल्नुरक्षितः । प्राणप्रियोऽनुजस्तस्य प्रैषि निर्बन्धशिक्षया ॥११३ ॥ (युग्मम्) द्रुतं गत्वा च नत्वा च सोऽवादीदार्यरक्षितम् । किमेवं कठिनोऽभूस्त्वमनुत्कण्ठः कुटुम्बके ॥११४ ॥ वैराग्यपर्शुना च्छिन्नं यद्यपि प्रेमबन्धनम् । तथापि तव कारुण्यमस्ति स्वस्तिनिबन्धनम् ॥११५ ॥ शोकपङ्कनिमग्नोऽस्ति बन्धुवर्गश्च

साम्प्रतम् । तदागत्य तमुद्धर्तुं भगवंस्तव साम्प्रतम् ॥११६॥ इति तेनानुजेनोक्तो गन्तुं तत्रार्यरक्षितः । श्रीवज्रस्वामिनं नत्वा पप्रच्छ स्वच्छमानसः ॥११७॥ अधीष्ठेति ततस्तेन प्रत्युक्तः स पुनः पठन् । किं तेऽस्मि विस्मृतः फलुरक्षितेनेत्यजल्प्यत ॥११८॥ बान्धवाश्च परिव्रज्यामनोरथरथस्थिताः । न कुत्रापि प्रवर्तन्ते त्वया सारथिना विना ॥११९॥ तदेहि देहि प्रव्रज्यां जगत्पूज्यां स्वगोत्रिणाम् । श्रेयस्यपि सकर्णोऽपि किमद्यापि प्रमाद्यसि? ॥१२०॥ अथार्यरक्षितः स्माह यदि सत्यमिदं वचः । ततस्त्वं तावदादत्स्व वत्स! सत्त्वहितं वतम् ॥१२१॥ एवमुक्तस्ततस्तेन श्रद्धानिर्धूतमानसः । सोऽवददेहि को हि स्यात्पीयूषस्य पराङ्मुखः ॥१२२॥ अथार्यरक्षितः प्रीतस्तस्यामृतकिरा गिरा । स्वयं तमनुजग्राह दीक्षया शिक्षयाऽपि च ॥१२३॥ यातुमुक्तोऽन्यदा फलुरक्षितेनार्यरक्षितः । अधीताशेषयमको गन्तुमूचे पुनर्जरुम् ॥१२४॥ प्रागविवारितस्तेन स खेदादित्यचिन्तयत् । स्वजनाह्वानगुरुवाजासङ्कटे पतितोऽस्मि हा ॥१२५॥ अधीयानः पुनः प्रागवद्यमकेभ्यः पराजितः । कृताज्जलिपुटो भूत्वा गुरुन्त्वा च सोऽब्रवीत् ॥१२६॥ दशमस्यास्य पूर्वस्य मयाधीतं कियत्प्रभो? । अवशिष्टं कियच्चेति सप्रसादं समादिश ॥१२७॥ जगादगुरुरप्येवं स्मितविच्छुरिताधरः । बिन्दुमात्रं त्वयाऽधीतमब्धितुल्यं तु शिष्यते ॥१२८॥ इति श्रुत्वा गुरोर्वाचमूचिवानार्यरक्षितः । परिश्रान्तोऽहमध्येतुं प्रभुर्नातः परं प्रभो! ॥१२९॥ शेषमप्यचिरेणापि त्वमागमयसि श्रुतम् । धीमन्नधीष्ठ धीरोऽसि किमकाण्डे विषोदिसि? ॥१३०॥ एवमाश्वासितस्तेन गुरुणा करुणावता । पुनः प्रवृत्तः सोऽध्येतुं भग्नोत्साहोऽपि भक्तिभाक् ॥१३१॥ (युगमम्) फलुरक्षितमन्येद्युर्मूर्तिमद्बन्धुवार्चिकम् । दर्शयनुत्सुको गन्तुं श्रीवज्रं स पुनर्जगौ ॥१३२॥ अयमुत्साह्यमानोऽपि हन्त गन्तुमनः कथम्? । एवं विचिन्तयन्वज्रस्वाम्यभूपयोगभाक् ॥१३३॥ सोऽथामस्तेत्यतो यातो नायमायास्यति ध्रुवम् । स्तोकं ममायुर्मय्येव पूर्वं च दशमं स्थितम् ॥१३४॥ अनुजातस्ततस्तेन गमनार्यरक्षितः । सफलुरक्षितः शीघ्रं पुरं दशपुरं ययौ ॥१३५॥

सर्ग तेरमो

३ विचाररत्नाकर

→ ननु मध्ये कियन्तं कालं यावत्साधवो नाभूवन् साध्याभासाश्च केचन स्वमतिकलिप्तजिनालयजिनप्रतिमो-पढौकित-धान्याद्युपजीविनो-ऽभूवन्? वर्षसहस्रद्वयातिक्रमे च वयं जिनशासनोद्धाराय सुविहिताः साधवः समुद्भूताः, इत्यादि यज्जिनप्रतिमारिपवः प्रलपन्ति, तच्च तेषां भूतग्रस्तगालीप्रदानप्रायम् । यतः सिद्धान्ते एकविंशतिवर्षसहस्रं यावत्, श्रीमद्वर्धमानस्वामिनस्तीर्थस्य साधुसाध्वीश्रावक-श्राविकारूपस्याव्यवच्छिन्नत्वेनोक्तत्वात् । तथा हि- "एएसि णं भंते ! चउवीसाए तित्थगराणं कइ जिणंतरा पण्णत्ता? गोयमा ! तेवीसं जिणंतरा पण्णत्ता । एएसि णं भंते ! तेवीसाए जिणंतरे सु कस्स कहिं कालियसुअस्स वोच्छेदे पण्णत्ते? गोयमा! एएसु णं तेवीसाए जिणंतरे सु पुरिमपच्छिमएसु अद्दुसु अद्दुसु जिणंतरे सु एत्थं णं कालिअसुअस्स अब्बोच्छेदे पण्णत्ते, मज्जिमएसु सत्तसु जिणंतरे सु एत्थं णं कालियसुअस्स वोच्छेदे पण्णत्ते, सव्वत्थवि णं वोच्छिन्ने दिढ्ठिवादे । जंबूदीवे णं भंते ! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए देवाणुपिण्याणं केवइयं कालं पुव्वगए अणुसज्जिस्सई? गोयमा ! जंबूदीवे णं दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए ममं एं वाससहस्रं पुव्वगए अणुसज्जिस्सई । जहा णं भंते ! जंबूदीवे दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए देवाणुपिण्याणं एं वाससहस्रं अणुसज्जिस्सई, तहा णं भंते ! जंबूदीवे दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए अवसेसाणं तित्थगराणं केवइयं कालं

पुव्वगए अणुसज्जित्था? गोयमा! अत्थेगइया णं संखेज्जं कालं अत्थेगइयाणं असंखेज्जं कालं। जंबुद्दीवे णं भंते! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए देवाणुप्पियाणं केवतियं कालं तित्थे अणुसज्जिसइ? गोयमा! जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे ममं इमीसे ओसप्पिणीए एक्कवीसं वाससहस्राइं तित्थे अणुसज्जिससइ। जहा णं भंते! जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए देवाणुप्पियाणं एक्कवीसं वाससहस्राइं तित्थे अणुसज्जिससइ, तहा णं जंबुद्दीवे णं दीवे भारहे वासे आगमेस्साणं चरमतित्थगरस्स केवइयं कालं तित्थे अणुसज्जिससइ? गोयमा! जावइएणं उसभस्स अरहओ कोसलियस्स जिणपरियाए एवइयाइं संखेज्जाइं आगमेस्साणं चरम तित्थगरस्स तित्थे अणुसज्जिससइ" इति। वृत्तिर्था-'कई ण' मित्यादि 'कस्स कहिं कालियसुअस्स वोच्छेए पण्णते' त्ति कस्य जिनस्य संबन्धिनः कस्मिन् जिनान्तरे कयोर्जिनयोरन्तरे कालिकश्रुतस्यैकादशाङ्गीरूपस्य व्यवच्छेदः प्रज्ञप्तः? इति प्रश्नः, उतरं तु 'एएसि ण' मित्यादि इह च कालिकस्य व्यवच्छेदे पृष्ठे यदपृष्ठस्याव्यवच्छेदस्याभिधानं तद्विपक्षज्ञापने सति विवक्षितार्थबोधनं सुकरं भवतीति कृत्वा कृतमिति। 'मज्जिमएसु सत्तसु' त्ति अनेन 'कस्स कहिं' इत्यस्योत्तरं अवसेयम्, तथा हि-मध्यमेषु सप्तस्वित्युक्ते सुविधिजिनतीर्थस्य 'सुविधिशीतलजिनयोरन्तरे व्यवच्छेदो बभूव, तदव्यवच्छेदकालश्च पल्योपमचतुर्भागः, एवमन्येऽपि षड् जिनाः षट् च जिनान्तराणि वाच्यानि। केवलं व्यवच्छेदकालः सप्तस्वप्येवमवसेयः। "चउभागो१ चउभागो२, तिणिं य चउभाग३ पलियमेंगं च४। तिणेव य चउभागो५, चउत्थभागो६ य चउभागो७।।१।।" इति। 'एत्यं णं' ति एतेषु प्रज्ञापकेनोपदर्शयमानेषु जिनान्तरेषु कालिकश्रुतव्यवच्छेदः प्रज्ञप्तः। दृष्टिवादापेक्षया त्वाह- 'सव्वत्थ वि णं वोच्छिणे दिद्विवाए' त्ति सर्वेषांपि जिनान्तरेषु न केवलं सप्तस्वेव कवचित् कियन्तमपि कालं व्यवच्छिन्नो दृष्टिवाद इति। व्यवच्छेदाधिकारादेवेदमाह- 'जंबुद्दीवे ण' मित्यादि। 'देवाणुप्पियाणं' ति युष्माकं संबन्धि 'अत्थेगइयाणं संखेज्जं कालं' ति पश्चानुपूर्व्या पाश्वनाथादीनां संख्यातं कालम्। 'अत्थेगतियाणं असंखेज्जं कालं' ति ऋषभादीनां 'आगमेस्साणं' ति आगमिष्यतां-भविष्यतां महापद्मादीनां जिनानां 'कोसलियस्स' त्ति कोशलदेशजातस्य 'जिणपरियाए' त्ति केवलिपर्यायः स च वर्षसहस्रन्यूनं पूर्वलक्षमिति। इति श्रीभगवतीविंशतितमशतकाष्टमोदेशके ८०६ प्रतौ ५१४ पत्रे।।१७।।

भगवती विचारनामा पञ्चम तरंग

बृहत्कल्पसूत्र टीका

→ नोआगमतो द्रव्यशासनं व्यतिरिक्तं 'कृतकरणं' मुद्रा इत्यर्थः। आज्ञाऽपि द्रव्यतो नोआगमतो व्यतिरिक्ता सैव मुद्रा। अथवा 'द्रव्यनिमित्तं' द्रव्योत्पादननिमित्तं यत् 'उभयं' शासनमाज्ञा तद् द्रव्यशासनं सा द्रव्याज्ञा। 'द्वे अपि च' शासनाऽज्ञे भावत इदमेवाभ्ययनम्। किमुक्तं भवति? - नोआगमतो भावशासनं भावाज्ञा च इदमेव कल्पाख्यमध्ययनम्। तथाहि- य एतस्याज्ञां न करोति सोऽनेकानि मरणादीनि प्राप्नोति।।१८४।।

श्लोक १८४ टीका

→ आह कियन्तः प्रज्ञापनीयाः? कियन्तोवा अप्रज्ञापनीया भावाः? इति तावद् वयं जिज्ञासामहे अतो निरुच्यतामेतद् भगवद्भरित्याशङ्क्याह-
पन्नवणिज्जा भावा, अणंतभागो उ अणभिलप्पाणं। पन्नवणिज्जाणं पुण, अणंतभागो सुअ निबद्धो।।१६४।।

ये प्रज्ञापयितुं-वक्तुं शक्यन्ते ते प्रज्ञापनीयाः अभिलाप्या इत्येकोऽर्थः, ते च भू-भूधर-विमान-ग्रह-नक्षत्रादयः। एतद्विपरीता अप्रज्ञापनीयाः। द्वावपि च राशी अनन्तौ, परं महान् परस्परं विशेषः। तथाहि-प्रज्ञापनीया भावाः सर्वेऽपि समुदिताः सन्तोऽनभिलाप्यानां भावानामनन्तभागो भवति, अनन्ततमे भागे वर्तन्त इति भावः। तेषामपि प्रज्ञापनीयानां भावानामनन्ततम एव भागः 'श्रुते' द्वादशाङ्गलक्षणे सूत्ररचनया निबद्धः, अनन्तकस्याऽनन्तभेदभिन्नत्वादित्यभिप्रायः। १६४ ॥

आह कथमेतत् प्रतियते यथा 'प्रज्ञापनीयानामनन्तभागः श्रुते निबद्धः?' उच्यते-

जं चउदसपुव्वधरा, छट्टाणगया परोप्परं होति । तेण उ अण्ठंभागो, पत्रवणिज्जाणं जं सुतं । १६५ ॥

'यद्' यस्मात् चतुर्दशपूर्वधरा: 'षट्स्थानगताः' अनन्तभागादिष्टस्थानवर्त्तिनः परस्परं भवन्ति । कथम्? इति चेद्, उच्यते-इह चतुर्दशपूर्वी चतुर्दशपूर्विणः किं तुल्यः? किं वा हीनः? किं वाऽभ्यधिकः? इति चिन्तायां निर्वचनं तुल्यो वा हीनो वा अभ्यधिको वा । यदि तुल्यस्तदा तुल्यत्वादेव नास्ति विशेषः। अथ हीनस्ततो यदपेक्षया हीनस्तमुद्दिशयाऽनन्तभागहीनो वा असङ्ख्येयभागहीनो वा सङ्ख्येयभागहीनो वा सङ्ख्येयगुणहीनो वा असङ्ख्येयगुणहीनो वा अनन्तगुणहीनो वा । अथाभ्यधिकस्ततो यदपेक्षयाऽभ्यधिकस्तं प्रतीत्याऽनन्तभागाभ्यधिको वा असङ्ख्येयभागाभ्यधिको वा सङ्ख्येयभागाभ्यधिको वा सङ्ख्येयगुणाभ्यधिको वा असङ्ख्येयगुणाभ्यधिको वा अनन्तगुणाभ्यधिको वा । आह समाने सर्वेषामव्यक्षरलाभे षट्स्थानपतितत्वमेव कथं जागटीति? उच्यते-एकस्मात् सूत्रादनन्ता-ऽसङ्ख्येय-सङ्ख्येयगम्यार्थगोचरा ये मतिविशेषाः श्रुतज्ञानाभ्यन्तरवर्त्तिनस्तैः परस्परं षट्स्थानपतितत्वं न विरुद्ध्यते । तदुक्तम्- अक्खरलंभेण समा, ऊळहिया हुंति मझिविसेसेहि । ते पुण मझिविसेसे, सुयनाणब्बंतरे जाण । ।(विशेष० गा० १४३)

एवंविधं च षट्स्थानपतितत्वं प्रज्ञापनीयानामनन्ततमभागमात्र एव श्रुतनिबद्धे घटमानकं भवति । यदि हि सर्व एव प्रज्ञापनीया भावाः श्रुते निबद्धा भवेयुस्तर्हि चतुर्दशपूर्विणोऽपि परस्परं तुल्या एव भवेयुर्न षट्स्थानपतिता इति । अत एवाह-‘तेन’ कारणेन यत् किमपि 'श्रुतं' चतुर्दशपूर्वरूपं तत् प्रज्ञापनीयानामनन्ततमो भागो वर्तते इति । १६५ ॥

श्लोक १६४-१६५ टीका

ॐ तत्त्वार्थसूत्र सिद्धसेनगणिटीका

.. तस्यापातस्यार्थस्य तद्गणिधरवचनं प्रतिपादकमित्याप्तवचनं भण्यते । यद्वा गणधरवचनमेवाप्तवचनम्, निश्चयोपजायमानत्वात् आप्तवचनमुच्यते । एवमागमादिष्वपि घटमानमायोज्यमिति । आगच्छत्याचार्यपरम्परया वासनाद्वारेणेत्यागमः, उपदिश्यते-उच्चार्यते इत्युपदेशः, ऐतिह्यमेवमेतद् वृद्धाः स्मरन्तीति, आम्नायते-अभ्यस्यते निजरार्थिभिरत्याम्नायः, प्रकर्षण नामादिनयप्रमाण-निर्देशादिभिश्च यत्र जीवादयो व्याख्यातास्तत् प्रवचनम्, जिना रागादिसन्तानविजि(वर्जि?)तास्तेषामिदं वचनमिति । एवमेभिरनर्थान्तरवर्तिभिः एकोऽर्थः प्रतिपाद्यते द्वादशाङ्गं गणिपिटकमित्यावत्, स चावश्यकादिराचारादिश्च ।।

अध्याय - १, सूत्र २० टीका

भावतीर्थ - यतुर्विध श्रीसंघ

सिद्धं सिद्धत्थाणं, ठाणमणोवमसुहं उवगयाणं ।
कुसमयविसासणं, सासणं जिणाणं अवजिणाणं ॥१॥

(सन्मतितर्क प्रकरण० श्लोक-१)

त्रीजुं छवंतीर्थ यतुर्विध श्रीसंघ :

छवंत तीर्थभां आपशे (१) गीतार्थ गुरु अने तेमनी अविश्विन परंपरा तेमજ (२) द्वादशांगी३५ भावश्रुतनुं विवेचन कर्यु. हवे 'त्रीजुं छवंत तीर्थ ते यतुर्विध श्री संघ छे.

१ तत्र येनेह जीवा जन्मजरामरणसलिलं मिथ्यादर्शनाविरतिगम्भीरं महाभीषणकषायपातालं सुदुर्लङ्घ्यमोहावर्तरौद्रं विचित्र-दुःखोद्गुष्टश्वापदं रागद्वेषपवनविक्षोभितं संयोगवियोगवीचीयुक्तं प्रबलमनोरथवेलाकुलं सुदीर्घं संसारसागरं तरन्ति तत्तीर्थमिति । एतच्च यथावस्थितसकलजीवादिपदार्थप्रसूपकम्, अत्यन्तानवद्यान्याविज्ञातचरणकरणक्रियाऽधारं, त्रैलोक्यगतशुद्धधर्म-संपद्युक्तमहासत्त्वाश्रयम्, अचिन्त्यशक्तिसमन्वितविसंवादिपरमबोहित्यकल्पं प्रवचनं सङ्ख्यो वा, निराधारस्य प्रवचनस्यासम्भवात् । उक्तं च- 'तित्थं भंते! तित्थं? तित्थगरे तित्थं?' 'गोयमा! अरहा (प्र.अरिहा) ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउव्वण्णो समणसङ्ख्यो' । (ललितविस्तरा टीका)

☆ तीर्थं पुनः सम्पूर्ण चतुर्विधश्रमणसङ्घः, तदुक्तं प्रज्ञपत्याम्-'तित्थं भंते! तित्थं तित्थगरे तित्थं? गोयमा! अरहा ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउव्वण्णो समणसंघे, तंजहा- समणा य समणीओ सावया य साविआओ।'" त्ति ।

(गुरुतत्त्वविनिश्चय उल्लास -१ श्लोक २०६ टीका)

☆ तित्थं च-चातुवण्णो समणसंघो पढमादिगणधरा वा,

(नंदीसुतं चूर्णं)

☆ प्रकृष्टं प्रशस्तं वा वचनं प्रवचनं द्वादशांगी, तथा तरन्ति येन भवोदधिमिति तीर्थ द्वादशांगेव, तथाप्याधाराधैययोरभेदविवक्षणात्प्रवचनं तीर्थ-च संघ उच्यत इति ।

(पंचाशक० प्रतिष्ठाप्रकरण पंचाशक श्लोक ३९ टीका)

☆ तीर्थ पुनश्चातुर्वर्णः श्रमणसंघः प्रथमगणधरो वा । तथा चोक्तं-तित्थं भंते तित्थं तित्थगरे तित्थं गोयमा अरहं ताव नियमा तित्थंकरे तित्थं पुण चाउव्वन्नो समणसंघो पढमगणधरो वा इत्यादि । (श्रावकप्रज्ञप्ति श्लोक ७६ टीका)

☆ तित्थं चाउव्वण्णो संघो सो पढमए समोसरणे । उप्पण्णो उ जिणाणं वीरजिणिंदस्स बीअंमि ॥२६५॥ (आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य)

☆ भावतीर्थ तु नोआगमतः संघः, सम्यग्दर्शनादिपरिणामानन्यत्वात्, यत उक्तं - “तित्थं भंते! तित्थं? तित्थकरे तित्थं? गोयमा! अरिहा ताव नियमा तित्थयरे, तित्थं पुण चाउव्वण्णो समणसंघो, पढमगणहरो वा” ।

(आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य श्लोक ८० टीका)

☆ प्रवक्तीति वा प्रवचनं सङ्घः । (आवश्यक निर्युक्ति एवं भाष्य श्लोक ९० टीका)

☆ ‘तीर्थ’ प्राक्निरूपितशब्दार्थं, तच्च संघ इत्युक्तं, इह तु तदुपयोगानन्यत्वात् प्रवचनं तीर्थमुच्यते, (आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य श्लोक १३० टीका)

☆ प्रवचनं-श्रुतज्ञानं तदुपयोगानन्यत्वाद्वा सङ्घ इति.. (आवश्यकसूत्र निर्युक्ति एवं भाष्य श्लोक १७९ थी १८१ टीका)

☆ ‘पवयणिति’ प्रवचनं अशेषः सङ्घः चतुर्विधश्रीश्रमणसङ्घः । (सम्यक्त्वसप्ततिः श्लोक १८-१९-२० टीका)

☆ महाराजपथो मुक्तेश्चतुर्वर्णविराजितम् । द्वादशाङ्गं पुनर्जनं वचनं पुरमुच्यते ।

(वैराग्यरति चोथो सर्ग श्लोक १२९८, वैराग्यकल्पलता पांचमो स्तबक श्लोक १३०६)

☆ यदेतदाचारादिदृष्टिवादपर्यन्तं द्वादशाङ्गं परमागमरूपं तदाधारभूतचतुर्वर्णश्रीश्रमणसङ्घलक्षणं वा मन्दिरं

(उपमिति० प्रथम प्रस्ताव)

☆ भावतीर्थ तु चतुर्वर्णः श्रमणसङ्घः प्रथमगणधरो वा । यदाह- “तित्थं भन्ते तित्थं तित्थयरे तित्थं? गोयमा! अरिहा ताव नियमा तित्थंकरे । तित्थं पुण चाउवण्णे समणसंघे पढमगणहरे वा” [भगवतीसू ६८२] ।

(योगशास्त्र प्रकाश २ श्लोक १६ टीका)

☆ तत्र तीर्थं चतुर्विधश्रमणसङ्घे उत्पन्ने सति ये सिद्धाः ते तीर्थसिद्धाः ।१। अतीर्थं जिनान्तरे साधुव्यवच्छेदे सति जातिस्मरणादिनाऽवाप्तापवर्गमार्गाः सिद्धाः अतीर्थसिद्धाः, मरुदेवीप्रभृतयो वा, तदा तीर्थस्याऽनुत्पन्नत्वात् ।२।

(योगशास्त्र प्रकाश ३, श्लोक १२३ टीका)

☆ तित्थंति पुव्वभणियं संघो जो णाण-चरणसंघाओ । इह पवयणं पि तित्थं तत्तोऽणत्यंतरं जेण ॥१३८०॥

(विशेषावश्यकभाष्य मूल)

☆ भावे भावविषयं श्रुतविहितं श्रुतप्रतिपादितं सङ्घस्तीर्थम्, तथा च भगवत्यामुक्तम्, “तित्थं भंते! तित्थं तित्थयरे तित्थं? गोयमा! अरहा ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउव्वन्नो समणसंघो” इति । (विशेषावश्यकभाष्य श्लोक १०३२ टीका)

☆ कस्मात् पुनः संघो भावतीर्थम्?, इत्याह-

यद् यस्मात् तारयति पारं प्रापयति तेन तत् संघलक्षणं भावतस्तीर्थमिति संबन्धः । कुतस्तारयति?, इत्याह-तद्विपक्षभावादिति तेषां ज्ञान-दर्शन-चारित्राणां विपक्षोऽज्ञान-मिथ्यात्वाविरमणानि तद्विपक्षस्तल्लक्षणो भावो जीवपरिणामस्तद्विपक्षभावस्तस्मात् तारयति । कुत?:, इत्याह-ज्ञान-दर्शन-चारित्रभावतः-ज्ञानाद्यात्मकत्वादित्यर्थः । यो हि ज्ञानाद्यात्मको भवति सोऽज्ञानादिभावात् परं तारयत्येवेति भावः । न केवलमज्ञानादिभावात् तारयति, तथा, भवभावतश्च तारयति, भवः संसारस्त्र भवनं भावस्तस्मादि-

શ્રીસંઘ ત્રીજું ભાવધર્મતીર્થ છે. શ્રી સંઘના વર્ણનમાં તમારી વાતો આવશે અને ભારે પડે તેવું ઘણું વર્ણન છે. સૌ પહેલાં સંઘની વ્યાખ્યા સમજવા જેવી છે. ભાવશ્રુતસ્વરૂપ શાસ્ત્રોને વરેલા ગીતાર્થ ગુરુ જે જીવંત તીર્થ છે, તેમના અનુશાસનમાં રહેલા શિષ્યોનો સમુદ્દાય તે ગચ્છ. શિષ્ય સિવાયનો પણ તેમનો આજ્ઞાવર્તી સર્વ સમુદ્દાય ગચ્છમાં જ ગણાય. આવા અનેક ગચ્છ ભેગા થાય એટલે એક કુલ થાય અને અનેક કુલોના સમૂહથી એક ગણ રચાય, અને અનેક ગણોનો સમુદ્દાય તે શ્રી સંઘ. સંઘ એટલે તમારા મનમાં જેવી સમજણ છે તેવો અર્થ નહીં.

સભા : સંઘમાં શ્રાવક ન આવ્યા ?

સાહેબજી : તે તે ગીતાર્થ ગુરુને માર્ગદર્શક તરીકે માનનારા દિગ્બંધનવાળા શ્રાવકો ગૃહસ્થ શિષ્યોરૂપે ગચ્છમાં સમાવેશ પામી જ જાય. શાસ્ત્રમાં માત્ર સાધુ-સાધ્વીને જ ગીતાર્થ ગુરુનું દિગ્બંધન નથી કહ્યું, પરંતુ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને પણ દિગ્બંધનની વિધિ દર્શાવેલ છે. એટલે પ્રત્યેક ગીતાર્થના નિશ્રાવર્તી સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ શિષ્ય પરિવાર હોઈ શકે, જે શ્રી સંઘના પેટા ઘટકના ઘટકનું ઘટક છે; કારણ કે શ્રીસંઘનું વ્યવસ્થાતંત્ર તો શાસ્ત્રજ્ઞ ગીતાર્થ આધારિત ગચ્છ, કુલ, ગણગર્ભિત જ છે.

શ્રીસંઘનાં ઘટક તત્ત્વો :

હવે શ્રીસંઘનાં ઘટક તત્ત્વો સ્પષ્ટતાથી ૨જૂ કરું છું. સૌ પ્રથમ ભાવતીર્થ તે ગીતાર્થ ગુરુ, જે સૂત્ર-અર્થના

ત્ર્યાઃ । યસ્માત् સ્વયં જ્ઞાનાદિભાવાત્મકઃ, તથા�જ્ઞાનાદિભાવાદ્ ભવભાવાચ્ચ ભવ્યાંસ્તારયતિ, તસ્માદસૌ સંઘો ભાવતીર્થમિતોહ તાત્પર્યમ્; ઉક્તં ચ- "રાગાદ્યમ્ભા: પ્રમાદવ્યસનશતચલદીર્ઘકલ્લોલમાલ: ક્રોધેર્ષાવાડવાનિનૃતિજનનમહાનક્ર-ચંગ્રૌધરોદ્: । તૃષ્ણાપાતાલકુમ્ભો ભવજલધિરયં તીર્થયતે યેન તૂર્ણ તજ્જાનાદિસ્વભાવં કથિતમિહ સુરેન્દ્રાચિતૈર્ભાવતીર્થમ् ॥૧૧॥" ઇતિ ॥૧૦૩૩॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૩૩ ટીકા)

★ તીર્થતેઽનેતિ તીર્થ પૂર્વમેવાઽત્રાષ્યુક્તમ્ । કિમ્?, ઇત્યાહ-સંઘ: । કિંવિશિષ્ટઃ? । જ્ઞાન-ર્દર્શન-ચારિત્રગુણસંઘાતઃ । ઇહ તુ પ્રવચનમણિ તીર્થમુચ્યતે યસ્માત्, તતઃ સંઘાતાત् તદપિ શ્રુતજ્ઞાનરૂપત્વાદનર્થાન્તરમેવેતિ ॥૧૩૮૦॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૩૮૦ ટીકા)

★ .. અત્ર ચાદૌ પૂર્વજીતકલ્પગતાસ્તદ્વૂપા એવ ચતુર્વિશતિગાથા: સન્તિ । તાસાં વ્યાખ્યાઽપિ પ્રાયસ્તદ્વૂપૈવ । તથાહિ-સર્વાણ્યપિ શાસ્ત્રાણિ મંગલાભિધેયપ્રયોજનપ્રતિપાદનપુરુઃસરાણ્યેવ પ્રણીયન્તે । વિશેષઠો નિશેષકલ્પમષકરીષકો જીતકલ્પસ્તતસ્તસ્યાદૌ મંગલાદિપ્રતિપાદિકેયં ગાથા-

કયપવયણપ્રણામો વુચ્છ પચ્છિત્તદાણસંખેવં । જીઅવ્વવહારગયં જીવસ્સ વિસોહણં પરમં ॥૧૧॥

વ્યાખ્યા-પ્રકર્ષણ-પરસપરાયણેક્ષયા યથાવસ્થિતભૂરિભેદપ્રભેદેરુચ્યન્તે જીવાજીવાદય: પદાર્થા અનેનાઽસ્મિન્તિ વા પ્રવચનન-સામાયિકાદિ બિન્દુસારપર્યન્ત મુખ્યત: શ્રુતજ્ઞાનમ્ભાત્પચારાત્તત્રોપયુક્તશચતુર્વિધઃ સંઘોરૂપિ । કૃત: પ્રવચનર્થ પ્રણામો યેન સ કૃતપ્રવચનપ્રણામોરૂપં વક્ષયે પ્રાયશિચત્તદાનસંક્ષેપમ् ॥..

(યતિજિતકલ્પ સૂત્ર શલોક ૧ ટીકા)

★ 'કૃત્વા' વિધાય 'નમસ્કારં' પ્રણામમ, કેભ્યા? ઇત્યાહ-'તીર્થકરેભ્યા' તીર્થયતે સંસારસમુદ્રોરૂપેનેતિ તીર્થ-દ્વાદશાઙ્ગાં પ્રવચનન તદાધાર: સંઘો વા, તત્કરણશીલાસ્તીર્થકરાસ્તોભ્યા: ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર શલોક ૧ ટીકા)

પારગામી છે અને વ્યક્તિરૂપે જીવંત તીર્થ છે. તેમને પણ આલંબન તરીકે દ્વાદશાંગી તે બીજું ભાવતીર્થ છે. આ બે તીર્થના અનુશાસનમાં રહેનાર જ ત્રીજા તીર્થમાં આવશે, બાકીના બધા બહાર. પ્રથમ અને બીજા ભાવતીર્થના અનુશાસનમાં રહેનાર એવા ગચ્છ, કુલ, ગણ અને સંઘને ધર્મતીર્થ કવું અર્થાત્ પહેલાં વ્યક્તિની વાત હતી હવે સમૂહની વાત છે. વ્યક્તિ કરતાં સમૂહનો મહિમા વધારે છે. તેથી શ્રીસંઘનો તીર્થ તરીકે મહિમા શાસ્ત્રમાં ઘણો વણીયો છે.

ગીતાર્થ એવા સંઘાધિપતિ, ગણાધિપતિ, કુલાધિપતિ, ગચ્છાધિપતિ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગણાવચ્છેદક, પ્રવર્તક, પંન્યાસ, ગણિ, સ્થવિર, વૃષભ આદિ સાધુઓ કે જે સૂત્રાર્થના વેતા છે, તે સર્વ સ્વતંત્ર વ્યક્તિરૂપે ભાવતીર્થ સ્વરૂપ છે. તેઓને પણ આધાર દ્વાદશાંગી જ છે. આવા પ્રાજ્ઞ પુરુષોના અનુશાસનમાં સમર્પિત થઈને રહેલા તે શ્રીસંઘના સભ્ય છે. શ્રીસંઘનું પ્રાથમિક ઘટક ગચ્છ છે, જે એક પ્રાજ્ઞ ગુરુના અનુસરણને સૂચવે છે, એટલે કે તેમના સમર્થ ગુરુભાઈ આદિ સ્વતંત્ર વિચરવા યોગ્ય અને અનુશાસનપ્રદાનમાં સક્ષમને છોડીને માત્ર તેમનો નિશ્ચાવર્તી પરિવાર ગચ્છની વ્યાખ્યામાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આવા ગંઘળોના સમૂહને કુલ તથા તેમના મુખ્ય નાયકને કુલાધિપતિ કહે છે. કલ્પસ્ફૂત્રની સ્થવિરાવતીમાં આવે છે. કે અમુક આચાર્યના પ્રસિદ્ધ પદ્ધદર શિષ્યોથી આટલા ગણ, આટલાં કુલ અને તેની આટલી શાખાઓ નીકળી. વળી, ઠેરઠેર તે ગણ, કુલ કે શાખાઓનાં નામ અને સંદર્ભો પણ આપ્યા છે. આ બતાવે છે કે જૈનસંઘમાં સંઘ નામનો મોટો સમૂહ એમ ને એમ નથી બનતો, પણ બધાં પેટા ઘટકો ભેગાં થાય ત્યારે જ બને છે. અરે ! તેનું પહેલામાં પહેલું ઘટક જે ગચ્છ છે તેનો પણ મહિમા અપાર કહ્યો છે. આગમમાં ત્યાં સુધી લખ્યું છે કે 'ગીતાર્થ ગુરુના શરણે રહેલા ચારિત્રસંપત્ત શિષ્ય-પ્રશિષ્યો તે જ ગચ્છ છે. આવો ગચ્છ જ્યાં સુધી જગતમાં રહેશે ત્યાં સુધી શાસન જ્યવંતું'

૧ સવ્વો વિ નાણદંસણચરણગુણવિભૂસિયાણ સમણાણં । સમુદાઓ હોડ સંધો ગુણસંઘાતત્ત્વ કાઊણં ॥૨૯૦॥

(સંબોધપ્રકરણમ् ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

☆ 'સે ભયવં! કિ તેસિં સંખાતીતાણં ગચ્છમેરા થાણંતરાણં અતિથિ, કેર્દ અણણયરે થાણંતરેણં જે એં ઉસગેણ વા, અવવાએણ વા કહં ચિય પમાય-દોસેણ અસર્દ અઝીક્કમેજ્જા અઝીક્કંતેણ વા આરાહગે ભવેજ્જા?' ગોયમા! નિચ્છયઓ ણત્થિ ।

'સે ભયવં! કે એં અદ્દેણ એવં વુચ્ચિઝ જહા એં નિચ્છયઓ ણત્થિ?' ગોયમા! તિત્થયરે એં તાવ તિત્થયરે તિત્થે પુણ ચાઉવળ્ણે સમણસંદે । સે એં ગચ્છેસું પદ્દિએ, ગચ્છેસું પિ એં સમ્મદંસણ-નાણ-ચારિત્તે પદ્દિએ । તે ય સમ્મદંસણ-નાણ-ચારિત્તે પરમપુર્જ્જાણં પુર્જ્જયરે પરમ-સરળણાણં સરળણે, પરમ-સેવાણં સેવયરે । તાં ચ જત્થ એં ગચ્છે અણણયરે ઠાળે કથ્યિ વિરાહિજ્જંતિ સે એં ગચ્છે સમગ્ર-પણાસએ ઉમ્મગ્ર-દેસએ । જે એં ગચ્છે સમગ્ર-પણાસગે ઉમ્મગ્ર-દેસએ સે એં નિચ્છયઓ ચેવ અણારાહગે । એણં અદ્દેણ ગોયમા! એવં વુચ્ચિઝ જહા એં સંખાતીયાણં ગચ્છ-મેરા ઠાણંતરાણં જે એં ગચ્છે એગમણયરદ્વાણં અઝીક્કમેજ્જા સે એં એગંતેણ ચેવ અણારાહગે ।

'સે એં ભયવં! કેવિદ્યં કાલં જાવ ગચ્છસ્સ એં મેરા પણવિયા કેવતિદ્યં કાલં જાવ એં ગચ્છસ્સ મેરા ણાઝીક્કમેયવ્બા?' ગોયમા! જાવ એં મહાયસે મહાસત્તે મહાણુભાગે દુપ્પસહે અણગારે તાવ એં ગચ્છમેરા પણવિયા, જાવ એં મહાયસે મહાસત્તે મહાણુભાગે દુપ્પસહે અણગારે તાવ એં ગચ્છમેરા નાઝીક્કમેયવ્બા । (મહાનિશીથ સૂત્ર નવણીયસાર નામનું પાંચમુ અધ્યયન ફકરો ૫)

રહેશે. ^૧ મહાનિશીથ સૂત્રમાં લખ્યું કે આવા ગચ્છને જ અમે ચતુર્વિધ સંધ કહીએ છીએ, ગચ્છથી મહાન કશું નથી. તેમાં જ અનેક ગુણોનો સમૂહ રહેલો છે. આવા અનેક પાવન ગચ્છો ભેગા થાય એટલે કુલ બને.

સભા : અત્યારે કયાં કુલો છે ?

સાહેબજી : અત્યારે પણ કલ્યસૂત્રમાં વર્ણવેલ મૂળભૂત ચાંદ્રકુળ તો છે જ. અમે દીક્ષા આપીએ ત્યારે કોટિકગણ, વયરી શાખા, ચાંદ્રકુળ, તમારા આચાર્યનું નામ આ, તમારા ઉપાધ્યાયનું નામ આ, તમારા ગુરુનું નામ આ વગેરે બધું બોલીએ જ છીએ. વળી, વર્તમાનકાલીન સત્ર પ્રમાણો અનેક પેટા કુલો તો ગ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે. હા, તેનાં ચોક્કસ નામ સ્થાપિત ન થયાં હોય એવું બને.

દિગંબરપંથની ઉત્પત્તિ અને તેની માન્યતાઓ :

સભા : ચાર ફિરકા એટલે ચતુર્વિધ સંધ નહીં ?

સાહેબજી : ન ગણાય. દિગંબરો ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી ૬૬૩ વર્ષે શ્રીસંઘથી બહાર નીકળ્યા; કારણ એમણે આ બધા ભાવતીર્થનો લોપ કર્યો તે જ. સૌથી પહેલાં તેમણે ગીતાર્થ, જ્ઞાની, શાસનના નાયક, સૂત્ર-અર્થના વેતાનો અપલાપ કર્યો. તેઓ તે કાળના શ્રુતધરની આજાને સમજવા તૈયાર ન થયા. અહીં તેમણે પહેલું ભાવતીર્થ ઊડાડ્યું.

દિગંબરપંથ શિવભૂતિ નામના સાધુથી ચાલુ થયો છે. ભૂતકાળના ગૃહસ્થજીવનમાં આ શિવભૂતિ રાજમાન્ય વ્યક્તિ છે. ત્યારબાદ વૈરાગ્યથી દીક્ષા લીધી છે. રાજાએ બહુમાન તરીકે તેમને રત્નકંબલ વહેરાવેલી, જેને તેઓ સાચવી સાચવીને રાખતા હતા. ગુરુને આ મૂર્ચ્છા ખટકી, એટલે એક દિવસ શિવભૂતિ બહાર ગયા ત્યારે ગુરુએ તે રત્નકંબલને ફાડી નાંખી.. હવે પાછા આવ્યા પછી શિવભૂતિને આની ખબર પડી એટલે તેમણે ગુરુને રિસાઈને આનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે તને આનાથી મમતા-આસક્તિ વધતાં હતાં માટે ફાડી નાંખી. ત્યારે શિવભૂતિએ સામો પ્રશ્ન કર્યો કે મૂર્ચ્છાનું કારણ હોવાથી કામળી પરિગ્રહ છે તો વસ્ત્ર કેમ પરિગ્રહ નહીં ? ગુરુ તર્કબંધ સમજાવે છે કે વસ્ત્ર આરાધના માટે જરૂરી છે તેથી પરિગ્રહ નથી, પણ ઉપકરણ છે; જે આરાધનાનું કારણ ન હોવા છતાં મૂર્ચ્છાથી સંગ્રહ થાય તે પરિગ્રહ છે. પરંતુ હઠથી આ માન્યા નહીં. જીલદું, ગુરુને કહ્યું કે ભગવાને અપરિગ્રહને ધર્મ કહ્યો છે, માટે વસ્ત્ર-પાત્રનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

^૧ મુણિણો સંધં તિત્યં ગણ-પવયણ-મોક્ખ-મગ-એગાદ્રા । દંસણ-નાણ-ચરિત્તે ઘોરુગ-તવં ચેવ ગચ્છ-ણામે ય ॥૨૧॥ ... તિત્યયરે તિત્યયરે તિત્યં પુણ જાણ ગોયમા! સંધં । સંધે ય ઠિએ ગચ્છે ગચ્છ-ઠિએ ણાણ-દંસણ-ચરિત્તે ॥૫૫॥

(મહાનિશીથસૂત્ર નવણીયસાર નામનું પંચમું અધ્યયન)

★ 'ગિહિસંધાયં'તિ । ગૃહિણાં-સંસારિણાં માતાપિત્રાદીનાં સંદ્ઘાત 'હિત્વા' પરિત્યજ્ય સંયમસંદ્ઘાતમુપગતઃ સન્નમિતિ વાક્યાલઙ્કારે જ્ઞાનચરણસંદ્ઘાત સંદ્ઘાતયતિ સ્વાત્મનિ સ્થિતં કરોતિ સ જ્ઞાનચરણ સંદ્ઘાતયન્ન ભવતિ સંદ્ઘ; સંદ્ઘાતયતીતિ સંદ્� ઇતિવ્યુત્પત્તે: । વિપરીતસ્તુ સંદ્ઘો ન ભવતિ ॥૧૪૦॥ (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ, શ્લોક ૧૪૦ ટીકા)

કામળી, વસ્ત્ર, પાત્ર સર્વ પરિશ્રહ હોવાથી અધર્મ છે, એ વાતને સ્થાપિત કરવા શાસ્ત્ર આધારિત દલીલો આપવામાં મુશ્કેલી હતી; કેમ કે આગમોમાં ઠેરઠેર મુનિના આચારમાં વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ ઉપકરણો અને તેની જ્યષ્ઠાની વાત આવે. તેથી આગમ માન્ય કરીને સ્વમત સ્થાપવો અશક્ય હતો. છતાં આવેશના કારણે નજનતાને જ સમ્યક્ ચારિત્ર સ્થાપિત કરવા આખી દ્વાદશાંગીને ઉડાડી અને જાહેરમાં કહ્યું કે આ શાસ્ત્રો સાચાં નથી, ખોટાં છે, વાસ્તવમાં ભગવાન મહાવીરનાં મૂળ શાસ્ત્રો વિચ્છેદ પામ્યાં છે, આ તો શિથિલાચારી સાધુઓએ ઉપજાવી કાઢેલાં છે. અને આ વાતનો પુરાવો એ છે કે હાલના દિગંબરો પણ એકે આગમને માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે આગમો નાશ પામ્યાં છે. તેથી જ તેમની પાસે વીર નિર્વાણથી સાતસો વર્ષ પછીનું જ પૂર્વચાર્યો રચિત સાહિત્ય છે. આ વાત આધુનિક છતિહાસકારોએ પણ સંશોધનમાં નોંધેલ છે. આમ, તેમના પંથમાં ગણધરરચિત મૂળભૂત શાસ્ત્રો નાશ પામ્યાં, એટલે બીજું ભાવતીર્થ ઉડી ગયું.

^૧ વળી, ત્રીજું ભાવતીર્થ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના એક મૂળભૂત અંગનો પણ તેમના સંપ્રદાયમાં વિચ્છેદ થયો; કારણ કે નજનતાનો ચારિત્ર માટે એકાંતે આગ્રહ રાખવાથી પુરુષો તો દીક્ષા લઈને નજન વિચરે, પરંતુ સ્ત્રીઓ નજન વિચરે તો સમાજમાં હાહાકાર મચી જાય. અરે ! શિવભૂતિનાં ભમત્વથી તેમના દીક્ષિત બહેને ભાઇના અનુસરણારૂપે વસ્ત્ર છોડ્યાં તો નગરના રાજમાર્ગ ઉપર એક વેશ્યાએ આવીને કપ્યું ઓઢાડયું, અને કહ્યું કે આવાં મર્યાદાશૂન્ય તો અમે પણ સમાજમાં નથી ફરતાં, સંન્યાસી એવા તમે આ રીતે ફરશો તો અમારો ધંધો બંધ થઈ જશે. દ્વારાં સ્ત્રીની જાહેરમાં નજનતા લોકમાં પણ અસહ્ય અને અનેક બળાત્કાર આદિ ઉપક્રમનું કારણ હોવાથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે સ્ત્રીને ચારિત્ર આપવું કે નહીં ? કારણ કે ચારિત્ર સાથે નિર્વસ્ત્રતાનો એકાંત આગ્રહ હતો. તેથી સ્ત્રીને ચારિત્રનો નિષેધ અને ચારિત્રના અભાવમાં મુક્તિનો પણ નિષેધ કહેવો પડચો. એટલે સંધમાં સાધુ, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એમ ત્રણ જ રહ્યાં, ચતુર્વિધ સંધનો લોપ થયો.

સભા : સ્ત્રીને કપડાં પહેરાવીને દીક્ષામાં રખાય કે મહાપ્રતો આપીને પાલન કરાવી શકાય ?

સાહેબજી : નજનતા વિના જેમ પુરુષને ચારિત્ર ન પ્રગટે તેમ સ્ત્રીને પણ ન જ પ્રગટે, અને વસ્ત્ર સાથે ચારિત્ર સ્વીકારે તો પોતાના સિદ્ધાંતનો લોપ થાય.

નજનતારૂપ દ્રવ્યચારિત્ર સાથે ભાવચારિત્રનો એકાંત અવિનાભાવ માનવાથી વસ્ત્રધારી સ્ત્રી કે પુરુષને

^૧ યદિ ચ સ્ત્રીણાં ચારિત્રન સ્યાત્ તદા 'સાધુઃ, સાધ્વી, શ્રાવકઃ, શ્રાવિકા ચ' ઇતિ ચતુર્વર્ણસંઘવ્યવસ્થોત્સીદેત्। અથાણુત્રધારિણી શ્રાવિકાપિ 'સાધ્વી' ઇચ્છેવ વ્યપદિશયત ઇતિ ન દોષ ઇતિ ચેત્ ? હન્ત ! તર્હિ કેવલસમ્યક્ત્વધારિણ્યેવ શ્રાવિકાવ્યપદેશમાસાદયેત, એવં ચ શ્રાવકેષ્વપિ તથા દ્વૈવિધ્યપ્રસંગેન પંજવિધ : સંઘ : પ્રસંજ્યેત। અથ વેષધારિણી શ્રાવિકા 'સાધ્વી' ઇતિ વ્યપદિશયતે, શ્રાવકસ્તુ તથાભૂતસત્ત્વતો યતિરેવેતિ ચાતુર્વિધં વ્યવતિષ્ઠત ઇતિ ચેત્ ? નૂં ગુણ વિના વેષધારણે વિડમ્બકચેષ્ટેવ સા। એતેન 'એકોનષ્ટિરીએવ જીવા યથા ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષા વ્યપદિશયન્તે તથા ત્રિવિધોઽપિ સંઘો વિવક્ષાવશાચ્ચતુર્વિધો વ્યપદિશયતે' ઇતિ નિરસ્તમ, વિવક્ષાબીજાભાવાત્।

(શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચ્ય ટીકા સ્ત્રબક-૧૧ શલોક ૫૪ ટીકા)

ચારિત્રનો અસંભવ થયો. તેથી સ્ત્રીલિંગ, ગૃહસ્થલિંગ કે અન્યલિંગે મુક્તિનો પણ ઇન્કાર કરવો પડ્યો. જે માંથી નિષ્યય-વ્યવહાર અંગે પણ અનેક અપસિદ્ધાંતો ઊભા થયા.

^૧ આગમમાં કહ્યું છે કે બધા નિહનવોએ શાસનને જેટલું નુકસાન નથી કર્યું તેના કરતાં વધારે નુકસાન દિગંબરોએ કર્યું છે. નિલનવોએ એકાદ બે સિદ્ધાંતનો અપલાપ કર્યો છે, જ્યારે આમણો તો મૂળમાંથી ધર્મતીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યો છે, ચતુર્વિધસંઘ, ગીતાર્થ ગુરુ, દ્વાદશાંગી બધાને વિલોપ્યું છે. અમને પૂર્વગ્રહ નથી. અત્યારે પણ દિગંબરશાસ્ત્રમાં જેટલું જિનવચનને અનુરૂપ તત્ત્વ હોય તે અમે બહુમાનથી સ્વીકારીએ છીએ, પણ હકીકત તો સ્પષ્ટ કહેવી જ પડે. દિગંબરોએ આચાર અને સિદ્ધાંતથી માર્ગનો લોપ કર્યો છે. પુષ્ય હોય અને વંશપરંપરા ચાલે, અનુયાયી વર્ગ બહોળો મળે એટલે સમાજમાં ફિરકા કહેવાય, પણ પૂર્વાચાર્યોએ શ્રીસંઘરૂપ ધર્મતીર્થથી દિગંબરો બહાર છે તેમ આચાર-વિચારથી પ્રમાણિત કરેલ છે. ચતુર્વિધસંઘમાં ચારે ફિરકા ન ગણાય. તમે પહેલાં સંઘનું સ્વરૂપ, તેનું આપું માળખું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સમજી લો, તો ગડમથલ નહીં થાય. અત્યારે તમારા મગજમાં એવું છે કે આ area-વિસ્તારમાં રહેનાર જૈન સંઘના સભ્ય બનવા fee-સભ્ય ફી ભરે એટલે તે સંઘમાં આવી ગયો. પરંતુ તેવો સંઘ અહીં નથી લીધો. અહીં શાસ્ત્રીય સંઘનું વર્ણન કરીશ. સંઘનો મહિમા, તેની જીવંતતીર્થરૂપતા આદિનું વર્ણન હવે પછી આવશે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્યાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઠવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસળં જિળાણં ભવજિળાણં ॥૧॥

(સભ્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

શ્રીસંઘનાં ઘટક તત્ત્વો :

અનેક જીવોને તારવાની જે મનામાં ક્ષમતા છે, જે ઓ જ્ઞાન વગેરે ગુણોના ભંડાર છે એવા ગણધરોને તીર્થકરો પ્રથમ તીર્થ તરીકે સ્થાપે છે. તે ગણધરો દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે, જેના પર સત્યતાની મહોરણાપ મારી તીર્થકરો દ્વાદશાંગીરૂપ દ્વિતીય તીર્થની સ્થાપના કરે છે. ત્યાર પછી ત્રીજા તીર્થ તરીકે તીર્થકરો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની સ્થાપના કરે છે. ત્રીજું ભાવતીર્થ સાધુ-સાધી-શ્રાવક-

^૧ દ્રવ્યલિઙ્ગમાત્રેણાપિ ભિત્રાનાં સર્વાપલાપિનાં મહામિથ્યાદૃશાં વક્ષ્યમાણાનાં બોટિકનિહનવાનાં

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શ્લોક ૨૩૦૩ ટીકા)

શાવિકારૂપ ચંતુર્વિધ સંઘ છે. આ ચંતુર્વિધ સંઘ એટલે ભવયકમાંથી છૂટવા, પાર પામવા, તરીને મોક્ષે પડોયવાની ભાવનાથી તારકના શરણો આવેલા જીવોનો સમૂહ, મુક્તિમાર્ગનો સાર્થ, એક જ મંજિલના પથિકોનો સમૂહ. તેમાં સાધુ-સાધ્વી-શાવક-શાવિકાનો સમાવેશ થાય છે. તેને પણ સમૂહરૂપે જીવંત તીર્થ કહ્યું છે. વ્યક્તિરૂપે તીર્થ તે ધર્મચાર્યો કે ગીતાર્થ જ્ઞાની ગુરુ ભગવંત છે. ત્રીજા તીર્થનો વ્યક્તિરૂપ તીર્થ તરીકે શાસ્ત્રે સ્વીકાર નથી કર્યો; કેમ કે શ્રીસંઘના સભ્યરૂપ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં વ્યક્તિરૂપે તારવાની ક્ષમતા નથી. છતાં આખા સમૂહમાં સમૂહગત રીતે તારવાની મ્રબળ તારક શક્તિ છે, તે અપેક્ષાએ સમૂહરૂપ શ્રી સંઘને ભાવતીર્થ તરીકે સ્વીકાર્યું છે. તીર્થકરોએ પહેલાં પહૃથર શિષ્યો, પછી દ્વાદ્શાંગી અને પછી ચંતુર્વિધ શ્રીસંઘરૂપ કમશાઃ ભાવધર્મતીર્થોની સ્થાપના કરી.

શાસ્ત્રમાં શ્રીસંઘનું માળખું આ રીતે બતાવ્યું છે. દા.ત. ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં પ્રભુના ૧૧ ગણધરો પહૃથર શિષ્યો થયા. તે સૌને પોતાનો શિષ્ય-પ્રશિષ્ય આદિ પરિવારરૂપ ગચ્છ અને સ્વતંત્ર વાચનાની પરંપરા છે. કોઈ ગણધર ૫૦૦ સાધુઓને, કોઈ ૩૫૦ સાધુઓને તો કોઈ ૩૦૦ સાધુઓને પ્રતિદિન વાચના આપે છે, જેથી પ્રભુના શાસનમાં દરેક ગણધરોની વાચના પરંપરા પ્રવર્તતી હતી. વળી, દરેકના અનુશાસનમાં વિશાળ સાધુવર્ગ છે. ગૌતમસ્વામી મહારાજાના ૪ ૫૦,૦૦૦ શિષ્યો હતા. તે રીતે પ્રત્યેક ગણધરોના પુષ્ય અનુસારે પરિવાર હોય. વળી, તે પરિવારમાં પણ અનેક ગીતાર્થ મહાત્માઓ શરણે આવેલાને તારવાના સામર્થ્યવાળા હતા, જે દરેક વ્યક્તિરૂપે તીર્થસ્વરૂપ છે, છતાં તે સૌના પરંપરાના નાયક. કે મુખ્ય અનુશાસક તો ગણધરો જ કે જેની પરંપરાને અને વાચનાના કમને તેઓ ભક્તિથી વહન કરે છે. આ રીતે પ્રત્યેક ગણધરના અનુશાસનમાં બહોળો સાધુઓનો વર્ગ હોય છે. અહીં વિલિન વાચના કે વિલિન અનુશાસન ધરાવતા હોવા છતાં સૌ એક જ શ્રીસંઘના ઘટક ગણાતા. વળી માત્ર ક્યારેક જ બને એવું પ્રભુ મહાવીરના શાસનમાં આશ્ર્યર્થકારી એ બન્યું છે, કે પ્રભુ મહાવીરના અગિયાર પહૃથર ગણધારક શિષ્યો હોવા છતાં ગણ નવની સંખ્યામાં ૪ પ્રવર્ત્યા છે; કારણ કે બે બે ગણધરોની વાચના શર્ષણ અને અર્થ બંનેથી સમાન હતી. તેથી સંદર્ભ વાચનાની પરંપરા એકરૂપ હોવાથી ગણધારક અનુશાસક જુદા હોવા છતાં ગણ એક જ પ્રવર્ત્યા છે. ^૧ તેથી વાચનાલેદ જ ગણાલેદનું મુખ્ય ધોરણ છે.

સભા : ગૌતમસ્વામીના ૫૦,૦૦૦ શિષ્યો તો કેવળી હતા ને ?

સાહેબજી : હા, પણ દીક્ષા લીધી તે જ દિવસે સૌ કેવલજ્ઞાન પામ્યા તેવું ન કહી શકાય. જ્યાં સુધી કેવલજ્ઞાન નહોતા પામ્યા ત્યાં સુધી તેઓ તેમના અનુશાસનમાં જ હતા. દીક્ષાના પહેલા જ દિવસથી અનુશાસનની જરૂર નહોતી એવું નથી. શરૂઆતમાં વાચના લેતા હોય, અનુશાસન ગ્રહણ કરતા હોય, તેથી તેમની પરંપરામાં ગણરૂપે ગોઠવાયા હોય. તે શિષ્યોમાં જ ભાષીગણીને જેઓ ગીતાર્થ થાય અને સ્વતંત્ર અનુશાસન આપી શકે તેમ હોય. વળી, તેમને પણ બીજા અનેક શિષ્યો થાય. તે સર્વને નિશા આપીને સ્વતંત્ર વિચરે તેવા ગીતાર્થનિશાએ રહેલા સમૂહને ગરુદ કહેવાય. તેવા એક જ ગણના પેટા અંગ તરીકે વિચરતા

^૧ એકવાચનિકો યતિ સમુદ્દર્યો ગણ ઇતિ।

(કલ્પસૂત્ર સૂત્ર ૨૨૦ સુબોધિકા ટીકા)

અનેક ગચ્છોમાં કોઈ કારણવશાત્તુ સામાચારીભેદ થાય તો તે જુદાજુદા કુલોનું સ્થાપક બને છે. આ રીતે કુલ અને ગચ્છ એ તે તે ગણના પેટા ઘટકો જ ગણાય છે અને સર્વ ગણનો સમૂહ તે શ્રીસંઘ.

એક ગીતાર્થ ગુરુના નિશ્રાવતી શિષ્યો-પ્રશિષ્યો કે તેમના અનુશાસનમાં રહેલા અન્યના શિષ્યોરૂપ સાધુઓ, સાધ્વીઓ તેમજ શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓના સમૂહને અપેક્ષાએ ગચ્છ કહેવાય. શાસ્ત્રમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને દિગ્બંધન દ્વારા ગચ્છનિશ્રાવતી કહ્યા છે.

^१ જૈનશાસનમાં સાધુપદની ઘણી કિંમત છે; કેમ કે ચારિત્રધર વિના શાસન નથી. જ્યાં સુધી ચારિત્રધર છે ત્યાં સુધી જ શાસન છે. એકલાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યજ્ઞાન તો યુગલિકકળમાં પણ હોઈ શકે છે. પહેલા, બીજા આરામાં ધર્મ નહોતો ત્યારે, યુગલિક મનુષ્યોને કે પશુઓને પણ જાતિસ્મરણજ્ઞાનથી ભૂતકળની

૧ ન વિણ તિત્થં નિયંઠેહિં નાતિત્થા ય નિયંઠ્યા । છક્કાયસંજમો જાવ તાવ અણુસજ્જણા ઇણિં ॥૩૪૭ ॥

(સંબોધપ્રકરણમ् ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

☆ દર્શનજ્ઞાનાભ્યામેવ તીર્થ પ્રવર્તત ઇત્યત્ર દોષમાહ-

દંસણનાણઠિઅં જઇ, તિત્થં તો સેણિયાઇઆ સમણા । ઇય ણરએસુપ્તી, તેસિં જુત્તા ણ વુતું જે ॥૨૦૨ ॥

‘દંસણ’ત્તિ । દર્શનજ્ઞાનાભ્યાં સ્થિતં યર્દિ તીર્થ મન્યસે ત્વં તદા શ્રેણિકાદયોऽપિ શ્રમણાઃ પ્રાપ્તાસ્તેષામપિ જ્ઞાનદર્શનભાવાત् । ‘ઇં’ એવં ‘તેષાં’ શ્રેણિકાદીનાં નરકેષૂત્પત્તિન્ વક્તું યુક્તા, શ્રમણગુણયુક્તસ્ય નરકેષ્વનુત્પાદાદિતિ ॥૨૦૨ ॥

કિઞ્ચ-

તિત્થસ્સ ઠિં મિચ્છા, વાસસહસ્રાણ ઇક્કવીસં ચ । જેણ સવ્વસમાસુ વિ, દંસણનાણાઁ જગંગતિ ॥૨૦૩ ॥

‘તિત્થસ્સ’ત્તિ । તીર્થસ્ય સ્થિતિરેકવિશતિવર્ષસહસ્રાણ યા ભગવતા ભગવત્યામભિહિતા સાપિ મિથ્યા સ્યાત्, યેન સર્વાસુ ષટ્સ્વપિ સમાસુ દર્શનજ્ઞાનાનિ જાગ્રતિ, તથા ચ ચિરકાલમપિ તીર્થાનુષ્બજ્જનપ્રસક્તિરિતિ ॥૨૦૩ ॥

અપિ ચ-

સવ્વગઈસુ વિ સિદ્ધી, તબ્ધવસિદ્ધી અણુત્તરાણ ભવે । તમ્હા ણિયંઠસંજમદુગમ્ભિ તિત્થં ઠિયં હોડી ॥૨૦૪ ॥

‘સવ્વગઈસુ વિ’ત્તિ । સર્વાસ્વપિ ગતિષુ સિદ્ધિઃ સ્યાત्, સમ્યાર્દર્શનજ્ઞાનયુક્તાનાં સર્વગતિષ્વપિ ભાવાત् । તથા ‘અણુત્તરાણામ्’ અણુત્તરોપપાતિકદેવાનાં તદ્ભબવસિદ્ધિઃ સ્યાત्, તેષામનુત્તરજ્ઞાનદર્શનોપેતત્વાત्, ન ચૈતદિષ્ટં તસ્માત્ત્રિગ્રથ્થદ્વિકે-બકુશપ્રતિસેવકલક્ષણે સંયમદ્વિકે ચ-ઇત્ત્વરસામાયિકચ્છેદોપસ્થાપનીયલક્ષણે તીર્થ સ્થિતં ભવતીતિ પ્રતિપત્તબ્યમ्, તસ્માત્તીર્થસ્થિત્યન્યથાનુપપત્ત્યા ચારિત્રં સિદ્ધમ् ॥૨૦૪ ॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય પ્રથમ ઉલ્લાસ, શલોક ૨૦૨-૨૦૪ મૂલ-ટીકા)

☆ ‘ઇત્તર’ત્તિ । યાવદ્દ્વયેઽપ્યતેઽનુધાવન્તિ તાવદિત્ત્વરસામાયિકચ્છેદોપસ્થાપનસંયમાવનુધાવતઃ, યાવચ્ચૈતૌ તાવદ્દ્વૌ નિર્ગ્રન્થાવનુધાવતસ્તદ્યથા-બકુશ: પ્રતિસેવકશચ । યાવન્મૂલગુણપ્રતિસેવના તાવત્પ્રતિસેવકઃ, યાવદુત્તરગુણપ્રતિસેવના તાવદ્બકુશઃ, તતો યાવતીર્થ તાવદ્બકુશાઃ પ્રતિસેવકાશચાનુષ્બજ્જન્તીતિ નાચારિત્રં પ્રસક્તં પ્રવચનમ् ॥૧૨ ॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય પ્રથમ ઉલ્લાસ શલોક ૯૨ ટીકા)

☆ એષૈવ સર્વતીર્થેષુ વ્યવસ્થેત્યાહુ: :-

સવ્વજિણાણાં નિચ્ચં બકુસકુસીલેહિં વદ્વા તિત્થં । નવરં કસાયકુસીલા અપમત્તજઈ વિ સત્તેણ ॥૬૧ ॥ [૧૭૫]

સાધના યાદ આવી જાય અને પૂર્વભવનું જ્ઞાન પ્રગટ થાય. તે જ રીતે પાંચમા આરાના છેઠે શાસન વિચ્છેદ થવાનું છે એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું, છતાં પાંચમો આરો પૂરો થયા પછી છટઠા આરામાં, પણ જાતિસ્મરણજ્ઞાન વગેરેથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. એટલે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દરેક કાળમાં ચારે ગતિમાં શક્ય છે. શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુથી પૂર્વ ભૂતકાળમાં પહેલા આરામાં, એવા પણ યુગલિકો હોય કે જેમને જાતિસ્મરણજ્ઞાન આદિ દ્વારા સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાં હોય. છતાં પહેલા આરામાં આ ભરતક્ષેત્રમાં શાસન વિદ્યમાન હતું તેવું કોઈ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી.

સભા : જાતિસ્મરણજ્ઞાન પામે તેનામાં સમ્યગ્દર્શન આવે જ ?

સાહેબજી : ના, તેવો નિયમ નથી. પણ જાતિસ્મરણજ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન પામવામાં કોઈને નિમિત્ત થઈ શકે. જાતિસ્મરણજ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે. હિતકારી અને અહિતકારી. ઘણાને પરલોકનું જ્ઞાન થાય તો તે તેના માટે અહિતકારી હોય. તમને પરલોકનું જ્ઞાન નથી તે તમારા માટે સલામતી છે; કેમ કે આગલા ભવની ખબર પડે તો અહીં રોક્કળ, છાતી ફૂટવાનું ચાલુ થાય. અરે ! પૂર્વભવ યાદ કરી કરીને દુઃખી થઈ જાઓ. પૂર્વભવમાં દેવલોકમાં હોય ત્યાં શ્રેષ્ઠ રિદ્ધિ-સિદ્ધિ ભોગવી એવું યાદ આવે, તેથી રોજ રડી રડીને દુઃખી થઈ જાય.

સભા (શિષ્ય) : તેથી વૈરાગ્ય પણ આવે ને ?

સાહેબજી : તમે વૈરાગ્ય પેદા કરવાની જવાબદારી લીધી છે ? ગમે તેટલી સમજ આપો તો પણ જીવમાં પાત્રતા ન હોય તો ધર્મ ન પામે. અત્યારે પણ જાતિસ્મરણજ્ઞાનના દાખલા બને છે. તેમાંના કેટલાક તો વૈજ્ઞાનિકોએ પણ નોંધ્યા છે, સારા પ્રોફેસરોએ પણ નોંધ્યા છે. તે વાંચો તો તમને થાય કે તેમને પોતાનો પૂર્વભવ જાહ્યા પછી સંતાપ, કલેશ, રાગ-દ્વેષ વધ્યા છે. તે જાણકારીથી તેમના આત્માને જીવનમાં સાચી દિશા મળી કે તત્ત્વદૃષ્ટિથી જીવનનો રાહ પલટાયો હોય, તેવું કશું બન્યું જ નથી. અહિતકારી જાતિસ્મરણજ્ઞાનની કોઈ કિંમત નથી. હિતકારી જાતિસ્મરણજ્ઞાન થાય તો પણ સમ્યગ્દર્શન સુધી જીવ પહોંચે જ તેવો નિયમ નથી. કોઈને સામાન્ય ધર્મશ્રદ્ધા તો કોઈને બોધિબીજની પ્રાપ્તિ પણ કરાવે.

પહેલા, બીજા આરામાં યુગલિકો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન પામે પરંતુ સમ્યગ્ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ નથી. તેઓ સર્વવિરતિ પામી શકતા નથી. સર્વવિરતિ ન હોય ત્યાં સુધી શાસન નથી. સર્વવિરતિથી જ શાસનની સ્થાપના છે અને સર્વવિરતિના અંત સાથે શાસનનો અંત છે. શાસ્ત્રમાં ટેર ટેર લખ્યું કે તીર્થ એકલા સમ્યગ્દર્શન કે એકલા સમ્યગ્જ્ઞાનથી ટકવાનું નથી, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ષયારિત્રના સહઅસ્તિત્વથી

સર્વજિનાનાં ભરતૈરવતવિદેહતીર્થકૃતામ् । નિત્યં બકુશકુશીલાભ્યાં વર્તતે તીર્થમ् । પુલાકાદીનામલ્પત્વાત् કવાચિત્કત્વાચ્ । નવરં કેવલમયં વિશેષ: - સત્ત્વેન = કષાયસત્તયા । અપ્રમત્યતયોऽપિ સપ્તમગુણસ્થાનવર્તિનોऽપિ કષાયકુશીલા ભણ્યન્તે । અત એવંભૂતા: કષાયકુશીલા અપિ યાવતીર્થ ભવન્તીતિ ભાવ: ॥૧૬૧॥ ૧૭૫॥

(સમ્યક્ત્વ પ્રકરણ - દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ ચતુર્થ સાધુતત્ત્વ વિવરણ ઝલોક ૬૧, કુલ ૧૭૫મો ઝલોક)

ટકવાનું છે. અત્યારે જૈનોમાં એવો વર્ગ છે કે જે એકલા સમ્યગ્દર્શનની જ વાત કરે છે. તેમને સમ્યક્કયારિત્ર સાથે લેવાદેવા નથી. પણ તેમને ખબર નથી કે આગમોમાં લખ્યું છે કે આ તીર્થ એકલા સમ્યગ્દર્શન કે એકલા સમ્યગ્જ્ઞાનની કદી ટક્કું નથી કે ટકવાનું પડા નથી.

સભા : એ લોકો ભાવચારિત્રને તો માને જ છે ને ?

સાહેબજી : હાલમાં ભાવચારિત્ર છે જ નહીં તેમ કહે છે. આવા એકાંત નિશ્ચયવાદીને સંઘ બહાર કરવા તેમ આગમોમાં કહ્યું છે.

એકલા સમ્યગ્દર્શન કે એકલા સમ્યગ્જ્ઞાનમાં તીર્થ નથી કહ્યું. તીર્થમાં તો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્કયારિત્ર ત્રણોનો માત્ર અવકાશ જ નહીં પડા હાજરી અને સાતત્યરૂપે અસ્તિત્વ પણ જોઈએ, તો જ તીર્થ અવિદ્યેદ રહે. તેમાં પણ ચારિત્રની પ્રધાનતા છે. ભગવાનની પહેલી દેશના નિષ્ઠળ ગઈ અને બીજી દેશનામાં તીર્થ સ્થપાયું; કેમ કે અહીં બીજી દેશનામાં જ ચારિત્રના સાતત્યની સંભાવના છે. ભાવચારિત્ર ગીતાર્થની નિશ્ચા વિના ટકે નહીં, એટલે જીવંત વ્યક્તિરૂપ તીર્થ પહેલાં જોઈએ. વળી, અનુસરણ માટે દ્વાદશાંગી પડા અવશ્ય જોઈએ. જો એ બે તીર્થ હોય તો જ ત્રીજું તીર્થ સ્થાપી શકાય. પહેલાં બે ભાવતીર્થ ન હોય અને ત્રીજું ભાવતીર્થ સ્થાપી શકાય તે ‘ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ’ જેવું છે. તીર્થસ્થાપનાનો કમ જ આ છે. તીર્થકરો પહેલી દેશનામાં ત્રિપદી આપીને તીર્થસ્વરૂપ પડુંદરો સ્થાપે છે અને તેઓ પરોપકાર અર્થે દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે, જેથી આલંબનરૂપે શાસ્ત્રો સ્થાપિત થઈ જાય છે. પછી તેને અનુસરનાર ચારિત્રધર મહાત્માઓનો સમૂહ તે ગચ્છ, કુલ, ગણરૂપે પ્રસિદ્ધ પામે છે. અરે ! મહાનિશીથ સૂત્રમાં તો આવા ચારિત્રધર મહાત્માઓના સમૂહરૂપ ગચ્છને જ સંઘ શબ્દથી પ્રબોધ્યો છે; કેમ કે ત્યાં સંઘ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિઅર્થ બરાબર સંગત થાય છે. સંઘ શબ્દ સંઘાત-સમૂહ અર્થમાં છે. મોક્ષસાધક ગુણોનો સમૂહ જેમાં છે એવા જનસમુદાયને સંઘ કહેવાય. આ ભવચકમાંથી તરવા માટે આલંબનરૂપ-સાધનરૂપ બને એવા આધ્યાત્મિક ગુણોનો સમૂહ જે જનસમુદાયમાં છે, તે જનસમુદાય શ્રીસંઘ છે. બાકી બીજા ગુણોના સમુદાયને સંઘ કહ્યો નથી. ગુણો તો અન્ય વ્યક્તિઓમાં પડા હોય, પરંતુ જે ગુણો મોક્ષે ન લઈ જાય, આત્મકલ્યાણ ન કરે તેવા ગુણોની અહીં વિવક્ષા નથી. અહીં તો જે ગુણો તમને ભવસાગરથી પાર ઉતારે, સંસારસાગરથી તમને તરવા માટે અનુકૂળતા કરી આપે તેવા વિશુદ્ધ ગુણો લેવાના. માત્ર પુણ્ય બંધાવી આપે તે ગુણો નથી લેવાના. તમને ભૌતિક સુખ-સગવડમાં ગોઠવી આપે એવા પુણ્યના કારણરૂપ ગુણોની અહીં કોઈ કિંમત નથી. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્કયારિત્ર સ્વરૂપ મોક્ષસાધક પરિપૂર્ણ ગુણોનો સમૂહ ભાવચારિત્રધર મુનિઓમાં છે. તેથી તેનો ગચ્છ તે જ તત્ત્વથી તીર્થ છે.

શાસનમાં એક નહીં પડા અનેક ગચ્છો હોય છે. પ્રભુ વીરના જ નવ ગણ હતા. તેમના શિષ્યો, પ્રશિષ્યો લઈએ તો હજારો થાય. તીર્થકરના કાળમાં પડા એક ગચ્છ નથી, પડા ગચ્છોનો સમૂહ હોય છે. ગચ્છ એટલે એક ગીતાર્થ ગુરુના અનુશાસનમાં રહેલા ચારિત્રસંપત્ત સાધુઓનો સમૂહ. આવા અનેક ગચ્છોમાં સમાન સામાચારીવાળા ગચ્છો હોય તે બધાને બેગા કરીએ તો તે ગચ્છોના સમૂહને કુલ કહેવાય. મુનિજીવનમાં

પણ ચારિત્રનો જે આચાર છે તેમાં અમુક પ્રકારનો તફાવત આવે તો તેને સામાચારીભેદ કહેવાય. એક કુલની એક સામાચારી. ^૧ સામાચારીભેદ કુલભેદનું નિયામક ધોરણ છે. સામાચારીનો ભેદ હોય તેવાં જુદાં જુદાં કુલોના સમૂહને ગણ કહેવાય છે. ^૨ સમાન સામાચારીવાળા ગચ્છોના સમુદાયને કુલ, કુલોના સમુદાયને ગણ અને આવા અનેક ગણ ભેગા થાય એટલે શ્રીસંઘ કહેવાય.

સભા : સામાચારીભેદ એટલે ?

સાહેબજી : સામાચારી એ આચારના by-laws-ગૌણ નિયમો છે. સર્વ સુસાધુઓ પંચમહાવ્રતધારી હોય અર્થાત્ પાંચ મહાવ્રતો તો દરેક પાળતા હોય. પરંતુ અમુક ક્ષેત્રમાં એવા સંયોગો હોય કે ગચ્છમાં સ્પેશિયલ નિયમ કરવો પડે. તે તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળની અપેક્ષાએ પેટા આચારના નિયમોમાં હિતકારી ફરફાર થાય અને તેથી લાંબે ગાળે ગચ્છોમાં જે પરસ્પર વર્તનનો ભેદ દેખાય તે સામાચારીભેદ કહેવાય.

સભા : દાખલો આપો.

સાહેબજી : સાધુ પોરિસિ સમયે પાતરાં પડિલેહણ કરે, અને ભિક્ષાનો સમય થાય ત્યારે વહોરવા નીકળે આ સામાન્ય આચાર છે. હવે જ્યાં બહુ સાપ-વીંછી વગેરે જંતુઓનો ઉપદ્રવ હોય તેવા ક્ષેત્રમાં વિધાર કરતાં કરતાં ગયા હોય ત્યાં આવી જીવાતોના ઉપદ્રવના કારણો ગીતાર્થ ગુરુને કહેવું પડે કે, ભિક્ષા સમયે પાતરાઓનું ફરી પડિલેહણ કરવું. પણ આ નિયમ તે ક્ષેત્રના ગચ્છમાં જ લાગુ પડે. પરંતુ લાંબો સમય તેવા ક્ષેત્રમાં વિચરવાથી તે ગચ્છના રોજિંદા આચારમાં આ વણાઈ ગયું હોય. તેથી આ નિયમ સામાન્ય સાધુ રહસ્ય જાણ્યા વિના પણ નિયત પાણે. પછી બીજા ગચ્છના સાધુ ભેગા થાય એટલે કહે કે અમારો આ આચાર છે. બીજો સાધુ કહે કે અમારો આ આચાર છે. અમને ગુરુ તરફથી આ વ્યવહારની શિક્ષા મળેલ છે. તો આવા શાસ્ત્રઅભાગિત આચારભેદમાં કહી દે કે કોઈ વાંધો નહીં, ગચ્છભેદે આચારભેદ સંભવિત છે. આવા તફાવતથી કોઈનું મહાવત્તુપ ચારિત નિષ્ફળ થઈ જતું નથી. તેવી જ રીતે કોઈ ક્ષેત્રમાં અમુક દ્રવ્યનો ઉપયોગ સાધુને અજયણા આદિનું વિપુલ કારણ બનતું હોવાથી ગોચરીમાં તે દ્રવ્ય ન લાવવાનો નિશ્ચાદાયક ગુરુએ આદેશ કર્યો હોય, જે લાંબા સમયે ત્યાગરૂપે રૂઢ થયો. જ્યારે બીજા ગચ્છમાં તે દ્રવ્ય ભિક્ષામાં વપરાતું હોય અને શાસ્ત્રનો પણ કોઈ બાધ ન હોય તો વાપરનાર ચારિત્રભષ્ટ થતા નથી. આવા પેટા નિયમોમાં ગચ્છોમાં પણ અનેક તફાવત હોઈ શકે. કારણવશાત્ ઊભા થયા હોય, ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતે તે તે કાળને ધ્યાનમાં રાખીને લાભાલાભનો વિચાર કરીને ફરમાવ્યા હોય, તો આવા સામાચારીભેદમાત્રથી સંયમી સાધુઓને પણ શિથિલ કે અસંયમી માનવા તે ગેરસમજ છે.

^૧ કુલ ચાન્દ્રનાગેન્દ્રાદિ, ગણસ્ત્રયાળાં કુલાનાં સમાનસામાચારીકાળામત એવ પરસ્પરસાપેક્ષાણાં સમવાયઃ, સંઘસ્તુ સાધુસાધ્વીશ્રાવકશ્રાવિકાસમુદાય ઇતિ ॥૪૧૯॥ (ઉપદેશપદ૦ શ્લોક ૪૧૯ ટીકા)

^૨ કુલ ચન્દ્રવિદ્યાધરાદિ, કુલસમુદાયો ગણઃ, ચતુર્વર્ણઃ સંઘઃ । (ઉપદેશમાલા હેયોપાદેયા શ્લોક ૭૦ ટીકા)

☆ કુલ નાગેન્દ્ર-ચન્દ્રાદિ, ગણઃ કુલસમુદાયઃ, ગણસમુદાયઃ સંઘઃ ચતુર્વર્ણરૂપો વા, (બૃહત્કલ્પસૂત્ર૦ શ્લોક ૧૬૭૨ ટીકા)

દેશકાળના ફેરફારથી આવા અનેક ફેરફાર સંભવિત છે. આવા આચારવિષયક ગૌણ ફેરફાર ભૂતકાળમાં પણ સામાચારીભેદરૂપે હતા અને વર્તમાનકાળમાં પણ રહે છે. ગણાનમાં અનેક સામાચારીભેદવાળા સમૂહ પણ આવે, જ્યારે કુલમાં એક સામાચારીવાળા જ હોય. આ ગચ્છ-કુલ-ગણ દ્વારા સંધનું માળખું તમારા મગજમાં સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. દરેક ગચ્છનો અનુયાયી શ્રાવક અને શ્રાવિકા વર્ગ પણ હોય છે; કારણ કે શ્રાવકો પણ આત્મકલ્યાણ કરવા માટે ગીતાર્થ ગુરુને જીવનમાં માર્ગદર્શક તરીકે અવશ્ય સ્વીકારે છે. તેઓ ગૃહસ્થશિષ્ય બને છે. આ શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા છે. જે ગીતાર્થ ગુરુનું શરરણું સ્વીકાર્યું તે ગચ્છનો તે શ્રાવક કહેવાય. ટૂંકમાં, તે તે ગચ્છના સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા પણ મૂળ સંધનો પેટા સંધ થાય. આવા અનેક ગચ્છોનું કુલ બને, અનેક કુલોનો ગણ અને અનેક ગણોનો સંધ બને. આ ગચ્છ-કુલ-ગણોની સંધના administration-વધીવટમાં જવાબદારી પણ શાસ્ત્રમાં બતાવી છે. વહીવટી બંધારણ સમજવા પ્રથમ સંધનું માળખું સમજવું જ પડે. જે ન સમજે તેને શાસન-સંધની વ્યવસ્થાનું ભાન ન થાય. અત્યારે તો સંધ કે સંધનું માળખું શું હોય તેનું રેખાચિત્ર જ તમને ખબર નથી. સંક્ષેપમાં એક ગીતાર્થનિશ્રિત સુસાધુનો સમૂહ તે ગચ્છ, એક સામાચારીવાળા ગચ્છોનો સમૂહ તે સંધ. આ રીતે તીર્થકર ત્રીજા ભાવધર્મતીર્થરૂપ ચતુર્વિધસંધ નામની મહાન સુબજ્ઝ સંસ્થાની સ્થાપના કરે. .

સભા : સંધની ઉપર કોણ આવે ?

સાહેબજી : સંધાચાર્ય હોય. પરંતુ સંધાચાર્ય કાયમ માટે હોય જ તેવો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં મળતો નથી. પ્રસ્તુતમાં પહેલાં બે તીર્થને જે અનુસરે તે જ ત્રીજા શ્રીસંઘરૂપ ભાવધર્મતીર્થમાં આવે, એટલે સુબજ્ઝ અનુશાસન આપમેળે આવી ગયું. તંત્ર પોલું રહેતું નથી.

સભા : સંધ જ સર્વાપરી ન કહેવાય ? સંધાચાર્યની શું જરૂર ?

સાહેબજી : આખા સંધને માર્ગદર્શન આપનાર વ્યક્તિ તો જોઈએ ને ? જેમ કે ગણધર સંધાચાર્ય જ હતા. છતાં શાસનમાં સંધાચાર્ય અનિવાર્ય નથી, પણ હોય તો સારું. ન હોય તો ગીતાર્થના અનુશાસનથી પણ શાસન ચાલે. એકાંત નથી. ૧૪ પૂર્વધર શ્રી સુધર્મસ્વામી સંધનાયક-સંધાચાર્ય હતા. તેમના પછી જંબૂસ્વામી હતા. આવા સંધાચાર્ય દરેક ગચ્છ-કુલ-ગણને માન્ય થાય, સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ સમસ્ત ચતુર્વિધ સંધમાં જેમની આદેયતા હોય. વળી, એટલા જ્ઞાનસંપત્તિ-પ્રતિભાસંપત્તિ-ગુણિયલ હોય કે આખા સંધને સચોટ-યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકે, સંધનાં વિધો દૂર કરી શકે, શાસનપ્રભાવના માટે સુબજ્ઝ રીતે સંધની શક્તિને channelise-પ્રવાહિત કરી શકે. તેવી સમર્થ વ્યક્તિ સંધાચાર્ય તરીકે હોય તો શાસનનો જ્યયજ્યકાર થાય. છતાં સંધાચાર્ય ન હોય તો સંધ, સંધ જ ન ગણાય તેવું શાસ્ત્રમાં નથી, અને જેંચી તાણી ગમે તેને સંધાચાર્ય બનાવાય તો શાસનને ભારે નુકસાન પણ થાય; કારણ કે નેતૃત્વ ધારણ કરનાર વ્યક્તિમાં લાંબી દીર્ઘદિનિ, ગંત્વીરતા આદિ અનેક ઉંડું ગુણો જોઈએ. સંધમાં દાલની પ્રવૃત્તિનું ૧૦૦ વર્ષે ભાવિ ફળ શું ? અને જાહેર ક્ષેત્રમાં અનિષ્ટના નિવારણ માટે સુબજ્ઝ વ્યવસ્થાતંત્ર કેવી ખૂબીવાળું જોઈએ, તેનું તલસુપર્શી જ્ઞાન ન હોય અને સત્તા સોંપાય તો અનુસરનારા સમસ્ત વર્ગને મોટા અહિતનું કારણ બને. સમુચ્ચિત ગુણો વિનાની સર્વજનમાન્યતા

જાહેર ક્ષેત્રમાં જોખમી પૂરવાર થાય છે. તેથી સંઘાચાર્યનો અનિવાર્યતારૂપે શાસ્ત્રમાં આગ્રહ નથી. પડતા કાળમાં ભગવાને છેલ્લે ગીતાર્થના હાથમાં શાસન સોંઘું છે. ચતુર્વિધ સંઘ એટલે આ રીતનું માળખું છે, જે ચારિત્રધર મહાત્માઓથી જ શરૂ થાય છે.

સભા : આજે સંઘની વ્યવસ્થા છે ?

સાહેબજી : જગ્યાન્ય ધોરણે ગીતાર્થનિશ્ચિત સુસાધુના ગચ્છરૂપે તો તે અવશ્ય વિદ્યમાન છે. તે મર્યાદિત ધોરણે પણ ન હોય તો શાસનનો વિચ્છેદ કહેવો પડે. પરંતુ સમગ્ર જૈનોને આવરત્તી સુભક્ષ સંઘવ્યવસ્થા તો કેવી હોય તે શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે, જેનું વર્ણન ધર્મતીર્થના સંચાલનમાં આવશે. સાંભળશો ત્યારે ખબર પડશે કે તમે શું અનુકરણ કરો છો અને શું નથી કરતા, અને શાસ્ત્રોનું અનુશાસન ન જીતવાથી પરિણામ શું આવ્યું છે, તે બધું એડમીનિસ્ટ્રેશનના વર્ણનમાં આવી જશે. અત્યારે તો સંઘને ભાવતીર્થ સ્વરૂપે ઓળખાવું છું. આ બધા સામૂહિકરૂપે જીવંત ધર્મતીર્થ છે. પાંચે જીવંત ધર્મતીર્થનું વર્ણન કર્યા પછી જંગમતીર્થની અપેક્ષાએ જે સ્થાવર તીર્થ કર્યું છે તે સ્થાવર તીર્થનું સાંગોપાંગ વિવેચન કરીશું, એટલે ધર્મતીર્થની વ્યાખ્યારૂપે ઓળખાંણ પૂરી થશે.

જે ગચ્છ ગીતાર્થનિશ્ચિત નથી તે ચોરની પલ્લી છે :

સભા : આવા ગીતાર્થની નિશ્ચામાં જે સંઘ નથી, તે સંઘ કેવો ?

સાહેબજી : તેના માટે શાસ્ત્રમાં બહુ કંડક શબ્દો છે. આગળ કહીશ; કેમ કે આમાં ઘણા શબ્દો તમારા માટે તો નવા જ છે. તમે ગચ્છ શબ્દ સાંભળ્યો હશે, પરંતુ કુલ, ગણ તો નવા જ હશે. કલ્પસૂત્રમાં આવે છે કે આખું શાસન ચારિત્રધરથી સ્થપાય છે અને તેમનાથી જ ચાલે છે. ચારિત્રધર છે ત્યાં સુધી આ શાસન છે. ચારિત્રધરની આ શાસનમાં અત્યંત કિમત છે, પ્રધાનતા છે. વ્યવહારમાં પડ્યું મોટે ભાગે 'શ્રમજાસંઘ' શબ્દ જ ભોલીએ છીએ. વળી, 'ચતુર્વિધ સંઘ' એકલો નથી બોલતા, પણ 'શ્રમજાપ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘ' ભોલીએ છીએ. આ જ દર્શાવે છે કે ચારિત્રધરથી જ આ શાસનનું મંડાણ-સંચાલન-વ્યવસ્થા-વહન છે. પણ તે ચારિત્રધરનો પ્રારંભ ગીતાર્થ કે તેના શાસ્ત્રીય અનુશાસન વિના છે જ નહીં. તેથી તીર્થનો પ્રારંભ તીર્થસ્વરૂપ ગણધરોથી જ થાય છે, જે પ્રથમ ધર્મતીર્થ છે, અને તેમણે રચેલાં શાસ્ત્રો તે બીજું ધર્મતીર્થ છે અને 'તે બંનેના શરાણમાં રહેલ સંઘ ત્રીજું ધર્મતીર્થ છે. જે ગીતાર્થ ગુરુની નિશ્ચા કે અનુશાસનમાં નથી તેવો ગમે તેટલો સાધુ-સાધ્વીનો સમુદાય હોય તેને શાસ્ત્રમાં ગચ્છ જ કર્યો નથી. તમે સાંભળી ન શકો તેવા શબ્દો વાપર્યા છે. 'ચોરની પલ્લી છે' તેમ કર્યું છે.

સભા : અતિશયોક્તિ લાગે છે.

સાહેબજી : તમને અતિશયોક્તિ લાગે પણ જ્ઞાનીઓ તર્કપૂર્વક સાબિત કરી આપે. ધર્મનું ક્ષેત્ર એટલું પવિત્ર છે કે, આખો સંસાર છોડીને જે મુનિજીવન સ્વીકારે છે, તેને જગત પવિત્ર આત્મા તરીકે જુએ છે અને

૧ ચતુર્વર્ણમહાસઙ્ગ્યપ્રમોદપરકારણમ्। દ્વાદશાઙ્ગં પુનર્જ્ઞન, વચનં પુરમુચ્યતે ॥૧૦૧॥ વાસ્તવ્યકા જનાસ્તત્ર, યે તદાદેશકારિણ: । ત એવ ચ ચતુર્વર્ણા, યથોક્તગુણભૂષણા: ॥૧૦૨॥

(ઉપમિતિ૦ ચતુર્થ પ્રસ્તાવ)

પવિત્રતાના નામે હાથ જોડે છે. અમે નવા ગામમાં જઈએ તો ત્યાં અમારાં કોઈ સગાં-વહાલાં નથી હોતાં, છતાં લોકો ભક્તિથી હાથ જોડે, પગે લાગે, સેવા-શુશ્રૂષા કરે. તેનું કારણ તેઓ માને છે કે આ પવિત્ર જીવન જીવનારા મહાત્મા છે. આ કારણે જ વિશ્વાસ કરે છે. અરે ! અમારી પાસે જે કોઈ શ્રદ્ધાર્થી જિનવાડી સાંભળવા આવે છે તેને પણ વિશ્વાસ છે કે ભગવાન જે કહી ગયા છે તે જ આ મહાત્મા કહેશે, તેમની પાસેથી ભગવાને કહેલું તત્ત્વ જ ઉપદેશરૂપે મળશે. આ વિશ્વાસનું કારણ અમે મહાવીર પરમાત્માનો વેશ સ્વીકાર્યો છે, મહાવીરના સંતાન સાધુ તરીકે લોકમાં વિચરીએ છીએ, તેથી જ મહાવીરના અનુયાયીઓ અમને શ્રદ્ધા-ભક્તિની નજરથી જુએ છે. લોકો વિશ્વાસથી આવો વ્યવહાર કરે અને અમે જ મહાવીરનાં શાસ્ત્ર, તેમની આજ્ઞા કે તેમના બંધારણને સમર્પિત ન હોઈએ, તો વાસ્તવમાં અમને ધૂતારા કહેવાય કે સાધુ કહેવાય ? તેથી ચોરની પલ્લીની ઉપમા જરાય ખોટી નથી.

‘જે ઉપદેશક સાધુ ઉત્સૂત્રભાષણ કરે છે તે કસાઈ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે :

ઉપદેશ આપનાર જે સાધુ પાટે બેસીને ઉત્સૂત્રભાષણ કરે છે તેના માટે પણ લખ્યું છે કે, બકરાં કાપનાર કસાઈ ઓછો ખરાબ છે, આ સાધુ કસાઈ કરતાં વધારે ભયંકર છે. આ જ ઉપમા આપી છે; કેમ કે કસાઈ તો બકરાંને બળજબરીથી પકડી લાવે છે, બકરાં કાંઈ સામેથી કસાઈ પાસે આવતાં નથી. પરાણો લાવીને એનું એક ભવનું જ મોત કરે છે, જ્યારે અહીં તો ધર્મબુદ્ધિએ વિશ્વાસથી આવેલાને ઊંઘા માર્ગે ચડાવીને તેના આત્માના એક ભવનું નહીં પણ ઘડા ભવોનું મોત સર્જ છે. આ ભાવહિસા છે, જ દ્વયહિસા કરતાં કઇ ગણી વધારે હાનિકારક છે.

સમા : સાચો માર્ગ માની કહેતો હોય તો ?

સાહેબજી : ઉપદેશક સાચો માર્ગ માનીને કહેતો હોય તો પૂર્ણજ્ઞાનીના વચનના અનુસારે કહે ને ? જે ભગવાનની આજ્ઞા મુજબ ઉપદેશ આપે તેને તો જગતમાં-કલિકાલમાં એક જ શરણ-આધાર કહ્યો છે. પુ. આનંદધનજી મહારાજાંએ લખ્યું કે “ધર્મ નહીં કોઈ જગ સૂત્ર સરીખો.” અહીં તો વિપરીત બોલે છે તેની જ વાત (ટીકા) છે. જેનશાસ્ત્રો જ્યારે ઉપમા આપશે ત્યારે તે ઉપમા ભલે કડક-આકરી-સહન ન થાય તેવી તેજાબી લાગે, પણ અર્થ વિચારશો તો વેધક સત્ય હશે. શાસ્ત્રકારો ખોટી અતિશયોક્તિ કે મૃષાવાદ કરતા નથી.

૧ સ્વયમક્રિયાપ્રવૃત્તં જીવમપેક્ષ્ય ગુરોને દૂષણમ्, તદીયાવિધિપ્રસ્લયણમવલમ્બ્ય શ્રોતુરવિધિપ્રવૃત્તૌ ચ તસ્યોન્માર્ગપ્રવર્તનપરિણામાદવશ્યં મહાદૂષણમેવ, તથા ચ શ્રુતકેવલિનો વચનમ्- “જહ સરણમુવગયાણ, જીવાણ સિરો નિકિંતએ જો ત। એવં આયરિઓ વિહુ, ઉસ્સુત્તં પણ્ણવેંતો ય” [ઉપદેશમાલા-૫૧૮]।

(યોગવિશિકા શલોક ૧૫ ટીકા)

☆ ન કેવલ પ્રનાયયન વિતથં પ્રસ્લયન્પીત્યાહ-

‘જહ’ ગાહા, યથા શરણ ભયાત્પ્રાણલક્ષણમ्, ઉપગતાનામભ્યુપગતાનાં જીવાનાં દેહિનાં નિકૃન્તતિ શિરાંસિ મસ્તકાનિ યસ્તુ સ તથા દુર્ગતાવાત્માન ક્ષિપતીતિ વર્તતે, એવમનેનૈવોપમાનેનાચાર્યોऽપિ ગુરુરપ્યાસ્તામપરઃ, હુરલંકારે, ઉત્સૂત્રમાગમાદુત્તીર્ણ પ્રજ્ઞા-પયન પ્રસ્લયન, તુ શબ્દાદાચરંશચ તાન આત્માન ચ દુર્ગતૌ ક્ષિપતીતિ ॥૫૧૮॥

(ઉપદેશમાલા શલોક ૫૧૮ ટીકા)

જે માબાપ સંતાનોને ધર્મના સંસ્કાર નથી આપતાં તે કસાઈ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે :

તમારા માટે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે મા-બાપ પોતાનાં સંતાનોને ધર્મના સંસ્કાર નથી આપતાં, તેમના આલોક-પરલોકની હિતચિંતા નથી કરતાં અને પાપમાં જ પાવરધાં કરે છે, તે મા-બાપ કસાઈ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે.

સભા : સંતાનો માનતાં જ નથી, શું કરીએ ?

સાહેબજી : જન્મ આપ્યો અને નાનાં હતાં ત્યારે માનતાં હતાં પરંતુ ત્યારે કેળવ્યા નહીં, ખોટાં લાડ કર્યા. નાનપણથી બરાબર ઘડતર કર્યું હોય છતાં અયોગ્ય પાકે તો તમારી જવાબદારી ન આવે. પણ ઘડતર કરવા મહેનત જ ન કરી હોય અને તેથી તેમનું છુવન બગડે તો તમારી જવાબદારી આવે જ. જિનાજ્ઞા પ્રમાણે ઘડતર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તમારી જવાબદારી નથી.

સભા : પહેલાં આવી સમજ નહોતી, અને હવે છોકરાંએ માનતાં નથી, તો વચ્ચે રસ્તો ખરો ?

સાહેબજી : શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે શ્રાવકે સંસાર માંડતાં પહેલાં ગૃહસ્થ તરીકેની મારી જવાબદારી શું તે સમજવાનું છે. ન સમજ્યા અને એમ ને એમ જંપલાવ્યું હોય તો ફળ ભોગવવું પડે. કાવે અભૂત દીકરાને દુકાને બેસાડો અને પેલો ઊંઘું મારીને આવે, અને પછી કહે કે ‘મને ખબર નથી એટલે આમ થઈ ગયું’ તો ફળ ન ભોગવવું પડે ?

સભા : અમે સંતાનોની આલોકની ચિંતા કરીએ છીએ.

સાહેબજી : આલોકની પણ હિતચિંતા નથી કરતાં. શાસ્ત્રો કહે છે કે મ્રા-બાપે સંતાનોની ભૌતિક અને આત્મિક એમ બંને પ્રકારે હિતચિંતા કરવાની છે. આર્યપરંપરામાં મા-બાપ બનવું એટલે મોટી જવાબદારી છે. આ અનાર્ય દેશ નથી. આપણા આચાર-કર્તવ્યો બધું જુદું છે. જે શાસ્ત્રો મા-બાપને પણ આટલું કડકાઈથી કહે તો ગુરુને કર્તવ્ય ચૂકે તો ન કહે ? તેથી શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું છે કે “જે ગચ્છ જિનાજ્ઞાનો ભંજક છે, જ્યાં જિનાજ્ઞા છે જ નહીં, તે ગચ્છ તો સાધુના વેશમાં રહેલા ચોરોની પદ્ધતી છે” તે ભાવાર્થી ઉચિત જ છે.

સંક્ષેપમાં સાર એ છે કે જ્યાં ઉપરનાં બે તીર્થનું અનુશાસન નથી તેવા ગચ્છને ગચ્છ સમજવાનો નથી. આ બંનેનું સેવન છે તે ગચ્છ જ ગચ્છ છે. ગચ્છોનો સમૂહ તે કુલ અને કુલોનો સમૂહ તે ગણ. તેની સાથે દરેક ગચ્છના સાધ્યી-શ્રાવક-શ્રાવિકા પણ આવી જાય. એટલે આખો જિનાજ્ઞાનુસારી સંધ થયો, જેમાં બધા ભગવાનની આજ્ઞામાં છે. તમે જિનાજ્ઞા સીધી ન સમજી શકો તો સદ્ગુરુઓ પાસેથી જાણો, સમજો અને તેને અનુસરવા સમર્પિત બનો. સમર્પિત થયેલાને ઉપદેશ કરવાની અને પાલન કરવવાની જવાબદારી ગીતાર્થના માથે છે. આ પરિગ્રેશ્યમાં વિચારો તો શ્રીસંધનું સભ્યપદ તમારી પાસે છે કે નહીં તે તમારી જાતે નક્કી કરી લેજો. મારે કોઈને કેન્સલ પણ નથી કરવા અને કોઈને પ્રવેશપત્ર પણ નથી આપવું, માત્ર શાસ્ત્રનું ધોરણ બતાવવું છે કે આવા હોય તે જ સંધમાં આવે.

શ્રીસંધની તારકતાનું રહસ્ય :

શ્રીસંધને અલગ ધર્મતીર્થ કહેવા પાછળ કારણ શું ? તે પણ બહુ સમજવા જેવો મુદ્દો છે; કેમ કે ગણધરોમાં પોતાને અને જગતને તારવાની શક્તિ છે માટે તેઓ તારક તીર્થ બની શકે. જ્યારે સંધ તો જે જીવો ભવસાગરથી કંટાળ્યા છે, અને તારક તીર્થના શરણો આરાધના માટે આવ્યા છે, તેવા જીવોનો સમૂહ છે. હવે જે પોતે જ તરવા માટે કોઈની સહાય લે છે અને શરણું સ્વીકારવા માંગે છે, તેવા જીવો પોતે જ તારક તીર્થ કેવી રીતે બની શકે ? ગણધરોમાં તો વ્યક્તિગત તીર્થપણું બેસે તેમ હતું, દ્વાદશાંગીમાં પણ તારકતારપે તીર્થપણું સમજાય તેમ છે, પણ શ્રીસંધ તો જે સ્વતંત્ર રીતે તરી શકતા નથી તેથી બીજાનો આશરો લઈને તરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેવા સહાયના છચ્છુક નબળા જીવોનો બનેલો છે, તે આખા જગતને તારવા માટે લાયક તીર્થ કેવી રીતે બને ?

શ્રીસંધની તારકતાને સ્પષ્ટ કરવા આ પ્રશ્ન કરું છું. દા.ત. કોઈ માણસ દરિયામાં છબદ્ધબિયાં કરતો હોય, બહાર નીકળવા પ્રયત્ન કરતો હોય, થોડું થોડું માંડ માંડ સહાયથી તરતો હોય; ત્યારે તમને કોઈ કહે કે આને પકડીને તમે તરી જાઓ, કારણ કે આ પાર ઉતારનાર છે, તો તે કેવું લાગે ? તેમ શ્રીસંધમાં સમાવેશ પામતા સામાન્ય આરાધકો જે તીર્થના શરણો જ આવેલા છે, તે સ્વયં તીર્થ કેવી રીતે બને ? તો શાસ્ત્ર કહે છે કે શ્રીસંધમાં ગમે તે એક વ્યક્તિને અમે સ્વતંત્રરૂપે તીર્થ કહેતા નથી, પરંતુ ભવસાગરમાંથી તરવા પ્રયત્નશીલ સર્વ આરાધકોનો જે સમૂહ છે તે જ તીર્થ છે. વર્તમાનમાં ઘણા ‘સંધ મહાન’ ‘સંધ મહાન’ ના નામે ફૂદકા મારે છે, પણ તેમાં તો તેને પોતાને જ સંધના નામે ચડી બેસવું હોય છે.

સભા : શ્રીસંધ પચીસમો તીર્થકર છે ને ?

સાહેબજી : હા, ચોક્કસ. અરે ! તમે તો પચીસમો તીર્થકર કહો છો, પણ હું તો સંધને પહેલો તીર્થકર કહીશ. ‘સાચા સંધના મહિમાનું તમને ભાન નથી. વર્ણન ચાલુ કરીશ તો મોં પહોળાં થઈ જશે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે શ્રીસંધ તીર્થકર અનંતર, તીર્થકર સમકક્ષ અને તીર્થકર કરતાં અધિક પૂજ્ય છે. શ્રીસંધની મહાનતા, તારકતા સમજવા તમારી બુદ્ધિમાં સાચા ખ્યાલો સ્થાપિત કરવા માંગું છું.

પ્રસ્તુતમાં સંધઘટક એક વ્યક્તિ મહાન નથી, અહીં સમૂહની મહાનતા છે. મનમાં સમૂહનું મહત્વ સ્થાપિત કરવા સ્પષ્ટ બુદ્ધિ કેળવવી પડે. વ્યવહારમાં પણ કોઈ એક વ્યક્તિના પ્રભાવ-બળ કરતાં સમૂહનું સંગઠનબળ ઘણું વધારે હોય છે. વળી, આમજનતા, લોકમાનસ પર તો સમૂહનો પ્રતાપ-પ્રભાવ જુદો જ પડે છે. સંધમાં ભવસાગરથી તરવા આવેલા જીવો છે, જે બીજાની સહાયથી તરવા માંગે છે, પ્રયત્નથી તરી રહ્યા

૧ સત્તીએ સંધપૂઆ વિસેસપૂઆઉ બહુગુણ એસા। જં એસ સુએ ભણિઓ તિત્યયરાણંતરો સંધો ॥૧૧૩૪॥ ગુણસમુદાઓ સંધો પવયણ તિત્યંતિ હોંતિ એગઢા । તિત્યયરોડવિઅ એઅં ણમએ ગુરુભાવઓ ચેવ ॥૧૧૩૫॥ તપ્પુબ્બિઅ અરહ્યા પૂડાપૂઆ ય વિણયકમ્મં ચ । કયકિચ્ચોડવિ જહ કહેઇ ણમએ તહા તિત્યં ॥૧૧૩૬॥ એઅમ્મિ પૂડામ્મી ણન્થિ તયં જં ન પૂડાઅં હોઇ । ભુવણોડવિ પૂયણિજ્જં ન ગુણદ્વાણં તાઓ અણણ ॥૧૧૩૭॥ તપ્પુઆપરણામો હંદિ મહાવિસયમો મુણેઅવ્વો । તદેસપૂઅઓડવિ હુ દેવયપૂઆ-ઇણાએણ ॥૧૧૩૮॥

(પંચવસ્તુક મૂલ)

છે, સર્વ જીવો ગુણિયલ છે. તેવા ગુણના સમૂહથી ભરેલ સાધુ-સાધ્યી-શાવક-શાવિકારૂપ શ્રીસંઘ ભેગો થાય તો તેનાં બળ-પ્રભાવ જુદાં જ હોય છે. મહાજ્ઞાની ગીતાર્થ એકલા બેઠા હોય, તેને બદલે તેમની નિશ્ચામાં આવેલા અનેક પાત્ર જીવો સાધના કરતા હોય, તો તેમની વિધવિધ સાધના અને સામૂહિક આરાધનામય વાતાવરણ અનેકને ધર્મગ્રાસિમાં પ્રભળ સહાયક બને, અનેકને આરાધના કરતા જોઈને અનેકને આરાધનાની પ્રેરણ ભળે. ^૧ગુણિયલ સમૂહમાં જે પ્રેરણા આપવાની શક્તિ, અવલંબન બનવાની શક્તિ, સહાયક બનવાની શક્તિ છે તે અપેક્ષાએ એક વ્યક્તિમાં નથી. તેથી શ્રીસંઘમાં વ્યક્તિ કરતાં અદ્વિતીય કક્ષાની તારકતા છે. ^૨જેમ તીર્થસ્વરૂપ વ્યક્તિમાં તારવાનું સામર્થ્ય છે, તેમ શ્રીસંઘમાં પણ તારવાનું વિશેષ સામર્થ્ય છે. વ્યક્તિ કરતાં સમૂહનું મહાત્વ, શક્તિ, પ્રભાવ, ઐશ્વર્ય, આલંબન, પ્રેરકતા અનોખાં છે. તેથી તીર્થકરોએ સામૂહિક તારકતાને અનુલક્ષીને શ્રીસંઘને તારક ધર્મતીર્થ કહ્યું. તમે તમારી મનોદશા વિચારો કે ઉપાશ્રયમાં આવો ત્યારે એક પણ સામાયિક કરનાર ન હોય તો તમને સામાયિક કરવાનો ઉલ્લાસ નહીં થાય, પણ ૫૦ જણ સામાયિક કરતા હોય તો તરત ઉલ્લાસ થાય છે. સમૂહમાં આ રીતે જે સહાય કરવાની શક્તિ છે, તે પ્રચંડ સામર્થ્યવાળી પણ એક વ્યક્તિમાં નથી. તેને સામે રાખીને ભગવાને શ્રીસંઘને પણ તારક તીર્થ જ કહ્યું; કેમ કે અનેક જીવોને તેના આલંબન-પ્રેરણાથી તરવાનું મન થાય છે. શ્રીસંઘ એટલે એવો જનસમૂહ છે કે જેના ગુણો-આરાધના જોઈને, તેની મોકષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ જોઈને અનેક જીવો સંસારમાર્ગથી નીકળીને મોકષમાર્ગમાં જોડાઈ જવા તૈયાર થઈ જાય છે.

શાસ્ત્રમાં સમૂહની પણ અનેક સ્થાને યશોગાયા છે. વ્યક્તિગત અરિહંત મહાન છે, પૂજ્ય છે, પરંતુ તેનાથી અરિહંતપદ ઘણું મહાન છે; કારણ કે અરિહંતપદમાં તો અનંતા અરિહંતોનો સમૂહ સમાવિષ્ટ છે. વ્યક્તિ કરતાં સમૂહ મહાન પૂજ્યતા ધરાવે છે એ અભિગમથી નવકારમાં પણ પંચપરમેષ્ઠિનાં પાંચે પદો બહુવચનથી રજૂ કરાયાં છે. વળી આચાર્યપદમાં બિરાજમાન વ્યક્તિ પણ નમો લોચે સવ્વસાહુણાં પદ દ્વારા સાધુપદને નમસ્કાર કરે છે. નવપદમાં પણ વ્યક્તિ નહીં પરંતુ વ્યક્તિઓના સમૂહરૂપ પદની જ પૂજા છે. તેથી સિદ્ધ્યક શ્રેષ્ઠ પૂજનીયતા ધરાવે છે. અમને ઘણા પૂછવા આવે કે મંદિરમાં સિદ્ધ્યકની પૂજા કરીને પછી ભગવાનની પૂજા થાય ? તો જવાબ છે કે થાય જ ; કેમ કે નવપદ અરિહંતથી અધિક છે. એકલા અરિહંત કરતાં નવપદનો મહિમા વિશેષ છે. વ્યક્તિ કરતાં વ્યક્તિઓનો સમૂહ અધિક મહાન છે આ નિયમ જેન શાસનને પણ સ્વીકાર્ય છે.

શ્રીસંઘધટક વ્યક્તિઓની વિશેષતા :

અહીં સંઘમાં, આરાધના કરવા આવેલા, થોડી ઓછી શક્તિવાળા, શરણ અને સહાયની અપેક્ષા રાખે તેવા જીવો પણ હોય, છતાં સહુ ભવયકથી બહાર નીકળવાની છચ્છવાળા જ છે. સંસારસાગરથી બહાર નીકળવાની જેની છચ્છા નથી તેનો તો સંઘમાં પ્રવેશ જ નથી. તરવું છે તેથી તરવાના માર્ગમાં ગતિ કરવા

^૧ ગુણસમુદ્દરાયોડનેકપ્રાણિસ્થજ્ઞાનદિગુણસમૂહ: | ‘સંઘો ત્ત્વ’ સંઘ ઉચ્ચતે | (પંચાશક૦ પ્રતિષ્ઠાપ્રકરણ૦ શલોક ૩૯ ટીકા)

^૨ તીર્થતેડનેન સંસારસાગર ઇતિ ‘તીર્થ’ પ્રવચનમ, તદાધારત્વાચ્ચ ચતુર્વિધ: શ્રમણસઙ્ગ્રહોડપિ તીર્થમુચ્યતે, તત ઇદમાહ-ચતુર્વર્ણ સંદર્ભે સ્થાપિતે સતિ તીર્થ ભવતિ। (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ચોથો ઉલ્લાસ શલોક ૬૧ ટીકા)

સહાયરૂપે જે પ્રથમ અને દ્વિતીય તીર્થને શરણે આવવા માંગે છે, તેવા જીવોને જ સંઘમાં સમાવ્યા છે. આવા 'સાધક જીવોમાં કોઈએ સમ્યગ્દર્શન-સમ્યજ્ઞાન-તપ-ત્યાગ-વિનય-વૈયાવચ્ચ-ભક્તિ-દાન આદિ ગુણો કેળવ્યા હોય, તેમાં વિવિધતા, તરતમતા કે કક્ષાબેદ પણ હોય. આધ્યાત્મિક ગુણોનો વિકાસ સૌનો એકરૂપે જ હોય તેવો સમૂહમાં નિયમ નથી. તેથી² આરાધક જીવોના સમૂહમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ ગુણોનો સંધાત છે, તેથી તે સંઘ બને છે. ગુણોનો સંધાત જેમાં નથી તે જીવો સંઘમાં નથી. આ ભયંકર ભવસાગરમાં મોટા ભાગે જીવો રખડી રહ્યા છે, જીવોના જથ્થા ને જથ્થા દુર્ગતિમાં સબડી રહ્યા છે, મનુષ્યગતિમાં આવેલા જીવો પણ પ્રાય: ઢોરની જેમ રખડી રહ્યા છે. જેને સાચો માર્ગ, સાચું અનુશાસન પામવાની ભાવના પણ જાગી નથી, ભવસાગરની ભયાનકતાનું જેને ભાન નથી તેવા જીવોનો તો શ્રીસંઘમાં પ્રવેશ જ નથી. અરે ! ભવસાગરથી મુંજાયેલા અને બહાર નીકળવાની છયા ધરાવતા પણ મુગધજીવો જેઓ અન્ય ધર્મતીર્થના શરણાને સ્વીકારે છે તેનો સંઘમાં સમાવેશ નથી, પરંતુ સાચું તારક તીર્થ ઓળખીને તેનું જ ભાવથી શરણ સ્વીકારનારી વિશેષ વ્યક્તિઓનો સમૂહ જ શ્રીસંઘમાં આવશે. અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શિનો પણ સંઘમાં સમાવેશ કર્યો છે.³ તેથી આ શ્રીસંઘમાં અસંખ્ય દેવો, દેવેન્દ્રો,

૧ 'સંઘો'ત્તિ । સડ્ગ્ઘો નામ યો મૂલગુણાનામુત્તરગુણાનાં ચ સડ્ગ્ઘાતો ગુણસડ્ગ્ઘાતાત્મકત્વાદેવ ચ 'કર્મણાં' જ્ઞાનાવરણીયાદીનાં સડ્ગ્ઘાતાદ્વિમોચયતિ પ્રાણિન ઇતિ સ્તુતિલક્ષ્ણવિમોચકઃ, તથા 'રાગદ્વેષવિમુક્તઃ' આહારાદિકં દદત્સુ રાગાકારી તદ્વિપરીતેષુ ચ દ્વેષાકારીત્વયથઃ; અત એવ ભવતિ સમ: સર્વજીવાનામ् ॥૧૨૭॥ (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ શ્લોક ૧૨૭ ટીકા)

☆ અથવા, પ્રાકૃતે 'તિત્ય' ઇત્યુક્તે 'ત્રિસ્થમ'⁴ ઇત્યેતદાપિ લભ્યતે, ઇત્યેતદાહ-

અથવા, યદ્ય યસ્માદ્ યથોક્તદાહોપશમ-તૃષ્ણાચ્છેદ-મલક્ષાલનરૂપેષુ, યદિવા, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રલક્ષણેષુ ત્રિષ્વર્થેષુ સ્થિતં તતસ્ત્રિસ્થં સંઘ એવ; ઉભયં વા સંઘ-ત્રિસ્થિતિલક્ષ્ણવિશેષણ-વિશેષ્યરૂપં દ્વાયં ત્રિસ્થમ् । ઇદમુક્તં ભવતિ-કિં ત્રિસ્થમ्? સંઘ: કશ્ચ સંઘ?: (ત્રિસ્થઃ-ત્રિસ્થં, નાન્યઃ, ઇત્યેવં વિશેષણ-વિશેષ્યયોરુભયં સંલુલિતં ત્રિસ્થમુચ્યત ઇતિ ॥૧૦૩૫॥) અથવા, પ્રાકૃતે 'તિત્યં' ઇત્યુક્તે 'ત્રાથમ'⁵ ઇત્યેપિ લભ્યતે, ઇત્યેતદ્ય દર્શાયનાહ-

ક્રોધાગ્નિદાહોપશમ-લોભતૃષ્ણાવ્યવચ્છેદ-કર્મમલક્ષાલનલક્ષણાસ્ત એવાનન્તરોક્તાસ્ત્રયોર્થાઃ ફલરૂપા યસ્ય તત્ ત્રયથ, તચ્ચ સંઘ એવ; તદવ્યતિરિક્તં જ્ઞાનાદિત્રયં વા ત્રયથ પ્રાકૃતે 'તિત્યં' ઉચ્યતે । અર્થશબ્દશચાયં ફલાર્થો મન્તવ્યઃ । ઇદમુક્તં ભવતિ-ભગવાન્ સંઘ: તદવ્યતિરિક્તજ્ઞાનાદિત્રયં વા મહાતરુરિવ ભવ્યોર્નિષેવ્યમાણં ક્રોધાગ્નિદાહશમનાદિકાંસ્ત્રીનર્થાત્ ફલતિ, અતસ્ત્ર્યર્થમુચ્યત ઇતિ ॥૧૦૩૬॥) અથવા, વસ્તુપર્યાયોર્ત્રાથ ઇત્યાહ-

અથવા, સમ્યગ્દર્શનાદયસ્ત્રયોર્થા યસ્ય તત્ ત્રયથમ્, અર્થશબ્દશચાત્ર વસ્તુપર્યાયઃ, ત્રિવસ્તુકમિત્યર્થઃ । તચ્ચ સંઘ એવ, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્, ત એવ વા સમ્યગ્દર્શનાદયસ્ત્રયોર્થાઃ સમાહતાસ્ત્ર્યર્થમ્, સંખ્યાપૂર્વત્વાત્, સ્વાર્થત્વાચ્ચ દ્વિગોરિતિ ॥૧૦૩૭॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શ્લોક ૧૦૩૫ થી ૧૦૩૭ ટીકા)

૨ ઉત્સૂતાનિ અશુભાધ્યવસાયપરિત્યાગાત् । ઉજ્જ્વલાનિ પ્રતિસમયં કર્મમલવિગમાત् । જ્વલન્તિ સદા સૂત્રાર્થાનુસ્મરણરૂપત્વાત् । ચિત્યતે યૈસ્તાનિ ચિત્તાનિ । ઉક્તં ચ- ચિત્તરલમસંક્લિષ્ટમાન્તરં ધનમુચ્યતે । યસ્ય તન્મુખિતં દોષેસ્તસ્ય શિષ્ટા વિપત્તયઃ ॥૧॥ ઇતિ ।

(નંદીસૂત્ર શ્લોક ૧૨ થી ૧૭ ટીકા)

૩ તથાહિ-સર્વોર્પિ દેવેન્દ્રાસ્તાવદેતન્મધ્યપાતિનો વર્તન્તે, યે ચાન્યોર્પિ મહર્દ્વિકામરસંઘાતાસ્તોર્પિ પ્રાયો ન ભગવન્મતભવનાદ્વહિભૂતા ભવિતુમહંન્તિ,

(ઉપમિતિ૦ પ્રથમ પ્રસ્તાવ)

અહમિદ્રો, દેવીઓ, કરોડો અને અબજોની સંખ્યામાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ, સાધુ-સાધ્વીઓ આવે, કેવલી અને ગણધરો પણ આવે. તીર્થકરો શ્રીસંઘમાં નથી. તેઓ તો શ્રીસંઘના સ્થાપક અને નાયક છે. શ્રીસંઘમાં ગડાધર, કેવલી, મન:પર્યવજ્ઞાની, અવગિઝાની, ચૌદ્પૂર્વધર આદિ શ્રુતકેવલી, લભ્યધારી ઋદ્ધિસંપત્ત મહાત્મા, મહાવાદી વગરે અનેક પ્રકારની પ્રભાવકતાની શક્તિવાળા પ્રભાવક ધર્મચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુ-સાધ્વી બધાં આવે. અરે ! વિસ્તારથી વિચારો તો ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના જિનશાસનના ભાવથી આરાધકો સર્વ આવે.

શ્રીસંઘનું ઐશ્વર્ય :

આવા શ્રીસંઘનું ઐશ્વર્ય કલ્પના બહારનું છે; કારણ કે 'આ જગતમાં ઉત્કૃષ્ટ પુષ્યનો પ્રકાર પુષ્યાનુભંધીપુષ્ય છે, જે તારક પુષ્ય છે, જેના ઉદ્યવાળા જીવોનું ભૌતિક ઐશ્વર્ય પણ વખાણવા લાયક છે; કેમ કે તે ધર્મપ્રભાવના અને કલ્યાણનું સાધન છે, આવું ભૌતિક અને ધાર્મિક ઐશ્વર્ય સર્વ પ્રકારે આ શ્રીસંઘમાં સમાઈ જાય છે. વિશ્વમાં ઇચ્છાવા લાયક, પામવા લાયક, વખાણવા લાયક એવું જે કાંઈ પણ સ્વ-પરાહિતકારી ઐશ્વર્ય છે, કે જે સ્વને સુગતિની પરંપરા અને પરને ધર્મપ્રભાવનારૂપે બોધિબીજ આદિનું નિમિત્ત હોય, તેવું સમગ્ર ઐશ્વર્ય શ્રીસંઘમાં છે. અહીં સંઘ એટલે કોઈ એક સ્થળનો સ્થાનિક સંઘ નહીં, પરંતુ તેમાં દુનિયાભરના સંઘોનો-ભરતક્ષેત્ર કે મહાવિદેહક્ષેત્રના સંઘોનો પણ સમાવેશ છે. જેટલા પણ જિનશાસનના ભક્તો-ઉપાસકો છે તે બધા તેમાં આવી જાય. સંખ્યાથી શ્રીસંઘ ઘણો વિશાળ સમૂહ છે અને ગુણોથી પણ મહાન જનસમુદ્રાય છે. ત્રણ લોક, ત્રણ કાળમાં જેટલા પણ ઉત્તમ જીવો છે તે બધા આ શ્રીસંઘમાં સમાય છે, જે સમૂહ તરીકે નાનોસૂનો સમૂહ નથી કે ગુણોથી નાનાસૂના ગુણો નથી.

સત્ત્વા : ત્રણ કાળના અને સર્વ ક્ષેત્રના તમામ ગુણિયલ જીવો શ્રીસંઘમાં કેવી રીતે સમાય ?

સાહેબજી : આજે પણ એવી પ્રસિદ્ધ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ છે કે જેના સત્ત્યો અનેક દેશોમાં ફેલાયેલા હોય, તેમ જ તે સંસ્થાનું ભૂતકાલીન કે ભાવિ સત્ત્યપદ પણ અતિશય મહત્ત્વ ધરાવતું હોય, તો તીર્થકરોથી સ્થાપિત શ્રીસંઘ સંસ્થાના સત્ત્યપદની વિશાળ મર્યાદા સર્વ ક્ષેત્ર-કાળને આવારે તે કાંઈ અજુગતું નથી. અરે ! 'નમો અરિહંતાણ' આદિ નવકારનાં પદોમાં પણ સર્વ કાળ અને સર્વ ક્ષેત્રના અરિહંતાને નમસ્કાર જણાવ્યો છે, તો શ્રીસંઘમાં સર્વ કાળના, સર્વ ક્ષેત્રના તમામ સમ્યંદર્શિ જીવોનો સમાવેશ સમુચ્ચિત જ છે. હા, માત્ર સંઘપૂજાના અવસરે વર્તમાનકાલીન ચોક્કસ ક્ષેત્રની મર્યાદિત વ્યક્તિઓ જ સંઘ તરીકે ઉપસ્થિત થાય, પરંતુ તારક તીર્થ તરીકે નમસ્કાર કરાતા સંઘમાં વ્યાપકરૂપે સર્વ સમ્યંદર્શિ ગુણિયલ જીવોનો સમાવેશ ઉચિત જ છે. તેમાં ક્ષેત્ર-કાળની ટૂંકી મર્યાદા આવશ્યક નથી. તેથી શ્રીસંઘ એટલે ગુણગણાથી અપૂર્વ ગણી શકાય તેવો અનંત જીવોનો સમૂહ છે, તેને તારક તીર્થની ઉપમા આપી તે પ્રભાવની અપેક્ષાએ યોગ્ય જ છે.

૧ 'ધન' ધાન્ય-ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-દ્વિપદ-ચતુર્ષ્વદભેદભિત્ત્ર હિરણ્ય-સુવર્ણ-મણિ-મૌકિતિક-શાઙ્ક-શિલા-પ્રવાલાદિભેદં ચ ધનપતિ-ધર્મદ્વિપ્રતિસર્પિં તીર્થોપયોગફલં દદાતિ પ્રયચ્છતિ યઃ સ તથા,

(ધર્મબિન્દુ પ્રથમ અધ્યાય શલોક ૨ ટીકા)

૧ તીર્થકર અનંતર શ્રીસંધ :

શ્રીસંધને તીર્થકર અનંતર કહ્યો, એટલે તીર્થકર પછી બીજા કમે શ્રીસંધ પૂજ્ય છે. તીર્થકર જેમ પરમ પવિત્ર-પૂજ્ય-મહાન-શિરસાવંદ્ય છે, આજીવન આજી ધારણા કરવા લાયક છે, શ્રેષ્ઠ શરણ છે; તેમ શ્રીસંધ પણ પરમ પવિત્ર-પૂજ્ય-મહાન-શિરસાવંદ્ય-આજી ધારણા કરવા લાયક શ્રેષ્ઠ શરણ છે. તેથી તીર્થકર પછી મહાનતાની દૃષ્ટિએ બીજા નંબરે શ્રીસંધ છે, એટલે જ પચ્ચીસમો તીર્થકર કહ્યો અર્થાત્ ચોવીસ તીર્થકર પછી પૂજ્યતાના સ્થાને ગણો તો વાંધો નથી.

સભા : પચ્ચીસમા તીર્થકર કહેવામાં અપેક્ષા શું ?

સાહેબજી : સંધને તીર્થકરોએ સ્થાપિત કર્યો છે, ગણધરો દારા શાસ્ત્રો રચાવીને આખું બંધારણ આપ્યું, સભ્યપદની લાયકાતો, પ્રવેશનો અધિકાર આદિથી આરંભીને છેક સંચાલન અને રક્ષા સુધીનાં સર્વ કર્તવ્યો સ્થાપિત કરાવ્યાં, તેથી સંધના સર્જક-સ્થાપક-નાયક તીર્થકરોની પ્રથમ મહાનતા અને શ્રીસંધની દ્વિતીય મહાનતા, એ આશયથી પચ્ચીસમા તીર્થકરની ઉપમા છે.

તીર્થકર સમકક્ષ શ્રીસંધ :

વળી એક અપેક્ષાએ શ્રીસંધ તીર્થકર સમકક્ષ પણ છે. તીર્થકરોમાં જે પ્રતિબોધકતા-તારકતા છે તે શ્રીસંધમાં પણ છે. તીર્થકરો એવા સમર્થ શ્રીસંધને સ્થાપે છે કે જેમાં સ્વતુલ્ય ઉદ્ધારની શક્તિ છે. પામર જીવોને ભવસાગરમાંથી નિસ્તાર કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીસંધરૂપ તીર્થમાં પણ અચિન્ત્ય છે. તેથી તીર્થકરની પૂજા તુલ્ય શ્રીસંધની પૂજાનો મહિમા છે, જે શ્રીસંધને તીર્થકર સમકક્ષ દર્શાવે છે.

સભા : શ્રીસંધનો તીર્થકર જેટલો પ્રભાવ ન પડે ?

સાહેબજી : વ્યક્તિ કરતાં સમૂહનો પ્રભાવ જુદ્ધો છે. ચોત્રીસ અતિશય આદિ ઐશ્વર્યવાળા તીર્થકરો અપાર પ્રભાવકતા ધરાવે છે, તો પણ સંધનું સામૂહિક પ્રભાવક ઐશ્વર્ય નાનુસ્નું નથી. સંધમાં ગણધરો, મનઃપર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, લભ્યસંપત્ત મહાત્માઓ, વાદીઓ, ગીતાર્થવૃષભો, પ્રભાવક આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, અને હન્દ્રો, ચક્રવર્તીઓ આદિથી માંડીને અનેક પ્રભાવક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો સમૂહ છે. તેથી સંધમાં પણ

૧ ‘એષા’ સંઘપૂજા, વિષયમહત્ત્વાદુ, એતદાહ-યદેષ શ્રુતે ભણિતઃ-આગમ ઉક્તઃ તીર્થકરાનન્તરઃ સંઘ ઇત્યતો મહાનેષ ઇતિ ગાથાર્થ: ॥

(પંચવસ્તુક શલોક ૧૧૩૪ ટીકા)

☆ ‘સત્તીએ સંઘપૂજા વિસેસપુઆડ બહુગુણા એસા । જં એસ સુએ ભણિઓ તિત્થયરાણતરો સંધો ॥ ૨૫ ॥

શક્ત્યા સંઘપૂજા વિભવોચિતયા, વિશેષપૂજાયા દિગાદિગતાયા: સકાશાત् બહુગુણા એષા સંઘપૂજા વિષયમહત્ત્વાત्, વ્યાપકવિષયત્વાદિત્યર્થ: । વ્યાપ્તાદ् વ્યાપકસ્ય મહત્વે ઉપપત્તિમાહ-યદ્-યસ્માદ् ભણિત આગમે તીર્થકરાનન્તરઃ સંઘ ઇત્યતો મહાનેષ ઇતિ ॥ ૨૫ ॥

(પ્રતિમાશતક શલોક ૬૭ ટીકા)

☆ એવં તાવત् તીર્થકરનમસ્કારા: પ્રતિપાદિતા: । સામ્રતં તીર્થકરાનન્તરઃ સંઘ ઇતિ કૃત્વા તીર્થાન્તરગ્રામવ્યુદાસેન નગરરૂપકેણ તત્ત્વસ્તવં કુર્વન્નાહ-

(નંદીસૂત્ર શલોક ૪ ટીકા)

प्रभावक ऐश्वर्यनो पार नथी, अनेक अतिशयोथी भरपूर छे, जयवंतो संघ निस्तेज नथी. वर्तमानमां तो पांचमो आरो अने हुंडा अवसर्पिणी काण छे. वणी विज्ञाननी शोधभोगो द्वारा नास्तिकतानुं भोजुं फेलायुं छे. आवा काणमां आपणो जन्म थयो तेथी संघनुं उत्कृष्ट ऐश्वर्य नजरे जोवा न मणे. अरे ! तमारा पूर्वजोनो प्रभाव पडा आजनी पेढी न विचारी शके तेवा कपरा संयोगोगमां तमे उठर्या छो. आजथी मात्र १००-२०० वर्षो पहेलानुं महाजन केवुं हतुं अने तेनुं लोकमां केवुं आदर-मान हतुं ते पण आजे अतिशयोक्ति लागे, तो ५००-१००० वर्ष पूर्वेना संघनां वर्णन आश्चर्यकारी अवश्य लागे. पूर्वजोनो इतिहास वांचो तो श्रीसंघनां भूतकाणमां केवां ऐश्वर्य-प्रभाव हशे ते खबर पडे. प्रसंगे महाजन राजा-महाराजाने अनुशासन आपे, तेमने पडा संभगावी दे तेवी जाजरमानता हती. पांचमा आरानी थोडा वर्षो पूर्वेनी महाजननी जाहोजलाली पडा तमे झोइ नथी. लगभग साझ थर्द गई त्यारे तमे जन्म्या छो. अत्यारे भूतकाणनी जाहोजलालीनी अपेक्षाए एक टको पडा जैनोनुं गौरव नथी. छतां आटला विशाळ देशमां अति अल्प संख्यक जैनो आजे पडा अनेक क्षेत्रोमां अग्रेसरता धरावे छे, तो अनुकूल काणमां संघनुं ऐश्वर्य लोकोत्तर होय ते सहज छे. वणी आ तो कोई चोक्कस क्षेत्र अने चोक्कस काणना स्थानिक संघना ऐश्वर्यनी वात थर्द, परंतु सर्व काण सर्व क्षेत्र आधारित व्यापक संघना ऐश्वर्य अने प्रभावकता तो कल्यनातीत छे; कारण के आ जगतमां जे टला पडा पुण्यानुबंधीपुण्यना स्वामी गुणियत ज्यो छे ते सर्व आ जगतनी भौतिक के आत्मिक इतिहारी रिद्धि-सिद्धिना भोक्ता छे. तेमनुं पुण्य अने गुणगण अनेकने धर्मप्राप्तिनुं साधन छे. तेथी संसारना सारदृप आवा सर्व ज्योनो समूह ते श्रीसंघ छे. तेथी तेने न्यून मानवो ते तीर्थनी आशातना छे. आ अपेक्षाए श्रीसंघने तीर्थकर समक्ष कह्यो.

^१ श्रीसंघनी महानता विचारो तो समग्र ऐश्वर्य श्रीसंघमां ज देखाय, बहार कांઈ देखाय नहि :

तमने संघनुं गुणकारी ऐश्वर्य समजाई जाय तो आ सृष्टिमां संघनी बहार तमने कशुं सार देखाय नहीं. आ संसारमां जे कांઈ वभाषावा लायक, भेणववा लायक, प्रशंसनीय, अनुमोदनीय, आदरणीय भौतिक के आत्मिक सर्व वस्तुओ छे ते श्रीसंघमां छे. जे श्रीसंघनी गुणसमृद्धिने ओणभी शके ते अन्य कोईथी अंजाय

^१ तथा-यथा ‘तद्राजभवनं निरुपचरितशब्दादिविषयोपभोगविर्मद्दसुन्दरं’ तथेदमपि विज्ञेयं, तथाहि-सर्वेऽपि देवेन्द्रास्तावदेत-न्मध्यपातिनो वर्तन्ते, ये चान्येऽपि मर्हिद्विकामरसंघातास्तेऽपि प्रायो न भगवन्मतभवनाद्बहिर्भूता भवितुमर्हन्ति, ततश्च तथाविधविबुधधारभूतस्यास्य निरुपचरितशब्दादिविषयोपभोगविर्मद्दसुन्दरता न दुरुपपादा।

पुण्यानुबन्धिपुण्यफलम्

तद्वर्णनेन चैतल्लक्षणीयं, यदुत-भोगास्तावत्पुण्योदयेन संपद्यन्ते, किन्तु तदेव पुण्यं द्विविधं-पुण्यानुबन्धि पापानुबन्धि च। तत्र ये पुण्यानुबन्धिपुण्योदयसम्पाद्याः शब्दाद्युपभोगास्त एव सुसंस्कृतमनोहरपथ्यान्नवत्सुन्दरविपाकतया निरुपचरितशब्दादिभोगवाच्यतां प्रतिपद्यन्ते, ते हि भुज्यमानाः स्फीततरमाशयं संपादयन्ति, ततश्चोदाराभिप्रायोऽसौ पुरुषो न तेषु प्रतिबन्धं विधत्ते, ततश्चासौ तान् भुज्यानोऽपि निराभिष्वङ्गतया प्राणबद्धपापपरमाणुसञ्चयं शिथिलयति, पुनश्चाभिनवं शुभतरविपाकं पुण्यप्राप्तामात्मन्याधत्ते, स चोदयप्राप्तो भवविरागसम्पादनद्वारेण सुखपरम्परया तथोत्तरक्रमेण मोक्षकारणत्वं प्रतिपद्यत इति हेतोः सुन्दरविपाकास्तेऽभिधीयन्ते।

(उपमिति० प्रथम प्रस्ताव)

नहीं. जेम 'तीर्थकरो योत्रीस अतिशयोदृप समग्र ऐश्वर्य साथे समवसरणमां बिराजमान थाय त्यारे, तेमने जोઈने भवलबला मिथ्यादृष्टि पण यक्ति थई जाय छे, धर्मना साक्षात् फणस्वरूप तीर्थकरोना आंतर-बाह्य ऐश्वर्यने जोઈने तेमनामां धर्मनी निश्चय श्रद्धा प्रगटे छे, अरे ! अभव्य पण आत्मा-परलोक-पुण्य-पापनी ओधश्रद्धावाणो थई जाय छे; तेने मनमां थाय के दुनियामां धर्मनुं फण प्रत्यक्ष छे. जे तीर्थकरोनां यरण्हो छन्दो दास थईने चूमे छे, करोडो देवताओं प्रति क्षणा जेमनी सेवामां उपस्थित छे, अद्वितीय अतिशयोना धारक छे, साक्षात् गुणोना पुंजमय आंतरव्यक्तित्व धरावे छे, जेतां ज मोहित थई ज्वाय तेवी प्रभावकता तीर्थकरनी छे, तेम श्रीसंघ पण समग्र ऐश्वर्य युक्त उपस्थित थाय तो जेतां ज लायक ज्वावो अतिभूत थई जाय. परंतु गणधरोथी आरंभीने सामान्य सम्यग्दृष्टि सुधीना सर्व ज्वोनुं त्रैलोक्यसार गुणमय ऐश्वर्य मनमां उपस्थित थवुं जोઈअ. तो ज श्रीसंघना भहान प्रभावकतागुणानी साची ओणभाषा थाय. जेने आवी ओणभाषा थई छे तेने श्रीसंघने तीर्थकर समकक्ष भूलववामां कोई भूलवषा नहीं थाय. तमारे आंभो भींची त्रषा लोकना जैनशासनना सर्व अनुयायी, साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविका अने सम्यग्दृष्टि देवो आदिने मनमां समूहरूपे उपस्थित करवा अने विचारवुं के आ बधा श्रीसंघना पेटा अंगरूप छे, आमां गुणोनो-शक्तिनो-ऐश्वर्यनो-प्रभावकतानो कोई पार नथी, विधविध साधकोमां अनेक प्रकारनी विविध आराधनायुक्त प्रभावकता छे, आ संघ एटलो भहान छे के आ संघनो गुणाथी कोई जेटो न मणे.^१ तमने पुण्यानुबंधीपुण्य अने तेना हितकारी विपाकोनी जेटली स्पष्ट समजणा पडे तेटला तमे संघना प्रभावक ऐश्वर्यने पिछाइ शको. श्रीसंघ बहार पुण्यानुबंधीपुण्यना विपाको प्रायः प्राप्त नथी. तथी जेने संघ बहार आख्लादक ऐश्वर्य देखाय तेनी बुद्धिमां ज चोक्स विकार छे; केम के संघ बहार कोई अनुमोदनीय ऐश्वर्य छे ज नहीं.

सभा : भौतिक ऐश्वर्य तो छे ज ने ?

साहेबज़ : तमे धर्मशून्य श्रीमंत-सत्ताधीशोने जोઈने अंजाई जाओ तो समजवानुं के तमारा उपर पापानुबंधीपुण्यनो प्रभाव छे. शास्त्रमां तेमना ऐश्वर्य भाटे पापद्वि शब्द वापर्यो. जे घाँ पाप करीने ऋद्धि भेणवे छे, वणी तेने साचववा पण घाँ पाप करे छे अने फणरूपे भोगववामां पण पापनी ज परंपरा छे, तेने पापद्वि कही छे. तमने अमेरिका, युरोपनी ऋद्धि जोઈने मौमां पाशी आवे, ज्यारे अमने थाय के घोर पापथी भेगुं कर्यु, अनेक पापो करीने साचवे छे अने भरवाना पण पापना पुंज साथे. दुनियामां कातिल फृटनीतिओ ज तेमनी ऋद्धि-सिद्धिनी ज्वादोरी छे. घोर पापानुबंधीपापवाणुं आ ऐश्वर्य छे. आवी पापद्विनो मन पर प्रभाव पडे ए पण विकारीबुद्धि सूचवे छे. अहीं तो स्व-परने हितकारी गुणकारी ऋद्धि-सिद्धि-ऐश्वर्यनी वात चाले छे. आवुं ऐश्वर्य आभा विश्वमां श्रीसंघमां ज छे. श्रीसंघ पुण्यानुबंधीपुण्यवाणा ज्वोनो समूह छे.

१ एतां चमत्कारकर्णं प्रातिहार्यश्रियं तव। चित्रीयन्ते न के दृष्ट्वा नाथ ! मिथ्यादृशोऽपि हि ? ॥१॥

(वीतरागस्तोत्र० प्रकाश ५ श्लोक १)

२ प्रायोग्रहणं शुद्धधर्माक्षेपिभोगनिरासार्थं, तस्य प्रमादजीवत्वायोगात्, अत्यन्तानवद्यतीर्थकरादिफलशुद्धेः पुण्यसिद्ध्यादावागमाभिनिवेशाद्भर्मसारचित्तोपपत्तेरिति ।

(योगदृष्टि० श्लोक १६० टीका)

અબજોની સંપત્તિ વચ્ચે જન્મે, છતાં ભોગવશે પણ અનાસક્તિથી, સ્વ-પરના શક્ય હિતમાં પૂરેપૂરો સદ્ગુપ્યાગ કરશે અને અવસર મળતાં તૃષ્ણાવત્ત છોડીને ચાલી નીકળશે. છોડતાં પણ તેમને કોઈ હિયકિચાટ નહીં. આ મહાપુરુષો ઐશ્વર્યના સાચા માલિક છે, ગુલામ નથી. આવા ઉત્તમ જીવોનો સમૂહ સંઘમાં આવે. શ્રીસંધ એટલે નાનીસૂની વસ્તુ નથી. શ્રીસંધનું વર્ણન ઘણું રોચક અને સાંભળવા જેવું છે. તે સાંભળવાથી પણ પ્રેરણા મળશે કે આવા શ્રીસંધમાં વહેલામાં વહેલા પ્રવેશ કરી સત્યપદ મેળવું. શ્રીસંધનું સત્યપદ અતિ દુર્લભ છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઱વગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્માતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

સમગ્ર સૂષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ કોટિના ગુણોના ધારક જીવોના સમૂહરૂપ શ્રીસંધ તીર્થકર અનંતર, તીર્થકર સમકક્ષ અને તીર્થકરથી પણ અધિક છે :

૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં ભટકતા જીવોને દુર્ગતિમાં તો દુઃખોનો પાર નથી અને દોષોના વિકાસનો પણ પાર નથી. દુર્ગતિમાં જીવ લગભગ દોષોનો જ વિકાસ કરે છે; કારણ કે ત્યાં તેને ગુણોનો વિકાસ કરવાની તક કે સામગ્રી જ નથી. જીવસૂષ્ટિનો મોટો ભાગ દુર્ગતિમાં છે. ૦.૦૦...૦૧ % જીવો પણ સદ્ગતિમાં નથી આવતા; કેમ કે વ્યવહારથી સદ્ગતિરૂપે મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ એ બે જ આવે. તિર્થય-નારકીમાં જ જીવોની વિપુલ સંખ્યા છે. દેવગતિ અને મનુષ્યગતિ કરતાં અનેક ગણી સંખ્યા પંચેદ્રિય તિર્થયમાં છે. તેનાથી ચયઉંદ્રિય, તેઝંદ્રિય, બેઝંદ્રિય આદિની સંખ્યા કમશઃ અધિક અધિક છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ છે. દા.ત. મુંબદ્ધની વસ્તી દોઢ કરોડની છે. પણ મુંબદ્ધના એક મકાન જેટલા વિસ્તારમાં પણ દોઢ કરોડથી વધારે કીડીઓ ચોક્કસ મળશે. બેઝંદ્રિયથી પંચેદ્રિય સુધીના બધા જીવો ત્રસ છે. તેના કરતાં પાણી વગેરે એકેદ્રિય સ્થાવર જીવો અનેક ગણા ગુણાકારમાં છે. પાણીના એક ટીપામાં જ અસંખ્ય જીવો છે, અને તે સર્વ પૃથ્વી, પાણી, અજીન કે વનસ્પતિ આદિના જીવોથી અનંતના ગુણાકારમાં એક નિગોદરૂપ વનસ્પતિમાં જીવો છે. તેથી કમશઃ અવિકસિત ભવોરૂપ દુર્ગતિમાં જીવોના અનેક ગણા ગુણાકારરૂપે ખડકલા છે. આમાંથી ભાગ્યે જ, અનંતમાં એકની સરેરાશથી જીવ વિકસિત ભવોરૂપ મનુષ્ય કે દેવભવમાં અકામનિર્જરાથી આવે છે. વાસ્તવમાં દુર્ગતિનું માળખું જ એવું છે કે ત્યાં જીવ મ્રાય: શુભપરિણામ કરી જ ન શકે. એટલે મનુષ્યભવ કે દેવભવયોગ્ય પુણ્યનો સંચય જ તેમને દુષ્કર છે. વળી દેવગતિ કે મનુષ્યગતિમાં આવેલા જીવો પણ ૮૮ ટકા પાપાનુંધીપુણ્યના ઉદ્યવાળા

હોય છે. તેથી તેમાં પણ પાપી અને દુર્જન જીવો જ વધારે મળે, સજજન અને ગુણિયલ જીવો અતિ અલ્ય હોય. વળી સજજનોમાં પણ આસ્તિક અને ધર્માત્મા અતિ અલ્ય હોય અને તેવા ધર્માત્માઓ પણ તે તે ધર્મોમાં વહેંચાઈ જાય. તેથી ભાવથી જિનશાસનને પામેલા, નિર્મળ સમ્યગુદ્દર્શન આદિ ગુણોને ધારણા કરનારા જીવો તો અત્યંત અલ્યતમ સંઘ્યામાં રહેવાના. આ જ જીવો તત્ત્વથી સદ્ગતિને પામેલા પુણ્યાનુબંધીપુણ્યના વિપાકવાળા જીવો છે. આખી જીવસૃષ્ટિરૂપ સાગરમાં નાનો તરતા બેટ જેવો આ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ છે, જે આખા સંસારનું કીમ-માખણ છે, જીવસૃષ્ટિના સારનો પણ સાર છે. ભૌતિક જગતમાં સારરૂપ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ જવેરાત આદિ ગણાય તેમ સર્વ સંસારી જીવોમાં આંતર ગુણોથી ઝણકતા ઝવેરાત જેવા જીવોના સમગ્ર સમૂહનો શ્રીસંઘમાં સમાવેશ છે. તેમની પાસે મોકસાધક અપૂર્વ આધ્યાત્મિક ગુણો છે, સમ્યગુદર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્યારિત્રથી તેમનું અંતઃકરણ વાસિત છે અને તેથી જ વિધવિધ ગુણોનો ભંડાર શ્રીસંઘ છે. તેવા 'શ્રીસંઘનો મહિમા ત્રણ અપેક્ષાએ વર્ણાવ્યો છે. પૂજ્યતાની અપેક્ષાએ તીર્થકર અનંતર શ્રીસંઘ છે, પ્રભાવની અપેક્ષાએ તીર્થકર સમકક્ષ શ્રીસંઘ છે અને ઉપકારની અપેક્ષાએ તીર્થકરથી અધિક શ્રીસંઘ છે.

તીર્થકર અનંતર શ્રીસંઘ :

તીર્થકર શ્રીસંઘના સ્થાપક, નાયક, માર્ગદર્શક છે, ગણધરો દ્વારા શ્રીસંઘનું પાલનપોષણ કરનારા છે, તેમની પાસે તીર્થ ઉત્પત્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે, તે અપેક્ષાએ તીર્થકરો અતિ મહાન છે. છતાં તીર્થકર સિવાયના સર્વ ગુણિયલ જીવોનો સમૂહ શ્રીસંઘમાં સમાવિષ્ટ હોવાથી તીર્થકર પછી પૂજ્યતાની દૃષ્ટિએ દ્વિતીય નંબરે શ્રીસંઘ આવે. તીર્થકર પછી આ જગતમાં પૂજ્ય, આદરણીય, શિરસાવંદ્ય, શ્રીસંઘ હોવાથી તે પચ્ચીસમો તીર્થકર છે. માત્ર વ્યક્તિ નહીં, સમૂહનું આ માન છે.

તીર્થકર સમકક્ષ શ્રીસંઘ :

પ્રભાવકતાની અપેક્ષાએ તીર્થકરો જગતમાં અદ્વિતીય છે, પરંતુ તીર્થકર સ્થાપિત શ્રીસંઘ પણ અચિત્ય પ્રભાવકતા ધરાવે છે. પુણ્યાનુબંધીપુણ્યના ઉત્તમ વિપાકવાળા સૃષ્ટિના સર્વ જીવોના સમૂહરૂપ શ્રીસંઘ, ગુણાએશ્વર્યથી સામૂહિક પ્રતિબોધકતા પ્રભાવકતા તીર્થકર સમકક્ષ ધરાવે છે, તેથી શ્રીસંઘને તીર્થકર તુલ્ય કહ્યો. શ્રીસંઘ બહાર અન્ય ધર્મમાં રહેલા ગુણિયલ મુમુક્ષુ જીવો મોકસાર્ગની પ્રારંભિક ભૂમિકામાં ભલે હોય, પરંતુ તે જીવો સમ્યગુદર્શન આદિ ગુણો ન પામેલા હોવાથી તેમનામાં પુણ્યાનુબંધીપુણ્યના ઉદ્યવાળું ઐશ્વર્ય સંભવિત નથી. જોકે તે જીવો લાયક છે, આત્મકલ્યાણની સાચી સાધના કરનારા છે, પરંતુ તેમણે શ્રદ્ધાથી સ્વીકારેલાં

૧ એષોऽયં સંઘः । શ્રુતે સિદ્ધાન્તે । ભણિતોऽભિહિતઃ । તીર્થકરેભ્યોऽનન્તરો દ્વિતીયસ્થાનવર્તી તીર્થકરાનન્તરઃ । પૂજ્યત્વેનેતિ શેષः । અથવા�વિદ્યમાનમન્તરં વિશેષો યસ્ય સોऽનન્તરઃ, તીર્થકરાણામનન્તરસ્તીર્થકરતુલ્ય ઇત્યર્થઃ । તેષામપિ તસ્ય પૂજ્યત્વાત् । અથવા તીર્થકરેઽનન્તરો યસ્માત્સ તથા । સંઘપૂર્વકે હિ તીર્થકરસ્ય તીર્થકરત્વં । સંઘ ઇતિ સંબન્ધિતમેવ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૩૮ ॥

(પંચાશક પ્રતિષ્ઠાપ્રકરણપંચાશક ટીકા)

શાસ્ત્રો કે ધર્માનુષ્ઠાનો સમ્યક્ત્વ પામવામાં અવરોધક છે. આર્યદર્શનો સરળ મુમુક્ષુ જીવને કદાચ મોક્ષમાર્ગમાં ચડવામાં સહાયક બની શકે, પરંતુ સમકિત પામવામાં તો અવશ્ય અવરોધક બને છે.

સત્ત્વા : મોક્ષમાર્ગમાં ચડાવે છતાં સમકિત પમાડવામાં અવરોધક કેવી રીતે ?

સાહેબજી : કોઈ માણસ બે પગથિયાં સુધી સીડી ચડાવી શકે પણ આગળ ચડવા તેનો ટેકો કામ ન લાગે, ઉલટું તેને પકડી રાખવાથી તમે આગળ ચડી ન શકો તો તેને આગળ ચડવામાં અવરોધક પણ કહી શકાય. છતાં તેણે પૂર્વે જે ચડવામાં સહાય કરી તે તો અવશ્ય સ્વીકારવી પડે. જૈનદર્શન તટસ્થતાથી મૂલ્યાંકન કરે છે.

જિનશાસનનો શ્રાવક પણ અન્યદર્શનના સંન્યાસી કરતાં ચિદિયાતો છે :

અન્યદર્શનમાં અધ્યાત્મનો ઉપદેશ હોવાથી અનુયાયીને મોક્ષમાર્ગમાં ચડાવવાની શક્તિ ખરી, પણ સમકિત વગેરે ગુણ પમાડવાની શક્તિ નથી. તે તાકાત જૈનશાસનમાં જ હોવાથી જૈનશાસનનો આજ્ઞાનુસારી સંધ જગતમાં અધ્યાત્મની દૃષ્ટિએ ચિદિયાતો છે. તેની તોલે આ જગતમાં અન્ય કોઈ ન આવે.¹ કલિકાલસર્વજ્ઞ પૂ. હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે સાફ શબ્દોમાં લઘ્યું કે જિનશાસનનો શ્રાવક પણ અન્યદર્શનના સંન્યાસીઓ કરતાં આચાર-વિચાર બંનેથી ઊંચ્યો છે. અહીં આપણા છે માટે ઊંચા અને પારક છે માટે નીચા, એવું ધોરણ નથી બાંધ્યું, પણ ગુણથી સાબિત કર્યું છે કે શ્રાવકર્થમાં જે ગુણો છે તે આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળનાર સંન્યાસીમાં પણ નથી. જ્યણા, પાપનો ત્યાગ, સદાચારનું સેવન, સૂક્ષ્મ વિવેક આદિથી તુલનાત્મક તટસ્થ મૂલ્યાંકન છે.

સત્ત્વા : નિસર્ગથી અન્યધર્મમાં રહેલ વ્યક્તિમાં સમકિત હોય તો તે શ્રીસંધમાં છે ?

સાહેબજી : નિશ્ચયથી ગણી શકાય, પરંતુ તેનો પરિચય-ઓળખ કરવાં મુશ્કેલ છે. બાકી તો ભાવથી સમકિત કે દેશવિરતિ પાખ્યો હોય તેવો જંગલનો પશુ પણ શ્રીસંધમાં આવી શકે. ચંડકૌશિક સર્પ ભાવથી સમકિત પાખ્યો અને વ્રત સ્વીકાર્યો તો તે શ્રીસંધમાં છે. ધર્માત્મા શ્રાવકને ખ્યાલ આવે તો તેની સાધ્રમિક તરીકેની ભક્તિ પણ કરે. ટૂંકમાં સમજ જ લેવાનું કે સમકિત કે ભાવશ્રાવકપણું જેનામાં આવે તે બધા ચતુર્વિધસંધમાં અવશ્ય ગણી શકાય. અરે ! મનુષ્યો કરતાં પશુઓમાં ભાવશ્રાવકની સંખ્યા વધારે છે.

² મુક્તિગામી જીવોમાં પણ માર્ગભેદ સંભવિત, પરંતુ શ્રીસંધમાં માર્ગભેદ અસંભવિત :

સંધ એટલે ગુણોનો સંધાત, મોક્ષે જનાર એક જ પથના પદ્યાત્રિકોનો સમૂહ, જેનું ધ્યેય એક જ છે.

¹ યામન્યતીર્થિકા યાન્ત્રિક ગતિની તીવ્રતાપોજુષઃ । ઉપાસકા: સોમિલવત् તં વિરાદ્ધબ્રતા અપિ ॥૩૭॥ માસે માસે હિ યે બાલા: કુશાગ્રેણૈવ ભુજતે । સન્તુષ્ટોપાસકાનાં તે કલાં નાહન્તિ ષોડશીમ् ॥૩૮॥ અધ્યદ્ભુતતપોનિષદ્ધસ્તામલિ: પૂરણોઽપિ વા । સુશ્રાવકોચિતગતેરતિહીનાં ગતિં યયૌ ॥૩૯॥

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૨ શલોક ૧૧૫ ટીકા)

² ભાવે ભાવવિષયં શ્રુતવિહિતં શ્રુતપ્રતિપાદિતં સઙ્ગ્રહસ્તીર્થમ्, તથા ચ ભગવત્યામુક્તમ्, “તિત્યં ભંતે! તિત્યં તિથયરે તિત્યં? ।

એક નગરથી બીજા નગરમાં જવા માટે સમૂહમાં સહકારથી યાત્રા કરે તેવા માનવસમૂહને સાર્થ કહેવાય. તેમ 'સંસારમાંથી મોકષરૂપી' નગરે પહોંચવા નીકળેલ સમાન ધ્યેયવાળા, લક્ષ્યવાળા; વળી આરાધનારૂપ માર્ગ પણ જેઓનો એક જ છે, તેવા એક પંથના પરસ્પર સહાયક પથિકોનો સમૂહ તેનું નામ શ્રીસંઘ. આ ઉપમાથી સંઘને સાર્થ કહેવાય છે.^२ અન્યદર્શનમાં રહેલા મોકષમાર્ગાનુસારી જીવોનો આરાધનારૂપ માર્ગ જુદો-જુદો છે, જ્યારે શ્રીસંઘમાં પ્રવિષ્ટ સાધકોનો આરાધનામાર્ગ પણ એક જ છે. જેનાં મંજિલ અને પંથ બંને એક જ છે તેને સાર્થ કહેવાય. જુદા જુદા પંથના પથિકો સાર્થ નથી બનતા. તેથી શ્રીસંઘ આરાધનામાર્ગની પણ અદ્વિતીય એકતા ધરાવે છે. સમ્યકૃત્વથી આગળ આરાધનાનો માર્ગ એક જ છે. હા, સંઘરૂપ પથિકોમાં પણ મંજિલ પ્રતિ ગતિનો તફાવત હોઈ શકે છે. કોઈ શીધગામી તો કોઈ મંદગામી, પણ માર્ગભેદ શક્ય નથી. આવા એક જ આરાધનામાર્ગના ઉપાસકો વિવિધ ગુણસમુદ્દરાયોથી જ્યાં શોભતા હોય છે, તેની પૂજા-ભક્તિમાં તે સર્વ ગુણોની પૂજા-ભક્તિ સમાય છે. જેમ સર્વગુણસંપત્ત તીર્થકરની ઉપાસનામાં સર્વ ગુણની ઉપાસના સમાવિષ્ટ છે તેમ સર્વગુણસંપત્ત શ્રીસંઘની ઉપાસનામાં પણ સર્વ ગુણોની ભક્તિ-ઉપાસના સમાય છે.

^३ તીર્થકરથી અધિક શ્રીસંઘ :

આ મહાન શ્રીસંઘને અપેક્ષાએ તીર્થકરથી અધિક પણ કહ્યો છે. ચોવીસે તીર્થકરો પાછળ અને શ્રીસંઘ

ગોયમા! અરહાં તાવ નિયમા તિત્થંકરે, તિત્થં પુણ ચાઉવનો સમણસંઘો” ઇતિ। ઇહ ચ તીર્થસિદ્ધૌ તારકાદ્યો નિયમાદાક્ષિપ્યન્ત એવ। તત્ત્રે સંઘે તીર્થે તદ્વિશેષભૂત એવ તારકઃ સાધુઃ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રિકં પુનસ્તરણમ्, તરણીયં તુ ભવસમુદ્રઃ। ઇહ ચ તીર્થતારકાદીનાં પરસ્પરતો^४ન્યતા, અનન્યતા ચ વિવક્ષાવશતો બોદ્ધવ્યા। તત્ત્ર સમ્યગ્રદર્શનાદિપરિણામાત્મકત્વાત् સંઘસ્તીર્થમ्, તત્ત્રાવતીર્ણાનામવશ્યં ભવોદધિતરણાત्। તદ્વિશેષભૂતત્વાત् તદન્તર્ગત એવ સાધુસ્તરીતા, સમ્યગ્રદર્શનાદ્યનુષ્ઠાનાત्। સાધકતમત્વેન તત્કરણરૂપતામાપત્રં જ્ઞાનાદિત્રયં તુ તરણમ्। તરણીયં ત્વૌદયિકાદિભાવપરિણામાત્મકઃ સંસારસમુદ્ર ઇતિ। ॥૧૦૩૨।

(વિશોવશ્યકભાષ્ય શલોક ૧૦૩૨ ટીકા)

૧ 'કર્મરજોજલૌઘવિનિર્ગતસ્ય' ઇહ જ્ઞાનાવરણાદિલક્ષણાં કર્મ, તદેવ અનેકથા જીવગુણનાદ્ર રજો ભણ્યતે, તદેવ ભવકારણત્વાદ્ર જલઔઘવદ્ જલઔઘઃ, તસ્માદ્ વિનિર્ગત ઇવ વિનિર્ગતઃ, તથા ચાવિરતસમ્યગ્રદૃષ્ટેરચુપાર્દ્વપુદ્ગલપરાવર્તઃ પર: સંસાર ઉક્ત ઇત્યતો વિનિર્ગતસ્તસ્ય। (નંદીસૂત્ર શલોક ૭-૮ ટીકા)

૨ ઇયમાપિ મિથ્યાદૃષ્ટે: કાચાદ્યુપહતલોચનસ્ય, ઇતરસ્ય તદનુફહતલોચનસ્યેતિ। યથૈષ દૃષ્ટિભેદ એકસ્મિન્પિ દૃષ્યે ચિત્રોપાધિભેદતાદ્, તથા પારલૌકિકે^૫પિ પ્રમેયે ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યતશિચ્રત્રઃ પ્રતિપત્તિભેદ ઇતિ। એતન્ત્રિબસ્થનો^૬યં દર્શનભેદ ઇતિ યોગાચાર્યાઃ। ન ખલ્વયં સ્થિરાદિદૃષ્ટિમત્તાં ભિત્ત્રગ્રન્થીનાં યોગિનાં, યથાવિષયં નયભેદાવબોધભાવાદિતિ ॥ (યોગદૃષ્ટિ શલોક ૧૪ ટીકા)

૩ ... તતશ્ચાનપેક્ષિતપુરુષાદિભાવતયા ગુણસમુદ્દાયરૂપતાયા એવાપેક્ષણાત्। તીર્થકરો^૭પિ ચ જિનો^૮પિ ચ, આસ્તામિતરજનઃ। એતં સંધં। નમતિ વન્દતે, ધર્મકથારંભે “નમો તિત્થસ્સેતિ” ભણનાત્। કુત ઇત્યાહ-ગુરુભાવત: “ગુરુરયં ગુણાત્મકત્વાત्” ઇત્યેવરૂપો યો ભાવો^૯ધ્યવસાય: સ ગુરુભાવસ્તસ્માત્। અથવા ગુરુભાવતો ગુરુત્વાદ્ગૌરવાહ્ત્વાત્। ચૈવેત્યવધારણાર્થઃ। ઇતિ ગાથાર્થ: ॥૧૯॥। અથ તીર્થકરનમનીયત્વં સંઘસ્યાગમેન દર્શયન્નાહ-

तप्तुविद्या अरिहया पूजितपूया य विणयकम्मं च । कयकिच्चो वि जह कहं कहेति णमते तहा तिथं ॥४०॥

व्याख्या-तत्पूर्विका तीर्थहेतुका । तीर्थ च संघः । ‘अरिहय ति’ अहंता तीर्थकरत्वं प्रवचनवात्सल्लादिलभ्यत्वात्स्याः । तथा पूजितस्य सतः पूज्यैर्या संघस्य पूजा सा पूजितपूजा सा च प्रवर्ततां पूजितपूजकत्वाल्लोकस्य । तथा विनयकर्म च वैनयिककृत्यं च कृतज्ञताधर्मगर्भं कृतं भवतु, विनयमूलो धर्म इत्याविष्करणार्थं । इत्येवं कारणत्रयान्नमति तीर्थमिति योगः । अथ कृतकृत्यस्य किं तीर्थनमनेनेत्यत आह-कृतकृत्योऽपि निष्ठितार्थोऽपि, आस्तामितरः । यथा यद्वत् । कथां धर्मदेशनां । कथयति करोति । नमति प्रणमति । तथा तद्वत् । तीर्थं संघं तीर्थकरनामकर्मादयादौचित्यप्रवृत्तेरिति गाथार्थः ॥४०॥

एयम्मि पूजियमी णत्थि तयं जं ण पूजियं होइ । भुअणे वि पूयणिज्जं ण गुणटुणं ततो अण्णं ॥४१॥

(पंचाशक० प्रतिष्ठाप्रकरण पंचाशक मूल-टीका)

☆ तीर्थकरोऽपि चैनं-सङ्घं तीर्थसंज्ञिनं नमति धर्मकथादौ गुरुभावत एव, ‘नमस्तीर्थाय’ ति वचनादेतदेवमिति ॥११३५॥
... ‘पूजितपूजा चे’ति भगवता पूजितस्य पूजा भवति, पूजितपूजकत्वाल्लोकस्य, विनयकर्म च कृतज्ञताधर्मगर्भं कृतं भवति... ॥११३६॥

(पंचवस्तुक श्लोक ११३५-११३६ टीका)

☆ गुणसमुदाओ संघो पवयणतित्थंति होइ एगद्वा । तित्थयरो वि य एवं णमइ गुरुभावओ चेव ॥२६॥

गुणसमुदायः सङ्घोऽनेकप्राणिस्थसम्यगदर्शनाद्यात्मकत्वात् । प्रवचनं तीर्थम् इति भवन्त्येकार्थिकाः-एवमादयोऽस्य शब्दा इति । तीर्थकरोऽपि चैनं सङ्घं तीर्थसंज्ञितं नमति धर्मकथादौ गुरुभावत एव ‘नमस्तीर्थाय’ इति वचनादेतदेवमिति ॥२६॥

अत्रैवोपपत्यन्तरमाह-

‘तप्तुविद्या अरहया, पुइअपुआ य वियणकम्मं च । कयकिच्चो वि जह कहं कहेह णमए तहा तिथं ॥२७॥

तत्पूर्विकाऽहंता तदुक्तानुष्ठानफलत्वात्, पूजितपूजा चेति, भगवता पूजितस्य पूजा भवति, पूजितपूजकत्वाल्लोकस्य, विनयकर्म च कृतज्ञताधर्मगर्भं कृतं भवति, यद्वा किमन्येन? कृतकृत्योऽपि स भगवान् यथा कथां कथयति धर्मसम्बद्धाम्, तथा नमति तीर्थम्, तीर्थकरनामकर्मादयादेवौचित्यप्रवृत्तेरिति ॥२७॥

एयम्मि पुईअंमि णत्थि तयं जं न पुइअं होइ । भुवणेवि पुअणिज्जं ण अत्थ थाणं तओ अण्णं ॥२८॥

एतस्मिन् पूजिते नास्ति तद् यत् पूजितं न भवति, भुवनेऽपि पूज्यं नास्त्यन्यत्ततः स्थानम् ॥२८॥

(प्रतिमाशतक श्लोक ६७ टीका)

☆ यदि च तीर्थस्य भगवदभिवन्द्यत्वात् प्रथमगणधरस्यापि तीर्थशब्दाभिधेयत्वेन तथात्वाद् न दोषः, तदा चातुर्वर्ण्यश्रमणसंघस्यापि तीर्थशब्दाभिधेयत्वादार्यकाणामपि तत्रान्तर्भावात् तुल्यमेतत् । (शास्त्रवार्ता समुच्चय स्तबक - ११ श्लोक ५४ टीका)

☆ प्रोच्यन्तेऽनेन, अस्मात्, अस्मिन् वा जीवादयः पदार्था इति प्रवचनम्; अथवा प्रशब्दस्याऽव्ययत्वेनाऽनेकार्थद्योतकत्वात् प्रगतं जीवादिपदार्थव्यापकं, प्रधानं, प्रशस्तम्, आदौ वा वचनं प्रवचनं द्वादशाङ्गं गणिपिटकम्; आदित्यं चाऽस्य विवक्षिततीर्थकरापेक्षया द्रष्टव्यम्, ‘नमस्तीर्थाय’ इति वचनात् तीर्थकरेणाऽपि तत्रमस्करणादिति । अथवा जीवादितत्वं प्रवक्तीति प्रवचनमिति व्युत्पत्तेद्वादशाङ्गम्, गणिपिटकोपयोगानन्यत्वाद् वा चतुर्विधश्रीश्रमणसङ्घोऽपि प्रवचनमुच्यते ।

(विशेषावश्यकभाष्य श्लोक - १ टीका)

☆ अथ “तित्थपणामं काउ” [आवश्यकनिं समवस० गा० ४५] इत्याद्यागमप्रामाण्यात् प्रथमगणधरस्य ‘तीर्थ’ शब्दाभिधेयत्वात् तदवन्द्यत्वं तस्यासिद्धं तर्हि चातुर्वर्ण्यश्रमणसंघस्यापि ‘तीर्थ’ शब्दवाच्यत्वात् तत्र तु तासामन्तर्भावात् महाव्रतस्थपुरुषावन्द्यत्वं तासामपि असिद्धम् ।

(सन्मतितर्कप्रकरण तृतीय कांड श्लोक ६५ टीका)

प्रथम उपकारी. अहीं खुलासो ए छे के तीर्थकर पण जेने 'नमो तित्थस्स' कहीने नमस्कार करे छे तेवो श्रीसंघ तीर्थकरोयी पण अपेक्षाए अधिक छे. तीर्थकरो 'नमो तित्थस्स' कहीने प्रथम भावतीर्थ स्वरूप पट्टधर अवा गळधरोने नमस्कार करे छे, ते पट्टधरोनी जगतमां महत्ता स्थापित करवा माटे छे. दाक्षाण्यरूप बीज भावतीर्थने नमस्कार करे छे, तेमां द्वादशांगीनु तेमना पर ऋषा छे भाटे नमस्कार करे छे; केम के अर्थधी शाश्वत द्वादशांगीनु अवलंबन लईने ज तेओ छेक डेवलज्ञान सुधी पहोचे छे. ते ज रीते श्रीसंघनु पण तीर्थकरो पर आगला भवनी अपेक्षाए ऋषा छे. आभवमां श्रीसंघनु तेमना उपर कोई ऋषा नथी; केम के तेओ जन्म्या पछी स्वयंबुद्ध छे. तेमने स्वसाधना माटे साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविका आदि कोई आराधकवर्गनी सहाय-प्रेरणा के अवलंबन आवश्यक नथी. स्वतंत्र रीते आभो संसारसागर तरी शके तेवा समर्थ छे. पण ते ज तीर्थकरो आगला भवमां श्रीसंघनु अवलंबन लईने साधना करता हता. धर्माचार्य, गुरुओ आदिना उपदेशथी साधु-साध्वी के कल्याणभित्रो आदिनी सहायथी साधना आगण धपावी छे. अरे ! साधनानो प्रारंभ पण प्रायः करीने कोई संघना अंगभूत व्यक्तिनी सहायथी थतो होय छे. दा.त. नयसारना भवमां प्रभु वीरने धर्माचार्य उपदेश द्वारा प्रबोध कर्या. दूकमां तीर्थकरो पण भूतकाणना कोई संघमांथी ज पाके छे. सर्व तीर्थकरोने पकववानी उत्पादकभूमि के अभूट रत्नभाषण श्रीसंघ ज छे. वर्तमान संघमां पण कोई भविष्यना तीर्थकरो के गङ्गाधरो आदिना आत्मा होई शके छे, जे चतुर्विध संघनी सहायथी ज वर्तमानमां आराधना करे छे. भूतकाणनी अपेक्षाए श्रीसंघनो उपकार न होय तेवा कोई तीर्थकर शक्य नथी. आज दिवस सुधीमां श्रीसंघ थडी अनंता तीर्थकरोनी श्रेष्ठि सर्जाई छे अने भविष्यमां पण अनंता तीर्थकरो श्रीसंघरूप रत्नभूमिमांथी ज प्रगटशे. जे श्रीसंघ पामर संसारी ज्ञवने तीर्थकरपृष्ठ सुधी पहोचाउवामां सहायक छे ते श्रीसंघने तीर्थकरो पण ऋषास्वीकाररूपे नमस्कार करे ते उचित ज छे. तेथी उपकारनी अपेक्षाए श्रीसंघ तीर्थकरथी पण अधिक छे.

सम्भा : तीर्थकरो समवसरणमां प्रथम नमस्कार करे त्यारे भूण संघ तो हजु स्थपायो नथी ने ?

साहेबङ्ग : ते प्रश्न अप्रस्तुत छे. जेम द्वादशांगी त्रैकालिक छे तेम संघ पण त्राण काण अने त्राण लोकनो विवक्षित छे. तेवा व्यापक संघना अविभाज्य अंगरूपे ज ते ते तीर्थकर द्वारा स्थपातो नियत संघ छे. तेथी शाश्वत संघने नमस्कार प्रथम समवसरणमां पण शक्य छे. आ अपेक्षाए १ आ जगतमां श्रीसंघथी अधिक पूजनीय कशुं नथी. आ श्रीसंघ महाभिमावंत छे.

☆ लोकेभ्यो नृपतिस्ततोऽपि हि वरश्चक्री ततो वासवः, सर्वेभ्योऽपि जिनेश्वरः समधिको लोकत्रयीनायकः। सोऽपि इ गानमहोदधिः प्रतिदिनं संघं नमस्यत्यहो, वैरस्वामिवदुन्नतिं नयति यः सोऽयं प्रशस्यः क्षितौ॥२॥

(उदयवीरगणिकृत पार्श्वनाथचरित्रे ललितांगनृपकथा)

☆ तदनु प्राङ्मुखः स्वामी, सिंहासन उपाविशत्। तीर्थाय नम इत्याख्यन्, मान्यः संघो जिनैरपि। ॥३०॥

(अभ्यकुमार चरित्र सर्ग-३, श्लोक ३०)

१ व्याख्या-एतस्मिन् संघे । पूजिते सति । नास्ति न विद्यते । तकत् पूज्यं । यन्न पूजितमर्चितं भवति, सर्वमेव पूजितं भवतीतिभावः । कुत एतदेवमित्याह-भुवनेऽपि लोकेऽपि । पूजनीयं पूज्यं । न नैव । गुणस्थानं गुणास्पदं । ततः संघात् । अन्यदपरमस्ति । इति गाथार्थः ॥४१॥

(पंचाशक प्रतिष्ठाप्रकरण० टीका)

‘આવા વિશાળ શ્રીસંઘની એક દેશથી પણ હદ્યપૂર્વકની ભક્તિ કરે તેને ત્રણ લોકના ત્રણ કાળના શ્રીસંઘની ભક્તિનું ફળ મળે છે :

આવા શ્રીસંઘનું વર્ણન કર્યું ત્યારે શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, આવો વિશાળ સંઘ હોય તો તેની પૂજા, ભક્તિ અશક્ય છે, એટલે સંઘપૂજા તો થઈ જ ન શકે. સંઘભક્તિ જ અશક્ય બની જાય. ત્યારે ગુરુએ જવાબ આપ્યો કે તેના એક દેશની ભાવથી પૂજા કરવી તે સમગ્ર સંઘની પૂજા કરવા બરાબર છે, બાકી શ્રીસંઘની સમગ્રતાથી દ્રવ્યભક્તિ શક્ય જ નથી. દા.ત. તમે અહીં હો તો અહીંના લોકો કે નજીકના વિસ્તારના લોકોને નિભંત્રણ આપો. અરે ! કદાચ ભારતભરના સંઘ ભેગા કરો તો પણ મહાવિદેહક્ષેત્ર વગેરેના સંઘોનું શું ? વળી શ્રીસંઘમાં તો સમ્યગૃહિત્ય પણ આવે. એટલે ઇન્દ્ર, દેવતાઓ, શ્રાવક એવા સંજીવી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો, અને સમ્યગૃહિત્ય તિર્યંચો પણ આવે. તે બધાને એક સાથે એકત્રિત કરવા અશક્ય છે. પણ કોઈ એક ચોક્કસ કાળ કે ચોક્કસ ક્ષેત્રના સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકા આદિ પણ શ્રીસંઘ ગણાય. તેથી તેની પૂજામાં પણ અપેક્ષાએ સર્વ સંઘની પૂજા સમાય. જેમ ભાવથી એક તીર્થકરની પૂજામાં સર્વ તીર્થકરની પૂજા છે, તેમ વ્યાપક શ્રીસંઘના એક ઘટક સંઘની પૂજામાં સમગ્ર સંઘભક્તિનો લાભ સમાય. જો તમારો ભાવ વિશાળ હોય તો સર્વ ગુણિયત્વ જીવોની પૂજા કર્યાનો લાભ મળો. અત્યારે તો તમે સંઘભક્તિ કરો તો પણ ઘણાને ભાવ એવો હોય કે ઓછા આવે તો સારું.

☆ ‘એતસ્મિન्’ સંઘે પૂજિતે નાસ્તિ ‘તદ्’ વસ્તુ યત् ન ‘પૂજિતમ्’ અભિનન્દિતં ભવતિ, કિમિત્યત આહ-ભુવને�પિ સર્વત્ર ‘પૂજ્ય’ પૂજનીયં ન ગુણસ્થાનં કલ્યાણતः ‘તતઃ’ સંઘાદન્યદિતિ ગાથાર્થः ॥૧૧૩૭॥ (પંચવસ્તુક શલોક ૧૧૩૭ ટીકા)

☆ ચતુર્વર્ણશ્રમણસંઘવર્ણવાદો યથા-‘એયંમિ પૂર્ણાંસુંમિ ણત્થિ તયં જં ન પૂર્ણાં હોઇ । ભુ(સુ)વણે વિ પૂર્ણાંસંઘાઓ જં અન્નો ॥’ (પ્રતિમાશતક શલોક ૧૬ ટીકા)

૧ અથ સંઘૈકદેશપૂજાયૈ કર્તૃ શક્યા, ન સંઘપૂજા, તસ્ય સકલસમયક્ષેત્રાશ્રીયત્વાદિત્યાશંક્યાહ-
વ્યાખ્યા-તત્પૂજાપરિણામ: સંઘપૂજનાધ્યવસાય: “સંઘમહં પૂજયામિ” ઇત્યેવંસ્રૂપ: । હંદીત્યુપ્રદર્શને । મહાવિષયો બૃહદગોચર: ।
મકાર: પ્રાકૃતત્વાત् । ‘મુણેયવ્વો ત્તિ’ જ્ઞાતવ્ય: । તદેશપૂજનેર્પિ સંઘૈકદેશાર્ચનેર્પિ । અપિશબ્દ: પરોક્તાભ્યુપગમસૂચનાર્થ: ।
કથમેતસ્મિદ્ધમિત્યાહ-દૈવતપૂજાદિજ્ઞાતેન દૈવતાર્ચનપ્રભૃત્યદાહરણેન । યથા હિ દૈવતસ્ય રાજો વા મસ્તકપાદાદ્યૈકદેશપૂજનેર્પિ
તત્પૂજાપરિણામાદૈવતાદિ: પૂજિતો ભવતિ, એવમેકદેશપૂજનેર્પિ સંઘ: પૂજિતો ભવતિ । ઇતિ ગાથાર્થ: ॥૪૨॥

(પંચાશક પ્રતિષ્ઠાપ્રકરણ૦ ટીકા)

☆ ‘તત્પૂજાપરિણામ:’ સંઘપૂજાપરિણામ: હન્દિ મહાવિષય એવ મન્ત્રવ્ય: સંઘસ્ય મહત્ત્વાત्, તદેશપૂજાતોર્પિ એકત્વેન
સર્વપૂજાઽભાવે, ‘દૈવતપૂજાદિજ્ઞાતેન’ દૈવતાર્ચનપ્રભૃત્યદાહરણેનેતિ ગાથાર્થ: ॥૧૧૩૮॥ (પંચવસ્તુક ૧૧૩૮ ટીકા)

તત્પૂઆપરિણામો હન્દિ મહાવિસયમો મુણેયવ્વો । તદેસપુયઓવિ હુ દૈવયપુઆઇણાએણ ॥૨૯॥
તત્પૂજાપરિણામ:—સંઘપૂજાપરિણામ: ‘હંદિ’ મહાવિષય એવ મન્ત્રવ્ય: સંઘસ્ય મહત્ત્વાત्, તદેશે પૂજયતોર્પિ એકત્વેન સર્વપૂજાઽભાવે
દૈવતાર્ચનપૂજાદિજ્ઞાતેન=દૈવતાર્ચનપૂજાદિપૂજોદાહરણેન દેશગતક્રિયાયામપિ દેશપરિણમબદ્ધ વ્યક્તિતગતક્રિયાયાં
સામાન્યવિષયકપ્રત્યાસત્ત્વિવિશેષાત् સામાન્યાવચ્છાદિતયાવદ્વ્યક્તિવિષયકો પરિણામો મહાનન દુરૂપાપાદ ઇતિ નિષ્કર્ષ: ॥૨૯॥

(પ્રતિમાશતક શલોક ૬૭ ટીકા)

આ વિપરીત ભાવ છે. ઉલટું ભક્તિ કરતી વખતે તો થવું જોઈએ કે જે ટલા ગુણિયલ જીવો વિપુલ સંખ્યામાં આવે તે ટલું સારું. પહેલેથી જ અલ્ય કરવાની ગણતરી માંડો તે ભાવની મહિનતા સૂચયે છે. હા, શક્તિ ઓછી હોય તો કદાચ પ્રવૃત્તિમાં મર્યાદા બાંધવી પડે; કારણ કે ભગવાને પ્રવૃત્તિ યથાશક્તિ કહી છે પરંતુ ભાવમાં યથાશક્તિ નથી. ભાવમાં તો જો શક્તિ હોય તો સર્વની ભક્તિ કરવાની ભાવના રાખે, પણ આવા હદ્યપૂર્વકના ભાવવાળાને યથાશક્તિ કરવાનો હુંમેશાં ઉલ્લાસ રહે. શાસ્ત્ર કહે છે કે તમે યથાશક્તિ મર્યાદિત સંધની પણ હદ્યપૂર્વકની ભક્તિ કરો તો ત્રણ લોકના શ્રીસંધની ભક્તિનું અવશ્ય ફળ મળે, પરંતુ ભાવમાં કચાશ હોય તો પૂરું ફળ ન મળે. તમારે મુખ્યત્વે ભાવનો જ દુકાળ છે. અવસરે તમે ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરી લ્યો પણ અંતરમાં ગુણનો રાગ, ગુણનું તીવ્ર બહુમાન, શક્તિ અનુસાર ઔદાર્ય આદિ હોતું નથી, તેથી શ્રેષ્ઠ ફળ મેળવી શકતા નથી. ત્રણ લોકમાં ભક્તિપાત્ર ગુણિયલ જીવોનો સમુદ્ઘય એટલા બધા જુદાજુદા સ્થળે વહેંચાયેલ છે કે તેમને એકનિત કરીને ભક્તિ કરવી તે શક્ય નથી. તેથી સંધની દ્રવ્યભક્તિ પ્રવૃત્તિરૂપે યથાશક્તિ, અને ભાવથી નિઃસીમ કરવાની વિધિ છે. જેમાં શક્તિ ન પહોંચે ત્યાં પણ શુભભાવ રાખવાની જિનાજ્ઞા છે. નિશ્ચયનય એકની ભક્તિમાં સર્વની ભક્તિ કર્યાનું ફળ ભાવની અપેક્ષાએ દર્શાવે છે. પ્રવૃત્તિનો આગ્રહ વ્યવહારનય રાખે છે અને ભાવનો આગ્રહ નિશ્ચયનય રાખે છે. જેના ભાવ તૂટે તે નિશ્ચયનયમાંથી ગયો અને જેની પ્રવૃત્તિ તૂટે તે વ્યવહારનયમાંથી ગયો. બંને નયોના balanceથી-સમતોલપણાથી જૈનશાસન ચાલે છે. તેથી શ્રેષ્ઠ ભાવયુક્ત યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિ એ જ સ્થાદાણનો મર્મ છે. આ બંને નયો જૈનશાસનના આધારસ્તંભ કહેવાય છે અને તેનું અવસરે યથાયોગ્ય નિયોજન મહત્વનું છે. સંક્ષેપમાં તમે ટચ્યકડા સ્થાનિક સંધની પણ ભક્તિ, બહુમાનપૂર્વક યથાર્થ ભાવથી યથાશક્તિ કરો, તો ત્રણ લોકના, ત્રણ કાળના સર્વ ભક્તિપાત્ર જીવોની ભક્તિનું અપાર ફળ ગુણાકારમાં મળે. બિંદુ જેટલી પ્રવૃત્તિથી સાગર જેટલું અફાટ ફળ મેળવવાનો ‘ભાવથી સંધપૂજા’ એ ઉપાય છે. આ સમજણ આવે તો અવશ્ય ભક્તિનો અપૂર્વ ઉલ્લાસ પ્રગટે.

^૧ શ્રીસંધની આજ્ઞાના પાલનમાં ચૌદ્ધર્યપૂર્વધર પૂ. ભદ્રભાડુસ્વામીનું દ્ધ્યાંત :

આવાં તૈલોક્યપૂજ્ય શ્રીસંધને નમસ્કાર કરીને તીર્થકરો તેની આદરણીયતા સ્થાપિત કરે છે અને

૧ ઇતશ્ચ તસ્મિનુષ્કાલે કરાલે કાલરાત્રિવત् । નિર્વાહાર્થ સાધુસઙ્ગસ્તીરં નીરનિધેર્યયૌ ॥૫૫॥ અગુણ્યમાનં તુ તદા સાધૂનાં વિસ્મૃતં શ્રુતમ् । અનશ્યસનતો નશ્યત્યધીતં ધીમતામપિ ॥૫૬॥ સઙ્ગ્રહોઽથ પાટલીપુત્રે દુષ્કાલાન્તોઽખિલોઽમિલત् । યદઙ્ગાધ્યયનોદેશાદ્યાસીદ્યસ્ય તદાદદે ॥૫૭॥ તતશ્વૈકાદશાઙ્ગાનિ શ્રીસઙ્ગ્રહોઽમેલયત્તદા । દૃષ્ટિવાદનિમિત્તં ચ તત્સ્વૈ કિંચિદ્વિચિન્તયન् ॥૫૮॥ નેપાલદેશમાર્ગસ્થં ભદ્રબાહું ચ પૂર્વિણમ् । જ્ઞાત્વા સંઘઃ સમાદ્વાતું તત્: પ્રૈણીનુનિદ્વયમ् ॥૫૯॥ ગત્વા નત્વા મુની તૌ તમિત્યુચાતે કૃતાબ્જલી । સમાદિશતિ વઃ સંઘસ્તત્ત્રાગમનહેતવે ॥૬૦॥ સોઽપ્યુવાચ મહાપ્રાણં ધ્યાનમારબ્ધમસ્તિ યત् । સાધ્યં દ્વાદશભિર્બૈસ્નાર્ગમિષ્યામ્યં તત્: ॥૬૧॥ મહાપ્રાણે હિ નિષ્પત્રે કાર્યે કસ્મિનિશ્ચદાગતે । સર્વપૂર્વાણિ ગુણ્યન્તે સૂત્રાર્થાભ્યાં મુહૂર્તતઃ ॥૬૨॥ તદ્વચસ્તૌ મુની ગત્વા સંઘસ્યાંસતામથ । સંઘોઽપ્યપરમાહૂયાદિદેશોતિ મુનિદ્વયમ् ॥૬૩॥ ગત્વા વાચ્ય: સ આચાર્યો ય: શ્રીસઙ્ગધસ્ય શાસનમ् । ન કરોતિ ભવેત્તસ્ય દણ્ડ: ક ઇતિ શંસ નઃ ॥૬૪॥ સંઘબાહ્ય: સ કર્તવ્ય ઇતિ વક્તિ યદા સ તુ । તર્હિ તદ્વણ્ડયોગ્યોઽસીત્યાચાર્યો વાચ્ય ઉચ્ચકે: ॥૬૫॥ તાખ્યાં ગત્વા તથૈવોક્ત આચાર્યોઽપ્યેવમૂચિવાન् । મૈવે કરોતુ

‘આ વ્યવહારને અનુસરીને જ શુતકેવલી, સંધાચાર્ય પણ સંઘને માન આપે છે. તે અંગે ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામીનું પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત છે. ગ્રભુ વીરના શાસનમાં છઠા પણ્ઠર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી થયા. તેમના સમયગાળામાં ભારતવર્ષમાં બાર વર્ષનો જબરદસ્ત દુષ્કાળ પડ્યો. તેમાં લોકોને અતિશય અન્નપાનની દુર્લભતાને કારણે સાધુઓને બિક્ષાગ્રાપિત દુષ્કર બની. અનેક પવિત્ર મહાત્માઓએ નિર્દોષ સંયમજળવન અર્થે અનશન સ્વીકાર્યું. હૃથાત રહેલા સાધુઓએ પણ દૂર દૂર વિચયરી નિર્વાહ કર્યો. આવા કપરા સંયોગોમાં સમૂહમાં ગચ્છવાસ, સૂત્રપોરિસિ, અર્થપોરિસિ, વાચનાઓનો ગ્રવાહ સ્ખલિત થયો, જેનો સૌથી મોટો ફટકો સાધુસંસ્થામાં શાસ્ત્રજ્ઞાનને લાગ્યો. જ્યાં જીવનના અસ્તિત્વનો જ પ્રશ્ન થાય તેવો વિક્ષેપ હોય ત્યારે વાચના આદિ સામૂહિક સ્વાધ્યાય તો ગૌણ બને જ. આના પરિણામે શુતક્ષાનનો વિશાળ વારસો અવધારણ કરનારા સાધુઓ જ જુજ થયા. દુષ્કાળ પૂરો થતાં રાજધાનીરૂપ પાટલીપુત્રમાં તે કાળનો સંઘ ભેગો થયો. શ્રીસંઘ કેવો જાગ્રત હોય તેનો આ નમૂનો છે. તે વખતે શ્રીસંઘ વિચારે છે કે શુત એ જ આપણી વારસારૂપ મુખ્ય મૂડી છે. તેથી કોની પાસે કેટલું શુતક્ષાન ટક્કું છે તેની તપાસ કરતાં ખબર પડી કે ધણું શુતક્ષાન વિસરાઈ ગયું છે. મુનિઓ પાસે અગિયાર અંગનું જ્ઞાન છે, પરંતુ બારમા દૃષ્ટિવાદના જ્ઞાનમાં ધણો ધસારો પહોંચ્યો છે. વળી પૂર્વશુતને ધારણ કરનાર પ્રાય: કોઈ સાધુ જણાયા નહીં, તેથી ચિંતાતુર સંઘ વિચારે છે કે આટલા અલ્ય કાળમાં આવું અતિશયવંત પૂર્વશુત નાશ પામશે તો શાસન જાંખું પડી જશે. મહાપ્રભાવકોની પ્રભાવકતાનો મૂળ સોત શુતક્ષાન જ છે. એટલે સૌ ભેગા મળીને વિચારે છે કે શુતની રક્ષા માટે અવશ્ય કાંઈક કરવું પડશે. વર્તમાન કાળમાં શાસ્ત્ર નાશ પામે કે મુનિઓમાંથી શુતક્ષાન ઓદ્ધું થાય તો તમારે કોઈ નાહવા-નિયોવાનો પણ સંબંધ ખરો ?

સભા : સાંભળીએ ત્યારે દુઃખ થાય.

સાહેબજી : તમે જાણો તો દુઃખ થાય ને ? તમને તો ખબર જ નથી કે રોજ કેટલા શુતનો વિચ્છેદ થઈ રહ્યો છે ? ઉંઘમાં જ છો. દિવસે દિવસે પ્રવચનપ્રભાવક ગ્રંથોનો અભ્યાસ શ્રીસંઘમાં દુર્લભ થઈ રહ્યો છે, અને અવિચ્છિન્ન પરંપરા વિના પ્રજ્ઞાસંપત્ત નવી વ્યક્તિને પણ બોધ દુર્લભ બને. તેથી વારસો વિચ્છિન્ન થતો જાય.

સભા : ગ્રંથો re-print કરીને-ફરી છાપાવી દઈએ તો વારસો જળવાય ને ?

સાહેબજી : પરંપરાના આધારે ગ્રંથમાં લખેલું ઉકેલનારા શ્રીસંઘમાં ન હોય તો દર્શન કરવારૂપે વારસો

ભગવાન્સઙ્ગઃ કિં તુ કરોત્વદः ॥૬૬॥ મયિ પ્રસાદं કુર્વાણઃ શ્રીસઙ્ગઃ પ્રહિણોત્ત્વિહ । શિષ્યાન્મેધાવિનસ્તેભ્ય: સપ્ત દાસ્યામિ વાચના: ॥૬૭॥ તત્ત્વૈકાં વાચનાં દાસ્યે ભિક્ષાચર્યાત આગતા: । તિસ્સુ કાલવેલાસુ તિસોડન્યા વાચનાસ્તથા ॥૬૮॥ સાયાહનપ્રતિક્રમણે જાતે તિસોડપરા: પુન: । સેત્સ્યત્યેવં સઙ્ગ્રહકાર્ય મત્કાર્યસ્યાવિબાધ્યા ॥૬૯॥ તાભ્યામેત્ય તથાડખ્યાતે શ્રીસંઘોડપિ પ્રસાદભાક્ । પ્રાહિણોત્સ્થૂલભદ્રાદિસાધુપञ્ચશર્તો તત: ॥૭૦॥ તાન્સૂરીર્વાચ્યામાસ તેડ્યાલ્યા વાચના ઇતિ । ઉદ્ભજ્યેરૂનિંજં સ્થાનં સ્થૂલભદ્રસ્ત્વવાસ્થિત ॥૭૧॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ નવમો સર્ગ)

(ઉપદેશપદ શલોક ૨૦૬ ટીકા)

★ ઉક્તં ચ- "ખામેઝ તાં સંઘ સબાલવુડ્ઢં જહોચિયં એવં । અચ્ચવંત સંવિગો પુલ્વિવિરુદ્ધે વિસેસેણં ॥૧॥ [પંચવસ્તુક-૧૪૧૫] જં કિંચિ પમાણં ન સુદૂ ભે વડ્ચિયં મએ પુલ્વિં । તં ભે ખામેમિ અહં નિસ્મલ્લો નિકકસાઓ ત્તિ ॥૨॥" [પંચવસ્તુક-૧૪૧૬]

(પંચાશક્ક૦ પ્રતિમાકલ્યપ્રકરણ પંચાશક શલોક ૭ ટીકા)

ટકે. તમને એ પણ ખ્યાલ નથી કે ખરો વારસો અધ્યયન-અધ્યાપનથી ટકે અને તેમાંથી પ્રગટેલી પ્રભાવકતાથી જ શાસન જળાયે.

^૧ અહીં તો શ્રીસંઘ ચિંતામાં પડ્યો કે ફક્ત દોઢસો વર્ષના ગાળામાં જ શુતને આટલો મોટો ફટકો પડશે તો શાસનમાં દીર્ઘ કાળ સુધી શુતજ્ઞાન કેવી રીતે ટકાવીશું? તેથી શુતજ્ઞાનને બચાવવા પ્રયંક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ત્યાં કોઈને તમારી જેમ re-printનું-ફરી છપાવવવાનું ન સૂઝ્યું. પણ લાખો સાધુઓમાંથી ચૂંટીને ૫૦૦ પ્રજ્ઞાસંપત્ત ચુંંદા સાધુઓને ભેગા કર્યા કે જે પ્રજ્ઞા-મેધા આદિ શક્તિઓથી વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોને ધારણા કરી શકે, જેમને તૈયાર કરવામાં આવે તો મહાવિદ્બાન બની શકે. તે કાળના સમયમાં જ્ઞાની પૂર્વધરો પકવવાની જગ્તિ એટલી છે કે શોધી શોધીને લાખો સાધુઓમાંથી ૫૦૦ સાધુઓને એકત્રિત કર્યા. આ સહૃદ ૧૧ અંગ તો ભઙોલા જ છે, પણ આગળના દસ્તિવાદનું જ્ઞાન ભઙ્ગાવવાનું છે. તે શુતને ભઙ્ગાવનારની સમગ્ર સંઘમાં શોધ કરતાં ખબર પડી કે સંપૂર્ણ શુતનો વારસો જેમની પાસે જળવાયેલો હોય તેવા હાલમાં એકમાત્ર પૂ. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી છે, તે પણ દુષ્કાળના કારણે ઉત્તરાપથ એટલે કે નેપાળ બાજુ વિહાર કરીને રહેલા છે. આથી ભેગા થયેલા શ્રીસંઘે વિચાર કર્યો કે આ ૫૦૦ પ્રજ્ઞાસંપત્ત સાધુઓને પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામી અવિરત વાચના આપે તો શાસનમાં પાછો શુતનો પુનરુદ્ધાર થઈ શકે. તમે જેમ જિનમંદિર-ઉપાશ્ર્યોનો જિણોદ્ધાર કરો છો તેમ આ જ્ઞાનનો જિણોદ્ધાર છે. અપેક્ષાએ શુતજ્ઞાનનો જિણોદ્ધાર વધી જાય; કેમ કે મંદિર-ઉપાશ્ર્યને નવાં બંધાવનાર કે જિણોદ્ધાર કરનાર પણ આ શુતના બળે અપાયેલા ઉપદેશથી જ પાકશે. વળી શુત એવું છે કે જેનું ફરીથી સર્જન કરી શકાતું નથી. હવે પ્રભુ વીરના શાસનમાં ગણધર પાકવાના નથી. તેથી તેમણે રહેલા શુતનું જે ટલું રક્ષણ થાય તે જ મહાન કાર્ય ગણાય. અહીં શ્રીસંઘે નેપાળમાં રહેલા પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજાને સંદેશો મોકલાયો કે આપની પાસે સાધુઓને ભણવા માટે મોકલીએ તો આપ સંપૂર્ણ દસ્તિવાદના ધારક હોવાથી તેમને અસ્ખલિત વાચના આપો, અહીં બીજા પાસે તુટક છે તેથી સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરાવો. આ વખતે પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજાએ મહાપ્રાણાયામધ્યાનની સાધના ચાલુ કરેલ છે, જે ધ્યાન સિદ્ધ થયા પછી વ્યક્તિ માત્ર બે ઘડીમાં સમુદ્ર તુલ્ય ચૌંદ પૂર્વનો સ્વાધ્યાય કરી શકે. તમે જે ગ્રાણાયામ કરો છો તેમાં સ્થૂલ વાયુની ગતિનો કાબૂ છે, મહાપ્રાણાયામધ્યાનમાં તો સૂક્ષ્મ વાયુની ગતિ પર પણ કાબૂ મેળવાય છે. હકીકતમાં ભાષાના સર્વ વર્ષા, અક્ષર, સ્વર, વંજનો વાયુના આધાત-પ્રત્યાધાતથી પેદા થતા ધ્વનિ આધારિત છે. નાભિસ્થાનમાં રહેલા વાયુનો ચોક્કસ સ્થાનો પર આધાત થાય તેથી શબ્દરૂપે ચોક્કસ પ્રકારનો ધ્વનિ પેદા થાય છે. તેથી સર્વ પ્રકારના શબ્દરૂપ ધ્વનિનો આધાર વાયુ છે. જે વાયુની ગતિનો નિયંતા કે પ્રભુ બને તે સર્વ શુતનો પાર પામી શકે; કારણ કે દ્વાદશાંગી કે ચૌંદ પૂર્વરૂપ શુતજ્ઞાન પણ સ્વર-વંજનરૂપ અક્ષરોમાંથી જ બનેલ છે. મહાપ્રાણાયામધ્યાન સિદ્ધ કરનાર મહાત્મા દિવસમાં બે ઘડીનો સમય બળે તો પણ ચૌંદ પૂર્વનો

^૧ 'પરિણામિય'ત્ત્વ। પરિણામિક્યા બુદ્ધ્યા 'ઉપેત': યુક્તો ભવતિ શ્રમણસંઘ, તથા કાર્યો દુર્ગંધિ સમાપત્તિતે યત્ત શ્રુતોપદેશબલેન સમ્યગ્ નિશ્ચિતં તત્કરણશીલઃ, તથા સુષ્ટુ-દેશકાલપુરુષૌચિત્યેન શ્રુતબલેન ચ પરીક્ષિતં યત્તસ્ય કારકઃ સંઘો ન યથાકથજ્ઞનકારી। ૧૩૧।

(ગુરુત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ શ્લોક ૧૩૧ ટીકા)

સ્વાધ્યાય અપૂર્વ જડપથી કરી શકે. ચૌદ્ધૂર્વધરને પણ મેળવેલું જ્ઞાન ચાલ્યું ન જાય તે માટે સ્વાધ્યાયની જરૂર પડે છે. વળી આવા જ્ઞાની ગચ્છનાયક કે સંઘનાયક હોવાથી તેમના પર જવાબદારીના તો ખડકલા હોય. સંઘકાર્યમાં વસ્ત હોવાથી તેમને સ્વાધ્યાય માટે બહુ સમય ન મળે તો સ્વાધ્યાય વિના ધીમેધીમે જ્ઞાન વિસરાતું જાય. આવું ન બને એવા પવિત્ર આશયથી સ્વશ્રુતની રક્ષા માટે પૂ. ભરદ્વાહુસ્વામી આ સાધના કરે છે, તેથી દિવસનો મોટો ભાગ ધ્યાનમાં હોય. આવા અવસરે તેમને શ્રીસંઘનો સાધુઓને વાચના આપવા સંદેશો મળ્યો. તેથી તેમણે જવાબ આપ્યો કે અત્યારે સમયનો અભાવ હોવાથી સાધના પૂરી થયા પછી સાધુઓને વાચના માટે સમય આપીશ. જે બે સાધુઓને સંઘે સંદેશો આપવા મોકલ્યા હતા તેઓ શ્રુતકેવલીનો જવાબ લઈને પાછા આવ્યા અને સંઘને કહ્યું કે અત્યારે સાધના ચાલતી હોવાથી ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી આચાર્ય મહારાજ ભજાવશે. આ સાંભળી શ્રીસંઘ કે જેમાં અનેક ગીતાર્થો, સાધુ-સાધીઓ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પણ છે, તેમને સાધુઓને શીંગ્ર ભજાવવાની એટલી ઉત્કટ તાલાવેલી છે કે એક દિવસનો પણ વિક્ષેપ પાલવે તેમ નથી. ચિંતા એ છે કે જ્ઞાન ચાલ્યું જશે તો ભાવિ શું ?

સભા : પછી તો સમય આપવાના જ છે ને ?

સાહેબજી : કલિકાલમાં આયુષ્ય કેટલાં ટ્રૂકાં, બુદ્ધિ પણ અલ્ય અને સાંગર જેવાં વિશાળ શાસ્ત્રો ભણીને ધારણ કરવાનાં ! શ્રીસંઘને આ બધી ખબર છે, એટલે ફરી કહેવડાયું કે ^૧ શ્રીસંઘ પુછાવે છે કે જે સંઘની આજ્ઞા ન સ્વીકારે તેને શું પ્રાયસ્ત્રીજ્ઞત આવે ? આ સાંભળીને પૂ. ભરદ્વાહુસ્વામી સમજ ગયા કે સંઘનો કહેવાનો ભાવાર્થ શું છે. એટલે કહે છે કે શ્રીસંઘને હું મારા મિશન મિ દુક્કડ આપું છું. મારી ભૂલ થઈ ગઈ, હવે આવી ભૂલ નહીં થાય. શ્રીસંઘની આજ્ઞા ન માને તેને સંઘ બહાર કરવાનું પ્રાયસ્ત્રીજ્ઞત છે. હું તેનો ભાગીદાર ન બનું માટે શ્રીસંઘની ભજાવવાની આજ્ઞા સ્વીકારું છું. અત્યારે પ્રતિદિન સાત વાચના આપીશ, પરંતુ ધ્યાનસાધના પત્યા પછી સાધુઓ જેટલી માંગશે તેટલી આપીશ. પૂ. ભરદ્વાહુસ્વામીએ ધ્યાનસાધના સાથે ગોઠવણ કરીને અત્યંત કસોકસીપૂર્વક સમય ફાળવી સાધુઓને જ્ઞાનદાન ચાલુ કર્યું. પરંતુ અહીં તો દાચ્છિવાદ અને પૂર્વશ્રુતનો અભ્યાસ છે, જેમ જેમ આગળ વાચના ચાલી તેમ તેમ ખૂબ અધરું ભજાવાનું આવ્યું. સાધુઓની બુદ્ધિ ઓછી પડવા લાગી. જે સમજ ન શકે, ધારણા ન કરી શકે તે ધીરે ધીરે કંટાળીને વાચનામાંથી નીકળવા લાગ્યા. એક પછી એક સાધુ ઊઠતાં છેલ્દે એક જ સ્થૂલભરજી રહ્યા છે. આ પરથી વિચાર કરો કે બારમું અંગ દાચ્છિવાદ અને ચૌદ્ધ પૂર્વ ભજવાં તે બચ્યાના ખેલ નથી. આગળ આગળ ભજાતા જાય તેમ બુદ્ધિનું દર્દીં થતું જાય. બૌદ્ધિક પરિશ્રમમાં પણ શ્રમ ધણો લાગે. વાચના લેનાર સાધુઓ મૂર્ખાં નથી. તેમાં અનેકે એક પૂર્વ, બે પૂર્વ આદિનો અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ આગળ જતાં થાકી ગયા. ૧૪૪૪ ગ્રંથના પ્રણોત્તા પૂ. સૂરિપુરેદર હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી

^૧ આગમ્મ તેણ સંઘસ્સ સાહિયં તો પુણોવિ સંઘાડો। તસ્સંતિએ વિસફો સંઘાણ જો ન મળેશ । ૧૭ ॥ કો તસ્સ હોઇ દંડો એયં ભણાવિઓ ભણા તસ્સ । ઉઘાડણં તઓ સો તુબ્બં ચેવાગયામિણ તિ । ૧૮ ॥ મા ઉઘાડહ પેસહ સાહુણો જે જુયા સુપેહાએ । દિવસેણ સત્ત પદિપુચ્છણાઉ દાહમિ જા જ્ઞાણં । ૧૯ ॥ એગ ભિક્ખાઉ સમાગયસ્સ દિવસદ્વકાલવેલાએ । બીયા, તઇયા સણણાવોસગો કાગલવેલાએ । ૨૦૦ ॥ દિવસસ્સ ભાવણીઓ ચર્ચાલ્યા વાસાએ કએ તિત્ત્રિ ।

(ઉપદેશપદ શલોક ૧૧૭ ટીકા)

મહારાજાનું જ્ઞાન એક પૂર્વથી થોડું ન્યૂન કદ્યું છે. અહીં તો એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ કમશાઃ દ્વિગુણ દ્વિગુણ કદવાળાં પૂર્વ ભણવાનાં છે. તેથી એક જ સ્થૂલભદ્રજી ટક્કા છે.

૧ શ્રીસંધની બીજી વાર આજ્ઞા, જેનું શ્રીભ્રાહુસ્વામી દ્વારા અંશતઃ પાલન :

આ જ પૂ. ભદ્રભાહુસ્વામીના જીવનમાં બીજી વાર પણ શ્રીસંધની આજ્ઞાને માન આપવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે. શ્રી સ્થૂલભદ્રજીને દશ પૂર્વ ભણાવ્યા પછી સાથે વિહાર કરતાં પાટલિપુત્રમાં પધાર્યા છે ત્યારે, વંદન કરવા આવેલ દીક્ષિત બેનોને શ્રીસ્થૂલભદ્રજીએ પોતાના જ્ઞાનનો અતિશય દર્શાવવા લભ્યિનો પ્રયોગ કરેલ. આ જ્ઞાનવાથી પૂ. ભદ્રભાહુસ્વામી મહારાજે આગળ વાચના બંધ કરી; કારણ કે પુષ્ટાલંબન (ઉચ્ચિત કારણ) વિના લભ્યિનો પ્રયોગ જ્ઞાનનો ઉત્સેક (ગર્વ) સૂચયે છે. શ્રી સ્થૂલભદ્રજીએ મિશ્ચા મિ દુક્કડ સાથે પુનઃ વાચનાદાન માટે વિનંતિ કરી ત્યારે પૂ. ભદ્રભાહુસ્વામીજીએ કદ્યું કે “તમારા જેવા ઉત્તમ પુરુષમાં આવો ભાવ જાગ્યો તે કલિકાલની પડતીની નિશાની છે. હવે અધિક જ્ઞાન કોઈને પચશે નહીં. અપાત્રને જ્ઞાન ન અપાય તેવી જિનાજ્ઞા છે.” તેથી જિનાજ્ઞા અનુસારે પૂ. ભદ્રભાહુસ્વામીએ વાચના બંધ કરી. સંધને જાણ થતાં સંધ ફરી ભેગો થયો. શ્રીસંધને-ચિંતા એ છે કે સંધમાં બીજા કોઈ શક્તિશાળી નથી, ભણવા સમર્થ નથી, અને આમને ભણાવવાની ગુરુ મહારાજ ના પાડે છે, તો શ્રુત ટકશે કેવી રીતે ? શાસનમાં આગળ જ્ઞાનનું ઐશ્વર્ય ઝાંખું પડી જશે. આમ વિચારી શ્રીસંધે પૂ. ભદ્રભાહુસ્વામીજીને ફરી ભણાવવા આગ્રહ કર્યો. તે વખતે પણ મહિમાવંત શ્રીસંધની વિનંતિને માન આપી પૂ. સ્થૂલભદ્રજીને ચૌદ પૂર્વ ભણાવ્યાં છે, પરંતુ અત્યારે જિનાજ્ઞા આચાર્ય મહારાજના પક્ષે છે. તેઓ સંધને એમ કહી શકે કે આજ્ઞાવિરુદ્ધ સંધે આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. પરંતુ આ જ્ઞાની પુરુષે જિનાજ્ઞાને પણ નુકસાન ન થાય અને શ્રીસંધનું ગૌરવ જળવાય તે રીતે શરતપૂર્વક ભણાવવાનો સ્વીકાર કર્યો. કદ્યું કે, સંધની વિનંતિ ખાતર છેલ્લાં ચાર પૂર્વ મૂળથી આપીશ, પરંતુ અર્થથી નહિ આપું. બણી ભવિષ્યમાં સ્થૂલભદ્રજી તો છેલ્લા ચાર પૂર્વ સૂત્રથી પણ બીજા કોઈને ન ભણાવે;

૧ ઇત્યાખ્યાય સ્થૂલભદ્રાનુજ્ઞાતા નિજમાશ્રયમ्। તા યયુઃ સ્થૂલભદ્રોऽપિ વાચનાર્થમગદ્ ગુરુમ् ॥૧૦૧॥ ન દર્દૈ વાચનાં તસ્યાયોગ્યોऽસીત્યાદિશદ્ ગુરુઃ । દીક્ષાદિનાત્પ્રભૃત્યેષોऽપ્યપરાધાન્વચિન્તયત ॥૧૦૨॥ ચિન્તયિત્વા ચ ન હ્યાગઃ સ્મરામીતિ જગાદ ચ । કૃત્વા ન મન્યસે શાન્તં પાપમિત્યવદ્ ગુરુ: ॥૧૦૩॥ સ્થૂલભદ્રસ્તત: સ્મર્ત્વા પપાત ગુરુપાદયો: । ન કરિષ્યામિ ભૂયોऽદ: ક્ષમ્યતામિતિ ચાબ્રવીત् ॥૧૦૪॥ ન કરિષ્યસિ ભૂયસ્ત્વમકાર્ષાર્થદિં પુનઃ । ન દાસ્યે વાચનાં તેનેત્યાચાર્યાસ્તમનૂચિરે ॥૧૦૫॥ સ્થૂલભદ્રસ્તત: સર્વસંધેનામાનયદ ગુરુમ् । મહતાં કુપિતાનાં હિ મહાન્તોऽલં પ્રસાદને ॥૧૦૬॥ સૂરિ: સંધં બભાષેઽથ વિચક્રેઽસૌ યથાધુના । તથાન્યે વિકરિષ્યન્તિ મન્દસત્ત્વા અતઃ પરમ् ॥૧૦૭॥ અવશિષ્ટાનિ પૂર્વાણિ સન્તુ મત્પાર્શ્વ એવ તુ । અસ્યાસ્તુ દોષદણોઽયમન્યશિક્ષાકૃતેઽપિ હિ ॥૧૦૮॥ સ સંધેનાગ્રહાદુક્તો વિવેદેત્યુપયોગતઃ । ન મત્તઃ શેષપૂર્વાણામુચ્છેદો ભાવ્યતસ્તુ સ: ॥૧૦૯॥ અન્યસ્ય શેષપૂર્વાણિ પ્રદેયાનિ ત્વયા ન હિ । ઇત્યભિગ્રાહ્ ભગવાન્સ્થૂલભદ્રમવાચયત् ॥૧૧૦॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ નવમો સર્ગ)

કેમ કે હવે અનેક લબ્ધિઓના સામર્થ્યવાળું અતિશયિત જ્ઞાન પચાવી શકે તેવી લાયકાતવાળા જીવો દુર્લભ છે. અપાત્રને જ્ઞાન ન આપાય તે નિયમ જૈનશાસનમાં સુદૃઢ હોવાથી, આ ધર્મચાર્ય ચતુર્વિધ સંધે કહ્યું તો પણ સંપૂર્ણ જૂક્યા નહીં. માત્ર સંધના આદર-બહુમાન તરીકે અંશતઃ સંધની વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો; કેમ કે તેમને જાણ છે કે જિનાજ્ઞા સુરક્ષિત રાખીને જ શ્રીસંધનો આદર કરાય.

સભા : તેવી જિનાજ્ઞા હતી તો સૂત્રથી છેલ્લાં ચાર પૂર્વ કેમ આયાં ?

સાહેબજી : આટલો મહાન સંધ વિનંતિ કરે તો તેનું પણ ગૌરવ અવશ્ય રાખવું જોઈએ; કારણ કે આજ્ઞાનુસારી સંધ છે. તેથી જ તે અવસરે શ્રીસંધે એવો પ્રતિપ્રશ્ન નથી કર્યો કે શ્રીસંધની આજ્ઞા ન માને તો તેને શું પ્રાયચિત્ત ? જે સંધ, સંધનાયક એવા ભદ્રબાહુસ્વામીને પણ પૂર્વ સંધની આજ્ઞાના અનાદરમાં પ્રાયચિત્તનું ધ્યાન દોરે છે, તે જ સંધ અત્યારે જાણે છે કે આચાર્ય ભગવંત જિનાજ્ઞા ટાંડીને વાત કરે છે. આજ્ઞાનુસાર બોલનાર ગીતાર્થનો કદી આજ્ઞાનુસારી સંધ પ્રતીકાર ન જ કરે. આ પ્રસંગમાં મહામહિમાવંત શ્રીસંધના વિવેકની પણ ભૂરી ભૂરી અનુમોદના કરવા જેવી છે. અહીં શ્રુતકેવલી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ કહ્યું કે શ્રીસંધની છચ્છા છે તો સૂત્રથી વાચના આપું, પણ શરતપૂર્વક, “હવે પછી આ જ્ઞાન બીજાને નહીં આપવાનું. અને હું પણ સૂત્રથી જ આપીશ, અર્થથી નહીં આપું.” આમ, અવસરોચિત જિનાજ્ઞા સાચવીને શ્રીસંધનું પણ ગૌરવ જાળવ્યું. શ્રીસંધ પણ સંધનાયકની આજ્ઞાઆધારિત વાત જોઈને વિરોધ વિના વિનયપૂર્વક જૂક્યો. આ દૃષ્ટાંતમાં બંને પક્ષે રહેલી આજ્ઞાસાપેક્ષતા ખૂબ સમજવા જેવી છે.

સભા : સૂત્ર ભણાવે તો જાણકારને અર્થનો ઘ્યાત ન આવે ?

સાહેબજી : તમે જેવો “અર્થ” શબ્દનો અર્થ કરો છો તે અહીં પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો સૂક્ષ્મ, નય-નિક્ષેપાપૂર્વકના અનુયોગરૂપ અર્થની વાત છે. તેમાં પણ અંતિમ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ચાર પૂર્વોનાં છેલ્લાં રહસ્યો અર્થરૂપે જણાવવાનાં છે, જેનો ગુરુગમ વિના પ્રાય: બોધ શક્ય નથી. બાકી દસ પૂર્વના જાણકાર સ્થૂલભદ્રજી પણ શ્રુતકેવલી જ છે. શ્રુતકેવલીને ભાષાજ્ઞાન કે તર્ક આપ્નિનું જ્ઞાન ન હોય એ અસંભવિત છે. પરંતુ શાસ્ત્રનાં જે top secret-ઊડાં રહસ્યો, તે ભલભલા ધૂરંધરોને પણ સ્વયં પામવાં દુષ્કર છે. વર્તમાનમાં તમને સૂત્રના અનુયોગરૂપ અર્થની કોઈ ઝાંખી નથી, તેથી શું કહેવું ? અરે ! અત્યારે પણ એવાં સૂત્રતાત્ત્વ શાસ્ત્રો છે કે જે ભલભલા સંસ્કૃત આદિ ભાષોલા વિદ્ધાનને વાંચવા આપીએ તો મહામહેનતે સામાન્ય શબ્દાર્થ કરે, પણ ભાવાર્થની કંઈ જ ખબર ન પડે, તો તેના ઐંદ્રપર્યરૂપ અંતિમ રહસ્ય સ્કુરવાનો તો કોઈ અવકાશ જ નથી. ગુરુગમ વિના અનુયોગરૂપ અર્થ સ્વયં સમજનારા તો વજસ્વામી જેવા કોઈક જ નીકળે. તેમણે તો અગિયાર અંગ મુખપાઠરૂપે સાંભળતાં જ સૂત્ર-અર્થ-તદૃભ્ય આદિ સર્વ રહસ્ય જાણી લીધું. બાકી સામાન્ય રીતે સ્વયં ઊંચાં રહસ્ય પકડવાં મુશ્કેલ છે. તેમાં પણ અહીં તો બારમા અંગ દૃષ્ટિવાદના પણ શ્રેષ્ઠ વિભાગરૂપ અંતિમ ચાર પૂર્વોના રહસ્યની વાત છે. તેથી સ્થૂલભદ્રજી જેવા તે કાળના અસાધારણ પ્રજ્ઞાસંપત્ત પુરુષને પણ ગુરુગમ આવાં રહસ્યો માટે જરૂરી હતો. પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામીએ શરત દ્વારા અર્થથી ચાર પૂર્વના જ્ઞાનનું પોતાની સાથે

વિલીનીકરણ કર્યું. વિચારો કે જ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાનના વારસાને સાથે લઈને મૃત્યુ પામવા તૈયાર છે, પણ વિચ્છેદના ભયથી અપાત્રને આપવા તૈયાર નથી. જ્ઞાનદાનમાં પાત્રતાનો નિયમ કેટલો દફ્ફુળ હોવો જોઈએ તેનો આ નમૂનો છે. શ્રીસંઘ પણ જાણો છે કે હવે બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી, જે ટલું શ્રુત ટકે એટલું સાચું. અહીં બીજી વાર પણ સંધનું બહુમાન રાખી વીરના જ્ઞાનમાં છેલ્લા ચૌદ્ધર્યવર્ધર સ્થૂલભદ્રજીને બનાવ્યા. આવા ચૌદ્ધર્યવર્ધરને પણ જિનાજ્ઞાનું મહાત્વ એટલું છે, કે સંધ આખો એક બાજુ હોય તો પણ જિનાજ્ઞા બાજુએ મૂકીને સંધની વિનંતિ સ્વીકારવાની તૈયારી નથી, અને સંધ પણ એવો આજ્ઞારાગી છે કે આચાર્ય ભગવંતને પૂછ્યું નહીં કે આખો સંધ એક બાજુ છે, છતાં તમે તેની આજ્ઞા માનવાને બદલે શરત મૂકો છો તે વાજબી છે ? આ દૃષ્ટાંતમાં સંધ અને સંધનાયક બંનેની સાચી ઓળખ થઈ જાય છે. માત્ર વાર્તા તરીકે દૃષ્ટાંતો વાંચો તો તેનો મતલબ નથી. જે વખતે જૈનશાસનની જબરદસ્ત જાહોજલાલી હતી તે કાળનો આ સંધ છે કે જેમાં કેટલાય ઋષિસંપત્ત મહાત્માઓ, પૂર્વધર બહુશ્રુતો, પ્રભાવક ધર્માચાર્યો હતા. બીજા સાધુ-સાધ્વી અને આગેવાન સમર્થ શ્રાવકોનો તો કોઈ તોટો નહીં હોય. જે વખતે ભારતમાં કરોડો અને કરોડોની વસતી હતી તે વખતની આ વાત છે. ઇતિહાસકારો પણ કહે છે કે, સંપ્રતિ રાજાના સમયમાં ભારતમાં ૪૦ કરોડ જૈનોની વસતી હતી. આટલું વિશાળ સમૂહબળ છતાં વિનંતિમાં કોઈ આજ્ઞાનિરપેક્ષ દબાણ કે આગ્રહ ન દેખાય. આ જ જૈનશાસનની ગારિમા છે. પ્રથમ વખત આખા સંધે વિનંતિ કરી તે જિનાજ્ઞા પ્રમાણે છે, માટે હાથ જોડી પૂ. ભદ્રભાઙુસ્વામી મહારાજા સંધને મિચ્છા મિ દુક્કં કરે છે, અને 'સંધાજ્ઞા' મને શિરોમાન્ય છે તેવો વિનયવ્યવહાર દર્શાવે છે. અર્થાત् જિનાજ્ઞા અનુસારી સંધની આજ્ઞા ચૌદ્ધર્યવી કે ધર્માચાર્યો પણ અવશ્ય સ્વીકારે, અને જો ન સ્વીકારે તો તેમને શ્રીસંધની આશાતનાનું મહાન પાપ લાગે. પરંતુ જિનાજ્ઞા બાધિત થતી હોય તેવી સંધની આજ્ઞા શુભાશયવાળી પણ વિનયથી ન સ્વીકારે તેવો શાસ્ત્રવ્યવહાર છે.

સભા : વીર પ્રભુના નિર્વાણથી દોઢસો વર્ષમાં જ છઢા પહૃથર ? પહૃથરોનો કાળ આટલો ટૂંકો હતો ?

સાહેબજી : સંધનાયકોનો સમયગાળો પ્રાય: બહુ લાંબો નથી સંભવતો. લોકમાં પણ જાહેર ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ પદ પર પહોંચતાં પ્રાય: પ્રોફ ઉંમર તો સહેજે થઈ જાય. જાહેર ક્ષેત્રમાં ખાલી ઉંમરથી જ વડીલ નથી બનવાનું, પણ સાથે સાથે જ્ઞાન, પ્રતિભા, શક્તિ, અનુભવ બધામાં મોટાઈ આવશ્યક હોય છે. તેમ ધર્મક્ષેત્રમાં તો વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન, પવિત્ર જીવન, આચાર-વિચારની શ્રેષ્ઠ ગુણવત્તા, સંધ અને શાસનવ્યવસ્થાનો બહોળો અનુભવ આદિ અનેક ગુણવત્તા જરૂરી છે. પૂર્જડપે જોતજોતામાં જ્ઞાન મેળવે તો પણ સર્વ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવતાં વર્ષો વીતે. તમે ભણતાં ભણતાં ડોસા થઈ જાઓ તો પણ ધર્મશાસ્ત્રની એક શાખાનું પૂરું ભણી ન શકો, અને

૧ ભાવસંગ્રહમેવાભિષ્ઠૌતિ-

'સંઘોત્તિ'। સંગ્રહો મહાનુભાવ: 'કાર્ય' સચિત્તાદૌ વ્યવહારે સદાઽલમ્બનં ભવતિ 'યત્' યસ્માન્ગરાદયો દૃષ્ટાન્તા: 'તત્' સંગ્રહે 'શ્રુતે' આવશ્યકનિર્યક્ત્યાખે ભળિતાઃ ॥૧૩૦॥૧ (ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ શ્લોક ૧૩૦ ટીકા)

અહોં તો સર્વ શાસ્ત્રના વિશારદ બનવાનું વળી બીજી પણ અનેક પ્રકારની પ્રતિભાશક્તિ વિકસાવવાની. તે સિવાય નેતૃત્વ એકાંત હિતકારી ન બને.

૧ પૂ. શય્યંભવસૂરિએ શ્રીસંધની આજા માથે ચડાવીને શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રનું વિસર્જન ન કર્યું :

પ્રભુ વીરના શાસનમાં પ્રારંભના સંધનાયકો તો સમગ્ર ગણિપિટક સ્વરૂપ દ્વારાંગીના ધારક હતા. આવા અતિશાયિત શ્રુતના સામર્થ્યવાળા મહાપુરુષોએ પણ શ્રીસંધને કેવો આદર આપ્યો છે તેનાં બીજાં પણ દૃષ્ટાંતો છે.^૧ ચોથા પદ્દધર પૂ. શય્યંભવસૂરિએ પોતાના સંસારીપુત્ર મનકને બાલ્યવયમાં દીક્ષા આપી, અલ્ય આયુષ્ય જાણતાં શીધ હિત કરવા પૂર્વોમાંથી ઉદ્ઘૃત કરીને દશવૈકાલિકસૂત્રની રચના કરી અને તેનો અલ્ય કાળમાં અભ્યાસ કરાવી બાલમુનિને સંયમજીવનમાં નિપુણ આરાધક બનાવ્યા. છ માસના અંતે પુત્રમુનિ કાળધર્મ પામતાં આચાર્ય ભગવંત વિચારે છે કે, જે પ્રયોજનથી મેં આ નવા આગમસૂત્રની મનમાં રચના કરી પ્રદાન કર્યું તે પ્રયોજન પૂર્ણ થયું, તેથી હવે આ આગમની જરૂર નથી. એટલે પાછું સંહરણ કરીને વિસર્જન કરવાનું વિચારે છે. આ વાતની શ્રીસંધને ખબર પડી. શ્રીસંધે શુભાશયથી વિનંતિ કરી કે, આપે ભલે મનકમુનિના હિત માટે આ અભિનવ શાસ્ત્રનું સર્જન કર્યું, પણ કલિકાલમાં અલ્પબુદ્ધિવાળા અનેક જીવો પાકવાના. જેમને આ વિશાળ ગહન શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પચાવવું શક્ય ન બને, તેવાને યતિજીવનનો સંક્ષેપમાં પરિપૂર્ણ આચાર સમજાય, જૈનઆચારનાં રહસ્યો ગ્રહણ થાય તેવું આ સંક્ષિપ્ત શાસ્ત્ર છે, તેથી આપ આનું વિસર્જન ન કરો, જેમ છે તેમ સંધનમાં ટકાવી રાખો, અધ્યયન-અધ્યાપનની પરંપરાથી વારસામાં જાય તેવું કરો. આ શ્રીસંધની વિનંતિને પૂ. શય્યંભવસૂરિજીએ ઉચિત જાણી માન્ય રાખી. વર્તમાનમાં પણ સાધુજીવનમાં નવદીક્ષિતને સૌથી પહેલાં આ આગમ ભણાવાય છે. મુનિજીવનનો સમગ્ર આચાર તેમાં સંક્ષેપમાં આવી જાય છે. ચૌદ્ધરૂપર્વધરનાં વચનો હોવાથી આ સંક્ષિપ્ત આગમ પણ અર્થથી ધણું ગંભીર છે. અરે ! ભવિષ્યમાં બીજા બધા શ્રુતનો કભિક વિચ્છેદ થતાં માત્ર આ એક જ શાસ્ત્ર અને તેના જ્ઞાનના વારસાથી આખું શાસન ટકશે. વિચાર કરો, પૂ. દુઃ્પસહસ્રિ સુધી શાસન ટકાવવામાં, તીર્થરક્ષામાં આ સચવાયેલું આગમ કામ લાગશે. તીર્થકરકથિત માર્ગનો સંક્ષેપમાં સમાવેશ આ આગમમાં છે. રલત્રથીની આરાધના માટે આ આગમકથિત અર્થનો બોધ જધન્યથી અનિવાર્ય છે.

૧ ‘વિચારણા સંદ્ય’ ઇતિ શય્યંભવેનાલ્પાયુષમેનમવેત્ય મયેદું શાસ્ત્રનિર્યૂઢં કિમત્ર યુક્તમિતિ નિવેદિતે વિચારણા સંધે-કાલહાસદોષાત્ પ્રભૂતસત્ત્વાનામિદમેવોપકારકમતસ્તિષ્ઠત્વેતદિત્યેવંભૂતા સ્થાપના ચેતિ ગાથાર્થઃ ॥૩૭૨॥

(દશવૈકાલિક નિર્વૃક્તિ શલોક ૩૭૨ ટીકા)

૨ મણકાર્થી કૃતો ગ્રન્થસ્તેન નિસ્તારિતશચ સઃ । તદેનં સંવૃણોમ્યદ્ય યથાસ્થાને નિવેશનાત् ॥૧૦૦॥ યશોભદ્રાદિમુનયઃ સંદ્ધાયાખ્યન્રિદં તત્દા । દશવૈકાલિકં ગ્રન્થં સંવરિષ્યન્તિ સૂરયઃ ॥૧૦૧॥ સંદ્ધોઽપ્યભ્યર્થયાઙ્ચક્રે સૂરિમાનનદપૂરિતઃ । મણકાર્થોઽપ્યયં ગ્રન્થોઽનુગૃહણાત્વખિલં જગત् ॥૧૦૨॥ અતઃ પરં ભવિષ્યન્તિ પ્રાણિનો હૃલ્પમેધસઃ । કૃતાર્થસ્તે મણકવદ્ભવન્તુ ત્વત્પ્રસાદતઃ ॥૧૦૩॥ શ્રુતાભોજસ્ય કિર્જલ્કં દશવૈકાલિકં હ્યદઃ । આચમ્યાચમ્ય મોદન્તામનગારમધુવ્રતાઃ ॥૧૦૪॥ ઇતિ સંદ્ધોપરોધેન શ્રીશય્યંભવસૂરિભિઃ । દશવૈકાલિકગ્રન્થો ન સંવન્ને મહાત્મભિઃ ॥૧૦૫॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ પાંચમો સર્ગ)

શ્રીસંધની આજા માથે ચડાવવાનાં અન્ય પણ દ્વારાંતો :

૧ શ્રીસંધની ઉચિત આજાને દશપૂર્વધર છેલ્લા શુતકેવલી પૂ. વજસ્વામીએ પણ માન્ય કર્યાનો ગ્રસંગ છે. એક વખત ઉત્તરાપથમાં વિચરતાં પૂ. વજસ્વામીજી મહાનગરમાં પદ્ધાર્યા. ત્યાં અતિશય કપરા ઉપરાઉપરી દુષ્કાળ પડવાથી શ્રીસંધ અનેક રીતે આપત્તિમાં આવેલ છે. તે અવસરે આવા સમર્થ પુરુષને જાણીને શ્રીસંધે વિનંતિ કરી કે ૨ આ વિકટ સંયોગોમાં શ્રીસંધ નિરાકુલ ટકી શકે તેમ નથી, તો સમર્થ એવા આપનું કર્તવ્ય છે કે શ્રીસંધને કોઈ પણ પ્રયત્નથી ટકાવવો. તેમણે પણ શ્રીસંધની વિનંતિને માન્ય કરી, વિદ્યાબળથી દેવાધિષ્ઠિત પટ રચી, સમગ્ર શ્રીસંધને દુષ્કાળગ્રસ્ત ઉત્તરાપથમાંથી સુકાળયુક્ત દક્ષિણાપથના પુરી નગરમાં લાવ્યા, અને ત્યાંના સ્થાનિક સંધ સાથે તેનું નિયોજન કરી શ્રીસંધને નિરાકુલ કર્યો. આમ, સંધરક્ષાનું ભક્તિરૂપે મહાન કાર્ય શુતકેવલી પણ આદરપૂર્વક કરે.

નજીકના સમયમાં થયેલા જગદ્ગુરુ પૂ. હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના જીવનનો પણ ગ્રસંગ છે. તેઓ તપાગચ્છના એકછત્રી નાયક હોવા છતાં મહાતપસ્વી પ્રભાવક પુરુષ હતા. અનેક જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ તેમણે જીવનમાં હજારો ઉપવાસ, આંંબિલ આદિની તપશ્વર્યા કરી હતી. વળી જીવનમાં જયણા, સંપન, આદિની જાળવણી પણ ખૂબ સન્નેજ હતી. જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં અતિ માંદળીના કારણે તેમને એમ લાગ્યું કે, હવે આ દેહ સાધના માટે બહુ ઉપયોગી નથી, અને જે આરાધનામાં સહાયક ન બને તેવા શરીરને

૧ તતશ્ચ સકલ: સંધો દુષ્કાલેન કર્દાર્થિત:। દીનો વિજ્ઞપ્તયામાસ સુનન્દાનન્દનં મુનિમ् ॥૩૧૯॥ અસ્માદુઃખાર્ણવાદસ્માન્કર્થચિદપિ તારય । સઙ્ગ્રહપ્રયોજને વિદ્યોપયોગોऽપિ ન દુષ્ટાત ॥૩૨૦॥ તતશ્ચ વજ્ઞો ભગવાન્વિદ્યાશક્ત્યા ગરિષ્ઠયા । પણ વિચક્રે વિપુલં ચક્રભૃત્ચર્મરત્નવત् ॥૩૨૧॥ શ્રીવજ્ઞસ્વામિના સઙ્ગ્રહો નિર્દિષ્ટ: સકલસ્તદા । પોતે વળિકસાર્થ ઇવાધિરૂરોહ મહાપટે ॥૩૨૨॥ વજ્રર્ધણા ભગવતા વિદ્યાશક્ત્યા પ્રયુક્તયા । ઉત્પુલ્લુચે પટો વ્યોમનિ પવનોત્ક્ષિપ્તતૂલવત् ॥૩૨૩॥ તદા શય્યાતરો દત્તનામા વજ્ઞમહામુને: । સમાય્યૌ સહચારિગ્રહણાર્થ ગતોऽભવત् ॥૩૨૪॥ સઙ્ગ્રહેન સહિતં વજ્ઞસ્વામિનં વ્યોમયાયિનમ् । નિરીક્ષ્ય મૂર્ધજાન્શીદ્રમુત્ખાયૈવમુવાચ સં: ॥૩૨૫॥ શય્યાતરોઽહં યુષ્માકમભવં ભગવન્પુરા । અદ્ય સાર્થમિકોઽપ્યસ્મિ નિસ્તારયસિ કિ ન મામ् ॥૩૨૬॥ શય્યાતરસ્ય તાં વાચં શ્રુત્વોપાલમ્ભગર્ભિતામ् । દૃષ્ટ્વા ચ લૂનકેશં તં વજ્ઞ: સૂત્રાર્થમસ્મરત् ॥૩૨૭॥ યે સાર્થમિકવાત્સલ્યે સ્વાધ્યાયે ચરણોઽપિ વા । તીર્થપ્રભાવનાથાં ચોદ્યુક્તાસ્તાંસ્તારયેન્મુનિઃ ॥૩૨૮॥ આગમાર્થમિમં સ્મૃત્વા વજ્ઞસ્વામિમહર્ષણા । પટે તસ્મિત્રથરોપિ સોઽપિ શય્યાતરોત્તમઃ ॥૩૨૯॥ વિદ્યાપટોપવિષ્ટાસ્તે યાન્તઃ સાદ્રિસરિત્પુરામ् । સર્વે વિલોક્યામાસુ: કરામલકબન્મહીમ् ॥૩૩૦॥ ભક્તિપ્રહ્વતૈ: પૂજ્યમાનો માર્ગસ્થ્યન્ત્રરામરૈ: । વ્યોમનિ પ્રદીયમાનાર્ઘો ભક્તૈર્જોતિષ્કામરૈ: ॥૩૩૧॥ વિદ્યાધરૈર્વર્ણમાન: શક્તિસમ્પચ્યમત્કૃતૈ: । આલિઙ્ગયમાન: સુહેવાનુકૂલેન વાયુના ॥૩૩૨॥ પટચ્છાયાર્દિશતાભ્રચ્છાયાસૌછ્યો મહીસ્પૃશામ् । વન્દમાનો નભઃસ્થોઽપિ માર્ગચૈત્યાન્યનેકશઃ ॥૩૩૩॥ પટસ્થોઽપિ પટસ્થેભ્યસ્તન્વાનો ધર્મદેશનામ् । વજ્રર્ધિરાસસાદાથ પુરીં નામ મહાપુરીમ् ॥૩૩૪॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ બારમો સર્ગ)

૨ કુલ ૧ ગણ ૧૦ સઙ્ગ્રહ ૧૧ કાર્યોષુ સમુત્પત્રેષુ વશીકરણાદિ ચૂર્ણયોગાદિ વા કરોતિ ૧૧ ।

(ગુરુત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ શલોક ૨૦-૨૧ ટીકા)

બોજારુપે સાચવીને મંદ આરાધના કરવા કરતાં સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરવો શું ખોટો ? આમ, ઉત્તમ આરાધકભાવથી એમણે પોતાનો આહાર-પાણી-ઔષધના ત્યાગરૂપ અણસણાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. આ સાંભળી આખો ચતુર્વિધ સંધ ભેગો થયો, અને સહૃદ્દે અતિશય આગ્રહ કર્યો કે અમારી વિનંતિને માન આપી આપે આહાર-પાણી-ઔષધ અવશ્ય લેવાં પડશો. સંધનો આગ્રહ એ કારણથી હતો કે આવા પ્રભાવક આચાર્ય શ્રીસંઘની અમૃત્ય મૂડી છે, તેમનું જીવન શાસન માટે અતિ ઉપકારી છે, તેમની દેહશક્તિ ટકે તો મહાન ઉપકાર થઈ શકશે. અહીં શ્રીસંઘના આગ્રહને માન આપી પૂ. હીરસૂરિ મહારાજે અણસણાનો નિર્ણય પાછો ખેંચ્યો. સંક્ષેપમાં સંધ એ આરાધક જીવોનો સમૂહ છે. તેની જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ આજ્ઞા કે વિનંતિ હોય તો ધર્મચાર્યો પણ તેને માન આપવું ઉચિત છે. આ શ્રીસંઘનો મહિમા વર્ણાવ્યો. હવે તેના મુખ્ય ગુણસ્વરૂપની વાત કરીશું.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળીવમસુહં હવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિળાણં અવજિળાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

ભવચક્માં ભટકતા જીવને તરવા આલંબનરૂપે તારક તીર્થ અવશ્ય જોઈએ. તીર્થકરો આયુષ્યથી ‘યાવચ્યંદ્રદિવાકરૌ’ નથી, તેથી તેમની ગેરહાજરીમાં પણ પાત્ર જીવોને તરવાનું આલંબન મળી રહે એ આશયથી તીર્થકરો સ્વમં જ જીવંત ભાવતીર્થરૂપ પહૃથરની પરંપરા, દ્વાદશાંગી સૂત્ર અને ચતુર્વિધસંધની સ્થાપના કરે છે. આ બધા ભાવતીર્થો છે, સૌમાં ભવોદ્વિતારકતા છે. પ્રત્યેકની પોતપોતાની રીતે આગવી મહતા છે. તેમાં આપણો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘનું વર્ણન વિચારી રહ્યા છીએ, જ તીર્થકરો માટે પણ નમસ્કરણીય છે. વક્તિ કરતાં સમૂહનો મહિમા અધિક છે તે તીર્થકરોના વ્યવહારથી પણ પ્રસ્થાપિત થાય છે. આવા મહિમાવંત સંધને ચૌદ્ધપૂર્વી-દશપૂર્વી શુતકેવલીઓ કે પ્રભાવક ધર્મચાર્યો પણ માન આપે છે, તેનાં દસ્તાંતો વિચાર્યો. સંધની વાત પોતાના વિષયમાં હસ્તક્ષેપ કરનારી હોય તો પણ ચૌદ્ધપૂર્વી ઉચિત આજ્ઞાને માથે ચડાવે છે. કોઈને ભજાવવા-ન ભજાવવા તે ગુરુછચ્છાને આધીન છે. શિષ્યને યોગ્ય જ્ઞાનપ્રદાન કરવાની જવાબદારી ગુરુની છે. છતાં તેમાં પણ સંધે આગ્રહ કર્યો તો પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામીએ વિનંતિ માન્ય રાખી. માત્ર તેમાં પણ જિનાજ્ઞા સુરક્ષિત રહે તેટલો ઉચિત વિચાર જ કર્યો. આ પરથી સાર એ છે કે શાસનના ધુરંધરોએ પણ શ્રીસંઘની આજ્ઞાનો આદર કરવો જોઈએ, અને ન કરે તો મહા આશાતનાનો ભાગીદાર બને, ફળસ્વરૂપે અનંત સંસારી પણ થાય.

श्रीसंघनुं स्वरूप : जिनाशानिरपेक्षा ते श्रीसंघ : जिनाशानिरपेक्षा ते संघ नथी :

आवा गौरववंत संघनुं मुख्य स्वरूप केवुं होय ते जणावतां शास्त्रो कहे छे के, ^१ जे श्रीसंघ आध्यात्मिक गुणोना संघातरूप छे, गुणसमूहोनो आधार छे, रत्नत्रयीरूप गुणोनो धारक छे, ते नियमा जिनाशायुक्त ज होय. ^२ जिनाशायुक्त अेवो साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविकानो समूह ते ज श्रीसंघ छे अने जिनाशानिरपेक्ष अेवुं गमे तेटलुं कहेवाता जैनोनुं भोटुं टोणुं होय तो पण शास्त्र तेने संघ नथी तेम कहे छे. संघने बीजा शब्दोमां शास्त्रमां महाजन कह्यो छे. व्यवहारमां जे महाजन शब्द बोलाय छे ते जूदा अर्थमां छे. अहीं महाजन एटले आ जगतमां जे महान पुरुषोनो जनसमूह छे, उतम पुरुषोनो समुदाय छे, जेनुं अनुसरण करवामां कोई चिंता करवानी जडू नथी, आंभो भींचीने जेनुं अनुसरण करी शकाय ते महाजन. एटले ज महाजननो येन गतः स पन्थाः। तेवी शास्त्रोक्ति छे. महाजन जे भार्ग ज्ञाय ते भार्गने आपमेले धर्मनो भार्ग समृद्ध लेवो; केम के उतम पुरुषोनुं ज्ञवन ज अेवुं होय जे धर्मनी ज्ञवंत प्रेरणा आपे. अरे ! ते पोते ज साक्षात् धर्मनो सदेहे अवतार होय. श्रीसंघने आवो-महाजन कह्यो छे अने तेनु अवश्य अनुसरण करवुं तेवुं शास्त्रमां विधान छे. परंतु ते संघनुं अद्वितीय स्वरूप शुं ? तो कहे छे के जे जिनाशायुक्त छे ते ज श्रीसंघ छे, ^३ जे जिनाशा युक्त नथी तेवा संघने अमे संघ कहेवा ज तैर्यार नथी. अरे ! अेवा समूहने कोई संघ कहे तो पण शास्त्र ते कहेनारने प्रायश्चित्त दर्शावे छे. जे राग-द्वेषथी भरेला छे, तीर्थकरोनी सम्बूद्ध आज्ञाथी निरपेक्ष छे, तेवाने कोई भमत्वथी संघ शब्दथी नवाजे तो ते बोलनार व्यक्ति प्रायश्चित्तनी भागी छे. आज्ञानिरपेक्ष अेवा लोकेना समूहने तमे पण संघ तरीके भानो, स्वीकारो के तभारा भनमां तेभना भाटे बहुमान-भक्ति वगोरेनो भाव जागे तो तेनाथी तमने धर्म न थाय, पण पापरूपे प्रायश्चित्तनुं कारण प्रगटे. अरे ! खाली संघ शब्दथी संबोधन करो तो पण प्रायश्चित्त आवे, तो आगण आगणनी शुं वात करवी ?

^१ न हि तीर्थनामा जनसमुदाय एव तीर्थम्, आज्ञारहितस्य तस्यास्थिसंघातरूपत्वप्रतिपादनात्, किन्तु सूत्रविहितयथोचितक्रिया-विशिष्टसाधुसाध्वीश्रावकश्राविकासमुदायः। (योगविंशिका श्लोक १४ टीका)

^२ गिहिसंघायं जहितं, संजमसंघायां उवगए णं। नाणचरणसंघायं, संघायांतो हवइ संघो ॥१४०॥

(गुरुतत्त्वविनिश्चय द्वितीय उल्लास मूल)

☆ आज्ञारहित जननो समुदाय ते तीर्थ नथी, पण शास्त्रविहित उचित क्रियाविशिष्ट साधु, साध्वी, श्रावक अने श्राविकानो समुदाय ते तीर्थ छे. (ज्ञानसार० अष्टक २७, श्लोक ८ टबो)

^३ सुहसीलाओ सच्छंदचारिणो वेरिणो सिवपहस्स । आणाभट्ठाओ बहु-जणाओ मा भणह संघुति ॥११९॥। देवाइदब्बभक्खण-तप्परा तह उमगगपक्खकरा । साहुजणाण पओस-कारिण मा भणह संघं ॥१२०॥। अहम्मअनीईअणायार-सेविणो धम्मनीइपडिकूला । साहूपभिइचउरो वि बहुया अवि मा भणह संघं ॥१२१॥। अम्मापियसरिच्छो सिवघरथंभो य होइ जिणसंघो । जिणवरआणावज्जो सप्पुब्ब भयंकरो संघो ॥१२२॥। अस्संघं संघं जे भणंति रागेण अहव दोसेण । छेओ वामूहत्तं पच्छित्तं जायए तेसिं ॥१२३॥।

(संबोधप्रकरणम् द्वितीय अधिकार)

^૧ જેમ જે સાધુ નથી તેને પૂજ્યબુદ્ધિથી સાધુ તરીકે સંબોધો તો તેમાં પાપ લાગે છે; કારણ કે ખાલી કૃપાં પહેર્યા છે પણ આચાર-વિચારનું ઠેકાણું નથી, તેવાને માત્ર સાધુ કહેવામાં પણ પાપ છે, તો પછી તેમને બહુમાન-નમસ્કાર-વંદન-ભક્તિ-પૂજા-ઘ્યાતિ-પ્રશંસા કરવામાં તો અવશ્ય પાપ લાગે જ. ^૨ કુસાધુની ભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટથી ફળ અનંત કાળ સંસારમાં દુર્ગતિલ્બમણ કર્યું છે. કાન ખુલ્લા રાખીને સાંભળજો. જૈનશાસ્ત્રો એટલાં સ્પષ્ટ છે કે એક બાજુ ગુણનો આદર કરવાની ભારપૂર્વક આજ્ઞા કરે છે, એક પણ ગુણિયલ જીવની ઉપેક્ષા, અનાદર, અપ્રીતિ આદિ કરવામાં તે તે ગુણની આશાતનાનું તીવ્ર પાપ જણાવે છે, પરંતુ સાથે સાથે ગુણહીનાનું અનાદર અને ઉપેક્ષા પણ જણાવે છે. તેથી ભક્તિ-વિનય આદિ કરનારે ઠેર ઠેર શુણાનું ધોરણ જોવું પડશે. આ શાસન ગુણની પૂજામાં જ માને છે. દુનિયાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ગુણનો આટલો આગ્રહ નહિ હોય. જૈનશાસ્ત્રન તો એક માત્ર ગુણને જ વરેલું શાસન છે. જે શાસ્ત્રો સાધુ માટે આવું કહે તે સંધ માટે પણ સ્પષ્ટ કહેશે. સંધ એ સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો તારક સમૂહ છે. ^૩ જે કલ્યાણનું કારણ બને,

૧ 'સીહો' ઇત્યાદિ। અઇસયણાણપરકકમવિત્તાસિયવિવિહકુમયમયનિવહો। કુગાહગયપણાસી સીહસમો એસ જિણધમ્મો ॥૧॥ બહુવિહલદ્ધિજુએહિં દેવિદાઈહિં વંદિયપએહિં। સાહૂહિં પરિગાહિઓ પરિભૂઆ ણેય કેણાવિ ॥૨॥ કુમયવણસંડગુવિલે કુદેસણાવલ્લિભગમગમિસ્મિ। કુગાહગત્તપતરે ભરહારણણમિ દુસમાએ ॥૩॥ સો મયસીહસરિચ્છો હોહી વોચ્છિત્રઅઇસયપ્પસરો। તહવિ હુ પુવ્વગુણેહિં ન હુ ગમ્મો ખુદ્દલોયસ્સ ॥૪॥ હોહિંતિ કૌડયસમા સંપાગડસેવિણો દુરાયારા। એથેવ ય જઇગાહિણો પવયણનિદ્ધંધસા ખુદ્દા ॥૫॥ છવકાયનિરણુંકુંપા કયવિકકયમંતવિજયાઈહિં। અત્યજ્જણેકકરસિયા લોયાવજ્જણપરા પાવા ॥૬॥ અત્રેવિ આઇસદ્વા અવત્ત્રાઉજ્જુયા મુણિજણસ્સ । સમઝિવિગાળિયકિરિયા તવસ્સિણો જે અગીયત્થા ॥૭॥ એહિં જણિયછિદ્દ દંડું અત્રેવિ તવ્વિધાયત્થં। વદ્ધિસ્સંતિ ગયભયા પંચમસુવિણસ્સ ફલમેયં ॥૮॥

(ઉપદેશપદ શલોક ૮૧ થી ૮૩ ટીકા)

(ધર્મપરીક્ષા શલોક ૬ ટીકા)

૨ મૈથુનપ્રતિસેવાદ્યુન્માર્ગસમાચરણ-તદ્વાનાસ્તિનાપ્યનન્તસંસારાંજનેન

૩ તીર્યતે સંસારસમુદ્રોઽનેનેતિ તીર્થ-પ્રવચનનું તદાધારત્વાચ્ચ ચતુર્વિધઃ શ્રમણસંધઃ

(એન્દ્ર સ્તુતિ ચતુર્વિશિકા શલોક ૧ સ્વોપ્ન વિવરણ)

☆ તીર્યતે સંસારસમુદ્રોઽનેનેતિ તીર્થમ्, તચ્ચ સંધઃ ઇત્યુક્તતમ્, ઇહ તુ તદુપયોગાનન્યત્વાત્ પ્રવચનનું તીર્થમુચ્યતે,

(આવશ્યકસુત્ર નિર્યુક્તિ આ.મલયગિરિ વૃત્તિ ૧૨૭, પૃ.૧૨૯)

☆ 'તિત્થયરં'તિ, તીર્યતે સંસારસાગરોઽનેનેતિ તીર્થ પ્રવચનાધારશ્ચતુર્વિધઃ સંધઃ, પ્રથમગણધરો વા। યદુક્તમાગમે- 'તિત્થં ભન્તે તિત્થં? તિત્થયરે તિત્થં? ગોયમા, અરિહા તાવ નિયમા તિત્થઢ્કરે, તિત્થં પુણ ચાઉબ્વણે સમણસંધઃ, પદમગણહરે વા,"

(સમ્યક્ત્વસપ્તિઃ શલોક ૧ ટીકા)

☆ તત્ત્ર જન્મજરામરણસલિલસંકુલં મિથ્યાદર્શનાવિરતિગમ્ભીરં રાગદ્વેષપવનવિક્ષોભિતં નાનાવિધાનિષ્ટેષ્ટસંયોગવિયોગવીચી-નિચયોપેતં દુરવગાહમોહાવર્તભીષણં વિવિધશારીરમાનસાનેકદુઃखોઘદુષ્ટશ્વાપદં મહાભીમકષયપાતાલં પ્રબલમનોરથવેલાકુલં, સુદીર્ઘસંસારસાગરં તરન્યનેનેતિ તીર્થમ्, એતચ્ચ સકલજીવાજીવાદિપદાર્થસાર્થપ્રરૂપકં ત્રિલોકીગતાવદાતથર્મસમ્પદ્યુક્તમહા-સત્ત્વાશ્રયમ् અત્યન્નાનવદ્યાન્યાવિજ્ઞાતચરણકરણક્રિયાધારમ્, અચિન્ત્યશક્તિસમન્વિતમ્, અવિસંવાદપ્રવચનમ્, તદાધારશ્ચ સંધઃ, નિરાધારસ્ય પ્રવચનસ્યાભાવાત્, તત્કરણશીલ: તીર્થકરા:, (ધર્મસંગ્રહણ શલોક ૧-૨ ટીકા)

☆ 'તીર્થકરાશ્ય: તીર્યતે સંસારસમુદ્રોઽનેનેતિ તીર્થ, તચ્ચ પ્રવચનાધારશ્ચતુર્વિધઃ સંધઃ: પ્રથમગણધરો વા, તત્કરણશીલાસ્તીર્થઙ્કરા: (ધર્મસંગ્રહ શલોક ૬૧ ટીકા)

भवसागरथी तरवा आलंबन बने ते तीर्थ, नहि के उभाडे ते तीर्थ. भवयक्तमां इबवानुं साधन बने तेने कट्टी

☆ तीर्थते संसारसमुद्रोऽनेनेति तीर्थम्, तच्च प्रवचनाधारश्चतुर्विधः सङ्घः प्रथमगणधरो वा; यदाहुः- तित्थं भंते! तित्थं, तित्थयरे तित्थं? गोयमा! अरिहा ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउवणे समणसंघे पढमगणहरे वा

(योगशास्त्र० प्रकाश ३, श्लोक १२३ टीका)

☆ से भयवं! सामणे पुच्छा, जाव णं वयासि। 'गोयमा! अत्थेगे जे णं जोगे अत्थेगे जे णं णो जोगे। 'से भयवं! के णं अड्हेणं एवं वुच्चवइ जहा णं अत्थेगे जे णं णो जोगे?

गोयमा! अत्थेगे जेसिं णं सामणे पडिकुट्टे अत्थेगे जेसिं च णं सामणे नो पडिकुट्टे। एएणं अड्हेणं एवं वुच्चवइ जहा णं अत्थेगे जे णं जोगे अत्थेगे जे णं णो जोगे।

'से भयवं! कयरे ते जेसिं णं सामणे पडिकुट्टे? कयरे वा ते जेसिं च णं णो परियाए पडिसेहिए?' गोयमा! अत्थेगे जे णं विरुद्धे अत्थेगे जे णं णो विरुद्धे? जेणं से विरुद्धे से णं पडिसेहिए, जे णं णो विरुद्धे से णं णो पडिसेहिए।

'से भयवं! के णं से विरुद्धे के वा णं अविरुद्धे?' गोयमा! जे जेसुं देसेसुं दुगुंछणिज्जे, जे जेसुं देसेसुं दुगुंछिए, जे जेसुं देसेसुं पडिकुट्टे से णं तेसुं देसेसुं विरुद्धे। जे य णं जेसुं देसेसुं णो दुगुंछणिज्जे, जे य णं जेसुं देसेसुं णो दुगुंछिए, जे य णं जेसुं देसेसुं णो पडिकुट्टे, से णं तेसुं देसेसुं णो विरुद्धे। तत्थ गोयमा! जे णं जेसुं जेसुं देसेसुं विरुद्धे से णं णो पव्वावए। जे णं जेसुं जेसुं देसेसुं णो विरुद्धे से णं पव्वावए।

[२२]

'से भयवं! के कत्थ देसे विरुद्धे के वा णो विरुद्धे?' गोयमा! जे णं केई पुरिसे इवा, इत्थिए इवा रागेण वा, दोसेण वा, अणुसएण वा, कोहेण वा, लोभेण वा, अवराहेण वा, अणवगराहेण वा, समणं वा, माहणं वा, मायरं वा, पियरं वा, भायरं वा, भझिणं वा, भाइणेयं; सुयं, वा सुयसुयं, वा धूयं, वा णत्युयं, वा सुण्हं, वा जामाउयं, वा दाइयं, वा गोत्तियं, वा सजाइयं, वा विजाइयं, वा सयणं, वा असयणं, वा संबंधियं, वा असंबंधियं, वा सणाहं, वा असणाहं, वा इङ्गिमंतं, वा अणिङ्गिमंतं, वा सएसियं, वा विएसियं, वा आरियं, वा आणारियं, वा हणेज्ज, वा हणावेज्ज, वा उद्वावेज्ज, वा से णं परियाए अओगे, से णं पावे से णं निंदिए से णं गरहिए से णं दुगुंछिए से णं पडिकुट्टे से णं पडिसेहिए से णं आवई से णं विधे से णं अयसे से णं अकित्ती से णं उम्मगे, से णं आणायारे। एवं रायदुट्टे एवं तेणे एवं पर-जुवइ-पसत्ते एवं अण्णयरे इवा केई वसणाभिभूए एवं अयसकिलिट्टे एवं छुहाणडिए एवं रिणोवद्दुए अविण्णाय-जाइ-कुल-सील सहावे एवं बहु-वाहि-वेयणा-परिगय-सरीरे एवं रस-लोलुए एवं बहु-निद्दे एवं इतिहास-खेड़-कंदप्प-णाह-वाय चच्चरि-सीले एवं बहु-कोऊहले एवं बहु-पोसवगे जाव णं मिच्छदिट्टि-पडिणीय-कुलुप्पणे इवा। से णं गोयमा! जे केई आयरिए इवा, मयहरए इवा, गीयत्ये इवा, अगीयत्ये इवा, आयरिय-गुण-कलिए इवा, मयहर-गुण कलिए इवा, भविस्सायरिए इवा, भविस्स-मयहरए इवा, लोभेण वा गारवेण वा दोण्हं गाउय-सयाणं अब्धंतरं पव्वावेज्जा, से णं गोयमा! वइक्कमिय-मेरे, से णं पवयण-वोच्छित्तिकारए, से णं तित्थ-वोच्छित्तिकारए, से णं संघ-वोच्छित्ति कारए। से णं वसणाभिभूए से णं अदिट्ट-परलोग-पच्चवाए से णं अणायार-पवित्ते से णं अकज्जयारी से णं पावे से णं पाव-पावे से णं महा-पाव-पावे से णं गोयमा! अभिगाहिय-चंड-रुद्ध-कूर-मिच्छदिट्टि।

'से भयवं! के णं अड्हेणं एवं वुच्चवइ?'। गोयमा! आयारे मोक्ख-मगे, णो णं अणायारे मोक्खमगे। एएणं अड्हेणं एवं वुच्चवइ।

(महानिशीथ सूत्र नवणीयसार नामनुं पांचमु अध्ययन फकरो २१-२२)

તીર્થ ન કહેવાય. જેની પાસે જિનાજ્ઞા નથી તે સ્વયં જ તરવા અસમર્થ છે, તો બીજાને તારક કર્દી રીતે બને ? આથી જિનાજ્ઞાને અનુસરનાર જનસમુદ્દાય જ શ્રીસંઘ કહ્યો. પરંતુ ગુણ ન હોવા છતાં જે લોકમાં ઉંચા કહેવાતા હોય, જૈન તરીકે અગ્રેસર હોય, ઘ્યાતિ-માન પામેલા હોય, અરે સાધુ-સાધ્વી કે આચાર્ય કહેવાતા હોય, પરંતુ તે શ્રીસંઘ નથી; અને તેને સંઘ કહેવો, માનવો, પૂજવો તે પણ દોષનું કારણ છે. જૈનશાસ્ત્ર એકદમ સમતોલ વાત કરે છે. ^૧ એકબાજુ શ્રીસંઘને તીર્થકર કરતાં પણ અધિક મહાન કહ્યો; તીર્થકરોથી પુજિત, સર્વને પૂજનીય, ગૌરવવંત સ્થાન શ્રીસંઘને આપ્યું; ભલભલા ધર્માચાર્યો, ગીતાર્થો, શ્રાવકો પણ જેની આજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય કરે છે એવી ગરિમા દર્શાવી, પણ સાથે ભારપૂર્વક આગ્રહ રાખ્યો કે આવો સંઘ અવશ્ય ભગવાનની આજ્ઞાસાપેક્ષ હોય. ^૨ જેના મસ્તક પર દ્વાદશાંગીરૂપ જિનાજ્ઞા નથી, નાયક તરીકે ગીતાર્થ ગુરુ નથી, જેણો આ બંનેનું અનુશાસન નથી સ્વીકાર્યું તેવા જૈનોના સમૂહને પણ તારક તીર્થસ્વરૂપ શ્રીસંઘ કહેવા જાનીપુરુષો તૈયાર નથી. તમારી બુદ્ધિ નિર્મળ બનાવી આ વાત વિચારજો.

સભા : ભગવાનની ઘણી આજ્ઞાનું પાલન કરતો હોય પણ એક-બે આજ્ઞાનું પાલન ન કરતો હોય તો તે શ્રીસંઘમાં આવે કે બહાર ગણાય ?

સાહેબજી : અહીં હું ભગવાનની બધી જ આજ્ઞાનું પાલન કરે તે જ શ્રીસંઘ તેવું ક્યાંય બોલ્યો જ નથી. માત્ર એમ જ બોલ્યો છું કે ^૩ જેમના માથે જિનાજ્ઞા છે, જે જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ છે, તે શ્રીસંઘ. અત્યારે સંપૂર્ણ જિનાજ્ઞાનું પાલન કરે તેવા નિરતિચાર ભૂમિકાના કોઈ સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા નથી. તેથી આવો અર્થ કરો તો બધા જ રદ્ભાતલ થાય. તમે પ્રસ્તુતમાં કહેવાનો ભાવાર્થ જ સમજ્યા નહિ. અહીં સદહણા-બહુમાન-માન્યતાની વાત ચાલે છે. દા.ત. તમે દેરાસર જાઓ છો તો પહેલાં મસ્તકે તિલક કરી પછી પ્રભુપૂજા કરો છો; કેમ કે પૂજા કરવા માટે શરત એ છે કે આ વીતરાગ સર્વજ્ઞને તમે હૃદયથી માનતા હો તો તેની ખાતરી તરીકે પહેલાં તેમની આજ્ઞા માથે ચડાવો, જેના પ્રતીકરૂપે તિલકની કિયા છે. આજ્ઞા માથે ચડાવ્યા સિવાય માત્ર હાથ જોડવાથી કે પૂજા કરવાથી તેમના ભક્ત બનાતું નથી. આ દુનિયામાં બીજા દેવ એવા પણ હશે કે જેમને તમે હાથ જોડો અને પગમાં પડો તો ખુશ થઈ જાય. પણ તમને એવા ભગવાન મળ્યા નથી. તમને તો લોકોત્તર દેવ મળ્યા છે. તે તો કહેશે કે મને સાત વાર પગે લાગે પડા મારી આજ્ઞા નહીં માને તો કોઈ મતલબ નથી. અહીં હું આજ્ઞા માને એમ બોલું છું, આજ્ઞા પાળે તેમ નથી બોલતો. માનવા અને પાળવા વર્ચ્યે ઘણો તફાવત છે.

૧ નિમ્મલનાણપહાળો દંસણજુતો ચરિત્તગુણવંતો । તિત્થયરાણ ય પુજ્જો કુચ્ચવ એયારિસો સંઘો ॥૨૮૯॥

(સંબોધપ્રકરણમ् ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

૨ ગબ્બપવેસો વિ વરં ભદ્વકરો નરયવાસપાસો વિ । મા જિણઆણાલોવકરે વસણ નામ સંઘે વિ ॥૧૩૨॥

(સંબોધપ્રકરણમ् ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

૩ કાલોચિયજયણાએ મચ્છરરહિયાણ ઉજ્જમંતાણ । જણજત્તારહિયાણ હોડ જઇત્તં જર્ઝિણ સયા ॥૩૪૪॥ જત્થન બાલપસંગો નોકકડવંચણબલાઇકારવણં । ગીયત્થાણ સેવા તત્થ જઇત્તં સયા જાણ ॥૩૪૫॥ સવ્બજિણાણ તિત્થં બકુસકુસીલેહિં વટ્ટએ ઇથ્યં । નવરં કસાયકુસીલા પમત્તજઇણો વિસેસેણ ॥૩૪૬॥

(સંબોધપ્રકરણમ् ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

‘જૈનશાસનમાં આજ્ઞા માનવામાં કોઈ exemption-ધૂટછાટ નથી. પાલન યથાશક્તિ કે અત્ય પણ હોઈ શકે, પણ શ્રદ્ધારૂપે સ્વીકારમાં કોઈ બાંધછોડ નથી. ભગવાનની પૂજા કરવા જતાં ચાંદલાની કિયાથી તમે દર્શાવો છો કે મને ત્રણ લોકના નાથની આજ્ઞા માન્ય છે.

સભા : તે તો અમે કુલાચારથી કરીએ છીએ, સમજને નથી કરતા.

સાહેબજી : બાળક હોય ત્યાં સુધી કુલાચારથી કરે તો વાંધો નહીં, પરંતુ પુખ્ત થયા પછી સમજને કરવું જોઈએ. તમે બાળક છો કે પુખ્ત છો તે વિચારી લો.

સભા : ચાંદલો કરવો એ આજ્ઞાસ્વીકારની પ્રતીકાત્મક કિયા છે એ વાત સાચી, પણ આજ્ઞા તરીકે શું લાંબું ?

સાહેબજી : વાસ્તવમાં જિનાજ્ઞાનો ઘણો વિસ્તાર છે. પરંતુ સંક્ષેપમાં જેને મોહ સાથે અંતરથી વિરોધ છે તે વીતરાગની આજ્ઞા માનવા લાયક જીવ છે. ભગવાનનો એક નંબરનો દુશ્મન આ મોહ હતો, તેનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવા તેમણે સાધના કરી, અને તમારે પણ સુધી થવું હોય તો મોહનો ઉચ્છેદ કરવાની તેમણે આજ્ઞા કરી છે. ^૧ સંક્ષેપમાં જિનાજ્ઞા એ જ છે કે રાગ અને દ્વેષ નિર્મળ કરો, અને તેના ઉપાયરૂપે “જિનાગમરૂપ શાસ્ત્રોમાં જે જે તીર્થકરકથિત તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે મને કોઈ પણ વિપરીત આગ્રહ વિના સંપૂર્ણ માન્ય છે. કદાચ કોઈ જિનવચન ન સમજાયું કે વિપરીત સમજાયું તો અજ્ઞાનતાથી શ્રદ્ધાફેર બની શકે, પરંતુ જાણીબૂઝીને, યોગ્ય પ્રણાપના કરવા છીતાં એક પણ જિનવચન સદ્ધું નહીં તેવું તો જીવનમાં કદી નહીં બને.” તેવો અનન્ય આસ્થાનો ભાવ એ જ જિનાજ્ઞા માથે ચાંદલ્યાનો ભાવાર્થ છે.

સભા : આપે કુગુરની વાત કરી, પણ કોઈ અભૂત જીવ આ ગૌતમસ્વામીનો વેશ છે એમ માની નિઃસ્વાર્થભાવે ભક્તિ કરે, તો શું વાંધો ?

સાહેબજી : તમે ત્યાં જ ભૂલ્યા કે ‘અમે ગૌતમસ્વામીનો વેશ પહેર્યો છે.’ હકીકતમાં અમે ગૌતમસ્વામીનો વેશ નથી પહેર્યો, પણ પ્રભુ મહાવીરનો ઉપદેશોલો સાધુવેશ પહેર્યો છે. શાસ્ત્રોમાં ગૌતમસ્વામીનો કોઈ ચોક્કસ વેશ બતાવ્યો નથી. અમારો વેશ જૈનમુનિનો વેશ છે. દરેક તીર્થકરના શાસનમાં સાધુવેશ હતો, પરંતુ વચ્ચેથી રૂપ તીર્થકરોના કાળમાં વેશમાં તફાવત હતો, જ્યારે ઋષભદેવ અને વીર પ્રભુના સાધુનો વેશ સરખો છે.

૧ ‘દસણ’ત્ત્વ। દર્શનજ્ઞાનસમગ્રા: ક્રિયાતશ્ચ હીના અપિ શુદ્ધપ્રસ્તુપણાગુણા: ‘દૃઢમ्’ અતિશયેન તીર્થસ્ય પ્રભાવકા ભવન્તિ। તીર્થ પુનઃ સમ્પૂર્ણ ચતુર્વિધશ્રમણસઙ્ગઃ, તદુક્તં પ્રજ્ઞપ્ત્યામ्—“તિત્થં ભંતે! તિત્થં તિત્થયરે તિત્થં? ગોયમા! અરહા તાવ ણિયમા તિત્થયકરે, તિત્થં પુણ ચાઉબ્બણે સમણસંધે, તંજહા- સમણા ય સમણીઓ સાવયા ય સાવિઆઓ !” ત્ત્વ। ઇદાનીં તાત્ત્વિકશ્રમણાનભ્યુપગમે ચ દ્વિવિધસઙ્ગસ્યૈવ પ્રસંગઃ, તાત્ત્વિકશ્રાવકાનભ્યુપગમે ચ મૂલત એવ તદ્વિલોપઃ, સમ્યક્ત્વસ્યાપિ સાધુસર્મીપે ગ્રાહ્યત્વેન તદ્ભાવે તસ્યાય્ભાવ ઇતિ સર્વ કલ્પનામાત્રં સ્યાદિતિ ન કિચ્ચિદેતત્ત્વ। ॥૬॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય પ્રથમ ઉલ્લાસ શ્લોક ૨૦૬ ટીકા)

૨ ફલં પુર્વિચિત્રનયવાદાનાં જિનપ્રવચનવિષયરુચિસંપાદનદ્વારા રાગદ્વેષવિલય એવ।

(નયરહસ્ય)

વળી તમે વેશને પૂજ્ય માનો છો, તો કપિલ પણ વેશને પૂજ્ય માનીને આવેલો, અને મરીચિએ ભગવા વેશમાં ધર્મ સમજાવ્યો, જેને કપિલે શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર્યો તો તેને પણ અવિવેક કહ્યો છે. જૈનશાસન માત્ર વેશમાં ધર્મ નથી માનતું. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ સજ્જાયમાં લખ્યું કે નામ-વેષશું કાજ ન સીજે. કપડાં પહેરાવવાથી ધર્મ આવી જતો હોય તો બધાંને પહેરાવી દઈએ. અન્યત્ર પણ ગાયું છે કે કોઈ કહે અમે લિંગે તરશું, જૈન લિંગ છે વારું રે. શિષ્ય કહે છે કે તીર્થકર ઉપદિષ્ટ લિંગ-વેશથી કાંઈ ઊંચું નથી. આવો પવિત્ર વેષ મળ્યો, એના બળથી તરી જઈશું. તો જવાબ આપ્યો કે, તે મિથ્યા, નવિ ગુણ વિષ તરીએ, ભુજ વિષ ન તરે તારું રે. માત્ર વેશથી તરે એ વાત સંદર્ભ ખોટી છે. કપડાંથી તરાતું હોય તો ભગવાન બધાને પકડીને પછેડી પહેરાવી હે, પણ એવું નથી. તરવા માટેનો માર્ગ ગુણોનો વિકાસ છે. ગુણ કેળવ્યા સિવાય કોઈ તર્યા હોય તેવો એક પણ દાખલો નથી. જેમ ગમે તેવો કુશળ તરવૈયો પણ તરવા હાથપગ ન હલાવે અને તરે, તે ન બને.

સત્ત્વા : તો પછી વેશને કેમ મહત્વ આપ્યું છે ?

સાહેબજી : વેશ પણ જ્યાણનું સાધન છે. ધર્મોપકરણ તરીકે અવશ્ય એનો મહિમા છે, પરંતુ એકાંતે તેનું મહત્વ જૈનશાસ્ત્રોમાં નથી.

સત્ત્વા : શાસ્ત્રો લિંગથી સિદ્ધ માને છે ને ?

સાહેબજી : તમે સમાસ ખોટો ધૂટો પાડ્યો છે. હકીકતમાં ત્યાં સ્વલિંગે સિદ્ધ, અન્યલિંગે સિદ્ધ એમ કહ્યું છે ૧ અર્થાત્ કે કોઈ જૈનસાધુના વેશરૂપ સ્વલિંગમાં રહેલો મોક્ષે જાય છે, તો કોઈ અન્ય ધર્મના સંન્યાસરૂપ અન્યલિંગમાં રહેલો મોક્ષે જાય છે, જો સમતા આદિ ગુણને પ્રાપ્ત કરે તો. ગુણનું ધોરણ સૌ માટે સમાન છે. ઊલટું તે શાસ્ત્રવચન જ બતાવે છે કે ૨ વેશરૂપ લિંગ તરવાનું એકાંતે સાધનું નથી. વેશરૂપ લિંગને એકાંતે તરવાનું સાધન હિંગંબરો કહે છે. તેમના મતે નગનતારૂપ દ્રવ્યલિંગ વિના કોઈનો મોક્ષ નથી. મોક્ષે જવા પ્રત્યેક સાધકે નગનતાયુક્ત, મોરપિંદ આદિરૂપ દ્રવ્યલિંગ સ્વીકારવું જ પડે. આ એકાંતનું ખંડન કરતાં આપણા પૂર્વાચાર્યાઓએ કહ્યું કે, મહાવીર પરમાત્મા કદી આવું કહે નહીં, લિંગ તો સાધન છે, ગુણો સાધ્ય છે. સાધકભેદથી સાધન ભિન્ન ભિન્ન બની શકે, તેમાં એકાંતે આગ્રહ ન રાખી શકાય. શેતાંબરમતમાં ભાવસાધુતા વિનાના દ્રવ્યલિંગનો કોઈ મહિમા નથી. લિંગને અનૈકાંતિક કારણ જ કહ્યું છે. હા, ભાવસાધુતા વિના તર્યાનો કોઈ દાખલો નથી.

૧ સેયંબરો ય આસંબરો ય બુદ્ધો ય અહ્વ અણ્ણો વા। સમભાવભાવિઅપ્પા લહઙ મુક્ખં ન સંદેહો ॥૩॥

(સંબોધપ્રકરણમ् દેવસ્વરૂપઅધિકાર)

૨ ભાવલિઙ્ગાં હિ મોક્ષાઙ્ગાં, દ્રવ્યલિઙ્ગાં મકારણમ् । દ્રવ્યં નાત્યન્તિકં યસ્માન્નાયેકાન્તિકમિષ્યતે ॥૧૮૩॥ યથાજાતદશાલિઙ્ગ-મર્યાદદ્વયભિચાર ચેત્ । વિપક્ષબાધકાભાવાતુ, તદ્દેતુત્વે તુ કા પ્રમા ॥૧૮૪॥ । વસ્ત્રાદિધારણેચ્છા ચેદ, બાધિકા તસ્ય તાં વિના । ધૃતસ્ય કિમવસ્થાને, કરારેરિવ બાધકમ् ॥૧૮૫॥ । સ્વરૂપેણ ચ વસ્ત્રં ચે-ત્કેવલજ્ઞાનબાધકમ् । તત્ત્વ દિક્પટનીચૈવ, તત્ત્વદાવરણ ભવેત् ॥૧૮૬॥ । ઇથ્યં કેવલિનસ્તેન, મૂર્ધિન્ ક્ષિપ્તેન કેનચિત् । કેવલિત્વં પલાયેતે-ત્યાહો કિમસમજ્જસમ् ॥૧૮૭॥ । ભાવલિઙ્ગાત્તતો મોક્ષો, ભિન્નલિઙ્ગોષ્ઠાપિ ધ્યવઃ । કદાગ્રહં વિમુચ્યૈત-દ્ભાવનીયં મનસ્વિના ॥૧૮૮॥ (અધ્યાત્મસાર આત્મનિશ્ચય અધિકાર)

સભા : શ્રાવકવેશમાં ભાવથી સાધુ હોય તો વંદન કરાય ?

સાહેબજી : અપવાદે કરાય. શિવકુમાર ભાવથી સાધુ છે, રાજકુમારના વેશમાં છે. છતાં એમના ગીતાર્થ મિત્રે તેમને દ્વાદશાવર્ત વંદન કર્યું છે.

સભા : ઓળખાય કેવી રીતે ?

સાહેબજી : શાસ્ત્ર ભજોલો ઓળખી શકે.

લિંગને એકાંતે પવિત્ર માને તે જૈનશાસનમાં નથી. દિગંબરોને આપણો એ જ કહીએ છીએ કે તમે ભગવાન મહાવીરના અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતનો લોપ કર્યો છે; કારણ કે તમે નિર્વસ્ત્રતાધર્મના આગ્રહમાં એકાંતવાદી બની ગયા છો. સાધુછુવનનો સવસ્ત્ર વેશ કે નિર્વસ્ત્ર વેશ તે તો ભાવચારિત્ર આદિ ગુણોનું સાધન છે, નહિ કે નન્તતામાં જ ભાવચારિત્ર સમાય છે. તેવું માનનારને તો પશુ-પંખીઓ પણ ભાવચારિત્રધર કહેવાં પડે. તેથી ભાવનિરપેક્ષ વેશનો સાચો જૈન આગ્રહ ન રાખે.

એક વિદ્ધાન પંડિત મને મળેલા. તે મને પૂછે કે આ ચાર ફિરકામાં મૂળ શાખા કઈ, તે કઈ રીતે નક્કી કરવું ? બધા જ કહે છે કે અમે જ મહાવીરસ્વામીના મૂળ અનુયાયીઓ છીએ. મેં કહું કે મહાવીરસ્વામીનો સિદ્ધાંત એકાંત કે અનેકાંત ?-તો મને કહે કે અનેકાંત. ત્યારે મેં કહું કે બસ, તો જ્યાં અનેકાંતનો સિદ્ધાંત સુરક્ષિત હોય તે ફિરકો મહાવીરનો મૂળ અનુયાયી, અને જ્યાં અનેકાંત નથી તે મહાવીરનો મૂળ અનુયાયી નથી, પેસી ગયેલા છે. અરે ! અહીં શેતાંબરમતમાં પણ જેના મનમાં અનેકાંત નથી, તે બધા ઘૂસી ગયેલા છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ કહું છે કે 'જે અનેકાંતને નથી માનતો તે જૈનશાસનની બહાર જ છે.'

તીર્થકરોની સંક્ષિપ્ત આજ્ઞા રાગ-દ્વેષના ત્યાગની જ છે, જે કદાગ્રહ વિના સત્યના સ્વીકારકૃપ અનેકાંતના સિદ્ધાંતની શ્રદ્ધાથી જ સુસંગત બને. તેથી જ્યાલફેરથી અસત્યનો આગ્રહ સમકિતીમાં પણ સંભવી શકે, પરંતુ સ્યાહ્વાદની નિશ્ચયલ શ્રદ્ધાવાળા સમ્બંધાસ્ત્રને, કદી પણ જાણીબૂજીને કોઈ પણ અસત્યનો કદાગ્રહ ન જ સંભવી શકે. ટૂંકમાં જેને પણ સંધમાં સ્થાન ધરાવવું હોય તેણે આ સારકૃપ જિનાજ્ઞા મસ્તકે ચડાવવી જ પડે. વળી આ minimum-લઘુતમ વ્યાખ્યા છે. ઉત્કૃષ્ટ, અંતિમવાદી આમાં કોઈ વાત નથી. આજ્ઞા સંક્ષેપથી જાણો કે વિસ્તારથી જાણો તેવો તફાવત સંધના સભ્યોમાં બની શકે, અરે ! પાલન પણ ઓછું-વત્તું હોઈ શકે, પણ શ્રદ્ધારૂપ સ્વીકાર કે માન્યતામાં તો લેશમાત્ર ફેર ન ચાલે. તેથી પહેલાં પણ કહેલું કે જે જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ છે તેવા સાધુ-સાધ્યી-શ્રાવક-શ્રાવિકા-સમ્બંધાસ્ત્ર જ શીર્ષસંધમાં આવે. વળી જિનાજ્ઞાનિરપેક્ષ ગમે તેટલા સાધુ-સાધ્યી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ કહેવાતો જેનોનો સમૂહ હોય તેને શાસ્ત્રમાં ટોળું કરું. ઉલટું તેને સંધ કહેનારને પ્રાયસ્થિત આપ્યું. તેના બહુમાન-ભક્તિ-પૂજા કરનારને અશુભ કર્મબંધ કર્યો.

લોકદૃષ્ટથી આવા જનસમુદ્યાયની સમૂહ તરીકે શક્તિ હોઈ શકે. આજે દિગંબરો કોઈ કોઈ સ્થાને

૧ તદેકાન્તેન ય: કશ્ચદ્વિરક્તસ્યાપિ કુગ્રહ: | શાસ્ત્રાર્થબાધનાત્સોઽય, જૈનાભાસસ્ય પાપકૃત् ॥૩૪ ॥

બળમાં ચિહ્નિયાતા જણાય છે. વ્યવહારથી તે પણ જૈન જ છે; કારણ કે મહાવીરના જ અનુયાયી છે. તેથી ઉદારમતવાદીઓનું તો કહેવું છે કે તે પણ આપણા ભાઈઓ જ છે. તેમને પણ જૈનસંધ કહેવામાં શું વાંધો? પરંતુ ત્યાં શાસ્ત્રકારોએ કડક શબ્દોમાં લખ્યું કે, જેમણે આગ્રહપૂર્વક જિનવચનના સત્યને નકર્યું છે, અનેકાંતના સિદ્ધાંતથી વેગળા થયા છે, તેવો¹ 'આજ્ઞાનિરપેક્ષ સંધ પ્રાણ વગરના કલેવર જેવો હાડકાંનો માળો છે. તેમને આ શબ્દો વધારે પડતા કઠોર કે કડક લાગશે. પણ જ્ઞાનીઓએ યુક્તિપૂર્વક સમજાવ્યું છે કે જેમ દેહમાં પ્રાણ ચાલતા હોય, જીવનકિયા ગતિશીલ હોય, તો જ તે દેહ ઉપયોગી છે, તેમ તીર્થકર સ્થાપિત ઉપાસકોનો સમૂહ શ્રીસંધ, તેનો પણ પ્રાણ જિનાજ્ઞા જ છે. જો શ્રીસંધરૂપ દેહમાંથી અતિ મહત્વપૂર્ણ તારક જિનાજ્ઞા વિલીન થઈ જાય, તો તે શ્રીસંધ તેની સ્વ કે પરને તારવારૂપ તારકશક્તિથી શૂન્ય ટોળું બની જાય છે. તેથી નિષ્પ્રાણ કલેવર તુલ્ય હાડકાંનો માળો એ ઉપમા તેવા સમૂહ માટે યોગ્ય જ છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું કે,

ટોલે પણ જો ભોલે, અંધ પ્રવાહ નિપાત; આજા વિષા નવિ સંધ છે, અસ્થિ તણો સંધાત.

જિનાજ્ઞાની સદહણા પર એટલો બધો ભાર મૂક્યો છે કે શાસ્ત્રોમાં ત્યાં સુધી વિધાન આવે છે કે, એક બાજુ સમૂહરૂપે આખો સંધ ભેગો થાય, પરંતુ તેની વાત જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ હોય તો, સત્ય જિનાજ્ઞા સમજનાર એક વ્યક્તિ પણ તેનો અસ્વીકાર કરી શકે છે; એક સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક કે શ્રાવિકા પણ વિનયથી અસ્વીકાર કરી શકે છે. હાથ જોરીને કહે કે આ જિનાજ્ઞા છે, તમારી વાત જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ છે. છતાં હું કાંઈ ભૂલતો હોઉં, મારી ગેરસમજ હોય તો સમજાવો, પણ ખાતરીપૂર્વક આજ્ઞા જાણ્યા પછી તેની વિરુદ્ધની વાત હું સ્વીકારીશ નહીં. અરે ! શ્રીસંધને પણ તેવો સ્વીકારનો આગ્રહ કરવાનો અધિકાર નથી.

સભા : આવું કરનાર ઝઘડાખોરમાં ખ્ય.

સાહેબજી : નાસમજ એવું પણ વિચારે. જેમ મેં દિગંબરોની ટીકા કરી તો કદાચ સભામાં કોઈને લાગે કે મહારાજ દિગંબરોની નિંદા કરનારા છે. પણ મને તેમની નિંદામાં કોઈ રસ નથી. જ્યાં આજ્ઞાગુણ હોય, આજ્ઞાનુસારી આરાધના હોય તો અમે જરૂર સ્વીકારીએ. પણ સત્ય તો કહેવું જ પડે કે દિગંબરમતમાં અનેકાંત સચ્ચવાયો નથી. પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં વાસ્તવિકતા ન બોલીએ અને અવસરે છુપાવી રાખીએ તો સત્ય જાણ્યાનો મતલબ શું ? અમને વ્યક્તિગત કોઈ વાંધો નથી, પણ તટસ્થાથી તુલના કરીએ તો કહેવું જ પડે કે તેમણે મહાવીરના સિદ્ધાંતોને છેહ આપ્યો છે. સર્વ તીર્થકરો આ સ્યાદ્વાદને જ સ્થાપિત કરે છે, જ્યાં સ્યાદ્વાદ નથી ત્યાં સમકિત છે જ નહીં. સમકિતનું પાયાનું બીજ જ સ્યાદ્વાદ છે. જૈન થઈને આવા શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતનો છેહ કરે તો અમે કહીએ કે તે જિનાજ્ઞાનો દ્રોહ છે.

૧ આજ્ઞારહિતસ્ય તસ્યાસ્થિસંઘાતરૂપત્વપ્રતિપાદનાત्,

(યોગવિંશિકા શલોક ૧૪ ટીકા)

☆ 'નાણ'ત્તિ । યો જ્ઞાનચરણસંદ્ગ્યાતં રાગદ્રોષે: અનેકવ્યક્ત્યપેક્ષયા બહુવચનમ, વિસંગ્યાતયતિ સ: 'અબુદ્ધ: ' મૂર્ખો ગૃહિસંગ્યાતે આત્માન 'સંગ્યાતયતિ' મેલયતિ સ પરમાર્થતો ન સંગ્યાત: જ્ઞાનચરણસંગ્યાતલક્ષણપ્રવૃત્તિનિમિત્તભાવાત તાત્પર્યબલલભ્યવિશિષ્ટ-વ્યુત્પત્તિનિમિત્તસ્યૈવ પ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વાત, સંગ્યાતનમાત્રવ્યુત્પત્તિનિમિત્તપેક્ષયા ત્વસ્થિસંગ્યાતનરૂપ: સ સંગ્ય ઇત્યુક્તં પ્રાક ॥૧૪૧॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ શલોક ૧૪૧ ટીકા)

સભા : દિગંબર સાચા છે તેવી બુદ્ધિથી ત્યાં કોઈ તીર્થકરોની ઉપાસના કરતો હોય તો ?

સાહેબજી : સરળ અને ગુણાનુરાગી હોય તો તેનામાં સમક્રિત હોઈ શકે. અમને દિગંબર સંપ્રદાયમાં પણ કોઈ ગુણિયલ જીવ હોય, ખરો જિનાજ્ઞાનો શ્રદ્ધાળું પાત્ર જીવ હોય તો તેને આરાધક તરીકે સ્વીકારવા કોઈ પૂર્વગ્રહ નથી. અરે ! ત્યાં રહેલા પણ સમક્રિતી નિશ્ચયનયથી શ્રીસંધમાં જ છે, ઊલંડું શ્વેતાંબરમતમાં રહેલા સમ્યક્તવશૂન્ય જીવો શ્રીસંધની બહાર છે, એવું કહેતાં પણ શાસ્ત્રો ખચકાટ નહીં અનુભવે. જૈનશાસન કેવળ સત્ય-તત્ત્વ-ગુણાનું જ હિમાયતી છે. બાકી જેણો સમજવા છતાં આગ્રહપૂર્વક જિનાજ્ઞાનો લોપ કર્યો છે તે તો મરવાના છે. આમાં આગેવાન તો પ્રાય: મરે જ. ધર્મના ક્ષેત્રમાં આગેવાન થનાર ધારે તો પોતે તરે અને લાખોને તારી શકે, અને જો આજ્ઞાનો નાશ કરે તો પોતે રૂબે અને બીજા લાખોને રૂબાડે. આવા આત્માનો કર્મબંધની દૃષ્ટિએ કચ્ચરઘાણ નીકળી જાય. ધર્મક્ષેત્ર દુનિયાનું પવિત્રમાં પવિત્ર ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રમાં આવ્યા પછી જે પ્રામાણિકતાથી સાચું માર્ગદર્શન આપે છે તે સ્વયં તરે છે અને અનેકને તારે છે. વળી જો ગેરમાર્ગ દોરે છે તો તે આખી દુનિયાને માટે શાપડુપ છે; કેમ કે જ્યાંથી તરવાની સાચી દિશા મેળવવાની છે ત્યાંથી જ ઊંધું માર્ગદર્શન મળે તો ફળ શું આવે ? વાસ્તવમાં જેણો તીર્થકરસ્થાપિત સંધમાં રહેવું હોય, જાજરમાન શ્રીસંધનું કાયદેસરનું સભ્યપદ જોઈતું હોય તો પત્થરની લકીરની જેમ હૈયામાં જિનાજ્ઞા કોતરી રાખવાની. જિનાજ્ઞા હૈયામાં વસાવવી એ સાચા જૈન ભનવા અનિવાર્ય છે. નહીંતર રોજ માત્ર ટીલાં-ટપકાં કરી બધાંને ઠગો છે તેમ સમજવું. તમે રોજ જિનમંદિરમાં જાઓ છો, જેમની પૂજા કરો છો, જેના ચરણમાં ઝૂકી ઝૂકીને મસ્તક મૂકો છો, તે ભગવાનને તમારી પાસેથી કશું જોઈતું નથી. પરંતુ તમારામાં એટલી ભાવના તો અવશ્ય જોઈએ કે આ પરમાત્માએ જે કદ્યું છે તેને સત્ય ભાનવા તો હું જીવનની હરપળે તૈયાર છું. તેમની સાથે વૈચારિક મતભેદ અંશમાત્ર પણ મનમાં નથી.

સભા : ભગવાનની આજ્ઞાને સત્ય તો માનીએ જ છીએ, પણ મજબૂરીથી કાંઈ પાલન કરી શકતા નથી.

સાહેબજી : જો સત્ય માનતા હો તો અવસરે જિનાજ્ઞાનુસારી વાતના સમર્થનમાં રહો કે તેની વિરલ્દમાં રહો ? શ્રીસંધ કેવો જિનાજ્ઞાપક્ષી હોય તેનું એક દૃષ્ટાંત કહું.

શ્રીસંધની જિનાજ્ઞાધીનતા માટે પૂ. શ્રી વજસ્વામીના જીવનનો એક પ્રસંગ :

* પુષ્પાનુભંધીપુષ્પથી જન્મભેદ વજસ્વામી જન્મતાં વેંત જાતિસ્મરણ પાખ્યા. દીર્ଘદૃષ્ટિથી તેમજો વિચાર્યુ કે

- ૧ ઇતશ્ચ વજ્રસ્તત્રસ્થ: ક્રમેણાભૂતિહાયણ:। તદા ચ ધનગિર્યાદ્યાસ્તત્ર સાધવ આયયુ:।।૧૦૦।। આયાસ્યતિ ધનગિરિર્ઘ્રીષ્યામિ સ્વમાત્મજમ્। સુનન્દેવં ચિન્તયન્તી તેષાયાતેષ્વમોદત્।।૧૦૧।। સુનન્દાઽપિ મહર્ષિભ્ય: સ્વનન્દનમયાચત તે પુનર્નાર્પયામાસુ: પ્રત્યભાષન્ત ચેદૃશમ્।।૧૦૨।। અયાચિતસ્ત્વયા દત્તો મુખ્યે! સ્મભ્યમયં શિશ્ય:। વાન્તાન્રમિવ કો દત્તં પુનરાદતુમિચ્છતિ।।૧૦૩।। વિક્રીતેષ્વિ દત્તેષુ સ્વામિત્વમપગચ્છતિ। મા યાચિષા: સુતે દત્ત્વા ત્વયૈવ પરસાત્કૃતઃ।।૧૦૪।। પક્ષયોરૂભયોરેવમુચ્ચૈવિવદમાનયો:। લોકોऽવાદીદમું વાદં રાજા નિર્ધારયિષ્યતિ।।૧૦૫।। તતઃ સુનન્દા લોકેન સહિતા નૃપર્ષદિ। જગામ સંઘસહિતા: શ્રમણ અપિ તે યયુ:।।૧૦૬।। રાજો ન્યષીદદ્વામેન સુનન્દા દક્ષિણેન તુ। શ્રીમાન્સંધ: સમસ્તોઽપિ યથાસ્થાનમથાપરે।।૧૦૭।। પરિભાવ્ય દ્વ્યોર્ભાષામુત્તરં

આત્મકલ્યાણ અર્થે મને દીક્ષા લેવામાં જો કોઈ અવરોધક સંભવિત હોય તો તે મારી માતા છે. તેથી માયાપૂર્વક રડી રડીને છ મહિનામાં માને અતિશય કંટાળો પેદા કર્યો છે, જેથી મા પિતામુનિને બાળક વહોરાવવા તૈયાર થાય. સુનંદા માતાને છ મહિનાના ત્રાસથી એવો મનોભાવ થયો છે કે “આ છોકરો મારે જોઈએ જ નહીં. છ મહિનામાં તો રોઈ રોઈને મારું લોહી પી ગયો. એક મિનિટ ચેનથી બેસવા દીધી નથી. આ ત્રાસથી ધૂટવા એના પિતા મહારાજ આવે તો તેમને જ આ બલા સૌંઘી દઉં.” જ્યારે વજસ્વામીના પિતા ધનગિરિમુનિ ગોચરી વહોરાવા પધાર્યા ત્યારે માતાએ બાળક લઈ જવાનું કહ્યું. મુનિએ ધાણું સમજાવ્યું, પણ મા ટસની મસ થતી નથી. પછી મહાત્મા કહે છે કે “બાળક અમને સૌંઘા પછી ભવિષ્યમાં પાછો લેવાની છચ્છા થાય તો નહીં મળો.” પાડોશી આદિ અનેકની સાક્ષીએ શરત કરી મહારાજ સાહેબે મા પાસે વચ્ચન લીધું. ત્યારબાદ ગુરુઅંજાસા પ્રમાણે બાળકને વહોરીને ગુરુ મહારાજને સૌંઘ્યો.

અઢી વર્ષ પછી આ જ સુનંદા બાળકને પાછો મેળવવા દાવો કરે છે. એટલું જ નહીં, તેણે આખા ગામને સહાનુભૂતિની લાગણીથી પોતાની તરફેણમાં ભેગું કર્યું અને ન્યાય મેળવવા છેક રાજસભામાં ફરિયાદ કરી છે. વિચાર કરો, કેટલો ઊંડાપોહ થયો હશે ! આખું ગામ કહેશે કે જૈનોના સાધુ નાના બાળકોને ભોળવીને ઉપાડી

ચાવદનૃપઃ । યેનાહૂતઃ સમાયાતિ બાલસ્તસ્ય ભવત્વસૌ ॥૧૦૮॥ તં નિર્ણયમમંસાતાં તૌ તુ પક્ષાવુભાવપિ । ઇતિ ચોચતુરાદો કઃ સુનુમાહ્વાતુમર્હતિ ॥૧૦૯॥ સ્ત્રીગૃહ્યાઃ પ્રોચિરે પૌરા બ્રતિનામેષ બાલકઃ । ચિરસઙ્ગટિતપ્રેમા તદ્વચો નાતિલઙ્ઘતે ॥૧૧૦॥ માતૈવાહ્વયતામાદાવિયં દુષ્કરકારિણી । નારીતિ ચાનુકમ્પ્યાડપિ ભવત્યેતદ્વિ નાન્યથા ॥૧૧૧॥ તતઃ સુનન્દા બહુશો બાલક્રીડનકાનિ ચ । વિવિધાનિ ચ ભક્ષ્યાણિ દર્શયન્ત્યેવમભ્યધાત् ॥૧૧૨॥ હસ્તિનોડમી અમી અશ્વાઃ પત્થયોડમી અમી રથાઃ । તવ ક્રીડાર્થમાનીતાસ્તદુ ગૃહાણૈ દારક ! ॥૧૧૩॥ મોદકા મણડકા દ્રાક્ષાઃ શર્કરાશચાન્યદપ્યદઃ । યદિચ્છસિ તદસ્ત્યેવ ગૃહ્યતામેહિ દારક ! ॥૧૧૪॥ તવાયુષ્મન્કૃષીયાહં સર્વાઙ્ગમવતારણે । ચિરં જીવ ચિરં નન્દ સુનન્દામાશુ મોદય ॥૧૧૫॥ મમ દેવો મમ પુત્રો મમાત્મા મમ જીવિતમ् । ત્વમેવાસીતિ માં દીનાં પરિષ્વઙ્ગેણ જીવય ॥૧૧૬॥ વિલક્ષાં મા કૃથા વત્સ ! માં લોકસ્યાસ્ય પશ્યતઃ । હૃદય મેઝન્યથા ભાવિ પક્કવાલુકવદ્ દ્વિધા ॥૧૧૭॥ એહિ હંસગતે ! વત્સ ! મમોત્સઙ્ગાં પરિષ્કુરુ । કુક્ષિવાસાવક્રયો મે ન લભ્યા કિમિયાનપિ ? ॥૧૧૮॥ એવં ક્રીડનકૈર્ભક્ષ્યપ્રકારૈશ્ચાટુકૈરપિ । સૌનન્દેયઃ સુનન્દાયા નાભ્યગચ્છન્મનાગપિ ॥૧૧૯॥ ન માતુરૂપકારણાં કોડપિ સ્યાદનૃણઃ પુમાન् । એવં વિદન્નપિ સુધીર્વંત્ર એવમચિન્નત્યત ॥૧૨૦॥ યદિ સઙ્ગમુપેક્ષિષ્યે કૃત્વા માતુઃ કૃપામહમ् । તદા સ્યાન્મમ સંસારો દીર્ઘદીર્ઘતરઃ ખલુ ॥૧૨૧॥ ઇયં ચ ધન્યા માતા મેઝલ્પકર્મા પ્રવર્જિષ્યતિ । ઉપેક્ષ્યમસ્યા હ્યાપાતમારણં દુઃખમય્યદ : ॥૧૨૨॥ દીર્ઘદર્શી વિમૃશ્યૈવં વજ્રો વજ્રદ્વાશયઃ । પ્રતિમાસ્થ ઇવ સ્થાનાત્ર ચચાત મનાગપિ ॥૧૨૩॥ રાજાડવાદીત્સુનન્દે ! ત્વમપસર્પ શિશુર્દ્યસૌ । નાગાદાહૂયમાનસ્ત્વામજાનત્રિવ માતરમ् ॥૧૨૪॥ તતો રાજા ધનગિરિ: પ્રાપ્તાવસરમીરિતઃ । રજોહરણમુત્ક્ષિપ્ય જગાદેવં મિતાક્ષણમ् ॥૧૨૫॥ બ્રતે ચેદ્વ્યવસાયસ્તે તત્વજોડસિ યદિ સ્વયમ્ । તદ્રજોહરણ ધર્મધ્વજમાદત્સ્વ મેઝન્ય ! ॥૧૨૬॥ વજ્રસ્તદૈવ કલભ ઇવોક્ષિપ્તકરો દ્વૃતમ् । દધાવાભિધનગિરિ પ્રકવણત્પાદધર્ઘરઃ ॥૧૨૭॥ ગત્વા ચ પિતુરુત્સઙ્ગમધિરૂહ્ય વિશુદ્ધધીઃ । તદ્રજોહરણ લીલાસરોજવદુપાદદે ॥૧૨૮॥ વજ્રેણ પાળિપદ્માભ્યાં રજોહરણમુદૃતમ् । વિરરાજ રોમાંછ ઇવ પ્રવચનશ્રિયઃ ॥૧૨૯॥ ઉલ્લસત્કુન્દકલિકાકારદન્તદ્વાતિસ્મિતઃ । સ રજોહરણદ્વાતિનાનાગપિ ॥૧૩૦॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ બારમો સર્ગ)

જાય છે. જેમ અત્યારે તમે કહેતાં હો છો કે, મહારાજે વાસક્ષેપ નાંખી દીધો, ઓધો માથે ફેરવી દીધો. તેમ અહીં ચોરે ને ચૌટે વાત ચાલે છે. રાજસભામાં વાત ગઈ તો રાજા પણ કહે છે કે, સાધુ છોકરાને રાખે અને સગી જન્મદાતા માને કોઈ હક્ક નહીં ? આ વિવાદમાં રાજસભામાં ન્યાય તોળવાની વાત આવી ત્યારે આખો ચતુર્વિધ સંઘ ધર્મચાર્યની પડખે રહ્યો. સાચું કહો, તમે આવા પ્રસંગે કયાં રહો ? ત્યારે જે ટલા સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા હતા તેમને સીધું આમાં કાંઈ કરવાનું નહોતું. ન્યાય રાજા તોળવાનો છે, ઝીક ધર્મચાર્ય જીલશે, પણ સંઘ સમર્થન ધર્મચાર્યનું કરે છે; કારણ કે સંઘને ખબર છે કે મહાત્મા સાચા છે, તેમણે જિનાજા મુજબ વર્તન કર્યું છે, ખોટું કાંઈ કર્યું નથી. જ્યારે તમે તો અમારા ગુરુ બનીને અમને જ સમજાવો કે સાહેબ, તમે તો વિહાર કરીને ચાલ્યા જશો, અમારે ગામમાં રહેવું છે, લોકો સાથે ભતભેદ કરીને અમારે સહન કરવાનું આવે, લોકોમાં કેવી છાપ પડશે વગેરે વગેરે વિકલ્પો કરો. આ જ દર્શાવે છે કે તમને જિનાજાની પડી નથી.

૧ શ્રીસંઘની જિનાજાની વફાદારી માટે પૂ. કાલિકાચાર્ય મહારાજાના જીવનનો એક પ્રસંગ :

આનાથી પણ ચિઠ્યાતું બીજું દાખાંત કહું. ગર્દભિલ્લ રાજા પૂ. કાલિકાચાર્યનાં બહેન એવાં સરરસ્વતી સાધીને મોહિત થઈને ઉપાડી ગયો, તો તેના વિરોધમાં આખો શ્રીસંઘ પૂ. કાલિકાચાર્યની પડખે રહ્યો છે. એટલું જ નહીં, પણ આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે રાજાએ અયોગ્ય પગલું ભર્યું છે, આ રાજાને દંડ કરવો જોઈએ. રાજનીતિમાં લખ્યું છે કે ગમે તેવો સત્તાધીશ હોય, પણ જાહેરમાં જો જુલ્દુપ અન્યાય-અનીતિનું પગલું ભરે તો તેને ઉચ્ચ દંડ કરવો જોઈએ. આચાર્ય મહારાજે કહ્યું કે હવે આ રાજા દંડપાત્ર છે, તેથી શ્રીસંઘે દંડ કરવો જોઈએ. સંઘમાં કોઈ એમ કહેતું નથી કે મહારાજ, તમે શું વાતો કરો છો ? ઊલદું આખો સંઘ કહે છે કે આપની વાત સાચી છે. પ્રજાજન હોવા છતાં અમે પણ માનીએ છીએ કે ગર્દભિલ્લ દંડપાત્ર છે. તેણે

૧ હા ભ્રાત ! કાલિકાચાર્ય !, રક્ષ માં કરુણાનિધે ! ત્વાં વિનાડહં કથં તિષે, બાંદ વિલપતીત્યસૌ ॥૧૭॥ મધ્યેપુરં જનૈરેતત, શ્રુત્વા હાહારવઃ કૃતઃ । સૂરિણાડપીતિ વિજ્ઞાય, સંઘશચાડકારિતસ્તતઃ ॥૧૮॥ સ્વવૃત્તાન્તોડસ્ય તૈઃ પ્રોક્તઃ, પ્રત્યુક્તં શ્રાવકેરિતિ । તત્ત્રેકશો વયં યામો, રાજવેશમનિ સદ્ગુરો ! ॥૧૯॥ ઉપભૂપં ગતૈઃ શ્રાદ્ધૈવિજ્ઞપ્તસ્તૈર્ધરાધવઃ । ભૂર્પણિ(નિ)દ્ર્ષ્ટિતા બાઢં, સૂરિપાશ્રે સમેડન્ગ્વગુः ॥૨૦॥ સ [ત]તઃ સૂરિરૂત્થાય, સશિષ્ટો નૃપસદ્ધનિ । ગત્વા ભૂપાલમાચક્ષે, સુધામધુકિરા ગિરા ॥૨૧॥ યદિ ચન્દ્રમસો વહ્નિઃ, ભાનુતશ્ચેત् તમો ભવેત् । સીમાલોપઃ સમુદ્રત્ સ્યાત્, પ્રજાયાસ્તહિ કા ગતિઃ ? ॥૨૨॥ તપોવનાનિ રક્ષન્તિ, રાજાનો જા-(ન્યા)યમાર્ગ(ર્ણિ)ણઃ । યથા કૃષીબ(વ)લા હર્ષાત્, સ્વક્ષેત્રાણિ પ્રયત્નતઃ ॥૨૩॥ અતસ્ત્વં લોકપાલોડસિ, દેહિ સાધ્વી કૃપાં કુરુ । ઇત્યુક્તે ભૂપસંકેતાત્, પુંભર્નિવા(વ્ર્તિ)સિતો મુનિઃ ॥૨૪॥ કોપેન પૌષધાગારમાયાતઃ સંઘમાહવયત् । પ્રતિજ્ઞાં સોડકરોદેનાં, ગર્દભિલ્લં નૃપં યદિ ॥૨૫॥ નોત્ખનામિ સમૂલં તં, જગતાં પસ્પિશ્ય)તાં સતામ્ । તદા પાપાત્મનાં યામિ, ગતિં દુસ્સહદુ[:]ખદામ ॥૨૬॥ [યુગમ] ॥ ઉદિત્વે(ત્વૈ)વં તતઃ સૂરિ[:], સ્વસામર્થ્યોલ્બણ વચઃ । પરિવારં ચ વેષં ચ, સંઘહસ્તે સમર્પયત ॥૨૭॥ વેષાન્તરં વિધાયાડથ । તદાની ગૃથ(ગ્રથિ)લોડભવત् । એવં વદન્ સ બબ્રામ, મહાપથચતુષ્યથે ॥૨૮॥ ચેદ ગર્દભિલ્લો ભૂપાલઃ, સમર્થઃ સર્વદિગ્પતિઃ । અહં ભિક્ષાચરોડસ્મ(સ્મી)તિ, તદા કિં જાતમેવ હિ? ॥૨૯॥ કિચ્ચિદ્ વિચિન્ય ચિત્તે સ્વે, નગરાત્રિગરા(રગા)દ્ બહિઃ । કિયદ્બિર્દિવસર્દૂરં, શક્કલું યયૌ યતિઃ ॥૩૦॥

(દેવકલ્લોલમુનિ વિરચિતા કાલિકાચાર્યકથા)

ન્યાય-નીતિ-સદાચાર-ધર્મવિરુદ્ધ ઘોર દુષ્કાર્ય કર્યું છે. સજ્જન રાજાને ન શોભે તેવું લાંઘનરૂપ કામ કર્યું છે. અત્યારે સંધનો કોઈ શ્રાવક રાજાની પડખે નથી. આવા પ્રસંગે તમે મોટા માણસની પડખે બેસો કે સાધુની પડખે ? સાધુ ન સચ્ચવાય તો તમને વાંધો કે સત્તાધીશો ન સચ્ચવાય તો વાંધો ? ધારો કે આજે રાજ્ય સાથે કોઈ dispute પડે-જ્ઞાનો પડે અને અમે ધર્મગુરુ તરીકે વડાપ્રધાનની સામે કહીએ કે આ ખોટું છે, આનો વિરોધ કરવો જ જોઈએ, તો તમે કોની પડખે રહો ? વળી અત્યારે તો લોકશાહી છે, ત્યારે તો રાજાશાહી હતી. છતાં શ્રીસંધ આચાર્ય મહારાજની સાથે છે. આજાને વજાદાર સંધ કેવો હોય તેનો આ નમૂનો આપું છું. પૂ. કાલિકાચાર્ય જાણે છે કે આખો સંધ ફના થઈ જાય તો પણ આ રાજાને બળમાં પહોંચાય તેમ નથી, અને બળાબળ જાણ્યા વિના આવા ગીતાર્થ ધર્મચાર્ય વજાદાર સંધને પણ ગમે તેમ આજા ન જ કરે. આ પરિસ્થિતિમાં સંધના નાના શ્રાવકને બીજું કશું કરવાનું નથી, પણ તે સમર્થનમાં સત્યની સાથે જ રહે છે; કારણ કે જાણે છે કે આ પક્ષે જ જિનાજ્ઞા છે. જિનાજ્ઞાસાપેક્ષતાનો અર્થ આટલો જ છે કે વ્યક્તિ હરહંમેશ જિનાજ્ઞાના સમર્થનની મનોવૃત્તિ ધરાવે. આટલું પણ ન હોય તો આ ચાંદલો નિરર્થક છે.

સત્ત્વા : ધર્મત્વા ચાંદલો કરીને ધંધામાં અનીતિ કરે તો ચાંદલો સાચો કે ખોટો ?

સાહેબજી : અહીં જ વિભાજન સમજવા જેવું છે કે, જિનાજ્ઞા માથે ચડાવનાર કદાચ ધંધામાં અનીતિ કરે તો લોભના કારણે કરે છે ? કે ભગવાનની આજાને અનુસરીને કરે છે ? જો લોભના કારણે અનીતિ કરે છે તો તેને કોઈ પૂછે કે આ અનીતિ ખોટી કે સાચી ? તો જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ વ્યક્તિએ અવશ્ય કહેવું પડે કે તે માણું વર્તન અધર્મ-પાપ છે, તેનો બચાવ કે સમર્થન ન હોય. તમે તો મને સમજાઓ કે સાહેબ ! અમારે અત્યારે અનીતિ વગર જિવાય જ નહીં. આ જ આજાનિરપેક્ષતા સૂચવે છે. સંપૂર્ણ જિનાજ્ઞા પાલન કરનારના જીવનમાં તો ઉચિત મવૃત્તિ જ હોય, એક પણ સાંસારિક અયોગ્ય વર્તન જિનાજ્ઞામાં ન જ આવી શકે. પરંતુ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આજાનુસારી ઉચિત વર્તન કરનાર તો સંધમાં પણ કોઈ વિરલ આત્માઓ જ હોય. તેનો અર્થ એ નથી કે તે સિવાયના સર્વ સંધબહાર છે. હા, જે જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ વર્તન કે ભાવોને જાણીબૂજીને સમર્થન આપે છે તેઓ ચોક્કસ જિનાજ્ઞાનિરપેક્ષ છે, અને આવા 'જિનાજ્ઞાની ખુલ્લી અવશા કરનારા આજાનિરપેક્ષ સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકા પણ શ્રીસંધમાં રહેવા લાયક નથી. ભલે જહેરમાં તેમનો હોદ્દો મોટો હોય, પુણ્ય તપતું હોય, પ્રચંડ લોકમાન્યતા હોય, પરંતુ આજાનિરપેક્ષને શાસ્ત્ર શ્રીસંધમાં સમાવિષ્ટ કરવા તૈયાર નથી. અરે ! ઊલદું ^૧ એક સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકા પણ જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ હોય તો માત્ર તેટલા નાના

૧ 'એગો'ત્તિ। એકઃ સાધુરેકા ચ સાધ્વી એકઃ શ્રાવક એકા ચ શ્રાવિકા એતાવાનપ્યાજ્ઞાયુક્તઃ સંદ્ગધઃ। શોષઃ પુનર્ભૂયાનપ્યાજ્ઞા-રહિતત્વાત્કેવલમસ્થાનાં સંદ્ગધાતઃ, તત્ત્રેદૃશસ્વૈવ સંદ્ગધતપદાર્થસ્ય યુજ્યમાનત્વાદ્ ભાવસંદ્ગધતસ્યાભાવાત्॥૨૯॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ શલોક ૧૨૯ ટીકા)

૨ એગો સાહૂ એગા ય સાહૂણી સાવાઓ ય સંદ્રી વા। આણાજુતો સંધો સેસો પુણ અદ્દિસંધાઓ॥૨૮૮॥

(સંબોધપ્રકરણમ् ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

☆ બાલિકા (ચેલ્લક)પર્યન્તઃ સંદ્ગધઃ,

(પંચવસ્તુક શલોક ૧૦૩ ટીકા)

સમૂહને પણ શ્રીસંઘ કહેવા શાસ્ત્રો તૈયાર છે. આવો આજ્ઞાસાપેક્ષ સમૂહ જ્યાં સુધી આ ભરતકોત્રમાં હશે ત્યાં સુધી જ તીર્થ ટકવાનું. અત્યારે કોઈ કહે કે જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ કોઈ જ નથી તો તે વિદ્યમાન તીર્થનો અપલાપ કરનાર છે, મહાપાપનો ભાગીદાર છે; કેમ કે વર્તમાનમાં પણ જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ સાધુ-સાધ્વી-શાવક-શાવિકા છે જ. સંખ્યામાં કેટલા, આચાર પાલન કર્દ કક્ષાનું અને જાહેરમાં લોકમાન્યતારૂપે તેમનું પુષ્ય કેટલું તેની ચર્ચા નથી, પણ છે ખરા. ^૧ પાંચમા આરાના અંત સુધી અવશ્ય આજ્ઞાસાપેક્ષ સાધુ-સાધ્વી-શાવક-શાવિકા રહેશે, છેલ્લે સંખ્યામાં એક એક પણ રહેશે. ત્યાં સુધી સંધરૂપ તીર્થ જયવંતુ રહેશે. જ્યારે તેમનો વિચ્છેદ થશે ત્યારે સંધરૂપ તીર્થ પણ નાશ પામશે.

સભા : ચારમાંથી એક-બે હોય તો ?

સાહેબજી : અરે એમ પણ કહ્યું કે ^૨ અપેક્ષાએ એકમાં ચારનો આરોપ કરી શકાય; કારણ કે ગુણનો સંધાત છે. તેથી એકલો સાધુ, એકલી સાધ્વી, એકલો શાવક કે એકલી શાવિકાને પણ અપેક્ષાએ શ્રીસંઘ કહ્યો છે. માત્ર આજ્ઞાસાપેક્ષ હોવાની શરત અનિવાર્ય છે, તેમાં કોઈ બાંધછોડ નથી. સંઘના સભ્ય તરીકેની આ જગ્યાન્ય લાયકાત છે.

તીર્થકરસ્થાપિત શ્રીસંધરૂપ, મહાન સંસ્થામાં સભ્યરૂપે પ્રવેશ મેળવનારમાં સૌ મથુમ જિનાજ્ઞા સ્વીકારવાની તૈયારી તો જોઈએ જ. ભગવાન જે કહે છે તે જ સાચું છે, પ્રભુ જેને ખોટું કહે છે તે નિશ્ચ્યે ખોટું જ છે. તમને મનમાં થવું જોઈએ કે હું જેમને રોજ નમું છું, જેમના ચરણોમાં ભક્તિથી આળોટું છું, તેમની કહેલી વાત મને સત્ય તરીકે તો ચોક્કસ મંજૂર જ છે, શ્રદ્ધાથી સ્વીકારવા તૈયાર જ છું. બાકી સંપૂર્ણ પાલન તો પૂ. આનંદધનજી મહારાજ જેવા પણ કહે છે કે “ધાર તલવારની સોહિલી, દોહિલી ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા” જિનાજ્ઞામાલન સરળ નથી, અને સંપૂર્ણ પાલન તો વિરલા જ કરે. અરે ! ધણી આજ્ઞાઓનું પાલન કરનારના જીવનમાં પણ કોઈ કોઈ આજ્ઞાપાલન અંગે ત્રુટિ સંભવિત છે. માટે સંપૂર્ણ આજ્ઞાપાલન કરે તે જ સંધમાં, તેવો આગ્રહ ન રખાય. પણ આજ્ઞા ન પાળનારને પણ પૂછીએ કે તું આજ્ઞા પાળવા જેવી ફદ્દયથી માને છે કે નહીં ? જો ના, તો સંધનું સભ્યપદ રદ સમજવું.

સભા : ૮૮ આજ્ઞા માને પણ ^૧ જિનાજ્ઞા ન માને તો ચાલે ?

સાહેબજી : ૮૮ આજ્ઞા માનનાર પણ ^૨ આજ્ઞા ન માને તો બહાર કાઢી મૂકીએ. જમાલિ પ્રભુ મહાવીરના અન્ય સર્વ સિદ્ધાંતોને માનતા હતા, આચાર પણ શ્રેષ્ઠ રીતે પાળતા હતા, પણ મહાવીરના એક સિદ્ધાંતને સમજવા છતાં નકાર્યો તો કાઢી મૂક્યા ને ? માન્યતાના ધોરણમાં શરત સંપૂર્ણની છે. શ્રીસંઘની આ

^૧ દુષ્પ્રસહ-યક્ષિણી-નાગિલાખ્યત્રતિ-ત્રતિની-શાવકવદપશ્ચિમા સત્યશ્રી : (યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૩, શલોક ૧૧૯ ટીકા)

^૨ ઇક્કો વિ નીર્દીકાઈ અવલંબંતો વિસુદ્ધવબહારં। સો હોઇ ભાવસંઘો જિણાણ આણ અલંઘંતો॥૨૯૧॥ તિત્થં ચાઉબ્બણો સંઘો સંઘો વિ ઇક્કગો પક્કો। ચાઉબ્બણો વિ સંઘો સાયરિઓ ભણણે તિત્થં॥૨૯૨॥ (સંબોધપ્રકરણમ् ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

જગ્ન્ય આચારસંહિતા(minimum code of conduct) છે. તમારા સંઘોમાં સભ્યપદની રૂપિયામાં સભ્ય ફી છે, અમારા સભ્યપદની આટલી શરત છે.

સભા : સંપૂર્ણ આજ્ઞા માને તો સમકિત આવી જાય ?

સાહેબજી : ઓધથી સમકિત આવી જાય; કેમ કે ‘તમેવ સચ્ચં નિસ્સંક્ષ જં જિણેહિ પવેઝય’ માનતો હોય તેનામાં ઓધથી સમકિત સ્વીકાર્યું. તત્ત્વથી સમકિત તો જિનાજ્ઞાનું હેય-ઉપાદેયરૂપે યથાર્થ સંવેદન થશે ત્યારે આવશે.

સભા : ઓધથી સમકિત આવ્યા પછી અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત જ સંસાર રહે ?

સાહેબજી : ના, ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તથી ઓછા સંસારની બાંહેધરી તો ભાવસમકિતમાં જ છે.

વર્તમાનમાં સ્થાનિક સંઘોએ સભ્યપદની માત્ર રૂપિયામાં ફી રાખી છે તે વાજબી નથી. તેમાં અવશ્ય શરત જોડવી જોઈએ કે આ શ્રીસંઘમાં જેણો રહેવું હોય તેણો જિનાજ્ઞા માનવી પડશે. આ નક્કી કરો. એટલે સર્વ સૈદ્ધાંતિક મતભેદોનો નિવેદો આવી જાય અને જે મતભેદો શાસ્ત્ર મંજૂર કરે છે તેનો નિરર્થક ઊઠાપોહ પણ આપમેળે ટળી જાય; કારણ કે સહુએ નક્કી કર્યું કે ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર જ સત્ય ફિલિત થાય તે સહુએ માનવું. ટૂંકમાં મારે પોતાનો કક્કો ખરો કરવો હોય તો અવકાશ ન રહે. સત્ય સિદ્ધ થાય તેને સ્વીકારીએ તો બધા નિરર્થક ઝઘડા મરી જાય, સંઘ જયવંતો થઈ જાય.

સભા : કોઈનામાં ખોટાને સત્ય સાબિત કરવાની શક્તિ હોય અને કોઈનામાં સત્યને પણ સત્ય સાબિત કરવાની શક્તિ ન હોય તો ?

સાહેબજી : એવી વાચાળતા મૂર્ખા પાસે ચાલે. વિદ્વાન પાસે અસત્યને સત્ય સાબિત ન કરી શકાય. આવી દખિલ લઈ તમે અદાલતમાં જાઓ. દા.ત. ન્યાયાધીશો ન્યાય તોળવાનો હોય ત્યારે અપરાધી પુરવાર થનાર એમ કહે કે આ વકીલ દલીલોથી બુદ્ધિપૂર્વક સાચાને ખોટું અને ખોટાને સાચું સાબિત કરી આપે છે, તેથી તેને સાંભળીને તમે જે જજમેન્ટ આપો તે નકામું કહેવાય. તો જજ તેને બહાર કાઢી મૂકશે. જવાબમાં જજ એમ જ કહેશે કે વકીલો કાયદો ન ભણોલાને ઊઠાં ભજાવે, નહિ કે કાયદાના નિષ્ણાત એવા અમને. વળી જે જજ વકીલની દલીલ ન સમજી શકે કે તેમાંથી સત્ય ન તારવી શકે, તેવા જજને બુદ્ધ કહેવો કે હોશિયાર ? અભણને જજ નથી બનાવાતા. વળી જજને પણ બંધારણ સામે રાખી કાયદા-કાનૂનોનું અર્થઘટન કરવું પડે. વકીલો પણ બંધારણ વિરુદ્ધ દલીલો કરે તો જજ સાંભળવાનો પણ ઇનકાર કરી દે. સહુએ બંધારણને અનુસારી કાયદા-કાનૂનની મર્યાદામાં રહીને જ અર્થઘટન કરવું પડે અને દાખલા-દલીલ ટાંકીને પોતાની વાત સિદ્ધ કરવી પડે. હમણાં જ સુપ્રિમ કોર્ટના પાંચ જજોએ જયલવિતાના કેસમાં દલીલ કરનારા ધુરંધર વકીલોને સંભળાવી દીધું. વકીલોએ જ્યારે દલીલ કરી કે આ લોકમત સર્વોચ્ચ છે, અને લોકોએ Landslide victory થી ચૂંટી કાઢી છે, તેથી લોકમતને આપણે માન્ય કરવો જ જોઈએ. તેમાં બંધારણનો સંદર્ભ ટાંક્યો કે We, the people of India.... (અમે ભારતના લોકો....) તો તેના જવાબમાં જજોએ કહું કે In democracy also, the people are not supreme, but the Constitution is

supreme-લોકશાહીમાં પણ લોકો સર્વોચ્ચ નથી, પરંતુ બંધારણ સર્વોચ્ચ છે. બાકી માત્ર લોકોની છચ્છાને જ સર્વોપરી કે કાયદો માનશો તો કાયદો પણ જંગલી થઈ જશે. બંધારણ કે કાયદા-કાનૂન ચોકસાઈથી લખેલા હોય છે, કોઈના ભેજામાંથી કાયદો કાઢવાનો નથી. વળી લખેલા કાયદા-કાનૂનનું પણ ભાષાશાસ્ત્ર આદિની મર્યાદામાં રહીને અર્થધટન કરવાનું હોય છે, નહિ કે મન ફાવે તેમ. બસ, તે જ વાત શાસ્ત્ર માટે પણ છે. કોઈ સાચી જિનાજ્ઞાને ખોટી અને ખોટીને સાચી જાણકાર પાસે ન કરી શકે, મૂર્ખ પાસે તે બધું કરી શકાય છે. આ વાત આગળ 'ધર્મતીર્થના સંચાલન'ના વિવેચનમાં આવશે.

તમે કહેશો કે અમે તો શાસ્ત્રના વિદ્વાન નથી, તેથી જિનાજ્ઞા સમજવામાં ભૂલચૂક થઈ શકે. તો તે અંગે એટલું જ કહેવાનું કે, જો અણસમજથી કે ગેરસમજથી જિનાજ્ઞાથી વિપરીત સ્વીકાર્યું હશે તો તેટલામાત્રથી, માત્ર તે સમ્યગ્ જિનાજ્ઞાની શ્રદ્ધા-રૂચિનો તમને લાભ નહીં મળે, પરંતુ મોટું અહિત નહીં થાય. પણ જે જાણીબૂજીને જિનાજ્ઞાનિરપેક્ષ બોવે, વિચારે અને કોઈ જિનાજ્ઞા દર્શાવે તો કહે કે મારે લેવાદેવા નથી, તો તે અવશ્ય મરી જવાનો છે. અત્યારે ઘણા કહે છે કે શાસ્ત્ર તમારી પાસે રાખો, અમારે સાંભળવાં-જોવાં નથી, વ્યવહાર વાત કરો. આવાને ટૂંકમાં એટલું જ કહેવાનું કે તું સંધની મર્યાદામાં ચાલ. અદાલતમાં જજ સામે તમે એમ કહો કે બંધારણ અને કાયદા તમારી પાસે રાખો, અમારે તો વ્યવહાર ન્યાય જોઈએ. પછી જુઓ, જજ શું વર્તાવ કરે છે ! અરે ! દેશનો વડાપ્રધાન કે રાષ્ટ્રપતિ હોય તે પણ એમ કહે કે હું બંધારણ કે બંધારણ અનુસારી કાયદો માનતો નથી, તો જજ તેને હોદ્દા પરથી ઉંતરી જવાનો આદેશ કરે; કારણ કે law is supreme, no one is above the constitution.-કાયદો સર્વોચ્ચ છે, કોઈ બંધારણથી ઉપર નથી. વડાપ્રધાન કે રાષ્ટ્રપતિ હોય તેમણે પણ બંધારણને અનુસરવું જ પડે. અહીં ધર્મના ક્ષેત્રમાં તમને વાંધો નથી, માટે ગમે તેમ બાઝો છો. વાસ્તવમાં ધર્મક્ષેત્ર જિનાજ્ઞાથી બદ્ધ છે. તેથી જે જાહેરમાં એમ કહે કે હું જિનકચિત શાસ્ત્રોને નથી માનતો, તેણે પ્રામાણિકતાથી તે શાસ્ત્રોને માનનાર શ્રીસંઘમાંથી રાજીનામું આપવું જોઈએ.

સભા : કર્ત્વમાનમાં એક ગચ્છમાં આમ કહે, બીજા ગચ્છ-સમુદ્દરમાં બીજું કહે, તો અમારે શું કરતું ?

સાહેબજી : વાચનાભેદ, સામાચારીભેદ કે અનુશાસનભેદથી પડતા તફાવતો શાસ્ત્રમાં મંજૂર હોવાથી તેવા મતભેદો કે તફાવતોથી વિરોધાભાસ ઊભો કરીને મુંઝાવા જેવું છે જ નહીં. તે તો સંઘના પેટા ઘટક ગણ-કુલ-ગચ્છના વૈવિધ્યનું સૂચક છે. માત્ર જિનાજ્ઞાને અવરોધ કરે તેવા સૈદ્ધાંતિક મતભેદો જ ન ચલાવાય, અને તેવા મતભેદનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પ્રામાણિકતાથી જે પક્ષની વાત જિનાજ્ઞાનુસારી લાગે તેને મમત્વ વિના સ્વીકારવી જોઈએ, તેવું દૃઢ વ્યવસ્થાતંત્ર છે. અરે ! આવા પ્રસંગે કદાચ કયા પક્ષની વાત જિનાજ્ઞા અનુસારી છે, તે પ્રામાણિકતાથી સમજવા પ્રયત્ન કરવા છતાં ન સમજાય, તો તટસ્થ રહેવાની આજ્ઞા છે. માત્ર મનમાં ભાવ એ હોવો જોઈએ કે જે જિનવચન અનુસારી સત્ય વચન હોય તે મને મંજૂર છે. દિગંબરોમાં પણ ભોળો દિગંબર હોય અને જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ હોય તો તે સમક્રિત પાભી જાય, આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં આગળ વધી જાય, પણ હુંસાતુંસીથી પક્ષરાગ કેળવીને જે આજ્ઞાનિરપેક્ષ બને તે સ્વનું આહિત અવશ્ય કરે. શ્રીસંઘની આ મૂળભૂત ગુણવત્તા મનમાં ઠસી જવી જોઈએ. તમે પ્રવૃત્તિથી કદાચ કાંઈ ન કરી શકો, પણ જિનાજ્ઞા હંદ્યમાં તો જોઈએ જ. પૂ. વજસ્વામીના પ્રસંગમાં એક બાજુ સંધ છે, બીજુ બાજુ આખું ગામ છે; કારણ કે સંધ

જિનાજ્ઞાનો વિચાર કરનાર છે.

સભા : ઘણા લોકો સંધ સાથે રહેતા હોય તો અમે પણ શ્રીસંધ સાથે રહેવા તૈયાર થઈએ.

સાહેબજી : અર્થાત् વાડ પર જ બેઠા હો, જે બાજુ સમૂહબળ જુઓ તે બાજુ ફૂદકો મારો. આવા પાટલીબદ્ધલુ-ઢોચકી જેવાથી સંધ ન ચાલે. સત્ય લાગે તેને સમર્થન આપો અને ન સમજાય તો મૌન રહો, પણ ટોળાશાહીમાં ન રાચો.

૪. કાલિકાચાર્યનું દૃષ્ટાંત (ચાલુ) :

હવે ગર્દભિલ્લ રાજાના પ્રસંગમાં કાલિકાચાર્યને શ્રીસંધે કહું કે રક્ષા માટે આપ કહો તે કરવા અમે તૈયાર છીએ. પણ બળની દસ્તિએ રાજાને નાથવા સંધનું સામર્થ્ય ન જણાવાથી આચાર્ય મહારાજે શ્રીસંધને કોઈ આજ્ઞા કરી નહીં. આવા ધૂરંધર ગીતાર્થ બળાબળનો વિચાર કર્યા વિના સંધનાશનું કારણ એવી અહિતકારી આજ્ઞા કરી કરે નહીં. તેથી વિચાર્યું કે “શક્તિસંપત્ત એવા મારે જ હવે શાસનરક્ષા અર્થે અપવાદનો આશ્રય લઈને કાંઈક કરવું પડશે. આવા પ્રસંગે જીવનમાં સર્વત્યાગ આચરનારા ધર્મગુરુને પણ રાજસત્તાને સજા કરવાનો અધિકાર છે, અને શાસ્ત્ર કહે છે. પરંતુ આ કાર્ય ઘણું દુષ્કર છે. અનેક મ્રકારનાં અવસરોચિત પગલાં ભરી અંતે આ રાજાને કઠોર દંડ કરવાનો છે. આ રાજાને સીધી રીતે બળમાં પહોંચી નહીં શકાય, સત્તાધીશ છે, વિદ્યાશક્તિથી પણ સમર્થ છે, અને મર્યાદા મૂકી નાણો થયો છે. આવાને પહોંચવા અતિ ગૂઢ રીતે બળસંચય કરીને પગલું ભરવું પડે. આવા ગંભીર કાર્યમાં આચાર્યને ઊંડા અપવાદના જાણકાર ગીતાર્થ શ્રાવકો સહાયક તરીકે અવશ્ય જોઈએ.” તેથી સંધમાંથી ગીતાર્થ ચુનંદા ચાર શ્રાવકોને એકાંતમાં બોલાવ્યા. તે કણમાં આવા પ્રાજ્ઞ શ્રાવકો પણ મળતા, અત્યારે તો મેળવવા દુર્લભ છે. આ શ્રાવકોને આચાર્ય મહારાજે પોતાનો વ્યૂહ સંક્ષેપમાં કહ્યો. સમર્પિત શ્રાવકોએ તે મંજૂર કર્યો. ગચ્છના અમુક મુખ્ય ગીતાર્થોને પણ કહી દીધું છે. તે સિવાયના સાધુઓ કે શ્રાવકો અજાણ છે. ત્યારબાદ આયોજન પ્રમાણો આચાર્ય મહારાજે નાટક શરૂ કર્યું, મહામાયા આરંભી. મુખ્ય શિષ્યોએ એવો પ્રચાર કર્યો કે આચાર્ય મહારાજને પોતાની ભગ્નિની સાધ્યીના અપહરણનો એવો આધાત લાગ્યો છે કે તે આધાતમાં તેઓ મગજની સમતુલ્ય ગુમાવી બેઠા છે. વાસ્તવમાં આચાર્ય મહારાજે આબેદૂબ ગાંડપણનો ઢોંગ ચાલુ કર્યો છે. કપડાં ફાડી નાંખે, રસ્તા પર સૂર્ય જાય, અસંબદ્ધ લવારો કરે, માત્ર શારીરિક શક્તિ જાળવવા અવસરે, ગાંડપણના હાવભાવ કરતાં કરતાં થોડું ખાઈ-પી લે. આ પરિસ્થિતિમાં પણ પેલા ચારે વિશ્વાસુ શ્રાવકો આચાર્ય મહારાજની સલામતી માટે પ્રાણના જોખમે ગુપ્તવેશમાં આજુબાજુમાં જ હોય. તેમને ખબર છે કે આચાર્ય મહારાજ શાસનની મહામૂડી છે. માત્ર આવા સંકટસમયમાં તેમને આવી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. પ્રાવચનિક કાર્યોને સમજનારા આ શ્રાવકોએ આચાર્યના દેહનું કોઈને ખબર ન પડે એવી ગુપ્તતાથી પણ જીવની જેમ જતન કર્યું. રાજાને ખબર પડે કે આચાર્ય નાટક કરે છે, અને આ વફાદાર શ્રાવકો તેમની સુરક્ષામાં છે તો સૌને શૂળીએ ચડાવી દે. વિચારો, આ શ્રાવકોના પણ સમર્પણ, ગંભીરતા આદિ ગુણો કેવા હશે ! ગર્દભિલ્લની વિરુદ્ધમાં રાજ્યબળ એકત્રિત કરવા આચાર્યને હેમખેમ દેશની

હદપાર કરાવવા છે. વળી તેમને ખબર છે કે રાજા આચાર્યના સામર્થ્યને જાણો છે તેથી એમ ને એમ ભાગવા નહીં દે, કદાચ પાછળ મારાઓ મોકલીને મરાવી નાંખે. તેથી આ નાટક દ્વારા રાજાને ભરોસો કરાવવો છે કે હકીકતમાં આચાર્ય મહારાજ આધાતથી ગાંડા થઈ ગયા છે. હવે તેમનામાં કાંઈ કસ નથી. દુશ્મન સામર્થ્યશુન્ય નિરૂપયોગી થઈ ગયો છે, તેવી રાજાને ભ્રમરૂપે ખાતરી કરાવવી છે. શરૂઆતમાં ગર્દિલિલ્લને પણ આચાર્ય મહારાજ માટે શંકા હોવાથી તેણે ગુપ્તચરો રાખીને ચોકી કરાવી છે. પરંતુ આચાર્ય મહારાજનો અમિનય એવો આભેદુલ્લભ છે કે રાજાને પણ ગાંડપણનો વિશાસ બેસી ગયો. નિશ્ચિયત થયેલા ગર્દિલિલ્લને જાણીને સમયસૂચકતા વાપરીને આચાર્ય ધીરેધીરે શ્રાવકોની સુરક્ષાપૂર્વક દેશપાર ચાલી નીકળ્યા. આ પ્રસંગમાં ખરેખરો ભોગ તો આ મહાશ્રાવકોએ આપવાનો આવ્યો. સંધના સામાન્ય શ્રાવકોએ કે સાધુઓએ તો માત્ર અંતરમાં જિનાજ્ઞાના સમર્થનના ભાવને જણવીને પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યું.

તમારી પાસે એમ જૈન તરીકે એટલું જ માંગીએ કે જિનાજ્ઞાને પૂર્ણ વફાદાર બનો. તેનું પાલન ન કરી શકો તો પણ તેની શ્રેષ્ઠા તો અટલ જ હોય. આચરણમાં તો તીર્થકરોએ પણ યથાશક્તિની જ આજ્ઞા કરી છે. વળી પ્રમાણના કારણો શક્તિથી ઓછું કરો તો તે નબળાઈ છે, પરંતુ ઉત્ત્વાસથી સ્વેચ્છાએ આચરણ કરવાની જ આજ્ઞા છે. કિયામાં પણ ઠેર ઠેર આપણે ‘ઇચ્છામિ’ શબ્દ બોલીએ છીએ. તે દબાણા-ભય-લાલચ આદિ વિના હદ્યની સહજ અભિલાઘાનો સૂચક છે. બાકી શ્રીસંધ જેવી મહાન સંસ્થાનું સત્યપદ મામૂલી નથી. તેને માટે લઘુત્તમ લાયકાતનું ધોરણ પણ અવશ્ય નિયું રહેવાનું. વિજાનના ક્ષેત્રમાં કોઈ કહે કે હું NASAનો સત્ય છું, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં કોઈ કહે કે હું U.N.O.-ના આ ખાતાનો ચેરમેન છું, તો તેનું સમાજમાં કેટલું ગૌરવ ગણાય ! તો ભવોભવના દુઃખને શમાવનાર સંસારતારક શ્રીસંધનું સત્યપદ કેટલું ગૌરવવંતું ગણાય ! આવા સત્યપદનું પ્રમાણપત્ર વફાદારી હોય તે કાંઈ વધારે પડતું નથી.

આજ્ઞાસાપેક્ષ જનસમુદ્દરયને જ સંધ કહેવાનો આગ્રહ રાખવાથી સંખ્યાબળ ઘટી જશો તે શંકાનો ખુલાસો કર્યો કે એમને ટોળું ભેગું કરવામાં રસ નથી. ટોળાથી સાચો ધર્મ ચાલે નહીં. ઊલંદું જેમ જેમ ટોળું મોટું થતું જાય અને આજ્ઞાનો લોપ થતો જાય; તેમ તેમ વાસ્તવમાં ભગવાને કહેલા ધર્મનો ઉચ્છેદ થતો જાય. એવા આજ્ઞાનિરપેક્ષ ટોળાને પ્રાણ વિનાના કલેવર જેવા સમૂહની ઉપમા આપી. આજ્ઞાસ્વીકાર એ જ શ્રીસંધરૂપ દેહનો પ્રાણ છે. સંખ્યાનો મોહ નહિ રાખતાં સ્પષ્ટતાથી કહું કે સંધમાં એક જ વ્યક્તિ હોય તો પણ વાંધો નથી, પરંતુ તે આજ્ઞાસાપેક્ષ ગુણસંધાતરૂપ જોઈએ. અત્યારે પણ એવા અનેક સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ છે કે જેઓ જીવનમાં કદાચ પાલન ઓછું કરતાં હોય, કઠોર તપ-ત્યાગ-સંયમ ન આચરતાં હોય, પણ આજ્ઞાસાપેક્ષ હોય. ગમે તે ગંધી-સમુદ્દરયમાં રહેલા આવા સહુને શ્રીસંધ તરીકે એમ નમસ્કાર કરીએ છીએ. અરે ! આવા સંધનાં દર્શન પણ મહાપુરુષથી થાય છે. વળી આ સંધ ત્રણ લોકના વિશાળ સંધનો એક ભાગ છે, મોકશમાર્ગનો સાર્થ છે, સ્વ અને પરને તારવા આલંબન છે, અનુસરવા લાયક મહાજન છે. મહાજનરૂપ આજ્ઞાસાપેક્ષ સંધને અને ટોળારૂપ જેનોના સમૂહને વિવેકદાસીથી પારખવા, વીરપ્રભુના શિષ્ય ધર્મદાસ ગણિએ કહું છે કે (જેને પુ. ઉપાધ્યાયજ મહારાજાએ ગુજરાતીમાં લખ્યું કે)

અજ્ઞાની નવિ હોવે મહાજન, જો પણ ચલવે ટોળું રે; ધર્મદાસ ગણિ વચન વિચારી મન નવિ કીજે ભોળું રે.

તમે પણ મોઢું ટોળું જોઈને ભોળા ન બનો. મનમાં વિચારજો કે આજ્ઞા ક્યાં છે ? 'જ્યાં આજ્ઞા દેખાય તેના પક્ષમાં રહેશો તો તમારું કલ્યાણ થશો, શ્રીસંધના સભ્યપદમાં નંબર લાગશે. તમે એટલું કહો કે હું ગમે ત્યાં જઈ, ગમે તે કામ કરતો હોઉં, પણ જિન, જિનાજ્ઞા અને તેને અનુસરનારા સાથે જ મારે મનમેળ છે, તો તમે બધા ચોક્કસ જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ છો.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમણોવમસુહં ઠવનગયાણં ।

કૃસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં અવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકારણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

સમગ્ર સંસારમાં જેટલાં પણ શ્રેષ્ઠ ગુણરણ્ણો છે તે શ્રીસંધમાં છે :

^૨ ભવચકમાં કખાયના તાપથી તપ્ત જીવને શીતળતા અર્પણ કરવા, તૃષ્ણારૂપી તૃષ્ણાનું શમન કરવા અને કર્મરૂપી મલનો નાશ કરવા, તીર્થકરો ભાવતીર્થસ્વરૂપ ગીતાર્થગુરુ અને દ્વાદ્શાંગી શાસ્ત્ર જગતને આપે છે, તેમ સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકરૂપ ચતુર્વિધસંધ પણ રચે છે. ^૩ આ સંસારમાં વિષય-કખાયથી સંતપ્ત થયેલા જે

૧ એવમુક્તોદાહરણવત् પ્રાયેણ બાહુલ્યેન જના લોકાઃ કાલાનુભાવાદ् વર્તમાનકાલસામર્થ્યાદિહાપિ જૈને મતે સર્વોપિ સાધવ: શ્રાવકાશચ નો નૈવ સુન્દરા: શાસ્ત્રોક્તાચારસારા વર્તન્તે । કિંત્વનાભોગાદિદોષાચ્છાસ્ત્રપ્રતિકૂલપ્રવૃત્તયઃ । ઇતિ પૂર્વવત् । તસ્માત् કારણાદાજ્ઞા-શુદ્ધેષુ સમ્યગધીતજિનાગમાચારવશાત् શુદ્ધિમાગતેષુ સાધુષુ શ્રાવકેષુ પ્રતિબન્ધો બહુમાન: કાર્ય: ॥૮૩૮॥

(ઉપદેશપદ શ્લોક ૮૩૮ ટીકા)

૨ તથા; ક્રોધશચ, લોભશચ, કર્મ ચ તન્મયાસ્તત્સ્વરૂપા યથાસંખ્યં યે દાહ-તૃષ્ણા-મલાઃ । ક્રોધો હિ જીવાનાં મન:-શરીરસંતાપજનક-ત્વાદ् દાહઃ, લોભસ્તુ વિભવવિષયપિપાસાડવિર્ભાવકત્વાત् તૃષ્ણા, કર્મ પુનઃ પવનોદ્ભૂતશલક્ષણરજોવત् સર્વતોડવગુણનેન માલિન્યહેતુત્વાદ् મલાઃ; અતસ્તેષાં ક્રોધ-લોભ-કર્મમયાનાં દાહ-તૃષ્ણા-મલાનાં યદેકાન્તેનાડત્યન્તં ચાપનયનાનિ કરોતિ । તથા, કર્મકચવરરપલિનાદ્ ભવૌઘાત્ સંસારપારનીરપ્રવાહાત્ પરકૂલં નીત્વા શુદ્ધિ કર્મમલાપનયનલક્ષણાં યતઃ કરોતિ, તેન તત્સંઘલક્ષણં ભાવતસ્તીર્થમિતિ પૂર્વસંબન્ધઃ । અપરમાપિ નદ્યાદિતીર્થ તુચ્છા-નૈકાન્તિકા-ડત્યન્તિકદાહ-તૃષ્ણા-મલાપનયન વિદ્ધાતિ, એતચુ સંઘતીર્થમનાદિકાલાલીનત્વેનાનન્તાનાં દાહ-તૃષ્ણા-મલાનામૈકાન્તિકમાત્યન્તિકં ચાપનયન કરોતિ; અતઃ પ્રધાનત્વાદ् ભાવતીર્થમુચ્યતે, નદ્યાદિતીર્થ ત્વપ્રધાનત્વાદ્ દ્રવ્યતીર્થમિતિ ભાવ: ॥૧૦૩૪॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શ્લોક ૧૦૩૪ ટીકા)

૩ કિહ સુપરિચ્છિયકારી, ઇક્કં દો તિત્રિ વાર પેસવિએ । ણ વિ ણિક્ખિવએ સહસા, કો જાણિ નાગાઓ કેણ ॥૨૩૨॥ નાઊણ

જીવો છે તે સહુને શીતગૃહ સમાન આશ્રયસ્થાન શ્રીસંઘ છે; કેમ કે તેમાં રહેલા જીવો એટલા ગુણિયલ હોય છે કે, તેમના સાંનિધ્ય-પરિચય-સહવાસથી એવી પ્રેરણા મળે, કે પાત્રજીવ પોતાના રાગ-દ્વેષરૂપી દાહને શમન કરી, ભોગરૂપી તૃપ્તાથી મુક્ત થઈ, કર્મરૂપી મલનું ધીરે ધીરે શોધન કરે. અહીં ભાવતીર્થનાં જે ત્રણ લક્ષણો છે તે ત્રણે લક્ષણો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘમાં ઘટે છે. ¹ શ્રીસંઘમાં આજાનુસારી સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકા આવે છે. આવા જીવો વિશ્વમાં રત્ન સમાન છે. દુનિયાના અન્ય ધર્મક્ષેત્રમાં પણ આટલા પવિત્ર આચાર-વિચાર, કઠોર તપ-ત્યાગ-સંયમ, સૂક્ષ્મ અહિંસા-જ્યાળા આદિને સેવનાર જનસમુદ્દાય મળશે નહીં. તુલનાત્મક રીતે ² સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગુણિયલ વ્યક્તિઓનો સમૂહ શ્રીસંઘમાં હોય છે. તેથી જે ગુણથી પ્રભાવિત થાય તે શ્રીસંઘથી પ્રભાવિત થયા વિના ન રહે. ધણા સ્થૂલદૃષ્ટિએ વિચારે છે કે, જેમ બીજા ધર્મનો અનુયાયી વર્ગ છે તેમ જૈનધર્મનો પણ અનુયાયી વર્ગ છે, જેને શ્રીસંઘ નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને દરેક ધર્મમાં અનુયાયીવર્ગના સમૂહને ઓળખાવનારા શર્દી હોય છે તેમ જૈનોનો આ સંકેતાત્મક શર્દી છે; પણ માત્ર એવું નથી. અહીં ગુણવત્તાનો તફાવત સમજવાનો છે. અરે ! સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકાના બાધ્ય સ્થૂલ આચારો પણ એટલા ઊંચા છે કે તેનું પાલન જોતાં પણ જૈનતરોને તો અધધ્ય થઈ જાય. દા.ત. આપણે ત્યાં સંઘમાં હજારોની સંખ્યામાં વર્ધમાનતપની આયંબિલની ૧૦૦-૧૦૦ ઓળીઓ કરનારા છે. ઇતરધર્મના સંન્યાસીને જો એક દિવસ પણ આયંબિલ કરાવો તો ખબર પડે. મોટા ભાગના તો બીજે દિવસે ભાગી જાય. જે તપ એક દિવસ કરવાનો પણ આકરો લાગે તેવો તપ વર્ષો સુધી કરનારા અહીં અનેકની સંખ્યામાં છે. જૈનસાધુનો આજીવન અસ્નાન ધર્મ, કેશલોચ આદિ આચારો સાંભળીને ધૂરંધર અજૈન પંડિતોને એવું કહેતાં સાંભળ્યા છે કે આવો આચાર તો કઈ રીતે પાળી શકાય ? અહીં બણાં ફૂંકવાની કે બીજાની નિદા કરવાની વાત નથી. પરંતુ કલિકણમાં પણ જિનાજાનુસારી યથાશક્તિ આચાર પાળનારા સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકાની તોલે બીજો માનવસમુદ્દાય સ્પર્ધા નહીં કરી શકે. આ તો બાધ્ય સ્થૂલ આચારની વાત થઈ. સૂક્ષ્મ જ્યાળારૂપ અહિંસાના આચારમાં તો જૈન સંઘને કોઈ બીજા જાથે મૂલવી પણ ન શકો, એટલો જબરદસ્ત તફાવત છે. અરે ! તેમના સંન્યાસીઓને મુનિજીવનની જ્યાળા સંભળાવીએ તો સાંભળવામાત્રથી જ આશ્ર્યર્થ પામી જાય. તેમના માટે આ આચાર કલ્પનાનો પણ વિષય નથી. દા.ત. જૈનસાધુના આચારમાં જીવરક્ષાના આશયથી મોઢેથી ફૂંક મારવાનો પણ નિષેધ છે. અમારા અતિચારમાં ફૂંક દીધી તેનું મિશ્ના મિશ્ન દુક્કડં આવે છે. દુનિયાના કોઈ સંન્યાસીને કહો કે ફૂંક મારવામાં પણ સૂક્ષ્મ હિંસારૂપ

પરિભવેણ, નાગચ્છેતી તતો ઉ ણિજ્જુહણા । આઉદ્દે વવહારો, એવં સુવિણિચ્છકારી ઉ ॥૨૩૩ ॥ આસાસો વીસાસો, સીઅઘરસમો અ હોડ મા ભીહિ । અમ્માપીતિસમાણો, સરણ સંઘો ઉ સવ્વેસિ ॥૨૩૪ ॥ સીસે પડિચ્છે વા, કુલ ગણ સંઘે વ જો ઉ સમદંસી । વવહારસંથવેસુ અ, સો સીઅઘરોવમો સંઘો ॥૨૩૯ ॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ મૂલ)

૧ સૂત્રવિહિતયથોચિતક્રિયાવિશિષ્ટસાધુસાધીશ્રાવકશ્રાવિકાસમુદાય: ।

(યોગવિશિકા શલોક ૧૪ ટીકા)

૨ ગુણસમુદાયોડનેકપ્રાણિસ્થજ્ઞાનાદિગુણસમૂહ: । ‘સંઘો ત્તિ’ સંઘ ઉચ્ચતે । તસ્ય ચ પ્રવચનન તીર્થમિતિ ચૈતો શબ્દો । ભવતો

(પંચાશક૦ પ્રતિષ્ઠાવિધિ પંચાશક શલોક ૩૯ ટીકા)

વતોતે । એકાર્થાવભિન્નાર્થો ।

(પંચવસ્તુક શલોક ૧ ટીકા)

☆ સંઘં ચ સમ્યગ્રદર્શનાર્દિસમન્વિતપ્રાણિગણં

(પંચવસ્તુક શલોક ૧૧૩૫ ટીકા)

☆ ગુણસમુદાય: સંઘઃ, અનેકપ્રાણિસ્થસમ્યાર્દશનાદ્યાત્મકત્વાત्,

(પ્રતિમાશતક શલોક ૬૭ ટીકા)

☆ ગુણસમુદાય: સંઘોડનેકપ્રાણિસ્થસમ્યગર્દશનાદ્યાત્મકત્વાત ॥.. ॥૨૬ ॥

પાપ લાગે છે, તો નવાઈ પામીને કહેશે કે ફૂક મારવામાં શું પાપ ? તે સમજી પણ નહીં શકે કે આમાં પૂર્ણ અહિસાધર્મનું થોડું અતિકમળ થાય છે. જ્યાં આટલો સૂક્ષ્મ જ્યષ્ઠાનો આચાર વાંચ્યો કે વિચાર્યો પણ ન હોય, તો પાળવાની વાત જ ક્યાં રહે છે ? અતિચારમાં દોર ગ્રાસવ્યા, બાલક બિવરાવ્યા આદિ સૂક્ષ્મ છિંસક વર્તનની પણ અનેક નોંધો છે. અમે ફૂતરાને કારણ વિના હટ કહીને કાઢીએ તો તે પણ પશુના દિલને દુખવનાર પીડાકારી વર્તન ગણાય. કાગડા-કબૂતરને ઉડાડીએ તે પણ અતિચાર છે. આ પરથી તમે વિચારી શકશો કે પાલનરૂપે પણ શ્રીસંધનો જોટો બીજા માનવસમુદ્દાયમાં જોવા નહીં મળે. આ કાળમાં પણ શ્રેષ્ઠ ગુણિયલ રણો શ્રીસંધમાં જ છે. ચોથા આરાની વાત બાજુ પર મૂડો, તે કાળના ગુણિયલ જીવોની તો આપણો કલ્પના પણ કરી ન શકીએ. કલિકાળનો સંધ પણ રણોની ખાડા છે. જ્યાં આચારમય ગુણો અદ્વિતીય છે ત્યાં તેનું પોષક તત્ત્વજ્ઞાન તો અતિ સૂક્ષ્મ અને સમત્વ પ્રેરક જ છે. આ વાત જ્ઞાનજ્ઞાના સારરૂપ સ્યાદ્વાદને ભણવાથી સમજાય. જૈનદર્શનનું અનેકાંતાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન તો મધ્યરથ્ય ભાવ દ્વારા વીતરાગ બનવાનો ધોરીમાર્ગ જ છે. તેની શ્રદ્ધા અને પરિણાતિ કેષવનાર તીર્થકરોના સાચા અનુયાયીની તોલે જગતની ઉત્તમ ગુણિયલ વ્યક્તિઓ પણ ન આવી શકે, પરંતુ આવા ભણિતુલ્ય સંધના સભ્યોને ઓળખીને બહુમાન ધરનારા પણ ભાગ્યશાળી સમજીવા. જે ગુણથી પ્રભાવિત થાય તેને સંધબહુમાન પ્રગટવું સુગમ છે. તમે બધા સત્તા-શ્રીમંતાઈ-વૈલ્વચી પ્રભાવિત થાઓ છો, પરંતુ જો ગુણથી પ્રભાવિત થતા હો તો તમને કલિકાલમાં પણ શ્રીસંધનો આ જગતમાં જોટો નથી તેમ ખાતરી થાય, અને ચોથા આરાના શ્રીસંધને જોઈને તો ગુણાનુરાગી જીવ ઓવારી જ જાય. સંધના પરિચયમાં ગુણને પારખનાર જીવ આવે તો એને ગુણપ્રમોદથી પોતાના જીવનમાં ઉત્તુતિની પ્રેરણ મળે. આવા શ્રીસંધના ગુણ ગાતાં નંદીસૂત્રમાં એકવીસ ઉપમાથી શ્રીસંધનું વર્ણન કર્યું. મેરુ જેવો નિશ્ચયલ, સૂર્ય જેવો તેજસ્વી, ચંદ્ર જેવો શીતલ, સાગર જેવો ગંભીર, મહાનગર તુલ્ય સમૃદ્ધ એમ વિધવિધ ઉપમાથી શ્રીસંધના ગુણોની ઓળખ કરાવી છે. શ્રીસંધ સમકિતરૂપી ડિલ્વાથી સુરક્ષિત અને ગિથ્યાત્વની અસરથી મુક્ત હોય, તેમું કહીને લોકમાં લોકથી નિરાણી શ્રીસંધની આભા વર્ણવી છે. દરેક કાળમાં શ્રીસંધ લોક સાથે રહે છે, બીજો માનવ સમુદ્દર પણ આ પૃથ્વી પર રહે એમાં જ તે તે ગ્રામ, નગર, દેશમાં જ શ્રીસંધના સભ્યો પણ રહે, છતાં ગુણ-આચાર-વિચારથી શ્રીસંધ લોકોથી જુદો પડે. આ અપેક્ષાએ જ લોકોત્તર જનસમૂહ શ્રીસંધ છે. લોકમાં રહીને લોકથી જુદા તરી આવનાર શ્રીસંધના પરિચયથી જેને તેના પર ભક્તિ-બહુમાન થાય તે પણ બોધિબીજપ્રાપ્તિથી તરી જવાનો.

^૧ ગણરૂપ સંધના વિવિધ આચારદર્શનથી બહુમાનવૃદ્ધિ થતાં ધી વહોરાવતાં ધના સાર્થવાહને બોધિબીજની પ્રાપ્તિ :

ભગવાન ઋષભદેવનો આત્મા પ્રથમ ધના સાર્થવાહના ભવમાં બોધિબીજ પાખ્યો છે, તેમાં કારણ એ

૧ આ જ્ઞાત સન્તિ મે ધર્મઘોષાચાર્યઃ સહાગતાઃ । અકૃતાડકારિતપ્રાસુભિક્ષામાત્રોપજીવિનઃ ॥૧૧૧॥ કન્દમૂલફલાદીનિ, સ્પૃશન્ત્યપિ ન યે ક્વચિત् । અધુના દુઃસ્થિતે સાર્થે, વર્તને હન્ત ! તે કથમ् ? ॥૧૧૨॥ માર્ગકૃત્યમુરીકૃત્ય, પથ્ય યાનહમાનયમ् । તાનદ્યૈવ સમસ્માર્થ, કિમકાર્ષમચેતન : ? ॥૧૧૩॥ વાડમાત્રેણાડપિ નો યેષામદ્ય યાવત્ કૃતૌચિતી । સ્વમુખં દર્શયિષ્યામિ, તેષામદ્ય કથં ન્વહમ् ? ॥૧૧૪॥ તથાડપ્યદ્વારાડપિ તાન્ દૃષ્ટ્વા, નિજાંહ: ક્ષાલયાપ્યહમ् । સર્વત્રાડપિ નિરીહાણાં, કાર્ય તેષાં તુ કિં મયા ? ॥૧૧૫॥

જ છે કે શ્રીસંઘના મુખ્ય ઘટકસ્વરૂપ ગચ્છનો તેમને સુંદર પરિચય થયો છે. આ ધના સાર્થવાહ અબજોપતિ શ્રીમંત છે. તે સાર્થ લઈને નીકળ્યો છે. તેમના સાર્થમાં વિહારડુપે આચાર્ય ભગવંત પણ પરિવાર સાથે જોડાયા છે. મહાત્માએ સામે ચાલીને કહ્યું છે કે અમારે તમારા સાર્થમાં આવવું છે. આ સંસ્કારી છે, માર્ગાનુસારી ગુણોનો ભંડાર છે, એટલે રાજુ થઈને કહે છે કે, અહો ! મારું ભાગ્ય કે મહાત્મા મારા સાર્થમાં પદ્ધારે ! તરત સ્વીકાર કર્યો, સાથે લઈ ચાલે છે. અબજોપતિ વેપારી અને સાર્થવાહ છે, તેથી જવાબદારીઓ પુષ્કળ છે. સાર્થમાં પોતાની જવાબદારીમાં એટલા વ્યત્ર થઈ ગયા છે કે મહાત્માઓ પદ્ધાર્યા છે તે વાત જ ભૂલી ગયા. એક દિવસ રાત્રે પથારીમાં અચાનક યાદ આવ્યું કે જૈન ધર્માચાર્ય અનેક શિષ્યો સાથે મારા સાર્થમાં આવ્યા છે, પણ મેં પ્રમાદીએ હજુ સુધી એક વાર પણ ખબર-અંતર પૂછ્યા નથી. તેથી વહેલી સવારે જાગીને રથમાં

ઇતિ ચિન્તયતસ્તસ્યોત્સુકસ્ય મુનિદર્શને । તુર્યો યામસ્ત્રિયામાયાસ્ત્રિયામેવાડપરાડભવત् ॥૧૧૬॥ વિભાતાયાં વિભાવર્યા, શુચિવસ્ત્રવિભૂષણઃ । સૂરીણામાશ્રયમગાત्, સપ્રધાનજનો ધનઃ ॥૧૧૭॥ પલાશચ્છદનચ્છત્રં, સચ્છિદ્રતૃપણભિત્તિકમ् । સ્થલસ્થણિંડલસંસ્થાનં, તેણાં સોડવિશદાશ્રયમ् ॥૧૧૮॥ મન્યાનમિવ પાપાબ્ધે, પન્યાનમિવ નિર્વત્તે: । આસ્થાનમિવ ધર્મસ્ય, સંસ્થાનમિવ તેજસામ् ॥૧૧૯॥ કષાયગુલ્મનીહારં, હારં કલ્યાણસમ્પદ: । સંદ્ગસ્યાડ્વાત્માકલ્પં, કલ્પદુંશિવકાડિક્ષણામ् ॥૧૨૦॥ પિણીભૂતં તપ ઇવ, મૂર્તિમન્તમિવાડિગુમમ् । તીર્થઙ્કરમિવાડદ્રાક્ષીદ, ધર્મઘોષમુનિ ધનઃ ॥૧૨૧॥ [ત્રિભર્વિવશેષકમ्] ધ્યાનાધીનાત્મન: કાંશિત્ત, કાંશિચન્મૌનાવલમ્બિન: । કાયોત્તસર્ગસ્થિતાન્ કાંશિત્ત, પઠત: કાંશિચદાગમમ् ॥૧૨૨॥ વાચનાં દદત: કાંશિત્ત, કાંશિચદ, ભૂમે પ્રમાર્જત: । બન્દમાનાન્ ગુરુન્ કાંશિત્ત, કાંશિચદ, ધર્મકથાજુષ: ॥૧૨૩॥ શ્રુતમુદિશત: કાંશિત્ત, કાંશિચદ તદનુજાનતઃ: । તત્ત્વાનિ વદત: કાંશિત્ત, તત્ત્રાડદ્રાક્ષીન્મુનીનપિ ॥૧૨૪॥ [ત્રિભર્વિવશેષકમ्] સોડવન્દતાડિચાર્યપાદાન્, સાધૂનપિ યથાક્રમમ् । તસ્મૈ તે ધર્મલાભં ચ દદુઃ પાપપ્રણાશનમ् ॥૧૨૫॥ આચાર્યપાદપ્રદ્યાન્તે, રાજહંસ ઇવાડથ સઃ । નિષદ્ધાડિસાદિતાનન્દ, ઇતિ વક્તું પ્રચક્રમે ॥૧૨૬॥ તદાડકારયતા યુષ્માન્, ભગવન્તાત્મના સહ । મુધૈવ સમ્ભરોડર્દશિ, શરદ્ગર્જિતવન્મયા ॥૧૨૭॥ આરભ્ય તદ્વિનાદ યૂંયં, ન દૃષ્ટા ન ચ વન્દિતાઃ । ન ચાડન્પાનવસ્ત્રાદ્યૈ: કદાચિદપિ સત્કૃતાઃ ॥૧૨૮॥ જાગ્રત્સુષુપ્તાવસ્થેન, મયા મૂઢેન કિં કૃતમ्? યદ્ય યુધ્યમવજિષ્ઠે, ધ્વસ્તસ્વબ્વચસા ચિરમ् ॥૧૨૯॥ ભગવન્તઃ! સહધ્વં તત્, પ્રમાદાચરણ મમ । સર્વસહા મહાન્તો હિ, સદા સર્વસહોપમાઃ ॥૧૩૦॥ સૂર્યોડધ્યુચિરેડસ્માકં, ત્વયા કિં કિં ન સત્કૃતમ્? દુઃશ્વાપદેભ્યો દસ્યુભ્યુસ્ત્રાયમાળેન વત્રનિનિ ॥૧૩૧॥ તવૈવ સાર્થિકા યચ્છન્ત્યન્પાનાદિ ચોચિતમ् । તત્ત્ર સોદતિ ન: કિઞ્ચિત્, મા વિષીદ મહામતે ! ॥૧૩૨॥ ધનોડધ્યુચે ગુણાનેવ, સન્તઃ પશ્યન્તિ સર્વતઃ । તતો મમ સદોષસ્યાડ્વારાયૈરેવમુચ્યતે ॥૧૩૩॥ સર્વથા સ્વપ્રમાદેન, લજ્જિતોડસ્મિ પ્રસીદત । સાધૂન્ પ્રેષયતાડહારં, પ્રયચ્છામીચ્છયા યથા ॥૧૩૪॥ સૂર્યિર્ભાષે યોગેન, વર્ત્તમાનેન વેત્સિ નુ । અકૃતાડકારિતાડચિત્તમન્નાદ્યુપકરોતિ ન: ॥૧૩૫॥ તદેવ દાસ્યે સાધૂનાં, યદેવોપકરિષ્યતે । ઇત્યુદિત્વા ચ નત્વા ચ, નિજાવાસં યયૌ ધનઃ ॥૧૩૬॥ અસ્યાડનુપદમેવાડથ, સાધુદ્વિતયમાગમત્ । તદહું ચાડન્પાનાદિ, દૈવાદાસીત્ર કિજ્ચન ॥૧૩૭॥ ઇતસ્તતોડન્વેષયંશચ, સાર્થવાહઃ સ્વયં તતઃ । ઈક્ષાચ્ચક્રે ઘૃતં સ્ત્યાનં, નિજાશાયમિવાડમલમ् ॥૧૩૮॥ ઇદં વઃ કલ્પતે કિઞ્ચિદિતિ સાર્થપતીરિતે । ઇચ્છામીતિ બદન્ સાધુ: પતદ્ગ્રહમધારયત્ ॥૧૩૯॥ ધન્યોડહું કૃતકૃત્યોડહું, પુણ્યોડહમિતિ ચિન્તયન્ । રોમાચ્ચિતવપુઃ સર્પિઃ, સાધવે સ સ્વયં દરૌ ॥૧૪૦॥ આનન્દાશ્રુજલૈ: પુણ્યકન્દ કન્દલયન્ત્ર । ઘૃતદાનાવસાનેડથ ધનોડવન્ત તૌ મુની ॥૧૪૧ સર્વકલ્યાણસંસિદ્ધો, સિદ્ધમન્ત્રસમં તતઃ । વિતીર્થ ધર્મલાભં તૌ, જગ્મતુર્નિજમાશ્રયમ् ॥૧૪૨॥ તદાન્નો સાર્થવાહેન, દાનસ્યાડસ્ય પ્રભાવતઃ । લેખે મોક્ષતરોર્બીજં, બોધિબીજ સુદુરભમ् ॥૧૪૩॥

(ત્રિષટ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ - ૧, સર્ગ ૧)

બેસી શોધતાં શોધતાં જ્યાં મહાત્માઓનો પડાવ છે ત્યાં ગયા. પહોંચીને જોયું તો મહાત્માઓ વિધવિધ સંયમના યોગ આરાધી રહ્યા છે. શાંત, પ્રસત્ર મુખમુદ્રાથી કેટલાક સ્વાધ્યાયમાં, કેટલાક ધ્યાનમાં, કેટલાક વૈયાવચ્ચમાં મળ્યા છે. આ બધાને જોતાં જ ધના સાર્થવાહને થાય છે કે ખરેખર હું કોઈ નવા જ વાતાવરણમાં આવી ગયો હું. જે પવિત્ર વાતાવરણનાં આંદોલનોને સંવેદન કરી શકે તેને જ આવો અનુભવ થાય. આ ગુણાનુરાગી વ્યક્તિ હોવાથી તપસ્વીઓની સૌખ્ય શાંત મુદ્રા, પવિત્ર આરાધનાની કિયાઓ જોઈને તેને થાય છે કે સુંદર જીવન જીવનારા છે. હજુ જૈનધર્મ વિશે બહુ ખબર નથી, લાંબો પરિચય પણ નથી. અત્યારે તો પણ્યાતાપની બુદ્ધિથી આવેલ છે. આચાર્ય ભગવંતને નમસ્કાર કરી કહે છે કે, મારી મોટી ભૂલ થઈ છે. મેં આપને નિમંત્રણ આપ્યા પછી કોઈ ખબર-અંતર લીધી નથી. મારા મહાન અપરાધની ક્ષમા કરો. તો આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે, તમારા સાર્થમાં અમને કોઈ તકલીફ નથી પડી. અમે સુખરૂપ આ સાર્થના કારણે અટવી પસાર કરી રહ્યા છીએ. આચાર્ય મહારાજનો ઉદારતા-સહિષ્ણુતાપૂર્વકનો આવો નિખાલસ વ્યવહાર જોઈને તેને થયું છે કે કેટલા નિઃસ્પૂર્ણ છે ! પોતાની ભૂલથી લઘુતાને અનુભવતા ધના સાર્થવાહ વિનયથી ભક્તિ માટે મહાત્માઓને ભિક્ષાર્થે મોકલવા જણાવ્યું. આચાર્ય મહારાજ અવસરે આવવાનું કહે છે; ત્યારે આ કહે છે કે, હું જ્યાં સુધી આપની કાંઈક ભક્તિ નહિ કરું ત્યાં સુધી મને મનમાં સંતોષ નહીં થાય; કારણ કે આજ દિવસ સુધી મેં તપસ્વીઓની ધોર ઉપેક્ષા કરી છે. મારા જેવા કર્તવ્ય ચૂકનાર પર આપ કાંઈક દૃપા કરો. તે વખતે આચાર્ય મહારાજ એના ભાવ જોઈને બે મહાત્માઓને વહોરવા મોકલે છે. તેનામાં વહોરાવવાનો અત્યંત ઉભંગ છે, પરંતુ જૈનસાધુનો લાંબો પરિચય ન હોવાથી આચારની કોઈ ખબર નથી. સૌ પહેલાં સુંદર કેરીઓથી ભરેલો થાળ લઈને કહે છે કે, આ મારી ભક્તિ સ્વીકારો, મને ઉપકૃત કરો. સાધુઓ કહે છે કે, આ તો સજ્જવ વસ્તુ છે, તેના સ્પર્શમાં પણ જીવપીડા છે, અહિસક આચારને પાળનારા અમે તેને અડીએ પણ નહીં. ધના સાર્થવાહ માટે આ નવું છે. અજૈન વ્યક્તિઓ માટે આવું અત્યારે પણ બને છે.

અમે જૂનાગઢ બાજુ વિહારમાં જતા હતા ત્યારે એક સંન્યાસીના આશ્રમમાં ઉત્તર્યા. તે સ્વાગત તરીકે સામે આવ્યા, પછી માણસ પાસેથી કેરીનો થાળ ભરાવીને લાવ્યા અને મને કહે કે આજે અમારી આ સરભરા માણો. મેં કહ્યું કે આ સજ્જવ છે, તેને અમે સ્પર્શ પણ ન કરીએ; કેમ કે સ્પર્શ કરવાથી તે જીવને ત્રાસ થાય. જૈનોને આ આચાર ગળથૂથીમાં ખબર હોય પરંતુ ત્યાં રહેલા સંન્યાસીને પણ આવી સૂક્ષ્મ હિસાનો બોધ નથી હોતો.

ધના સાર્થવાહ વહોરાવવા માટે એક પછી એક વસ્તુ જણાવે છે, પરંતુ મુનિ તેમાં કોઈ ને કોઈ આચારવિરોધી હિસા જણાવે છે. આ સાંભળી સાર્થવાહને એમ થાય છે કે આ લોકોના જીવનમાં કેટલો સૂક્ષ્મ દયાપોષક કઠિન આચાર છે ! આટલા દિવસોમાં મારા સાર્થમાં તેમણે કેવી રીતે ભિક્ષા મેળવી હશે ? તેથી પોતાની ભૂલના વધારે અફ્સોસપૂર્વક જયણામય આચારના બહુમાનથી શું વહોરાવવું તેની મૂંજવણમાં પડ્યા. છેવટે તાજું ધી જે મહાત્માને ખેપે તેવું નિર્દોષ હોવાથી ઉલ્લાસપૂર્વક ભરપૂર પ્રમાણમાં વહોરાવ્યું. તે અવસરે સાધુઓના ગચ્છ, તેમની પવિત્ર આચારસંહિતા આદિના અલ્ય પરિચયપૂર્વકના બહુમાનથી બોધિબીજની માપ્તિ થઈ. અહીં ગુણાનુરાગના કારણો ગુણમય ઉત્તમ વર્તન જોઈ અહોભાવ થયો છે. આ બોધિબીજનો પરિણામ છે. પૂ. આ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્રદ્ધ મહારાજા જણાવે છે કે, ધના સાર્થવાહ અહીં

બોધિબીજ પામ્યા. બોધિરૂપ સમકિતને ન પામેલા હોવાથી શ્રીસંધમાં તેમનો સીધો પ્રવેશ થયો નથી, પરંતુ શ્રીસંધરૂપ ગચ્છ આદિના બહુમાનથી જૈનેતરને પણ બોધિબીજ પ્રાપ્ત થાય તેનું આ દૃષ્ટાંત છે. આ આત્મા આગળ જતાં ઋષભદેવ તીર્થકર થયા, તેનું પ્રારંભબિંદુ અહીં નંખાયું. ગુણો પ્રત્યે સુંદર બહુમાન પ્રગટ્યું, મનમાં થયું કે મહાત્માઓનો પરિચય કરવા જેવો છે. પછી રોજ મહાત્માઓ પાસે સાંજે જાય, ઉપદેશ સાંભળે, તેમ કરતાં સાર્થના છેલ્લા પ્રયાણ સુધી ઉત્તમ પરિચય દ્વારા બોધિબીજ દૃઢ કર્યું.

સભા : બોધિબીજ ક્યારે પડ્યું ?

સાહેબજી : ધી વહોરાયું ત્યારે બોધિબીજ પડ્યું. પણ આચાર્ય ભગવંત પાસે આવ્યા ત્યારથી પૂર્વતૈયારી તો આત્મામાં ચાલુ જ છે. અપુનર્ભંડકપણાની લાયકાતવાળો જીવ છે. શુભ નિમિત્તની જરૂર હતી, તે મળી ગયું. સંધરૂપ મહાત્માઓના ગુણવૈભવ પ્રત્યે સાચો રાગ જન્મ્યો, તેથી ગાંભિત રીતે વૈરાગ્ય પણ અંશથી પ્રગટ્યો છે. ગુણ ગમ્યા તેને દોષ ન ગમે. દોષ પ્રત્યે અણગમાનો ભાવ આવે તો જ ગુણ પ્રત્યે બહુમાનનો ભાવ જાગે. દોષો વિષય-કષાયજન્ય છે. વિષય-કષાય સારા લાગે અને ગુણનું બહુમાન પ્રગટે તે બને જ નહીં. તમારા માટે મોટી ગેરસમજ અહીં જ છે. તમે કહેશો કે વિષય-કષાય પણ ગમે છે અને ગુણ પણ ગમે છે. આ પોકળ દાવો છે, જે મંજૂર ન કરાય. આત્માને, દોષ ખરાબ ન લાગે અને ગુણ ગમે તે ત્રણ કાળમાં ન બને.

ધના સાર્થવાહ જેવા લાયક જૈનેતર આદિને પણ શ્રીસંધના ઘટકરૂપ ગચ્છ, કુલ, ગણ કે સૌના સમૂહરૂપ સાધુ-સાંધ્યી-શ્રાવક-શ્રાવિકાનિર્ભિત શ્રીસંધનાં દર્શન થાય, પરિચય થાય, ગુણને ઓળખવાની લાયકાત હોય, જાણ્યા પછી કદર કરવાની મનોવૃત્તિ હોય, તો બહુમાન-પ્રશંસારૂપે બીજ પડ્યા વિના ન રહે. તેથી ગુણિયલ જીવોના સમૂહરૂપ શ્રીસંધ જ્યાં જાય ત્યાં અનેકના હદ્દ્યમાં ધર્મનું બીજ વાવતો જાય. આજ્ઞાસાપેક્ષ સંધમાં બીજ જીવો પર ધર્મનો પ્રભાવ પાડવાની અનેરી શક્તિ છે. વળી કોઈના હદ્દ્યમાં ધર્મનો પ્રભાવ પડ્યો એટલે તે જીવ સાચો ધર્મ જન્મ-જન્માંતરમાં પણ અવશ્ય પામશે, બાકી પ્રચારનાં મોટાં ભૂંગળાં વગાડો તો પણ માહિતીમાત્રથી ધર્મ ન પામે. શાસ્ત્રમાં ધર્મપ્રભાવના શબ્દ રાખ્યો છે, પ્રચાર શબ્દ નહીં. પ્રભાવના શબ્દમાં શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિનો મર્મ સમાયેલો છે. મહાત્માઓએ જીવંત આચાર પાળીને ધના સાર્થવાહના હદ્દ્ય પર જૈનશાસનનો પ્રભાવ પાડ્યો છે.

સભા : લોકોને આકર્ષણ પેદા કરવા જાહેરાતો કરવી પડે ને ?

સાહેબજી : ગુણમય વ્યક્તિત્વ સાથે સંપર્ક કરાવવા નિમિત્તો ઉભાં કરવામાં વાંધો નથી. તે માટે પણ જૈનશાસનમાં ગુણિયલ જીવોનો પ્રભાવ વધે તેવા દેવતાકૃત અતિશયો અને ઉપાસક મનુષ્યો દ્વારા સામૈયાં, ભવ્ય યાત્રામહોત્સવો આદિ ખૂબીપૂર્વક ગોઠવ્યાં છે, જેમાં જીવંત ગુણમય આચરણવાળા મહાત્માઓના પરિચયથી હદ્દ્યસ્થળમાં લાયક જીવોને બહુમાન પ્રગટે. ધર્મના જીવંત આચરણ વિના માત્ર પ્રચાર-પ્રસારથી કોઈ સાચો ધર્મ પામે તેવી શક્યતા નહિવત્તુ છે. તેથી જ શાસ્ત્રોમાં શાસનપ્રભાવનાના હજારો ઉપાયો બતાવ્યા છે, અને તે કરવાથી સાચો જૈનશાસનનો જ્યજ્યકાર થાય. આજે શાસનપ્રભાવનાનું કાર્ય ગમતું નથી, ઊલદું તે ખોટા ખર્ચ લાગે છે. બીજ બાજુ અજૈનોને પણ જૈન બનાવી સંઘ્યાબળ વધારીએ તેવી હોંશ છે.

પરંતુ કોઈને પણ જિનશાસનના સાચા રાગી કે ઉપાસક બનાવવા પ્રભાવના એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે.

આ ધર્મતીર્થ અજોડ તારક છે, મહાભાગ્યથી મને મળ્યું છે, તેના અવલંબનથી હું ઉત્તમ ધર્મ આરાધી લઉં, તેમ જ કોઈ લાયક મળે તો તેને યથાશક્તિ ભોગ આપીને પમાડી દઉં, એવું જેને અંતઃકરણમાં શાસનરાગથી થતું હોય, તેવો જીવ જ પ્રભાવનાનાં કાર્યોભાં પૂરક બની શકે. વાસ્તવમાં આજ્ઞાનુસારી સંધ જ જીવતું-જાગતું પ્રભાવનાનું માધ્યમ છે. તે જ્યાં જાય ત્યાં હદ્યવેધક પ્રભાવના કરી શકે. પોતાના આચાર-વિચાર-ગુણોથી યોગ્ય જીવોને અવશ્ય બહુમાન પેદા કરે. આચરણ કે જીવંત ગુણોથી જે પમાડી શકાય છે તે બીજી રીતે પમાડી શકતું નથી. છ'રિપાલિત સંધને પણ પ્રભાવનાનાં સાધન જ કહ્યાં છે, જેમાં સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકા જયણા આદિ આચારોને ઉત્તમ રીતે પાળતાં, ગામોગામ લોકોને જૈન આચારનો પરિચય કરાવતાં તીર્થયાત્રા કરે. મહાશ્રીમંત શેઠિયાઓને પણ ભક્તિથી ખુલ્લા પગે ચાલતા જોઈને અજૈનોને પણ થાય કે આ લોકોનો ભક્તિ-દ્યા-ઉદારતા આદિ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. જીવંત આચાર-વિચાર-ગુણયુક્ત જનસમુદ્દાય જ સાચો ધર્મ પમાડી શકે. તેવા શ્રીસંધને જ તારક તીર્થ અને ધર્મપ્રભાવક કહીએ છીએ.

શ્રીસંધની ખૂણો ખૂણો પ્રભાવકતાની તોલે વિશ્વમાં અન્ય કોઈ સાધન નથી :

આવા આજ્ઞાસાપેક્ષ સંધની અવહેલના-આશાતના-નિંદા-દુર્ગંધા કરે તેને ભારે પાપકર્મ બંધાય. ઊંચામાં ઊંચા ગુણસમૂહને તેનું અવમૂલ્યન થાય, હલકાઈ થાય તેવું જે વર્તન કરે તે જીવ ગુણોની મહાઆશાતના દ્વારા નિયમા મહાપાપકર્મનો ભાગી થાય. છ'રિપાલિત સંધ આદિની નિંદા કરનારા જે જૈનો પાક્યા છે તેમને ખબર નથી કે આપણે કઈ પ્રવૃત્તિની ટીકા કરી રહ્યા છીએ. કારણ કે આ કાળમાં પણ જિનવચન અનુસાર સુંદર આચાર પાળતો સાધુ-સાધી-શ્રાવક-શ્રાવિકાનો સમૂહ ગામોગામ પાદવિહાર કરતો છ'રિ પાલનપૂર્વક જાય, ત્યારે તેનાં આરાધના-તપ-ત્યાગ-સંયમ-આદિ ગુણો જોઈને ગુણાનુરાગી જૈનેતરો પણ પ્રભાવિત થવાના. વળી તેમાં શાસ્ત્રજ્ઞ ધૂરંધર ઉપદેશકો હોય તો જૈનેતરોને પણ પ્રતિબોધનાં વચનો મળે. આવો સંધ ગામોગામ પ્રભાવનાનું કારણ બને. ^१ જેને જિનકથિત આચાર-વિચાર ગમે, તેના પર બહુમાન થાય, તે આવા નિભિતે ચોક્કસ પામે. જૈનધર્મથી દૂર રહેલાને પણ બોધિબીજ આદિ પમાડવાનો આ જ ઉપાય છે. પ્રચાર માટે ખૂણો-ખૂણો બાકી ન રહે એવું ઉત્તમ અનુષ્ઠાન તીર્થકરોએ જ બતાવ્યું છે, છાપાં-મેળેજિનોના પ્રચારમાં તો કેટલાંય બાકી રહી જશે. મારો પોતાનો અનુભવ કહું તો અમે એક નાના ગામડામાં વિહાર કરતાં કરતાં ગયા, ત્યાં જૈનેતરોએ આગ્રહ કર્યો કે અમને સત્સંગરૂપે કાંઈક સંભળાવો. ત્યારે મેં પૂછ્યું કે તમારા ગામમાં સંન્યાસી

૧ (વૃત્તિ): 'સામાન્યેનાપિ' અવિશોષેણાપિ, જિનશાસનમયિ સાધુ ઇત્યેવંપરિણામ આસ્તાં પુર્વિશોષેણ જિનશાસનમેવ સાધ્વિત્યેવ શાસનાન્તરવ્યપોહેનાપિ, 'નિયમાત्' અવશ્યંભાવેન, 'વર્ણવાદः' શલાઘા સમ્યાર્દશનબીજમિત્યર્થः, 'अत्र' ઇતિ પ્રત્યાસત્ત્રે જૈન ઇત્યર્થः લોકે વા, 'શાસને' પ્રવચને, કાલાન્તરેણ વર્ણવાદકરણકાલાદન્યઃ કાલ: કાલાન્તરં તેન, કિયતાપ્યાગામિકાલેનેત્યર્થः, 'સમ્યક્ત્વહેતુતાં' સમ્યાર્દશનનિમિત્તતામ्, 'પ્રતિપદ્યતે' ભજતે સમ્યક્ત્વં જનયતીત્વર્થ ઇતિ ॥૫॥

(અષ્ટક પ્રકરણ૦ અષ્ટક - ૨૩, શલોક ૫ ટીકા)

મહાત્માઓ આવતા હશે. તમે તેમનો ઉપદેશ સંભળો છો ? તે વખતે તે લોકો બોલ્યા કે, સાહેબ, અમારા સંન્યાસીઓ તો હવે પ્લેનોમાં ઊડે અને મોટરોમાં ફરે છે. અમારા આવા નાના ગામને touch-સ્પર્શ પણ નથી કરતા. દુનિયાના ખૂણો ખૂણો પહોંચો તેવા તો આપ જ છો. અમારા ગામમાં જૈનસાધુઓ જ આવે છે. તમે પગપાળા ફરો અને ગામડે-ગામડાં ખૂંદી વળો. અમારા સંન્યાસીઓ તો center to center જાય. વર્ષે અમારા જેવાનો તો નંબર જ ન લાગે. તમે સંભળાવો તે અમને મળવાનું.

આ પરથી વિચારી શકો કે જૈનસાધુનું જીવન-આચાર-વિચાર-ઉપદેશ એ હરતું-ફરતું જૈનધર્મની પ્રભાવનાનું માધ્યમ છે. એક સ્થાને સ્થિર રહીને ધ્યાન આદિ કરવામાં જયણા વધારે પળાય, તો પણ સૂક્ષ્મ હિસાને ગૌણા કરી સાધુને વિહાર કરવાની આજ્ઞા આપી; કેમ કે તેમાં સ્વ અને પરનો મહાન ઉપકાર સમાયેલો છે. લોકોપકાર માટે જ મુખ્યતાથી વિહાર કર્યો છે. જૈનસાધુ એક જગ્યાએ સ્થાયી થાય તો લોકમાં ધર્મના પ્રવાહને ધણું નુકસાન થાય. જ્ઞાન અને આચારસંપત્તિ સાધુ જે પમાડી શકશે તે તમે મચાર કરીને બેવડા વળી જશો તો પણ નહીં પમાડી શકો. અપેક્ષાએ અમે જીવનભર ધર્મપ્રતિબોધનો ભેખ ધર્યો છે. દુનિયાભરમાં વિચરતા વિચરતા જવાનું. અમારા આચારને પાળીને પરોપકાર કરતાં જેટલું વિચરી શકાય તે વિચરવાની ધૂટ છે. તેમાં કોઈ ક્ષેત્ર-દેશની મર્યાદા નથી. શ્રાવકને દિક્ષપરિમાણ વ્રત છે તેથી શ્રાવકે બને ત્યાં સુધી પરદેશ નહીં જવું, અને દેશમાં પણ બહુ દૂર નહીં જવું. તમે જેટલું મર્યાદામાં હરો-ફરો એટલું ઓછું પાપ લાગે. જ્યારે અમારે ભારત બહાર નહીં જવું તેવો નિયમ નથી. આખી દુનિયા વિચરણ માટે ખુલ્લી છે. માત્ર સંયમજીવનના પવિત્ર આચાર-વિચાર-ગુણો જાળવીને વિચરો તેવી આજ્ઞા છે. આચાર નેવે મૂકીને બીજાને ધર્મ પમાડવાની વાત નથી. તમે અબજો દૃપિયા ખરચીને જે ધર્મપ્રચાર નહીં કરી શકો, તેના કરતાં જૈનશાસનને એક સંયમી-જ્ઞાની સાધુની ભેટ ધરો તો કર્દ ગણો વધારે પ્રચાર થશે. બોલો શાસનપ્રભાવના માટે દીકરો આપવો છે ? કે માત્ર પારકી ખાંધે ધર્મપ્રચારની વાતો કરવી છે ? જેના દિલમાં શાસન વસે, તે તો તમે જોતા રહી જાઓ અને પ્રભાવના કરી લે. શ્રીસંધ અનેક પ્રભાવકોનો આધાર છે. તેની જગતમાં પ્રતિષ્ઠા વધે તેવી પ્રવૃત્તિઓથી જ ધર્મ પ્રભાવનાની પરંપરા સર્જય છે.

શ્રી સંભવનાથ ભગવાન શ્રીસંધની ભક્તિ કરીને તીર્થકર બન્યા :

‘શ્રીસંધના બહુમાન-ભક્તિથી બોધિબીજની પ્રાપ્તિથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ ફળ તીર્થકરપદની પ્રાપ્તિ છે.

૧ ચैત્યं ચ કુલं ચ ગણશચેતિ દ્વંદ્વૈકલ્યવદ્ભાવશચૈત્યકુલગણસંઘં તત્ત્વ વિષયે ઉપકારમુપષ્ટંખં કરોતિ યઃ પ્રાણી, અનાશંસી એહિકપારલૌકિકફલાભિલાષવિકલ: સન્। કિમિત્યાહ ‘પત્તેયબુહ’ત્તિ પ્રત્યેકબુદ્ધો બાહ્યવૃષભાદિર્શનસાપેક્ષદીક્ષાલાભઃ, ‘ગણહર’ત્તિ ગણધરસ્તીર્થકરશિષ્યો માતૃકાપદત્રયોપલંભાનન્તરં સમુદ્ધાટિતસમસ્તશ્રુતોપયોગઃ, તીર્થકરો જિનપતિઃ, વા શબ્દો વિકલ્પાર્થઃ, તકશચૈત્યાદ્યુપકારકો જીવો ભવતિ। (ઉપદેશપદ શ્લોક ૪૧૯ ટીકા)

☆ લક્ષ્મીસ્ત સ્વયમભ્યુપૈતિ રભસા કીર્તિસ્તમાલિંગતિ, પ્રીતિસ્ત ભજતે મતિ: પ્રયત્તતે તં લબ્ધુમુત્કંઠયા । સ્વઃશ્રીસ્ત પરિરબ્ધુમિચ્છતિ મુહુર્મુક્તિસ્તમાલોકતે, યઃ સંઘ ગુણરાશિકેલિસદનં શ્રેયોરુચિઃ સેવતે ॥૧૧॥

(ઉદ્યવીરગણિકૃત પાર્શ્વનાથચરિત્રે લલિતાંગનૃપકથા)

^૧ શ્રીસંભવનાથ ભગવાને પૂર્વભવમાં દુષ્કાળ સમયે શ્રીસંધની અદ્ભુત ભક્તિ કરી છે. રાજા તરીકે તે વખતે તેમણે આખા શ્રીસંધની દુષ્કાળના કષ્ટ નિવારણ માટે રાત-દિવસ જોયા વગર ભક્તિ કરી છે. તે ભક્તિમાં રહેલી શુભભાવની ઉત્કટતાથી તેમણે તીર્થકરનામકર્મ બાંધ્યું છે. આ શ્રીસંધભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે. ગુણોની ઓળખપૂર્વકના બધુમાનની ઉત્કટતા વાસ્તવમાં તારે છે, અને તેવો તારવાનો પ્રભાવ શ્રીસંધમાં હોવાથી શ્રીસંધ ભાવતીર્થ અવશ્ય ગણાય.

શ્રીસંધની માનસિક આશાતનાના ફળમાં સગર ચક્રવર્તીના રૂપોનું દૃષ્ટાંત :

^૨ શ્રીસંધની જે આશાતના કરે છે તેને એવાં ચીકણાં કર્મ બંધાય કે જે ભોગવતાં ભોગવતાં એક-બે નહીં પણ અસંખ્ય-અનંત ભવો દુર્ગતિમાં સબડવું પડે. આખી દુનિયાને તારનાર આત્મિક ગુણો છે. તે ગુણસમુદ્ધાયની જેણો અવહેલના કરી તેને પાછો ગુણપ્રાપ્તિનો માર્ગ જન્માંતરમાં ન ભણે તેવું ભાવિ અનર્થ સર્જીય. આ સમજવા સગર ચક્રવર્તીના રૂપોનું દૃષ્ટાંત ઉપરોગી છે. અજિતનાથ ભગવાને રાજ્યપાટ ત્યાગી દીક્ષા લીધી

☆ સંઘપૂજા ચતુર્વર્ણશ્રીશ્રમણસંધાભ્યર્થન વિધેયા। યસ્માદ્વિશોષપૂજાતો ધર્માચાર્યાદિતદ્વિશોષાર્ચનાયા: સકાશાત्। બહુગુણ મહાફલેત્વર્થઃ। એષા સંઘપૂજા।

(પંચાશક૦ પ્રતિષ્ઠાપ્રકરણ પંચાશક શ્લોક ૩૮ ટીકા)

^૧ કલ્પાન્તકલ્પે દુષ્કાલે તસ્મિન् સંધ્યં ચતુર્વિધમ्। ક્ષિયમાણં નૃપ: પ્રેક્ષય, દધ્યાવિતિ મહામના: ॥૩૫॥ ઇયં ખલુ ધરિત્રી મે ત્રાત્વા સકલાડપિ હિ। કિ કરોમિ પર? પાપ: કાલોડયં નાડસ્ત્રગોચર: ॥૩૬॥ તથાય્વશ્વં ત્રાત્વા: સંધ્યોડયમહિલોડપિ હિ। પાત્રોપકારે પ્રથમં મહતાં યદુપક્રમ: ॥૩૭॥ ચિન્તયિત્વૈવમુર્વીશઃ સૂદાનિતિ સમાદિશત्। સંધ્યભુક્તાવશેષ ભો! ભોક્ષ્યોડહં ખલ્વત: પરમ ॥૩૮॥ મલ્કતે કૃતમન્ત્રાદિ દાતવ્ય બ્રતિનામતઃ। શ્રાવકા ભોજયિતવ્યા: પૃથ્યક્ સિદ્ધૌદનેન તુ ॥૩૯॥ તથેતિ પ્રતિપદ્યાડજાં રાજસ્તો સૂદપુઙ્ગવા:। તથૈવ વિદર્થનિત્યં સ્વયં ચૈક્ષિષ્ટ પાર્થિવ: ॥૪૦॥ નાસિકાપેયસૌરભ્યા: કલમા: કમલા ઇવ। સ્થૂલા ભાષકણોભ્યોડપિ મુદગા રસસમુદ્ગકા: ॥૪૧॥ ઘૃતોદસ્ય પયાંસીવ પ્રચુરાણ ઘૃતાનિ ચ। સુધાયા ઇવ મિત્રાણિ ચિત્રાણિ વ્યબ્જનાનિ ચ ॥૪૨॥ મણ્ડકા: ખણ્ડસમ્મિશ્રા મોદકાશચ પ્રમોદકા:। ખાદ્યાનિ સ્વાદહદ્યાનિ મણ્ડિકા: ખણ્ડમણ્ડિતા: ॥૪૩॥ સુકુમારા મર્મરાલા બટકાશચાડતિપેશલા:। તીમનં ચ મનોહારિ પિચ્છિલાનિ દર્ધીનિ ચ ॥૪૪॥ દુધાનિ ક્વાથસિદ્ધાનિ માર્જિતા ક્ષુત્રમાર્જની। રાજભોજનવત્તત્ત્રાડભવન્ શ્રાવકભોજને ॥૪૫॥ [પચ્ચભિ: કુલકમ્] એષણીય-કલ્પનીય-પ્રાસુકાનિ પુન: સ્વયમ્। મહામુનીનાં સ દદૌ મહારાજો મહામના: ॥૪૬॥ દુર્ભિક્ષકાલં સકલમેવં સ વસુધાધવ:। દદૌ સકલસંધ્યાય ભોજનાદિ યથાવિધિ ॥૪૭॥ વૈયાવૃત્યં સમાધિં ચ સર્વસંધ્યસ્ય કુર્વતા। અર્જિતં તીર્થકૃત્રામ કર્મ તેન મહીભુજા ॥૪૮॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ - ૩, સર્ગ - ૧)

^૨ તદેવ દર્શયિતિ-તીર્થકરપ્રવચનશ્રુતં તત્ત્વ તીર્થકરશચતુર્વર્ણશ્રીશ્રમણસંધ્યપ્રસૂતિહેતુ: પુરુષવિશેષો વૃષભાડિ: પ્રવક્તિ વસ્તુતત્ત્વમિતિ પ્રવચનં સંધા: શ્રુતં દ્વાદશાઙ્ગમ્, આચાર્ય યુગપ્રધાનં, ગણધરં તીર્થકરશિષ્યપ્રધાનશિષ્યરૂપં, મહર્દ્વિકં વૈક્રિયવાદાદિલબ્ધિમન્તમાશાતાય-સ્તદુત્પ્રેક્ષિતદોષોદ્ઘોષણેનાનુચિતાચરણેન વાડવજાસ્થાનમાનયન્ બહુશોડનેકથા અનન્તસંસારિકો ભવતિ, સમ્યક્ત્વાદિગુણધાતક-મિથ્યાત્વાદિકમ્રોપાર્જનેન દૂરં સન્માર્ગપરાડમુખસ્ય તત્ત્વયોપસ્થાપનાચારણાદિતિ ॥૪૨૩॥ ૩॥

(ઉપદેશપદ શ્લોક ૪૨૩ ટીકા)

ત્યારે તેમના કાકાના દીકરા ભાઈ સગર રાજા બન્યા. ત્યારબાદ છ ખંડ જીતીને પુણ્યવિપાકથી ચક્રવર્તી બન્યા. આ સગર ચક્રવર્તીને ૫૦,૦૦૦ પુત્રો છે. તેમને આંકડો જબરો લાગશે, પણ તે કાળનાં આયુષ્મ મોટાં હતાં. અબજો વર્ષથી પણ વધુ લાંબા આયુષ્મમાં અનેક રાજકન્યાઓને પરણોલા ચક્રવર્તી માટે ૫૦,૦૦૦ પુત્રો એ અસંભવિત ન ગણાય. આ ૫૦,૦૦૦ પુત્રો એક વાર કીડારૂપે દેશપરિબ્રમણ માટે નીકળ્યા છે; કારણ કે પિતાએ આખી પૃથ્વી સર કરેલી છે. તેમને નવો દિગ્નિજ્ય કરવાનો હતો નહીં, માત્ર વિધવિધ અનુભવો અને વિલાસરૂપે વિશાળ મંત્રીઓ આદિના પરિવારપૂર્વક પર્યટન કરે છે. સગર ચક્રવર્તીના સંતાનરૂપે તે પુત્રોમાં પણ ધર્મશર્દ્ધા આદિ છે. તેમણે અષ્ટાપદ તીર્થ નજીકમાં જોયું એટલે ઉલ્લાસપૂર્વક તેની યાત્રા કરવા ગયા. ઈક્ષવાકુ વંશના પૂર્વજ ભરત ચક્રવર્તીએ આ ભવ્ય તીર્થ બનાવ્યું છે, આખા ભરતક્ષેત્રનું ભૂષણ છે. તે કાળમાં પણ તેની શોભા-મવ્યતાનો જોટો નહોતો. આવા રમણીય તીર્થનાં દર્શન-યાત્રા કર્યા પછી ભક્તિથી વિચારે છે કે ભવિષ્યમાં પડતો કાળ આવશે. માટે આ તીર્થમાં સુવર્ણાનાં મંદિરો અને જીવંત તીર્થકરના દેહપ્રમાણ આબેદ્ધબ રત્નમય અદ્વિતીય પ્રતિમાઓ છે, તેની રક્ષા જરૂરી છે. પૂર્વ ભરતચક્રવર્તીએ પણ રક્ષા માટે પહૃતને કાટખૂણે ઘસીને સીધા ચઢાણવાળાં આઠ પગથિયાંમાં વહેંચ્યો છે, જેથી સામાન્ય વ્યક્તિને ચડવો અતિશય દુર્ગમ બને. તો પણ અધિક સુરક્ષા માટે તીર્થરક્ષાના પરિણામથી સગર ચક્રવર્તીના પુત્રોને એવો ભાવ થયો કે આજુબાજુ ખાઈ ખોટી ગંગા નદીનું પાણી વળાંક આપીને ભરી દઈએ, જેથી તીર્થ અત્યંત સલામત થાય. ચક્રવર્તીનું દેવતાઘિષ્ઠિત દંડરત્ન વાપરીને તેમણે ખોદકામ ચાલુ કર્યું. ઉલ્લાસમાં અને ઉલ્લાસમાં ખાઈ એટલી ઊંડી કરી કે છેક ભવનપતિના ભવનો સુધી પૃથ્વીમાં કાણાં પડ્યાં, જેમાંથી ખાઈની ધૂળ તે ભવનો પર પડવા લાગે. તેના માલિક જીવલનપ્રભ દંડે આવીને જોયું તો ચક્રવર્તીના પુત્રો શુભાશયથી તીર્થરક્ષાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે વિચારી માત્ર તેમના અતિરેકનો હપકો આપે છે. સગર ચક્રવર્તીના પુત્રો પણ ક્ષમાપના માંગે છે. ત્યારબાદ છિદ્રો પૂર્યા વિના ગંગા નદીનું પાણી દંડરત્નથી નહેર દ્વારા દોરીને ખાઈમાં લાવ્યા, જે પાણી દેવોના ભવનમાં ફેલાયું. દેવતાઓ આકુળ-વ્યાકુળ થયા. માલિક દંડે બિજાઈને એક સાથે ૫૦,૦૦૦ પુત્રોને બાળીને ભર્સુ કરી નાંખ્યા. આ રીતે સર્વ કણાઓ ભણેલા રત્ન જેવા રાજપુત્રોનું એક સાથે અકાળમૃત્યુ થયું, જેનો જબરદસ્ત આધાત સગર ચક્રવર્તીને લાગ્યો, જે ટાળવા સૌધર્મન્દ્ર સમજાવવા આવ્યા છે.

* શોક શાખ્યા પછી એક વાર સગરના દીકરા જણ્ણનો પુત્ર ભગીરથ દેશનામાં કેવલી ભગવંતને પૂછે

૧ આલોકમાત્રે તં નત્વા, ભક્ત્યા કેવલિન મુનિમ्। સ ત્રિ: પ્રદક્ષિણીચક્રે, ભક્તિદક્ષોડતિદક્ષિણ: ॥૫૮૬॥ તં પ્રણાયુઃ સ્થિત્વા, પપ્રચ્છૈવં ભગીરથઃ । મમાડપ્રિયન્ત પિતરો, યુગપત્ કેન કર્મણા? ॥૫૮૭॥ ત્રિકાલવેદી ભગવાન્, કરુણા-રસસાગર: । એવ ગદિતુમારેભે, મધુરોદ્ગારયા ગિરા ॥૫૮૮॥ શ્રાવકૈર્વિપુલશ્રીકૈઃ, શ્રીદશ્રીસંશ્રીતૈરિવ । પૂર્ણ: સઙ્ગ્રહશ્રચચાલૈ-કસ્તીર્થયાત્રાકૃતે પુરા ॥૫૮૯॥ પ્રત્યન્તગ્રામમેકં તુ, સઙ્ગ્રહ: સાયમવાપ સ: । નિશાયાં ચાડધ્યાવસોપકુમ્ભકાર-નિકેતનમ् ॥૫૯૦॥ સઙ્ગ્રહ સમૃદ્ધં તં દૃષ્ટ્વા, હષ્ટો ગ્રામજનોડખિલઃ । તલ્લુણટનાર્થમુત્તસ્થે, દણ્ડ-કોદણ્ડ-ખડ્ગ-ભૂત ॥૫૯૧॥ પ્રબોધ્ય વચનેશ્વચાટુગભૈરમૃતસોદરૈ: । સશૂક: કુમ્ભકારસ્તં, ગ્રામલોકં ન્યવારયત् ॥૫૯૨॥ કુમ્ભકારસ્ય તસ્યોપરોધાદુ ગ્રામજનોડખિલઃ । ભૂત: પાત્રમિવ પ્રાપ્તં, તં સઙ્ગ્રહમમુચત્ તદા ॥૫૯૩॥ અન્યેદ્યુરેકવાસ્તવ્યદસ્ય-

છે કે, હે ભગવંત ! મારા પિતા તથા સર્વ કાકાઓ એમ એક સાથે ૬૦,૦૦૦નું અકાળમૃત્યુ થયું તેની પાછળ તેમનું કયું કર્મ કારણ ? તે વખતે કેવલી ભગવંત કહે છે કે, આ બધાએ ભૂતકાળમાં સંઘની મનથી આશાતના કરેલ. વર્તનરૂપે નહીં, માત્ર મનમાં આશાતનાનો અશુભ ભાવ કર્યો તેના ફળરૂપે આ દુઃખ ભોગવવાનું આવ્યું. તેમના પૂર્વભવમાં એક ગામ હતું, જેમાં આશરે ૬૦,૦૦૦ માણસોની વસતી હતી. તે ગામની ભાગોળે એક વાર શિખરજી જતો છ'રિ પાળતો ચતુર્વિધ શ્રીસંધ આવ્યો છે. ગામ બહાર પડાવ નાંખ્યો છે. એક કુંભારની વિશાળ જગ્યામાં શ્રીસંધને ઉતારો મળ્યો છે. કુંભાર સજ્જન અને ગુણિયલ છે. તેણે ઉદારતાથી સ્થાન આપ્યું છે. તે સંઘમાં અનેક શ્રીમંતો, રિદ્ધિ-સિરિદ્ધિવાળા લોકો છે. તેમના ઉત્તમ વસ્ત્રો-અલંકારો જોઈને ગામલોકોને થયું કે આ લોકો પાસે ખજાનાનો પાર નથી. અત્યારે આપણે ત્યાં ઘેર બેઠાં ગંગા આવી છે. જો આ સંઘને લૂંટી લઈએ તો આપણી આખા ગામની ગરીબાઈ કાયમ જાતે દૂર થઈ જાય. ત્યાં વસતા લોકોનું મન બગરયું. આવો અશુભ ભાવ મનમાં આવ્યો છે, પણ વર્તનરૂપે કાંઈ કર્યું નથી. કોઈની એક કાણી કોડી પણ લૂંટી નથી. ગામના લોકોની મનોવૃત્તિ બગડી છે તે તેમની આંખો અને હાવભાવથી સજ્જન કુંભાર સમજી ગયો છે. તેને થાય છે કે મારા ઉતારે રોકાયેલા આવા પવિત્ર સંઘને ગામલોકો આ રીતે લૂંટે તે વાજબી ન ગણાય. તે કુંભાર ગામમાં મોભાદાર છે. એટલે સૌને દૂર ભેગા કરીને સમજાવે છે કે, આ લોકો પોતાના પુણ્યથી શ્રીમંત છે, પરંતુ ત્યાગી-નતપસ્તી-ગુણિયલ સમૂહ છે. તેમનો આદર-સત્કાર કરાય પરંતુ તેમની સાથે આવું હીણપતભર્યું વર્તન ન કરાય. એમ સમજાવી તેમના મનનો અશુભ ભાવ છોડાવ્યો. ટૂંકમાં માત્ર માનસિક અશુભ વિકલ્ય કર્યો હતો, જેનો થોડા સમયમાં સૌથે ત્યાગ કર્યો છે. જેમ તમે ક્યારેક બજારમાં જાઓ અને કોઈની કીમતી ચીજવસ્તુ જોઈ મન લલચાઈ જાય, પરંતુ પણીથી એ ભાવ મનમાંથી કાઢી નાંખો, તેમ આ બધાએ પણ માત્ર માનસિક કુવિકલ્ય કર્યો, જેનાથી એવું ધોર પાપ બંધાયું કે જે તે જ ભવમાં ઉદ્યમમાં આવ્યું, જેથી ગામના એક માણસે તે દેશના રાજાનો કોઈ મોટો અપરાધ કરેલો તેના ગુસ્સાથી રાજાએ આખું ગામ બળાવી નાંખ્યું. વળી ખૂબીની વાત એ છે કે પેલો સજ્જન કુંભાર તે જ સમયે કોઈ કાર્યવશાત્ર બહારગામ ગયેલ. તેથી તે આ

દોષાન્મહીભુજા । સબાલ-વૃદ્ધ: સ ગ્રામો, દાહિતઃ પરરાષ્ટ્રવત् ॥૫૯૪ ॥ મિત્રેણાઽમન્ત્રિત: કુમ્ભકારો ગ્રામાન્તરં ગત: । દાહાત્ તેનાવશિષ્ટોઽભૂત, સર્વત્ર કુશલં સત્તામ् ॥૫૯૫ ॥ તત: સ કાલયોગેન, કાલધર્મમુપાગત: । વણિગ વિરાટદેશોઽભૂત, દ્વિતીય ઇવ યક્ષરાટ् ॥૫૯૬ ॥ સ તુ ગ્રામજનો મૃત્વા, વિરાટવિષેઽપિ હિ । જનો જાનપદો જઝે, તુલ્યા ભૂસ્તુલ્ય-કર્મણામ ॥૫૯૭ ॥ મૃત્વા ચ કુમ્ભકુજ્જીવસ્તત્ત્રાઽભૂત, પૃથિવીપતિ: । તતોઽપિ મૃત્વા કાલેન, દેવોઽભૂત પરમ-દ્વિક: ॥૫૯૮ ॥ ચ્યુત્વા ચ દેવસદનાજ્જાતોઽસિ ત્વં ભગીરથ: । તે ચ ગ્રામ્યા ભવં ભ્રાન્ત્વા, જહનુપ્રભૃત્યોઽભવન् ॥૫૯૯ ॥ મનસ્કતેન સઙ્ઘોપદ્રવરૂપેણ કર્મણા । યુગપદ ભસ્મસાદાસન, નિમિત્ત જ્વલનપ્રભ: ॥૬૦૦ ॥ તત્ત્રિવારણરૂપેણ ત્વં પુન: શુભકર્મણા । તસ્મિત્ત્રિવ ભવેઽત્રાઽપિ, ન દગ્ધોઽસિ મહાશય: ॥૬૦૧ ॥ કેવલજ્ઞાનિન-સ્તસ્માદાકર્ણેથં ભગીરથ: । પરં સંસારનિર્વદ, વિવેકોદધિરાદધે ॥૬૦૨ ॥ ગણ્ડોપરિ સ્ફોર્ટ ઇવ, દુઃખં દુઃખોપરિ પ્રભો: । મા ભૂત, પિતામહસ્યેતિ, ન પ્રાબ્રાજીત, તદૈવ સ: ॥૬૦૩ ॥ કેવલજ્ઞાનિન: પાદાન, વન્દિત્વાઽથ ભગીરથ: । રથમારુદ્ધ ભૂયોઽપિ, સાકેતનગરં યયૌ ॥૬૦૪ ॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ - ૨ સર્ગ - ૬)

દુઃખમય સંકટમાંથી હેમખેમ બચી ગયો. ભાગ્ય જેને સલામત રાખે તે જીવ અણાધારી રીત ઊગરી જાય, તેનો આ નમૂનો છે. ગામલોકોએ સમૂહમાં મનથી શ્રીસંઘની આશાતનારૂપ ઉત્ત્ર પાપ કર્યું. જેનો વિપાક તે જ ભવથી શરૂ થયો. જૈન કર્મવાદ પ્રમાણો અતિ ઉત્ત્ર પુષ્ટ કે પાપ, બંધાયા પછી ઉદ્દીરણ પામીને શીધતાથી તે જ ભવમાં વિપાક આપી શકે. તેથી આ રીતે સમૂહમાં જીવતાં બળી મરવાનો વિપાક માનસિક અશુભ વિકલ્પથી પણ ઉત્ત્ર પાપબંધનો સૂચક છે. કુંભારે શુભ પરિણામપૂર્વક સંઘને ઉતારાની સહાય અને રક્ષાનો ભાવ કરેલો, તે આયુષ્ય પૂરું થયે મૃત્યુ પામીને બીજા ભવમાં અબજોપતિ ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠ થયો. ત્યાર બાદ એક ભવમાં રાજા પણ થયો છે. ત્યાંથી અચીને સગર ચક્રવર્તીનો ભગીરથ નામનો પૌત્ર થયો છે. ગામલોકોના આત્માઓ પણ દુર્ગતિમાં અનેક ભવો ભટકી, તે અશુભ કર્મનો મહત્તમ ભાગ ભોગવી, શેષ પાપકર્મના અંશવાળા શુભભાવજન્ય ઉત્તમ રાજકુલયોજ્ય પુષ્ટ બાંધી અહીં સગર ચક્રવર્તીના ૫૦,૦૦૦ પુત્રો તરીકે અવતર્યા. ભગીરથને જીવલનપ્રભ દેવે આગથી બાળ્યો નથી, તેથી સગરના વંશજમાં તે બચી ગયો. જ્યારે એના પિતા તથા કાકાઓ પૂર્વભવના બાંધેલા કર્મના વિપાકરૂપે હંડ્રના કોપથી એક સાથે ૫૦,૦૦૦ મરી ગયા છે. માત્ર સંઘની માનસિક આશાતના કરી, વાણીથી પણ કોઈ ખરાબ વ્યવહાર કર્યો નથી, દરિદ્ર અવસ્થામાં લોભને વશ અશુભ ભાવ આવી ગયો, તે પણ થોડા સમયમાં પાછો બેંચી લીધો, શ્રીસંઘની સામાન્ય સરભરા પણ કરી છે; છતાં વિકલ્પાત્મક અશુભભાવથી એવું ચીકણું કર્મ બંધાયું કે તે ભવમાં જીવતાં બળ્યા અને ભવાંતરમાં કેટલાય દુઃખકારી ભવોમાં રખડ્યા. અરે, પુષ્ટયોગે સગર ચક્રવર્તીના દીકરા તરીકે જન્મ્યા, જ્યાં ઉત્તમ કુળ, ઉત્તમ જાતિ, સર્વ ધર્મસામગ્રીયુક્ત મનુષ્ય ભવ, કલાસંપત્રતા, બુદ્ધિસંપત્રતા, સદ્ગર્ભની ગ્રાન્તિ આદિ અનેક જમા પાસાં હોવા છતાં અવશેષ પાપકર્મના વિપાકથી કમોતે મોત થયું. આમાં તમને વર્ણનની અતિશયોક્તિ ન લાગવી જોઈએ. વાસ્તવમાં શ્રીસંઘ એટલો પવિત્ર, પૂજનીય છે, ગુણોનો સાગર છે, તેથી તેના પ્રત્યે અલ્પ અશુભભાવ મનથી કર્યો તો પણ આવું ફળ મળ્યું, તો સંઘની મોટી આશાતના કરનારને ફળ કેવાં મળે, તે જાતે વિચારી લેજો. જેટલું અધિક પવિત્ર-પૂજનીય તત્ત્વ, તેટલું તેની આશાતનાનું અધિક અનિષ્ટ ફળ. આ નિયમ બુદ્ધિમાં સ્થિર થવો જોઈએ.

સમાઃ : ૫૦,૦૦૦ બધાને એક સાથે આવો વિચાર આવે તે અતિશયોક્તિ લાગે છે.

સાહેબજી : મોટા લોકસમૂહને એક સાથે તેવા નિમિત્તનો યોગ થાય તો લોકમાનસના ભાવો પણ એકતરફી પ્રવાહરૂપે ઉમટે છે, તેમાં કોઈ નવાઈ નથી. યાંત્રિક માધ્યમોના આ યુગમાં તો આ વાત ખૂબ જ જોવા મળે છે. દા.ત. અત્યારે અમેરિકામાં વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પર હુમલાનો પ્રસંગ બન્યો છે, તો જેમને ત્રાસવાદીઓ પ્રત્યે દ્વેષ હોય તેઓ સમૂહમાં એક સાથે ત્રાસવાદીઓને કડક હાથે નેસ્તનાબૂદ કરવાના માનસિક ભાવો કરશે. વળી જેને અમેરિકા માટે દ્વેષ હોય તેઓ આ કલાણ બનાવ સાંભળીને રાજ પણ થાય. બંને તરફ સમૂહમાં ભાવો વહેશે. પાછાં માધ્યમો જેવો પ્રચાર કરે તે પ્રમાણે લાખો-કરોડો લોકોના ભાવો વળાંક લેશે. જ્યારે અહીં તો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની લાખો-કરોડો સંખ્યાની વાત નથી, માત્ર એક ગામ અને તેમાં વસતા દરિદ્ર લોકોના ટોળાની વાત છે. વળી કુંભાર તે સમૂહમાં નથી જ બળ્યો. હકીકતમાં ગામલોકોએ

જન્મારામાં ન જોઈ હોય તેવી સંઘની સમૃદ્ધિ છે, ટોળે મળી જોવા ઉમટચા છે. ગામમાં લોકો પરસ્પર એક જ વાત કરે છે કે આવી સંપત્તિ આપણાને કદી જોવા પડા નહિ મળે. હલકા નૈતિક ધોરણવાળાને આવા અવસરે પડાવી લેવાની માનસિક છચ્છા થવી એ કંઈ અશક્ય ઘટના નથી. અમલીકરણ તો નથી જ કર્યું. વર્તમાનમાં પડા જ્યારે જાતિ આદિના વૈમનસ્યથી પ્રજામાં રમખાડો ફાટે છે, ત્યારે મુસલમાનોનાં આખે આખાં ગામ હિંદુઓના વસવાટ પ્રત્યે અને હિંદુઓનાં આખે આખાં ગામો મુસલમાનોના વસવાટ પ્રત્યે તિરસ્કારપૂર્વકના ફૂર ભાવો વ્યક્ત કરે છે. આ ભાવોને વ્યાપક સ્તરે ઉશ્કેરવામાં આજનાં પ્રચાર માધ્યમોનો જબરદસ્ત હિસ્સો છે. પ્રચારના આ જમાનામાં સામૂહિક પાપ એ કોઈ નવી વાત નથી, રોજિંદી ઘટના છે. ઇતાં તમને એક શાસ્ત્રની સુસંભવિત વાત અતિશયોક્તિ લાગે તે સ્થૂલ શ્રદ્ધાની નિશાની છે.

અહીં ગામલોકોએ સામાન્ય મુસાફરોને લૂંટવાનો ભાવ કર્યો હોત તો ભવિષ્યમાં પોતાને લૂંટનો ભોગ બનવું પડે તેવું સામાન્ય પાપકર્મ બંધાત. પરંતુ ગુણિયલ જીવોને લૂંટવાનો ભાવ કર્યો તેથી કર્મબંધ ગુણાકારમાં થાય. વળી સંઘમાં એક જ ગુણિયલ વ્યક્તિ છે એવું નથી. આ તો અતિ દુર્વભ ગુણારત્નોના ભંડાર સમૂહ છે. તેથી અશુભ કર્મોના ઓર (વધારે) ગુણાકાર થયા. તેમાં પડા આ તો ખાલી લૂંટવાનો ભાવ જ કર્યો, જો પ્રવૃત્તિ પણ કરી હોત તો હજુ આના કરતાં અનેક ગણું પાપ બંધાત. કંઈ અપફૂત્ય કર્યું નથી, ખાલી માનસિક વિકલ્પ કરીને પાછા ફરી ગયા. હા, અહીં પશ્યાત્તાપપૂર્વક સહુઅએ પ્રાયશ્રિત કર્યું હોત, અને જેવા આવેગથી અશુભભાવ થયો હતો તેવા આવેગથી શુદ્ધિના ભાવને સ્પર્શર્યા હોત, તો પાપ ધોવાઈ જાત. ^૧ કરેલા પાપના ભાવની સમતોલ શુદ્ધિનો ભાવ જોઈએ, તો જ બંધાયેલું પાપ પ્રાયશ્રિતથી નિર્મળ થાય, તેવું શાસ્ત્રવિધાન છે. તમે પડા જીવનમાં જે ટલી પાપની પ્રવૃત્તિ કરો તેનું જ અનિષ્ટ ફળ મળે તેવું નથી, પડા માનસિક પાપના ભાવ કરો તેનું પડા ફળ મળે છે. કદાચ પાછથી પશ્યાત્તાપ થાય, ખોટું કર્યાની લાગણી થાય, છતાં કરતી વખતે આવેગ ઘણો હોય અને પ્રતિસ્પર્ધી શુભભાવ મંદ હોય તો બંધાયેલું પાપ ચોંટી રહે, જે નિમિત્ત મળતાં જન્મ-જન્માંતરમાં અવશ્ય વિપાક બતાડે. જે ટલા આવેગથી પાપની દિશામાં ગતિ થઈ તેટલી જ તેની વિરોધી દિશામાં ગતિ જરૂરી છે. અહીં તો ગામલોકોને પશ્યાત્તાપ પણ નથી થયો, માત્ર કુભારની સમજાવટથી માની ગયા કે આવું હીણપતભર્યું કાર્ય આપણો ન કરવું, એટલે ઘડી-બે ઘડીના વિકલ્પોથી બંધાયેલું કર્મ પડા છૂટ્યું નથી. તમે વ્યવહારમાં પડા કોઈ ઘરાક આદિને ખંખેરવાનો કે ભોળપડાનો લાભ ઉદ્ઘાવવાનો માનસિક ભાવ કરો, ભલે વર્તનમાં તેને પ્રામાણિકતાથી જ સાચવો, તો પડા ભવાંતરમાં તમારે છેતરપિંડીના ભોગ બનવું પડે.

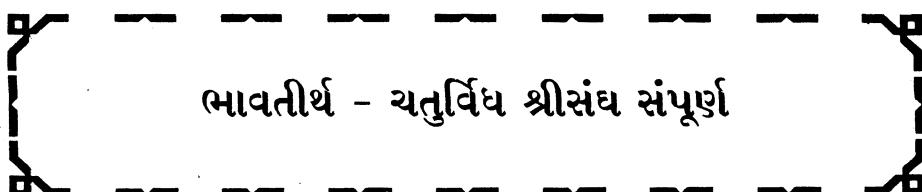
^૧ વિશિષ્ટ: શુભભાવસાય: પ્રાયશ્રિતત્ત્વમથ વિશિષ્ટત્વમેવ તસ્ય દર્શયત્ત્રાહ-

અસુહબ્બવસાણાઓ જો સુહભાવો વિસેસારો અહિગો. સો ઇહ હોતિ વિસિદ્ધો ણ ઓહતો સમયણીતીએ ॥૩૦ ॥

વ્યાઘ્રા-અશુભભાવસાનાદકૃત્યાસેવનનિબન્ધનસંકલેશાત્તસ્કાશાત् । ય: શુભભાવ: પ્રાયશ્રિતત્ત્વરિણામ: । વિશેષતો વિશેષેણ । અધિકોર્ગલતર: । સ શુભભાવ: । ઇહ પ્રાયશ્રિતપ્રક્રમે । ભવતિ વર્તતે । વિશિષ્ટોરતિશયગાન્ । ન નૈવ । ઓઘત: સામાન્યેન શુભભાવમાત્રમિત્યર્થ: । સમયનીત્યાગમન્યાયેન । ઇતિ ગાથાર્થ: ॥૩૦ ॥

(પંચાશક૦-પ્રાયશ્રિતત્ત્વવિધિ પંચાશક શલોક ૩૦ મૂલ-ટીકા)

કર્મનો સિદ્ધાંત સૌને યોગ્ય સજા તોળે છે. અહીં તો માત્ર ગુણિયલની આશાતનાથી કર્મવિપાકનો પડતો ભારે તફાવત સમજવા જેવો છે, અને તેના આધારે જિનાજ્ઞાસાપેક્ષ શ્રીસંઘની ક્યાંય પણ અવગણના-આશાતના મન-વચન-કાયાથી ન થાય, તેની જીવનમાં ખૂબ-ખૂબ જાગ્રત્ત જાળવવા જેવી છે. શ્રીસંઘરૂપ તારકતીર્થ ભક્તિ-બહુમાનથી ભવસાગર પાર ઉતારે અને આશાતના-અવહેલનાથી ધોર સંસારસાગરમાં રખડાવે. તેથી પ્રવિત્ર તત્ત્વોનો આદર આજીવન જરૂરી છે.

परिशिष्ट : भावतीर्थ - चतुर्विध श्रीसंघ

⇨ गुरुतत्त्वविनिश्चय टीका

→ 'एगयरम्मि'ति । सङ्ख्यातीतानां गच्छाज्ञास्थानानां मध्ये एकतरस्मिन्नपि स्थाने प्रमादतो भग्ने 'विराधकत्वं' जिनाज्ञा-बाह्यत्वं भणितम्, तथा च महानिशीथसूत्रम्- "से भयवं! किं तेसि संख्यातीताणं गच्छमेराठाणंतराणं अत्थि केऽन्नयरे ठाणंतरे जे णं उस्सगोण वा अववाएण वा कहिंचि पमायदोसेण असई अइक्कमिज्जा? अइक्कंतेण वा आराहो भविज्जा? गोयमा! णिच्छयओ णत्थि । से भयवं! केण अट्टेणं एवं वुच्चइ जहा णं णिच्छयओ णत्थि? गोयमा! तित्थयरेण ताव तित्थयरे, तित्थे पुण चाउव्वण्णे समणसंघे, से णं गच्छेसु पइट्टिए, गच्छेसुं पि णं सम्मदंसणनाणचरित्ते पइट्टिए, तेय सम्मदंसणनाणचरित्ते परमपुज्जाणं पुज्जयरे परमसरन्नाणं सरन्ने परमसेव्वाणं सेव्वयरे, ताइं च जत्थं णं गच्छे अन्नयरे ठाणे कथेइ विराहिज्जंति से णं गच्छे सम्मगगपणासए उम्मगगदेसए, जे णं गच्छे सम्मगगपणासए उम्मगगदेसए से णं णिच्छयओ चेव अणाराहगे, एतेणं अट्टेणं गोयमा! एवं वुच्चइ जहा णं संखाईआणं गच्छमेराठाणंतराणं जे णं गच्छे एगं अण्णयरं ठाणं अइक्कमिज्जा से णं एगंतेणं चेव अणाराहगे" ति ।

प्रथम उल्लास श्लोक २४ टीका

⇨ ज्ञानसार अष्टक टबो

→ 'तीर्थनो उच्छेद थर्शे' इत्यादि आलंबन पण आ अविधि अनुष्ठानमां लेवुं योग्य नथी. एटले 'तीर्थनो विच्छेद न थाय ते माटे अविधि अनुष्ठान करवा योग्य छे' ए आलम्बन ग्रहण करवा योग्य नथी, कारणके ए प्रमाणे सूत्र विरुद्ध करवाथी अशुद्ध क्रियानी परंपरा चालु रहे, अने तेथी सूत्रोक्त क्रियानो विच्छेद थाय, ते ज तीर्थनो उच्छेद छे. कारण के आज्ञारहित जननो समुदाय ते तीर्थ नथी, पण शास्त्रविहित उचित क्रियाविशिष्ट साधु, साध्वी, श्रावक अने श्राविकानो समुदाय ते तीर्थ छे. तेथी अविधिनुं स्थापन करवामां शास्त्रोक्त क्रियानो उच्छेद थवाथी परमार्थी तीर्थनो उच्छेद थाय छे.

अष्टक - २७ मुं, श्लोक ८ टबो

⇨ नंदीसूत्र टीका

→ 'परतीर्थिकग्रहप्रभानाशकस्य' इह परतीर्थिकाः-कपिल-कणभक्षा-७क्ष-पादादिमतावलम्बिनः त एव ग्रहास्तेषां प्रभा-एकदुर्णय--ज्ञानलक्षणा तां नाशयति-अनन्तनयसङ्कुलप्रवचनसमुत्थज्ञानालोकेन अपनयतीति समासस्तस्य ।

श्लोक १० टीका

⇨ विचाररत्नाकर

→ ननु मध्ये कियन्तं कालं यावत्साधवो नाभूवन् साध्याभासाश्च केचन स्वमतिकल्पितजिनालयजिनप्रतिमोप-ढोकितधान्याद्युपजीविनोऽभूवन्? वर्षसहस्रद्वयातिक्रमे च वयं जिनशासनोद्धाराय सुविहिताः साधवः समुद्भूताः, इत्यादि यज्जिनप्रतिमारिपवः प्रलपन्ति, तच्च तेषां भूतग्रस्तगालीप्रदानप्रायम् । यतः सिद्धान्ते एकविंशतिवर्षसहस्रं यावत्, श्रीमद्र्वधमानस्वामिनस्तीर्थस्य साधुसाध्वीश्रावकश्राविकास्त्रूपस्याव्यवच्छिन्नत्वेनोक्तत्वात् । तथा हि-

"एएसि णं भंते ! चउवीसाए तित्थगराणं कइ जिणंतरा पण्णत्ता? गोयमा ! तेवीसं जिणंतरा पण्णत्ता । एएसि णं भंते !

तेवीसाए जिणंतरे सु कस्स कहिं कालियसुअस्स वोच्छेदे पण्णते? गोयमा! एएसु णं तेवीसाए जिणंतरे सु पुरिमपच्छिमाएसु अट्ठसु अट्ठसु जिणंतरे सु एत्थं णं कालिअसुअस्स अब्बोच्छेदे पण्णते, मज्जिमएसु सत्तसु जिणंतरे सु एत्थं णं कालियसुअस्स वोच्छेदे पण्णते, सव्वत्थवि णं वोच्छिन्ने दिड्हिवादे। जंबूदीवे णं भंते! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए देवाणुपियाणं केवइयं कालं पुव्वगए अणुसज्जिस्सइ? गोयमा! जंबूदीवे णं दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए ममं एं वाससहस्सं पुव्वगए अणुसज्जिस्सइ। जहा णं भंते! जंबूदीवे दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए अवसेसाणं तित्थगराणं केवइयं कालं पुव्वगए अणुसज्जित्था? गोयमा! अत्थेगइया णं संखेज्जं कालं अत्थेगइयाणं असंखेज्जं कालं। जंबूदीवे णं भंते! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए देवाणुपियाणं केवतियं कालं तित्थे अणुसज्जिस्सइ? गोयमा! जंबूदीवे दीवे भारहे वासे ममं इमीसे ओसपिणीए एकवीसं वाससहस्साइं तित्थे अणुसज्जिस्सइ। जहा णं भंते! जंबूदीवे दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए देवाणुपियाणं एकवीसं वाससहस्साइं तित्थे अणुसज्जिस्सइ, तहा णं जंबूदीवे णं दीवे भारहे वासे आगमेस्साणं चरमतित्थगरस्स केवइयं कालं तित्थे अणुसज्जिस्सइ? गोयमा! जावइएणं उसभस्स अरहओ कोसलियस्स जिणपरियाए एवइयाइं संखेज्जाइं आगमेस्साणं चरम तित्थगरस्स तित्थे अणुसज्जिस्सइ" इति। वृत्तिर्था-'कईण'मित्यादि 'कस्स कहिं कालियसुअस्स वोच्छेए पण्णते'ति कस्य जिनस्य संबन्धिनः करिम्न् जिनान्तरे कयोर्जिनयोरन्तरे कालिकश्रुतस्यैकादशाङ्गीरूपस्य व्यवच्छेदः प्रश्नः? इति प्रश्नः, उत्तरं तु 'एएसि ण'मित्यादि इह च कालिकस्य व्यवच्छेदे पृष्ठे यदपृष्टस्याव्यवच्छेदस्याभिधानं तद्विपक्षज्ञापने सति विवक्षितार्थबोधनं सुकरं भवतीति कृत्वा कृतमिति। 'मज्जिमएसु सत्तसु' ति अनेन 'कस्स कहिं' इत्यस्योत्तरं अवसेयम्, तथा हि-मध्यमेषु सप्तस्तित्युक्ते सुविधिजिनतीर्थस्य सुविधिशीतलजिनयोरन्तरे व्यवच्छेदो बभूव, तद्व्यवच्छेदकालश्च पल्योपमचतुर्भागः, एवमन्येऽपि षड् जिनाः षट् च जिनान्तराणि वाच्यानि। केवलं व्यवच्छेदकालः सप्तस्वयेवमवसेयः। "चउभागो१ चउभागो२, तिणिं य चउभाग३ पलियमेणं च४। तिणेव य चउभागो५, चउत्थभागो६ य चउभागो७। ॥१॥" इति। 'एत्थं ण'ति एतेषु प्रज्ञापकेनोपदर्शयमानेषु जिनान्तरेषु कालिकश्रुतव्यवच्छेदः प्रश्नः। दृष्टिवादापेक्षया त्वाह- 'सव्वत्थ वि णं वोच्छिणे दिड्हिवाए' ति सर्वेषापि जिनान्तरेषु न केवलं सप्तस्वेव क्वचित् कियन्तमपि कालं व्यवच्छिन्नो दृष्टिवाद इति। व्यवच्छेदाधिकारादेवेदमाह- 'जंबूदीवे ण'मित्यादि। 'देवाणुपियाणं' ति युष्माकं संबन्धि 'अत्थेगइयाणं संखेज्जं कालं' ति पश्चानुपूर्व्या पार्श्वनाथादीनां संख्यातं कालम्। 'अत्थेगतियाणं असंखेज्जं कालं' ति ऋषभादीनां 'आगमेस्साणं' ति आगमिष्यतां-भविष्यतां महापद्मादीनां जिनानां 'कोसलियस्स' ति कोशलदेशजातस्य 'जिणपरियाए' ति केवलिपर्यायः स च वर्षसहस्रन्यूनं पूर्वलक्षमिति। इति श्रीभगवतीविंशतिमशतकाष्टमोदेशके ८०६ प्रतो ५१४ पत्रे ॥१७॥

भगवतीविचारनामा पंचम तरंग

→ पिंडनिर्युक्ति आ. मलयगिरि टीका

→ देवदत्ता यद्वा-साधुव्यतिरेकेण सर्वे श्रमणा देवदत्तास्तेभ्यो दास्यामीति तदा कल्पते। तस्य विवक्षितसङ्कल्प-विषयीकरणाभावात्, संयतानां तु निर्ग्रन्थानां विसदृशनाम्नामपि सङ्कल्पे कृते देवदत्ताख्यादेः साधोर्न कल्पते, किमुक्तं भवति? - चैत्रनाम्नोऽपि संयतस्योदेशेन कृतं देवदत्ताख्यस्य साधोर्न कल्पते, तथा भगवदज्ञाविजृभणात्, यदा पुनस्तीर्थकर-

प्रत्येकबुद्धसङ्कल्पनेन कृतं तदा कल्पते, तीर्थकरप्रत्येकबुद्धानां सङ्घातीतत्वेन सङ्घमध्यवर्त्तिभिः सांधुभिः सह सार्थमिकत्वाभावात्, 'संजयाण उ विसरिसनामाणवि न कप्य' इति वचनाच्चार्थापत्य्या यावन्तो देवदत्ता इत्यादौ विसदृश-चैत्रादिनाम्नां साधूनां कल्पत एवेति प्रतिपादितं द्रष्टव्यं । ..

श्लोक १४२-१४३ टीका

→ **बृहत्कल्पसूत्र**

→ 'शास्ता' तीर्थकरः स सार्थमिको लिङ्गतः प्रवचनतोऽपि न भवति । तथाहि-लिङ्गतः सार्थमिकः स उच्यते यो रजोहरणादिलिङ्गधारी भवति, तच्च लिङ्गमस्य भगवतो नास्ति तथाकल्पत्वात्, अतो न लिङ्गतः सार्थमिकः । प्रवचनतोऽपि सार्थमिकः सोऽभिधीयते यश्चतुर्वर्णसङ्घाभ्यन्तरवर्ती भवति, -> "पवयणसंघेयरे" इति वचनात्; <- भगवांश्च तत्प्रवर्तकतया न तदभ्यन्तरवर्ती किन्तु चतुर्वर्णस्यापि सङ्घस्याधिपतिः, ततो न प्रवचनतोऽपि सार्थमिक इति । अतः 'तस्य' तीर्थकरस्यार्थाय कृतं यतीनां कल्पते ।

श्लोक १७८२ टीका

→ **षड्दर्शनसमुच्चय टीका**

→ नापि पुरुषानभिवन्द्यत्वेन स्त्रीणां हीनत्वम्, यतस्तदपि किं सामान्येन गुणाधिकपुरुषापेक्षया वा । आद्योऽसिद्धः; तीर्थकरजनन्यादयो हि शक्रेरपि पूज्यन्ते किमङ्ग! शेषपुरुषेः । द्वितीयश्चेत्; तदा गणधरा अपि तीर्थकरैर्नाभिवन्द्यन्त इति तेषामपि हीनत्वान्मोक्षो न स्यात् । तथा चतुर्वर्णस्य सङ्घस्य तीर्थकरैर्वन्द्यत्वात्सङ्घान्तरागतत्वेन संयतीनामपि तीर्थकरवन्द्यत्वाभ्युपगमात्कथं स्त्रीणां हीनत्वम् ।

श्लोक ५२ टीका

૪ શ્રુત સેવક

૧. શ્રીમતી વસંતબેન વાડીલાલ પોપટલાલ વસા પરિવાર ધોરાજીવાળા, અમદાવાદ.
૨. ભગવતીબેન બાગમલભાઈ કોઠારી, હ. આર. મુંજાલ એન્ડ કું. મુંબઈ.
૩. માતુશ્રી જ્યાબેન શાંતિલાલ ખોના, મુંબઈ.
૪. સ્વ. અમૃતલાલ મોહનલાલના આત્મશ્રેયાર્થે
હ. પ્રભાવતીબેન, જ્યોતિષભાઈ, પંકજભાઈ, અમદાવાદ.
૫. પૂ. મુનિશ્રી અરિહંતસાગરજીના સહૃપદેશથી ચિ. મહિપાલ અને રાજકુમારીની
દીક્ષા નિમિત્તે - હ. શા ગડોશમલજી જુગરાજજી, બેંગલોર.
૬. અ. સૌ. સુમિત્રાબેન હસમુખલાલ મફતલાલ શાહ, ઇન્ડ્રોડાવાળા - અમદાવાદ.
૭. શાહ બાબુલાલ મંગળજી ઉંબરીવાળા પરિવાર, મુંબઈ.

૫ શ્રુત આરાધક

૧. એક સદ્ગૃહસ્થ તરફથી.
૨. માતુશ્રી નેણાબાઈ મોતીલાલ લાપસીયા પરિવાર, મુંબઈ.
૩. શ્રીમતી કંચનબેન અજીતભાઈ વાસણવાળા, અમદાવાદ.
૪. શ્રીમતી માલીનીબેન શાંતિલાલ મોહનલાલ
હ. એમ. એસ. મોહનલાલ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
૫. શ્રીમતી કુસુમબેન છગનલાલ શાહ, મુંબઈ.
૬. નવીનભાઈ નરશી ખોના, મુંબઈ.
૭. શ્રીમતી ગુણવંતીબેન હર્ષદરાય શાહ, મુંબઈ.
૮. શ્રી મલય અને ભવ્યા જ્યસુખભાઈ ગાંધી, મુંબઈ.
૯. અમારા કલ્યાણામિત્ર મહિપાલની દીક્ષા નિમિત્તે -
મંજુલાબેન વિમલયંદજી, બેંગલોર.
૧૦. સા. ચારુનંદિતાશ્રીજીના શિષ્યા ધ્યાનરૂપિતાશ્રીજીની પ્રથમ દીક્ષાતિથિ નિમિત્તે-
પ્રવિષાભાઈ માણેકલાલ શાહ પરિવાર, અમદાવાદ.
૧૧. શ્રી ચીનુભાઈ શાંતિલાલ શાહ, હ. કમલેશભાઈ, અમદાવાદ.
૧૨. શ્રી જીવરાજ નાનયંદ બગડીયા, હ. વંદુબેન, બોટાદવાળા.
૧૩. શ્રી મોતીયંદ હીરાયંદ જવેરી, હ. ડેમયંદભાઈ, મુંબઈ.
૧૪. શ્રી હીરાલાલ જાદવજીભાઈ શાહ - અમદાવાદ.

સમ્બંધજ્ઞાનની સેવારૂપ આ સુકૃતમાં નીચેના પૂજ્ય સાધુ-સાધીજી ભગવંતો તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ સહાયતા કરી છે તે સૌની સંસ્થા જાહી છે.

પૂ. સાધુ ભગવંતો

- * પ. પૂ. વિશ્વદર્શનવિજયજી મ.સા..
- * પ. પૂ. અર્દીહંતસાગરજી મ.સા.., પ. પૂ. ગુણારત્નસાગરજી મ.સા.., પ. પૂ. કલ્યાણિતવિજયજી મ.સા..,
- પ. પૂ. હર્ષજિતવિજયજી મ.સા.., પ. પૂ. યશોજિતવિજયજી મ.સા.., પ. પૂ. યોગજિતવિજયજી મ.સા..,
- પ. પૂ. કૈવલ્યજિતવિજયજી મ.સા.., પ. પૂ. કુશલકીર્તિવિજયજી મ.સા.., પ. પૂ. વિવેકયશવિજયજી મ.સા..,
- પ. પૂ. પચજિતસાગરજી મ.સા..
- * તથા અનેક પૂ. પદસ્થ મહાત્માઓ અને મુનિ ભગવંતો.

પૂ. સાધીજી ભગવંતો

- * પ. પૂ. ચારુનંદિતાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. હિતરૂચિતાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. જિતમોહાશ્રીજી મ.સા..,
- પ. પૂ. કલ્યાણનંદિતાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. ચિદ્ધનંદિતાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. ધર્મરૂચિતાશ્રીજી મ.સા..,
- પ. પૂ. ધ્યાનરૂચિતાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. સૌભ્યરૂચિતાશ્રીજી મ.સા..
- * પ. પૂ. બોધિરતાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. દૃષ્ટિરતાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. આર્જવરતાશ્રીજી મ.સા..
- * પ. પૂ. ચારુગીરાશ્રીજી મ.સા.. * પ. પૂ. ચંદનબાળાશ્રીજી મ.સા..
- * પ. પૂ. ઋજુમતિશ્રીજી મ.સા.. * પ. પૂ. જિનપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ.સા..
- * પ. પૂ. લલિતપ્રમભાશ્રીજી મ.સા.. * પ. પૂ. મયૂરકલાશ્રીજી મ.સા..
- * પ. પૂ. શુભોદ્યાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. પ્રિયંવદાશ્રીજી મ.સા.., પ. પૂ. નિર્માહિતાશ્રીજી મ.સા..
- * તથા અનેક પૂ. વિદૃષી શ્રમજી ભગવંતો.

સુશ્રાવકો

- * શ્રી ભક્કમભાઈ નરોત્તમદાસ, શ્રી ગૌતમભાઈ શકરચંદ, શ્રી શાંતિલાલ શિવલાલ, શ્રી અશોકભાઈ હિમતલાલ, શ્રી ઉમંગભાઈ અશોકભાઈ, શ્રી પ્રિયવદનભાઈ શાહ, શ્રી ભરતભાઈ ચીમનલાલ, શ્રી અરવિદભાઈ કાપડિયા, શ્રી ચંદ્રહાસભાઈ ત્રિવેદી, શ્રી માલવભાઈ અશોકભાઈ, ડૉ. શ્રી હેમંતભાઈ, શ્રી નિરવભાઈ ડગલી, શ્રી યોગેશભાઈ તનમન, શ્રી ગિરીશભાઈ રમકાલાલ, શ્રી જયતિલાલ શાહ, શ્રી અતુલભાઈ પ્રજલાલ શાહ, શ્રી જયસુખભાઈ ગાંધી, શ્રી કલ્પેશભાઈ કોઠારી આદિ અનેક શ્રાવક ભાઈઓ.

સુશ્રાવિકાઓ

- * શ્રીમતી દર્શનાબેન નયનભાઈ, શ્રીમતી અરુણાબેન કંપાણી, શ્રીમતી સ્મિતાબેન કોઠારી, શ્રીમતી સુમિત્રાબેન ત્રિવેદી, શ્રી શોભનાબેન મહિંકાંતભાઈ, શ્રીમતી પારુલબેન હેમંતભાઈ, હેમાબેન દેવેન્દ્રભાઈ આદિ અનેક શ્રાવિકા બહેનો.
- * તદ્વારાંત અનેક નામી-અનામી શુભચ્છકોએ જે જે રીતે સહાય કરી છે તે સૌની સંસ્થા જાહી છે.

* प्रकाशक *

પ. વૈન મર્યાન્ડ સોસાયટી, ફટેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
ફોન : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૮૭૧, ૩૨૮૧૪૭૧
E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

: મુદ્રક :

સૂર્યા ઓફિસેટ

આંબલીગામ, સેટેલાઈટ-બોપલ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૪૮.
ફોન : (૦૨૭૧૭) ૨૩૦૧૧૨, ૨૩૦૩૬૬